

Parāśara

THE UNIVERSITY OF
BIBLIOTHECA INDICA LIBRARY

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 487, 505, 529, 547, 567, 649, 678, 727.

V. 94

PARĀS'ARA SMṚITI (PARĀS'ARA MĀDHAVA)

WITH THE GLOSS

OF

MĀDHAVĀCHĀRYYA.

EDITED WITH NOTES

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRAKĀNTA TARKALANKĀRA.

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE.

VOLUME I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1890.

Y7203 INT
70
Y7203 INT
Y7203 INT

PK 4031
P2 P2
1890
V.1

109615

पराशरस्मृतिः

महामहोपाध्याय-

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता
आचारकाण्डरूपप्रथमभागात्मिका ।

राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापक-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारकृत-
संक्षिप्तटिप्पणसहिता

तेनैव परिशोधिता

वङ्गीयाशियाटिकसमाजैः

प्रकाशिता ।

कलिकातानगर्यां

वाग्निप्रतिमशयन्ते

मुद्रिता ।

शकाब्दाः १८११ ।

श्रीगणेशाय नमः ।

पराशरमाधवः ।

(माधवाचार्यकृत-आख्या-सहिता पराशरसंहिता ।)

प्रथमोऽध्यायः ।

आचार-काण्डम् ।

(टीकाकारोपक्रमिका ।)

—००००—

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननम् ॥१॥

सोऽहं प्राप्य विवेक-तीर्थ-पदवीमाप्ताय-तीर्थं परं

सज्जन्, सज्जन-तीर्थ-सङ्ग-निपुणः* सदृत्त-तीर्थं अयन् ।

सन्ध्यामाकलयन् प्रभाव-लहरीं श्रीभारती-तीर्थतो-

विद्या-तीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम् ॥२॥

सत्यैक-व्रत-पालको दिगुणधीस्थयीं चतुर्वेदिता

पद्मस्कन्ध-हृती षड्वच-दृढः सप्ताङ्ग-सर्वसहः ।

अष्ट-व्यक्ति-कला-धरो† नव-निधिः पुण्यद्वय-प्रत्ययः‡

* सज्जनसङ्गतीर्थनिपुणः,—इति कालमाधवीये पाठः ।

† अष्टव्यक्तिकलाधरो,—इति सो० दि० पुस्तके पाठः । अष्टव्यक्तिकला-
धरो,—इति सो० प्र० पुस्तके पाठः ।

‡ पुण्यद्वयप्रत्ययः,—इति सो० दि० पुस्तके पाठः ।

स्मार्त्ताच्छाय-धुरन्धरोविजयते* श्रीवृक्ष-आ-पतिः^(१) ॥३॥
 इन्द्रस्याङ्गिरसोऽनलस्य सुमतिः शैवस्य मेधातिथि-
 धीम्योधर्म-सुतस्य† वैष्ण-नृपतेः खोजा, निमेर्गोतमिः ।
 प्रत्यग्दृष्टिरन्धती-सहचरोरामस्य पुण्ड्रिक-
 यदत्तस्य विभोरभृत् कुल-गुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥४॥

* विजयतां,—इति मु० पाठः ।

† वैश्य,—इति मु० पाठः ।

(१) यथीं त्रिवर्गाथीं (त्रिवर्गं धर्मार्थकामाः) । चतुर्वेदिता आन्वि-
 त्वादिविद्याचतुष्टयवेदिता । यथाह कामन्दकः । “आन्वित्ति-
 त्रयीं वार्त्तां दण्डनीतिश्च पार्थिवः । तद्विद्यैस्तत्क्रियेपेक्षेस्त्विन्नयेदिन-
 यान्वितः” — इति । पञ्चस्तन्वाः मन्वस्य पञ्चाङ्गानि (सहायादीनि) तेषु
 कृता कुशलाः । तदुक्तं कामन्दकीये । “सहायाः साधनोपाया विभा-
 गोदेशकालयोः । विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते” — इति ।
 यस्यां गुणानां सन्वादीनामन्वयेन दृढः । तथा कामरः । “सन्निर्वा-
 विप्रहोयानमासनं द्वैधमाश्रयः । वङ्गुणाः” — इति । सप्त अङ्गानि
 यस्यां, तादृशी सर्वसहा यस्य स तथोक्तः । “स्वाम्यमात्यसुहृत्कोष-
 राष्ट्रदुर्गबलानि च । सप्ताङ्गानि” — इत्यमरः । अष्टाभिर्यत्किर्यासां
 कलानां (अष्टानामष्टाभिर्गुणैः चतुःषष्ठयः कला भवन्ति) तासां धरः ।
 अथवा । अग्नये अग्नयेति अतिबुद्धिः । अष्टौ या अतिक्लानाबुद्धिं
 बुद्धिगुणा इति यावत् । तासां धरः । तदाह कामन्दकः । “सुश्रूषा
 अवशश्चैव ग्रहणं धारणतया । ऊर्ध्वोऽप्योर्ध्वविज्ञानं तत्त्वज्ञानश्च
 धीगुणाः” — इति । नवानां प्रभावादीनां निधिः । पुण्यतो दशप्रत्ययाः
 सम्पदेतवः शास्त्रादयो यस्य स तथा । तथा च कामन्दकः । “शास्त्रं
 प्रज्ञा प्रतिदीप्तं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता । उत्साहोवाग्मिता दार्ढ्य-
 मापत्केशसहिष्णुता । प्रभावः सुचिता मैत्रीत्यागः सत्यं कृतज्ञता ।
 कुलं शीलं दमस्तेतिगुणाः सम्पत्तिहेतवः” — इति । सम्पदेतुतयेत्ते-
 ज्येतेषु परस्त्रोकोक्तानां नवानां ‘नव’-शब्देन, पूर्वस्त्रोकोक्तानां शास्त्रा-
 दीनां दशानाम् ‘दश’-शब्देन निर्देशः कृत इति मन्तव्यम् ।

प्रजा-मूल-मही विवेक-सलिलैः सिक्ता, बलोपघ्निका*
 मन्त्रैः† पल्लविता, विशाल-विटपा सन्ध्यादिभिः वङ्गुणैः ।
 श्रुत्या केरकिता, यशः-सुरभिता, सिद्ध्या समुद्य-फला
 संप्राप्ता भुवि भाति नीति-स्तिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥५॥

‡ श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।

सायणोभोगनाथश्च मनोबुद्धीः सहोदरौ ॥६॥

यस्य बोधायनं॥ सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।

भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः सहि माधवः ॥७॥

स माधवः सकल-पुराण-संहिता-

प्रवर्त्तकः, सति-सुप्रमा॥ पराशरः ।

पराशर-सृति-जगदीहिताप्रथे

पराशर-सृति-विद्वतो प्रवर्त्तते ॥८॥

पराशर-सृतिः पूर्वैर्न व्याख्याता निवन्धुभिः ।

मयाऽतो माधवार्थेण तद्वाक्यायां प्रयत्यते** ॥९॥

* बलोपघ्निका,—इति सो० द्वि० पुस्तके पाठः । बलोपघ्निका,—इति
 मु० पुस्तके पाठः ।

† मन्त्रैः—इति सो० पुस्तकयोः स० पुस्तके च पाठः ।

‡ श्रीमती यस्य जननी—इति मु० पुस्तके पाठः । एवं तत्र, यतव
 स्त्रोकात् पूर्वं ‘यस्य बोधायनं’—इत्यादि स्त्रोको वर्त्तते ।

§ मनोबुद्धिः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ बोधायनं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ सुप्रमा,—इति सो० पुस्तकद्वये, स० पुस्तके च पाठः ।

** तद्वाक्येयं प्रवर्त्तते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

ननु, नेयं स्मृतिर्ज्ञानमर्हति, तत्-प्रामाण्यस्य^(१) दुर्निरूपत्वात् ।
यत्तु,—वेद-प्रामाण्य-कारणं जैमिनिना सूचितम्,—“तत् प्रमाणं
वादरायणस्यान्यत्रापेक्षत्वात्” (मी० १, १, ५ सू०)—इति । न तत्
पौरुषेयेषु^(२) मूलप्रमाण-सापेक्षेषु ग्रन्थेषु* योजयितुं शक्यते^(३) ।
तर्ह्यस्य मूल-प्रमाणमुपजीव्य प्रामाण्यम् । तत्र, मूलस्य दुर्लभत्वात् ।
न तावत् प्रत्यक्षं मूलम् । धर्मस्यातीन्द्रियत्वात्^(४) । नाप्यनुमा-
नम्,^(५) तस्य प्रत्यक्षसापेक्षत्वात्^(६) । नापि पुरुषान्तर-वाक्यम् ।
(७) विप्रलम्भकस्य पुंसो दैव्या-दृष्टार्थ-वादित्वाभावात् ।

* ग्रन्थेषु,—इति सो० प्र० पुस्तकपाठः ।

† दुर्लभत्वात्,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ तस्यातीन्द्रियत्वात्,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

§ यथार्थदृष्टार्थ,—इति सो० स० पुस्तकपाठः ।

(१) तदिति स्मृतेः परामर्शः ।

(२) पौरुषेयत्वं मूलप्रमाणसापेक्षत्वे हेतुगर्भविशेषणम् । पुंवत्तसां मूल-
प्रमाणसापेक्षाणामेव प्रामाण्याभ्युपगमादिति भावः ।

(३) जैमिनुक्तस्य प्रामाण्यहेतोरन्यत्रापेक्षत्वं तत्राभावादित्यभिप्रायः ।

(४) सुखादिवशात्तदुक्तत्वाविशेषेण अयोग्यत्वादतीन्द्रियत्वं धर्मस्य । धर्मे
प्रत्यक्षं न मूलमित्येतन्न,—“सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धि-
जन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यामानोपलम्बनत्वात्” (१, १, ४)—इति
मीमांसासूत्रादौ व्यक्तम् ।

(५) अत्र ‘मूलम्’—इत्यनुवचनीयम् । एवं परत्र ।

(६) अनुमानस्य व्याप्तादिप्रत्यक्षसापेक्षत्वादित्यर्थः । तत्र,—“अथ तत्पूर्वक-
मनुमानम्”—(१, १, ५)—इति न्यायसूत्रादौ व्यक्तं वदत्र ।

(७) पुरुषान्तराणां हि विप्रलम्भकाविप्रलम्भकभेदेन द्वैविध्यं । द्विविधा-
नामपि तेषां वाक्यं न मूलमिति क्रमेश प्रतिपादयति विप्रलम्भकस्येति ।
प्रतारकस्येत्यर्थः ।

अविप्रलम्भकस्यापि संशय-विपर्यय-संभवात्^(१) । नापि चोदना^(२)
तस्या अनुपलब्धेः । (३) नो खलु* सूर्यमाणानां श्रौचाद्याचाराणां
मूलभूतां काञ्चिच्चोदनां प्रत्यक्षतत्त्वप्रमाणमहे । (४) नाप्यनुमातुं शक्यते,
शाक्यादि-प्रणीत-चैत्य-वन्दनादि-स्मृतिव्यतिप्रसङ्गात्^(५) ।

अथोच्येत,†—‘मन्वादि-स्मृतीनां शाक्यादि-स्मृतीनां चान्ति
महद्वैषम्यम् । प्रत्यक्ष-वेदेनैव साक्षान्मन्वादि-स्मृतीनां प्रामाण्याङ्गीका-

* न खलु,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† अथोच्येत,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ शाक्यादिग्रन्थानां,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

(१) संशय एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धानाधर्मप्रकारकमनवधारणात्मकं
ज्ञानम्, ‘स्यागुर्व्वा पुरुषो वा’—इत्याद्याकारकम् । विपर्ययो विपरीत-
ज्ञानं, अत इति तत्प्रकारकनिश्चयात्मकमिति यावत् । यथा स्याज्ज्ञौ
पुरुष इति पुरुषे स्यागुरिति चैवमादि निश्चयः । सम्भवज्ञानयोः
करणापाटवादिदोषमूलकविशेषदर्शनाभावादित्य इति यथायथमूह-
नीयम् ।

(२) “चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः”—(१, १, २)—इति मीमां-
साभाष्यम् । तत्र वाक्यं वैदिकमेव, पौरुषेयस्य मूलप्रमाणान्तरसा-
पेक्षत्वादिति भावः ।

(३) उक्तमेव विदुषोति नोऽल्लित्यादिना ।

(४) मातुल प्रत्यक्षा चोदना मूलं, अनुमेया तु स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति
‘नाप्यनुमातुं शक्यते’—इति । चोदना,—इति अनुवच्यते ।

(५) शाक्यो बौद्धाचार्यः । चैत्यं बुद्धप्रतिमा । आदिपदात् जैनाचार्यादिप्र-
णीतार्हदाद्युपासनादिस्मृतिपरिग्रहः । व्यतिप्रसङ्गादिति स्मृतेश्चोदना-
नुमापकत्वे तासामपि स्मृतिरतथा तत्रापि चोदनानुमानप्रसङ्गादित्यर्थः ।
तथाच वेदवाङ्मयस्मृतिष्वभिचारात् न स्मृत्या चोदनानुमानसम्भव
इति तात्पर्यम् ।

रात् । “यदै किं च मनुरवदत्तद्वेषजम्”—इति श्लाघायते । नत्वेवं
शाक्यादि-सूत्रानुपादकं किञ्चिद्वैदिकं वचोऽस्ति । अतो नोक्तातिप्रसङ्गः—
—इति । तत्र, ‘यदै किं च’—इत्यस्यार्थवादत्वेन स्वार्थं तात्पर्या-
भावात्^(१) । “मानवी चैषा धार्य कुर्यात्”—इति विधानात्

(१) कार्यताबोधकप्रत्ययासमभिव्याहृतं वाक्यमर्थवादः । अयमभिसन्धिः ।
प्रथमतो वृत्त्यवधारदेव सर्वशब्दानां शक्तिग्रहः आकरणादीनां
व्यवहाराधीनशक्तियहमूलकत्वात् । व्यवहारस्य गवानयनादिरूपः
‘गोमानव’—इत्यादिकार्यतावाचिप्रत्ययसमभिव्याहृतवाक्यसाध्यः ‘गौ-
रस्ति’—इत्यादितो व्यवहारासम्भवात् । तथाच प्रवर्तकवाक्यस्य
व्युत्पत्तिग्रहेण उपस्थितत्वात् कार्यत्वान्वयबोधं प्रत्येकपदानां हेतुत्वं
व्युत्पत्तिसुरवारयति । तस्मादर्थवादस्य न शब्दबोधः, किन्तु पदा-
र्थानामुपस्थित्यनन्तरं असंसर्गाग्रहमात्रम् । प्रयोजननन्वर्थवादानां
विधिलुति-निषेधनिन्दाभ्यां प्रवृत्ति-निवृत्ती एव । तथाहि, वक्तव्य-
व्यायामसाध्ये यागादौ पुरुषं प्रवर्तयितुमपारयन्तो विधिशक्तिर-
वसीदति, सा च क्लृप्ता उत्तम्यते, इति प्रवृत्तिप्रवृत्तिकायां शाब्द-
भावनायां अङ्गत्वं क्लृप्तर्यवादानाम् । तदुक्तम् । “लिङोऽभिधा सैव च
शब्दभावना भाव्या च तस्यां पुरुषप्रवृत्तिः । संवन्धबोधः करणं तदीयं
प्ररोचना चाकृतयोपयुज्यते”—इति । एवं निवृत्तिप्रवृत्तिकायां भावना-
यामङ्गत्वं निन्दार्थवादानां बोध्यम् । क्लृप्तिनिन्दे च, “यस्य पर्यामयी
जुहर्भवति न स पापक्षोभं शृणोति”—इति, “तस्य यद्व्युत्पत्तिर्यत्
तत्रजतमभवत्”—इति चैवमादिवदसताप्यर्थेन दृश्यते,—इति न
स्वार्थं तात्पर्यमर्थवादानाम्,—इति मीमांसकसिद्धान्तः । स्पष्टचैतत्
पूर्वमीमांसादावर्थवादाधिकारवादौ । यथा चोदाहृतार्थवादयोः
(इत्यपर्यामयीत्यादि तस्य यद्व्युत्पत्तिर्यत् इत्याद्योः) अर्थो न वस्तुतः सन्तौ,
तथा मीमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायद्वितीयपादस्य द्वितीयसूत्रस्य, एवं
तस्यैव प्रथमाध्याय-द्वितीयपाद-दशमसूत्रस्य शावरभाव्ये यथाक्रमं
स्पष्टम् ।

तद्विधिस्तावकत्वेन, ‘यदै किं च’—इत्यादेः पठितत्वात् । तस्य* विधे-
रयमर्थः ;—इष्टि-विकृतिरूपे सोमारौद्रे चरावतिदेशतः प्राप्तासु
सामिधेनीषु मध्ये प्रवृत्तयौ धार्या संज्ञकौ यौ द्वौ मन्त्रौ, तौ मानवौ
कर्त्तव्यौ,—इति । तत्र, मानव-वचनमुक्तार्थवादेन शस्यते† । अतो न
सूति-प्रामाण्यं वेदेनोक्तम्—इति शाक्यादि-सूतिवदप्रमाणभूता एव
मन्त्रादि-सूतयः । तथाचोक्तम्,—

“प्रायेणानृत-वादित्वात् पुंसां भ्रान्त्यादि-सम्भवात् ।

चोदनाऽनुपलब्धेऽश्रद्धामात्रान् प्रमाणता”^(१) ॥

इति । (१) अस्तु वा, कथंचित् मनु-सूतेः प्रामाण्यम्,† तथापि, प्रकृतायाः

* तस्य च,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† तत्र मानवत्वमुक्तेनार्थवादेन प्रशस्यते,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ दुर्निरूपं प्रमाणं,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

(१) ‘पुंसां’—इति मध्यपठितं मध्यमणिन्यायात् पूर्वोपरयोरन्वेति ।
‘अश्रद्धामात्रान्’—इत्यनेन, अप्रमाणभूता एव सूतयः, अश्रद्धा-जडस्यैव
तु परं तत्र प्रामाण्याभिमानः,—इत्युक्तम् ।

(२) यद्यपि कार्यताबोधकपदान्तर्भावेनैव पदानामन्वयबोधहेतुत्वं पूर्वम-
वधृतं, तथाप्यर्थवादेभ्योपि शाब्दमतेरुत्पादात् तस्यान्धानुभवसिद्ध-
त्वेनापक्षयितुमशक्यत्वादुत्तरकालं तदुपेक्ष्यते, पूर्वमृहीतस्यापरिहार्य-
त्वानियमात् । तदुक्तम् “कार्यत्वस्यान्वयज्ञाने प्राक् मृहीतापि हेतुता ।
पदानामर्थवादेभ्यः पश्चादुबोधादुपेक्ष्यते”—इति । निधिस्तावकत्व-
मप्यर्थवादानां असति बाधके स्वार्थद्वारैव, न तु स्वार्थपरित्यागेन ।
अन्यथा, “द्वन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च यत्तमनन्तरम् । अभिलाषोप-
गीतं यत् तत् सुखं सःपदास्पदम्”—इत्याद्यर्थवादेभ्यः स्वर्गादिकमपि
न सिद्धेत् । तदिदमुक्तम् । “स्वार्थद्वारैव तात्पर्यं तस्य स्वर्गादिवत्
विधौ”—इति । तमिमं न्यायसिद्धान्तं वक्ष्यमाणमुत्तरमीमांसासि-
द्धान्तश्च मनसि निधाय च अस्तु वेति ।

पराशरस्मृतेः किमायातम्? । नहि मनोरिव पराशरस्य महिमानं कचिद्देवः प्रख्यापयति^(१) । तस्मात्, तदीय-स्मृतेर्दुर्निरूपं प्रामाण्यम्* ।

अत्रोच्यते । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात् अप्रामाण्ये कारणाभावाच्च स्मृतयः प्रामाण्यम्^(२) । यत्तु,—अप्रामाण्य-साधकमनृत-वादित्वादि हेतुत्रयमुपन्यस्तम् । तदसिद्धम्,^(३) आ-जन्म-सिद्धेषु मनु-पराशरादिषु अनृत-वदना-भ्रान्त्योरत्यन्तानाशङ्कितत्वेन हेत्वोः^(४) स्वरूपासिद्धेः । नवा आजन्म-सिद्धौ विवदितव्यम्, पराशरादि-सद्भाव-बोधना-मेव^(५) मन्त्रार्थवादेतिहास-पुराणानां^(६) तदीय-सिद्धि-बोधकत्वात् ।

* तदीयस्मृतेः प्रामाण्यं दुर्निरूपमिति,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† वादन,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ न आजन्मसिद्धावेव,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

§ सद्भावबोधकानामेव,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

- (१) यथा मनोर्महिमानं वेदः प्रख्यापयति, तथा पराशरस्य न,—इति व्यतिरेके दृष्टान्तः ।
- (२) धियां तत्त्वपक्षपातस्वाभावात् प्रामाण्यस्य स्वतन्त्रम् । यच्चेदमुक्तम्,—“निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो यत्नवत्वेऽपि बुद्धेस्तत् पक्षपाततः”—इति । सत्यपि धियां तत्त्वपक्षपातस्वाभावे शुक्तिरज-तादिबुद्धीनां यदप्रामाण्यं तदोषादेव, स्मृतिषु च स नास्तीति भावः ।
- (३) ‘तदसिद्धम्’—इतिसामान्याभावे विशेषाभावकूटस्य हेतुत्वमाह आ-जन्मेति ।
- (४) अन्तवदनभ्रान्त्योरप्रामाण्यसाधकयोरित्यर्थः ।
- (५) पराशरादिसद्भावं बोधयितुं शीलं येषामिति शिन् ।
- (६) “तदोदकेषु मन्त्राख्या” (२, १, ३२) इति जैमिनिसूत्रम् । अभिधा-नस्य चोदकेषु मन्त्रसंज्ञा इति तदर्थः । “प्रायिकमिदं लक्षणम्, अनभिधायका अपि केचित् मन्त्रा इत्युच्यन्ते”—इति शावरभाव्यम् । “अभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं मन्त्रलक्षणम्”—(२, १, ७७) इति न्यायमालाविस्तरे । अर्थवादलक्षणं पूर्वमुक्तम् । इति-

मन्त्राद्यप्रामाण्ये च पराशराद्यसद्भावेनाश्रयासिद्धिः केन वार्यते*^(१) । मानान्तराविरुद्धानामननुवादिनां^(२) मन्त्रादीनां स्वार्थं प्रामाण्यमुत्त-रमीमांसायां देवताधिकरणे (१, २, ८ अ०) व्यवस्थापितम् । अर्थ-वादाधिकरणे तु (मी० १, २, १ अ०) स्वार्थं प्रामाण्यनिराकरणं विरुद्धानुवादयोः सावकाशम् । अतः,—‘यदै किं च’—इत्यर्थवादस्य विधिस्तावकस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यमस्ति,—इति, न आख्यादि-स्मृति-

* केन वा वार्यते,— इति मु० पुस्तकपाठः ।

† मानान्तराविरुद्धानां मन्त्रादिसंस्मृतीनां,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

हासः पुरावृत्तम् । पुराणम्,—“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशोमन्वन्तराणि च । वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्”—इत्युक्तलक्षणकोपशब्दः । ब्राह्मणभागस्यार्थवादे भारतादीनामितिहासे, उपपुराणानां पुराणे-ऽन्तर्भावः । विधेः पराशरादिसद्भावबोधकत्वासम्भवात् तस्य नात्रो-पादानमिति ज्ञेयम् ।

- (१) अयमाशयः । पराशरोऽन्तवादी पुरुषत्वात् इत्यादिरीत्या पराशरपक्ष-कानुमानेन तस्यान्तवादिष्वं प्रसाध्य, पराशरस्मृतिरप्रमाणं पुरुष-वाक्यत्वात् मिथ्यावाक्यत्वाद्वा इत्यादिरीत्या प्रस्तुतायाः स्मृतेरप्रामाण्यं भवता सिधाधयिषितम् । तत्र च, पराशरादीनां प्रमाणान्तरागोचर-तया मन्त्रार्थवादादिभ्यएव तत्सिद्धिर्वाच्या । तथाच मन्त्रादीनां प्रामाण्ये तदीयसिद्धेरपि तत्तत्संवागमात् कालात्ययापदिष्टोहेतुः, मन्त्रादेरप्रामाण्ये च पराशरादेरेवासिद्धत्वादाश्रयासिद्धिः,—इत्युभयतः पाशा रज्जुः ।
- (२) प्रत्यक्षविरुद्ध्यर्थवादिनां “प्रावाणः भवन्ते”—इति, “वनस्पतयः सत्र-मासतः”—इति चैवमादीनां अर्थवादानां स्वार्थं प्रामाण्यं नास्तीति सर्वसम्मतं । एतच्च मीमांसाप्रथमाध्याये आत्मतत्त्वविवेकादौ च स्पष्टं । प्रमाणान्तरसिद्धार्थस्य वदनमनुवादः । मीमांसकनये तस्य प्रामाण्यं नास्ति, अनधिगतार्थविषयकत्वस्य तन्मते प्रमाणलक्षणघटक-त्वादिति बोध्यं ।

वत्,—इति युक्तम्^(१) । एतदेवाभिप्रेत्य^(२) चतुर्विंशतिमते शाक्यादि-
वाक्यानामनादरणीयत्वमुक्तम्,—

“अर्हचार्याकवाक्यानि बौद्धादि-पठितानि तु ।

विप्रलम्भक-वाक्यानि तानि सर्वाणि वर्जयेत्”^(३) ।

इति । न च, पराशर-महिषोऽश्रौतत्वम्, “सहोवाच व्यासः पारा-
शर्यः”—इतिश्रुतौ पराशर-पुत्रत्वमुपजीव्य व्यासस्य स्तुतत्वात् । यदा
सर्व-सम्प्रतिपन्नमहिषोवेदव्यासस्यापि स्तुतये पराशर-पुत्रत्वमुपजी-
व्यते, तदा किमु वक्तव्यमचिन्त्यमहिमा पराशरः,—इति । किञ्च
वाजसनेयि-शाखायां वंशशास्त्रे वेद-सम्प्रदाय-प्रवर्तक-गुरु-शिष्य-
परम्परायां पराशरस्य पुत्र-पौत्रौ श्रूयते[†]—? “घृतकौशिकः

* न शाक्यादिप्रतिबन्धिर्युक्ता,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† अत्र चार्याक,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ पुत्रपौत्राः श्रूयन्ते,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

§ ‘घृतकौशिकात् घृतकौशिकः’—इति सो० प्र० पुस्तके पाठः । कुशिकाय
निर्घृतकौशिकात् घृतकौशिकः,—इत्यादि मु० पुस्तकपाठः ।

- (१) शाक्यादिस्मृतिवत् पराशरादिस्मृतयोप्यप्रमाणमिति युक्तं नेत्यर्थः ।
- (२) मन्वादिसद्भावबोधकार्यवादसत्त्वात् तदीयस्मृतीनां प्रामाण्यं, शाक्या-
दिसद्भावबोधकार्यवादाद्यभावाच्च तदीयस्मृतीनामप्रामाण्यमित्येतद-
भिप्रेत्येत्यर्थः ।
- (३) जैनानां तीर्थङ्करोऽर्हन्नामा । चार्याकस्तु लोकायतिकापरनामधेयो-
नास्तिकः । “अङ्गनानिङ्गनादिजन्यं सुखमेव परमपुरुषार्थः”—इत्यादि
पृथग्जनरमणीयवाक्यप्रयोक्तृत्वात् चार्याकत्वं तस्य । बुद्धो बौद्ध-
धर्मोपदेष्टा । आदिशब्दात् अन्येपि वेदवाङ्मयः कापालिकादयो-
प्युच्यन्ते ।

पाराशर्यायणात्, पाराशर्यायणः पाराशर्यात्, पाराशर्याजातृक-
र्थात्”—इति । तस्मात्, पराशरोऽपि मनु-समानएव ।

एष* न्यायोवशिष्टात्रि-याज्ञवल्क्यादिषु योजनीयः, तत्तद्विषय-
श्रुतीनामुपलम्भात् । “अथयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षमपश्यन्” “वशिष्ठः प्रत्य-
क्षमपश्यत्” “अत्रिरददादौर्वाय प्रजां पुत्र-कामाय” “अथह याज्ञव-
ल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः”—इत्याद्याः श्रुतयः । न चैवं सति मन्वा-
दि-स्मृतौ कुतोऽनादरः,—इति शङ्कनीयम्,^(१) मन्वादि-स्मृतेर्मैधाति-
थ्यादिभिर्व्याख्यातत्वात् ।

(२) वा च मूलभूत-चोदना-ऽनुपलब्धिरुपन्यस्ता, साऽप्यसिद्धा ।
“पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति संतिष्ठन्ते;—देवयज्ञः
पितृ-यज्ञोभूत-यज्ञोमनुष्ययज्ञोब्रह्म-यज्ञः”—इत्यादीनां स्मार्त्तधर्म-
मूलभूत-चोदनानामुपलम्भात् । ‘सतति’ सततमित्यर्थः[†] । यत्रापि
शौचादौ चोदना नोपलभ्यते[‡]—तत्रापि सा सम्भाव्यते^(३) । तथाचोक्तं
भट्टाचार्यैः,—

* एष एव,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† सततं निवृत्तमित्यर्थः—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ चोदना इति सो० स० पुस्तकयोर्नास्ति ।

- (१) मन्वादिसंस्मृताविति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । (एवं परञ्च ।) मन्वादि-
स्मृतिमव्याख्याय पराशरस्मृतिरेव कुतोऽव्याख्यायते इत्याशङ्क्यार्थः ।
- (२) अप्रामाण्यसाधिकायामूलभूतचोदनानुपलब्धेरपि स्वरूपासिद्धिं प्रति-
पादयितुमाह याचेति ।
- (३) सम्भाव्यते अनुमीयते । स्मार्त्तानां पञ्चमहायज्ञानां मूलभूतचोदनायाः
साक्षादुपलम्भात् अनुपलब्धचोदनानामपि स्मार्त्तानां शौचादीनां
मूलभूतचोदना शक्या अनुमातुं । यएव हि मन्वादयः पञ्चमहायज्ञा-

“वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् परियह-समवतः* ।

सम्भाव्य-वेद-मूलत्वात् स्मृतीनां मानतोचिता”^(१) ।

इति । मनुनाऽप्येतदेवाकृतम्,—

“श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ।

तस्मात् प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रापितं भुवि ।

योऽवमन्येत ते तृभेः हेतु-शास्त्राश्रयात्^(२) द्विजः ।

स साधुभिर्विद्विःकार्योनास्तिकोवेदनिन्दकः” ।

इति । आनुशासनिकेऽपि,—

“धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं॥ श्रुतिः ।

* तत्परियहदार्ष्ट्यं,— इति सु० पुस्तकपाठः ।

† प्रमितं—इति सु० पुस्तकपाठः ।

‡ ते मूले,—इति सु० स० पाठः ।

§ नरः,—इति सु० युक्तकपाठः ।

॥ प्रथमं—इति सु० पुस्तकपाठः ।

दीनां स्मर्यमाणत्वात् श्रौचादीनामपि । तदेतत् मीमांसाप्रथम-तृतीय-प्रथमाधिकरणे स्पष्टं । परन्तु विस्मरणात् वेदानां शास्त्रोच्चेदादा सा चोदना नास्मदादिभिरुपलभ्यते । एतदपि तत्र, न्याय कुसुमा-मूलौ शब्दमक्षिप्रभट्टिषु च यथायथं सुव्यक्तम् ।

(१) वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्,— इति सम्भाव्यवेदमूलतायां हेतुः । तथाच जैमिनिसूत्रम् । “अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात्” (मी० १, ३, २) इति । परियहः शिष्टपरियहः । स च वैदिके स्मर्ये च पदार्थे समानः । अयमपि सम्भाव्यवेदमूलतायां हेतुः । स्मृतयः प्रमाणं शिष्टपरिग्रहेतत्वाद्देवदित्यनुमानसम्भवात् । सम्भाव्यवेद-मूलत्वात् अनुमीयमानवेदमूलत्वात् ।

(२) हेतुशास्त्रं कृतकौपदेशकचार्वाकदर्शनादि ।

द्वितीयं धर्मशास्त्रं तृतीयं लोक-संग्रहः”^(१) ।

इति । तस्मात् व्याख्यातुं योग्या पराशर-स्मृतिरिति सिद्धम् ।

(१) पराशर-स्मृतावस्थां ग्रन्थ-कृतिर्विविच्यते ।

डे काण्डे, द्वादशाध्यायाः, श्लोकाः अष्टानवष्टतम् ।

आचारस्यादिमः काण्डः प्रायश्चित्तस्य चान्तिमः ।

इष्ट-प्राप्तिरनिष्टस्य निवृत्तिश्चानयोः क्रमात्^(२) ।

एते सर्वे पुण्य-लोका भवन्तीति श्रुतिर्जगौ,—

विहितादाश्रमाचारादिष्टाग्निं पारलौकिकीम्* ।

प्रसक्तो नरकोऽनिष्टो निषिद्धाचरणेन यः^(३) ।

तन्निवृत्तिः स्फुटां शास्त्रे प्रायश्चित्ताभिधायिनी ।

पर-लोक-प्रधानस्य^(४) धर्मस्यैवा द्वयी गतिः,—

* दिष्टाग्निः पारलौकिकी,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

† स्फुटं—इति सु० पुस्तकपाठः ।

(१) धर्मशास्त्रं धर्मोपदेशप्रधानमन्वादिसंहिता । तत्र हि धर्मोपदेशश्च प्रधानं, काचित्कमितिदृष्टास्थानन्वानुवर्त्तिकं । पुराणे तु तद्वैपरीत्यं । अतोऽतत् धर्मशास्त्रं । स्पष्टश्चेतत् आङ्गविवेकटीकादौ । तुशब्दात् पुराणसंग्रहः । लोकसंग्रहेलोकव्यवहारः । दौर्बल्यज्ञामीषां यथो-त्तरं ज्ञेयमित्यन्यत्र विस्तरः ।

(२) पराशरस्मृतेश्चाख्येयत्वं प्रतिपाद्य तस्याः काण्डविभागादिकं वक्तुमुप-क्रमते पराशरेति ।

(३) काण्डद्वयस्यैतत्तद्वयं क्रमात् प्रयोजनमित्यर्थः ।

(४) निषिद्धाचरणेन योनरकः प्रसक्त इत्यन्वयः । नरकस्य विशेषणं ‘अनिष्टः’—इति ।

(५) व्यवहारस्तु न परलोकप्रधान इत्यनुपदमेव व्यक्तीभविष्यति ।

प्रायश्चित्तं तथाऽऽचारः, श्रौत-धर्मो तथेतेषां ।
 श्रौत-धर्मोऽग्निहोत्रादिराचारस्तदनुष्ठितिः ।
 अथवाविधनुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रुतौ श्रुतम् ।
 कल्प-सूत्र-कृतः श्रौते* प्रायश्चित्तमनुष्ठितिम् ।
 अमुच्यन्तुमे एव, व्यवहारन्तु^(१) नाग्रवन् ।
 तद्देवायमाचार्यः पर-लोक-प्रसाधनम् ।
 स्मार्त्तं धर्मं विवक्षुः सन् काण्डद्वय^(२)मवेक्षत ।
 (१) ननु चेदनागम्यो व्यवहारेऽपि धर्मात्ता, —
 अस्तीति चेदनुष्ठानतुल्योऽस्मिन्नुपयुज्यते ।

* सूत्रे,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† प्रधानकम्,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ न, तत्र चेदनागम्ये,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

§ चेदस्तु सा तु लोके,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

- (१) “विनागार्थेऽवसन्देहेहरणं हार उच्यते । नाना-सन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः”—इत्याद्युक्तो भाष्योत्तरक्रियाविशेषाख्या चतुष्पात् व्यवहारः ।
- (२) आचारकायं प्रायश्चित्तकायञ्च ।
- (३) शङ्कते नन्विति । चेदनागम्ये इति हेतुगर्भविशेषणं । “चेदनागम्य-गोऽर्थो धर्मः” (मी० १, १, २) जैमिनिमुक्तात् चेदनागम्यार्थस्यैव धर्म-त्वावगतेर्ब्रह्महारस्यापि तथात्वात् तदकथनादाचार्यस्य न्यूनत्वमिति पूर्वपक्षार्थः । उत्तरमाह अनुष्ठातुरिति । तथाच पारलौकिकफलक-धर्मस्यात्र विवक्षितत्वात् व्यवहारस्य वैहिकफलकत्वात्तदकीर्तनेपि न न्यूनत्वमिति भावः । ऐहिकमपि फलं व्यवहारानुष्ठातुर्वादिनः प्रति-वादिनश्च न तु व्यवहारप्रकुराच्च इति बोध्यं ।

(१) कारीर्यादिश्रौतधर्मोदृष्टैक*फलकोयथा ।

लाभ-पूजा-ख्याति-मात्र-फला व्यवहृतिस्तथा ।

जेतुर्लाभादिकं तद्वत् पराजितुश्च दण्डनम् ।

तावेव स्वर्ग-नरकौ विहितप्रतिषिद्धौ ।

(१) ननु, राज्ञश्च सभ्यानां साक्षिणां चान्यथाकृतौ ।

प्रत्यवायाद्व्यवहृतिः परलोकप्रयोजना ।

(१) “अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांसैवाप्यदण्डयन् ।

अथशोमहृदाप्नोति नरकं वाऽपि गच्छति” ।

“सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

* दृष्ट्येक,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† नरकश्चैव,—इति मु० म० पाठः । नरकं चापि,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ सभा वा न प्रवेष्टव्यं—इति मु० म० पाठः ।

- (१) कारीरी यागविशेषः । स वैहिकमात्रफलकः अवग्रहेण मुख्यतां श्रम्या-नां दृष्ट्या सङ्गीतस्यैव तत्फलत्वात् । अतएव यावदनुष्ठिते दृष्टि-र्भवति, तावदेव तत्समापनमनुश्रियते ।
- (२) व्यवहारस्यैहिकमात्रफलकत्वमसिद्धमित्याशङ्कते नन्विति । अत्र च, बुद्धिपूर्वकान्यथाकरणेन राज्ञः सभ्यानाञ्च प्रत्यवायः । तर्कवाक्यानु-सारेण निर्णये कृते तु वक्तुनोऽन्यथापि व्यवहारदर्शिनां दोषो न भवतीति बोध्यं । अतएव गौतमेन, “न्यायाभ्युपगमे तर्कोऽभ्युपायस्तेन संगृह्य यथास्थानं गमयेत्”—इत्यभिधाय, “तस्मात् राजार्थावनि-न्दितौ”—इत्युपसंहृतम् ।
- (३) अन्यथा कृतौ राज्ञः सभ्यानां साक्षिणाञ्च प्रत्यवाये मानवीर्यं वाक्य-त्रयमुदाहरति ‘अदण्ड्यान्’ इत्यादिना ।

अनुवन् विनुवन्^(१) वापि नरोभवति किंविधी^२ ।

“साध्योऽनृतं वदन् पाशैर्वध्यते वारुणैर्नरः ।

विवशः शतमाजातीसस्मात्* साची वदेदृतम्”†^(३) ।

(१) राजादेः प्रत्यवायोऽस्तु व्यवहारे किमागतम् ? ।

व्यवहारो न राजादेरर्थि-प्रत्यर्थिनोस्तु सः ।

प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽन प्रत्यवायेन हि स्मृतः ।

पराजय-निमित्तेन प्रायश्चित्तं च न स्मृतम् ।

अष्टणाद्यैर्नरकोक्तिर्या साऽप्याचार-निबन्धना^(४) ।

(५) अस्तु वा नरकः शास्त्र-विरुद्ध-व्यवहारिणः ।

पर-लोक-प्रधानत्वमेवास्माभिर्निवार्यते ।

* शतवर्षाणि,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

† साध्यो वदेदृतं—इति सु० म० पाठः ।

(१) विनुवन् विरुद्धं अनुवन् ।

(२) जातिर्जन्म । तथाच विवशः सन् शतजन्मानि यावत् वारुणैः पाशैर्वध्यते इत्यन्वयः । अतः सत्यं ।

(३) आशङ्क्यं परिहरति ‘राजादेः’—इति ।

(४) आचारनिबन्धना लोकव्यवहारमूला । तथाच नरकोक्तिर्निन्दामात्रमिति भावः ।

(५) ननु “अष्टानाद्यानयक्रिया”—इति मनुना उपपातकमध्ये पाठात् प्रत्यवायएव गम्यते । अपिच चतुष्पादात्मकव्यवहारे निर्जयस्य राजा-अनुष्ठेयत्वात् तदन्वयाकरणे तेषां प्रत्यवायः स्यादेव । तथा चेभ्यथापि व्यवहारस्य परलोकप्रयोजनकत्वमस्तमित्याश्रयवनाह व्यस्तं वेति । परलोकमिति, तथाचायमाचार्यः परलोकप्रधानमेव धर्ममुपदिदेश, व्यवहारस्तु न तादृश इति न तदकथनात् न्यूनत्वशङ्केति भावः ।

एतल्लोक-प्रधानोऽयः पर-लोकोपसर्जनः ।

स धर्माव्यवहारः स्यादाचारस्तु विपर्ययात्*^(१) ।

प्राधान्येऽप्यस्य लोकस्य स्यादेवासाध-मूलता ।

गान्धर्व्याद्युपवेदेषु तादृशेषु तदीक्षणात्^(२) ।

(३) “जग्राह वाक्यम्वेदार्तां सामभोगीतिमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयान् रसानार्थव्यवहारादपि” ।

किं बह्वेत्याऽयमाचार्यः पर-लोकैक-दृष्टिमान् ।

व्यवहारस्तु नावोचत् किन्तु, सूचितवानमुम्^(४) ।

राज-धर्म-प्रसङ्गेन,^(५) ‘चित्तिं धर्मेण पालयेत्’ ।

इति ननु राज-दृश्यं व्यवहारमसूचयत् ।

(६) साक्षादिष्टाप्ति-हेतुत्वादाचारः पूर्वमीर्यते ? ।

* विपर्यये,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

† पादमृगवेदात्,—सु० पुस्तकपाठः ।

‡ सामान्याथर्व्यवहारादपि,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

§ पूर्वमिच्छते,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

(१) एतल्लोकप्रधानोऽयः परलोकप्रधानो धर्मो आचार इत्यर्थः ।

(२) तादृशेषु एतल्लोकप्रधानेषु । तदीक्षणात् आसाधमूलत्वदर्शनात् ।

(३) गान्धर्व्याद्युपवेदस्यासाधमूलत्वे तमधिकृत्य पठितं वाक्यमुदाहरति जग्राह इति । अभिनयान् “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः”—इत्युक्तलक्षणमवस्थानुकारान् । रसान् शृङ्गारादीन् । एतच्चतुष्टयमेव खलु विषयो गान्धर्वस्य ।

(४) उपसंहरति किं बह्वेत्येति । अमुं व्यवहारं ।

(५) राजधर्मप्रसङ्गेन,—इति शब्देः । एतच्च ‘सूचितवान्’ इति पूर्वोक्तान्वितं । सूचनप्रकारमेवाह चित्तिमित्यादिना ।

(६) इदानीमाचारकाण्ड-प्रायश्चित्तकाण्डयोः पौर्वापर्यमुपपादयितुमाह साक्षादिष्टा ।

आचारस्यान्यथात्वे तु प्रायश्चित्त-गवेषणम् ।
 इहाचारे जयोऽध्यायाः प्रायश्चित्ते नवोदिताः ।
 *आचारतत्त्वतुर्वर्ण-धर्मो साधारणापरौ^(१) ।
 शिष्टाचारान्तिके तत्र धर्मो साधारणो मतौ ।
 षट्कर्म-क्षितिरचायाः वर्णासाधारणाः स्मृताः^(२) ।
 आचारेः प्रथमाध्याये एतेऽर्थाः परिकीर्तिताः^३ ।
 कथादिर्जीवनेपायोद्वितीयेऽध्यायेऽस्तीति ।
 चतुराश्रमधर्माश्च सूचिताः आश्रमोक्तिः ।
 उक्तौ तृतीये^(४) आशौच-विस्तर-आहु-संयत्तौ ।
 अध्याय-चयगाः अर्थाः प्रोक्ताः आचार-काण्ड-गाः ।
 तुर्ये^(५) प्रकीर्ण-पापस्य प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।

* अचतारतत्त्वतुर्वर्णधर्मो साधारणे-तरौ, — इति सु० पुस्तकपाठः ।

† शिष्टाचारान्तिके तत्र धर्मः साधारणः स्मृतः, — इति सु० पुस्तकपाठः ।

‡ आदितः, — इति सु० पुस्तकपाठः ।

§ त एतेऽर्थाः प्रकीर्तिताः, — इति सु० पुस्तकपाठः ।

- (१) साधारणस्य अपरस्य (असाधारणस्य), साधारणापरौ । तथाच, आचारकाण्डे चतुर्णां वर्णानां साधारणोऽसाधारणश्चेति द्विविध एव धर्मो उक्त इत्यर्थः ।
 (२) वर्णानामसाधारणा वर्णासाधारणाः । तत्र, षट्कर्मणि (सन्धास्नानादीनि) ब्राह्मणस्यासाधारणधर्मः, क्षितिरक्षा क्षत्रियस्य । एवं वैश्यशूद्रयोरपि ज्ञेयं ।
 (३) आशौचं—इति आशुचिशब्दात् भावप्रत्ययान्तात् उभयपदसङ्कासाधु । उत्तरपदमात्रसङ्का तु आशौचमित्यपि । एवं रीत्या आशौचं, आदि-पदसङ्का आशुचमित्यपि ज्ञेयं ।
 (४) “यदनुक्तं तत् प्रकीर्णम्”—इति स्मृत्युक्तलक्षणं पापं प्रकीर्णम् । तत्र अतिपातकाद्यन्तर्भूतेन विशेषतोऽनुक्तमिति बोध्यम् ।

प्रसङ्गात् पुन-भेदादि प्रोक्तञ्च परिवेदनम्^(१) ।
 प्रकीर्ण-शेषः, संस्कारः आहिताग्नेश्च पञ्चमे ।
 (१) मलावहे च सङ्कीर्णं तथा चैवोपपातके* ।
 प्रायश्चित्तं षष्ठ्युक्तं शुद्धिश्चान्ते रसेऽपिच ।
 अवशिष्ट-द्रव्य-शुद्धिः सप्तमाध्यायेऽस्तीति ।
 प्रायश्चित्तं गोवधे च[†] सामान्येनाष्टमे स्मृतम् ।
 रोधनादिविशेषेण नवमे तदुदीरितम् ।
 अगम्या-गमने प्रायश्चित्तं दशमोदीरितम् ।
 अभोज्य-भोजनादौ तदेकादशोदीरितम् ।
 द्वादशः परिशेषः स्यात् काण्डयोर्हभयोस्तयोः ।
 † स्यादन्वेषामनुक्तानामुपलक्षणमीक्ष्यताम् ।
 अनुपातकमुख्येषु प्रायश्चित्तं कश्चित् कश्चित् ।

* सङ्कीर्णकरणेचोपपातके, — इति सु० पुस्तकपाठः ।

† गोवधस्य, — इति सु० पुस्तकपाठः ।

‡ सामान्येषामिति सु० पुस्तकपाठः ।

§ युक्तेषु, — इति स० शेषो पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) परिवेदनं त्वेहे अकृत विवाहे अकृताग्निहोत्रे च कनिष्ठस्य तदुभय-करणम् । तच्च “ज्येष्ठे अग्निर्विष्टे कनीयान् निर्विशम् परिवेत्ता भवति” इत्यादि स्मृतिवृत्तम् ।
 (२) “कामिकीटवयोहृत्यामथानुगतभोजनम् । फलैधः कुसुमस्तेयमधैर्यश्च मलावहम्” — इत्युक्तलक्षणं पापं महावहशब्दार्थः । सङ्कीर्णं सङ्की-करणम् । तदपि, — “खराश्वोऽश्वराहाणामजाविकवधस्तथा । सङ्की-करणं ज्ञेयं मीनाहिमहिबस्य च” — इत्युक्तलक्षणम् ! उपपातकस्य गोवधादिप्रभृततमभेदं मन्वाद्युक्तम् ।

नेमः, तथा रक्ष्यश्च प्रायश्चित्तश्च वर्णितम् ।
 नापि पर्णादि कृद्वाणि* नोदितान्यत्र कानिचित् ।
 नेमः कर्मविपाकश्च तत् सर्वमुपलक्षितम् ।
 इत्थं नवभिरध्यायैः प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।
 कस्मिं प्रति प्रवृत्तत्वात् प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।
 कलौ हि पापवाञ्छां दृश्यते स्मर्यतेऽपि च ।
 नराः प्रायोऽल्पसामर्थ्यालेषामनुजिघृक्षया ।
 समकोप्यदाचारं प्रायश्चित्तं प्रतानि च† ।
 “तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते दिवाः” ।
 इत्युक्तमादावन्ते च, प्रयुक्तैवा‡ कपालुता ।
 वेदैकदेशाध्ययनं कथा विप्रादि-जीवनम् ।
 इत्यादिवचसाऽऽचारे सङ्कोचोभासते स्फुटम् ।
 प्राजापत्यं गो-वधे स्यात्, ब्रह्म-त्रे सेतु-दर्शनम् ।
 इति मुख्यव्रतलोकेः सङ्कोचोऽपि गम्यते ।
 स्मृत्यनुरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः ।
 कल्पनीयेति चेद् ब्रूहि सार्वभूयं मन्यसे कथम्? (१) !

* प्रायश्चित्तमित्यारभ्य कृद्वाणीत्यन्तं सुमितातिरिक्तं पुस्तकेषु नास्ति ।

† प्रायश्चित्तव्रतानि च,—इति सु० पुस्तकेपाठः ।

‡ प्रायश्चित्तैवा,—इति सु० पुस्तकेपाठः ।

§ मन्यसेत्येकम्,—इति सु० पुस्तकेपाठः ।

(१) गोवधे प्राजापत्यं ब्रह्मवधे सेतुदर्शनञ्च न मुख्यव्रतं येन सङ्कोचः सिध्येत् किन्तु “यथा नयो यथा कालं यथा प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तं

यावत्तः स्मृतयस्तासां सर्वसामनुसारतः ।
 साकल्याच्चेदस्मदादेशेन शक्तिर्न विद्यते (१) ।
 स्वेन दृष्टास्तु यावत्तस्तासामित्यप्युक्तिमन् ।
 कश्चित् कदाचिदन्यासां दर्शनादव्यवस्थिते (२) ।
 (१) कल्पिका मानुषी बुद्धिस्तावन्न्यवतिष्ठते* ।
 अतएव निबन्धेषु दृश्यते नेकवाक्यता ।
 इत्थं खण्डने श्रास्त्रं भवेद्दत्त-जलाञ्जलि ! ।

* कल्पिका मानुषी बुद्धिः सा च न व्यवतिष्ठते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

प्रवक्तव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः । तस्मात् कृत्वा प्रमथाप्यर्जं पादं वापि वि-
 धानतः । आत्मा बलावर्णं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्” —इत्येवमादि-
 स्मृत्यन्तरदर्शनात् गोवधादौ त्रैमासिकादिप्रतविधायकस्मृत्यन्तरदर्श-
 नाच्च यथामध्यमशक्तादिविषयतया तद्व्यवस्थापनीयमित्याशङ्कते स्मृत्य-
 न्तरेति । प्रवृत्तमुपहसति सार्वभूयमिति । सार्वभूयं विना स्मृत्यन्त-
 राणां सामर्थ्येन ज्ञातुमशक्यत्वात् सर्वत्र स्मृत्यन्तरानुसारेण विषय-
 व्यवस्थायाः कर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः ।

- (१) यावत्तः स्मृतयः साकल्येन तासां सर्वसां दर्शनादिव्यवस्था, स्वेन
 यावत्तो दृष्टास्तासामनुसाराद्वा । आद्ये यावत्त इति । तत्र यावत्तः
 स्मृतयस्तासां सर्वसां दर्शने, अस्मदादेः शक्तिर्नास्तीत्यर्थः ।
 (२) द्वितीये त्वाह स्वेनेति । न युक्तिमत् अयुक्तिमत् । तत्र हेतुः कश्चि-
 दिति । कश्चित् देशे कदाचित् काले अन्यासां पूर्वदृष्टाधिकानां
 स्मृतीनामित्यर्थः । तथा च पूर्वं कियतीः स्मृतीर्दृष्ट्वा या विषयव्यवस्था
 कल्पिता, उत्तरकालमन्यासां स्मृतीनां दर्शने तस्या विपर्ययः स्यात् ।
 (३) मन्यस्यामल्पबुद्धित्वादपि यथायथं विषयव्यवस्था शक्ता नेतुं प्रेक्षितु-
 मित्याह कल्पिकेति ।

न खण्डये—वारयेतु पण्डितमन्यतां तत्र^(१) ।
 प्रहृणु निर्णयमत्र त्वं स्वतः प्रामाण्य-वादिनः ।
 प्रतीतेऽर्थेऽखिलं शास्त्रं प्रमाणं बाधया विना^(२) ।
 न पराशर-वाक्यस्य बाधः स्मृत्यन्तरे क्वचित् ।
 व्रतान्तरोपदेशस्य न बाधोऽस्यानिवारणात्^(३) ।
 प्रियङ्गु-कोद्रव-त्रीहि-गोधूमादीन्यनेकशः ।
 साधनानि यथैकस्यास्तुतेर्दृष्टान्यबाधया ।
 (४) यथा च स्वर्गं एकस्मिन् विश्वजिष्वाग्निहोत्रकम् ।
 अग्निष्टोमस्य दर्शाद्या हेतवो बहवः श्रुताः* ।
 यथा वा ब्रह्मलोकस्य लोकस्य प्राप्ति-हेतवः ।
 उपास्यो विकल्पन्ते शाण्डिल्य-दहरादयः^(५) ।

* स्मृताः, — इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) पूर्वपक्षी शङ्कते हन्तेति । दत्तजलाञ्जलीति विषयव्यवस्थाया अभावे परस्परविरोधेन सर्वधामेव शास्त्राणामप्रामाण्यापत्तेरिति भावः । सिद्धान्ती समाधत्ते न खण्डये इति ।
 (२) प्रामाण्यस्य स्वतन्त्रात् असतिबाधके प्रतीतेऽर्थे प्रामाण्यं निराबाधं कारवान्तरापेक्षाविरहादित्यर्थः ।
 (३) स्मृत्यन्तरेषु व्रतान्तरोपदेशात् पराशरोक्तप्रसङ्गस्य बाधः, व्रतान्तरोपदेशस्य व्रतान्तरबाधकत्वासम्भवात् । स्मृत्यन्तरेष्वपि पराशरोक्तव्रतादे-निवारणाभावात् ।
 (४) प्रियङ्गुप्रभृतीनां तृप्तिविशेषेषु हेतुत्वात् कथं तत्र विकल्प इत्याशङ्काह यथा चेति ।
 (५) दृष्टान्तान्तरमाह यथा वेति । शाण्डिल्योपास्ति, “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” — इत्युपक्रम्य, “सक्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः” —

तथैवैकस्य पापस्य निवृत्तौ बहवः स्मृताः ।
 व्रतभेदा विकल्पन्तां श्रद्धाजायन्तु ते वृथा*^(१) ।
 ननु क पञ्चगव्यादिः कुच वा मरणान्तिकम् ।
 तयोः सम-विकल्पत्वं वदतस्तेऽति साहसम् !^(२) ।
 क विश्वजित् काग्निहोत्रं स्वर्गं साधयतोस्तयोः —
 विकल्पं वदतस्ते वा कुतो नैवाति साहसम्^(३) ।
 कर्माधिक्यात् फलाधिक्यमिति न्याय-समाश्रयात् ।
 साहसं परिहर्तव्यमित्येतदुभयोः समम्^(४) ।

* व्रतभेदा विकल्पन्तां श्रद्धातः सन्तु ते तथा, — इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

- इत्यादिना छान्दोग्यादौ विहिता । इयमेव शाण्डिल्य विद्येत्याख्यायते । दहरोपास्तिस्तु, — “अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेष्टम्” — इत्यादिना छान्दोग्यस्याभिहिता दहरविद्या चाख्यायते । आदिशब्दात् वैश्वानरविद्यादयः ।
 (१) तथा च गोबन्धादौ पराशरोक्तं प्राजापत्यादिकं स्मृत्यन्तरोक्तं प्रायश्चित्तान्तरस्य द्वयमपि मुख्यमेव इत्यनयोर्विकल्पस्येत्ययं स्वसिद्धान्त-निष्कर्षः ।
 (२) पूर्वपक्षी शङ्कते नन्विति । अयमर्थः । क्वचिदेकेन मुनिना पञ्चगव्यादि लघुप्रायश्चित्तमुक्तं, तत्रैव पापे अपरेण मुनिना प्राणान्तिकमुक्तं । तदमयोगुणलघुप्रायश्चित्तयोः समविकल्पत्वमसम्भवदुक्तिकमिति भावः ।
 (३) सिद्धान्तीसमाधत्ते क्व विश्वजिदिति । तथा च विश्वजिदभिहोत्रयोरपि लघुगुरुकर्मेणोः स्वर्गसाधकयोर्विकल्पो न स्यात् । स च त्वयापीयते इति भावः ।
 (४) पूर्वपक्षः । विश्वजिदादौ विकल्पमुपपादयितुमाह कर्माधिक्यादिति । अयमभिसन्धिः । लघुगुरुप्रयत्नसाध्यानां विकल्पस्थले गुरुपादस्याननु-

न्यायाश्रये तस्मादुक्त-व्यवस्था* दिश्यते कुतः ? ।
 इति चेदव्यवस्थोक्ता तथाऽतोदेमि ते वचः†(१) ।
 देव-भेदात् काक-भेदात् पुं-भेदादन्यथाऽन्यथा ।
 पर्यवस्यति। आस्त्यर्थ इति पूर्वमवादिषम् ।
 अतोनास्त्यार्थवादांश्च विधि-वाक्येषु यद्यथा ।
 प्रतीतं तत्तथायाहं बाधं वाचनिकं विना ।
 स्मृति-व्याख्यादभिः सर्वैर्वचनानां व्यवस्थितिम् ।

* तस्मादुक्त्या व्यवस्था,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† हेयितं वचः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ विपर्यस्यति,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अतोयेऽस्त्यर्थं वादांशाः,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

छान्दोग्यमप्रामाण्यमापद्येत । कः स्वल्पानुमत्तो लघुपायसाध्यं फल-
 मुत्पिपादयिषुर्गुणपायमवकम्बेत । तस्मात् सत्यपि समफलत्वे गुरुपा-
 यात् किञ्चित् फलाधिक्यं वाच्यं । तावदेव द्वयोः साम्यादिकल्पोपपत्तेः ।
 इतरथा त्वेकस्यैव नियमतोऽनुष्ठानं स्यात् । फलाधिक्यकल्पने तु नैवं
 एकत्र क्षेत्राधिक्यवत् फलस्याप्याधिक्यात् । अन्यत्र क्षेत्रान्यूनत्वेऽप्यवा-
 न्तरफलाधिक्याभावात् । अतएवोक्तं । “यत्र स्यात् कृच्छ्रभूदस्त्वं अथ-
 सोऽपि मणीषिणः । भूयस्त्वं भ्रुवते तत्र कृच्छ्रात् अथो द्वावाप्यते”—
 इति । तथा, प्रधानफलस्य सर्गमात्रस्योभयत्राविशेषेऽपि उक्तरीत्या
 गुणप्रयत्नसाध्योपायस्य फलाधिक्यहेतुत्वकल्पनया विन्यजिदभिहोत्रयो-
 र्विकल्पो नागुपपन्न इति पूर्वपक्षयितुरभिप्रायः । अपक्षेऽपि तदविशि-
 दमित्याह सिद्धान्ती इत्येतदिति ।

(१) ननु यदि न्यायाश्रयं तवाप्यभिप्रेतं तर्हि स्मृत्यन्तरानुसारेण विषय-
 व्यवस्थैवाकदुक्ता किमिति नास्तीक्रियते इत्याशयेन पूर्वपक्षी शङ्कते
 न्यायेति । सिद्धान्ती समाधत्ते इति चेदिति । त्वयेति शब्देः ।

भ्रुवाणैर्मन्दमतयो व्युत्पाद्यन्ते हि केवलम्(१) ।
 अन्यथाऽल्पस्य पापस्य कृते द्वादश-वार्षिके ।
 मत्स्यान्निवृत्तिस्तत्-प्रोक्ता व्यवस्था तादृशी यतः(२) ।
 अथाऽल्पं महता मत्स्येनाल्पेनान्यत्, तदा वद ।
 इदमल्पं महचेदमिति ते किं निधायकम् ।
 अनायास-महायासौ यद्यल्पत्व-महत्त्वयोः—
 * हेतुर्महाव्रतास्तर्हि भवेयुः कृषकादयः ।(३) ।
 सिंह-व्याघ्रादि-मूचादौ प्रयास-बहुलत्वतः† ।
 पञ्च-गव्यात् प्रशस्तत्वं व्रताङ्गत्वञ्च ते भवेत् ! ।
 इति कर्त्तव्य-बाहुल्यं महत्त्वञ्चेत्, तदाऽल्पता ।
 † अजलान्यादि-प्रवेशस्य प्रसज्येत व्रतान्तरात्(४) ।

* हेतु महाव्रता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रयासो बहुलः श्रुतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ तर्ह्यमग्रादि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) ननु यदि स्मृत्यन्तरानुसारेण स्मृत्यन्तरवचनानां विषयव्यवस्था न प्रा-
 माणिकी, तर्हि कथं सर्वैरेव प्राचीननिवृद्धभित्तयाविधा व्यवस्था-
 कृतेत्याशङ्क्य तेषामाशयं प्रकाशयति स्मृतीति । तथा चाप्यततो विशद-
 यन्नदर्शनात् मन्दबुद्धयो मामुच्छेदन् इति तत्प्रबोधाय तैत्तिहरी
 व्यवस्था कृता, येन केनचिदनुष्ठितेनैव फलनिष्पत्तिसम्भवेन वस्तुत्तरे-
 भावादिति भावः ।

(२) द्वादश वार्षिके कृते अल्पस्य पापस्य निवृत्तिर्न स्यात् । महापापनाश
 एव तज्जेतुताया व्यवस्थितत्वादित्यर्थः ।

(३) तेषामायासाधिक्यादिति भावः ।

(४) अग्न्यादिप्रवेशस्य व्रतान्तरादल्पता प्रसज्येत व्रतान्तरापेक्षया तत्रेति-
 कर्त्तव्यताया अल्पत्वादिति भावः ।

तस्माच्छास्त्रेण यथोक्ता प्रशंसा, तन्महाव्रतम्^(१) ।

(१) अस्तु वा वैध-दुःखस्य* वज्रलवान्महाव्रतम् ।

(२) यथाऽल्प-नाशोमहता महत्वाश्रयाऽल्पतः—

किं न स्यात्? विष्कुलिज्जेन दण-राशिर्दि दृश्यते ।

(३) विष्कुलिज्जो वर्द्धमानो दृश्यते न तु व्रतम्—

वर्द्धते, ऽतोमहाशो निःशेषो न भवेद् यदि ।

तर्ह्येकदेश-नाशोऽस्तु तच्छेषस्तपभुज्यताम् ।

अमूर्त्तस्यापि पापस्य सन्नि भागा यथोचितम् ।

अन्यथैकेन पापेन दुःखं वज्रविधं कृतः^(४) ।

* वज्रवत्त्वात्—इति पाठान्तरम् ।

† दणराशिर्विदृश्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यथोचितम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) उपसंहरति तस्मादिति । तथाच पञ्चगव्यादेरपि गुरुपापनाशकतया विधानमुखेन प्रशंसायाः शास्त्रेणोक्तत्वात् तदपि महाव्रतमेवेति तात्पर्यम् ।

(२) वैधक्षेयाधिक्यं महाव्रतत्वेहेतुरतो न कवकादिव्यतिप्रसङ्ग इत्येतदभ्युपगच्छति अस्तुवेति ।

(३) अभ्युपेत्यापि विषयव्यवस्थां दूषयति यथेति । तथापीत्यादिः । विष्कुलिज्जोऽधिकशः । तथाच निर्वासनैवा विषयव्यवस्थेति भावः ।

(४) पूर्वपक्षी शङ्कते विष्कुलिज्ज इति । विष्कुलिज्जस्तु राशिं न दृष्टिं किन्तु स एव वर्द्धमानो महानभिर्भूत्वा दृष्टिं,—व्रतं तु नैवं वर्द्धते, तस्मात् नाप्येन व्रतेन महापापस्य नाश इत्यर्थः । सिद्धांती दूषयति अत इति । अस्मात् कारणात् अल्पेन व्रतेन महतः पापस्य निःशेषनाशो मास्तु एकदेशनाशस्तु स्यादित्यर्थः ।

(५) तत्रैकस्य पापस्य तेन तेनांशेन तत्तत् दुःखं जन्यते इत्यभिमानः ।

तथा महाव्रतस्यापि भागेनाल्प-विनाशने ।

व्रत-शेष-विपाकेन समर्थते वज्रलं सुखम् ।

(१) अतोऽल्पं वा महदापि व्रतं पाप-निवर्त्तकम्* ।

स्मर्त्तृणां पण्डितानां च वाक्यमेवं समञ्जसम् ।

(२) न महाव्रत-वैयर्थ्यं पापस्याशेषनाशने ।

अल्प-नाशोर्द्धवभाविन्यां सुखाप्तौ ‡ चोपयोगतः ।

एवञ्चैकस्य पापस्य व्रतेषूक्तेष्वयं पुमान् ।

प्रवर्त्ततेऽतिविश्रम्भं यस्मिन् कस्मिंश्चिद्विष्कया^(१) ।

अन्वया नास्य विश्रम्भो ॥ विषयस्य व्यवस्थितिम्—

अजानतो जानतोऽपि वचनान्तर-शङ्कया ।

सम्भावितेषु सर्वेषु^१ व्रतेषु^(२) महति व्रते ।

* अतोऽल्पत्वमहत्वेपि व्रतं पापातिसर्च्चकम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† स्मर्त्तृणामखिलानाञ्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पापनाशोर्द्धवभाविन्यां सुखादौ,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ प्रवर्त्तयति विश्रम्भात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ विषयस्याव्यवस्थितेः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

१ शङ्कोषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अल्पं महदा भवतु सर्वमेव व्रतं सकलपापनाशकं इत्येतत् स्मर्त्तृ-
नामृषीणां वाक्यं । तथाचात्र “क्षेत्रवाङ्माययादीनि मुञ्च्युदय-
कारणं” इत्याद्यभिधाय, “एते यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि
वा । पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः”—इत्यादि विन्यामिनादि
वचनान्यनुसन्धेयानि ।

(२) अल्पव्रतेन महापापनाशे महाव्रतं व्यर्थं स्यादित्याशङ्कानिराकरोति नेति ।

(३) एवञ्च सर्वव्रतानां सर्वपापनाशकत्वे च । प्रवर्त्तयतीति पाठे सार्धं विच् ।

(४) निर्धारणे सप्तमीयम् ।

प्रवर्तमानः पुरुषः श्रेयः प्राप्नोत्यसंशयम् ।
 कलौ पराशरोक्तानां व्रतानामेव मुख्यता ।
 तैरन्यैरपि* तत्पापं निःश्रेयं वि-निवर्तते ।
 एतदेव विवक्षितं प्रतियज्जे (१) विशेषतः ।
 पराशरेण यत् प्रोक्तं प्रायश्चित्तमितीदृशम् ।
 मुन्यन्तर-प्रणीतानां स्वल्पानां महतामपि ।
 व्रतानामुपयोगः स्यात् कलौ, (२) पूर्वोक्तमीतितः† ।
 मुनिनैकेन यत् प्रोक्तं तदन्योन निषेधति ।
 प्रत्युतोदाहरेत् तस्मात् पूर्वोक्तं सर्वसम्मतम् ।
 (३) हन्तैवं सति, मीमांसा निष्कला ते प्रसज्यते ।
 शास्त्रान्तर-प्रणीतानां गुणानामप्यसंहतेः ।
 शृणु मीमांसकर्मण्य! मुनि-वाक्येषु किं बलात् ।
 उत्पाद्यातिविरोधम् पाण्डित्यं व्यज्यतां तव ‡ ।

* तैरन्यैरपि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† पूर्वोक्तमीतितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ उत्पाद्यातिविरोधम् पाण्डित्यं व्यज्यतां तव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- (१) प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् ।
- (२) पूर्वोक्तमीतितः पूर्वोक्तन्यायात् । महाव्रतानुष्ठाने सुखादिश्रेयःप्राप्तिरिति पूर्वोक्तो न्यायः । समुच्चयेनोभयानुष्ठाने अर्थतो व्रतस्य महत्वादिति भावः । अथवा एवञ्चकस्य पापस्येत्यादिपूर्वोक्तन्यायोऽत्र द्रष्टव्यः ।
- (३) पूर्वपक्षी श्रूयते हन्तेति । एवं सति येन केनचित् व्रतेन यस्य कस्यचित् पापस्य क्षये सति । मीमांसा निष्पक्षेत्तत्र हेतुसत्तादौ । पूर्वोक्त-मीमांसयोर्गुणोपसंहारस्य सिद्धान्तितत्वात् अथच तदवस्थापनात् मीमांसा अर्थेति भावः ।

(१) व्रतान्तरोक्तिमात्रेण* न विरोधः प्रसज्यते ।
 समुच्चये विकल्पे वा का हानिस्तत्र ते भवेत् ।
 स्नानं दानं जपो होम इति नैमित्तिका यथा ।
 उपरागे समुच्चया स्तथा व्रत-समुच्चयः† (२) ।
 (३) एकेन नाश्रिते पापे द्वितीयं चेत् निरर्थकम् ।
 न, तपोरूपतस्तस्य‡ स्वर्ग-हेतुत्व-सम्भवात् ।
 (४) चान्द्रायणादावस्त्वेवं तपस्त्वेन तदीरणात् ।
 भिक्षा-ब्रह्मकपालादौ स्यात् कथं नष्टपापनः ।
 (५) एवं तर्हीदृशे स्थाने विकल्पोऽस्तु निजेच्छया ।

* व्रतान्तरोक्ति मात्रेपि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† स्नानमित्यारभ्य समुच्चय इत्यन्तं स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

‡ न तयोऽभयोस्तस्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ स्मृतिष्वेव तदीरणात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) मुन्यन्तरवाक्ये व्रतान्तराभिधानादेव विरोध इत्याशङ्क्याह, व्रतेति ।
- (२) समुच्चये दृष्टान्तमाह स्नानेत्यादिना । उपरागेऽप्यहम् ।
- (३) पूर्वपक्षी समुच्चयपक्षमाक्षिपति एकेनेति । व्रतेनेति शेषः । सिद्धान्ती समाधत्ते नेति । तस्य व्रतस्य । स्पष्टं मन्यत् । न तयोऽभयोस्तस्येति पाठे, उभयोर्व्रतयोर्मध्ये तस्य द्वितीयव्रतस्य स्वर्गहेतुत्वसम्भवात् न निरर्थकत्वं तस्येत्यर्थः ।
- (४) पूर्वपक्षीश्रूयते चान्द्रायणादाविति । चान्द्रायणादौ तपस्त्वस्य स्मरणात् चन्द्रलोकावाग्यादि फलसम्भवात् च तादृशस्थले द्वितीयस्य स्वर्गहेतुत्वमस्तु, भिक्षादौ तपस्त्वानभिधानात् फलविशेषाश्रयणात् च कथं तस्य स्वर्गहेतुत्वकल्पनमिति पूर्वपक्षार्थः ।
- (५) सिद्धान्ती समाधत्ते एवं तर्हीति । तथाच यत्र स्वर्गादिहेतुत्वं शास्त्रादवगम्यते, तत्र नानामुन्युक्तव्रतानां समुच्चयः एकेन पापनाशेऽप्यपरेषां स्वर्गहेतुत्वसम्भवात् । यत्र तु स्वर्गसाधनत्वं शास्त्रावगम्यते तत्र

न्यूनाधिक्य-सन्देहे दत्तमेवोत्तरं पुरा ।

(१) सर्वथाऽपि त्वया* प्रोक्तां निर्मूलां बुद्धि-कल्पिताम् ।

कामाकामादि-भेदेन नाङ्गीकुर्वी व्यवस्थितिम् ।

वचनेष्वेव कामादि-व्यवस्था लभ्यते यदि ।

सुखेनाभ्युपगच्छामो वाक्यैक-प्रणवयम् ।

(१) “कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादोमेति का प्रमा” ।

इति न्यायः प्रसज्येत बुद्धिमात्र-व्यवस्थितौ ।

मीमांसकत्वमेतत् स्यादाकानुसरणेन यत्—

(२) व्यवस्थापनमन्यन्तु पाण्डित्य-स्थापनं परम् ।

“इयं विशुद्धिरिति” (३) प्रमायाकामतोद्विजम्” ।

* तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

नानाप्रतानामिच्छाविकल्पयवेति सिद्धान्त निष्कर्षः । ननु न्यूनाधि-
कानां प्रतानां कथमिच्छाविकल्पः “तुल्यवशविरोधे विकल्पः”—इति
गौतमविरोधादिवाग्रह्याह न्यूनाधिक्येति । दत्तमुत्तरमिति ‘तस्मात्
शास्त्रेण यस्योक्ता प्रसंशा तन्महाप्रतम्’—इत्यादि ग्रन्थेनेत्यर्थः ।

(१) उपसंहरति सर्वथापीति । निर्मूलत्वेहेतुः बुद्धिकल्पितामिति ।

(२) बुद्धिमात्रव्यवस्थायामेकेन कश्चित् विषयव्यवस्था बुद्ध्या कल्पिता तदन्त्येन
च तद्विपरीता, तत्र कस्या व्यवस्थायाः प्रामाण्यं स्यात्, इयोः प्रामाण्ये
च संवाच्यवस्था, तस्मात् बुद्धिमात्राव्यवस्था न युक्ता पुरुषबुद्धेरप्रति-
ष्ठानादित्याशयेन आत्मतत्त्वविवेके न्यायाचार्योक्तं न्यायमुदाहरति
कपिल इति । “उभौ च यदि सर्वज्ञौ आख्याभेदस्तु किं कृतः”—
इत्युत्तराह । परन्तु मुद्रितात्मविवेकाग्रन्थे कपिलपदस्थाने जैमिनिपदं,
सर्वज्ञपदस्थाने वेदज्ञपदं, कणादपदस्थाने कपिलपदश्च दृश्यते ।

(३) व्यवस्थापनमिति शब्देः । वाक्यानुसारेण यत् व्यवस्थापनं तदेव मीमां-
सकत्वमित्यर्थः ।

(४) प्रमाय मायित्वा ।

इत्यकाम-कृते पापे नाशो निःशेष उच्यते ।

न तु काम-कृते शुद्धेरकिञ्चित्कर्तव्यते(१) ।

स्मृत्यन्तरेषु तच्छुद्धेः(२) सामान्येनाभिधानतः ।

विशेषादर्शनं यावत् तावत् सामान्य-दर्शनम् ।

(१) मानमेवान्यथा ते स्थात् सर्वज्ञत्वेऽधिकारिता ।

गुणोपसंहृतिस्त्वेव* यथादर्शनमिच्छताम्(३) ।

अदृष्टानुपसंहारेणाकिञ्चित्कर्तव्यं तौ ।

यथा च दृश्यते वाक्यं शक्ति-सैवास्त यावती ।

तावत् कार्यं नष्टपेक्षा युक्ता वैगुण्य-शङ्कया ।

प्रायश्चित्ते तथाऽऽचारे यानि स्मृत्यन्तराण्यहम्—

बृहवांस्तान्युदाहृत्य संहरित्ये गुणांस्ततः ।

विषयस्य व्यवस्थां च मन्द-व्युत्पत्ति-सिद्धये—

* गुणोपसंहृतिस्त्वेव,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अदृष्टानुपसंहारे न किञ्चित् कर्तव्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यत् यावत् दृश्यते वाक्यं शक्तिश्चात्रास्त यावती,—इति स० सो०
पुस्तकयोः पाठः ।

(१) तथा चाकामकृतपापं निःशेषाग्रयति, कामकृतान्तु निःशेषं न नश्यति
अग्रतस्तु नश्यत्येव, इत्येव इयं विशुद्धिरित्यादेस्तात्पर्यं न तु काम
कृतपापस्य तद्विशुद्ध्या सर्वधैवानाश इति ।

(२) अज्ञादा द्वादशवार्षिकं कुर्यादित्येवं सामान्यरूपेणेत्यर्थः ।

(३) मानमेव,—इति शब्देः । अन्यथा सर्वविशेषदर्शनेन सामान्यस्य प्रामा-
ण्यमित्यभ्युपगमे ।

(४) यथा दृश्यते तथा गुणानुसंसंहृत्यानुष्ठानं कर्तव्यं । अदृष्टाप्रत्यक्षगुणाना-
मनुपसंहारे तु न दोषः । गुणोऽङ्गम् । गुणोपसंहारस्य पूर्वमीमांसायां
द्वितीय-चतुर्थ-द्वितीये, शारीरके द्वितीय-द्वितीय-द्वितीये चाधिकारणे
विचारितस्तत्रैव लक्ष्यः ।

प्रवक्ष्यामि, यथा पूर्वं निबन्धन-कृतस्तथा* ।

(१) यत् यस्मिन् विषये प्रोक्तं तच्च तस्य प्रशस्तता—

विवक्षिता, नेतरस्य निषेधोऽत्र विवक्ष्यते ।

(२) तद्विवेकाय कुर्वेऽहं व्याख्यां पराशर-स्मृतेः ।

(टीकाकारोपक्रमणिका समाप्ता)

(१) प्रारिक्षित-प्रतिपत्तये श्रोतुर्वृद्धि-समाधानायां^(१) संबन्धाधि-
कारि-विषय-प्रयोजनरूपमनुबन्ध-चतुष्टयमादौ श्लोक-द्वयेनोपनिब-
ध्नाति,—

अथातो हिम-शैलाग्रे देवदारु-वनालये ।

व्यासमेकाग्रमासीनमपृच्छन्नृषयः पुरा ॥ १ ॥

मानुषाणां हितं धर्मं वर्त्तमाने कलौ युगे ।

शौचाचारं यथावच्च वद सत्यवती-सुत! ॥ २ ॥

* निबन्धनकृत स्ततः,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रारिक्षितग्रन्थे श्रोतुर्वृद्धिमनः समाधानाय,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सदाशिव-सुतं वन्दे विदारित-विपद्भयम् ।

सुदे अगस्त्यामोद-कारणं वारणाननम् ।

इत्यर्थं श्लोकः अथात इत्यादिश्लोकात् पूर्वं सो० मू० पुस्तके वर्त्तते ।

(१) ससिद्धान्तमुपसंहरति । यदिति ।

(२) तद्विवेकाय कुत्र कस्य प्रशस्तत्वमित्येतद्विवेकाय ।

(३) उपोद्घातागतं विचारं समाप्य ग्रन्थं व्याचिख्यासुर्भूमिकामारचयति प्रारिक्षितेति ।

(४) अनुबन्धते इति व्युत्पत्त्या अनुबन्धपदं सम्बन्धादिचतुष्कारं । प्रयोजन-
मन्तरेण न श्लोकः प्रवर्त्तते, एवं विषयोऽपि प्रवृत्तौ प्रयोजकः । तदु-
भयाश्रितः सम्बन्धः । एवमधिकार्यभावे कस्य प्रवृत्तिः स्यात् । अत-
स्तत्तुल्यं शास्त्रादौ वक्तव्यं । एतच्च मीमांसा-प्रथम-प्रथम-प्रथमसूत्र-
वार्तिके स्पष्टं ।

इति । अथग्रन्थ आनन्तर्यार्थः, अनन्तरमपृच्छन्—इत्यन्वेतुं योग्य-
त्वात् । (१) आरम्भार्थतायाम्, आरम्भ्यते अपृच्छन्—इत्यनन्वयः स्यात् ।
प्रश्नार्थत्वेऽपि स एव दोषः । पृच्छते अपृच्छन्—इति पुनरुक्तिश्च ।
कात्पूर्वार्थतायां, कृत्स्नमपृच्छन्—इति सत्यप्यन्वये, संबन्धेन सूचितः
स्यात् । आनन्तर्यार्थतायान्तु, तत् प्रतियोगिनः पूर्व-कृतस्य उत्तर-
कालीन-प्रश्नस्य च हेतु-हेतुमद्भावः सूचितो भवति^(२) ।

ननु, “हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः”—इत्यत्र सत्य-
प्यानन्तर्यं हेतु-हेतुमद्भावो नास्ति—इति चेत् । नायं दोषः, तच्चापेक्षि-
तस्यानुष्ठान-क्रम-मात्रस्याभिधानात्^(३) । प्रवृत्ते तु, (४) सामग्री-तत्-
कार्ययोर्थः क्रम-विशेषः, स एव परिगृह्यते, मुख्यत्वात् । विलम्ब-
व्यभिचारयोरभावेन हि* मुख्यत्वम् । न खलु सत्यां सामग्र्यामस्या-
अभिनिर्वर्त्यं कार्यं विलम्बते व्यभिचरति वा । एतच्च,—“अथातो

* हि,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

† अस्या अभिनिर्वर्त्यं,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

(१) “मङ्गलानन्तरारम्भप्रवृत्तात्सर्वेष्वर्थेषु अथ”—इति कौषोक्तेष्वथशब्दा-
र्थेषु आरम्भाद्यर्थानामसम्भवं प्रवृत्ते प्रतिपादयति आरम्भार्थताया-
मित्यादिना ।

(२) आनन्तर्यं हि पूर्वोपररूपप्रतियोगिद्वयनिरूप्यं । तयोश्च पूर्वस्य
हेतुत्वं उत्तरस्य च हेतुमत्त्वं गम्यते, हेतोः पूर्ववर्त्तितनियमादित्यभि-
प्रायः ।

(३) पञ्चोत्तरवदान्नयं विहितं एतच्च युमपत् कर्तुमशक्यमिति क्रमोऽवश्यम-
पेक्षितः । तदपेक्षितक्रममात्रं “हृदयस्य” इत्यादिकया श्रुत्योच्यते ।

(४) सामग्री कारककलापः ।

ब्रह्म-जिज्ञासा" (शा० १, १, १ सू०) इत्यत्र विवरण-कारेण प्रप-
क्षितम् । सामर्थी च प्रत्यक्ष, प्रत्यक्ष-विषयं सामान्यज्ञानम्^(१) ।
अत्यन्तमज्ञाते विशेषेण* ज्ञाते वा प्रत्यादर्शनात् । धर्म-विषयन्तु
सामान्यज्ञानं—“धर्मेण पापमपनुदति” “धर्मं चरेत्”†—इत्यादि-
वेद-वाक्याध्ययनादुपजायते । ^(२)तस्मादध्ययनानन्तर्यमध्यशब्दार्थः ।
अथवा । ‘वर्त्ममाने कलौ’—इति विशेषणात्‡ युगान्तर-धर्मज्ञानान-
न्तर्यमसु^(३) ।

ननु, एतदर्थे मङ्गलाचरणस्य श्रिष्टाचार-प्राप्तत्वात् माङ्गल्यम्^(४)
अथ-शब्देन कुतोनाभिधीयते ? । ^(५)मृदङ्गादि-ध्वनिवदथ-शब्द-
श्रवण-मात्रेण माङ्गल्यं॥ सिद्धेरिति ब्रूमः । अतएवोक्तम्,—

“ॐकारसाथ-शब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणोमुखात्” ।

* तद्विशेषेण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† धर्मचरे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ विशेषण-प्रयोगात्,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

§ मङ्गलम्,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ माङ्गल्य,—इति सो० स० पुस्तकयोः नास्ति ।

॥ ब्रह्मणो मुखा,—इति मृदङ्गासंयत्ते पाठः ।

(१) सावधारणोऽर्थनिर्देशः । तेन प्रत्यक्षविषयसामान्यज्ञानं तद्विशेषविशे-
षज्ञानाभावश्च प्रत्यक्षहेतुरिति ज्ञायते । यतश्चानुपदमेव स्पष्टम् ।

(२) तस्मादेवाध्ययनात् धर्मविषयं सामान्यज्ञानं ज्ञायते, तस्मादेवाध्यय-
नानन्तर्यमध्यशब्दार्थ इत्यर्थः ।

(३) अथशब्दार्थः,—इत्यनुक्त्यमात्रेण संबन्धः ।

(४) मङ्गलमेव माङ्गल्यं । स्वार्थे तद्धितः ।

(५) कुतोनाभिधीयते,—इत्यनेनानभिधानहेतोः, पृथक्त्वान्नमेवाह मृदङ्गा-
दीति ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन* माङ्गलिकायुभौ” ।

इति । एवन्तर्हि, ॐकारोऽत्र प्रयुज्यतामिति चेत् । न, तस्य श्रुति-
विषयत्वान्† । अतएवाचार्यैः प्रपञ्च-सारेऽभिहितम् ।

“अस्य^(१) तु वेदादित्वात् सर्व-मनूनां^(२) प्रयुज्यते आदौ”‡—इति ।

ततः स्मृत्यादावथशब्दएव महर्षिभिः प्रयुज्यते । अधिकारि-पर्या-
लोचनेनापिॴ ॐकाराद्यशब्दयोस्तत्र-विषय-व्यवस्था सिध्यति । चैवर्णिक-
मात्राधिकारा हि श्रुतिः प्रसिद्धा^(५) । ॐकारस्य तथाविधः^(६),
“सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं ॥ स्त्री-शूद्रयोर्नेच्छन्ति”^(७) इति श्रुतेः । अथ-

* तस्मात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† श्रुतिमात्रविषयत्वात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अस्य तु वेदादित्वात् सर्वमनूनां प्रयुज्यतामिति चेत्,—इति सो० स०
पुस्तकयोः पाठः ।

ॴ अधिकारिपर्यालोचनया च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ स्त्रीशूद्राणां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अस्य ॐकारस्य । तत्प्रस्तावे कथनात् ।

(२) मनूमैनवः । स च वैदिक एवार्थात् ।

(३) चैवर्णिकं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तयोर्वर्णाः । स्वार्थे तद्धितः । प्रसिद्धे-
मेव तत्र हेत्वपेक्षा नास्तीति सूचनात् न हेत्वकथनेन न्यूनतेति बोध्यं ।

(४) तथाविधः चैवर्णिकमात्राधिकारः ।

(५) सावित्री गायत्री । प्रणवः ॐकारः । यजुः गानपादविच्छेदरहित
प्रसिद्धपठितमन्त्रजातं । तथाच जैमिनिस्मृतं । “शेषे यजुःशब्दः”
(१, १, २७ इति । ऋक् सामभिरे मन्त्रजाते यजुःशब्द इति तदर्थः ।
लक्ष्मीः श्रीवीजं । अत्र यजुर्गृह्यमधिकदेवार्थं उपलक्ष्यं वा,
“स्त्रीशूद्रौ नाधीयेताम्”—इति श्रुत्या वेदमात्राध्ययनस्य स्त्रीशूद्र-
योस्तत्राधिकारादितिमन्त्रकम् ।

शब्दस्य पौरुषेयग्रन्थानाञ्च सर्व्व-वर्ण-विषयत्वात्^(१) स एव तेषु योग्यः ।

अतः शब्दोद्देश्यः । यस्मादेक-शाखाध्यायिनोनाशेष-धर्म-ज्ञानं, यस्माच्च युगान्तर-धर्मावगत्या न कलि-धर्मावगतिः, तस्मात्,— इति हेतुर्दृष्ट्यः ।

अशेष-धर्म-मूलभूतानां विप्रकीर्णानन्त-वेद-वाक्यानां योगि-दृष्टौव पादत्वात् तस्याश्च दृष्ट्यैर्योगावस्थायां^(२) सम्भवात् तदवस्था-योग्यं देश-विशेषं पद-द्वयेन निर्दिशति,—‘हिम-शैलाये देवदारु-वनालये’—इति । तत्र, ‘हिम-शैलाये’—इत्यनेन सर्व्व-प्राणि-दुर्ग-मलेन^(३) विविक्ततामाह । तथाच, कैवल्योपनिषदि श्रूयते,—

“विविक्त-देशे च सुखासनस्यः”

इति । पुरेक्षायामपि श्रूयते,—

“निःशब्दं देशमाख्याय तत्रासनमुपाश्रितः”† ।

इति । ‘देवदारु-वनालये’—इत्यनेन मनोऽनुकूलतामाह । अतएव सेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि श्रुतम्,—

* वृक्षावस्थायां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तत्रासनमथास्थितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) पौरुषेयग्रन्थानां सर्व्ववर्णविषयत्वञ्च, “चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रो-क्तानि श्रेयसे । धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र ! शृणु तानि नृपोत्तमः” इत्यादि भविष्यपुराणवचनादिभ्योमलमास्तत्त्वादौ व्यक्तम् ।

(२) “योगश्चित्तवृत्तिबोधः” (१, २६) इति योगसूत्रम् । स्यादोऽप्य-रार्थः । तात्पर्य्यार्थस्वयतो गम्यज्ञातैव सूचयिष्यते ।

(३) विविक्ततां विजगतां ।

“समे शूचौ* शर्कर-वज्रि-वालुका—

विवर्जिते† वाऽथ जलाश्रयादिभिः^(१) ।

मनोऽनुकूले न च चतुःपीडने

गुहा-निवाताश्रयणे, प्रयोजयेत्”‡ ।

इति । चतुःपीडनोपशोकोपेतोद्देशः ।

ननु “यच्चैकाग्रता तत्राविशेषात्”^(२) (शा० ४, १, ७ सू०) इत्यस्मिन् अधिकरणे (शा० ४, १, ६ अ०) योगाभ्यासस्य दिग्देश-काल-निय-मोवारितः^(३) । (४) वाङ्म । अदृष्ट-हेतु-बैध-नियमाभावेऽपि० दृष्ट-चित्तैकाग्र्यस्य हेतुर्नियमो न निवार्य्यते ।

‘एकाग्रम्’—इत्यनेन पञ्चविधासु चित्त-भूमिषु^(४) अतीन्द्रिय-वस्तु-दर्शन-योग्या चतुर्थी भूमिर्निर्दिश्यते । तथाहि, पतञ्जलि-प्रोक्तानां योग-सूत्राणां व्याख्याने ॥वैद्यासिक-भाष्ये भूमि-पञ्चकं

* शर्करा, इति मु० पुस्तके पाठः ।

† शब्दजलाश्रयादिति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ न योजयेत्—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

५ अत्र, ‘वध’,—इति मु० पुस्तके नास्ति ।

॥ वैद्यासिक,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) शर्कराः क्षुद्रपाषाणाः । जलाश्रयवर्जनं शीतनिवृत्त्यर्थं ।

(२) यच्चैव दिशि देशे काले वा मनस एकाग्रता भवति, तच्चैव उपासीत, इत्याद्या एकाग्रतायाः सर्व्वत्राविशेषात् इति सूत्रार्थः ।

(३) तथाच कथं हिमशैलाये,—इत्यादिना योगोपयोगिदेशविशेषनिर्देश इति व्याख्यातमिति पूर्व्वपक्षार्थः ।

(४) पूर्व्वपक्षमभ्युपगम्य परिहरति वाङ्मिति ।

(५) चित्तमभ्युपगम्योऽवस्थाविशेषः ।

प्रदर्शितम् । “चित्तं सूक्ष्मं विचित्रमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्त-भूमयः”
(यो० १, १ भा०) — इति । (१) तत्र, प्रतिक्षणं कर्म वायुना नानावि-
धेषु भोग्य-वस्तुषु व्ययतया प्रेर्यमाणं चित्तं चित्रम्^(१) । निद्रा-
तन्त्रादि-युक्तं मूढम्^(२) । *काचित्क-समाधि-युक्तं^(३) चित्रादिशिष्टं
विचित्रम् । (४) यम-नियमाद्यष्टाङ्गाभ्यास-पाटवादेकस्मिन् विषये
वृत्ति-प्रवाहरूपेण प्रतिष्ठितमेकाग्रम् । (५) अदृष्टिकं संस्कार-शेषं
निरुद्धम् । तत्र, चित्रमूढयोर्योगानुपयोगः प्रसिद्धः^(६) । (७) “विचि-

* कादाचित् क, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

- (१) उदाहृतं भाष्यांशं व्याख्यातुं कारभते तच्चेति ।
- (२) ‘क्षिप प्रेरणे’ — इति धातुपाठादिति भावः ।
- (३) ‘सूक्ष्मं वैचित्र्ये’ — इति धातु पाठादिति भावः ।
- (४) विचित्रं हि चित्तं कदाचित् समाधीयते, चित्रन्तु न कदाचित्,
अतएव विचित्रस्य चित्रादिशिष्टता ।
- (५) “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि”
(२, २६ सू) इति योगसूत्रोक्तान्यष्टावङ्गानि । यमादयस्तत्रैव ज्ञेयाः ।
अत्र, समाधिः सविकल्पकोऽङ्गं निर्विकल्पकस्येति वेदान्तसारादयः ।
योगाङ्गं समाधिर्लक्ष्यं योगसूत्रोक्तान् पञ्चाद्वक्ष्यामः । वृत्तिस्थितस्य
विषयाकारः परिणामः । प्रवाहोऽविच्छेदः । सेयमेकाग्रवस्था पूर्व-
निर्दिष्टा चतुर्थीभूमिरिति मन्तव्यं ।
- (६) यद्यपि चित्तं त्रिगुणं परिणामसम्भवाच्च गुणानापरिणम्य क्षणमप्य-
वतिष्ठन्ते इत्यदृष्टिकं चित्तासम्भवा, तथापि निबद्धावस्थायां निरोध-
परिणामातिरिक्तं परिणामाभावात् निबद्धं चित्तमदृष्टिकमुच्यते ।
स्पष्टञ्चेतत् पातञ्जले तृतीयपादे ।
- (७) चित्रमूढयोः सत्यपि परस्परपेक्षया वृत्तिनिरोधे परस्पर्येवामि
निरोधसहेतुत्वाभावात् प्रत्युत तदुपघातकत्वाद्गतयोर्योगोपयोगः ।
- (८) विचित्रे चेतसीत्यादिकं योगभाष्यं (१, १ सू) विचित्रेपात्यंशतो विकलक

त्रेऽपि चेतसि, विच्छेपोपसर्जनोभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्तते”* ।
(१) विपक्षवर्गान्तर्गतत्वेन दृष्टान्तर्गत-वीजवदकिञ्चित्करत्वात् । (२) “य-
स्त्वेकाग्रे चेतसि सङ्गतमर्थं प्रद्योतयति, क्षिणोति च क्लेशान्, कर्म-
बन्धनानि क्षययति, निरोधमभिमुखं करोति, स संप्रज्ञातो योगः,—
इत्याख्यायते” । तत्र संयमविशेषात् नानाविध-योगैश्चर्यमाविर्भ-

* विच्छेपोपसर्जनः समाधिर्न योगः,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

पठति विच्छिन्नेऽपीति । समाधिर्दृष्टिनिरोधः । ‘न योगपक्षे वर्तते’ —
इत्यत्र हेतुगर्भविशेषणं विच्छेपोपसर्जनीभूत इति ।

- (१) विच्छेपोपसर्जनीभूतः,— इत्यनेनोद्दिष्टं हेतुमाह विपक्षवर्गेति ।
- (२) पुनरपि योगभाष्यं (१, १ सू) पठति यस्त्वेकाग्रे इति । य इति समाधेः
परामर्शः । भूतं सत्यं । अनेनारोपितार्थव्यवच्छेदः आरोपितस्यासत्त्व-
त्वात् । सत् शोभनम् । अनेन निद्रावृत्तेर्व्यवच्छेदः । निद्रावृत्तिर्हि
स्वावलम्बने सत्ये तमसि भवत्येकाग्र्या, किन्तु तदवलम्बनं तमेन शोभनं
क्लेशहेतुत्वात् । द्योतनं तत्त्वज्ञानं, प्रशब्देन तस्य साक्षात् कारतामाह ।
शास्त्रानुमान-प्रभव-परोक्ष-तत्त्वज्ञानस्यापरोक्षमिथ्याज्ञाननिवर्तकभा-
वात्, दिक्लोहादौ तथाऽदर्शनात् । तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानरूपा-
विद्याविनाशे सुतरां तन्मूलानामस्मितादीनामपि नाश — इत्याह क्षि-
णोति च क्लेशान् इति । क्लेशा आविद्यास्मित्यादयः । तयो च पातञ्जल-
सूत्रम् । “अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः” (१, २६) ।
इति । एषां विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यं । कर्माख्ये बन्धनानि क्षययति-
शक्यादवसादयति । कर्मपदेन धर्माधर्मयोः परित्यक्तः कार्यकार-
णोपचारात् । निरोधमसंप्रज्ञातं निर्वीजसमाधिं । न तत्र किञ्चित्-
प्रज्ञायते इत्यसंप्रज्ञातः । तदानीं चित्तस्य संस्कार शेषत्वात् तथात्वं ।
संप्रज्ञाते तु सवीजसमाधौ ध्येयं ध्यानञ्च जायते । स्पष्टमेतत्सर्वं पात-
ञ्जले समाधिपादे ।

वति^(१)। धारणा-ध्यानसमाधि-त्रयमेकविषयं संयमः,—इत्युच्यते^(२)।
शब्दार्थ-प्रत्ययेष्वन्योन्य-विभक्त्येषु यः संयमः, तेनाशेष-शब्दादि-सा-
क्षात्कारे सति पञ्चादिभाषाज्ञायन्ते,—इति पतञ्जलिनोक्तम्^(३) ।

(१) तत्र एकाग्रचेतसि, संयमविशेषात् योगशास्त्रोक्तेषु तेषु तेषु विषयेषु
संयमात् नानाविधयोगैश्वर्यप्रादुर्भावोभवतीत्यर्थः। एतत् सर्वमपि
पातञ्जले विभूतिपादे स्पष्टम् ।

(२) अत्र यथाक्रमं योगसूत्राणि । “देशबन्धश्चित्तस्य धारणा” (३, १ सू०) ।
यत्र देशे ध्ययं चित्तनीयं तत्र देशविशेषे हृदयपुण्डरीकादौ चित्तस्य
स्थापनं धारणेति सूत्रार्थः । “तत्र प्रत्ययैकतानताध्यानम्” (३, २ सू०) ।
तस्मिन् देशे ध्येयगोचरप्रत्ययप्रवाहोऽध्यानमिति सूत्रार्थः । “तदेवार्थ-
मात्रनिर्भासं स्वरूपं शून्यमिव समाधिः” (३, ३ सू०) ध्यानमेव ध्येयमा-
त्रनिर्भासं समाधिः । यदा तदेव ध्यानं ध्येयकारेणैव साक्षात्निर्भासते
तदा प्रत्ययाकारेण, तदा ध्यानमेव समाधिरुच्यते इत्यर्थः । मात्रशब्द-
विवरणं स्वरूपशून्यमिवेति । स्वं ध्यानं । तदानीं ध्यानस्यापि सत्वात्
इव शब्दः । (सोऽयं देशविशेषे समाधिर्योगाङ्गः) । “एयमेकत्र संयमः”
(३, ४ सू०) । धारणाध्यानसमाधि-त्रयमेकविषयश्चेत् संयम इत्युच्यते
इति सूत्रार्थः ।

(३) “शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरस्तत्प्रविभागसंयमात् स-
र्वभूतवत्तत्त्वज्ञानम्” (३, १७ सू०) इति पातञ्जलसूत्रम् । शब्द-तदर्थतद्-
गोचरप्रत्ययानां वस्तुतः प्रविभक्तानामपि इतरत्रेतराध्यासात् सङ्क-
रो भवति, तत्प्रविभाग-विषयक-संयमात् साक्षात्कारपर्यन्तात् सर्व-
प्राणिनां शब्दज्ञानं योगिनः सम्पद्यते इति, सूत्रार्थः । तत्र, गौरिति-
शब्दो गौरित्यर्थो गौरितिप्रत्यय इति सङ्करस्योदाहरणम् । प्रविभाग-
स्वमीषां श्वेतते इति श्वेत इति चैवमादिरतीत्या शब्दभेदेऽपि श्वेतगुणरूपा-
र्थभेदात् श्वेताकारप्रत्ययाभेदाच्च शब्दादर्थप्रत्ययौ भिन्नौ । एवमेकस्मि-
न्नेव श्वेतगुणे, तदाकार-नाना-प्रत्ययोदयादर्थ-प्रत्यययोः परस्परभेदः ।
तथा सखावस्थाभिः परिरक्ष्यमाणाः शब्दार्थप्रत्यया न तुल्यकाणाः,
नापि तुल्यदेशाः । शब्दोच्चाकाशे, प्रत्ययानुजौ, अर्थस्तु श्वेतगुणादिः
प्रासादादावित्यमीषां प्रविभागः । स्पष्टमेतत् पातञ्जले विभूतिपादे ।

(१) तेनैव न्यायेनानेकविध-वेद-शाखा-ज्ञानमभिप्रेत्य ‘एकाग्रम्’—
इत्युक्तम् ।

एकाग्रतामासीनस्य मन्थानः* ‘आसीनम्’—इत्याह । तथा च
व्यास-सूत्रम् । “आसीनः संभवात्” (शा० ४, अ० १ पा०, ७ सू०) इति ।
(२) श्रयानस्याकस्मादेव निद्राभिभवात्, उत्थितस्य देह-धाणोचित-
व्यापारात्, (१) गच्छतो धावतो वा वित्तेषु-वाङ्मत्यात्, परिशेषेणासीन-
स्यैकाग्रता-संभवात् आसीनो योगमभ्यस्यन्नुपासीतेत्यर्थः ।

अन्वय-व्यक्तिरेकाग्र्यां प्रत्यस्यावगत्युपायतामभिप्रेत्य, ‘अपृच्छन्,—
इत्युक्तम् ।

“तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया” ।

इत्यन्वयः । “नापृष्टः कस्यपिद्भूयान्”—इति व्यतिरेकः ।

‘अवि’ शब्दोऽतीन्द्रियार्थ-दर्शनमाचष्टे^(१) । ज्ञास्यमान-धर्मा-
नुष्ठानोत्तरकालिकमृषित्वम् । (२) यथा भाविन्या संज्ञया ‘कटं कुरु’—

* एकाग्रतामासीनस्य मन्थानः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) यथोक्तसंयमात् अनेकविधभाषाज्ञानवत् अनेकविधवेदशाखाज्ञानमपि
संभवतीत्यभिप्रायः ।

(२) व्याससूत्रं व्याचष्टे श्रयानस्येति ।

(३) तथाविध-व्यापार-व्यापृतस्य मनसोऽन ध्येयगोचर-व्यापार-संभवः,—
इति भावः ।

(४) अघेर्गत्यर्थत्वात् गत्वर्थानाच्च ज्ञानार्थत्वात् । तथाच शब्दोचकाभावात्
प्रसिद्धेऽप्यतीन्द्रियार्थदर्शनां अविष्यत्वमिति भावः ।

(५) तथाच, भाविनि भूतवदुपचारः—इति भावः । तत्र दृष्टान्तो
यथेति । संज्ञिनमन्तरेण संज्ञाया अस्मभवात् उत्पत्तेरुत्तरकालमेव
संज्ञाप्रवृत्तिः संज्ञाया अवधारस्तु प्रागप्युत्पत्तेरिति यथेत्यर्थः ।

इति व्यवहारः, तद्वत् । अन्यथा, अतीन्द्रियार्थं पश्यतां तेषामवुभुक्षु-
तया प्रश्नोऽन संगच्छेत । अथ वा, स्वयमवुभुक्षूनामपि मन्द-बुद्धानुप-
हार्यं आचार-विचार्यं वा (१) प्रश्नोऽस्तु ।

अष्टाङ्ग—इत्यनेमेवातीतकालत्वे सिद्धे^(१) 'पुरा' शब्दं प्रयुज्जानः सर्वेष्वपि कल्पेष्वीदृशी*धर्मशास्त्र-प्रवृत्तिरासीदिति सूचयति । तच्च विश्वासातिशयोक्तादने कारणम् । अन्यान् मुनीनुपेक्ष्य व्यासमेव पृच्छतामृषीणाम्,—वैदिक-धर्मं वेदव्यासः प्रवीणः,—इत्याश्रयः ।

तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य मुनि-प्रश्नेन साक्षात् संबन्धः,
पिपृक्षितोत्पादन-द्वारेण अध्ययनेन संबन्धः,—इति संबन्ध-द्वय-
मस्मिन् श्लोके प्रतिपादितम् । अधिकार्यादि-चयन्तु^(१) द्वितीय-श्लोके
प्रतिपाद्यते ॥

मनु, “ब्राह्मणोवृहस्पतिश्चवेन यजेत” “राजा राजसूयेन यजे-
त” वैश्वोवैश्वसोमेन यजेत,”—इत्यधिकारि-विशेषोपयथा श्रूयते,
न तथा पराशरोक्तधर्माः ईदृशैरनुष्ठेयाः†,—इति किञ्चित् वचनमस्ति,
तत् कथं निर्णयः,—इत्यतश्चाह ‘मानुषाणाम्’—इति । अर्थाचीनानां

* धर्मशास्त्रे,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

† ग्रन्थस्य,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

‡ पराशरोक्तमिदमीदृशैरनुष्ठेयम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पठः।

- (१) अस्मद्वृत्तान्तेन मन्दबुद्धयोपि धर्मं प्रपद्यन्ति, तत्तत्तेभ्यः सन्तोषधर्मेन प्रपद्यन्ति, ते च तदाचरन्तेन यत्नभाजो भवेयुरिति रुन्दबुद्धयुज्यः । धर्मबुधत्सूत्रां तन्निष्ठासायाः कर्त्तव्यत्वमाचारः ।
- (२) अपृच्छन्—इति लङोऽतीतकालस्य विधानादिति भावः ।
- (३) अधिकारि-विषय प्रयोजनरूपम् ।

पञ्चादीनामसामर्थ्यात्^(१) उत्तमानां देवादीनां धर्मानुष्ठाने प्रयोज-
नाभावाच्च मनुष्याएव परिशिष्यन्ते । विशेषानिर्णये तु, सर्वेषां
मनुष्याणामधिकारोऽस्तु ।

मनु, मन्त्रेणादौ देवानामधिकारः श्रूयते,—“अग्निर्व्या अकाम-
धत; अत्रादोदेवानां स्यामिति, स एतमग्नये हस्तिकाभ्यः पुरो-
डाग्रमष्टाकपालं निरवपत्”—इति । मैवम् । मनुष्यस्यैव कस्यचित्
यजमानस्य भाविनीं संज्ञामाश्रित्य प्रथमान्तेनाग्निशब्देन व्यवहा-
रात्^(१) । अन्यथा युगपदग्नि-द्वय-सृष्टि-प्रसङ्गात्^(२) * । मनु, यत्र
द्वैगुण्य-दोषोनास्ति तत्रास्तु देवताऽधिकारः । तथाहि श्रूयते ।
“वृहस्पतिरकामयत, अन्मे देवादधीरन् गच्छेद्यं पुरोधामिति, स एतं
चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत्, तमाहरत् तेनायजत, ततोवै तस्यै देवाः
अदधन्^३ अगच्छत् पुरोधाम्”—इति । अ॥ विश्वासम् । मे मथि॥

* संसृष्टिप्रसङ्गात्, - इति मु० पुस्तके पाठः ।

† देवद्वैगुण्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ अङ्गां देवानाम्,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ तस्मै अद्देवा अदधत,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ अङ्गाम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ मे मयि,—इति स० सो० पुस्तकयोर्मास्ति ।

- (१) मन्त्रपाठव्यत्यागाद्यसामर्थ्यादित्यर्थः ।
 (२) कश्चिन्मनुष्योऽनन्तत्रेष्टिं कृत्वा अमित्रं जन्ववान् । तस्य चाप्रित्वनाभो-
 त्तरकालभाविन्या अमिसंज्ञया पूर्वमेव व्यवहारोऽभिर्वा अकामयत
 इति, भाविनिभूतवदुपचार इति न्यायादिति भावः ।
 (३) स्वमुद्दिश्य स्वस्य त्यागासम्भवात् एकोऽभिस्त्यक्ता, अपरश्च त्यागेद्देश्य
 इत्यभिद्वयकल्पना ।

पुरोधाम्, पौरोहित्यम् । चतुर्विंशतिरात्रम्,—एतन्नामक-सचयागमित्यर्थः । इत्यादौ फलश्रवणात् कर्मानुष्ठाने कथं प्रयोजनाभावः,—इति चेत्* । मैवम् । अत्रापि भावि-संज्ञायाएवादर्शनीयत्वात् । अन्यथा, बृहस्पतेः कश्चित् कालं विम्वसनीयत्व-पौरोहित्ययोरभाव-प्रसङ्गात् । तच्च, अत्यन्तरविहङ्गम् । “बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित-आसीत्”—इति श्रुत्या पौरोहित्य-पुरःसरःसरएव बृहस्पति-सङ्गावः प्रकाशते । अथवा । स्त्रोपयोगाभावेऽपि मनुष्यान् प्रवर्त्तयितुं देवाः कर्मानुष्ठितवन्तः ।

“यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजमः” ।

इति न्यायात् । अस्तु वा स्त्रोपयोगोऽपि, जगन्निर्व्विहोऽधिकृतानां देवादीनां तद्धेतोः तपसश्चरणीयत्वात्^(१) । “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, यीशे राजन्यश्चादधीत अरदि वैश्वश्चादधीत”—इति विहित-स्थाधानस्य देवेभ्यश्चैवर्णिकेभ्यःसम्भवः†^(२)—इति चेत् । न, रथकारव-

* ‘इत्यादौ’—इत्यादि ‘इति चेत्’—इत्यन्तं स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

† सम्भवः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ देवेभ्यश्चैवर्णिकेभ्यःसम्भवः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) देवादि जगन्निर्व्विहोऽधिकृताः धर्मस्य च तद्धेतुत्वं अतो देवानां कर्मोपयोगः । महाभागत्वाद्देवानां विनापि कर्म जगन्निर्व्विहः स्यादिति न शङ्कनीयं, सुप्तकारणं विना कार्योत्पत्तेर्देवानामप्यभावात्, भावे वा तस्य कारणत्वमेव न भवेत् व्यभिचारात् । महाभागत्वस्यापि कर्मसाध्यत्वाच्च ।

(२) ‘अथैवर्णिकेषु’—इति हेतु-गर्भ-विशेषणम् । ब्राह्मणत्वादि-पुरस्ता-

दुपपत्तेः^(१) । अथ मन्यसे,—‘अस्ति रथकारस्य समन्तकाधान-विधा-यकं वचनम्,—“स्रभूणां त्वा देवानां अतपते व्रतेनादधामीति रथकारस्य,”—इति श्रुतेः, न त्वेवं देवानां विधिरस्ति,—इति । एव-न्तर्हि निषादस्यपति-न्यायोऽस्तु । यथा निषादस्य प्रभोराधान-विध्य-अवच्छेदोऽपि यागोऽभ्युपगतः, तथा देवानामभ्युपेयताम् । “एतथा निषाद-स्यपतिं याजयेत्”—इत्यस्ति निषाद-विषयं वचनम्,—इति चेत् । किं त्वया विस्तृतानि देव-विषयाणि पूर्व्वोदाहृत-वचनानि ? ।^(२) तेषामर्थवादत्वेपि मानान्तराविरोधात् अननुवादात्* स्वार्थेऽपि तात्पर्य्यं किं न स्यात्^(३) ।

अथोच्येत,—सृतीनां धर्मशास्त्रत्वात् तासु धर्म-मीमांसा अनु-सर्त्तव्या, तस्याच्च न कस्याप्यर्थवादस्य वाच्यार्थे प्रामाण्यमभ्युपगतम्—इति । तदेतद्वचनं सृति-भक्त्या मीमांसकमन्यस्य चानर्थायैव स्यात् । ‘सुषिक-भिया ख-गृहं दग्धम्’,—इति न्यायावतारात् ।

* अत्र, ‘अननुवादाच्च’—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† सृति-निर्व्विहकमन्यस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

रेण वसन्तादिस्थाधान-विधानात् देवानाञ्च ब्राह्मणत्वाद्यभावात् आ-धाने तेषामधिकारो न सम्भवतीत्याशङ्कार्थः । तथाच, कथं देवाना-माधान-साध्याभि-सम्पाद्य-यागेष्वधिकारः,—इत्याशयः ।

(१) रथकारः,—“माहिध्येण करण्यश्च रथकार उदाहृतः”—इत्युक्त-श-ङ्गीर्ष-जातिविशेषः । तस्य यथा चैवर्णिकभिन्नस्याप्याधानेऽधिकारः तथा देवानामपि स्यादित्यर्थः ।

(२) ननु तेषामर्थवादत्वात् स्वार्थे प्रामाण्यं नास्तीत्याशङ्क्याह तेषामिति ।

(३) विद्वद्भानुवादयोरेवार्थवादयोः स्वार्थे तात्पर्य्यभावाभ्युपगमादिति भावः ।

कस्यचिदर्थवादस्य स्वार्थे प्रामाण्यं भविष्यति,—इति भयेन अर्थवा-
दैक-प्रसिद्धानां स्मर्तृणां मन्वदीनां मीमांसा-मात्र-कृतोजैमिनेश्च
सङ्गावस्यैव । परित्यक्तत्वात् । अत्रेवेतिहासलोप-प्रसङ्गात्^(१) ।
तस्मात् प्रमाणमेव भूतार्थवादः^(२) । तथाच सति, “तं मनुराधत्”,
“तं पूषाऽऽधत्”, “तं त्वष्टाऽऽधत्” “तं धाताऽऽधत्”,—इत्यर्थवाद-
वन्नादाधानमपि देवानां किं न स्यात् । ब्राह्मणाद्यभावे तु । कामं
व्यक्तादि-काल-विशेष-नियमोभाभत् ; किमायातमाधानस्य ? ।
किञ्च, अन्तरेणापि आधानं लौकिकेऽग्नौ यागः कश्चिदुपलभ्यते ।
“अवकीर्णं-पशुस्य तददाधानस्याप्राप्तकालत्वात्” (मी० अ० १
पा० २४०) इति जैमिनिसूत्रात् । “योऽप्रवचारी स्त्रियमुपे-
यात् स गर्दभं पशुमासृजेत”—इत्यवकीर्णपशुः । यथा उपन-
यन-होमोलौकिकाग्नौ, तथा अग्नौ पशुः,—इति सूत्रार्थः ।
एतावता प्रयागेन देवानां कर्माधिकारे साधिते किं तव फलित्यति ?
तथा मीमांसया किं सिध्यते ? । अभिनिवेशः केवलं त्रिष्यते,

* मीमांसा सप्त (मीमांसाशास्त्रं ?) इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† सङ्गावस्यैव,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अत्र, ‘ब्राह्मणाद्यभावे तु’—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

§ तव वा मीमांसायां,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) तेषामर्थवादैकगम्यत्वादिति भावः ।

(२) विवक्षानुवादभिन्नोऽर्थवादोभूतार्थवादः । तथा चेत्तन्मूलं । “विरोधे
मुक्तवादः स्यादनुवादोऽवधारणे । भूतार्थवादस्तद्वानर्थवादस्तिधा
मताः”—इति ।

फलं तु जगन्निर्वाहः,—इति पूर्वमेवोक्तम् । अत्रेषाञ्च पुराणादयः
एवं सति अनुगृहीताभवन्ति । मनुष्यवद्देवानां स्वर्गाय कर्माणि
माभूवन्, जगन्निर्वाहाय तु भविष्यन्ति । तपमैव तन्निर्वाहः,—इति
चेत् । न, *दान-याग-होम-मौन-ध्यानादि-व्यतिरिक्तस्य तप-
सोऽनुपलम्भात् । अतएव सत्य-सङ्कल्पोऽपि परमेश्वरः राम-कृष्णाद्य-
वतारेषु लौकिक-वैदिक-कर्मा-मटनेनैव जगन्निरवहत् । देवा अपि
तथा नटन्तु,—इति चेत् । एवमपि नटनीय-कर्माधिकारोभवता-
ऽभ्युपगम्यताम् । एवं तर्हि, ‘मनुष्याणाम्’—इति कथमुक्तम्,—इति
चेत् । पौरुषेय-ग्रन्थापेक्षया । इति वदामः । न खलु । स्वयंप्रभात-
निखिल-वेदानां देवानां धर्म-ज्ञानाय पौरुषेय-ग्रन्थापेक्षा अस्ति ।
मनुष्याणाम् अतथाविधत्वात् अल्पपेक्षा ।

ननु, पशूनामपि धर्मो अधिकारः श्रूयते,—“गावो वाएतत्
सचमासताश्टङ्गाः सतीः श्टङ्गानि नोजायन्ता,—इति कामेन, तासां
इह मासा निषलाआसन्, अथ, श्टङ्गाण्यजायन्त, ताउदतिष्ठन्तरात्-
स्म इति, कामिताः ॥ संवत्सरमाप्नोदतिष्ठन्तरात् स्म”—इति श्रुत्या
तिरस्तीं गवां सचानुष्ठादत्वाभिधानात् । अरात्स्म इति, कामितार्थ-
सिद्धिं प्राप्ताः,—इत्यर्थः । मासं दोषः । अस्याः श्रुतेरर्थवादत्वात् ।

* अत्र, ‘ज्ञान’—इति अधिकं स० सो० पुस्तकयोः ।

† वचनापेक्षया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ स्वयं प्रभात,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अत्यन्तमपेक्षा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ अथ यासां नाजायन्त, ताः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

“य एवं विद्यात्, स संवत्सरमुपयन्ति”*—इति वृद्धिकामस्य सनं विधातुं प्रथमतः,—“गो-सनं वै संवत्सरः”—इति प्रशंसा कृता, तां सम्भावयितुं ‘गावोवा’—इत्यादि पठितम् । न चैतस्यार्थवादस्य, “यद्वै किञ्च मनुरवदत् तद्भेषजम्”—इत्यादिवत् स्वार्थेऽपि तात्पर्यं वर्णयितुं शक्यम् । प्रत्यक्षेण श्रुत्यन्तरेण च विरुद्धत्वात्^(१) । तिरस्कां हि मन्त्रोच्चारणे कर्मानुष्ठाने च सामर्थ्याभावः प्रत्यक्ष-सिद्धः । श्रुत्यन्तरेण,—“अयेतरेषां पशूनां अशनाया-पिपासे वा अभिज्ञानां वदन्ति, न विज्ञातं पश्यन्ति, न विदुः अस्तनम्”—इति पशूनां विवेकाभावं दर्शयति । अस्तु वा, अस्यार्थवादस्य स्वार्थे तात्पर्यम्, गो-शब्देन गवा-भिमानि-देवतानां विवक्षितत्वात् । अतएव “अभिमानि-व्यपदेशस्तु” (शा० २ अ० १ पा० ५ सू०) इति सूत्रे भगवान् वादरायणः सर्वेषां सृष्टादि-वस्तूनां श्रुतिमूलत्वेनाभिमानि-देवताः प्रतिपादयामास । सर्वथा, मनुष्यमात्राधिकारकं सृष्टिशालम् ।

‘हितम्’—इति, अनेन शब्देन प्रयोजनं निर्दिश्यते । अभिमान-फल-साधनत्वं हि धर्मस्य हितत्वम् । तच्च फलं द्वेधा,—ऐहिकमाशु-भिकञ्च,^(२)—इति । अष्टकादि-साध्यं^(३) पुण्यादिकमैहिकम् । आशुभिकं

* स य एवं विद्यात् संवत्सरमुपयन्ति,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।
† न विज्ञातं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) विरुद्धानुवादरूपस्यार्थवादस्य न स्वार्थे प्रामाण्यमिति पूर्वोक्तमत्र स्मर्तव्यम् ।

(२) अशुभान्-परलोके भवमाशुभिकं पारलौकिकमित्यर्थः ।

(३) “अष्टका रात्रिदेवता पुष्टिकर्म” (१ प्र० १, का० १, २ सू०) इति शोभिजस्तुत्रादष्टकायाः पुष्टिसाधनत्वं बोध्यं ।

द्वेधा,—अभ्युदयोनिःश्रेयसञ्च^(१) । तत्राभ्युदयस्य साक्षात् साधनं धर्मः * (१) । निश्रेयसस्य तु तत्त्व-ज्ञानोत्पादन-द्वारेण । तथा च स्मर्यते,—

“धर्मात् सुखञ्च ज्ञानञ्च ज्ञानान्मोहोऽधिगम्यते” ।

इति । अत्र केचिदाहुः—“नित्य-कर्मणां फलमेव नास्ति; अकरणे प्रत्यवायाङ्गीतेः केवलमनुष्ठीयते; तच्च, कुतोऽभ्युदय-हेतुत्वं निश्रेयस-हेतुत्वञ्च,—इति । अपरे † पुनराहुः,—“अभावाद्भावोत्पत्तेरदर्शनात्^(२) अकरणे प्रत्यवायेन युक्तिसहः, नापि, तच्च प्रमाणमस्ति । ननु, उपनयनाध्ययनादि-विहितानामकरणे प्रत्यवायः स्मर्यते,—

“अतज्ज्ञं पतन्त्येते यथाकालमसंस्तुताः ।

सावित्री-पतिताम्रात्याभवन्त्यार्थ-विगर्हिताः” ।

“योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते अमम् ।

* साक्षात् साधनत्वं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पुनरन्यथाहुः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) अभ्युदयः स्वर्गादिः । निःश्रेयं श्रेयोनिःश्रेयसं मुक्तिः । तत्र हि सर्वं श्रेयः समाप्यते, न किञ्चिदवशिष्यते ।

(२) एतच्च विहितक्रियाजन्यमदृष्टं धर्मैः,—इति न्यायादिमतावलम्बेनाभिहितं । यत्रेदमुक्तं । “विहितक्रियासाध्यो धर्मः पुंसोऽगुणो-मतः”—इति । विहितकर्मणां भवे धर्मत्वमिति मीमांसानये तु अपूर्वद्वारेण तस्याभ्युदयसाधनत्वं मन्तव्यं । तच्च मीमांसा-प्रथम-हितोपाधिकरणे शावरभाष्यादौ स्पष्टम् ।

(३) अभावस्य सर्वदा सर्वत्र सौलभ्येन सर्वदा सर्वत्र सर्वोत्पत्तिप्रस-ङ्गात् । कार्यकारणयोः सारूप्यनियमाच्चेति भावः । स्पष्टमिदं न्यायशास्त्रीरकादौ प्रायः सर्वत्र ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्वयः” ।

“अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।

अनिष्टाद्येन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति”^(१) ।

इति । नैवम् । एतानि वचनानि नित्य-कर्मानुष्ठायिनः आलस्य-निमित्तं पूर्व-सञ्चितं दुरितं यत्, तत्-सद्भावं सूचयन्ति । एतच्च तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने भाव्य-कार-वार्त्तिक-काराभ्यां^(२) प्रतिपादितम्” ।^(३) यदि अकरणं प्रत्यवायस्योत्पादकं यदि वा सूचकम्, उभयथाऽपि नित्य-कर्मानुष्ठानेन प्रत्यवायस्य प्रागभाव-परिपालनं प्रध्वंसाभावोत्पादनञ्च सम्पद्यते । दुरित-प्रध्वंसित्वञ्च, चिसन्ध्यमनुष्ठीयमानेषु, “सूर्यश्च” “आपः पुनस्तु” “अग्निश्च”,—इति मन्त्रेषु^(४)

(१) अस्य श्लोकस्य प्रथमाङ्गं मानवीयं, द्वितीयाङ्गं याज्ञवल्क्यीयम् । मानवीयस्योत्तराङ्गं यथा,—“प्रसजं येन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः”—इति । याज्ञवल्क्यीयस्य पूर्वाङ्गं यथा,—“विहितस्यानुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात्”—इति । सम्भावयामः—श्लोकद्वयमेव ग्रन्थ-कारेणोद्धृतं शेषकप्रमादादिना तु पूर्वश्लोकस्योत्तराङ्गं उत्तरश्लोकस्य पूर्वाङ्गञ्च आदर्शपुस्तकेषु भट्टमिति ।

(२) यत्र ग्रन्थे व्याख्येयग्रन्थानुसारिभिः पदैर्यथोक्त्याख्यायते सपदार्थञ्च वर्ण्यते, तद्वाच्यम् । यत्र तु उक्तानुक्त-द्वयत-चिन्ता क्रियते तद्वार्त्तिकम् ।

(३) एवं मतद्वयमुपन्यस्य उभयमतेऽपि नित्यकर्मणां सफलत्वमाह यदीति । अकरणं प्रत्यवायस्योत्पादकमिति पक्षे नित्यकर्मकरणात् प्रत्यवायो-नोत्पद्यते अपि तु प्रत्यवायप्रागभावश्चावतिष्ठते इति प्रत्यवायस्य प्रागभावपरिपालनं भवति । इदञ्चानुत्पत्त्यमानस्यापि प्रागभावो-क्तीति वैशेषिकादिमतवाक्येनेनाभिहितम् । नित्यकर्मणोऽकरणं पूर्वसञ्चितस्य प्रत्यवायस्य सूचकमितिपक्षे तु नित्यकर्मकरणात् पूर्व-सञ्चितः प्रत्यवायः प्रध्वंसते इति विवेकः ।

(४) एतन्मन्त्रत्रयं यथाक्रमं प्रातर्मध्यह्न-सायाह्नकाशीनसन्ध्योपासनीयाच-मने विनियुक्तम् ।

विस्तृतमवभासते । (१) “एवञ्च सति, उपभोग्य-फल-रहितानां नित्य-कर्माणां अभ्युदय-फल-हेतुत्वं* दूरापेतम्”—इति । अचोच्यते । अस्तु प्रत्यवाय-विरोधित्वम् । नैतावता फलाभावः^(२) । मन्त्रलिङ्गेन श्रुति-स्मृति-वाक्याभ्याञ्च तत्तत्-फलावगमात् । “मयि वर्त्तमानो-जोविधत्त”—इति मन्त्र लिङ्गम् । कान्दोग्य-वाक्यं च, आश्रम-चयस्य लोक-हेतुतां, चतुर्थ्याश्रमस्य मोक्ष-हेतुतां^(३) दर्शयति । “चयोधर्म-स्कन्धाः,—यज्ञोऽध्ययनं दानम्—इति, प्रथमस्तपएव, द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी, तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसाद-यन्,^(४) सर्व्वएते पुण्य-लोका भवन्ति, ब्रह्म-संस्थोऽमृतत्वमेति” इति । एतस्य वाक्यस्य आश्रम-परत्वम्,—“परामर्शं जैमिनिः” (शा० ३ अ० ४ पा० १ सू०) इत्यादिभिर्व्यास-सूत्रैः प्रतिपादितम् । स्मृति-वाक्यं चैतत्,—“तद्यथा,—आचे । फलार्थे निर्मिते कथागन्धेऽत्यनुद्यते, एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनुद्यन्ते”^(५) इति । (६) इदञ्च वाक्यं नित्यकर्म-विषयत्वेन वार्त्तिके विश्वरूपाचार्यउदाजहारः—

* पक्षः,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

† अनुत्पद्यते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) ‘अत्र केचिदाहुः’—इत्यादिनोपक्रान्तं पूर्वपक्षमुपसंहरति एवञ्चेति । मतद्वयेऽपि समानोऽयमाक्षेप इत्यनुसन्धेयम् ।

(२) अत्र फलपदं उपभोग्यफलपरम् ।

(३) चत्वारः खजाश्रमिणः ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-भिक्षु-स्वरूपाः । तेषां पूर्वे त्रयः पुण्यलोकभागिनो भवन्ति, चतुर्थस्तु मोक्षमाप्नोतीति बोध्यम् ।

(४) आचार्यकुले अत्यन्तमात्मानमवसादयन् तृतीयोऽधर्मस्कन्धो भवतीत्यर्थः ।

(५) अत्रानुपूर्वस्यवदेवार्थः—उत्पत्तिः, इति मन्त्रव्यम् ।

(६) उदाहृतस्मृतिवाक्यस्य नित्यकर्मविषयत्वे प्रमाणं नास्तीत्याशङ्क्याह, इदञ्च वाक्यमिति ।

(१) “आसे फलार्थ-इत्यादि व्यापस्तम्-सूतेर्वचः ।

फलवत्त्वं समापष्टे नित्यानामपि कर्माणाम्” ।

इति । तथा च मनुः,—

“वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्मित्रतः ।

तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्” ।

इति । कूर्मपुराणेऽपि,—

यथाशक्ति चरेत्कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ।

विधूय-मोह-कलिलं सन्ध्या योगमनुत्तमम् ।

मृदुलोमुच्यते वन्धात् नात्र कार्या विचारणा” ।

इति । मनु, अस्त्वैवमभ्युदय-हेतुत्वं, निःश्रेयस-हेतुत्वन्तु न सम्भवति, प्रमाणाभावात् । प्रत्युत श्रुति-स्मृतिभ्यां तन्निषिध्यते ।

“न कर्मणा न प्रजया धनेन”—

इति श्रुतिः ।

“ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” ।

इति स्मृतिः । मैवम् । परमात्म-प्रकरणे निःश्रेयस-हेतु-वेदनेच्छा-साधनत्वेन यज्ञादीनां विधानात्, “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदधन्ति; यज्ञेन ज्ञानेन”—इति श्रुतेः । निषेधस्तु साक्षात्निःश्रेयस-साधनत्वं गोचरयिष्यति । तस्मात्,—न सुक्तानां अग्न्याधानादि-कर्मापेक्षा अस्ति । वेदनोत्पत्तौ सा विद्यते । एतच्च उभयम्,—“अतएव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा” (जा० ३ अ० ४ पा० २ ५ सू०)

“सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेः” (जा० ३ अ० ४ पा० २ ६ सू०)

(१) तदार्थिकं पठति आम्ने इति ।

इत्याभ्यामधिकरणाभ्यां निर्णीतम् । तथा च, कर्मणां परम्परया मोक्षहेतुत्वं वायवीयसंहितायामभिहितम्,—

“कर्मातिशयमासाद्य पशोः *पाप-परिचयः^(१) ।

एवं प्रचीण-पापस्य वज्रभिर्जन्मभिः क्रमात् ।

भवेद्विषय-वैराग्यं वैराग्याद्भाव-शोधनम् ।

भाव-शुद्ध्युपपन्नस्य शिव-ज्ञान-समन्वयः ।

ज्ञान-ध्यान-नियुक्त्या पुंशोद्योगः प्रवर्तते ।

योगेन तु परा भक्तिः प्रसादस्तदनन्तरम् ।

प्रसादान्मुच्यते जन्तुर्मुक्तः शिव-समो भवेत्” ।

इति । मनु, “प्रत्यवाय-परिहाराय, पुण्य-लोक-प्राप्तये, ब्रह्म-वेद-नाय च, प्रतिदिनं† नित्य-कर्मणस्त्रि-प्रयोगः प्राप्तः”^(२) । तन्न, खादिरवत् सक्तं प्रयुक्तस्यैव वचन-संयोग-भेदेन फलभेदोपपत्तेः । “खादिरौघूपोभवति”—इति क्लृप्तं वचनम् । “खादिरं वीर्य-

* पाश,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य,—इति स० शो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ प्रतिपादितं,—इति स० शो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ खादिरं,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

(१) पशवोजीवाः । पापमधर्मः । पाशेति पाठे मज्ज-कर्म माया-रोधशक्ति-लक्ष्मणशतुर्विधः पाशोवोदयः । एतच्च शैवदर्शने प्रसिद्धम् । योगः चित्तवृत्त्यान्तःकरणसंयम इति पञ्चमपतदर्शनेऽप्युक्तोवोध्यः । प्रसादः शैव-दर्शनेऽपि शिवस्य प्रसन्नताविशेषः । योगप्रसादौ यथाक्रमं चित्त-वृत्तिनिरोध-परवैराग्यापरनामधेयज्ञानप्रसादलक्ष्यौ पातञ्जलोक्तौ वा प्रचक्ष्यौ ।

(२) प्रयोगोऽनुष्ठानम् । योगसिद्धाधिकारसिद्धान्तवत् अत्रापि प्रयोग-भेदादेव फलभेदोक्त इत्यभिमानः ।

कामस्य धूपं कुर्वीत”-इति वचनं पुरुषार्थम् । तदेतत् वचन-
इयम् एकस्यैव खादिरस्य प्रयोजन-द्वैविध्ये हेतुः । “एकस्य त्वभयत्वे
संयोग-पृथक्त्वम्”-(मी० ४ अ० ४ पा० ३९ सू०)-इति जैमिनि-
सूत्रात् । एवमत्रापि पूर्वोदाहृत-वचन-वचन-वलात् प्रयोजन-त्रैवि-
ध्येऽपि सहदेव प्रयोगः । तच्च, “विहितत्वाच्चाश्रम-कर्मापि” (शा०
३ अ० ४ पा० ३९ सू०)-इत्यस्मिन्नधिकरणे निर्णीतम् । न च,
नित्यस्यापि फलवत्त्वे नित्य-काम्ययोर्भेदाभावः,-इति शङ्कनीयम्,
करणे फल-साध्येऽपि अकरणे प्रत्यवाय-तदभावाभ्यां तद्भेदात् । न
स्तु, आयुष्कामेष्टि-वृष्टिकामेष्ट्याद्यकरणे* कश्चित् प्रत्यवायः श्रूयते ।
एषैव नित्य-न्यायोर्जैमिनिस्त्वैवगन्तव्यः । “स्वप्ने जुहोति”
“भिन्ने जुहोति”-इत्यादि अनियत-भेदनादि-कार्यविशेषणोपेतं
जैमिनिकम् । “नित्यवत् काम्यस्यापि विहितत्वेन (१) शुद्धि-हेतुत्वात्
मोक्ष-साधनत्वम्”-इति चेत् । न, राग-प्राधान्यात् (२) । शुद्धिस्तु
उपसर्जनत्वेन राग-विषय-भोगं सम्पाद्योपनीयते । अतएव,
गीतार्था भगवता मुमुक्षोरर्जुनस्य फलासक्तिर्निषिद्धा; (३)-

* आयुष्काम-वृष्टिकामेष्ट्यादि पाठः सु० पुस्तके ।

(१) शुद्धिः पापक्षयः ।

(२) रागोऽत्र नेष्ट्यामार्गं, मुमुक्षाया अपि तद्यात्वात् । किन्तु विषय-गो-
चराभिजायः । “सुखानुशयी रागः” (२ पा० ७ सू०) इति योग-
सूत्रात् । “सुखामागः” (६ अ० २ आ० १० सू०) इति वैशेषिका-
सूत्रात् । रागस्तु बन्धहेतुरेव, न मोक्षहेतुः । “रागस्य बन्धनसमा-
जानात्”-इति गौतमसूत्रात् ।

(३) फलासक्तिस्तु रागवति बोध्यम् ।

“योगस्यः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! ।

सिद्धसिद्धोः समोभूत्वा, समत्वं योगउच्यते ।

कर्माण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्म फल-हेतुः-” ।

इत्यादिना । नित्य-कर्माणि तु बुद्धि-शुद्धिरेव प्रधानम्; फलमुप-
सर्जनम् (१) । अतएव, भुज्यमानेनापि फलेन तदनित्यत्व-सातिशयत्व-
दोष-दर्शन-रूपोविवेकोऽन प्रतिवध्यते (२) । तदुक्तं वार्तिककारेण,-

“नित्येषु शुद्धेः प्राधान्यात् भोगोऽप्यप्रतिवन्धकः ।

भोगं भङ्गुरमीक्षन्ते बुद्धि-शुद्धानुरोधतः” ।

इति । नित्यं च कर्म द्विविधम्; संस्कारकं विविदिषा-जनकञ्च ।
विहितत्व-मात्र-बुद्ध्या क्रियमाणं संस्कारकम् । तथा च स्मर्यते ।
“यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत् संस्काराः (३) स ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां
गच्छति” इति । ईश्वरार्पण-बुद्ध्या क्रियमाणं विविदिषा-जनकम् ।
तच्च, भगवतेरितम्,-

* यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाः ब्राह्मणाः,-इत्यादिपाठः
सु० पुस्तके ।

(१) फलप्रदमत्र पापक्षयातिरिक्तानुषङ्गिकफलपरं । तस्योपसर्जनत्वादेवा-
नुषङ्गिकत्वं ।

(२) अनित्यत्वञ्च फलस्य सत्त्वे सति कार्यत्वादनमितम् । “तद्यथेह कर्म-
चित्तोलोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र मुख्यचित्तोलोकः क्षीयते”-इति
भुतिसिद्धञ्च । सातिशयत्वं तदतन्मयत्वम् । परसम्पदुत्कर्षादि
हीनसम्पदं पुरुषं दुःखाकरोति इति तस्य विवेकोपयोगः ।

(३) अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारास्तु गौतमादिभिः ।

“यत् करोषि यदश्राप्सि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय ! तत् कुरुष्व मदर्पणम्” ।

इति गीतायामिति । तत्र, संस्कारेण चित्तस्य वेदन-योग्यता-मात्रं सम्पद्यते,* विविदिषा तु प्रवृत्तिमुत्पाद्य अवश्यं वेदनं सम्पादयति । तस्मात्, सुमुचोरीश्वरार्पणं प्रशस्तम् । तदेवं हितशब्देन धर्म-स्थाभिमतसाधनत्वाभिधानात् ‘अभीष्ट-सिद्धिः, प्रयोजनम्’—इत्युक्तं भवति^(१) ।

‘धर्मः,—शब्देन विषयो निर्दिश्यते । अभ्युदय-निःश्रेयसे साधन-त्वेन धारयति,—इति धर्मः । स च, लक्षण-प्रमाणाभ्यां चोदना-सूत्रे^(२) व्यवस्थापितः । ननु, “चोदनाऽवगम्यस्य न स्मृतिविषयत्वम्, सर्वज्ञानस्य-लभ्यस्यैव विषयत्वावगमात् । अथ, मन्यसे!—चोदना-गम्योऽपि, अर्थवाद-परिहारेण, शाखान्तर-गत-विशेषोपसंहारेण च, अनुष्ठान-क्रम-सौकर्याय संगृह्यते,—इति । तत्र, कल्प-सूत्रेषु^(३)

* ‘विविदिषा जनकम्’—इत्यारभ्य, ‘सम्पद्यते’—इत्यन्तं मु० पुस्तके नास्ति ।

(१) ‘हितमित्यनेन शब्देन प्रयोजनं निर्दिश्यते’—इति यत् पूर्वमुपक्रान्तं, तस्यैवायमुपसंहारः संवत्तः । अतो न पौनरुक्त्यं ।

(२) ‘चोदना-लक्षणयोऽर्थो धर्मः’, (१ अ० १ पा० २ सू०) इत्यस्मिन् मी-मांसासूत्रे इत्यर्थः । तत्रैतत् सिद्धम्,—श्रेयस्करत्वं कदाचन, चोदना-प्रमाणम्,—इति । तत्र, तत्रैव भाष्यादौ विस्तरतोऽवगन्तव्यम् ।

(३) कल्पसूत्राणि च नानाशाखागतशिल्पादिकल्पितानि प्रत्यक्षवेदमूल-कानि औतधर्मानुष्ठानक्रमप्रतिपादकानि । तानि च, लाघ्यायन-बौधायनादिभिः प्रणीतानि, तत्तन्नाम्ना प्रसिद्धानि, औतसूत्रापर-नामधेयानि बह्विनि ।

तथा संगृहीतत्वात् । अतो न धर्मस्य विषयत्वम्”—इत्याशङ्क्याह, ‘गौषाचारम्’—इति । अयं भावः । द्विविधो धर्मः ; औतः स्मार्त्तश्च । तत्र, * आधानादि-पूर्वकोऽधीत-प्रत्यक्ष-वेद-मूलोद्दर्श-पौर्णमासादिः औतः, अनुमित-परोक्ष-शाखा-मूलः गौषाचमनादिः स्मार्त्तः । तत्र आधानादेः कल्प-सूत्रेषु संगृहेऽपि गौषादेरसंगृहात् विषयत्वम्,—इति ।

ननु स्मृत्यन्तरेष्वपि गौषादिरुक्तः,—इत्यत आह,—‘वर्त्तमाने कलौ युगे’—इति । कलौ युगे वर्त्तमाने सति, याजनाध्यापनादीनां जीवनाय असम्पूर्तेः, मानुषाणां जीवनाय, अभ्युदयाय, † निःश्रेयसाय च, हितः, सुकरोयोधर्मः,—ब्राह्मण-कर्तव्यः कृत्यादिः, सोऽच प्राधान्येन प्रतिपाद्यते, इति अनन्य-लभ्यत्वात् विषयत्वम्,—इत्यर्थः ।

‘यथावत्’—इतिपदेन कार्त्तृणाभिधायिनाः सङ्कोचं निवारयति । न त्वन्यथा कथनम् निवार्यते, स्मर्त्तृणां भ्रान्ति-विप्रलम्भाद्यप्रसक्तः^(१) । अतएव ‘सत्यवती-सुत !’—इति सम्बोधनम् । यदा, योषिदपि सती॥ माता, सत्य-वादिनी, तदा किमु वक्तव्यं वेदाचार्यस्तत्-पुनः सत्य-वादी,—इति । ‘च’कारेण सु-ग्रहत्वं समुच्चिनोति ।

* अग्न्याधानादि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† जीवनाभ्युदयाय,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कार्त्तृणामभिधानः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ स्मर्त्तृणामभ्यासविप्रलम्भाभ्यां तदप्रसक्तः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ योषिदपि सत्यवती,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अमादिभिरेव मिथ्याकथनं सम्भवतीति भावः । इदमत्रावधेयम् । स्मर्त्तृणां सर्वेषां भ्रान्त्यप्रसक्तिः प्रमादविशेषाभावादसङ्कतेव प्रति-

अथ, प्रोक्तानाम् * अधिकारि-प्रयोजन-विषयाणां परस्परसम्-
न्धोविषयः । तच्च, प्रयोजनाधिकारिणोरर्थ्यमानार्थित्वम्; अधिका-
रिभिः प्रयोजनमर्थ्यते । प्रयोजन-विषययोश्च जन्य-जनकभावः; ज्ञाते
धर्म्यं तदनुष्ठानेनाभ्युदय-निःश्रेयस-सिद्धेः^(१) । अधिकारि-विषययो-
श्चोपकार्योपकारकभावः; विषयः प्रयोजनमुत्पाद्य अधिकारिणं प्रत्यु-
पकरोति । विषय-फलयोश्च प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावः । तदेव-
मनुवन्ध-चतुष्टयस्य सुलभत्वात् समाहित-मनस्कैः श्रोत्रभिरस्मिन्
फले प्रवर्तनीयम्,—इति श्लोक-द्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥

ननु, पराशर-स्मृत्यवतारे व्यासं प्रति-प्रश्लेषाधिकरणः,—इत्या-
ब्रह्म श्लोक-द्वयेन परिहरति,—

तत् श्रुत्वा ऋषि-वाक्यन्तु स-शिष्योऽगम्यर्क-सन्निभः† ।
प्रत्युवाच महातेजाः श्रुति-स्मृति-विशारदः ॥३॥
न चाहं सर्व-तत्त्व-ज्ञः कथं धम्मं वदाम्यहम् ।
अस्मत्-पितैव प्रष्टव्यः—इति व्यासः सुतोऽब्रवीत्† ॥४॥

* पूर्वोक्तानाम्, इति सु० पुस्तके पाठः ।

† समिद्धाप्रार्कसन्निभः—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ सुतोवदत्,—इति सु० मू०, स० सो० पुस्तकेषु पाठः ।

भाति । प्रत्युत, मीमांसायाः प्रथमेऽध्याये स्मृतिपादे विरोधाधिकरणे
भाष्यकारादिभिः स्मर्तृभ्यामपि व्याप्तिः समर्थिता दृश्यते । अतएव,
“विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्” (मी० १५० ३ पा० ३ सू०)
इति भगवतो जमिनेः सूत्रम्, “श्रुति स्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरी-
यसां” इत्यादि आवाणादिवचनस्य संगच्छते इति ।

(१) धर्मस्याभ्युदये तुल्यं साक्षात्, निःश्रेयसहेतुत्वं चित्तशुद्धिद्वारा
वेदोत्पादनेनेति स्मर्तव्यम् ।

इति । सुमन्-वैजम्पायन-जैमिनि-पैलैः चतुर्वेद-प्रवर्तकैः; पुराण-
प्रवर्तक-सूत-सहितैः, शिष्यैः सह वर्तते,—इति सशिष्यः । यथा अग्नि-
ज्वालाभिरुपेतः, यथा सूर्योऽरश्मिभिः, एवमसौ स्वसमान-विद्यैः शिष्यै-
रुपेतः । अतएव महातेजस्वम् । तेजः-ब्रह्मेणात्र ब्रह्म-वर्चसं^(१) विव-
क्षितम्, इतरेण तेजसा प्रयोजनाभावात् । तामेव विवक्षां *श्रुति-वि-
शारदः—इत्यनेन स्पष्टयति । श्रुति-स्मृत्योः क्रमेणाम्यर्क-दृष्टान्तौ
योजनीयौ । अग्निः सन्निकृष्टमेव दहन्नपि, अहनि रात्रौ चाविशेषेण
दहति; एवमधीयमान-प्रत्यक्ष-श्रुतिषु कतिपया एव धर्माः †ज्ञाय-
मानाभवन्ति । युक्तावस्थायामयुक्तावस्थायाश्चाविशेषेण ‡ज्ञायन्ते ।
अर्कोदिवैव भासयन्नपि, सन्निकृष्टं विप्रकृष्टञ्च अखिलं भासयति । एवं
युक्तावस्थायामेव स्मर्यमाना अपि, विप्रकीर्णानेक-शाखा-निष्ठ-धर्माः
सर्वेऽपि स्मर्यन्ते । अथ वा,—तपसा अत्यन्त-परिशुद्धोऽयम्,—
इत्यस्मिन्नर्थे, अग्नि-दृष्टान्तः । “अग्निः शुचि-व्रत-तमः” ॥ इति श्रुतेः ।
वज्र-विषयाभिव्यक्ति-वमत्वे, अर्क-दृष्टान्तः ॥

ननु, एवं सति, ‘न चाहं सर्व-तत्त्व-ज्ञः’—इति वचनं व्याहतम्,
न, तस्य पिह-प्रशंसा-रूपार्थ-वादत्वात् । “अपश्रवोवाचन्ये गो-

* श्रुतिस्मृतिविशारदः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† ज्ञायमाना,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ युक्तावस्थायाश्च विशेषेण,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ ज्ञायन्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ शुचिर्व्रततमः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) ब्रह्मवर्चसं वेदाध्ययनतदर्थं ज्ञानप्रवर्धकं तेजः ।

अश्वेभ्यः"—इति वचनं यथा गवाश्च-प्रश्वसार्थं, न त्वजादीनां पशुत्वं निषेधति; प्रथम-विरोधात्, अग्नीषोमीयादि-पशु-विरोधाच्च, एव-मिदं व्यास-वचनं न व्यासस्य सर्वज्ञत्वं निषेधति, किन्तु पितरं प्रशंसति । यद्वा,—गुरु-विषये विनयः कर्तव्यः,—इत्याद्याचार-शिक्षा-र्थमिदमुक्तम् । अथ वा,—‘नचाहम्’—इति वदतो व्यासस्यायमाश्रयः;—संप्रति कलि-धर्मोः प्रच्छरन्ते, *न तावदहं स्वतः कलि-धर्म-तत्त्वं जानामि, अस्मात्-पितुरेव तत्र प्रावीक्ष्यात्; अतएव, “कलौ पाराशर-स्मृतिः”—इति वक्ष्यते, यदि, पित्र-प्रसादात् मम तदभिज्ञानम्,† तर्हि, स एव पिता प्रह्व्यः; न हि, मूल-वक्तरि लभ्यमाने, प्रणा-डिका^(१) युज्यते,—इति ।

पालनात् ‘पिता’ । पालकत्वं च अत्र, कलि-धर्मोपदेशेन,—इति प्रस्तावानुसारेण द्रष्टव्यम् । अनयैव विवक्षया जनक-तातादिः प्रश्नानुपेत्य पित्र-शब्दं प्रयुक्ते । ‘एव’कारेण, अन्ये स्मर्त्तारो व्याव-स्थान्ते[‡] । यद्यपि, मन्वादयः कलि-धर्मोभिज्ञाः, तथापि, पराशर-कास्मिन् विषये तपोविशेष-वलादसाधारणः कश्चिदतिशयोद्भूतः । यथा, काण्ड-माध्यन्दिन-काठक-कौथुम-नैत्तिरीयादि-शाखासु कणा-दीनामसाधारणत्वम्,^(२) तददवावगन्तव्यम् ।

* अत्र, ‘तत्र’—इति अधिकं स० सो० पुस्तकयोः ।

† तदभिज्ञानं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ गुर्वादि,—इति स० पुस्तके पाठः ।

§ नचावर्त्तन्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) प्रजाडिका—परम्परा ।

(२) वैशम्पायनो हि सर्वे शाखामधीतवान्, कठः पुनरेका, स तत्र ज्ञत-

‘व्यासः सुतः’ इत्युक्तेरयमाश्रयः;—कलि-धर्म-सम्प्रदायोपेत-स्यापि पराशर-सुतस्य यदा तद्वर्त्म-रहस्याभिधाने सङ्कोचः, तदा किमु वक्तव्यमन्येषाम्,—इति । तदेवं व्यास-मुखेन पराशरे गौरवा-तिशय-बुद्धिसुत्पादयितुं पराशर-स्मृत्यवतारेऽपि व्यासं प्रति प्रश्नोन्-व्यधिकरणः,—इत्यवगन्तव्यम् ॥

यथाविधि-गुरुपसत्या विद्या-प्राप्तिः,—इत्यभिप्रेत्य, उपसर्गं दर्शयति,—

ततस्ते ऋषयः सर्व धर्म-तत्त्वार्थ-कांक्षिणः ।

ऋषिं व्यासं पुरस्कृत्य गत्वा* वदरिकाश्रमम् ॥ ५ ॥

इति । सर्वत्र वस्तुनि सामान्येन ज्ञाते विशेषेण ज्ञाते ज्ञाना-काङ्क्षा भवति । धर्म-शब्दोऽत्र सामान्यमभिधत्ते, तत्त्वार्थ-शब्दो विशेषम् । तत्र, सामान्यम्—अधीत-वेदेन श्रुत-व्याकरणेन लक्षण-प्रमाण-कुशलेन^(१) पुरुषेण ज्ञायते । वेदो हि धर्म-सामान्यं निरूप-यति;—“धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा”—इति । ^(२)शाखान्तराध्यायि-

* गताः,—इति स० सो० सु० भू० पुस्तकेषु । जम्मुः,—सो० भू० पुस्तके पाठः ।

वङ्ग-परिष्मेलनव्याप्तिश्रयोऽन्येभ्यो विशिष्यते । एतन्निबन्धनैव कठादि-संज्ञाविशेषाः शाखाविशेषाणाम् । तथा च जैमिनिस्त्वचम् । “आख्या-प्रवचनात्” (मी० १ अ०, १ पा० १ सू०) इति । प्रकृतं वचनं प्रव-चनम् । तत्कृता कठादिसमाख्या वेदशाखानामिति सूत्रार्थः ।

(१) समानासमानजातीयेभ्यो व्यवच्छेदकम् यत्, तत् लक्षणम् । प्रमिति-साधनं प्रमाणम् ।

(२) ननु यस्यां शाखायामिदं श्रुतिर्नास्ति तच्छाखाध्यायिनां कथं सामान्यतो

नस्य व्याकरण-वशात् तदभिज्ञानम् । अभ्युदय-निःश्रेयसे धार-
यति,—इति श्रुत्यन्तेर्दर्शितत्वात् । (१) चोदना-प्रक्रियायामकुशल-
स्येत् लक्षणम् जानाति* । अर्थत्वे सति चोदना-गम्योधर्माः,—इति
लक्षणम् । तत्र, अर्थ-शब्देन श्येनाद्यभिचाराणाम् अनर्थानां निवृत्तिः ।
“श्येनेनाभिचरन् धजेत”—इति श्रुत्युक्तस्य† श्येन-नामक-याग-फलस्य
वधस्य “न हिंस्यात् सर्वभूतानि”‡ इति निषेध-विषयत्वेन
अनर्थत्वात् तद्धेतोः श्येनस्याप्यनर्थत्वम् ; श्येनस्य स्वरूपतो निषेधा
विषयत्वात् विधेयत्वमप्यविरुद्धम्(१) । न च, निषेध-विषयत्वेनाग्नी-
षोमीय-वधस्यापि अर्थशब्देन व्यावर्त्यत्वादव्याप्तिः,—इति शङ्कनीयम् ।
तत्र, विशेष-विधिना सामान्य-निषेधस्य अपोहितत्वात्॥ । चोदना-

* जानातु,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† श्येनाभिचरणादीनाम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ इति श्रुतेरुक्तस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ सर्वभूतानि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ अपोहितत्वात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

धर्मज्ञानमित्याशङ्क्याह शाखान्तराध्यायिन इति । कर्त्तरि षष्ठीयम् ।
कर्त्तृत्वसाभिज्ञानक्रियापेक्षया इच्छ्यम् ।

(१) दर्शितायाश्चतुष्टयत्पत्तेरौगादिकप्रक्रियासाध्यत्वात् तच्चाश्रुत्पक्षस्य सामा-
न्येन धर्मज्ञाने उपायमाह औगादिकेति ।

(२) तथा च श्येनादेः स्वरूपतो विधेयत्वं वास्तवमेव । फलद्वारा त्वनर्थत्व-
सौपचारिकमेवेति भावः । तदुक्तम् (मी० सो० वा० १ अ० १ पा०
२ सू०) । “श्येनादीनां विधेयत्वादिस्यस्यापि च साधनात् । उपचारा-
दनर्थत्वं फलद्वारेण वर्ण्यते”—इति । सर्वमेतत् चोदनाद्यवधारितिके
विकारतो विचारितम् ।

शब्देन प्रत्यक्षादेर्व्यावृत्तिः । ‘घटं कुरु’—इति लौकिक-विधावति-
व्याप्तिः(१)—इति चेत् । न, चोदना-शब्दस्य वेद-विषये प्रसिद्धत्वात्,
पञ्जजादाविव अवयवार्थस्य प्रवृत्त्यनिमित्तत्वात्(२) । उक्त-लक्षणाभि-
धानेनैव ‘धर्मो चोदना प्रमाणम्’—इत्यर्थादभिहितं भवति(३) । एवं
लक्षणादिभिः सामान्येन ज्ञातेऽपि ऋषीणां तद्विशेष-ज्ञाने भवत्ये-
वाकाङ्क्षा ।

तत्र, विशेष-प्रश्न-कुशलत्वात् व्यासस्य पुरस्कारः(४) । कलि-
कल्प-विमोचन-हेतुत्वात् अक्षय्य-फल-हेतुत्वाच्च वदरिकाश्रम-
निवासः(५) । तदुक्तं कूर्म-पुराणे,—

“वदर्याश्रममासाद्य मुच्येत कलि-कल्मषात् ।

तत्र नारायणोद्देवो नरेणास्ते सनातनः ।

अक्षय्यं तत्र दत्तं स्याज्जप्यं वाऽपि तथाविधम् ।

महादेव-प्रियं तीर्थं पावनं तद्विशेषतः ।

तारयेच्च पितृन् सर्वान् दत्त्वा आर्द्धं विशेषतः” ।

इति ॥ ५ ॥

(१) तस्यापि क्रियाप्रवर्तकवाक्यत्वेन चोदनात्वाविशेषादित्यभिमानः ।

(२) तथाच चोदनाशब्दः पञ्जजादिशब्दवत् योगरूढः, इति न योगार्थमात्रं
तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं येन लौकिकविधावतिव्याप्तिः स्यात् । किन्तु
प्रसिद्ध्या वैदिकविधिवाक्यमात्रे तस्य प्रवृत्तिरिति भावः ।

(३) “चोदनालक्षणाऽर्थाधर्मः”—(मी० १ अ०, १ पा०, २ सू०) इति सूत्रं
प्रणयता जैमिनिनेतिशेषः ।

(४) पुरस्कारोऽयतः करणम् ।

(५) पराशरस्येति शेषः । पराशरं प्रवृत्त्यधीनां तत्र गमनेन तस्य तन्निवा-
सस्य प्रतीतिः ।

पराशरस्य तपोमहिमानं प्रस्थापयितुमाश्रमं विवर्तिष्य,—
 नामा-पुष्प-सता-ऽऽकीर्ण* फल-पुष्पैरलङ्कृतम् ।
 नदी-प्रसवणोपेतं पुण्य-तीर्थोपशोभितम् ॥ ६ ॥
 मृग-पक्षि-निनादाद्यं† देवताऽऽयतनावृतम्‡ ।
 यक्ष-गन्धर्व-सिद्धैश्च§ नृत्त-गीतैरलङ्कृतम्॥ ७ ॥

इति । अत्युक्तं तपसा फलमिहैवाविर्भवति । तथा सति,
 यादृशं फलमुत्पद्यमुपलभ्यते, तादृशस्य तपसोत्कर्षोऽनिश्चितः; इह
 च, तेषु तेषु ऋतुषु॥ सम्भाव्यमानानां पुष्पाणां नानाविधानां**
 निरन्तरं सङ्कीर्णलमुपलभ्यते, ततो देवार्चन-लक्षणं तपः पक्वम्,—इति
 गम्यते । एवं फल-वृन्दोत्कर्षात् आहार-नियतेः(१) परिपाको-

* नामावृत्तसमाकीर्णम्,—इति सु० मू० सो० मू० पुस्तकयोः पाठः ।

† मृगपक्षिगणाद्यं,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ देवतायतनास्पदं,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

§ यक्षकिन्नरसिद्धैश्च,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ नृत्तगीतैरलङ्कृतम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः, नृत्तगीतसमाकुर्वन्,
 —इति सु० मू०, सो० मू० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ ऋतुषु,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

** नानाविधानां पुष्पाणाम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) “तत्त्वं पदार्थाभिगन्धोऽन्तं तावज्जयाम्भितम्”,—इति चन्द्रिका ।

(२) नियतिर्नियमः । अभिजातनियमने खल्वभिजातनियमसौकर्यं पतञ्जलिना
 प्रायः सिद्धिपक्षतया कथितम् । यथा, अस्तेयसिद्धौ सत्त्वां रत्नानामु-
 पस्थानम् । तच्च यत्नं पातञ्जल-साधन-पादादौ । तुल्यन्यायतया प्रह-
 तेपि आचार्योत्कर्षः आहार-नियमस्य यत्नतया कथ्यते,—इति
 भावः । एवं परचापि ।

निश्चीयते । चर्च-कालेऽपि अविच्छिन्नेन नदी-प्रवाहेण स्नान-निय-
 ति-पाकावगमः । पुण्यतीर्थं विष्णु-गङ्गादि । पुण्य-तीर्थ-शोभया
 च आश्रमस्यैतस्य तपोऽतिशय-जनकत्वे हेतुद्वयस्यः ॥

मृगादीनामन्योन्य-वैर-त्यागेन निर्भयाणां विसृज्योयोगिनादः,
 तेनाहिंसाऽनुष्ठान-सिद्धिर्दर्शिता । तथाच योग-शास्त्रे पतञ्जलिः,
 यम-नियमादीनां क्रमेण सिद्धि-लिङ्गानि(१) सूत्रयन् अहिंसा-सिद्धिं
 सूचयामास;—“तत्सन्निधौ वैर-त्यागः”—(१ पा० २५ सू०)(२) इति ।

पूर्वं महर्षयोऽन तपश्चरन्तः एकैकं देवालयं निर्मिमिरे† तैः
 सर्वैरावृतत्वम्—अस्याश्रमस्य तपोऽतिशय-हेतुतायां, सर्व-सम्प्रतिप-
 तेर्लिङ्गम्(३) । अथवा,—चन्द्र-सूर्यादयो देवाः पूर्वस्मिन् जन्मनि मनुष्याः
 सन्तोऽत्रैव नानाविधेष्वयतनेषु तपस्तप्त्वा, देवत्वं लेभिरे,—इति विव-
 क्त्या देव-नामाङ्कितैरायतनैरावृतम्,—इत्युक्तम् । यच्चादयः‡ पूर्व-
 जन्मानुष्ठित-तपः-फलं देव-योनित्वमनुभवन्तोऽप्यत्रागत्य एतदीय-

* उच्चतीर्थं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† विष्णुगयादि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ निर्मितवन्तः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ पश्चादयः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । एवं परत्र ।

(१) यमनियमादयश्च, “यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा ध्यान-
 समाधयोऽष्टावङ्गानि” (१ पा०, २६ सू०) इति योगसूत्रोक्ताः ।
 येषां विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(२) तस्य अहिंसा-प्रतिष्ठस्य सन्निधानात् शान्तिक-वैराग्यामप्यहि-नकुला-
 दीनां वैरत्यागो भवतीत्यर्थः ।

(३) यदि हि अस्याश्रमस्य तपोऽतिशय-हेतुतायां कस्यचिद्विप्रतिपत्तिः स्यात्,
 तदा सर्वेष्वाम्भोजां तत्र तपश्चरन् देवालय-निर्मायश्च नोपपद्यते,—
 इति भावः ।

तपोऽतिशयं दृष्ट्वा ह्यन्योनृत्यन्ति गायन्ति च । अनेन देवैरपि
अर्थनीयत्वम् आश्रमस्य प्रदर्शितम् । युक्तं चैनत्, देव-जन्मनोऽप्युक्त-
मस्य^(१) फलस्यात्र सम्पादयितुं शक्यत्वात् । अथवा,—यत्नादयोऽमुमु-
क्षवः सम्मोऽवागत्य *मोक्ष-साधनत्वेन गृह्य-गीताभ्यां ईश्वरं भजन्ते ।
अतएव याजवल्क्येनेदमुक्तम्—

“वीणा-वादन-तत्त्वज्ञः श्रुति-जाति-विशारदः ।

ताल-ज्ञश्चाप्रयासेन मोक्ष-मार्गं निगच्छति”^(२) ॥

इति ॥

गुरुपसत्तावनुष्ठेयं प्रकार-विशेषं दर्शयति,—

तस्मिन् ऋषि-सभा-मध्ये †शक्ति-पुत्रं पराशरम् ।

सुखासीनं महातेजाः § मुनि-मुख्य-गणारुतम् ॥ ८ ॥

छताञ्जलि-पुटोभूत्वा व्यासस्तु ऋषिभिः सह ॥ ।

प्रदक्षिणाभिवादैश्च स्तुतिभिः समपूजयत् ॥ ९ ॥

* मोक्ष,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ऋषीगीताभ्यां,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

‡ शक्ति,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

§ महात्मानं,—इति सु० मू० पुस्तके, महातेजोमुनिमुख्य,—इति सो०
मू० पुस्तके पाठः ।

॥ व्यासश्च ऋषयस्तथा,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ समपूजयत्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

(१) मोक्षरूपस्येत्यर्थः ।

(२) श्रुतिर्नाम स्मृत्यवयवः शब्दविशेषः । जातयः यजुजायाः स्मरभेदाः
सप्त मुद्राः, सङ्कीर्णैकादश । मिजिला लङ्कादश भवन्ति । ताकाः
कानकियामागं गीतयमात्रमिति यावत् ।

इति । ‘तस्मिन्’,—इति आश्रमोक्तिः । वक्ष्यमाण-धर्माणामशेष-
मुनि-सम्मतत्वं दर्शयितुम्, ‘ऋषि-सभा’—इत्युक्तम् । ऋषिष्वपि वि-
शेषेण स्मृति-कारिणां गोच-प्रवर्त्तकानां^(१) च, अचि-याज्ञवल्क्यादीनां
सम्पत्तिं विवक्षित्वा आह, ‘मुनि-मुख्य’—इति । न केवलं तपोबलेन
पराशरस्य महिमा, किन्तु विशिष्ट-जन्मनापि,—इत्याह, शक्ति-पुत्रम्,—
इति । अथ च महिमा, ‘पराशर’—शब्द-निर्वचन-पर्यालोचनया
विस्पष्टमवगम्यते । तच्च निर्वचनं महद्भिददाहृतम्,—

“पराकृताः शराः यस्मात् राक्षसानां बधार्थिणाम् ।

अतः पराशरोनाम ऋषिरुक्तोमनीषिभिः ।

परस्य कामदेवस्य शराः सम्मोहनादयः^(२) ।

न विद्यन्ते यतस्तेन ऋषिरुक्तः पराशरः ।

परेषु पाप-चित्तेषु नादत्ते कोप-लक्षणम् ।

शरं, यस्मात् ततः प्रोक्त ऋषिरेव* पराशरः ।

परं मातुर्निजायाद्यदुदरं तदयं यतः ।

ऋचमुच्चार्य निर्भिद्य निरगात् स पराशरः” ।

इति । ‘मुख’—शब्देनैकाग्र्यं च विवक्षितम्,—चित्तस्थानशेष-विक्षेप-

* ऋषिरेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धमादिपुरुषव्राजसङ्ख्यरूपम् । तच्च काश्य-
पादि प्रसिद्धमेव ।

(२) सम्मोहनादयश्च,—“सम्मोहनोन्मादनौ च शेषवत्तापनस्तथा । कम्भ-
नञ्चेति कामस्य पञ्च वाजाः प्रकीर्त्तिताः”—इत्यनेनोक्ताः ।

परिहारेणैकाग्र्यं यथा भवति, तथोपविष्टमित्यर्थः । ऐकाग्र्य-आसीन-
महातेजः-पदानि पूर्वं व्याख्यातानि ॥

‘अस्त्रलि’-पदेन भक्त्यतिशयोक्त्यते । परया भक्त्या गुरुरपदि-
ष्टार्थ-तत्त्वमाविर्भवति । तथाच, श्वेताश्वतर-शाखायां श्रूयते,—

“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” ।

इति । अन्तरेण गुरुभक्तिमुपदिष्टोऽप्यर्थो निष्कलो भवति । तदपि
कचित् श्रूयते,—

“अध्यापिता ये गुरुन्* नाद्रियन्ते

विप्रावाचा मनसा कर्षणा वा ।

यथैव ते न गुरुभिर्भोजनीयाः†

तथैव तान् न भुनक्ति श्रुतं तत्” ।

इति । यथा गुरुमनाद्रियमाणाः शिष्याः न गुरुणा पालनीयाः(१)
तथा तत् श्रुतमपि तान्‍ शिष्यान् स्व-फल-दानेन न पालयति,—
इत्यर्थः । देववद्वुरोः पूजनीयत्वात् तस्मिन् प्रदक्षिणादयोऽयुज्यन्ते ।
तर्हि, आवाहनासन-स्वागतादयोऽप्युपचाराः प्राप्यन्ते,—इति चेत्,
प्राप्यन्तां नाम, प्रदक्षिणादीनामुपलक्षणत्वात् । अथवा,—दूरादागत्य

* गुरुं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† गुरोर्भोजनीयाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तत् श्रुतमधीतान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) ‘सुखपालनाभ्यवहारयोः’—इति धातुपाठादयमर्थोऽलभ्यते ।

गुरु-दर्शनं कुर्वतामुचिताः प्रदक्षिणादयएव,—इति तावन्तोऽत्र
निर्दिश्यन्ते ॥

उक्तोपसत्तेर्यथाविधित्वं द्योतयितुं, गुरोः परितोष-पूर्वकं कृपा-
विशेषमादर्शयति,—

ततः* सन्तुष्ट-हृदयः† पराशर-महामुनिः ।

आह सुस्वागतं ब्रूहीत्यासीनो मुनि-पुङ्गवः ॥१०॥

इति । गुरु-सन्तोषस्य श्रेयोहेतुत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां पुराणसारेऽभि-
हितम्,—

“गुरावतुष्टेऽतुष्टाः स्युः सर्वे देवाः दिजोत्तमाः! ।

तुष्टे तुष्टायतस्तस्मात् सर्व-देवमयोगुरुः ।

श्रेयोऽर्थी यदि; गुर्व्याशां मनसाऽपि न लङ्घयेत् ।

गुर्व्याशा-पालकोयस्मात् ज्ञान-सम्पत्तिमश्रुते” ।

इति । आदर-पूर्वकेण स्वागत-प्रश्नेन कृपाविशेषो दर्शितः । आद-
रार्थां सु-शब्दस्य द्विरुक्तिः(१) । अथवा,—सु-शब्देनैकेन आगमने†
लौकिकं सौख्यमुक्तम्, द्वितीयेन यथाविध्युपसत्ति-लक्षणं शास्त्रीयं
सौष्ठवमुच्यते । अष्टविधागतेषु पराशरेणाभ्युत्थातव्यम् ॥ इति शङ्कां

* अथ,—इति स०, सो०, सु० मू० पुस्तकेषु पाठः ।

† सन्तुष्ट-मनसा,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ आगमने,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

§ पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) स्वागतशब्देऽपि सुशब्दस्य प्रविष्टत्वात् यस्य द्विरुक्तिरिति बोध्यम् ।

वारयति 'आसीनः'—इति । तत्र हेतुत्वेन पराशरो महासुनि-सुनि-
पुत्रव-शब्द-इत्येनं* विप्रियते । महासुनि-सुनिपुत्रव-शब्दौ क्रमेण
वचसा विद्यया च व्योष्ठलमाहतः । उभयविध-व्योष्ठत्वात् न अनेना-
भ्युत्पातय्यम् ॥

आसीनेन यथा स्वागतं पृष्टम्, एवमागतेनाप्यवस्थितस्य कुशलं
प्रष्टव्यम् । अतः प्रथमं तत् पृष्ट्वा गुरुणां स्वकीये कुशलेऽभिहिते
यति पश्चात् बुभुक्षितार्थं पृच्छति,—इत्याह,—

कुशलं सम्यगित्युक्ता व्यासः पृच्छत्यनन्तरम् † ।

इति । उक्ता, गुरु-मुखात् कुशलं श्रुत्वा च,—इत्यध्याहृत्य? योज-
नीयम् ॥

बुभुक्षितार्थं प्रश्न-प्रकारं दर्शयति,—

यदि जानासि भक्तिं मे ॥ स्नेहादा भक्त-वत्सल ॥ ११ ॥

धर्मं कथय मे तात ! अनुग्राह्योऽहं तव ॥

* पराशरः शब्द-इत्येनं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† ततः प्रथमं तत्त्वविदा,—इति म० पुस्तके पाठः ।

‡ व्यासः सुस्वागतं ये च ऋषयस्तु समन्ततः । कुशलं सम्यगित्युक्ता व्या-
सोऽपृच्छतः परम्,—इति सो० म० पुस्तके पाठः । म० म० पुस्तके
तु, पूर्वार्द्धमेवमेव । उत्तरार्द्धं तु,—कुशलं कुशलेऽपुक्ता व्यासः पृच्छ-
त्यतः परम्,—इति विशेषः ।

§ इत्याहत्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ मे भक्तिं—इति सो० म०, म० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ अनुग्राह्योऽहं तव,—इति म० पुस्तके, अनुग्राह्योजनस्तव,—इति
सो० म० पुस्तके पाठः ।

इति । प्रियः प्रियः पुत्रोवा रहस्योपदेशमर्हति, नेतरः । सोऽथमर्थः
हृन्दोगैर्मधु-विद्यायामाश्रयते । “इदं वाव ज्येष्ठाय पुत्राय पिता
ब्रह्म प्रभूयात् प्रणाय्याय^(१) वाऽन्तेवासिने नान्यस्मै* कस्मैचन”—
इति । अतोऽत्र, व्यासस्य पुत्रत्वं प्रियत्वं च अस्ति,—इत्यभिप्रेत्य
पक्ष-द्वयोपन्यासः । यदि लिङ्गैर्वादीये मानसे भक्ति-विशेषोऽनुमीयते,
तदा तव भक्त-वत्सलत्वात् प्रिय-बुद्ध्या मामनुगृहाण, अननुमानेऽपि
पुत्र-स्नेहात् अनुग्राह्योऽहम् । सर्वथाऽप्युपदेष्टव्य एव धर्मः ॥

ननु, सन्ति बहवो धर्माः मन्वादिभिः प्रोक्ताः, तत्र कोधर्मो
भवता बुभुक्षितः? इत्याशङ्क्य, बुभुक्षितं परिशेषयितुं बुद्धान्
धर्मानुपन्यस्यति,—

श्रुतामे मानवाधर्मावाशिष्टाः काश्यपास्तथा ॥ १२ ॥

गार्गेयागौतमीयाश्च † तथा चोशनसाः श्रुताः ‡ ।

अचेर्विष्णोश्च संवर्त्तात् दक्षादङ्गिरसस्तथा § ॥ १३ ॥

* प्राणायाम्यसेऽन्तेवासिने वाऽन्यस्मै,—इति म० पुस्तके पाठः ।

† गार्गेय-गौतमीयाश्च,—इति म० पुस्तके पाठः ।

‡ 'श्रुताः' इत्यत्र, स्मृताः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । इदं स्मृ-
कार्जमेवान्यत्रान्यथा पठितम् । तथाहि,—गार्गेया गौतमाश्चैव तथा,
चोशनसाः स्मृताः,—इति म० म० पुस्तके, गार्गेय-गौतमाधर्माः तथा
गोपालकस्य च,—इति सो० म० पुस्तके पाठः ।

§ अचेर्विष्णोश्च संवर्त्तादाक्षा आङ्गिरसस्तथा,—इति म० म० पुस्तके,
अचेर्विष्णोश्च संवर्त्तादक्षाङ्गिरस एव च,—इति सो० म० पुस्तके-
पाठः ।

(१) प्रणाय्याय सम्मतम् ।

शातातपाश्च हारीतात् याज्ञवल्क्यास्तथैव च* ।

आपस्तम्ब-कृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ॥ १४ ॥

कात्यायन-कृताश्चैव तथा प्राचेतसाम्भुनेः† ।

इति । 'मे श्रुताः' मया श्रुताः,—इत्यर्थः । संबन्ध-सामान्य-वाचिन्याः षष्ठ्याः † कर्तृ-कृति-लक्षणे विशेषे पर्यवसानात् ॥ 'अनेः'—इत्यादीनां पञ्चम्यन्तानां 'श्रुताः'—इत्यनेनानुषङ्गेन संबन्धः । आपस्तम्बेन कृताः प्रोक्ताः,—इति यावत् । शङ्खस्य लिखितस्य च संबन्धिनो धर्माः^(१) । ताभ्यां प्रोक्तत्वं तत्संबन्धित्वम् । प्राचेताएव प्राचेतसः । वायस-राक्ष-सादाविव स्वार्थे तद्धितः^(२) । अस्तु वा, प्राचेतसः पुनः कश्चित् धर्म-शास्त्रकारः ।

ननु, मानवादयः^(३) स्मार्त्त-धर्माः श्रुताश्चेत्, तर्हि मा नाम ते बुभुक्षन्त्यां श्रुतास्त्वग्निहोत्रादयो बुभुक्षिष्यन्ते? इत्याशङ्क्याह—

* शातातपाश्च हारीता याज्ञवल्क्यकृताश्च ये,—इति सु० मू० पुस्तके, शातातपस्य हारिता याज्ञवल्क्यकृतास्तथा,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

† प्राचेतसकृताश्च ये,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः । आपस्तम्ब,—इत्यादि, कात्यायन, इत्यादि स्मोक्तार्जदयं विपर्ययस्य प्रठितं सु० मू० पुस्तके, सो० मू० पुस्तके च ।

‡ संबन्धसामान्यवाचिन्या षष्ठ्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ बुभुक्षन्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) श्रुताः,—इत्यनुषङ्गेनान्वयेन्द्रियः ।

(२) वयः (पत्नी) एव, वायसः, रक्ष एव राक्षसः,—इति स्वार्थे तद्धितः ।

(३) मनोदिमे मानवाः (प्रोक्तत्वं तत्संबन्धः) ते आदयो येषां स्मार्त्तधर्मैर्माणां ते तथोक्ताः ।

श्रुताश्चेते भवत्-प्रोक्ताः श्रुत्यर्थामे* न विस्मृताः ॥ १५ ॥

अस्मिन् मन्वन्तरे धर्माः कृत-चेतादिके युगे ।

इति । ये प्रत्यक्ष-श्रुतीनामर्थाः अग्निहोत्रादयो धर्माः, एते मया श्रुताः । तदेतत् तथापि प्रसिद्धम्,—इति श्रोतनार्थोद्दिष्टम् । तत्र हेतुः; 'भवत्-प्रोक्ताः'—इति । व्यासः पराशरादधीतवान्,—इति पौराणिकाः । श्रुतानामपि विस्मृतिश्चेत्, पुनरपि स्मरणमपेक्ष्यतां,—इत्याशङ्क्य 'न विस्मृताः'—इत्युक्तम् । प्रायेणाग्निहोत्रादीनां कलौ दुर्लभत्वमभिप्रेत्य 'कृत-चेतादिके' इत्युक्तम् । आदि-शब्देन दापरं गृह्यते । 'अस्मिन् मन्वन्तरे'—इति निर्देशः प्रदर्शनार्थः । ननु, मन्व-न्तराण्यतीतान्यनागतानि वा व्यवक्षिद्यन्ते । तद्व्यवच्छेदे प्रयोजना-भावात् । न हि, नानाविधेषु मन्वन्तरेषु धर्मं भिद्यमानं कचिदुप-लभामहे । अस्मिन् मन्वन्तरे कृतादिकेषु युगेषु प्रायेण सम्भावि-तानुष्ठानाः प्रत्यक्ष-श्रुत्यर्थाः ये धर्माः, तेऽपि मानवादि-स्मार्त्त-धर्मवत् श्रुतत्वाच्च बुभुक्षिताः ॥

इदानीं परिशिष्टं बुभुक्षितं पृच्छति,—

सर्व्वे धर्माः कृते जाताः सर्व्वे नष्टाः कलौ युगे ॥ १६ ॥

चातुर्व्वर्ण्य-समाचारं किञ्चित् साधारणं वद ।

इति । सर्व्व-शब्दोद्देश-कालावस्थादि-भेदेन धर्माणां वज्रविधत्वमा-चष्टे । एतच्च महाभारते आनुशासनिके पर्व्वणि उमा-महेश्वर-संवादे प्रपञ्चितम्,—

* श्रुतार्थास्ते,—इति स०, सो०, सु० मू० पुस्तकेषु पाठः ।

† अवशमपेक्षेत,—इति समीचीनः पाठः ।

“धर्माः वृद्धविधाः” लोके श्रुति-भेद-सुखोद्भवाः^(१) ।

देश-धर्माश्च दृश्यन्ते कुल-धर्मास्तथैव च ।

जाति-धर्माः वयो-धर्माः गुण-धर्माश्च शोभने ।

शरीर-काल-धर्माश्च आपद-धर्मास्तथैव च^(२) ।

एतद्ब्रह्मस्य नामात्मं क्रियते लोक-वासिभिः” ।

इति । ते च सर्वे धर्माः प्राणिभिः कृत-युगे यथावदनुष्ठिताभवन्ति, युग-धामर्थ्येन धर्मस्य चतुष्पदोऽपि अपरिचयात् । चेतादिवृत्तमेव स्वीयमाणाधर्माः कलि-युगावसाने सर्व्वात्मना विनष्टाभवन्ति । तदेतत् सर्वं पुराण-सारेण विस्तरेण प्रदर्शितम्,—

“कृते चतुष्पात् सकलोव्याजोपाधि-विवर्जितः^३ ।

* चतुर्विधाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अपरिचयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पुराणकारेण,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ निर्वाजोपाधिविवर्जितः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) सुखशब्दोऽत्र आद्यर्थः । श्रुतिभेदमुखेभ्य उद्भवोयेषां ते तथोक्ताः ।

(२) देशधर्माः प्राण्यादिभिरनुष्ठेयमानाहोनाकादयः । कुलधर्माः, “वा शिष्टाः पञ्चचूडाः स्युः”—इत्यादयः । जातिधर्माः ब्राह्मणादीनां याजनादयः । वयोधर्माः अष्टवर्षस्योपनयनमित्येवमादयः । गुण-धर्माः अभिविक्तस्य प्रजापाननमित्यादयः । यज्ञेदमुक्तम्,—“योग-केन प्रवर्तते गुणधर्मैः स उच्यते । यथा मूर्द्धाभिविक्तस्य प्रजानां परिपाकनम्”—इति । शरीरधर्माः कृष्णकेशस्याधानं पणितशिर-कोवन-गमनमित्यादयः । कालधर्माः संक्रान्त्यादौ दानादयः । आप-दधर्माः आपदि सर्वेषामनन्तरावृत्तिरित्यादयः ।

वृषः^(१) प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत् * पुरा ।

धर्मः पाद-विहीनस्तु चिभिरंगैः प्रतिष्ठितः—

चेतायां, दापरेऽर्द्धेन व्यामिश्रो धर्मो दृश्यते[†] ।

चि-पाद-हीनस्थित्ये तु सत्ता-मात्रेण तिष्ठते” ।

इति । तिथ्यः कलिः । तथा दृश्यतिरपि—

“कृतेऽभूत् सकलो धर्मस्त्येतायां चिपदः[‡] स्थितः ।

पादः प्रविष्टोऽधर्मस्य मत्सर-द्वेष-सम्भवः^(२) ।

धर्मो धर्मो समौ भूत्वा द्विपादौ दापरे स्थितौ ।

तिथ्येऽधर्मस्थितिः पादैः ॥ धर्मः पादेन संस्थितः” ।

इति । तथा खैत्र-पुराणे कलौ धर्म-नाशं प्रसृत्य तद्देतुत्वेन पुरुष-दोषउपन्यस्तः,—

“आद्ये कृते तु यो धर्मः स चेतायां प्रवर्तते ।

दापरे व्याकुलीभूतः प्रणश्यति कलौ युगे ।

तिथ्ये मायामसूयाश्च वधश्चैव तपस्विनाम्—

* मनुष्येष्ववसत्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† दापरे त्वर्द्धं तथा धर्मोऽवतिष्ठते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ चिपदि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ तिथ्ये धर्मः स्थितिः पादैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) वृषः दृश्यते ।

(२) मत्सर-द्वेष-सम्भवोऽधर्मस्य पादः धर्मस्य स्वीयपादस्थाने प्रविष्ट इत्यर्थः ।

साधयन्ति नरास्तत्र तमसा व्याकुलेन्द्रियाः” ।

इति । विष्णु-पुराणेऽपि,—

“वर्णाश्रमाचारवर्ती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम्* ।

न साम-यजुर्हवर्ग-विनिष्पादन-हेतुका”† ।

इति । आदित्य-पुराणेऽपि—

“यस्तु कार्त्त-युगे धर्मेण कर्त्तव्यः कलौ युगे ।

पाप-प्रसक्तस्तु यतः कलौ नार्थानरास्तथा” ।

इति । अतः कलौ प्राणिनां प्रयास-साधे धर्मे प्रवृत्तिसम्भवात् सुकरोधर्मेऽपि बुभुक्षितः । स च द्विविधः चतुर्णां वर्णानां साधारणोऽसाधारणश्च । तत्र, साधारणोऽहस्यतिना निरूपितः,—

“दया क्षमाऽनसूया च शौचानायास-मङ्गलम्‡ ।

अकार्पण्यास्पृहणे च सर्व-साधारणादमे”§ ।

इति । तथा विष्णुनाऽपि,—

“क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रिय-संयमः ।

अहिंसा गुरु-शुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ।

* युगे,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† न सामयजुर्हवर्गविनिष्पादनहेतुकी,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ सर्वसाधारणोविधिः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) दयादिजलक्षयानि हस्यतिनैव दर्शितानि । परन्तु प्रसिद्धत्वात्तान्युपेक्ष्य केवलमनायास-मङ्गलयोर्लक्ष्यमुच्यते । “शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा । अत्यन्तं तत्र कुर्वीत क्षमायासः स उच्यते । प्रसक्तपदार्थं नित्यमप्राप्तविवर्जनं । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमविभिन्न-त्वदर्शिभिः”—इति ।

आत्म-पत्वमलोभत्वं* (१) देवतानाञ्च पूजनम्† ।

अनभ्यस्तया च तथा धर्मः सामान्यउच्यते” ।

असाधारणोऽपि हस्यतिना स्मर्यते—

“स्वाध्यायोऽध्यापनञ्चापि यजनं ध्यानं तथा ।

दानं प्रतिग्रहञ्चापि षट् कर्माण्यजन्मनः ।

इत्याऽध्ययन-दाने च प्रजानां परिपालनम् ।

शस्त्रास्त्रधारणं‡ सेवा कर्माणि चचियस्य तु ।

स्वाध्यायोयजनं दानं पशूनां पालनं तथा ।

कुसीद-क्षपि-वाणिज्यं§ वैश्व-कर्माणि सप्त वै ।

शौचं ब्राह्मण-शुश्रूषा सत्यमक्रोधएवच ।

शूद्र-कर्म तथा मन्त्रेणमस्कारोऽस्य चोदितः” ।

इति । गीतास्यपि भगवानाह,—

“ब्राह्मण-चचिय-विशां शूद्राणाञ्च परन्तप! ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभाव-प्रभवैर्गुणैः ।

* आत्मव्रतमलोभत्वं—इति स० सो० पुस्तकयोः । आर्जवत्वमलोभश्च,—इति सु० वि० स० पाठः ।

† देवब्राह्मणपूजनम्,—इति सु० वि० स० पाठः ।

‡ असाधारणाञ्च हस्यतिना स्मर्यन्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ शभास्त्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) आत्मपत्वमात्मरक्षित्वम् ।

(२) येन शूद्हीतेन परोक्ष्यते, तत् शस्त्रम् । येन च मुक्तेन, तदस्त्रम् ।

(३) कुसीदं हृदिजीविका ।

अमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्म्यं कर्म* स्वभावजम् ।

शौचं तेजोभृतिर्दाह्यं युद्धे चायपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ।

क्षत्रि-गो-रक्ष-वाणिज्यं वैश्यं कर्म† स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्” ।

इति । एवं दैविके सति साधारणोऽस्मिन् श्लोके‡ पृच्छ्यते । ‘किञ्चित्’
—इति क्रिया-विशेषणम् । तथा सति, किमः सङ्गोपवाचित्वात् संक्षे-
पेनेत्यर्थः सम्यग्यते । (१) युक्तश्चेतत्, असाधारण-धर्म-प्रश्ने “विस्तरात्”
इति वक्ष्यमाणत्वात् (२) इति ॥

अथ, असाधारणं धर्मं पृच्छति,—

चतुर्णामपि वर्णानां कर्तव्यं धर्म-कोविदैः ॥ १७ ॥

ब्रूहि धर्म-स्वरूप-ज्ञ ! सूक्ष्मं स्थूलञ्च विस्तरात् § ।

इति । धर्म-स्वरूपे वादि-विप्रतिपत्तेः तदीय-विवेकस्य दुःशक-

* ब्रह्मकर्म,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः, ह० गीतासु च पाठः ।

† वैश्यकर्म,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः, ह० गीतासु च पाठः ।

‡ कर्तौ,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ श्लोकोऽयं मु० मू० पुस्तके नास्ति ।

(१) अथ श्लोके साधारणधर्मप्रश्ने इत्येतदुपपादयति युक्तश्चेतदिति ।

(२) तथा च, साधारणधर्मस्य संक्षेपेण कथनं असाधारणस्य तु विस्तरेण,
— इति प्रकुराग्रयः ।

त्वात् च* तत्र प्रावीण्यं विवक्षित्वा ‘धर्म-स्वरूप-ज्ञा’ इति संबोध्यते ।

(१) तार्किकास्तावत् आत्म-गुणौ धर्माधर्मौ,—इत्याहुः ।

“विहित-क्रियया साधोर्धर्मः पुंसोऽगुणोमतः† ।

प्रतिषिद्ध-क्रिया-साध्यः स गुणोऽधर्मोऽच्यते‡” ।

इति । मीमांसकास्तु, “सोदना-लक्षणोऽर्थोऽधर्मः” (मी० १ अ० १
पा० १ सू०) इत्यस्यचयन् । तत्र, भाट्टामन्यन्ते,—

“द्रव्य-क्रिया-गुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।

तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूपेण धर्मता ।

श्रेयः-साधनता शेषां नित्यं वेदात् प्रतीयते ।

ताद्रूपेण च धर्मत्वं तस्मान्नैन्द्रिय-गोचरः” ।

इति । प्राभाकरास्तु, कार्य-नियोगापूर्व-शब्दैरुच्यमानं धात्वर्थ-साध्यं
स्वर्गादि-फल-साधनमात्म-गुणं धर्ममाहुः । (२) दुर्विवेकत्वञ्च महा-
भारते धृष्टद्युम्नेनोक्तम्—

“अधर्मोऽधर्म इति च व्यवसायो न शक्यते ।

कर्तुं मत्स्यदिधैर्ब्रह्मन् ! अतो न॥ व्यवसाय इहम्” ।

* दुःशकत्वात्,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

† पुंसोऽधर्मोऽगुणोमतः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ पुंसोऽधर्मोऽधर्मोऽच्यते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ दुर्विवेकत्वञ्च,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ अथ, ज्ञेयपूर्वसि,—इत्यधिकं स० श्लो० पुस्तकयोः ।

॥ ततो न,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) धर्मं वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयति तार्किका इति ।

(२) धर्मविवेकस्य दुःशकत्वमाह दुर्विवेकत्वञ्चेति ।

इति । ईदृशस्यापि धर्मस्य स्वरूपमव्याकुलोजानातीत्यस्ति तत्र प्रावीण्यम् । धर्म-स्वरूपस्य विद्यामित्राह,—

“यमार्थाः क्रियमाणन्तु शंसन्त्यागमवेदिनः* ।

सधर्मोऽयं विगर्हन्तो तमधर्मं प्रपद्यते† ।

ईदृशस्य हि धर्मस्य स्वरूपं व्याकुलो न तु ।

जानातीत्यस्ति तत्रापि प्रावीण्यं धर्म-शास्त्रिणाम्”‡ ।

इति । मनुष्यपि,—

“विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेष-रागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत”§ ।

इति । नन्वेवं धर्म-स्वरूपमनिरूपितमेव स्यात् ॥ तथाहि, विद्यामित्र-मनु-वाक्याभ्यां तावत् सामान्याकारः प्रतीयते, न तु द्रव्य-गुणादि-

* शंसन्त्यागमवेदिभिः,—इति तिथितत्त्वे पाठः । “आगमवेदिभिः क्रिय-
माणमिति संवन्धः,—इति व्याख्यातश्च तत्र ।

† विगर्हन्ति,—इति तिथितत्त्वे पाठः ।

‡ एतदन्तरं ‘इति’शब्देऽमुञ्जितपुस्तके प्रामादिक इति लक्ष्यते । उत्तर-
श्लोकस्यापि विद्यामित्रोक्तं वक्तव्यं अन्यथा असङ्गतेः । विद्यामित्र-
वाक्ययोर्मध्ये च ‘इति’शब्दो न सङ्गच्छते ।

§ श्लोकोऽयं स० श्लो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

॥ धर्मोऽनिरूपितश्च स्यात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) विद्वद्भिर्नित्यस्य वेदविद्भिर्नित्यः । वेदविद्भिः सेवितः,—इत्यनेन वेद-
प्रमाणात्मकमुक्तं । हृदयेनाभ्यनुज्ञातइत्यनेन अर्थःसाधनत्वमुक्तं । तत्र
हि हृदयमभिमुखीभवति । तथा च, वेदप्रमाणात् अर्थःसाधनो धर्मः
इत्युक्तं भवति ।

रूपोविशेषाकारः, वादिनस्त्वच विप्रतिपन्नाः,—इति भवतैवोक्तम् ।
एतदेवाभिप्रेत्य महाभारते राज-धर्मं स्मर्यते,—

“न कल्माषेण कपिलेन कृष्णेन च लोहितः ।

अणीयान् तुर-धारायाः, कोधर्मं वक्तुमर्हति” ।

इति । नैष दोषः । उक्त-वाक्ययोरधर्म-व्यावृत्तत्वाकार-विशेषस्य स्फुटं
प्रतीयमानत्वात् । वादि-विप्रतिपत्तेश्च समाधातुं शक्यत्वात् । स्वर्गादि-
साधनस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन सर्व-सम्प्रतिपत्तेः ।
स चातिशयोदिविधः द्रव्यादि-निष्ठः, आत्म-निष्ठश्च । तत्रात्म-निष्ठ-
स्यातिशयस्य साक्षात् फल-साधनत्वात्, फल-निष्पत्ति-पर्यन्तं चिर-
कालमुपस्थानाच्च तद्विवक्षया आत्मगुणोऽपूर्व-शब्द-वाच्यो धर्मः,—
—इति तार्किक-प्रभाकरावाहृतः । उक्त्यापूर्वस्य फलोत्पत्ति-दशा-
त्ममभिप्रेत्य तत्-साधनभूतो द्रव्याद्यतिशयो धर्मः,—इत्याहुर्भाट्टाः ।
ब्रह्मवादिनामप्येतद्विरुद्धम्, “व्यवहारे भट्ट-नयः” (१) इत्यभ्युपग-
मात् । एवं धर्म-स्वरूपे निरूपिते सति, अथाकुलत्वेन तदभिज्ञत्वं
सम्भवति* ।

चतुर्णां वर्णानां मध्ये धर्म-कोविदैरसाधारण-धर्मोभिर्ज्ञैः कर्त्तव्यं
विस्ताराद्ब्रूहि । स च कर्त्तव्यो धर्मोऽद्विविधः,—स्थूलः सूक्ष्मश्च । मन्द-

* भवति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) यद्यपि अद्वैतवादिनां नास्त्येव ब्रह्मातिरिक्तं किञ्चित्, तथापि तेषां
मतेऽपि परमार्थदशायामेव तथात्वं । व्यवहारदशायाम्ना भाट्टमतं
तैरनुस्रियते,—इति भावः ।

मतिभिरपि सुखेन बुध्यमानः श्रौचाचमन-सन्ध्या-वन्दनादिः स्थूल-
धर्मः । शास्त्र-पारङ्गतैः पण्डितैरेव बोद्धुं योग्यः ; इतरेषामधर्मत्व-
भ्रान्ति-विषयोद्वैपदी-विवाहादिः सूक्ष्मधर्मः । तथा च महाभारते,—
द्रुपदः एकस्याः योषितो* वज्र-पतित्वं लोक-वेद-विरुद्धं मन्यानः
अधिचिन्तेप†(१) । तत्र, लोक-विरोधः स्फुट एव तिर्थेष्वपि, एकस्यां
गवि दृषभ-इय-युद्ध-दर्शनात् । वेदेऽप्येवं श्रूयते । “एकस्य बह्वो
जायाभवन्ति, नैकस्यावधवः स्युः‡ पतयः”—इति । “यदेकस्मिन्
यूपे द्वे रश्मने परित्यजति, तस्मादेकोद्वे जाये विन्दते, यस्मैकागुं १
रश्मनां द्वयोर्यूपयोः परित्यजति तस्मास्मैका द्वौ पती विन्दते”—
इति च । तत्र, द्रुपद-भ्रान्ति-निवृत्तये युधिष्ठिराह,—

“लोक-वेद-विरुद्धोऽयं धर्मो धर्मभृतां वर ! ॥ ।

सूक्ष्मधर्मोमहाराज ! नास्य विद्म गतिं वयम्” ।

इति । धर्मत्वञ्च वज्र-पतित्वस्य तत्रैव वज्रधा प्रपञ्चितम् । एवं धर्म-
व्याधोपाख्याने,—विद्याऽभ्यासादगरीयसी मातापितृ-शुश्रूषा, विना-
ऽप्यभ्यासं तच्छुश्रूषयैव तस्य ज्ञानोत्पत्तेः,—इति प्रतिपाद्य सूक्ष्म-
धर्मस्य निगमितम्,—

* कन्यायाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† आचमन्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ स्युः,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ यस्मैकां,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ धर्मवतां वर, इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) एकस्यामैपद्याः पञ्चभिः पाण्डुरैर्विवाहमधिचिन्तयान्तिवर्ध ।

“वज्रधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव दिजोत्तम !”

इति । इत्थं स्थूल-सूक्ष्मयोः सद्भावात् युक्तस्तदुभय-विषयः प्रश्नः ॥

उक्त-प्रश्नस्य वक्ष्यमाणोत्तरस्य च असाद्वर्थायोत्तरमवतारयति,—

व्यास-वाक्यावसाने तु मुनि-मुख्यः पराशरः ॥ १८ ॥

धर्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलञ्च विस्तरात् ।

इति । ‘मुनि-मुख्य’—इति विशेषणेन सूक्ष्म-निर्णय-कौशलं दर्शि-
तम् । ननु, “कस्यायं लोकः ?, न तावत् व्यासस्य, प्रश्न-रूपत्वा-
भावात्, नापि पराशरस्य, उत्तर-रूपतायाः अभावात् । ‘ननु,
अत्यल्पमिदमुच्यते, आस्य-श्लोकेऽपि समानमिदं चोद्यम्’ । एवन्नाह
ईदृशेषु सर्वेषु परिहारोऽन्विष्टव्यः” । उच्यते,—पराशर एव भावि-
श्रिय-बुद्धि-समाधानाय स्वकीय-वृत्तान्त-ज्ञापकान् ईदृश-श्लोकान्
निर्ममे,—इति द्रष्टव्यम् । भारतादौ व्यास-वृत्तान्त-श्लोकानां व्यासे-
नैव निर्मितत्वेन सर्व-संप्रतिपत्तेः(१) ॥

वक्ष्यमाण-धर्म-रहस्य-ग्रहणाय अप्रमत्तत्वं विधत्ते,—

(१) ‘आचार्याणामियं शैली,—यत् स्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्ण-
यन्ति’—इति न्यायोऽत्र स्मर्तव्यः । अनयैव रीत्या,—“कर्माण्यपि
जैमिनिः फलार्थत्वात्” (मी० ३ अ० १ पा० ४ सू०) इति जैमिनेः,
“तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात्” (शा० १ अ० ३ पा० २६ सू०)
इति वादरायणस्य च सूत्रमुपपद्यते । यदि तु पराशरोक्तधर्मः
केनचित् तच्छिष्येण पश्चादुपनिबद्धः,—इति समाधीयते, तदा न
काचिदुक्तमिति । पराशरोक्तधर्मप्रतिपादकतया तु यज्ञस्यास्य परा-
शरीयत्वस्याप्युपपत्तेरिति ध्येयम् ।

शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनयस्तथा ॥ १९ ॥

इति । तत्र, मुनि-सम्बोधनेनैव पुत्रस्य सम्बोधने सिद्धेऽपि सम्प्र-
दाय-प्रवर्तकत्वेन विशेषतस्तत्-सम्बोधनम् ॥

धर्मं श्रद्धातिशयाय धर्मस्य प्रवाह-रूपेण अनादितां वक्तुं सृति-
शास्त्रस्य कर्तृणां च सृष्टि-संहारौ संक्षिप्याह,—

कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्तौ* ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।
श्रुति-स्मृति-सदाचार-निर्णेतारश्च सर्वदा† ॥ २० ॥

इति । कल्प्यते जगदस्मिन् काले,—इति सृष्ट्यादिमारभ्य प्रलयो-
पक्रम-पर्यन्तो जगदविच्छिन्नः‡ कालः कल्पः । स च द्विविधः,—
महाकल्पोऽवान्तर-कल्पश्च । (१) मूल-प्रकृतेर्यः सर्गः, तमारभ्य चतु-
र्मुखाद्युःपरिमितो महाकल्पः, चतुर्मुखस्य दिनमात्रमवान्तर-कल्पः ।
तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

* क्षयोत्पत्त्या,—इति सु० पुस्तके, क्षये वृत्ते,— इति सो० मू० पुस्तके
पाठः ।

† सर्वथा—इति सु० पुस्तके पाठः । चतुर्थचरणे, 'न क्षयन्ते कदाचन'
इति सो० मू० पुस्तके पाठः । 'श्रुतिः स्मृतिः सदाचारानिर्व्वेतयाश्च
सर्वदा,—इति सु० मू० पुस्तके उत्तरार्द्धपाठः ।

‡ जगदविच्छिन्नः,—इति स० सो० पुस्तके पाठः ।

(१) मूलप्रकृतिः समस्तजगदुपादानं कारणवत्यम् । तच्च सात्त्वावस्थोप-
शान्तितं सत्त्वादिगुणवत्यम् । सत्त्व-रजस्तमसाश्च जगदुपादानतया
व्यवस्थं बोध्यम् । तेषु गुणत्वव्यपदेशः पुरुषोपकरणत्वादिना भाक्तः,
एतत् सर्वं सात्त्विकदर्शने व्यक्तम् ।

“ब्राह्ममेकमहः कल्पस्तावती रात्रिरुच्यते ।

चतुर्थ्यग-सहस्रान्तत् कल्पमाहुर्भनीषिणः” ।

इति । सोऽयमवान्तरः कल्पः । महाकल्पसु ब्राह्मेण मानेन^(१) शत-
संवत्सर-परिमितः,—इति पुराणादिषु प्रसिद्धम् । 'कल्पे कल्पे',—
इति वीक्षया द्विविधानामपि कल्पानामसंख्यत्वं विवक्षितम् । तथा
च लिङ्ग-पुराणे,—

“एवं कल्पास्तु संख्याताः* ब्रह्माणोऽव्यक्त-जन्मनः ।

कोटि-कोटि-सहस्राणि कल्पानां मुनि-सत्तमाः।” ।

इति । तत्र, द्वयोर्द्वयोः कल्पयोर्मध्ये क्षयोभवति । स च क्षयश्चतु-
र्विधः,—नित्यो नैमित्तिकः प्राकृतिकः आत्यन्तिकश्चेति । तदुक्तं कूर्म-
पुराणे,—

“नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।

चतुर्धाऽयं पुराणेषु प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः^(२) ।

योऽयं संदृश्यते नित्यं लोके भूत-क्षयस्त्रिह ।

नित्यः संकीर्त्यते† नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ।

ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति ।

* एवं कल्पास्त्वसंख्याताः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र, नित्यः स कीर्त्यते,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(१) ब्रह्मसोमानश्च,—“दैविकानां युगानास्तु सहस्रं परिसंख्याया । ब्राह्म-
मेकमहर्षेयं तावती रात्रिरेव च”—इति मन्वाद्युक्तम् ।

(२) प्रतिसञ्चरः प्रलयः ।

(१) महदादि-विशेषान्तं यदा संघाति संक्षयम् ।

प्राकृतः प्रतिसर्गाऽयं प्रोच्यते काल-चिन्तकैः ।

ज्ञानादात्मनिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ॥ (१) ।

इति । तत्र, प्राकृतः प्रलयः स्कन्द-पुराणे सूत-संहितायामेवं निरूपितः,—

“विघ्नतैः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम् ।

वर्षाणां यत् अतं तस्य तत्पराद्धमिहोच्यते ।

ब्रह्मणोऽन्ते मुनि-श्रेष्ठाः ! मायया लीयने जगत् ।

तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ।

(१) प्राकृतप्रलयमाह महदादीति । महदादिविशेषान्तमिति महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रैकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतानीत्यर्थः । तत्र महत्तत्त्वं प्रकृतेः प्रथमः परिग्रहः, तत् बुद्धितत्त्वमित्युच्यते । तत्रैकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि च,—इति षोडशकोशविशेषइत्युच्यते । अहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि च इति षड्विधेषाः । तत्राहङ्कारस्याविशेषस्य विशेषा एकादशेन्द्रियाणि, तन्मात्रलक्षणाणां विशेषाणां विशेषाः पञ्चमहाभूतानीतिविवेकः । महत्तत्त्वम् न विशेषो नाप्यविशेषः किन्तु लिङ्गमात्रमित्याख्यायते । प्रकृतिश्चाङ्गितमित्युच्यते । एतत् सर्वं पातञ्जले सांख्ये च व्यक्तम् । अत्र महदादीनां सर्वेषां प्रकृतौ जयात् प्राकृतोऽयं प्रलयः । प्रतिसर्गः प्रलयः ।

(२) ज्ञानात् सत्त्वगुणान्यता-साक्षात्कारात् योगिनेयः परमात्मनि जयः सोऽयमात्मनिकः । न तस्य पुनरावृत्तिरस्ति, “न स पुनरावर्तते”—इति श्रुतेः । प्रकृतिबीजस्य त्वस्ति पुनरावृत्तिः अतः विवेकख्यातेरिति सांख्ये पातञ्जले च व्यक्तम् । तस्मात् प्रकृतिजस्य नास्त्यात्मनिक-प्रलयत्वमिति बोध्यम् ।

ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ! * ।

मूर्त्तयो विविधास्तेषु कारणेषु लयं ययुः ।

माया च प्रलये काले परस्मिन् परमेश्वरे ।

सत्य-बोध-सुखानन्ते ब्रह्म-रुद्रादि-संश्रिते ॥

इति । तथा कूर्मे ब्रह्म-विष्णादि-लयानन्तरं पञ्च-भूतादि-लयः पश्यते,—

(१) संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्म-विष्णु-पिनाकिषु ।

गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ।

तद्वारि-तत्त्वं सगुणं यमते हव्य-वाहनः ।

तेजस्तु गुण-संयुक्तं वायौ संघाति संक्षयम् ।

आकाशे सगुणोवायुः प्रलयं याति विश्व-भृत् ।

भूतादौ च तथाऽऽकाशोलीयने गुण-संयुतः ।

इन्द्रियाणि तु सर्वाणि तैजसे यान्ति संक्षयम् ।

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिष्वेति सप्तमाः ! ।

त्रिविधोऽयमहङ्कारोमहति प्रलयं व्रजेत् ।

महान्तमेभिः सहितं प्रकृतिर्यमते द्विजाः ! ॥

* सुव्रत ! इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रलयानन्तरं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पञ्चभूतादिप्रलयः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) संख्या मरुतं प्रलय इति यावत् ।

इति । एवं विष्णु-पुराणादिषु प्राकृत-प्रलयोद्भूतः* । एवमेव प्रलयमभिप्रेत्य भगवान् वादरायणः सूचयामास ;—“विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च” (शा० २ अ० ३ पा० १४ सू०) इति । अतोऽस्मात् सृष्टि-क्रमात् विपर्ययेण प्रलय-क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः । सृष्टि-क्रमस्य तत्त्वेषु पूर्व-सूत्रेषु विचारितत्वात् ‘अतः’शब्देन परामर्शः । उपपद्यते ह्ययं विपरीत-क्रमः, उपादान-कारण-भूतायां मृदवस्थितायां कार्यस्य घटस्य विलीयमानत्वात् । यदि, सृष्टि-क्रम एव प्रलयेऽप्याद्रियेत तर्ह्यवस्थिते घटे मृदिनाशः प्राप्नुयात् । न त्वेवं कश्चित् दृष्टम् । तस्मादुपपन्नो विपरीत-क्रमः । तथा सति, सृष्टौ परमात्मा-देरसद्देशान्तस्य† क्रमस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रलये तद्विपर्ययेण अस्मद्देशादिः परमात्मान्तः क्रमोऽयुक्तः । प्राकृत-प्रलये प्रकृत्यन्तः क्रमोऽयुक्तः, —इति चेत् । वाढम् । उच्यते एवासी, (१) परमात्मनः प्रकृति-त्वात् । तथा च, वङ्मोपनिषदि परमात्मनोजगत्-प्रकृतित्वं श्रूयते,— “आत्मा वाद्दमेक एवाग्रसीन्नान्यत् किञ्चनमिषत्, स ईक्षत; लोकास्तु सृजा इति, स इमान् लोकानसृजत”—इति ।

* प्राकृतलयोद्भूतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रलयस्याद्रियेत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ परमात्माद्येतद्देशान्तस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) असी प्रकृत्यन्तः क्रमः उच्यते एवास्माभिरित्यर्थः । ननु परमात्मान्तः क्रम एव पूर्वमुक्तः न प्रकृत्यन्तः क्रमः इत्याशङ्क्य परमात्मन इति । तथा च परमात्मनः प्रकृतित्वात् परमात्मान्तः क्रम एव प्रकृत्यन्तः क्रम इति भावः ।

ननु, ‘श्वेताश्वतरोपनिषदि मायायाः (१) प्रकृतित्वं परमात्मन-सन्नित्यन्तत्वं श्रूयते,—

“मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्” ।

इति । नायं दोषः । मायायाः परमात्म-शक्तित्वेन शक्तिमतोऽप्यात्मनः प्रकृतित्वावश्यभावात् । दहन-शक्ति-युक्ते अग्नौ दाहकत्व* व्यवहार-दर्शनात् । आत्म-शक्तित्वञ्च मायायास्तस्यानेवोपनिषदि श्रुतम्,—

“ते ध्यान-योगानुगता अपश्यन्

देवात्म-शक्तिं स्व-गुणैर्निगूढाम्” ।

इति । वादरायणस्य प्रथमाध्यायस्योपान्यासधिकरणे (१) माया-विशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतित्वं निमित्तञ्च,—इत्युभयविध-कारणत्वमुपपादयामास । कुलालवत् चेतनत्वात् निमित्तत्वं, घटे मृद इव कार्यं † तस्यानुगमात्

* दाहक,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्वकार्ये,—इति स० आ० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) माया तु त्रिगुणात्मिका सदसज्ज्ञाननिर्वाच्या विमुक्त-सत्त्व-प्रधाना भावरूपा । यत्रेदमुक्तम् । “चिदानन्दमय-ब्रह्म-प्रतिबिम्ब-समन्विता । तमेव जः-सत्त्व-गुणा प्रकृतिर्विविधा च सा । सत्त्व-मुक्तविमुक्तिभ्यां मायाऽविद्ये च ते मते”—इति ।

(२) “प्रकृतिश्च प्रतिष्ठा-दृष्टान्तानुपरोधात्” (शा० १ अ० ३ पा० २२ सू०) इत्यस्मिन् अधिकरणे । प्रकृतिश्च उपादानकारणञ्च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्त-कारणञ्च एक-विज्ञानेन सर्व-विज्ञान-प्रतिज्ञायाः मृदुघटादि-दृष्टान्तस्य च अनुपरोधोपपत्तेरिति सूत्रार्थः । कारणे हि विज्ञाते कार्यं विज्ञातं भवति कारणातिरिक्तस्य वस्तुसतः कार्यस्याभावात् । विवर्त-वादाभ्युपगमेन कार्यस्य कारणानतिरेकात् । यतश्च तत्रैव प्रकृत्यम् ।

प्रकृतित्वम्, अनुगम्यते* हि जगति माया-विशिष्टं ब्रह्म । तत्र, सच्चि-
दानन्दत्वं ब्रह्मणो लक्षणं विकारित्वन्तु मायायाः । तदुभयमपि जग-
त्यवेवामहे; 'घटोऽस्ति'—इति सद्रूपत्वं, 'घटोभाति'—इति चिद्रूपत्वं,
'घटः प्रियः'—इत्यानन्दरूपत्वम् । 'घट उत्पद्यते, विनश्यति च'—
इति विकारित्वम् । अयमेवार्थः उत्तर-तापनीये श्रूयते,—“सच्चिदा-
नन्दरूपमिदं सर्वं सत् सदिति चितीत्यं सर्वं प्रकाशते च†” इत्यादि ।
तदेवमौपनिषदे मते ब्रह्मणो मूल-प्रकृतित्वात् सृष्टि-पुराणयोश्च श्रुत्य-
नुसारित्वात् ‡ ब्रह्मावशेषो ॥ जगद्विलयोऽच विवक्षितः—इति मन्त-
व्यम् ॥ वैशेषिकादि-मत-सिद्धस्तु लयोऽस्माभिर्नात्र प्रपञ्च्यते**
तस्य पुरुष-बुद्धि-रूप-तर्क-भूलत्वेन बुद्धिमङ्गिः स्वयमेवोचितं
शक्यत्वात् ।

अथा†† श्रुत्यनुसारेणोत्पत्तिरभिधीयते । सन्ति हि सृष्टि-प्रति-
पादिकाः ब्रह्मः श्रुतयः । तत्र, “आत्मावादमेकएवायमसीत्”—
इत्यादि वक्तृचोपनिषदाक्यं पूर्वमुदाहृतम् । “सत्यं ज्ञानमनन्तं

* अनुगम्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† इत्याद्यानन्दरूपत्वं—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सद्रूपं सर्वं सदिति चिदिदं सर्वं काशते काशने च,—इति सु०
पुस्तके पाठः ।

§ स्मृत्यनुसारित्वात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ ब्रह्मावशेषः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ इत्यवगन्तव्यम्—इति सु० पुस्तके पाठः ।

** वैशेषिकादिमतप्रसिद्धस्तु प्रकृत्योनास्माभिः प्रपञ्च्यते,—इति स०
शे० पुस्तकयोः पाठः ।

†† संप्रति,—इति स० शे० पुस्तकयोः पाठः ।

ब्रह्म”—इत्युपक्रम्य, “तस्मादाएतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”—
इत्यादिकं तैत्तिरीयक-वाक्यम् । ‘सदेव सोम्येदमयमसीत्’—इत्युप-
क्रम्य, “तदेतत्तः ब्रह्म स्यात् प्रजायेयेति, तस्मैजोऽसृजत”—इति
छन्दोग-वाक्यम् ।

“यथा सुदीप्तात् पावकादिस्फुलिङ्गाः

सहस्रशः प्रभवन्ते स्वरूपाः ।

तथाऽक्षरादिविधाः सोम्य ! भावाः*

प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति” ॥

इत्यर्थो वाक्यम् । “तदेदं† तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नाम-रूपाभ्या-
मेव व्याक्रियत”—वाजसनेय-वाक्यम् । ननु, नैतेषु वाक्येषु सृष्टि-
व्यवस्थापयितुं शक्यते, विप्रतिपत्तेर्वज्रलत्वात् । अत्र, ब्रह्म-सद्-अक्षरा-
ऽव्याकृत-शब्दैर्वाच्यानि वस्तुनि कारणतया श्रूयन्ते । न च, एकस्य
जगतो विलक्षणानि बह्वन्युपादानानि दृक्त्वानि‡ । नैष दोषः । आत्मादि-
शब्दैरेकस्यैव वस्तुनोऽभिधीयमानत्वात् । आत्म-ब्रह्म-शब्दयोस्तावदे-
कार्थं स्पष्टम् । ब्रह्म वाक्यशेषे “तस्मादाएतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूतः”—इत्युक्त्वात् । सद्-आत्म-शब्दयोश्चैकार्थत्वम् युज्यते । आत्म-
शब्दस्य स्वरूप-वाचित्वात्, सत्तायाश्चोपनिषदैः सर्व-स्वरूपत्वाभ्युप-
गमात्, अनुभूयते च सत्तायाः सर्व-स्वरूपत्वं, नर-विषाणादीनामपि

* तथाऽक्षरात् प्रभवन्ते हि भावाः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र ‘वेद’ इत्यधिकं वर्तते स० शे० पुस्तकयोः ।

‡ तदेवं—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ युक्तानि,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

ज्ञान-जनकत्वाकारेण सत्-स्वरूपत्वात् । अक्षर-शब्दस्य,—‘अमृतः’—
इति वा, ‘न क्षरति’—इति वा, परमात्मानमाचष्टे । अद्याकृतशब्दो-
ऽपि, तस्मिन् योजयितुं शक्यते; ‘वि स्पष्टम् आ समन्तात् कृतम्’
—इति व्युत्पत्त्या, जगतः प्रतीति-योग्य-स्थूलत्व-दशा व्याकृतम्, ‘न
व्याकृतम्’—इति, अद्याकृतशब्दः सूक्ष्मत्व-दशमाह* । एकस्यैव वस्तुनां
स्थूल-सूक्ष्म-दशे जगद्-अक्षर-शब्दाभ्यामुच्येते । विवर्त-वादिभिर-
खण्डिकरस्य ब्रह्मणोजगद्रूपेण प्रतिभासाभ्युपगमात्†(१) । तस्मात्
अद्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां शब्दानाम्(२) एकत्वार्थः ।

ननु, कश्चित् शून्यस्य(३) जगत्-कारणत्वं श्रूयते;—“असद्वाद्दमय
आसीत्, ततोवै सद्जायत”—इति । मैवम् । तच्च, सद्-असत्-
शब्दाभ्यां व्याख्यातयोरभिधानात् । अत्यन्तरे, “कथमसतः

* सूक्ष्मां दशमाह,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† एकस्यैव च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) विवर्तवादे अन्यस्यान्यरूपेण प्रतिभासमात्रं मायिकम् । न तु वस्तुनो-
ऽन्यथाभावः । यथा रेणुरेव सर्पाकारेण प्रतीयते, न तु रेण्वाण्य-
थात्वं भवति, एवं ब्रह्मैव जगदाकारेण प्रतीयते न तु ब्रह्मणोऽन्यथा-
भावोभवति । तथा चेत्तम् । “स-तत्त्वतोऽन्यथा प्रया विवर्तइत्युदी-
रितः”—इति । तथाच, ब्रह्मणः स्थूलरूपत्वं प्रतिभासिकं सूक्ष्मरूप-
त्वं तात्त्विकमिति विवेकः । परिग्रामवादे तु स्थूलरूपत्वमनायास-
गम्यमिति तत्रोक्तम् । आरम्भवादस्तु वैशेषिकाद्यनुमतः पुरुषबुद्ध्युत्-
प्रेक्षाभासमूक-इति मूलप्रमाणाभावादुपेक्षित इति मन्तव्यम् ।

(२) अद्याकृत-ब्रह्म-सत्-अक्षर-व्याप्त-शब्दानामित्यर्थः ।

(३) शून्यमभावः ।

सज्जायत**”—इति शून्यस्य कारणता-प्रतिषेधात् । ननु प्रतीय-
मान-जगदाकार-रहितं शून्यादपि विलक्षणं चेत् ब्रह्म, तर्हि, तत्
कीदृशं बुद्ध्यावारोपयितव्यम् † इति चेत् । इदानीं प्रष्टुं यादृशमनु-
दितं, तादृशमेव ‡ तदिति बुद्धिं समाधत्स्व(१) । दृष्टान्तं चेत् पृच्छसि,
न वयं वक्तुं शक्नुमः । तत्-समस्य वस्त्वन्तरस्थाभावात् । तथा च
श्रुतिः,—

“न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते ।

न तत्-समस्याभ्यधिकस्य दृश्यते” ।

इति । यदि, शिष्य-कुत्पादनाय दृष्टान्ताभासोऽपेक्षितः॥ (१), तर्हि,
अद्वैताकारे सुषुप्तिनिर्दर्शनम्, पुरुषार्थ-स्वरूपत्वे च॥ विषयानन्दो-
निर्दर्शनीयः । “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्”—इति** “विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म”—इत्यादि श्रुतेः । अग्रेष-शब्दा निरुक्त्यपेक्षा चेत्, ब्रह्म-
मीमांसां पठ,—इत्यसमतिविस्तरेण ।

* सज्जायेत,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† ननु,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

‡ बुद्ध्यावारोपयितव्यम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ तादृशशब्दः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ दृष्टान्ताभासोऽपेक्षितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ ‘च’—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

*** ‘इति’ शब्दः स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

(१) तथा च जगदाकाररहितं शून्यादपि विलक्षणं ब्रह्म,—इत्येव बुद्ध्या-
वारोपयितव्यमित्यर्थः ।

(२) दृष्टान्तवदाभासते,—इति दृष्टान्ताभासः, न तु परमार्थदृष्टान्त
इत्यर्थः ।

यावन्तं कालमभिव्यक्त-जगदाकारोपेतं ब्रह्म पूर्वमासीत्, तावन्तं मेव कालमभिव्यक्तदशायामवस्था^(१) पञ्चादभिव्यक्तौ प्रचलते । ननु, महाप्रलये, कालोवा तदियत्ता वा कथं घटते ?^(२) । उच्यते । कं प्रत्येतद्योद्यम् ?^(३) न तावत् ब्रह्म-वादिनं प्रति, 'तन्मते विद्यदाद्यनन्त-भेद-जगत्-प्रतीति' * कल्पयन्त्यामायायाः कल्पयन्महाप्रलयः एतावत्-काल-परिमितमासीत्,—इत्येवं विध-प्रतीति-मात्र-कल्पने को-भारः ?^(४) ।^(५) परमाणु-वादेऽप्यस्त्वेव नित्यः कालः ।^(६) प्रधान-वादे

* भेदभिन्नं जगत् प्रतीति—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) अगभिव्यक्तदशा महाप्रलयः ।
 (२) कालस्य क्रियारूपत्वात् महाप्रलये च क्रियाया अस्तम्भवादिति भावः । तदियत्तापि क्षणादिक्षणा क्रियासाधैव । प्रश्नाय 'क्रियैव कालः'—इति मतानुसारेणेति बोध्यम् ।
 (३) क्रियातिरिक्तः पदार्थान्तरं कालः,— इति मतमाश्रित्य प्रथमं तावत् वेदान्तमते परिहारमाह न तावदिति ।
 (४) तथा च एतन्मते सृष्टिप्रलयौ द्वावेव माया-कल्पिताविति भावः ।
 (५) न्याय-वैशेषिकमते परिहारमाह परमाणुवादे इति । एतन्मते प्रलय-कालस्येयत्ताव्यवहारोऽस्मिन्नेनापपादनीयः,—इत्याकरे व्यक्तम् ।
 (६) सांख्यमते परिहारमाह प्रधानवादे इति । प्रधानं प्रकृतिः । पञ्च-विंशति तत्त्वानि तु प्रकृतिमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्र एकादशेनित्य-पञ्च महाभूत-पुरुषरूपाणि सांख्ये प्रसिद्धानि । एतन्मते, प्रलयेऽपि प्रधानस्य सदृशपरिणामप्रवाहसत्त्वात् नानुपपत्तिस्तदियत्ताया इति ध्येयम् । इदमत्रावधेयम् । सांख्यीये सिद्धान्ते न कालोनाम पदार्थोऽस्ति, किन्तु यैरुपाधिभिरेकस्य कालस्य भूतभविष्यदादिव्यवहारभेदं वैशेषि-कादयामन्यन्ते, तदुपाधयोभूतादिव्यवहारं प्रयोजयन्तीति कृत-मत्र कालेन, इति सांख्यतत्त्वकौमुद्यामभिहितम् । एतच्च काल-माधवीयग्रन्थे यत्प्रकृताप्युदीकृतम् ।

पञ्च-विंशति-तत्त्वेभ्योवर्हिर्भूतस्य कालतत्त्वस्याभावात् प्रधानमेव काल-शब्देन व्यवहियताम् । अतः प्रलय-कालावसाने परमेश्वरः सृष्टिं कामयते । तथाच, श्रुतयः,—“कामस्तदये समवर्त्तताधि” “सोऽकामयत ब्रह्म स्यां प्रजायेय”—इति, “तदैक्षत ब्रह्म स्यां प्रजा-येय इति” “स ईर्षां चक्रे”—इत्यादि । ननु,* कामोनाम मनो-वृत्ति-विशेषः, “कामः सङ्कल्पोविचिकित्सा-अद्वा-ऽअद्वा-धृतिरधृतिः श्रीर्धोर्भीरित्येतत् सर्वं मनएव,—इति श्रुतेः । मनस्य भौतिकम्, “अन्नमयं हि सोम्य ! मनः”—इति श्रुतेः । तथा सति, भूतोत्पत्तेः पूर्वमविद्यमाने मनसि कुतः कामः ? । उच्यते । ■ तावत् सर्ग-समये चोद्यमिदमुदेति, तन्मनसोभौतिकत्वाभावात्, नित्यायाः ईश्व-रेच्छायाः मनोऽनपेक्षत्वाच्च । सिद्धत्वात् ननु सर्गोपहितत्वाकारेण नित्येच्छायामप्युपपद्यते । औपनिषदे मते तु जीवेच्छायाः भौतिक-मनः-कार्यत्वेऽपि, ईश्वरेच्छायाः माया-परिणाम-रूपत्वात् न मनोऽपेक्षाऽस्ति । अन्तरेणापि देहेन्द्रियाण्यग्रेष-व्यवहार-शक्तिर-चिन्त्या परमेश्वरस्य श्रुतिव्यगम्यते,—

“न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते

न तत्-समस्याभ्यधिकश्च दृश्यते ।

पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञान-बल-क्रिया च” ॥ इति ।

* “तथा च”—इत्यारभ्य, “ननु”—इत्यन्तः पाठः स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

“अपाणि-पादोजवमोयहीता

पञ्चत्यक्षुः स प्रुणोत्यकर्णः” ।

इति च । एवञ्च सति, ‘अवज्ञस्य कथमुत्पादकत्वम्, उत्पत्त्य-
मानानि वा विद्यदादीनि योग्य-सामग्रीमन्तरेण कथमुत्पद्येरन्”—
इत्यादीनि बोधान्यनवकाशानि । अनन्त-व्रतयेव अशेष-बोधानां
इत्युत्तरत्वात् । तस्मात्, यथाश्रुति निःशङ्कैः सृष्टिरभ्युपेतव्या ।
श्रुतिस्त्वैवमाह,—“तस्मादाप्तस्मादात्मनः आकाशः समूतः, आका-
शादायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्यामोषधयः,
बौधधिभ्योऽन्नम्, अन्नात् पुरुषः”—इति । तत्र, पुरुष-शब्देन त्रिरः-
पाण्यादि-युक्तोदेहोऽभिधीयते । स च देहोऽत्रादिः स्वप्नान्मोषज-
प्रकारः । तत्र, ब्रह्मदहस्य निरतिशय-पुष्प-पुच्छ-फल-रूपत्वात् इतर-
सकल-देह-कारणत्वेनादित्वम् । तथाच श्रुति-स्यती,—

“हिरण्य-गर्भः समवर्त्ततामे

भूतस्य ज्ञातः पतिरेकमासीत्” । इति श्रुतिः† ।

“ब्रह्मा देवानां प्रथमः संभवः ।

विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता” ।

इति च ।

“स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदि-कर्त्ता स भूतानां ब्रह्माऽप्ये समवर्त्तत” ।

*श्रुतिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† श्रुतिः,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

इति स्यतिः । एतेन, विष्णु-महेश्वर-देहयोरप्यादित्वं* व्याख्यातम् । एके-
नैव चेतनेन गुण-त्रय-व्यवस्थायै देह-त्रयस्य स्वीकृतत्वात् । तथा च,
मैत्रेय-शाखायां श्रूयते । “तस्य प्रोक्ताश्रय्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णु-
रिति अथर्ह्यो यो वै खलु वावाऽस्य राजसोऽशोऽसौ स योऽयं ब्रह्मा,
यथाह? खलु वावाऽस्य तामसोऽशोऽसौ स योऽयं रुद्रः, यथाह खलु
वावाऽस्य सत्त्विकोऽशोऽसौ स योऽयं विष्णुः, स वा एष एकस्त्रिधा
भूतः”—इति । तद्योत्तर-तापनीये, मायां प्रकृत्य श्रूयते । “सैषा
चित्रा सुदृढा वक्त्रं कुरा स्वयं गुण-भिन्नां कुरेऽपि गुणभिन्ना सर्वत्र
ब्रह्म-विष्णु-शिव-रूपिणी चैतन्य-दीप्ता, तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं
सर्वत्र”—इति । स्कन्द-पुराणेऽपि,—

“एक एव शिवः साक्षात् सृष्टि-स्थित्यन्त-सिद्धये ।

ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्याभिः कलनाभिर्विजृम्भते” ।

इति । तदेवं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः तस्मिन्॥ महाकल्पावसाने लीयन्ते,
पुनः॥ सत्-कल्पादावुत्पद्यन्ते,—इति सिद्धम् ।

अन्यथार्थस्तु, त्रय-सहिता उत्पत्तिः त्रयोत्पत्तिः** तद्योत्पत्तिता
भवन्ति,—इति । एवं तत्तदवान्तर-कल्पानामवसाने प्रारम्भे च

* विष्णु-महेश्वरयोरप्यादित्वम्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ब्रह्मा विष्णुश्च इति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अथयोह—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अथाह,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ तस्मिन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ सत्तत्र महाकल्पादादित्यादि स० पुस्तके पाठः ।

** त्रयोत्पत्तिः—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

श्रुत्यादीनां निर्णेतारः स्योत्पत्तिभ्यामुपलक्ष्यन्ते । तच्च, श्रुति-निर्णेतारः,—वेद-विभाग-कारी व्यासः, तद्देद-शास्त्रा-सम्प्रदाय-प्रवर्तकाः कठ-कौथुमादयः, कल्प-सूत्र-काराः बोधायनाश्वलायनापस्तम्बादयः, मीमांसा-सूत्र-कृतोजैमिन्यादयश्च । स्मृति-निर्णेतारोमन्वादयः प्रसिद्धाः । तच्च, पैठीनसिः,—

“तेषां मन्त्रजिरोव्यास-गौतमाश्रुशनेयमाः ।

वज्रिष्ठ* दत्त-धन्वर्त्त-शतातप-पराशराः ।

विष्णुपुस्तम्ब-हारीताः शंखः कात्यायनोभृगुः ।

प्रपेतानारदोयोगि† बोधायन-पितामहाः ।

सुमन्तुः कश्यपोवभुः पैठीनोव्यासएवच† ।

सत्य-प्रतोभरदाजोगार्ग्यः कार्णार्जिनिस्तथा† ।

जाबालिर्जमदग्निश्च लोकाचि‡ ब्रह्म-सम्भवः ।

इति धर्म-प्रणेतारः षट्त्रिंशदृषयस्तथा” ।

ननु, किमियं परिसंख्या? (१) । मैवम् । तथा सति, वत्स-मरीचि-

* वज्रिष्ठ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† व्यासएव च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ कार्णार्जिनिस्तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ लोकाचि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) योगी याज्ञवल्क्यः । अथर्व, कश्चित् योगीश्वरः—इति, कश्चित् याज्ञवल्क्यः—इति, कश्चित् योगियाज्ञवल्क्यः,—इति च निर्दिश्यते । याज्ञवल्क्यीयात् धर्मशास्त्रात् पृथक् योगियाज्ञवल्क्यीयं धर्मशास्त्रमप्यस्माभिरुपलब्धम् ।

(२) परिसंख्या ग्रहितः संख्यानम् । अतावन्तएव धर्मप्रणेतारोऽनन्त्ये इत्यर्था किमेषा गणना इति प्रश्नार्थः । तथा चेत्तम् । “अन्यार्थसूय-

देवल-पारस्कर-पुलस्त्य* पुलह-क्रतु† अथर्व-शङ्ख-लिखित‡ कागले-यात्रेयादीनां धर्म-शास्त्र-प्रणेतृत्वं न स्यात् । आश्वमेधिके पर्वण्यपि तत्तन्मुनि-प्रोक्त-धर्मानुक्रमणात् धर्मशास्त्र-कर्त्तारोगम्यन्ते(१) । ‘श्रुता मे मानवाधर्माः’—इत्युपक्रम्य एवं पठ्यते,—

“श्रौमा-महेश्वराश्चैव‡ नन्दि-धर्माश्च पावनाः ।

ब्रह्मणा कथिताश्चैव कौमाराश्च श्रुतामथा ।

धूमायन-कृताधर्माः कणा॥ वैश्वानराश्चपि ।

भार्गवायाज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयाश्च कौशिकाः ।

भरद्वाज-कृताये च दहस्यति-कृताश्च ये ।

कुण्डेश कुणि-वाहेश॥ विश्वामित्र-कृताश्च ये ।

सुमन्तु-जैमिनि-कृताः शाकुनेयास्तथैव च ।

पुलस्त्य-पुलहोद्गीताः पावकीया** स्तथैव च ।

अगस्त्य-गीतामौद्गल्याः शाण्डिल्याः सेतुभायनाः†† ।

* पुलस्त्य—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

† क्रतु,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

‡ लिखित,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ उमामहेश्वराश्चैव,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ कात्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ कुण्डिताहेश,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

** यावकीया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

†† अगस्त्यगीताः सेतुभ्याः शाण्डिल्याः सेतुभायनाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

मात्रं च यान्यार्थप्रतिषेधिका । परिसंख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोक्षित-भोजनम्—इति ।

(१) वत्सादय इति शेषः ।

वालखिल्य-कृताये च ये च सप्तर्षिभिः कृताः ।

वैद्यान्नाय्यास-गीतास्य विभण्डक* कृताश्च ये ।

तथा विदुर-वाक्यानि भृगोरङ्गिरसस्तथा ।

वैशम्पायन-गीतास्य ये चान्ये एवमादयः” ।

इति । ‘सदाचारः’—हेलाकोद्दृष्टभ-यज्ञाङ्गीनैवुकादिः† (१) । तस्य निर्णेतारस्तत्तत्-कुल-द्वद्धाः । ‘च’कारः उक्तानुक्त-समुच्चयार्थः । उक्ताः,—मन्वाद्योषध्यादयश्च स्मृति-शास्त्रकर्तारः । अनुक्तस्तु,—धर्मः । तस्यापि, पूर्व-कल्पान्ते चीणस्योत्तर-कल्पादौ सृष्टिर्भवति । तथा च, वाजसनेय-ब्राह्मणे सृष्टि-प्रकरणे,† प्रजापतिर्मनुष्यादि-पिपीलिकान्त-प्राणिनां चतुर्वर्णाभिमानि-देवतानाञ्च सृष्टिमाध्याय, अत्युत्तमपि चित्रियादिकं नियन्तुं समर्थस्य धर्मस्य सृष्टिराध्यायते । “स नैव व्यवभवत्तत् त्रेयोरूपमत्यसृजत् धर्मं तदेतत् त्वत्तत् त्वत्तत् यद्वर्माः तस्मात् परं नास्ति”—इति । अस्यायमर्थः ;—स प्रजापति-मन्वादि-रूप-धारी जगत्-स्रष्टा परमेश्वरः प्रजाः सृष्ट्वाऽपि तन्वियामकाभावात् कृत-कृत्यता-रूपं विभवं नैव प्राप्तवान्, ततोविचार्य नियामकत्वेन श्रेष्ठं धर्ममतिशयेनासृजत्,—इति । अहो ! महदिदं धर्मस्य सामर्थ्यं ; यत् चित्रियादिरूपोमारणे समर्थोऽपि धर्माङ्गीतः‡ कर-प्रदानाद्यनुप-

* वितण्डक,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† समाचारो लोके दृष्टभयश्चादि नैर्ऋतादि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अत्र, प्रजापति-मनुष्यादि,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

§ धर्माधीनः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) हेलाका वसन्तोत्सवविशेषः प्राच्यैः क्रियते, उद्दृष्टभयश्चः उदीच्यै, आङ्गीनैवुकादयोदात्तिगायैः । स्पष्टमिदं मीमांसा-प्रथम-द्वतीयाष्ट-माधिकरणे भाष्यादौ ।

योगिनं याचकं विप्रादिकं न मारयति* । प्रत्युत, तस्मै धनं ददाति, भटाश्चातिशूराः धनुः-खड्गादि-धारिणोल्लव-संख्याकाः एकेन निरा-युधेन हस्तेन खामिना अधिचित्र्यमाणाः स्ताड्यमानाः सन्तोऽपि खामि-द्रोहादिभ्यति । ततोधर्मादप्युत्पद्यं न किञ्चिन्नियामकम-स्तीति । ‘प्रलय-काले धर्मस्यापि संहारे भाविसृष्टेर्धर्माधर्म-कार्याया असम्भवः’, (१) इति चेत्, न, पूर्व-कल्पानुष्ठान-सञ्चितस्य फल-बीजस्या-पूर्वस्य संहारानङ्गीकारात् (२) । द्रव्य-गुण-क्रिया-रूपएव हि धर्मः संह्रियते पुनरुत्पद्यते च सर्वदा (३) इति । अनेन, सृष्टि-संहार-प्रवा-हस्यानादितामनन्तताञ्च दर्शयति (४) ॥

* ताडयति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्वकीयेनैकेन,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ हस्तेन,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

§ विचित्र्यमाणा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) धर्माधर्मौ विना जगदैचित्र्यासम्भवात् सृष्टेः धर्माधर्मकार्यत्वमिति बोध्यम् ।

(२) तथाचापूर्वरूपौ धर्माधर्मौ प्रलयेऽपि तिष्ठतः,—इति न विचित्र-सृष्ट्यनुपपत्तिरिति भावः । तदानीं धर्माधर्मयोः सत्त्वञ्च कार्यदर्शना-दनुमातव्यम् ।

(३) द्रव्यं सोमादि, गुणः “अस्वराया पिङ्गाख्या गवैकहायन्या सोमं क्रिया-ति”—इत्याद्युक्तः आरण्यादिजलानां, क्रिया अभिहोत्रादिका । धर्म-त्वज्ञामीषां न स्वरूपतः किन्तु श्रेयःसाधनतारूपेणैति मीमांसास्मोक्त-वार्त्तिकेऽदौ व्यक्तम् ।

(४) यद्यपि प्रवाहस्यावस्तुत्वात् प्रवाहव्यक्तीनाञ्च सादित्वात् प्रवाहस्या-नादित्वासम्भवः, तथापि, प्रवाहव्यक्तीनां मध्ये अन्यतमया व्यक्त्या विना अनादिकालस्यानवस्थानमेव कार्यानादित्वमिति सिद्धान्तः । एतच्च

यदर्थं सृष्टि-संहारौ संक्षियोक्तौ, तत् प्रवाह-नित्यत्वमिदानी-
माह,—

न कश्चिदेद-कर्त्ता च वेदं स्मृत्वा* चतुर्मुखः ।

तथैव धर्मान् † स्मरति मनुः कल्पान्तरेऽन्तरे ‡ ॥ २१ ॥

इति । स्मृति-निर्णेतृणां मन्वादीनां स्मृति-कर्त्तृत्व-दर्शनात् तथैव
श्रुति-निर्णेतृणामपि वेद-कर्त्तृत्वमाशङ्क्य निरासष्टे 'न कश्चित्'-इति ।
न तावत् व्यासोवेद-कर्त्ता, तस्य विभाग-मात्र-कारित्वात् । नापि
चतुर्मुखः, ईश्वरेण चतुर्भुजाय वेद-प्रदानात् । नापि जगदीश्वरः, तस्य
सिद्ध-वेदाभिव्यञ्जकत्वात् । तदुक्तं मत्स्य-पुराणे,—

“अस्य वेदस्य सर्वज्ञः कल्पादौ परमेश्वरः ।

व्यञ्जकः केवलं विप्राः ! नैव कर्त्ता न संशयः ।

ब्रह्माणं मुनयः ! पूर्वं सृष्ट्वा तस्मै महेश्वरः ।

दत्तवानखिलान् वेदान् विप्राः ! आत्मनि ॥ संस्थितान् ॥ ।

* वेदं स्मृत्वा,—इति सु० पुस्तके, वेदं स्मृत्वा, —इति सु० मू० पुस्तके,
वेदकर्त्ता,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

† तदेव धर्मः,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ कल्पान्तरान्तरे,—इति सु० मू०, सो० मू० पुस्तकयोः पाठः ।

§ धर्मस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ विप्रयात्मनि,—इति स० पुस्तके पाठः ।

॥ संस्थितान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

शारीरकटीकायां रत्नप्रभायामन्यत्र च व्यक्तम् । यथैव न्यायः प्रवा-
हस्यानन्तत्वेपि योजनीयः ।

ब्रह्मणा सोदितो विष्णुर्व्यास-रूपी द्विजोत्तमाः ! ।

द्विताय सर्व-भूतानां वेद-भेदान् करोति सः” ।

इति । कठादीनान्तु* तत्-कर्तृत्वं दूरापास्तम्† । उपपत्तयस्तु
वेदापौरुषेयत्वाधिकरणे(१) द्रष्टव्याः । मनु, 'शास्त्र-योगित्वाधिकरणे(२)
ब्रह्मणः सर्वज्ञत्व-सर्वशक्तित्व-दायाय वेद-कर्तृत्वं व्यासेन सूचितम् ।(३)
मनु, तेनैव देवताधिकरणे(४) वेद-नित्यत्वमपि, “अतएव च नित्य-
त्वम्' (शा० १ अ० ३ पा० २८ सू०) इति सूत्रेण प्रदर्शितम् । (५) एवं
तर्हि, विरोधः परिहर्तव्यः । उच्यते । वर्णानां पदार्थ-तत्-संबन्धानां
वाक्यानाञ्चानित्यत्वं वैशेषिक-काण्डादयो वर्णयन्ति(६), तान् प्रति-

* इतरेषान्तु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दूरापेतम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) “वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः” (मी० १ अ० १ पा० २७ सू०) इत्य-
स्मिन्नधिकरणे इत्यर्थः ।

(२) शारीरक-प्रथम-प्रथम-द्वितीयाधिकरण-प्रथमवर्गके ।

(३) सिद्धान्तयति नन्विति ।

(४) शारीरक-प्रथम-द्वितीयाध्याय-माधिकरणे ।

(५) पूर्वोपरविरोधमुद्भावयति एवमन्तर्हति ।

(६) शब्दानित्यत्वञ्च वैशेषिक-द्वितीयाध्याय-द्वितीयाह्निके, न्याय-द्वितीया-
ध्याय-द्वितीयाह्निके च वर्णितम् । शब्दानामनित्यत्वे च तत्सम्बन्धस्य
शब्दसमूहात्मकवाक्यस्य च सुतरामनित्यत्वम्, तदपि आत्मतत्त्ववि-
वेके न्यायकुसुमाञ्जलौ च स्पष्टम् । पदार्थानां घटादीनामनित्यत्वञ्च
ब्रह्मण वर्णितम् । अत्र, वैशेषिककाण्डादयः,—इति पाठोत्प्रेषक-
प्रमादकृत इति प्रतिभाति, कथादस्यैव वैशेषिकदर्शनकर्त्तृत्वात् । किन्तु

मीमांसकाः प्रथम-पादे^(१) कालाकाशादीनामिव वर्णानां नित्यत्वं वर्णयामासुः, “व्यवहारे भट्टनयः”,—इत्यभ्युपगमं* सूचयितुं देवताधिकरणे तदेव व्यावहारिकं नित्यत्वं सूचितम्^(२) । अतः कालिदासादि-ग्रन्थेष्विव^(३) वेदेष्वर्थावबोध-पूर्विकायाः पद-विशेषावापोद्वापाभ्यां^(४) प्रयुक्तायाः वाक्य-रचनायाः अभावादपौरुषेयत्वं युक्तम् । ब्रह्म-विवर्तनं विद्यदादेरिव वेदस्याप्यस्ति,—इति मत्वा शास्त्र-योनित्वाधिकरणे वेद-कर्तृत्वं ब्रह्मणो दर्शितम् । अतएव भट्टपादाः सत्यपि पुरुष-संबन्धे स्वातन्त्र्यं निवारयामासुः,—

“यन्नतः प्रतिषेधा नः पुरुषाणां स्वतन्त्रतां” ।

इति । तस्मात्, “स्वतन्त्रः कर्त्ता” (पा० १ अ० ४ पा० ५४ सू०) इत्यनेन खल्लेन सूचितः कर्त्ता न कोऽपि वेदस्यास्ति^(५) ।

* इत्यभ्युपगमि—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सर्वत्र दर्शनात्तथैव रक्षितः,—इति बोध्यम् । वैशेषिकेभ्यः काशादः,—इति कथञ्चित् सङ्गमयितव्यम् ।

(१) मीमांसा-प्रथमाध्याय-प्रथमपादे ।

(२) व्यावहारिकं वेदान्तमते, भट्टमते तु पारमार्थिकमेवेति मन्तव्यम् ।

(३) कालिदासादिग्रन्थे यथा वृद्धिपूर्विकाप्रवृत्तिर्न तथा वेदे, इति व्यतिरेके दृष्टान्तः ।

(४) आवापः पदान्तरानयनं उद्वापः पूर्वपदापनयः । पदपरिवृत्तिरिति कर्त्तव्यार्थः ।

(५) तथाच निःश्राव्यदनायासेन वेदाः ब्रह्मणः सम्भूताः,—इति ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वव्यवहारः स्वातन्त्र्यजनकस्तु पारमार्थिकं कर्तृत्वं नास्तीति सिद्धान्तार्थः ।

‘व’कारः तु-शब्दार्थे वर्तमानो वैलक्षण्यमाह ; सन्ति हि बहवश्च-तुर्मुख-मनु-प्रभृतयः सृति-कर्त्तारः, वेद-कर्त्ता न कोऽपीति वैलक्षण्यम् । ‘वेदं सृत्वा’ इत्यत्र वाक्यो अनुषङ्ग-न्यायेन द्वितीयाद्ध-गतं पदत्रयमन्वेतव्यम् । अनुषङ्ग-न्यायश्च,—^(१) द्वितीयाध्याय-प्रथम-पादे वर्णितः । तथाहि,—ज्योतिष्टोम-प्रक्रियायाम् उपसदासुपहोमेषु च योमन्त्राः श्रूयन्ते,—“यातेऽग्नेऽथाश्रया रजाश्रया हराश्रया तनुर्वर्षिष्ठा गङ्गरेष्ठा, उपं वचो अपावधीत् ॥ त्वेवं वचो अपावधीत् स्वाहा” ॥ इति । तत्र, ‘अथाश्रया’ ‘रजाश्रया’ ‘हराश्रया’—इति पद-भेदान्तर-भेदः^(२) । तत्र, प्रथम-मन्त्रस्य, तदूरित्यादि-वाक्य-शेषापेक्षाऽस्ति, चरम-मन्त्रः, ‘यातेऽग्ने’—इत्यसुंवाक्यादिमपेक्षते, मध्य-मन्त्रस्त्वाद्य-न्तावपेक्षते । तच्चैवं संशयः,—किमपेक्षितार्थ-परिपूरणाय लौकिकः कियानपि पद-सन्दर्भोऽधाहरणीयः, किं वा श्रूयमाणं पदजातम-

* वेदं सृत्वा,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र ‘पुराणानाम्’—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

‡ ज्योतिष्टोमप्रक्रियायाम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ उपसदहोमेषु,—इति स० सा० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ इत्यनेन विस्तृतः पाठः सर्वत्र । एवं परञ्च ।

॥ मीमांसाभाष्ये तु ‘यातेऽग्नेऽथाश्रया तनुर्वर्षिष्ठा’—इत्यादि स्वाहान्तं मन्त्रं लिखित्वा, पश्चात्, ‘रजाश्रया’ ‘हराश्रया’—इति प्रतीकद्वयं लिखितम् ।

(१) मीमांसायाः,—इत्यादि ।

(२) यातेऽग्नेऽथाश्रया तनुर्वर्षिष्ठा,—इत्यादिरेकोमन्त्रः, यातेऽग्ने रजाश्रया तनुर्वर्षिष्ठा,—इत्यादिर्द्वितीयः, यातेऽग्ने रजाश्रया तनुर्वर्षिष्ठा,—इत्यादिस्तृतीयः, इति विवेकः ।

नुषङ्गनीयम्? इति । वाक्यादेः^(१) प्रथम-मन्त्रेणैव संबन्धात् वाक्य-
शेषस्य चरम-मन्त्रेणैव संबन्धात् लौकिकाध्याहारः,—इति पूर्वः पक्षः ।
वैदिकाकाङ्क्षायाः सति सन्धवे वैदिक-इन्द्रैरेव पूरणीयत्वात् अन्य-
मन्त्र-संबन्धानामपि पदानां बुद्धिस्थलेनाध्याहार्येभ्यः पदेभ्यः प्रत्या-
सक्तत्वाच्च, अनुषङ्गएव कर्त्तव्येनाध्याहारः,—इति सिद्धान्तः । एवञ्च
सति, प्रकृतेऽपि 'कल्यान्तरे धर्मान् स्मरति'—इति पदत्रयं पूर्वार्द्धे-
ऽनुषङ्गनीयम् । ^(२)चतुर्मुखसंस्तस्मिन् महाकल्पे परमेश्वरेण दत्तं
वेदं स्मृत्वा, तत्र विप्रकीर्णान् वर्णाश्रम-धर्मान् सङ्कलय्य स्मृति-ग्रन्थ-
रूपेण उपनिवध्नाति । तथा च, पितामह-वचनानि तत्र तत्र निबन्धन-
कारैरुदाह्रियन्ते । चतुर्मुखस्य स्मृति-शास्त्र-कर्तृत्वं मनुनाऽप्युक्तम्,—

“इदं शास्त्रन्तु कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः ।

विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादीनहं मुनीन्” ।

इति । यथा चतुर्मुखः, तथैव च स्वायम्भुवोमनुः तस्मिन् तस्मिन्नुवा-
नार-कल्पे वेदोक्तधर्मान् गृह्णाति । मनु-ग्रहणेन, अग्नि-याज्ञवल्क्य-
विष्णवादयः उपलब्ध्यन्ते । तदेवं प्रतिमहाकल्पं येन येन* चतुर्मुखेन,
प्रत्यवान्तर-कल्पञ्च तैस्तेर्मन्त्रादिभिः स्मृति-प्रणयनात्, धर्मादेः प्रवाह-
नित्यत्वं सिद्धम् । एतदेवाभिप्रेत्याश्वमेधिके पर्वणि पठ्यते,—

“युगेष्वावर्त्तमानेषु धर्मोऽप्यावर्त्तते पुनः ।

धर्मोष्वावर्त्तमानेषु लोकोऽप्यावर्त्तते पुनः” ।

* अत्र 'तेन तेन', इति पाठोभवेति युक्तः ।

(१) वाक्यस्य य आदिभागस्तत्त्वार्थः ।

(२) एतत् पदत्रयस्य पूर्वार्द्धे चतुर्मुखे कृते सति, यो वाक्यार्थः सम्पद्यते,
तमाह चतुर्मुख इत्यादिना ।

इति । युग-भेदेन धर्म-वैलक्षण्यमभ्युपेत्य, 'धर्माण्'—इति वङ्ग-
वचन-निर्देशः ॥

तदेव वैलक्षण्यं प्रतिजानीते,—

अन्ये कृत-युगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे युगे* ।

अन्ये कलि-युगे नृणां युग-रूपानुसारतः ॥ २२ ॥

इति । अत्र, अन्य-शब्देन धर्मस्य स्वरूपान्यवमाचष्टे, किन्तु प्रका-
रान्यत्वम् । अन्यथा, धर्म-प्रमाणं चोदनानामपि युग-भेदेन भेदा-
पत्तेः^(१) । न हि, इयं चोदना कृतेऽध्येतव्या, इयन्तु चेतायाम्,—
इत्यादि व्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति । प्रकारान्यत्वे त्वस्ति दृष्टान्तः । एक-
स्याग्नि-होत्रस्य† सायं-प्रातः-काल-भेदेन अनुष्ठान-प्रकार-भेद-
श्रवणात् । “सृतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि”—इति सायं परिषि-
ञ्चति, सत्यं त्वर्त्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः”—इति । ननु, तच्चार्य-
वादेन मन्त्रः प्रकार-भेदेन उपपादितः‡ ; “अग्निर्व्या चतम्, असावा-

* परे,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः । ऽवरे,—इति सो० मू० पुस्तके
पाठः ।

† धर्मप्रधान,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ एकस्याग्निहोत्रस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ मन्त्रप्रकारभेद उपपादितः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) धर्मप्रमाण,—इति हेतुगर्भविशेषणम् । चोदनागम्यार्थस्यैव धर्मत्वात्
धर्मस्य स्वरूपतोऽन्यत्वे चोदनाभेदस्यार्थसिद्धत्वादिति भावः ।

दित्यः सत्यम्, अग्निमेव तदादित्येन सायं परिषिञ्चति, अग्निनादित्यं प्रातः सह—इति । एवन्तर्हि, अत्रापि, 'युग-रूपानुसारतः'—इत्यनेन प्रकारभेदः उपपद्यते । युगानां स्वरूपमनुष्ठात-पुरुष-शक्ति-तार-तम्योपेतम्, तदनुसारेणानुष्ठान-वैषम्यं सम्भवति । "यथा शक्रुयात्, तथा कुर्यात्"—इति नित्य-कर्मसु निर्णीतत्वात् । तथाहि, षष्ठाध्याये तृतीय-पादे विचारितम् । "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्"—इति श्रूयते । तत्र, संशयः; किं सर्वज्ञोपसंहारेणाधिकारः, उत, यदा यावन्ति शक्रोत्पुसंहर्तुं, तदा तावद्भिरङ्गैरुपेतं प्रधानं कुर्वन्-धिक्रियते? इति । सर्वज्ञोपेतस्य प्रधानस्य फल-साधनत्वात् अङ्ग-वैकल्ये फलानुदयात् सर्वज्ञोपसंहारः,—इति पूर्वः पक्षः । (१) अत्र हि जीवनमग्निहोत्रस्यैव निमित्ततया श्रूयते, नवज्जानाम्, सति च निमित्ते नैमित्तिकमवश्यभावि, अन्यथा निमित्तत्वासम्भवात्, ततो ऽङ्गयाङ्ग-परित्यागेन प्रधानं कर्तव्यम्, तावतैव शास्त्र-वशात् फल-सिद्धिः,—इति । बोधायनश्च* स्मरति,—

"यथाकथञ्चित्प्रित्यानि शक्त्यवस्थाऽनुरूपतः† ।

येन केनापि कार्याणि, नैव नित्यानि लोपयेत् ।

इति । पुरुष-शक्ति-तारतम्य-कृतमनुष्ठान-वैषम्यमिति विवक्षया 'नृणाम्'—इत्युक्तम् ॥

* बोधायनश्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† शक्त्यवस्थानुरूपतः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । शक्त्यवस्थानुरूपितः,—इति तु तत्त्वकारधृतः ।

(१) सिद्धान्तमात्रं अत्र हीति ।

अथ, प्रतिज्ञातं वैलक्षणं षड्विः सौकैरुपन्यस्यति । तत्र, चतुर्षु युगेषु प्राधान्येनानुष्ठातुं सुकरान् परम-पुरुषार्थ-हेतून् धर्मान् विभजते,—

तपः परं कृत-युगे चेतायां ज्ञानमुच्यते* ।

हापरे यज्ञमेवाहुः† दानमेव‡ कलौ युगे ॥ २३ ॥

इति । 'तपः' कच्छ-चान्द्रायणादि-रूपेण अशन-वर्जनम् । "तपो-नानशनात् परम्"—इति श्रुतेः । यद्यपि, दानस्यापि तपस्त्वं श्रूयते ;— "एतत् खलु वाव तपइत्याहुः यः खं ददाति"—इति, तथापि, नात्र तद्विवक्षितम्, दानस्य पृथगुक्तत्वात् । ननु, व्यासेन ततोऽन्यथा स्मर्यते,—

"तपः स्वधर्म-वर्जितं शौचं सङ्कर-वर्जनम्" ।

इति । नायं दोषः । कच्छादेरपि स्व-धर्म-विशेषत्वात् । "तप सन्ताप"—इत्यस्माद्भातोऽत्यन्तस्य तपःशब्दस्य देश-शोषणे वृत्तिसुखा । अतएव, स्कान्देऽभिहितम्,—

"वेदोक्तेन प्रकारेण तथा चान्द्रायणादिभिः ।

शरीर-शोषणं यत्, तत् तपइत्युच्यते बुधैः" ।

* ज्ञानमुत्तमम्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

† यज्ञमित्याहुः,—इति सु० पुस्तके, यज्ञमित्युचुः,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ दानमेकम्—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

इति । यत्तु तत्रैवोक्तम्,—

“कोऽसौ मोक्षः, कथं, केन संसारं प्रतिपन्नवान् ।

इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः” ।

इति । सोऽन्यएव तपः-शब्दः, “तप आलोचने”—इत्यास्माद्धातो-
लुट्प्रत्ययेः । तत् * तपोऽत्र ज्ञान-शब्देन संगृहीतम् । ‘पर’ शब्दः
प्राधान्येनानुष्ठेयतामाह । तर्हि, चेतादिषु तपोनाद्रियेत, कृते च
ज्ञान-यज्ञ-दानानि नाद्रियेरन्,—इति चे१, न, इतर-व्यावृत्ति-रूपा-
द्याः परिसंख्यायाः अत्राविवक्षितत्वात् । न खलु, इदानीं कश्चिदनु-
ष्ठान-विधिः वक्तुमुपक्रान्तः, येन विधि-विशेषः शङ्कोते^(१) । भविष्यति
तु “षट्-कर्माभिरतः”—इत्यादिना तदुपक्रमः । युग-सामर्थ्यं केवल-
मत्र निरूप्यते । यथा, ‘वसन्ते पुष्प-प्राचुर्यं ग्रीष्मे सन्ताप-वाज्रलम्’
—इत्यादि चतु-सामर्थ्यम्, तथा कृतादि-सामर्थ्येन तपआदि-
प्राचुर्यं विवक्षितम् । अतएव, ‘युगे युगे तु सामर्थ्यम्’—इति वक्ष्यति ।
सामर्थ्य-ज्ञान-प्रयोजनस्याभिधास्यते,—

‘तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युग-रूपाहि ते द्विजाः’ ।

* तत्र.—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) विधित्वस्याभावे तद्विशेषरूपायाः परिसंख्यायाः कुतः शङ्कोते भावः ।
तथाहि,—अज्ञात-ज्ञापनं, प्रवृत्त्यङ्ग-प्रमिति-जनकं, अभिधा-नामक-
प्रदार्थान्तर-बोधकपद-घटितं वा वाक्यं विधिः । स च त्रिविधः
विधिनियमपरिसंख्याभेदात् । यत्रेदमुक्तम् । “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ
नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते”
—इति ।

इति । एतत्सामर्थ्यं* वृक्षस्यतिरपि दर्शयति,—

“तपोधर्मः कृत-युगे ज्ञानं चेता-युगे स्मृतम् ।

द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्त्रिंशे^(१) दानं दया दमः” ।

इति ॥

धर्मान् विभज्य तद्वत् प्रमाणानि विभज्यते—

कृते तु† मानवाधर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।

द्वापरे शङ्ख-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥ २४ ॥

इति । (१) मानवादि-पन्थोक्त-धर्माणां प्रचुर-प्रवृत्त्या अन्य-प्रमाण-
प्राचुर्यमर्थ-मिदम् ॥

धर्मवदधर्मस्यापि वक्तुमिष्टत्वात्^(२) अधर्म-प्रापकं स्थान-विशेषं
हेयतया विभज्यते,—

त्यजेद्देशं कृत-युगे चेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।

द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारन्तु ॥ कलौ युगे ॥ २५ ॥

* एतत् सामर्थ्यं, इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

† विभज्यते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ मानवाधर्माः,—इत्येकवचनान्तपाठः सु० मू० पुस्तके एवं परञ्च ।

§ पाराशरस्मृतिः,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ कर्त्तारन्तु,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

(१) तिथ्याः कलिः ।

(२) ननु कृते तु मानवाधर्मा इत्यादिना मानवादिधर्माणां कृतादिषु
प्राचुर्यमुक्तं तत्कथमयं प्रमाणविभागः इत्याशङ्क्याह मानवादीति ।

(३) धर्मोऽयथा उपादेयतया वक्तुमिष्टः, तथा अधर्मोऽपि हेयतयेति
भावः ।

इति । पतितः प्राधान्येन यस्मिन्—एकेन राज्ञा परिपाल्यमाने* ग्राम-
समूहात्मनि देशे निवसेत्, सदेशः सर्वोऽपि कृते सामर्थ्यात्† अध-
र्मापादकः । एवं ग्रामे योज्यम् । कुल-त्यागोनाम,—पतितस्य कुले
विवाह-भोजनाद्यप्रवृत्तेः । कर्तृ-त्यागः सम्भाषणादि-वर्जनम् ॥
त्याज्य-देशवत् निमित्तान्यपि त्याज्यानि विभजते,—

कृते सम्भाषणादेव‡ चेतायां स्पर्शनेन च ।

द्वापरे त्वन्मादाय॥ कलौ पतति कर्मणा ॥ २६ ॥

इति । कृतादिष्विव कलौ पतित-सम्भाषणादिना न स्वयं पतति,
किन्तु वधादिना कर्मणा पतितोभवति(१) ॥

महापुरुष-तिरस्कारादौ तदीय-शाप-परिपाक-हेतुं कालं वि-
भजते,—

* पतितः पुमान् यस्मिन् येन केन राज्ञा परिपालिते,—इति सु०
पुस्तके पाठः ।

† कृतसामर्थ्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सम्भाषणात् पापं,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

§ स्पर्शनात्तथा,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः । चेतायाश्चैव दर्शनात्,
—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ द्वापरे त्वन्मादाय,—इति तत्त्वकारधृतः पाठः ।

(१) कर्तारन्तु कलौ युगे,—इत्यनेन कर्तृसंसर्गस्य निषिद्धत्वात् तत्कर्त्ता
कलावपि पापी भवति, न तु पतितोभवति । पतनम् स्वयं कृतेन वधा-
दिकर्मण्येवेति भावः ।

कृते तत्क्षणिकः* शापस्त्रेतायां दशभिर्दिनैः ।

द्वापरे चैक-मासेन† कलौ संवत्सरेण तु‡ ॥ २७ ॥

इति ॥

धर्मस्य तारतम्यापादकानि निमित्तानि विभजते,—

अभिगम्य कृते दानं चेतास्वाह्वय दीयते ।

द्वापरे याचमानाय॥ सेवया दीयते कलौ ॥ २८ ॥

इति । यत्र प्रतिग्रहीता वर्त्तते, तत्र दाता स्वयं गत्वा गुरुमिव
तमभिगम्य(१) कृते दानं करोति । चेतायां प्रतिग्रहीतारमाह्वय तस्मै
दीयते । 'चेतासु'—इति वज्र-वचनं कृत-द्वापरादिषु जातावेक-
वचनमिति प्रदर्शनार्थम्(२) । द्वापरे स्वयमागत्य याचमानाय प्रति-
ग्रहीत्रे दीयते । कलौ न याचना-मात्रेण, किन्तु सेवया । बहस्य-
तिरपि अमुं विभागमाह,—

* तात्कालिकः,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः । कृते तु तत्क्षण-
व्यापः,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

† द्वापरे मासमात्रेण,—इति सु० म० पुस्तके पाठः ।

‡ संवत्सरेण तत्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

§ याचमानस्य,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

(१) अभिगम्य विनयादिभिराराध्य ।

(२) कृतादीनां प्रत्येकं वज्रनामपि भेदस्याविवक्षितत्वादेकवचनम् । अवि-
वक्षितभेदा अस्तिरेव हि जातिरित्याख्यायते । यच्चैदमुक्तम् । “अर्थकि-
याकारितया भिन्नाएव हि अस्त्यः । ताएव अस्त्यस्त्यभेदाजाति-
बदाहता” इति । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसंबन्धेनैकत्वस्यादयः,—
इत्यपि वदन्ति ।

“कृते प्रदीयते गत्वा चेतास्त्रागीयते गृहे ।

इदं च प्रार्थयतः कलावतुगमान्विते” ।

इति ॥

निमित्त-कृतं तारतम्यं दर्शयति,—

अभिगम्योत्तमं दानमाहूयैव तु* मध्यमम् ।

अधमं याचमानाय+सेवा-दानन्तु निष्कलम् † ॥२६॥

इति । उत्तमत्वाद्यन्तर-विशेषः पुराण-सारे फल-द्वारेणोपपा-
दितः,—

“गत्वा यत् दीयते दानं तदनन्त-फलं स्रतम् ।

सहस्र-गुणमाहूय याचितन्तु तदर्द्धकम् ।

अभिगम्य तु‡ यद्दानं यदा दानमयाचितम्॥ ।

विद्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तेनैव विद्यते” ।

इति ।

कलि-धर्माणामस्मिन् ग्रन्थे प्राधान्येन वक्ष्यमाणत्वात् कलि-सामर्थ्यं
विशेषतः प्रपञ्चयति,—

* माहूयैव,—इति सु० मू० सो० मू० पुस्तकयोः पाठः ।

† अधमं याचमानं स्यात्,—इति सु० मू० पुस्तके, कनिष्ठं याचमानं
स्यात्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ सेवया निष्कलं भवेत्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

§ अभिगम्यन्तु,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ दानेभ्ययाचितम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

* जितो धर्म्मो ह्यधर्म्मेण सत्यञ्चैवानृतेन च† ।

जिताश्चौरैस्तु‡ राजानः स्त्रीभिश्च पुरुषाः कलौ § ॥ ३० ॥

सीदन्ति चाग्निहोत्राणि गुरु-पूजा प्रणश्यति ।

कुमार्यश्च प्रसूयन्ते तस्मिन् कलि-युगे सदा ॥ ॥ ३१ ॥

इति । अधर्म्मस्य जयोनाम, पाद-त्रयोपेतत्वम्^(१) । एकेन पादेन
वर्त्तमानत्वम् धर्म्मस्य पराजयः । तदाह दृश्यति,—

“तिथ्येऽधर्म्मक्षिभिः पादैर्धर्म्मः पादेन संस्थितः” ।

इति । सत्यानृतयोर्धर्म्माधर्म्म-रूपत्वेऽपि पृथगुपादानं धर्म्माधर्म्मावुदा-
हृत्य प्रदर्शनार्थम् । यावत् यावत् कलिर्विबद्धते, तावत्तावदधर्म्मा-
विवद्धते,—इति विवक्षया चोराद्युदाहरण-वाङ्मयम्^(२) ।

तदुक्तं विष्णुपुराणे,—

“यदा यदा सतां हानिर्व्येद-मार्गानुसारिणाम् ।

तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ।

* जित इत्यादि श्लोकात् पूर्वम्,—‘कृते चास्थिरताः प्राप्ताः’ इत्यादि
वक्ष्यमाणः श्लोकः पठ्यते मूलपुस्तकद्वये ।

† जितः सत्योऽनृतेन च,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ चौरैस्तु,—इति स० सो० पुस्तकयोः, भृत्यैस्तु,—इति सु० मू०
पुस्तके पाठः ।

§ जिताः,—इति सु० मू०, सो० म० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ अस्मिन् कलियुगे तथा,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

(१) पादत्रयार्थः ।

(२) तथाच, इदमपि उदाहरणप्रदर्शनार्थमेवेति भावः ।

न प्रीतिर्वेद-वादिषु पाषण्डेषु दया-रसः* ।

तदा तदा कालेर्वृद्धिरनुमेया दिवोत्तमैः" ।

इति ॥

अथुक्तम्,—‘तपः परं कृत-युगे’—इत्यादि, तत्र, हेतुमाह,—

† कृते त्वस्थि-गताः प्राणास्वेतायां मांसमाश्रिताः ‡ ।

दापरे रुधिरञ्चैव § कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः ॥ ३२ ॥

इति । ‘प्राण’ शब्दोवायु-विशेषं वृत्ति-पञ्चकोपेतं हृदयादि-स्थान-निवासिमाचष्टे । प्राण-स्वरूपञ्च मैत्रेय-शाखायां विस्पष्टं श्रूयते ।

“प्रजापतिर्व्याणोऽग्रेऽतिष्ठत्, स नारमतैकः, स आत्मानमभिधायन् वङ्गीः प्रजाअसृजत्, ताअस्मेवाप्रबुद्धाअप्राणाः स्थाणुरिव सन्तिष्ठमाना अपश्यत्, स नारमत, सोऽमन्यत; एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विश्रानि,—इति, स वायुमिवात्मानं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्राविशत्, स एकोनाअकृत्, पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्योच्यते; यः प्राणोऽपानः

समानउदानोऽथानः,—इति, अथ योऽममूर्द्धमुत्क्रामयति एषवाव स प्राणः, अथ योऽयमवाञ्चं संक्रामति एषवाव सोऽपानोऽथ योऽयं

* दया रतिः,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अयं श्लोकः, ‘जितोद्यमोद्यधर्म्मश्च’—इत्यादि श्लोकात् पूर्वं पठ्यते मू० पुस्तकद्वये ।

‡ मांससंहिताः,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

§ दापरे रुधिरं यावत्,—इति सु० मू० पुस्तके, दापरे त्वन्मताः प्राणाः,— इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ कलावन्नादिषु स्थिताः,—इति सु० मू० पुस्तके, कलौ रक्तगताः स्थिताः,—इति सो० म० पुस्तके पाठः ।

स्वविष्टमन्न-धातुमपाने स्थापयति अणिष्ठञ्चाङ्गे समं भयति एषवाव समानोऽथ योऽयं पीताशितमुद्गिरति निगरति एषवाव सउदानोऽथ ये नैताः शिरा* अनुव्याप्ताएषवाव स व्यानः,—इति । अस्मेव पाषाणवदित्यर्थः । वाक्-चक्षुरादीनीन्द्रियाण्यपि प्राणाधीन-व्यापार-त्वात् प्राण-शब्देन व्यवहियन्ते । अतएव कुन्दोगाआमनन्ति;— “न वै वाचो न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राणइत्येवाचक्षते”—इति । तस्मात्,—इन्द्रिय-वायु-समुदाय-रूपं लिङ्ग-शरीरं लोकान्तर-गमन-क्षमं^(१) प्राण-शब्देन विवक्षितम् । तच्च, अस्थि-मांसादि-मये स्थूल-शरीरे कर्म-रज्जुभिर्विवध्यते । तच्च वन्धनं तत्तद्व्युगमसामर्थ्यादस्यादिषु व्यवतिष्ठते । तथा च, कच्छ-चान्द्रायणादिषु अन्नाद्याहार-परित्यागात् † मांसाद्युपचयेऽप्यस्यां सहसाऽनुपचयात् प्राणानामव्याकुलतेति कृत-युगे तपः सुकरम् । चेतादिषु मांसाद्युपचयेण प्राणानां व्याकुलत्वात् तपोदुष्करम् ।

* शिरा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† कच्छचान्द्रायणार्थमाहारपरित्यागात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) व्यापकस्यात्मनः लोकान्तरगमनादिलक्षणा क्रिया न सम्भवति, तस्मात् लिङ्गशरीरलोकान्तरगमनादिनैव तस्य लोकान्तरगमनादि-व्यपदेशः । उक्तञ्च, “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्ची-कृतभूतोत्पन्नं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्”—इति । शरीरं तावत् त्रिविधं लिङ्गशरीरापरमर्थायसूक्ष्मशरीरमेकम् । स्थूलशरीरमपर परिदृश्य-मानम् । अन्यच्च कारतश्चरीरमविद्यारूपमित्येकेषां दर्शनम्, अधि-ष्ठानशरीरं स्थूलभूतानान्तरभेदसूक्ष्मभूतमयमित्यन्येषाम् । इह च प्रथ-मोक्तशरीरद्वयस्योपयोगइति मन्तव्यम् ।

यद्यपि, प्राणानां मांसाद्याश्रयेण ज्ञानादिषूपकार-विशेषोदुर्लभः,
तथापि, तपसोऽसम्भवं वक्तुं तदर्शनम्^(१) । अतएव, कूर्मपुराणे,
युगान्तराभिप्रायेण तपोऽन्तरं वर्णितम्,—

“अहिंसा सत्य-वचनमानृशंसं दमोघृणा^(२) ।

एतत्तपोविदुर्धरान् शरीरस्य शोषणम्” ।

इति ॥

इदानीं युग-सामर्थ्य-वर्णनस्य प्रयोजनमाह,—

युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च* ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्तव्या युग-रूपा हि ते द्विजाः ॥ ३३ ॥

इति । ‘युग-रूपाः’ युगानुरूपाः, काल-पर-तन्त्राः,—इति यावत् ।
तदुक्तमारण्य-पर्वणि,—

“भूमिर्नद्योगाद्यैते† सिद्धादेवर्षयस्तथा ।

कालं समनुवर्तन्ते तथा भावायुगे युगे ।

* तेषु तेषु च,—इति सो० म० पुस्तके पाठः ।

† नगाः शैलाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) यथा कृतयुगधर्मे तपसि प्राञ्जानामस्थितत्वमुपयुज्यते, तथा त्रेतादि-
युगधर्मेषु ज्ञानादिषु तेषां मांसादिगतत्वं नोपयुज्यते इत्याशङ्क्यार्थः ।
ज्ञानादिष्वनुपयोगेऽपि तपस्यादीनामसम्भवे तदुपयोगोऽस्येवेति नास-
ङ्गतिरिति सिद्धान्तार्थः ।

(२) आचारांस्यमनैर्दुर्गम्, दमश्चन्द्रियनिग्रहः । घृणा दया ।

कालं कालं समासाद्य मरणां नर-पुङ्गवाः ! ।

वस-वर्ष-प्रभावा हि* प्रभवन्त्युद्भवन्ति च” ।

इति ॥ मध्येव कलौ पापिनामनिन्द्यत्वात् कृत्स्नं धर्माधर्म-व्यवस्था-
पक-शास्त्रं विज्ञयेत् । तथा हि,—‘जितो धर्मो ह्यधर्मेण’—इति
यदुक्तम्, तत्र, “धर्मं चर”—इति श्रूयमाणो विधिः पीड्येत ;

“नास्ति सत्यात् परोधर्मो नानृतात् पातकं परम् ।

स्थितिर्हि सत्ये धर्मस्य तस्मात् सत्यं न लोपयेत्” ।

इति राज-धर्मेषूक्तम्, तत्र, अनृतस्यानिन्द्यत्वे वाध्येत ;

“अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अथशोमहदाप्नोति नरकज्ञैव गच्छति” ।

इति वचनं चोरस्यानिन्द्यत्वे वाध्येत ;

“स्त्रीभिर्भर्तुर्वचः† कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः” ।

इति धातवल्क्योक्तिः ;

“भर्तारं लब्धेद् या तु जाति-स्त्री-गुण-दर्पिता ।

तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने वज्रसंस्थितः‡” ।

इति मनूक्तिः ;

“परित्याज्या त्वया भार्या भर्तुर्वचन-सङ्गिनी ।

तत्र दोषेण चास्तीति त्वं हि वेत्य यथातथम् ।

सर्व-लक्षण-युक्तापि या तु भर्तुर्व्यतिक्रमम् ।

* वसवर्षप्रभावा हि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† भर्तृवचः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ संहितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

करोति सा परित्याज्येष्टेषु धर्मः सनातनः” ।

इति ब्रह्मपुराणे महर्षीणामुक्तिः; तदिदमुक्ति-त्रयं स्त्री-जितस्य*
अनिन्दायां वाधितं स्यात्; अच्छिद्र-काण्डे अग्निहोत्र-प्रायश्चित्तं
वज्रधा श्रुतम्; आश्वमेधिके पर्वणि सैवाप्युक्तम्,—

“होतव्यं विधिवद्राजन् ! ऊर्द्धामिच्छन्ति ये गतिम् ।

आ-जन्म-सवमेतत् स्यादग्निहोत्रं युधिष्ठिर !

न त्याज्यं क्षणमप्येतद्ग्रहीतव्यं । द्विजातिभिः† ।

यद्वैतस्यां‡ पृथिव्यां हि किञ्चिदस्ति चराचरम् ।

तत् सर्वमग्निहोत्रस्य कृते स्रष्टुं स्वयम्भुवा ।

मावबुध्यन्ति ये सैतन्नरास्तु तमसाऽऽवृताः ।

ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं नाम विश्रुतम्” ।

इति; तदेतत्॥ श्रुति-इत्यमग्निहोत्रावसादस्यानिन्दायां बाध्येत;

“गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्ट-विवर्जनम् ।

गुरोश्च सेवाऽकरणं ज्ञानानुत्पत्ति-कारणम् ।

आचार्य-निन्दा-श्रवणं तद्वाधस्य च दर्शनम्(१) ।

विवादस्य तथा तेन ज्ञानानुत्पत्ति-कारणम्” ।

* स्त्रीविजयस्य, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र, गृहीतव्यम्, — इत्यमुद्रः पाठः सर्वेभ्योऽप्युक्तम् ।

‡ द्विजादिभिः, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ यद्वैतव्यं, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ तदेतत् — इति सु० पुस्तके नास्ति ।

(१) बाधो बन्धनादि दुःखम् ।

इति स्कान्द-पुराण-वचनम्, एतच्च गुरु-पूजा-प्रणाशस्य* अनिन्दायां
बाध्येत;

“प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिवति शोणितम्” ।

इति यम-वचनम्,

“पितुर्मृते तु या कन्या रजः पश्यत्यमंस्कृता ।

भ्रूण-इत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्रता” ।

इति वचनम्,† तदुभयं कुमारी-प्रसवस्यानिन्दायां बाध्येत । ततः

कथमनिन्दा? इत्यत आह,—

युगे युगे तु सामर्थ्यं‡ श्रेष्ठं मुनि-वि-भाषितम्॥ ।

पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयते॥ ३४ ॥

इति । ‘श्रेष्ठम्’ अवशिष्टं तत्तदयुग-सामर्थ्यं मुनिभिरन्यैर्विशेषेण
भाषितम् । तथा चारण-पर्वणि पद्यते,—

“कृतं नाम युगं श्रेष्ठं यत्र धर्मः सनातनः ।

कृतमेव न कर्त्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे ।

* गुरुश्रद्धा प्रणाशस्य, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्राप्ते द्वादशमे, — इति स० सो० पुस्तके पाठः ।

‡ वचनम्, — इति सु० पुस्तके नास्ति ।

§ युगसामर्थ्यविशेषः, — इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ मुनिभिर्भाषितम्, — इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ प्रधीयते, — इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

न तत्र धर्माः सीदन्ति न जीर्यन्ते च वै प्रजाः ।
 ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ।
 कृते युगे चतुष्पादस्यातुर्वर्ण्यं ब्राह्मणम् ।
 एतत् कृतयुगं नाम वैश्व-परिवर्जितम्* ।
 पादेन ययतेऽधर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ।
 ज्ञान-प्रवृत्ताश्च नराः क्रिया-धर्म-परायणाः ।
 ततोऽधर्माः प्रवर्तन्ते धर्मोऽस्य विविधाः क्रियाः ।
 स्व-धर्म-स्वाः क्रियावन्तो जनास्तेता-युगेऽभवन् ।
 विष्णुः पीतत्वमायाति चतुर्द्धा वेद एव च ।
 सत्यस्य भूरि विभंजः सत्ये कश्चिदवस्थितः† ।
 सत्यात् प्रच्यवमानानां व्याधयोऽवहवोऽभवन् ।
 कामाख्योऽपद्रवाश्चैव तथा दैवत-कारिताः ।
 काम कामाः स्वार्थ-कामाश्चांशान्त्वन्ति चापरे ।
 एवं ह्यपरमासाद्य प्रजाः जीयन्त्यधर्मतः ।
 पादेनैकेन कौन्तेय ! धर्मः कलि-युगे स्तितः ।
 वेदाचाराः प्रज्ञान्यन्ते धर्मोऽयन्न-क्रियास्तथा ।
 व्याधयोऽप्यधयस्तन्नी-दोषाः क्रोधादयस्तथा(१) ।

इति । तत्रैव,—

* इदं श्लोकार्धं सु० पुस्तके नास्ति ।

† सत्येनाख्येय विभंजोऽसत्ये कश्चिदवस्थितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) व्याधिर्मानसी अथा । व्याधिः प्रसिद्ध एव । तन्नी निद्राप्रमीकयोरिति-
 कोऽयः ।

“ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्याः संगिरन्ते* परस्परम् ।
 शूद्र-तुल्याभविष्यन्ति तपः-सत्य-विवर्जिताः †
 स्वभावात् क्रूर-कर्माणश्चान्योन्यम् अविशङ्किताः ‡
 भवितारो नराः सर्वे संप्राप्ते युग-संचये” ।

इत्यादि । ब्रह्म-पुराणेऽपि,—

“दीर्घ-कालं ब्रह्म-चर्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।
 गोचाम्नाह-सपिण्डान्तुं विवाहो गो-वधस्तथा ।
 नराश्च-मेधौ मद्यञ्च कालौ वर्ज्यं द्विजातिभिः” ।

क्रतुरपि,—

“देवराश्च सुतोत्पत्तिर्देसा कन्या न दीयते ।
 न यज्ञे गो-वधः कार्यः कलौ न च कमण्डलुः” ।

इति । पुराणेऽपि,—

“ऊढायाः पुनरूढाहं ज्येष्ठांशं गो-वधस्तथा ।
 कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृ-जायां कमण्डलुम्” ।

इति । तथा, अन्येऽपि धर्म-समय-प्रमाणकाः‡ सन्ति,—

“विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवस्य नियोजनम् ।
 वालिका-ऽक्षतयोऽन्योऽवरेणान्येन संकृतिः ।
 कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।

* संगिरन्तः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अविशङ्किताः,—इति स० श्लो० पुस्तके पाठः ।

‡ सपिण्डान्ता,—इति यस्यान्तरे पाठः ।

§ धर्मेऽप्रमाणकाः—इति स० श्लो० पुस्तके पाठः ।

(१) आततायि-दिजाय्याणां धर्म-युद्धेन हिंसनम् ।
 दिजस्याध्वौ तु निर्याणं* शोधितस्यापि संग्रहः^(१) ।
 सज-दीक्षा च सर्वेषां कमण्डलु-विधारणम् ।
 महाप्रस्थान-गमनं गो-संज्ञितस्य गो-सवे^(२) ।
 सौत्रामण्यामपि सुरा-ग्रहणस्य च संग्रहः^(३) ।
 अग्निहोत्र-हवन्याश्च लेहोलीला-परिग्रहः^(४) ।
 वान-प्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशोविधि-चोदितः ।
 वृत्त-स्वाध्याय-सापेक्षमघ-सङ्कोचनन्तथा^(५) ।

* दिजस्याध्वौ तु नौ-यातुः,—इति निर्याणसिन्धौ पाठः ।

† लीला-लेह्या परिग्रहः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- (१) आततायिनश्च,—“अभिदोगरदखैव शास्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेप-
 दारापहारी च षड्भेदे आततायिनः”—इति स्मृत्युक्ताः ।
 (२) दिजानां समुद्रयात्रा, समुद्रयात्रायां कृतायां प्रायश्चित्तशोधितस्यापि
 संग्रहो व्यवहारः ।
 (३) गोसंज्ञितगोबधः । गोसवेत्यामविशेषः ।
 (४) सुराग्रहणं सुराग्रहः । (ग्रहः पात्रविशेषः) । तदग्रहणस्य, “सुराग्रहं
 गृह्णाति”—इत्यादिना सौत्रामण्यां विहितः । सुराग्रहणस्य तत्कर्तुः
 संग्रहः इति वाङ्मयः ।
 (५) अग्निहोत्रं कृत्यते यथा, सा अग्निहोत्रहवनी वैकृत्यतुक् । तस्या
 अग्निहोत्रहवन्याकृतावशिष्टप्राशनार्थं लेहणं लीलायाश्च तस्याः
 परिग्रहः ।
 (६) वृत्तमग्निहोत्रादि, स्वाध्यायोवेदाध्यायनम् । तत्सापेक्षमघौचक्रासः,
 —“शक्नाहान्शुभ्यते विप्रोयोमिवेदसमन्वितः”—इत्यादिना विहितः ।

प्रायश्चित्त-विधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ।
 संसर्ग-दोषः स्तेनाद्यैर्महापातक-निष्कृतिः^(१) ।
 वरातिथि-पितृभ्यश्च पशूपाकरण-क्रिया^(२) ।
 दक्षैरसेतरेषां पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
 सर्वणान्याङ्गना-दुष्टौ* संसर्गः शोधितैरपि ।
 अयोनौ संग्रहे वृत्तौ परित्यागोगुरु-स्त्रियाः^(३) ।
 अस्थि-सञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्ग-स्पर्शनमेव च^(४) ।
 शामित्रं चैव विप्राणां^(५) सोम-विक्रयणं तथा ।
 षड्भक्तानशनेनाश-हरणं हीन-कर्मणः^(६) ।

* सर्वणानां तथा दुष्टौ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अयोनौ संग्रहोविधौ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ शामित्रं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः,—इति निर्याणसिन्धौ पठितं
 व्याख्यातञ्च; संसर्गदोषस्तेयेतरमहापातकत्रये ब्रह्महत्या-सुरापान-
 गुरुतत्पगमनरूपे ज्ञानकृते या निष्कृतिर्मरणरूपेति ।
 (२) उपाकरणमभिमन्त्रणपूर्वकहवनं तच्च गृह्योक्ते मधुपर्काख्यकर्मणि
 वरातिथये विहितम् । पितृभ्यश्चाकृतादौ तद्विहितम् ।
 (३) अयोनौ शिष्यादौ । “चतस्रस्तु परित्याग्याः शिष्याः”—इत्यादिना
 तत्परित्यागोविहितः ।
 (४) अस्थिसञ्चयनं मरणाच्चतुर्थाहदौ विहितम् । अङ्गस्पर्शश्च तदुत्तरं
 विहितः ।
 (५) शामित्रं यागे विहितम् शमितुः ऋत्विग्विशेषस्य कर्म ।
 (६) अन्नाभावात् षड्भक्तमनश्रतः “वृत्तितस्तु गृहं स्थित्वा धान्यमन्नाश-
 नाद्धरेत्”—इत्यादिना अन्नहरणं विहितम् ।

शूद्रेषु दास-गोपाल-कुलमिचार्द्ध-सीरिणाम् ।
 भोज्यान्नता, गृहस्थस्य-तीर्थ-सेवाऽति दूरतः ।
 क्षिप्यस्य गुरु-दारेषु गुरुवद्वृत्तिरीरिता*^(१) ।
 आपद्वृत्तिर्दिग्गज्याणामश्वस्तनिकता तथा^(२) ।
 प्रजार्थन्तु दिजाय्याणां प्रजाऽरणि-परिग्रहः^(३) ।
 ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्नि-धमन-क्रिया^(४) ।
 वलात्कारादि-दुष्ट-स्त्री-संग्रहेविधि-चोदितः^(५) ।
 यतेस्तु सर्व-वर्णैर्भ्यो भिक्षा-चर्या विधानतः ।

* गुरुवद्वृत्तिशीलता,—इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

† यतेस्तु सर्व-वर्णैर्भ्यः,—इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

- (१) नैष्ठिकप्रवृत्तिचारिणोऽप्यपि परेते गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिर्मन्वादिभिः कथिता ।
 (२) आपदि सर्वतः प्रतियोगेऽनन्तरवृत्तिश्च ब्राह्मणानां विहिता । अश्व-
 स्तनिकता एकदिनमात्रनिर्व्याहारेचितधनत्वम् । शोभनं श्वस्तनं तदस्य
 पुत्रवस्यास्ति,—इति मत्वर्थोयइति । पश्चात् गज समासः । अश्वस्तनि-
 कत्वश्च ब्राह्मणस्य “अश्वस्तनिकयव वा”—इति मन्वादिभिर्विहितम् ।
 (३) जातकर्महोमे सन्ततिजीवनार्थमरणिपरिग्रहः कस्याधिष्ठाया-
 मुक्तः ।
 (४) दारेष्वग्निं निक्षिप्य साग्निकानां प्रवासः कर्मप्रदीपादौ विहितः “नि-
 क्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्य दिवं तथा प्रवसेत् कार्यवान् विप्रः”—
 इत्यादिना । तस्यैवात्र “ब्राह्मणानां प्रवासित्वम्”—इत्यनेन परामर्शः ।
 मुखाग्निधमनश्च, “मुखेनैव धमन्याग्निम्”—इत्यनेन विहितम् ।
 (५) वलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहश्च, “वलात् प्रमथ्य भुक्ता चेत्”—इत्यादि-
 ना विहितः ।

नवोदके दशाहस्य दक्षिणा गुरु-चोदिता^(१) ।
 ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादि-क्रियापि च ।
 भृग्वग्नि-पतनाद्यैश्च दृष्टादि-मरणन्तथा^(२) ।
 गो-दग्नि-शिष्टे पचसि शिष्टैराचमन-क्रिया ।
 पितापुत्र-विरोधेषु साक्षिणां दण्ड-कल्पनम् ।
 यत्र-सायं-गृहस्थश्च* सूरिभिस्तत्-तत्-परैः†^(३) ।
 एतानि लोक-गुण्यर्थं^(४) कलेरादौ महात्मभिः ।
 निवर्त्तितानि कर्माणि व्यवस्था-पूर्वकं बुधैः ।
 समयस्यापि^(५) साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ।

इति । (१) तदुक्तमापस्तम्बेनापि,—“धर्मज्ञ-समयः प्रमाणं वेदाश्च”—
 इति । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । यथा, मुनिभिस्तत्-युग-सामर्थ्यं
 विधि-निषेधाभ्यां विशेषेण भावितम्, तथा, विहितातिक्रम-निषि-
 द्धाचरणयोः प्रायश्चित्तमपि चिरम्भनेन पराशरेणोक्तम् । पचन्ने हि
 दृष्ट-पराशरस्य वचनानि,—

* यतेः सायं गृहस्थश्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तत्तदर्थिभिः,—इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

- (१) नवोदके दशाहस्य,—“दशाहेनैव श्रुध्येत भूमिष्ठश्च नवोदकम्”—
 इत्यादिनोक्तम् । “गुरवे वरं दत्त्वा”—इत्याद्युक्ता दक्षिणा ।
 (२) एतच्च,—“दृष्टः शौचस्मृते जुप्तः प्रत्याख्यातभिवक्त्रियः । आत्मानं
 घातयेद्यस्तु”—इत्यादिना विहितम् । भृगुरवदेशः ।
 (३) “यत्रसायं गृहो मुनिः”—इत्यनेन विहितं यत्रसायं गृहस्थम् ।
 (४) गुप्तिः रक्षा ।
 (५) समयः सम्बित् प्रतिज्ञा इति यावत् ।
 (६) साधूनां समयस्य प्रमाणावमापस्तम्बेनाप्युक्तम् इत्यर्थः ।

“जरायु-जाय-जायैव जीवाः संखेद-जाय ये ।
 अवध्याः सर्वे एवैते बुधैः समनुवर्णितम् ।
 निश्चयार्थं विबुद्धानां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 अगस्ति-व्रतमेकम्* यदि प्राणैर्विद्योऽजयेत् ।
 उपोष्यैकादशमादध्यात् प्राणायामांस्तु षोडशम् ।
 चि-स्नानमुदके कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।
 अस्त्रिमदधेतु† दिगुणं प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 अनेन विधिना वाऽपि स्त्रावरेषु न संशयः ।
 कायेन पञ्चां हस्ताभ्यामपराधादिमुच्यते ।
 चतुर्गुणं कर्म-कृते दिगुणं वाक्-प्रवृत्तिते‡ ।
 कृत्वा तु मानसं पापं तथैवैक-गुणं स्यतन्” ।

इति । ‘च’कारो याज्ञवल्क्य-मन्वादि-समुच्चयार्थः । प्रसिद्धा हि तदीय-ग्रन्थेषु प्रायश्चित्ताध्यायाः । पराशर-ग्रन्थेन कलि-युगाभि-प्रायम् । सर्वेऽप्येव कल्पेषु पराशर-सूतेः कलि-युग-धर्म-पक्ष-पाति-त्वात् प्रायश्चित्तेष्वपि कलि-युग-विषयेषु पराशरः प्राधान्येनादर-णीयः । अतः, पराशर-मन्वादि-प्रोक्तं प्रायश्चित्तं तत्तत्-पाप-परिहाराय विदत्-परिषदा विधीयते । एतदुक्तं भवति,—नाना-मुनिभि-स्तत्तद्-युग-सामर्थ्यस्य प्रायश्चित्तस्य प्रपञ्चत्वात् तदुभयं पर्यालोच्य

* अगस्तिमन्त्रमेकम्,— इति सु० पुस्तकयोः पाठः ।

† द्वादश,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अस्त्रिमन्त्रेषु,— इति सु० पुस्तकयोः पाठः ।

§ वाक्प्रवृत्तिते,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

निन्दाऽनिन्दयोः* व्यवस्था कल्पनीया । यः पुरुषो युग-सामर्थ्यमनु-सृत्या विहितानुष्ठानं प्रतिषिद्ध-वर्जनं प्रमाद-कृत-पापस्य प्रायश्चि-त्तस्य कर्तुं प्रोक्तोऽपि न कुर्यात्, तद्विषयाणि,—

“भ्रूण-हत्या पितृस्तस्यां सा कन्या वषली स्यता” ।

इत्यादि-निन्दा-वचनानि; अशक्त-विषयं ‘तेषां निन्दा न कर्तव्या’— इत्यादि वचनम् । अतएव शैवागमे‡ पद्यते,—

“अत्यन्त-रोग-युक्तेऽङ्गे राज-चौर-भयादिषु ।

गुर्वग्नि-देव-कृत्येषु नित्य-हानौ न पाप-भाक्” ।

इति । तस्मात् न कोऽपि धर्माधर्म-शास्त्रस्य॥ विज्ञवः—इति ॥

ननु, उक्त-प्रकारेण युग-सामर्थ्यस्यापेक्ष्यानेक-ग्रन्थ-परिचयम-न्तरेण दुर्विधात्वात् कथं मन्द-प्रज्ञानामकल्याणाय युग-सामर्थ्यानु-सारिण्यस्तुर्वर्ण-समाचारस्य निर्णयः? इत्यत आह,—

* निन्द्यानिन्दयोः,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† युगसामर्थ्यमनुसृत्या,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ इत्यमेव सर्वत्र पाठः । ग्रन्थान्तरे तु “पितृस्तस्याः”— इति पाठः ।

§ सौरागमे,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ धर्मशास्त्रस्य,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

पूर्वपक्षायाम्,— (१) ‘नन्वेवं कर्तौ पापिनामनिन्द्यत्वात्’— इत्या-दिना सन्दर्भेण भूमिकायां यः पूर्वपक्ष उपपन्नः, तस्य सिद्धान्त-मिशानीमाह एतदुक्तं भवतीत्यादिना ।

अहमद्यैव तत् सर्व्व* मनुसृत्य ब्रवीमि वः ।

चातुर्व्वर्ण्य-समाचारं शृण्वन्तु मुनि-पुङ्गवाः ! † ॥ ३५ ॥

इति । अनुसृत्य सर्व्वस्य मङ्गलव्याभिधानात् मन्दानामप्येतत् सुग्र-
हम् । 'अद्यैव'—इति काल-विलम्ब-निषेधात् अत्यायुषामप्यत्र ग्रन्थे
निर्णयः सुलभः । चत्वारो वर्णाश्चातुर्व्वर्ण्यम्, तस्य समाचारो धर्मः ।
आचार-शब्दः शील-पर्यायः लौकिकं वृत्तमाचष्टे^(१) । समीचीनः
शिष्टाभिमतआचारो यस्य धर्मस्य कारणत्वेन वर्तते, सोऽयं यजन-
याजनादि-कर्म-लक्षणो धर्मः समाचारः । अतएव, आचार-धर्मयो
हेतु-हेतुमद्रूपेण भेदं वक्ष्यति; 'आचारो धर्म-पालकः'—इति ।
श्रुतिश्च धर्माचारौ भेदेन व्यपदिशति;—“यथाकारी यथाऽऽचारी
तथा भवति”—इति । श्रुत्यन्तरे च कर्म-वृत्तयोर्भेदोऽस्माद्यते;—
“अथ, यदि ते कर्म-विचिकित्सा वा वृत्त-विचिकित्सा वा स्यात्”
इति । यद्यपि,—

‘शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनि-पुङ्गवाः !’ ।

इत्यप्रमत्तत्वं पूर्व्वमेव विहितम्, तथापि युग सामर्थ्य-प्रपञ्चनेन

* तद्वन्मै,—इति स० सो० सू० मू० पुस्तकेषु पाठः । तत्तद्वन्मै, इति
सो० मू० पुस्तके पाठः ।

† अविपुङ्गवाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अनुसृत्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) वृत्तं चरित्रम् । लौकिकपदेन, ‘ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता’—इत्यादि
हारीतायुक्तशास्त्रोपशान्त्यवच्छेदः ।

व्यवहितत्वात् तदेव पुनः स्मार्थते । अथ वा, पूर्व्वोक्तं युग-सामर्थ्य-
अवण-विषयम्, इदन्तु धर्म-अवण-विषयम्,* इत्युपनृक्तिः ॥

वक्ष्यमाण-धर्म-जातस्य परम-पुरुषार्थ-हेतुतां कैमुतिक-न्या-
येन^(१) अभिधातुं ग्रन्थ-पाठ-तदर्थ-ज्ञाने^(२) प्रशंसति,—

पराशर-मतं † पुण्यं पवित्रं पाप-नाशनम् ।

चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्म-संस्थापनाय च ॥ ३६ ॥

इति । पराशरेण प्रोक्तं ग्रन्थ-जातं ‘पराशर-मतं’, तच्च पाठ-मात्रेण
पुण्य-प्रदम् । पुण्यञ्च द्विविधम्,—इष्ट-प्राप्तकमनिष्ट-निवर्त्तकञ्च ।
तदुभयं ‘पवित्र-पापनाशन’-शब्दाभ्यां विवक्ष्यते । तदेव ग्रन्थ-जातं
‘चिन्तितम्’ अर्थतोविचारितं सत् पूर्व्ववत् पुण्य-प्रदं भवति । अर्थ-
विचारस्य प्रयोजनं वेधा,—स्वानुष्ठानं परोपदेशश्च । तदुभयं
‘ब्राह्मण’—इत्यादि-पद-द्वयेनोच्यते । ब्राह्मणस्यार्थो ब्राह्मणनिमित्तं[?]
स्वधर्मानुष्ठानमिति यावत् । ‘धर्म-संस्थापनम्’ परेषां धर्मोपदेशे-

* इदन्तु अवणं धर्मविषयम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† धर्मज्ञानस्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पराशर्य्यं मतं,—इति सो० मू० पुस्तके, पराशरमतं,—इति सु०
मू० पुस्तके पाठः ।

§ ब्राह्मणार्थो ब्राह्मणनिमित्तं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) कैमुतिकन्यायश्च,—“समवायश्च यत्रैषां तत्रान्ये बहुवैरुणाः । नूनं
सर्व्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः”—इति कन्दोगपरिशिष्टवा-
क्यादुभये ।

(२) द्वितीयादिवचनान्तं पदमिदम् ।

मानुषापनम्* । यदा, ग्रन्थ-पाठ-तदर्थ-ज्ञानयोरपीदृशोमहिमा,
तदा किमु वक्तव्यम्; अनुष्ठानं पुरुषार्थ-हेतुः,—इति(१) । युक्तञ्चित्त,
पराशरस्य पुस्तक-वज्रिष्ठ-प्रसाद-सम्भ-वरेण सर्व-शास्त्र-हृदयाभिज्ञ-
त्वात्† । तथा च, विष्णु-पुराणम्,—

“वैरे महति मद्वाक्यात् गुरोरस्याश्रिता जमा ।

तथा, तस्मात् समस्तानि भवान् शास्त्राणि वेत्स्यति ।

सन्तर्पेन समुच्छेदः‡ क्रोधेनाऽपि यतः कृतः ।

तथा, तस्मात्तदाभाग ! ददाम्यन्यमहं वरम् ।

पुराण-संहिता-कर्मा भवान् वत्स ! भविष्यति ।

देवता-पारमार्थ्यञ्च यथावदेत्यते भवान् ।

प्रवृत्ते च निवृत्ते च(१) कर्मण्यस्त-मला॥ मतिः ।

मत्-प्रसादादसन्दिग्धा तव वत्स ! भविष्यति” ।

इत्याचार-काण्डे प्रथमाध्याये आचारावतारः समाप्तः ॥०॥

(॥ ग्रन्थानुक्रमणिका समाप्ता ॥)

* अत्र, ‘शास्त्रशेखादिपदयोरर्थः’ - इत्यधिकः पाठः स० सो० पुस्तकयोः ।

† हृदयाभिज्ञत्वम्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अत्र, ‘इति’—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके । स चासङ्गतः, परवचना-
नामपि विष्णुपुराणीयत्वेन मध्ये ‘इति’ शब्दस्यायुक्तत्वात् ।

§ समुच्छेदः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ कर्मणि त्वमना,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) तदनेन कैमुतिकन्यायः प्रकृते समर्थितः,—इति मन्तव्यम् ।

(२) कामनापूर्वकं त्रियमात्रं काम्यं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं,
ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं क्रियमात्रं निष्कामं कर्म संसारनिवृत्तिसाधन-
त्वात् निवृत्तमुच्यते । तदुक्तं मनुना । “इह चासुखं वा काम्यं प्रवृत्तं
कर्मं कीर्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्वकं निवृत्तमुपदिश्यते”—इति ।

अथाचारो निरूप्यते । यत् पृष्ठम्,—

‘चातुर्वर्ण्य-समाचारं किञ्चित् साधारणं वद’ ।

इति, तत्रोत्तरमाह,—

चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्म-पालकः ।

आचार-भ्रष्ट-देहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ ३७ ॥

इति । आचारस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यामेहिकामुष्मिक-अयोहेतुत्वम्, आ-
चार-लक्षणञ्च, आनुशासनिके पर्वण्यभिहितम्,—

“आचारात्मभते ज्ञायु* आचारात्मभते श्रियम् ।

आचारात् कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य(१) चेह च ।

दुराचारो हि पुरुषो नैहायुर्विन्दते महत् ।

यस्य चित् चास्य भूतानि तथा परिभवन्ति च ।

तस्मात् कुर्याद्विहाचारं यदीच्छेद् भूतिमात्मनः ।

अपि पाप-शरीरस्य आचारो हन्यलक्षणम् ।

आचार-लक्षणो धर्मः सन्तस्याचार-लक्षणाः ।

साधूनाञ्च यथावत्तमेतदाचार-लक्षणम्” ।

* ज्ञायु,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† न सन्ति,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ यदिच्छेत्, इति सु० स० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) प्रेत्य परलोके ।

इति । हारीतोऽपि* स्मरति,—

“साधवः क्षीण-दोषाः स्युः सङ्कन्दः साधु-वाचकः ।

तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः सञ्च्यते ॥

इति । मनुरप्याह—

“तस्मिन् देशे यत्राचारः पारम्पर्य-क्रमागतः ।

वर्षाणां सान्तरालानां स सदाचारउच्यते”^(१) ।

इति । सन्तः श्रिष्टाः । तेषां स्वरूपमाह भगवान् बोधायनः^२ ।

“श्रिष्टाः खलु विगत-मत्सराः निरहङ्काराः कुम्भी-धान्याः^(३) अलो-
लुपाः दम्भ-दर्प-लोभ-मोह-क्रोध-विवर्जिताः”—इति । आरण्य-
पर्वणि,—

“अक्रुध्यन्तोऽनसृज्यन्तोनिरहङ्कार-मत्सराः ।

अजवः श्रम-सम्पन्नाः श्रिष्टाचाराभवन्ति ते ।

* इतोऽपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यस्मिन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ मनुरप्याह— इत्यादि, ‘इति’—इत्यन्तः पाठोनास्ति स० सो० पुस्त-
कयोः ।

§ बोधायनः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । एवं सर्वत्र ।

(१) तस्मिन् देशे ब्रह्मावर्तदेशे । इदं हि पूर्वमुक्तम्,—“सरस्वती-दृष-
द्वयोर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देव-निर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते”—
इति । पारम्पर्यक्रमागतो नस्तिदानीन्तनः । सान्तरालाः सङ्कीर्णाः ।

(२) ‘वर्षानिर्व्याहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः, इति कुल्लूकभट्टः ।
‘कुम्भी उद्धृक्ता, वाष्पासिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यकः’—इति
मेधातिथिः ।

चैविद्य-वृद्धाः शुचयोऽतृप्तवन्तोऽयश्चिन्तः ।

गुरु-शुश्रूषवोदान्ताः श्रिष्टाचाराभवन्ति ते” ।

इति । अत्र, श्रिष्टानामभिमतोदया-दाक्षिण्य-विनयाद्यन्वितोऽतृप्त-
विशेषआचारः,—इत्युक्तं भवति । स आचारः श्रौतं स्मार्त्तञ्च* धर्मं
पालयति । धर्म-विघातिनां नैर्घृण्य-क्रोधादीनामभावात् । असति
त्वाचारे विरोधि-सङ्गावात् धर्मएव न प्रवर्त्तते, कथञ्चित् प्रवृत्तो-
ऽपि परावर्त्तते । सोऽयं धर्म-पालकआचारस्तुष्टुर्णां वर्णानां साधा-
रणः । ननु, ‘किञ्चित् साधारणं वद,’—इति धर्मः पृष्ठः प्रत्युत्तर-
त्वाचार-विषयम्,—इति न सङ्गच्छते,—इति चेत् । न, निमित्त-
नैमित्तिकयोरुपाचार-धर्मयोरभेदस्य विवक्षितत्वात् ॥

इदानीं ब्राह्मणस्यामाधारणं धर्मं दर्शयति,—

षट् कर्माभिरतो नित्यं देवता-ऽतिथि पूजकः ।

हुत-शेषन्तु भुञ्जानोऽ ब्राह्मणोनावसीदति ॥ ३८ ॥

इति । यजन-याजनाध्ययनाध्यापन-दान-प्रतिग्रहाः षट् कर्माणि ।

तदाह मनुः,—

“अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चापि षट् कर्माण्यय-जन्मनः” ।

* श्रौतं स्मार्त्तञ्च,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

† तत् कथञ्चित्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ भुञ्जीयात्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

इति । अत्राध्यापनं कूर्म-पुराणे प्रपञ्चितम्,—

“एवमाचार-सम्पन्नमात्मवन्तमदात्मिकम् ।

वेदमध्यापयेद्धर्म-पुराणाङ्गानि नित्यशः ।

संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुज्ञानमनिर्दिशन् ।

यसते द्यूकृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ।

आचार्य-पुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदोषार्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्यादश धर्मतः^(१) ।

कृत-श्रद्धा तथाऽद्रोही मेधावी शुभ-कृत्स्नः ।

आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याप्यादिजोत्तमैः” ।

इति । विष्णुरप्याह,—“नापरोक्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नोपनयेत्”—

इति । वशिष्ठः,—

विद्या इ वै ब्राह्मणमाजगाम

गोपाय मां सेवधिक्षेऽहमस्मि ।

अस्रयकायानुजवे शठाय

न मां ब्रूयावीर्यवती तथा स्याम्” ॥

इति । अध्यापने नियममाह धर्मः,—

“सततं प्रातरुत्थाय दन्त-धावन-पूर्वकम् ।

ज्वाला ज्वाला च शिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः” ।

इति । मनुरपि,—

अध्येष्यमाणन्तु गुरुर्नित्यकालमतन्वितः ।

अधीष्व भो इति ब्रूयादिरामोऽस्त्विति वा रमेत् ।

(१) सः ज्ञातिः । सत्ये आचार्यपुत्रादयो दश अध्याप्याः ।

इति । अध्येष्यमाणः शिष्यः, तं प्रति* वेदमुच्चारयिष्यन् प्रतिदिनमध्या-
पन-प्रारम्भे अतन्वितः,—“अधीष्व भोः”—इति ब्रुवन्प्रारम्भेन, समाप्तौ
“विरामोऽस्तु”—इति ब्रुवन्नुपरमेतः ईश्वर-प्रीतयो । एतत् सर्वमभि-
प्रेत्य श्रुतिराह,—“अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत”—इति ।

अत्र प्रभाकरो मन्यते,—‘उपनयीत’—इति नयतेरात्मनेपदस्य
आचार्य-करणे पाणिनिना सूचितत्वात्^(१) उपनयनाध्यापनयोस्त्राङ्गा-
ङ्गिभावत्वेनैक-कर्तृकत्वात्^(२) आचार्यत्व-कामोऽध्यापनेऽधिकारी । अत-
एव मनुना स्मर्यते,—

“उपनीय तु सः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

स-कल्पं स-रहस्यञ्च तमाचार्यं प्रवक्षते” ॥

इति । एवं चाध्यापन-विधौ सुस्थिते सत्यध्ययनस्य पृथग्विधिर्न कल्प-
नीयो भविष्यति ; विहितस्याध्यापनस्याध्ययनमन्तरेणानुपपत्तेरध्ययन-
स्थार्थ-सिद्धत्वात्^(३) । ननु, नाध्ययन-विधौ कल्पना-दोषोऽस्ति,

* अध्येष्यमाणः शिष्यं प्रति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† ईश्वर-प्रीतये,—इति नास्ति शा० पुस्तके ।

‡ उपनयीत,—इत्यादि, स्मर्यते,—इत्यन्तः पाठः स० सो० पुस्तकयोर्भेदः ।

(१) “सम्माननोत्सर्जनाचार्यकरण-ज्ञान-भूति-विगयन-व्ययेषु नियः” (१००
इपा० ३६ सू०) इति पाणिनिसूत्रम् ।

(२) “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनीयत तमध्यापयीत”—इति श्रुत्या तयोरेक-
कर्तृकत्वमवगम्यते । तच्च तयोरेकाङ्गिभावमन्तरेण नोपपद्यते ।
एकाङ्गिभावस्य ह्यभावे इच्छया कश्चित् किञ्चित् कुर्यात् कश्चिच्च
किञ्चिदिति नैककर्तृकत्वनियमः स्यात् । तथाचोपनयनमङ्गं अध्यापन
साङ्गोति वक्ष्यमाणमनुवचनात् व्यक्तम् ।

(३) तथाच, अर्थापत्त्या माणवकस्याध्ययनं स्मर्यते, इति भावः ।

कृत्तृत्वे विधेः सत्तात्* “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति श्रुतेः । मैवम्, अधि-
कार्यश्रवणेनास्य विधेरनुष्ठापकत्वायोगात् । अथोच्येत,—विश्वजिज्ञासेन
रात्रिसप्त-न्यायेन वाऽधिकारी परिकल्प्यतां;—“विश्वजिता यजेत”
इत्यत्र ‘एतत्कामः’—† इति (१) नियोज्य-विशेषणस्याश्रवणादनुष्ठाना
प्राप्तौ स्वर्गस्य सर्वैरिष्यमाणत्वात् (२) स एव (३) तद्विशेषणत्वेन परिक-
ल्पितः, एवमत्र स्वर्गकामो माणवको (४) नियोज्योऽस्तु । रात्रिसप्ते,—
“प्रतितिष्ठन्ति इ वै य एतारात्रीरुपयन्ति”* इत्यर्थ-वाद-श्रुतायाः प्रति-

* कल्पनादोषः स्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तत्कामः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ मानवको,—इति स० सो० पुस्तकयोर्दन्त्यमध्यः पाठः । एवं परञ्च ।

* प्रतितिष्ठन्तीह वा एते य एता रात्रौरुपयन्ति,—इति सु० पुस्तके
पाठः । उपयन्ति,—इत्यत्र उपयजन्ति,—इत्यन्यत्र पाठः ।

(१) नियोज्योऽधिकारी । कामनावानेव हि कान्ये अधिक्रियते इत्यतः तद्वि-
शेषणीभूतायाः फलकामनायाः परिकल्पना आवश्यकी ।

(२) सर्वैरिष्यमाणत्वं फलान्तरमपरिकल्प्य स्वर्गस्य परिकल्पनायां विनि-
गमकम् । तथाच जैमिनिसूत्रम् । “स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्य-
विश्रित्यतात्” (मी० ४ अ० २ पा० १५ सू०) इति । स इति विधेय
प्राधान्यविवक्षया पुंसा निर्देशः । स्वर्गो नियोज्यविशेषणं स्यात्
सर्वान् पुरुषान् प्रति अविशेषात् । “सर्वे हि पुरुषाः स्वर्गकामाः ।
कुतश्च तत् ? प्रीतिर्हि स्वर्गः । सर्वे च प्रीतिं प्रार्थयन्ते”—इति शाबर-
भाष्यम् ।

(३) यद्यपि ‘काम्यं कामान्वितेन च’—इत्यादि स्मरणात् स्वर्गकामनैव
नियोज्यविशेषणं, तथापि स्वर्गकामनायानियोज्यविशेषणत्वे स्वर्गोऽपि
तद्विशेषणतया भासते, इत्यभिप्रायेण ‘स एव’ इत्युक्तम् ।

(४) माणवकोऽनधीतवेदोवटुः । ‘अष्टमो माणवको ज्ञेयः’—इति स्मरणात् ।

ष्टायाः, अत्यन्तमश्रुतात्* स्वर्गतः प्रत्यासन्नतया, प्रतिष्ठाकामोऽधि-
कारी कल्पितः (१), एवमत्र, पयः-कुल्यादि-कामोऽधिकारी स्यात्,—
“यदृचोऽधीते पयसः कुल्याः अस्य पितृन् स्वधाश्रमिव हन्ति, यद्यजुंषि
घृतस्य कुल्याः, यत्सामानि सोमएभ्यः पवते”—इत्यर्थवादात्,—इति ।
मैवम्, पयः-कुल्यादेर्ब्रह्मयज्ञ-विधि-शेषत्वात्, माणवकस्याप्रबुद्धत्वेन
स्वर्गकामत्वाऽसम्भवाच्च (२) । कथञ्चित् सम्भवेऽप्यन्योन्याश्रयत्वं दुर्वारम् ;
अधीते स्वाध्याये पश्चादध्ययन-विध्यवगमः, तदवगमे चाध्ययनम्,—
इति । तस्मात्, अध्ययनस्याध्यापन-प्रयुक्तत्वादध्यापनमेव विधीयते
नाध्ययनम् (३),—इति ।

तदेतदुह-मतमन्ये वादिनो न लभन्ते ; अनित्येनाध्यापनेन नित्य-

* अत्यन्तमश्रुतत्वात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† इत्यर्थवादस्तुतिरिति,—स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ मन्यवादिनो,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) अत्र, “फलमाप्तेयो निर्देशादश्रुतौ श्रुतमानं स्यात्” (मी० ४ अ०
२ पा० १८ सू०) इति जैमिनिसूत्रम् । रात्रिसप्तादौ अर्थवाद-
निर्दिष्टमेव फलं स्यात्, फलस्यात्यन्तमश्रुतौ हि स्वर्गस्यानुमानमित्या-
ज्येय आचार्यो मन्यते इति सूत्रार्थः ।

(२) तथाच, न पयः कुल्यादेरध्ययनफलत्वकल्पनसम्भव इति रात्रिसप्त-
न्यायस्यानवकाशः । स्वर्गकामनाया असम्भवात् विश्वजिज्ञासयाप्य-
नवकाशः ।

(३) तथाच अध्यापनविधिर्नैवाध्ययनस्य लाभेन “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः”—
इति श्रूयमाणत्वात् विधित्वासम्भवाच्चिन्त्यानुवादएवेति गुरुणां सि-
द्धान्तः । एतच्च जैमिनीयन्यायमाणावित्तरे स्पष्टम् ।

स्वाध्ययनस्य प्रयोजकमशक्यत्वात्, अनित्यं साध्यापनं जीवन-कामस्य^(१) तत्साधिकारात् । तदाह मनुः,—

“वृक्षान्तु^(२) कर्मणामस्य जीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतियहः” ॥

इति । अध्ययनन्तु नित्यम्, अकरणे प्रत्यवायस्य मनुना स्मृतत्वात्;

“योऽनधीत्य द्विजो वेदान्त्यच* कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्वयः” ॥

इति । अतः स्व-विधि-प्रयुक्तमेवाध्ययनम् । न चान्योन्याश्रयः, अध्यय-
नात् प्रागेव सन्ध्या-वन्दनादाविव पित्रादि-मुखेन विध्यर्थावगमात्,
पित्रादिभिर्नियमितत्वादेव माणवकस्य न अप्रबुद्धत्व-दोषोऽस्ति ।
यद्यपि, तैत्तिरीय-शाखायाम्,—“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति वाक्यस्य
पञ्च-महायज्ञ-प्रकरणे पठितत्वाद् ब्रह्मयज्ञ-विधि-रूपताः, तथाप्यशेष-
स्मृतिषपनयन-पूर्वकस्वाध्ययनस्य प्रपञ्चमानत्वान्मूल-भूत-श्रुतिरनुमा-
तव्याः । विवरणकारस्तु,—“अध्यापयीत”—इत्यत्र णिजर्थस्य जीवना-
र्थत्वेन रागतः प्राप्तत्वात्, प्रकृतस्वाध्ययनस्य विधेयतामभिप्रेत्य, “अष्ट-
वर्षाब्राह्मण-उपगच्छेत्सोऽधीयीत”—इति वाक्यं विपरिणम्य ॥ उप-

* वेदमन्यत्र,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

† पित्रादिनियमितत्वात् एवं माणवकस्य नाप्रबुद्धत्वे दोषोऽपि,—इति
मु० पुस्तके पाठः ।

‡ ब्रह्मयज्ञविधिरयम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ श्रुतिरर्थानुगन्तव्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ विपरीतान्योपपादयामास,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) जीवनं जीविका वृत्तिरिति यावत् ।

(२) वृक्षां यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतियहकृत्यानाम् ।

पादयामास^(१) । सर्वथाप्यस्ति नित्यः स्वाध्यायाध्ययनस्य विधिः—

“स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इत्येवमात्मकः श्रौतः । तथा स्मृतिरपि,—

“तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च विधि-चोदितैः ।

वेदः कृतस्त्रोऽधिगन्तव्यः स-रहस्योद्विजन्मना”^(२) ॥

इति । *अधिगतिरर्थ-विचार-पर्यन्तमध्ययनम् । तथा च कूर्म-
पुराणे, अध्ययन-तदर्थ-विचारयोरभावे प्रत्यवायः स्मर्यते,—

“योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।

स वै मूढो न सम्भाव्यो वेदवाह्योद्विजातिभिः ॥

वेदस्य पाठ-मात्रेण सन्तुष्टो वै भवेद्द्विजः ।

पाठ-मात्रावसायी तु पङ्के गौरिव सीदति ॥

योऽधीत्य विधिवद्देदं वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्र-समः पाचतां न प्रपद्यते” ॥

इति । अध्ययनस्येतिकर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“शूरेष्वैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

ब्राह्मणस्याप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ॥

हितं चास्याचरेन्नित्यं मनोवाङ्माय-कर्मभिः” ।

* अधिगमि,—इति स० पुस्तके पाठः ।

(१) अध्यापयीत—इत्यत्र णिजर्थोऽध्ययनप्रयोजकत्वं, तत्साध्यापनपर्यवसितं ।
अध्यापनस्य जीविकार्थत्वन्तु ‘वृक्षान्तु कर्मणामस्य’—इति पूर्वोक्त-
मनुवचनात् व्यक्तम् । तथाच तस्य जीवनानुक्रमस्थापारतया रागतः
प्राप्तत्वात् न विधेयत्वं । किन्तु अप्राप्तस्याध्ययनस्यैव । तथाच, ‘अष्टवर्षं
ब्राह्मणमुपनयीत’—इत्यादिवाक्यं ‘अष्टवर्षाब्राह्मणउपगच्छेत्’ इत्या-
दिविपरिणामेणोपपादनीयमिति विवरणकारस्याशयः ।

(२) रहस्यमपनिषत् ।

इति । विष्णु-पुराणेऽपि,—

“उभे मध्ये रविं भूप ! तथैवाग्निं समाहितः ।

उपतिष्ठेत्, तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥

स्थिते तिष्ठेद्भजेत् याते नीचैरासीत चासने* ।

श्रियोगुरोर्नर-श्रेष्ठ ! प्रतिकूलं न सञ्चरेत् ॥

तेनैवाक्तः पठेद्देवं नान्य-चित्तः पुरः-स्थितः ।

अनुज्ञातस्य भिज्जात्रमश्रीयात् गुरुणा ततः ॥

ग्रीवाचारवता तत्र कार्यं शूश्रूषणं गुरोः ।

ब्रतानि^(१) चरता शास्त्रोवेदस्य कृत-बुद्धिमा” ॥

इति । कौर्मैऽपि,—

“आहूतोऽध्ययनं कुर्याद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।

नित्यमुद्धृत-पाणिः स्नात् साध्वाचारः सुसंयतः” ॥

इति । स्व-कुल-परम्पराऽऽगतायाः शाखायाः पाठोऽध्ययनम् ।

तदाह वशिष्ठः,—

“पारम्पर्यागतोद्येषां वेदः स-परिवृंहणः^(२) ।

तच्छास्त्रं कर्म कुर्वीत तच्छाखाऽध्ययनं तथा” ॥

इति । स्व-शाखा-परित्यागं सएव निषेधति,—

“यः स्व-शाखां परित्यज्य पारक्यमधिगच्छति ।

स गृहद्रवदहिः कार्यः सर्व-कर्मसु साधुभिः ॥

* चासिते,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) ब्रतानि तत्तद्देवमागाध्ययने विहितानि गोमिकाद्युक्तानि ।

(२) सपरिवृंहणः अङ्गोपाङ्गेतिहासादिसहितः ।

स्वीया शाखोज्झिता येन ब्रह्म तेनोज्झितं परम् ।

ब्रह्मैव स विज्ञेयः सङ्गिर्नित्यं विगर्हितः” ॥

इति । स्व-शाखाऽध्ययन-पूर्वकन्त्यन्य-शाखाऽध्ययनं तेनैवाङ्गीकृतम्,—

“अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत्” ।

इति । वेदवङ्म-शास्त्रमधीयीत । तदाह बृहस्पतिः,—

“एवं दण्डादिकैर्युक्तं संज्ञात्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेत् पश्चात् शास्त्रं मन्वादिके तथा ॥

ब्राह्मणोवेद-मूलः स्थाच्युति-स्तथोः समः स्मृतः ।

सदाचारस्य च तथा ज्ञेयमेतत्त्रिकं सदा ॥

अधीत्यचतुरोवेदान् साङ्गोपाङ्ग-पद-क्रमान्^(१) ।

स्मृति-हीनाः न शोभन्ते चन्द्र-हीनेव सर्व्वरी” ॥

इति । अत्र, अध्ययनेन पञ्चधा वेदाभ्यासः उपलक्षितः ।

तथाच दक्षः,—

“वेद-स्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं* जपः† ।

तद्दानं चैव शिष्येभ्योवेदाभ्यासोहि पञ्चधा” ॥

* विचारोध्ययनं,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तपः— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) अङ्गानि,— “शिक्षाकथ्योप्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषाश्चितिः । हृन्दसां विधितिश्चैव षडङ्गोऽवेद इत्येते” — इत्युक्तानि । उपाङ्गानि पुष्पसूत्रादीनि । पदोपश्लेषविशेषः यत्र ऋचां पदानि पृथक् पश्यन्ते । क्रमोऽपि यत्रविशेषः यत्र पूर्वपदं त्यक्त्वा उत्तरपदमुपादीयते ।

इति । हारीतोऽपि,—

“मन्त्रार्थ-ज्ञोजपन् जुहुन्तथैवाध्यायन् द्विजः ।

स्वर्ग-लोकमवाप्नोति नरकन्तु विपर्यये” ॥

इति । गुरु-मुखादेशाच्चेतयं नतु लिखित-पाठः कर्त्तव्यः ।

तदाह नारदः,—

“पुस्तक-प्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरु-सन्निधौ ।

भ्राजते न सभा-मध्ये जार-गर्भेऽव स्त्रियाः” ॥

इति । अध्ययने वर्जनीयानाह मनुः,—

“नाविष्यष्टमधीयीत न शूद्र-जन-सन्निधौ ।

न निशाऽन्ते परिश्रान्तो* ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्” ॥

इति । नारदोऽपि,—

“हस्त-हीनस्तु योऽधीते स्वर-वर्ण-विवर्जितः^(१) ।

ऋग्यजुः-सामभिर्हृग्धोविद्योनिमधिगच्छति” ॥

इति । व्यासोऽपि,—

“अनध्यायेन्वधीतं यद्यपि शूद्रस्य सन्निधौ ।

प्रतिग्रह-निमित्तं च नरकाय तदुच्यते” ।

॥ इत्यध्ययनाध्यापनयोः प्रकरणे ॥

* प्रतिश्रान्तो,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) वैदिकानां द्विविधा अध्ययनप्रणाली वर्तते, हस्तस्वरकण्ठस्वरभेदात् । तदुभयविधस्वररहितमध्ययनमत्र निन्द्यते,— इति मन्त्रार्थम् ।

अथानध्यायाः । तैच द्विविधाः ; नित्यानैमित्तिकाश्च । तत्र

नित्यानाह हारीतः,—

“प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः ।

अथोऽनध्यायेऽद्य शर्वर्यां नाधीयीत कदाचन” ॥

इति । नैमित्तिकानाह याज्ञवल्क्यः,—

“अ-क्रोष्टु-गर्द्धभोलूक-साम-वाणार्त्त-निखने^(१) ।

अमेध-शव-शूद्रान्य-शमभान-पतिताम्रिके ॥

देवोऽशुवावात्मनि च विद्युत्-स्तनित-संज्ञवे ।

भुक्ताऽऽर्द्रपाणिरभ्योन्तरर्द्धरात्रेऽतिमाहते ॥

पांशु-वर्षे दिशां दाहे* सन्ध्या-नीहार-भीतिषु ।

धावतः पूति-गन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥

खरोद्ग-यान-हस्त्यश्च-मौ-वृक्षेरिण-रोहणे^(२) ।

सप्त-त्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः” ॥

इति । अन्ये त्वनध्यायास्तत्र तत्र स्मर्यन्ते । तथाच नारदः—

“अयने विषुवे चैव शयने वेधने हरेः ।

अनध्यायस्तु कर्त्तव्योमन्वादिषु युगादिषु” ॥

* पांशुप्रवर्षेदिग्दाहे,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) सामनिखने ऋग्यजुषोरनध्यायोबोद्धव्यः । “सामभ्यनाऽऽग्यजुषी नाधीयीत कदाचन”—इत्युक्तेः ।

(२) ईरिणं बालुकामयभूमिः ।

इति । मन्वादयोर्मन्त्र-पुराणेऽभिहितः,—

“अश्वयुक्-शुक्ल-नवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।
द्वितीया चैव-मासस्य* तथा भाद्र-पदस्य च ॥
फाल्गुनस्य त्रिमासाया पौषस्यैकादशी तथा† ।
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी‡ ॥
आवणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा§ ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैवी ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ।
मन्वन्तरादयश्चैते दत्तस्याक्षय-कारकाः॥” ॥

इति । युगादयोर्विष्णु-पुराणे वर्णिताः,†—

“वैशाख-मासस्य च या**द्वितीया
नवम्यसौ कार्तिक-शुक्ल-पक्षे ।
नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे††
चयोदशी पञ्चदशी च माघे” ॥

सूर्यपुराणे,—

- * द्वितीयाचैवमासस्य—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।
- † अयं पाठोऽयन्तरेषु बह्व्यु दृष्टत्वादाहतः । ‘पुष्यस्यैकादशी तथा’—
इतित्वादर्थपुस्तकेषु पाठः ।
- ‡ तथा माघस्य सप्तमी,—इति यन्तरे पाठः ।
- § तथाऽऽमासस्य पूर्णिमा,—इति यन्तरे पाठः ।
- ॥ मन्वन्तरादयश्चैतादन्त्याक्षयकारिकाः,—इति यन्तरेऽदृतः पाठः ।
- † वर्णिता,—इति नास्ति स० सो० पुस्तकयोः ।
- ** सिता,—इति यन्तरेऽदृतः पाठः ।
- †† तमिषपक्षे,—इति पाठो यन्तरेऽदृतः ।

“उपाकर्त्तव्यं चोत्सर्गे(१) चिरात्तं क्षणं स्वतम् ।

अष्टकासु त्वहोरात्रमृतवन्तासु च रात्रिषु ॥

मार्गशीर्षे तथा पौषे माघ-मासे तथैव च ।

तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्ण-पक्षे तु सूरिभिः” ॥

इति । गौतमोऽपि,—“कार्तिकी-फाल्गुन्याषाढी-पौर्णमासी* तिस्रो-
ऽष्टकाः चिराचम्”,—इति । उक्त-पौर्णमासीरारभ्य चिराचम् । तथा
तिस्रोऽष्टकाः सप्तम्यादयः, तास्यपि चिराचमनध्ययनमित्यर्थः । पैठी-
नसिः,—“कृष्णे भवाः तिस्रोऽष्टकाः, मार्गशीर्ष-प्रभृतयः इत्येके”—
इति । आपस्तम्बस्तु, उपाकर्त्तारभ्य मासं प्रदोषेऽनध्यायमाह,—
“आवण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत”—
इति । प्रदोष-शब्देनात्र पूर्व-रात्रिः विवक्षिता । चयोदश्यादि-
प्रदोषेष्वपि नाधीयीत । तथाच आदित्यां पुराणम्,—

“मेधा-कामस्तयोदश्यां सप्तम्याञ्च विशेषतः ।

चतुर्थ्याञ्च प्रदोषेषु न स्मरेन्न च कीर्त्तयेत्” ॥

इति । चतुर्थ्यादि-तिथि-द्विविधे प्रजापतिः,—

“षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ न नाडिका† ।

प्रदोषे नत्वधीयीत द्वितीया नव-नाडिका” ॥

- * पौर्णमासीति,—इति पाठः म० पुस्तके ।
- † आदित्य, इति नास्ति स० सो० पुस्तकयोः ।
- ‡ अर्द्धरात्रौ न नाडिकाः,—इति म० पुस्तके पाठः ।

(१) उपकार्त्तव्यं चोत्सर्गो मृष्ट्याद्युक्तकर्मविशेषौ अध्ययनारम्भसमाप्त्यो-
र्कर्त्तव्यौ । परमेतौ मृष्ट्यादिभिरपि मन्त्राणामवामयाततात्वं
प्रत्यक्षं कर्त्तव्यावित्यन्यत्र विस्तरः ।

इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अहं प्रेतेश्वनध्यायः शिष्यत्विग्-गुरु-बन्धुषु ।
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्व-शास्त्रे ओचिये तथा* ॥
सन्ध्या-गर्जित-निर्घात-भू-कंपोक्ता-निपातने^(१) ।
समाप्य वेदं शु-निष्प्रमारण्यकमधीत्य च ॥
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राज-सूतके ।
क्षतु-सन्धिषु भुक्ता च आद्विकं प्रतिगृह्य च ॥
पशु-मण्डूक-मकुल-आहि-मार्जार-मूषिकैः† ।
कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्र-पाते तथोच्छ्रये” ॥

इति । मनुरपि,—

“धौरेरुपमुते याने सभ्रमे वाऽग्नि-कारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वान्कृते^(२) तथा” ॥

* स्व-शास्त्राओचिये मृते,—इति म० पुस्तके पाठः ।

† मूषिकैः, इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः ।

(१) निर्घातोपके यथाक्रमम्,—“यदान्तरीक्षे वनवान् मारुतो मरुता
हतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः” । “रुहश्चिखा च
सूक्ष्माया रक्तनीलशिलोन्मला । पौरुषी च प्रमाणेन उष्णानानावि-
धास्तृता” इत्युक्तञ्चक्षे ।

(२) “प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्ति” — इति-
वचनात्, “अतिसौभादसत्वाद्वा नास्तिक्यादाऽप्यधर्मतः । नरापचा-
राभियतमुपसर्गं प्रवर्त्तते । ततोऽपचाराभियतमपवर्त्तन्ति देवताः ।
ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तान् दिव्यानामसभूमिजान् । तथैव त्रिविधास्तोत्रे
उत्पाताः देवनिर्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्भावयन्ति-

इति । कूर्म-पुराणे,—

“संज्ञातकस्य छायायां शास्त्रलेर्मधुकस्य च ।
कदाचिदपि नाध्येयं केविदार-कपित्थयोः” ॥

इति । उक्तानामप्यनध्यानामपवादमाह मनुः,—

“वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नित्यके* ।
मानुरोधोऽस्त्यनध्याये होम-मन्त्रेषु चैवहि” ॥

इति । वेदोपकरणान्यङ्गानि । नित्य-स्वाध्यायोन्नद्ध-यज्ञः । शौन-
कोऽपि,—

“नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।
नामध्यायोऽस्ति वेदानां, ग्रहणे ग्राहणे स्मृतः”† ।

इति । कूर्म-पुराणेऽपि,—

“अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहास-पुराणयोः ।
न धर्म-शास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत्” ॥

इति ।

॥०॥ इत्यनध्यायप्रकरणं ॥०॥

पूर्वमध्यनाध्यापने चेतिकर्त्तव्यतेतिरूपिते, अथ यजन-याजने
निरूपयामः ।

* नैतिके,—इत्यन्यत्र पाठः ।

† तथा,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ इतिकर्त्तव्यत्वेन,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

च”—इत्युक्तेष्व आपञ्चानाय देवकर्त्तृकोभूत्यादीनां सम्भावप्रबो-
द्धत इति ज्ञेयम् ।

तत्र, यजनस्य सृष्टिं प्रयोजनं चाह भगवान्,—

“सह-यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजा-पतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्ट-काम-धुक् ॥

देवान् भावयतानेन ते देवाभावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवादास्यन्ते यज्ञ-भाविताः ।

तेर्दत्तानप्रदायैभ्यो योभुङ्क्ते स्तेन एव सः” ॥

इति । तस्य च यजनस्य सात्विक-राजस-तामस-भेदेन त्रैविध्यं
स एवाह,—

“अ-फलाकांक्षिभिर्यज्ञोविधि-वृष्टोयदृश्यते ।

यष्टयमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ॥

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।

दृश्यते भरत-श्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥

विधि-हीनमसृष्टाक्षं मन्त्र-हीनमदक्षिणम् ।

अद्धा-विरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते” ॥

इति । आद्यमेधिके पर्वणि द्विजादि-सृष्टे* यज्ञार्थत्वं-प्रतिपादनेन
यज्ञः प्रव्रस्यते,†—

“यजनार्थं द्विजाः सृष्टास्सारकादिवि देवताः ।

गावो यज्ञार्थमुत्पन्ना दक्षिणार्थं तथैव च ॥

सुवर्णं रजतं चैव पाणीं कुम्भार्थमेव च ।

* द्विजाति-सृष्टे,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† प्रव्रस्यते,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ पाचं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

इदमार्थमथ यूपार्थं ब्रह्मा चक्रे वनस्पतिम् ॥

याम्यारण्यान् पशवो^(१) जायन्ते यज्ञकारणात्” ।

इति । हारीतोऽपि, अत्रय-व्यतिरेकाभ्यां यज्ञ-महिमानं दर्शयति,—

“यज्ञेन लोकाविमलाविभान्ति,

यज्ञेन देवाः अमृतत्वमाप्नुवन् ।

यज्ञेन पापैर्वृद्धभिर्विमुक्तः,

प्राप्नोति लोकानमरस्य विष्णोः ॥

नास्त्ययज्ञस्य लोको वै नायज्ञो विन्दते शुभम् ।

अविष्ट-यज्ञोऽपूतात्मा भ्रष्टति* क्षिप्त-पर्णवत्” ॥

इति । यज्ञ-विशेषास्तग्नि-होत्रादयः । तथाच श्रूयते,†—“प्रजापति-
र्यज्ञानसृजताग्नि-होत्रं चाग्नि-होत्रमस्य पौर्णमासीं चोक्त्यं चामा-
वास्यां चातिरात्रं च”—इति । अग्नि-होत्रादीनां संकतैरग्निभिः
साध्यत्वात्तत्-संस्कारकमाधानमादावनुष्ठेयम् । तत्र प्रजापतिः,—

“सर्वयज्ञाधिकारी स्यादाहिताग्नार्धने सति‡ ।

आदध्यान्निर्धनोऽप्यग्नौ नित्यं पापभयात्॥ दिजः” ॥

* भ्रष्टति, इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† श्रूयते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ सर्वसंस्थाधिकारः स्यादाहिताग्नार्धने सति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ पापभयात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) “याम्यारण्यान्सुतुर्दश । गौरविरजोऽग्नोऽन्वतरोगर्दभोमनुष्याश्चेति
सप्त याम्याः पशवः । महिष-वानर-श्व-सरीसृप-वृक्ष-पुच्छ-मृगाश्चेति
सप्तरण्याः पशवः”—इति पैठिनसि वचनमच स्मर्यव्यम् ।

इति । अकरणे प्रत्यवायः कूर्म-पुराणे दर्शितः,*—

“भासिकादयवाऽऽसत्याद्योऽग्नीन्नाधातुमिच्छति ।

यजेत वा न यजेत स याति नरकान् वदन् ॥

तस्मात्सर्व-प्रयत्नेन ब्राह्मणोऽपि विशेषतः ।

आधायाग्नीन् विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरम्” ॥

इति । अतिस, कासादि-विशिष्टमाधानं विधत्ते,—“वसन्ते ब्राह्मणो-
ऽग्निमादधीत ; वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः, स्त्रैवैनमृतावाधाय ब्रह्मवर्चसी
भवति, योमे राजन्यमादधीत ; योमे वै राजन्यस्यर्तुः, स्त्रैवैनमृता-
वाधाय इन्द्रियवान् भवति, शरदि वैश्यमादधीत ; शरद्वै वैश्यस्यर्तुः,
स्त्रैवैनमृतावाधाय पशुमान् भवति”,—इति । आश्वमेधिकेऽपि,†—

“वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यादाधेयोऽग्निर्नराधिप ।

वसन्तो ब्राह्मणः प्रोक्तो वेद-योनिः स उच्यते ॥

अन्याधानं? ॥ येनाय वसन्ते क्रियते नृप ! ।

तस्य श्रीर्ब्रह्मरुद्रश्च ब्राह्मणस्य विवर्द्धते ॥

रुद्रियस्याग्निराधेयो योमे श्रेष्ठः स वै ॥ नृप ! ।

येनाधानन्तु वै योमे क्रियते तस्य वर्द्धते ॥

श्रीः प्रजाः पशवस्यैव विष्णुस्यैव वरुणस्यैव यशः ।

* दर्शितः,—इति नास्ति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† इन्द्रियायी,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ आश्वमेधिकेऽपि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ अन्यमाधेयं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ श्रेष्ठस्य वै,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

शरत्-काले तु* वैश्वस्याप्याधानीयोज्यतामनः ॥

शरद्वाजः† स्वयं वैश्यो वैश्य-योनिः स उच्यते ।

शरदाधानमेवं वै क्रियते येन पाण्डव ॥

तस्य श्रीः वै प्रजाऽऽयुषः‡ पशवोऽर्थश्च वर्द्धते” ।

इति । आधान-पूर्वकाश्च यज्ञाः, दर्शादयः । तथाच वशिष्ठः,—“अवश्यं
ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, दर्श-पूर्णमासाययणेष्टि-चातुर्मास्यैः पशुसोमैश्च
यजेत”—इति । शरीतोऽपि,—

“पाक-यज्ञान् यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांस्तु नित्यशः ।

सौम्यांस्तु विधिपूर्वेण यश्चेत् धर्ममव्ययम्” ॥

इति । ते च गोतमेन॥ दर्शिताः,—“अष्टका पार्वण-आहुं आवास्या-
महायणी चैत्राश्वयुजीति सप्त पाक-यज्ञ-संस्थाः, अग्न्याधेयमग्निहोत्रं
दर्श-पूर्णमासावाययणं चातुर्मास्यं निरुद्ध-पशु-वन्धः सौत्राम-
णीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमउक्थ्यः षोडशी वा-
जपेयोऽतिरजोभोर्यामः इति सप्त सोम-संस्थाः” इति । अपरांस्तु
महायज्ञ-क्रतून् देवलोदर्शितवान्,—“अश्वमेध-राजसूय-पौष्टुरीक-

* शरद्वाजेय,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† शरद्वाजि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ तस्यैव श्रीः प्रजायुषः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ सोमांश्च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ ब्रह्मचाययम,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ गोतमेन,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । एवं सर्वत्र ।

गोसवादयोमहायज्ञाः—कृतवः*” इति । एते सर्वे यज्ञाः यथायोगं
नित्य-नैमित्तिक-काम्य-भेदेन त्रिविधाः—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं कर्म पौरुषम्” ।

इति मन्त्राख्योक्तौ । तत्र, यज्ञानां नित्यत्वं आचरणशस्त्रायां श्रूयते,—
“मन्त्रेषु कर्माणि कवचोयान्यपञ्चस्तानि चेतायां वहधा सन्तानि,
तान्याचरय नित्यतम्”—इति । राजसनेयि१ शस्त्रायामपि,—

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेह तं समाः” ।

इति । “एतदे जरामर्त्यमग्निहोत्रं जरसा वाद्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना
च”—इति च । विधि-वाक्येषु च जीवनाद्युपवन्धस्तु नित्यत्व-लक्षणं ।
तथा॥ “यावज्जीवमग्निहोत्रं—जुहुयात्” “यावज्जीवं दर्श-पौर्णमा-
साभ्यां यजेत”—इति । अकरणे प्रत्यवायश्च नित्यत्व-गमकः । तथा-
चाथर्वणे श्रूयते,—“यस्यानग्निहोत्रमदर्श-पौर्णमासमनाययणमर्तयि-
वर्जितं चाहुतमवैश्वदेव* मविधिना हुतमासप्तमांसस्य लोकान् हि-
मसि” इति । तथाच श्रुत्यन्तरम्,—“यस्य पिता पितामहोवा सोमं
न पिबेत्, स ब्राह्मः”—इति । जीवन-कामना-व्यतिरिक्त-गृह-दाहा-
द्यनियत-निमित्तमुपजीव्य प्रवृत्तं नैमित्तिकम् । तथाच श्रुतिः,—

* महायज्ञकृतवः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† जुहुयमग्निहोत्रं,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ तान्याहुतय,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ राजसनेयः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ अत्र, नित्यत्वलक्षणकः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

॥ अत्र, यथा,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

* चाहुतमवैश्वदेव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“यस्य गृहं दहत्यग्रये चामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेत्”—
इति । कामनया प्रवृत्तं काम्यम् । तद्यथा “वायव्यं श्वेतमालभेत
भृतिकामः, वायुर्वै चेपिष्ठा देवता”—इत्याद्याः काम्यपञ्चवः ; “ऐन्द्रा-
ग्रमेकादश-कपालं निर्व्वपेत् प्रजा-कामः” इत्याद्याः काम्येष्टयः”(१)
तत्र, काम्यानां कामितार्थ-सिद्धिः फलम् । नित्य-नैमित्तिकयोस्तु
यथाविध्यनुष्ठितयोरिन्द्र-लोक-प्रापकत्वमाथर्वणे श्रूयते,—

“काली कराली च मनोजवा च

सुलोहिता याव*सुधूध-वर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी

लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु

यथाकालं चाहुतयोह्यददायन् ।

तं नयन्धेताः सूर्यस्य रश्मयो—

यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥

एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः

सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।

प्रियाश्च वाचमभिवदन्त्योर्व्वयन्य—

एषवः पुण्यः सुकृतोमह्यलोकः” ॥

* चापि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† लेलीयमाना,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ देवानामतिरेकोऽधिवासः,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) इष्टिपञ्चोर्भेदश्च,—“इष्टितु चरुणा यागः पशुस्तु पशुनाऽकृतः । इत-
श्चेवः क्रतुः प्रीतो होमोऽन्यत् पूजनं कृतम्”—इत्युक्तदिशाऽयमेव ।

इति । आनुश्रामनिकेऽपि,—

“सु-शुद्धैर्यजमानैश्च चलिग्भिश्च तथाविधैः ।

शुद्धैर्द्रव्योपकरणै^(१)र्यष्ट्यमिति निश्चयः ॥

तथा कृतेषु यज्ञेषु देवानां तोषणं भवेत् ।

तुष्टेषु देव-संघेषु यज्ञी यज्ञ-फलं लभेत् ॥

देवाः सन्तोषितायज्ञैर्लोकान् सम्मर्द्धन्त्यतः ।

उभयोर्लोकयोर्देवि, भूतिर्यज्ञैः प्रदृश्यते ॥

तस्माद्यज्ञाद्विवं यान्ति अमरैः सह मोदते ।

नास्ति यज्ञ-समं दानं नास्ति यज्ञ-समोविधिः ॥

सर्व-धर्म-समुद्देशोदेवि, यज्ञे समाहितः” ।

इति । यदि कथञ्चिन्नित्य-कर्माणि लुप्येरन्, तदा तत्समाधानमरह
प्रजापतिः,—

“दर्शश्च पूर्णमासश्च लुप्तोऽयोभयमेव वा ।

एकस्मिन् कृच्छ्र-पादेन द्वयोरर्द्धेन शोधनम् ॥

हविर्यज्ञेव्यशक्तस्य लुप्तमथेकमादितः ।

प्रजापत्येन शुद्धोत पाक-संख्यासु चैव हि ॥

सन्ध्योपासन-हानौ तु नित्य-स्नानं विलोप्य च* ।

होमं नैमित्तिकं, शुद्धोद् गायत्र्यष्ट-सहस्र-कृतम् ॥

* नित्यस्नानं तु लोप्य च, — इति स० सो० पुस्तकयोः, लोप्य वा, —
इति शा० पुस्तके पाठः ।

(१) शुद्धश्च द्रव्यम्,— अतः शौर्य-तपः-कन्या-प्रिय-याज्यान्वयागतम् । धर्मं
सप्तविधं शुद्धं मुनिभिः समुदाहृतम्— इत्युक्तमेषां स्वाभाविकम्,
कृतसंख्यारादिकथागतम् ।

समाऽन्ने सोम-यज्ञानां हानौ चान्द्रायणश्चरेत् ।

अकृत्वाऽन्यतमं यज्ञं यज्ञानामधिकारतः ॥

उपवासेन शुद्धोत पाक-संख्यासु चैव हि” ।

इति । कात्यायनोऽपि,—

“पितृ-यज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेऽपि च ।

अनिष्टा नव-यज्ञेन नवान्न-प्राशने तथा ॥

भोजने पतितान्नस्य चरुवैश्वानरोभवेत्” ।

इति । विहित-दक्षिणा-पर्याप्त-द्रव्याभावेऽपि* नित्यं न लोपयेत् ।
तदाह वैधायनः,—

“यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवागन्तुकानि^(१) च ।

सु-पथ-स्थोऽपि न स्वर्गं स गच्छेत् पतितो हि सः ॥

तस्मात् कन्दैः फलैर्मूलैर्मधुनाऽथ रसेन वा ।

नित्यं नित्यानि कुर्वीत नच नित्यानि लोपयेत्” ॥

इति । ननु, सम्पूर्ण-द्रव्य-सम्पत्तावेव सोम-यागः कार्यः । तदाह
मनुः,—

“यस्य चैवार्षिकं विभं पर्याप्तं मृत्य-वृत्तये ।

अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति” ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“चैवार्षिकाधिकान्नोयः सह सोमं पिवेद्विजः” ।

* द्रव्याभावेपि,— इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) गृहदाहानियतनिमित्तमुपजीव्य विहितं यत् नैमित्तिकं, तदेवात्रा
गन्तुकतया निर्दिष्टमिति बोध्यम् ।

इति । नैवार्षिकाश्रावणे सोम-यागादर्वाचीनादर्शादय एव कार्याः ।
एतदपि स एवाह,—

“प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यां वार्षिकं भवेत्” ।

इति । अल्प-धनस्य यज्ञोपनृणा निषिध्यते,—

“पुण्यान्वन्यानि कुर्वीत अदधानोजितेन्द्रियः ।

नत्वल्प-दक्षिणैर्यज्ञैर्यजेताय कथञ्चन ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्त्तिं प्रजाः पशून् ।

हन्यत्य-दक्षिणोयज्ञस्तस्मान्नाल्प-धनोयजेत्” ॥

इति । मत्स्य-पुराणेषु,—

“अन्नहीनो* दहेद्राष्ट्रं मन्त्र-हीनस्तथर्त्विजः ।

आत्मानं दक्षिणा-हीनोनास्ति यज्ञ-समोरिपुः” ॥

इति । एवञ्च सत्येतानि वचनानि ‘कन्दैर्मूलैः’ इत्यादिवचनेन विरु-
द्धोरन्निति चेत् । मैवम्, एतेषां वचनानां काम्य-याग-विषयत्वात् ।
‘सम्पूर्णानुष्ठान-शक्तौ सत्यामेव काम्यं कर्त्तव्यम्’—इति षष्ठाध्याये^(१) मी-
मांसितम् । तथाहि—“ऐन्द्राग्नमेकादश-कपालं निर्वपेत् प्रजा-कामः”—
इत्यत्र, किं यथाशक्ति प्रयोगेणाप्यधिकारः, उत सर्वांगोपसंहारेण ?—
इति संशयः । नित्येषु यथाशक्ति प्रयोगस्य पूर्वाधिकरणे निर्णयित-
त्वात् काम्येष्वपि तथा,—इति प्राप्ते ब्रूमः । नित्यानामसमर्थेनाप्य-
परित्याज्यत्वात् तत्र यथाशक्ति प्रयोगः । अपरित्याज्यानि हि
नित्यानि, जीवनादि-निमित्त-वशेन तत्प्रवृत्तेः । नैमित्तिकं

* अर्थहीनो,—इति यश्यान्तरवृत्तः पाठः ।

(१) मीमांसा-षष्ठाध्याय-द्वितीयपाद-द्वितीयाधिकरणे ।

प्रत्यप्रवर्त्तकत्वे निमित्तत्वमेव हीयेत । कामना तु न निमित्तं ; येना-
वश्यमिष्टिं प्रवर्त्तयेत् । अतो न काम्यस्यापरित्याज्यत्वम् । तथा सति,
फल-सिद्ध्यर्थमेव काम्यस्यानुष्ठेयत्वात्, फलस्य च कृत्स्नांगोपकृत-
प्रधानमन्तरेणानिष्यत्तेः, यदा कृत्स्नांगानुष्ठान-शक्तिसदैव काम्य-
मनुष्ठेयम्,—इति सिद्धान्तः ॥

॥०॥ इति यजन-प्रकरणम् ॥०॥

इत्थं यजनं निरूपितं, याजने तु विधिः श्रूयते,—“द्रव्यमर्जयन्
ब्राह्मणः प्रतिगृहीयाद्वा जयेदध्यापयेद्वा” । नचायं नित्य-विधिः,
अकरणे प्रत्यवायादि-नित्य-लक्षणाभावात् । अपि तु काम्य-विधिः,
द्रव्यार्जन-कामस्य तत्राधिकारात् । तत्रापि, मापर्व-विधिः^(१) जीव-
नोपायत्वेन याजनस्य प्राप्तत्वात् । तद्धेतुलञ्च मार्कण्डेय-पुराण
दर्शितम्,—

“याजनाध्यापने शुद्धे तथा शुद्धः* प्रतिग्रहः ।

एषा सम्यक् समाख्याता चितर्या तस्य जीविका” ॥

इति । नापि परिसङ्ख्या, नित्य-प्राप्तेरभावात् । तस्मात् पक्षे प्राप्त-
त्वान्नियम-विधिरयम् । सचायं नियमः पुरुषार्थ एव, न तु क्लृप्त्यर्थः,

* पुत्र,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

† अन्न, ‘चितर्यो’—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ तस्मात्,—इति नास्ति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

(१) अपूर्वस्य पूर्वमप्राप्तस्य विधिरपूर्वविधिः अत्यन्ताप्राप्तप्राप्तकोविधिरिति
यावत् । तत्रेदमुक्तम्,—“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः याज्ञिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते”—इति ।

द्रव्यार्जन-विधानस्य पुरुषार्थत्वेन लिप्ता-सूत्रे^(१) विचारितत्वात् ।
तथाहि,—द्रव्यप्राप्तिः, क्रत्वर्थं वा पुरुषार्थं वा?—इति संशयः ।
तत्र पूर्वं पठः, क्रत्वर्थं, तथा सति* नियमस्यार्थवत्त्वात् । ब्राह्मणस्य
याजनादिना, क्षत्रियस्य जयादिना,† वैश्यस्य कृत्वादिना,—इति
नियमः । सच पुरुषार्थ-पक्षेऽनर्थकः स्यात्, उपायान्तरेणार्जि-
स्यापि द्रव्यस्य सुप्रतिष्ठातादि-पुरुषार्थ-सम्पादकत्वात् । क्रतुस्तु
नान्यथा सिद्ध्यति । अतस्तत्र नियमोऽर्थवान्,—इति प्राप्ते ब्रूमः ।
द्रव्यं हि सम्पादितं सत् पुरुषं प्रीणयति । अतस्तस्य पुरुषार्थत्वं
प्रत्यक्षं दृष्टम् । क्रत्वर्थता तु नियमान्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यते । क्रतुश्च
कल्याणकारीयः । सति च पुरुषार्थत्वे, क्रतोरपि भोजनादिवत्
पुरुष-कार्यतया तदर्थताऽप्यर्थात् सम्पद्यते । नियमस्तु, पुरुषार्थेऽप्यर्जन-
विधौ किञ्चिददृष्टं जनयिष्यति^(२) । क्रत्वर्थत्वहेवादिनोजीवनलोपेन-

* तथापि, इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† क्षत्रियस्य जयादिना,—इति नास्ति स० पुस्तके ।

‡ द्रव्यं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ क्रत्वर्थ,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) “यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्ताऽर्थलक्षणाऽविभक्तत्वात् (मी०
७ अ० १ पा० २ सू०)” इत्येतस्मिन् सूत्रे भाष्यकारस्य द्वितीयवर्णने,—
इति बोध्यम् ।

(२) तथाच याजनादिनाऽर्जने किञ्चिददृष्टं कल्प्यते, तन्नियमस्यार्थवत्त्वाय ।
इतरथा खल्वप्येनापि प्रकारेण द्रव्यार्जनसम्भवात् याजनादिनियमो-
पपन्नमतेनाप्यशक्यः कर्तुमिति बोध्यम् ।

क्रतुरपि न सिध्येत्^(१) । तस्मात्, पुरुषार्थयाजनादिः,—इति सिद्धम् ।
अस्मिन्निर्विना याजयिताऽन्योन कोऽप्यस्ति,—इति चेत् । नैवम्, आप-
स्तम्ब-सूत्रे षोडशानाम्ब्रह्मविजां वरणमभिधाय याजयितुः सप्त-दशस्य
पृथग्वरणाभिधानात् । “सदस्यं सप्त-दशं कौषितकिनः समामनन्ति,
स कर्मणामुपद्रष्टा भवति”—इति । अतएव वशिष्ठ* वंशोत्पन्नस्य
सत्यहव्या नामकस्य महर्षेः प्रश्न-वाक्ये देव-भागस्य सूक्त्य-नाम
कान् ब्राह्मणान् प्रति याजकत्वं तैत्तिरीयक-ब्राह्मणे श्रूयते,—
“वाशिष्ठो ह सत्य-हव्यो देवभागं पप्रच्छत् सूक्त्यान् वज्र-याजिनो यजे?”
इति । तथा कौषितकि-ब्राह्मणे, चित्र-नामकं प्रति श्वेत-केतोर्याज-
कत्वमावातम्,—“चित्रो ह वै मार्गार्थयणिर्यजमानश्चाह्निं वने, स ह
पुत्रं श्वेत-केतुं प्रजिज्ञाय याजयति” इति । तस्माद्, अस्मिन्निर्विनाऽन्यः-
सदस्यो याजयिता । अस्मिन्निर्विना याजयितारः सन्तु, सर्वथाऽप्यस्ति
ब्राह्मणानां जीवन-हेतुर्याजनम् । तत्रैतिकर्तव्यता-रूपेण कृष्णा-
जिन-वाससेरन्यतरणेपवीतित्वं तैत्तिरीयके विधीयते,—“तस्माद्य-
ज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत् वा यज्ञस्य प्रसूत्या अजिनं

* वसिष्ठ,—इति दन्त्यमध्यः पाठः मु० पुस्तके प्रायः सर्वत्र ।

† सात्वहव्य,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः । एवं परत्र ।

‡ याजकत्वं इति नास्ति मु० पुस्तके ।

§ वज्रयाजिनो याजया इति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ प्रतिग्रहं याजयेति, इति पाठः मु० पुस्तके ।

(१) क्रत्वर्थमर्जितस्य द्रव्यस्य तदन्यत्र भोजनादौ विनियोगस्य कर्तुमस-
म्भवमिति भावः ।

वामोवा दक्षिणत उपवीय"—इति । मन्त्रेषु ऋष्यादिषु ज्ञानञ्च*
याजनांगत्वेन कृन्दोग-ब्राह्मणे समावायते,—“योह वा अविदि-
तार्षेय-कृन्दो देवत-ब्राह्मणेन याजयति वा अध्यापयति वा, स्थापुं
वर्धति† गन्तं वा पश्यते प्र वामीयते पापीयान् भवति यातया-
मान्यस्य कृन्दांसि भवन्ति, अथ यो मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्, सर्वमायुरेति
श्रेयान् भवति अथातयामान्यस्य कृन्दांसि भवन्ति, तस्मादेतानि मन्त्रे
मन्त्रे विद्यात्"—इति ।

ननु क्वचित् याजनस्य क्वचित् प्रतियहस्य च निन्दितत्वात्? तद-
नुष्ठानवतः स्वाध्याय-गायत्रीर्जप-आवायते,—“रिच्यत इव वा एष-
मेव रिच्यते योयाजयति प्रति वा गृह्णाति, याजयित्वा प्रति-
गृह्य द्वाऽनम्रन् चिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत, त्रिरात्रं वा सावित्रीं
गायत्रीमन्वातिरेचयति"—इति । तथाऽन्यत्रापि,—“दुहोह वा
एष कृन्दांसि योयाजयति, स येन यज्ञ-क्रतुना याजयेत्,
सोऽरुणं परेत्य शुचौ देशे स्वाध्यायमेवैनमधीयन्नासीत; तस्या-
नघ्नं दीक्षा, स्नानमुपसदः, आसनस्य सुत्या, वाग्जुह्वः, मन-
उपभृत्, धृतिर्धुवा, प्राणोहविः, सामाध्वर्युः, सवाएष यज्ञः प्राण-
दक्षिणोऽनन्त-दक्षिणः समृद्धतरः”॥ इति चेत् । नायं दोषः, अथाज्य-

* मन्त्रकृष्यादिज्ञानञ्च,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† स्थापुं वा गच्छति,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अथ, इत्यादि, भवन्ति,—इत्यन्तः पाठः स० सो० शा० पुस्तकेषु नास्ति ।

§ क्वचित् याजनं निन्दितम्,—इति पाठः स० शा० पुस्तकयोः ।

॥ तस्यानघ्नमन्,—इत्यादि, ‘समृद्धतरः’—इत्यन्तः पाठोनास्ति स० सो०
शा० पुस्तकेषु ।

याजन-विषयत्वात् । जीवितात्ययमापन्नस्य प्राण-रक्षार्थमथाज्य-
याजनमपि सम्भाव्यते । तथा, वाजसनेय-ब्राह्मणम्,—“प्राणस्य वै
सखाट्कामायायाज्यं याजयति अप्रतिगृह्णात्य वा प्रतिगृह्णाति”॥ इति ।
तच्च, प्रायश्चित्तं कृन्दोगाः आमनन्ति,—“अथाज्य-याजने दक्षिणां-
स्वक्ता मामं चतुर्थ-काले भुञ्जानः^(१) तन्मन्वान् गायेत्”—इति । तथा
सुमन्तुरपि स्मरति,—“शूद्र-याजकः शूद्र-द्रव्य-परित्यागात् पूतो-
भवति । अभिशस्त-पतित-पौनर्भव-भूणह-पुंश्चल्य-ऽश्चि-वस्त-कारः
तैलिक-चाक्रिक-ध्वजि-सुवर्ण-कार-वर्म-कार-पङ्ककः[‡] वर्धकि-गण-
गणिक-सैनिक-व्याध-निषाद-रजक-चर-चर्म-काराः॥ अभोज्यान्ना-
अप्रतिगृह्णात्यथाज्यास्य” । तथाच वशिष्ठः,—“दक्षिणा-त्यागाच्च पूतो-
भवतीति विज्ञायते”॥—इति । तथा बौधायनोऽपि,—“वक्त्र-
प्रतिगृह्णात्यथाज्यं वा याजयित्वा नाद्यात्, तस्य चान-

* अप्रतिगृह्णात्यथाज्यास्य,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

† सर्वद्रव्यपरित्यागात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ वस्तकार,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ सुवर्णक्षेत्र्येक वक्त्रक,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ वुराट् चर्मकारा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ दक्षिणात् पापाच्च,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) भोजनस्य कालत्रयमतिवाह्य चतुर्थकाले भुञ्जानः । पूर्वदिने उपोष्य
परदिने दिवा अमुक्ता रात्रौ भुञ्जान इति यावत् । तथाचोक्तम् ।
“मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां त्रित्वम् । अहनि च
तथा तमस्विन्यां सार्द्धं प्रहरयामान्तः”—इति ।

मशित्वा ततस्समन्दीयं जपेत्*—इति । † अथाज्य-याजक-लक्षणं
देवलेन दर्शितम्,—

“यः शूद्रान् पतितांश्चापि याजयेदर्थ-कारणात् ।

याजितोवा पुनस्ताभ्यां ब्राह्मणोऽथाज्य-याजकः” ॥ इति ।

॥०॥ इति याजमप्रकरणम् ॥०॥

तदेवं याजनं निरूपितम् । अथ दान-प्रतिग्रहौ निरूप्येते ।
तत्र, दान-विषया श्रुतिः,—“दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति,
दानाज्ञातिदुष्करं तस्माद्दाने रमन्ते”—इति । तथा वाक्यान्तर-
मपि,—“दानं यज्ञानां वरूथं दक्षिणा लोके दातारं सर्व-भूतान्युपजी-
वन्ति, दानेनारातीरप्राणुदन्त, दानेन दिवन्तोमित्राभवन्ति, दाने सर्वं
प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं वदन्ति,”—इति । आदित्य-पुराणेऽपि,—

“न दानादधिकं किञ्चित् दृश्यते भुवन-त्रये ।

दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीर्दानेनैव लभ्यते ॥

दानेन शत्रून् जयति व्याधिर्दानेन मथ्यति ।

दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवती-जनः ॥

धर्मार्थ-काम-मोक्षार्थां साधनं परमं सततम्” । इति ।

एवं श्रुति-स्मृतिभ्यां प्रशंसा-पूर्वको दान-विधिरस्मीतः । याज्ञव-
ल्क्यस्तु याज्ञाद्दानं व्यधत्,—

* नास्याज्ञमवाप्तमशित्वा पतेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अथ, ‘तथा’—इत्यधिकः पाठः स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

‡ याज्ञवल्क्योऽपि,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

“दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु*(१) विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं अद्धा-पूर्वन्तु शक्तिः ॥

गो-भू-तिल-हिरणादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेयश्छेत्ता” ॥ इति ।

तथोरन्यतरः स्वरूप-विधिरितरस्तु गुण-विधिः । मनुरपि,—

“दानं धर्मं निषेवेत नित्य-नैमित्त-संज्ञकम् ।

परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तिः” ॥ इति ।

वज्रि-पुराणे च १ वित्त-वैयर्थ्याक्ति-पुरःसरं दानं विहितम्,—

“यस्य वित्तं न दानाय नोपभोगाय देहिनाम् ।

नापि कीर्त्ये न धर्माय तस्य वित्तं निरर्थकम् ॥

तस्याद्वित्तं समासाद्य देवादा पौरुषादथ ।

दद्यात् सम्यग्-दिजातिभ्यः कीर्त्तनानि न कारयेत्” ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे दानाभावे बाधमाह,—

“सीदते दिज-मुख्याय योऽर्थिने न प्रयच्छति ।

सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते” ॥ इति ।

* निमित्तेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दातव्यमर्चिते,—इति सु० पुस्तके पाठः । “अर्चितमर्चिताय दद्यात्”
—इति वचनान्तरदर्शनादुभयमपि सङ्गच्छते ।

‡ दानधर्मं,—इति स० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

§ अभिपुराणे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) पात्रम्,—“विद्यायुक्तोधन्मेशीलः प्रशान्तः क्षान्तोदान्तः सत्यवादी-
कृतश्च । दत्तित्यागो गोहितो गोशरण्यो दाता यज्ञा ब्राह्मणः पात्र-
माहुः”—व्यासकृतश्रुत्यम् । निमित्तं संज्ञान्यादि ।

अङ्ग-पुराणेऽपि,—

“सदाचाराः कुलीनाश्च रूपवन्तः प्रियन्मदाः ।
वज्र-भुताश्च धर्मज्ञायाचमानाः परान् गृहान् ॥
दृश्यन्ते दुःखिनः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।
अदत्त-दानाः जायन्ते पर-भाग्योपजीविनः” ॥ इति ।

व्यासेऽपि,—

“अक्षर-इयमभ्यस्तं नास्ति नास्तीति यत् पुरा ।
तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितम्” ॥ इति ।

स्कान्देऽपि,—

“देहीत्येवं ब्रुवन्मयीं जनं बोधयतीव सः ।
यदिदं कष्टमर्थित्वं प्राग्दान-फलं हि तत् ॥
एकेन तिष्ठताऽधस्तादन्येनोपरि तिष्ठता ।
दातृ-याचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥
दीयमानस्तु योमोहात् गो-विप्राग्नि-सुरेषु च ।
निवारयति पापात्मा तिर्यग्द्योनिं व्रजेत्तु सः” ॥ इति ।

ब्राह्मणयोऽपि,—

“मा ददस्वेति बोधूयात् गव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च ।
तिर्यग्-द्योनि-व्रतं गत्वा चाण्डालेष्वपि जायते” ॥ इति ।

दानस्य स्वरूपं तथैतिकर्तव्यताश्च* देवलोदगंयति,—

“अर्थमायुदिते पात्रे अङ्गुष्ठा प्रतिपादनम् ।

* तथैतिकर्तव्यताश्च,—इति स० सो० ग्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
दे हेतुः षडधिष्ठानं षडङ्गं षड्विपाक-युक् ।
चतुः-प्रकारं चि-विधं चि-नादं दानमुच्यते ॥
मात्पत्नं वा वज्रत्वं वा दानस्याभ्युदयावहम् ।
अङ्गा भक्तिश्च दानानां वृद्धि-श्रेयस्करे* हि ते ॥
धर्ममर्थश्च कामश्च ब्रीडा-वर्ष-भयानि च ।
अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रवृत्तते ॥
पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं धर्म-बुद्ध्या यत् धर्म-दानं तदुच्यते ॥
प्रयोजनमुपेक्ष्यैव प्रसङ्गात् यत्प्रदीयते ।
तदर्थ-दानमित्याहुर्दैहिकं फल-हेतुकम् ॥
स्त्री-पाम-भृगयाऽक्षाणां प्रसङ्गाद् यत् प्रदीयते ।
अनर्हेषु च रागेण काम-दानं तदुच्यते ।
संसदि ब्रीडया स्तुत्या चार्थिभ्यो यत् प्रयाचितम् ॥
प्रदीयते च यद्दानं ब्रीडा-दानमिति स्मृतम् ॥
दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षाद् यद्यत् प्रयच्छति ।
हर्ष-दानमिति प्राहुर्दानं धर्म-विचिन्तकाः† ॥
आक्रोशमार्थं हिंसानां‡ प्रतीकाराय यद्भवेत् ।

* वृद्धिस्तयकरे,—इति स० सो० पुस्तकयोः पठः ।

† त्यागबुद्ध्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ वज्रमर्चिन्तकाः,—इति स० सो० ग्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

§ आक्रोशमार्थं हिंसानां—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

दीयते वाऽपकर्तृभ्यो* भय-दानं तदुच्यते ॥
 दाता प्रतिगृहीता च अद्वा देयञ्च धर्म-युक् ।
 देय-कालौ च दानामङ्गान्येतानि वद्विदुः ॥
 अ-पाप-रोगो धर्मात्मा दितुरव्ययः†(१) शुचिः ।
 अनिम्य-जीव-कर्मा च वड्भिर्दाता प्रशस्यते ॥
 चि-शुक्तः शुक्त-वृत्तिश्च‡ घृणालुः संयतेन्द्रियः ।
 विमुक्तोद्योगि-दोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते” ॥ इति ।
 चिशुक्त इति, चिभिर्मातापित्राचार्यैः शिक्षितत्वेन शुद्धः ।
 “शौचं शुद्धिर्महाप्रीतिरर्चिनो दर्शने तथा ।
 सत्-वृत्तिश्चानसूया च दाने अद्वेत्युदाहृता ॥
 आचाराबाधमक्लेशं स्व-यत्नेनार्जितं धनम् ।
 स्वल्पं वा विपुलं वाऽपि देयमित्यभिधीयते ॥
 यद्यप्य दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ।
 दानार्हौ देश-कालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥
 अवस्था-देश-कालानां पात्र-दात्रोश्च सम्पदा ।

* पात्रकर्तृभ्यो,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† दितुरव्ययः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ क्षणवृत्तिश्च,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) अस्मिन् कामजकोपजदोषविशेषः । तदुक्तम् । “अगत्याऽप्योदिका-
 क्षणः परीवादः, स्त्रियोमदः । तौर्यन्तिकं दयाया च कामजोदशको-
 गणः । पैश्रूयं साहसं मोह ईर्ष्याऽसूयाऽर्धदूषणम् । बाग्दण्डजं
 पादय्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः”—इति ।

हीनं वापि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वाऽप्यन्यथा भवेत् ॥
 दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम् ।
 वद्विष्णुक-युगुद्दिष्टं वद्वेतानि विपाकतः ॥
 नास्तिक-स्तेन-हिंसेभ्यः जाराय पतिताय च ।
 पिशुन-भूण-हन्तृभ्यां* प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ॥
 मधदयफलं दानं अद्वाया परिवर्जितम् ।
 पर-बाधा-करं दानं कृतमप्यूनतां† प्रजेत् ॥
 यथोक्तमपि यद्दानं‡ चित्तेन कलुषेण तु ।
 तत्तु संकल्प-दोषेण दानं तुल्य-फलं भवेत् ॥
 युक्ताङ्गैः सकलैः वड्भिर्दानं साद्विपुलोदयम् ।
 (१) अनुक्रोश-वशादन्तं दानमचयतां॥ प्रजेत् ॥
 भुवमाजस्तिकं॥ काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।
 दैविको**दानमार्गोऽयं चतुर्धा वर्ण्यते बुधैः ॥
 (२) प्रपाऽऽराम-तडागादि सर्व-काम-फलं भुवम्†† ।

* अनुक्रोश-वशादन्तं,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† स्तोतमप्यूनतां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ चेदुक्तं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ लभेत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ मत्तय्यतां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ भवमाजस्तिकं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

** दिव्यश्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

†† सर्वकामफलप्रदम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अनुक्रोशोदया ।

(२) प्रपा पानीयशाला । आराम उपवनम् । तडागोजलाशयविशेषः ।

तदाजलिकमित्याहर्दीयते यदिमेदिने ।
 अपत्यविजयैश्वर्य * स्त्री-वासायं यद्विद्यते ।
 दृष्टासंज्ञम् यद्दानं काम्यमित्यभिधीयते ।
 कासापेक्षं क्रियापेक्षमर्थापेक्षमिति स्मृतम्^(१) ॥
 निधा नैमित्तिकं प्रोक्तं स-हेमं हेम-वर्जितम् ।
 नवोत्तमानि † सत्वारि मध्यमानि विधानतः ॥
 अधमानि तु शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ।
 अन्न-विद्या-वधू-वस्त्र-गो-भू-रुक्माश्च-हस्तिनाम् ॥
 दानान्युत्तमदानानि उत्तम-द्रव्य-दानतः ।
 विद्यादाच्छादनं वासः परिभोगौषधानि च ॥
 दानानि मध्यमानीति मध्यम-द्रव्य-दानतः ।
 उपानत्-प्रेष्य-धानानि कृत्र-पात्रासनानि च ॥
 दीप-काष्ठ-फलादीनि चरमं बद्ध-वार्षिकम् ।
 बद्धत्वादर्थ-जातानां सङ्ख्या शेषेषु नेयते ॥
 अधर्मान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः ‡ ।
 ददं दत्तमधीतं वा प्रणश्यत्यनुकीर्तनात् ॥
 साधाऽनुशोचनाभ्यां वा भग्न-तेजो § विपद्यते ।

* अपत्यविजयैश्वर्य,—इति पाठः स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

† तत्तत्तमानि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अन्न, 'इति'—इत्याधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

§ भग्नतेजा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) कासापेक्षं यथा आवाद्यादिनिमित्तकं दानम् । क्रियापेक्षं यथा आ-
 ज्ञादौ वन्द्यादिभ्योदानम् । अर्थापेक्षं यथा पुत्रजन्मादौ दानम्,
 “इत्थां गां दशगुर्दद्यात्”—इत्याद्युक्तं वा ।

तस्मादात्म-कृतं पुण्यं न दद्या परिकीर्तयेत्” ॥ इति ।
 नित्य-नैमित्तिक-काम्य-विमलाख्याश्च सत्वारोदान-भेदाः पुराण-
 सारे दर्शिताः । सात्त्विकादि-भेदान् भगवानाह,—
 “दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
 देशे च काले पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥
 यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
 दीयते च परिक्रियं तद्रासमुदाहृतम् ॥
 अ-देश-काले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
 असत्कृतमवज्ञातं* तत्तामसमुदाहृतम्” ॥ इति ।

तत्र फलविशेषोविष्णुधर्मोत्तरे दर्शितः,—

“तामसानां फलं भुङ्क्ते तिर्यक्ते मानवः सदा ।
 वर्ण-सङ्कर-भावेन^(१) वार्द्धके यदि वा पुनः ॥
 वाल्मे वा दास-भावेन नात्र कार्या विचारणा ।
 अतोऽन्यथा तु मानुष्ये राजसानां फलं भवेत् ॥
 सात्त्विकानां फलं भुङ्क्ते देवले नात्र संशयः” ॥ इति ।

तत्र दान-पात्रमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
 यत्र दत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते” ॥ इति ।

अतोऽपि,—

“विद्या-युक्तो धर्म-शीलः प्रशान्तः

* असंस्कृतमविज्ञातं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) विजातीययोर्वर्णयोः संप्रयोगात् योजायते सोऽयं वर्णसङ्करः ।

चान्तोदान्तः सत्य-वादी कृत-ज्ञः ।
स्वाध्यायवान् धृतिमान्* गोशरण्यो-
दाता यज्वा ब्राह्मणः पाचमाहुः” ॥ इति ।

वशिष्ठः,—

“किञ्चिदेदमयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् ।
पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्राक्षं यस्य नोदरे” ॥ इति ।

बृहस्पतिः,—

“आगमिष्यति यत् पात्रं तत् पात्रं तारयिष्यति” । इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“पतनात् चायत्ते यस्मात् तस्मात् पात्रं प्रकीर्तितम्” । इति ।

स्कन्द-पुराणे पात्र-विशेषो विहितः,—

“प्रथमं गुरोर्दानं दद्याच्छ्रेष्ठमनुक्रमात् ।
ततोऽन्येषाञ्च विप्राणां दद्यात् पात्रानुसारतः ॥
गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्भार्यां तत्-सुतां तथा ।
पौत्रं प्रपौत्रं दौहित्रमन्यं वा तत्-कुलोद्भवम् ॥
तद्दत्तातिशये दानं प्रत्युताधोगतिप्रदम्” । इति ।

धर्मोऽपि,—

“सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मण-भुवे^(१) ।

* ‘धृतिमान्,—इत्यत्र, स्मृतिमान्,—इति सु पुस्तके, ‘स्वाध्यायवान् धृति-
मान्’—इत्यत्र, कृतिग्लानो गोहितो,—इति जीमूतवाहनधृतः पाठः ।
† तत्सुतान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) ब्राह्मणमात्मानं ब्रवीति न पुनर्ब्राह्मणहृत्तोयः सोऽयं ब्राह्मणभुवः । तथा
चोक्तम् । “जन्मकर्मपरिभ्रष्टो ब्राह्मणैर्विर्वर्जितः । ब्रवीति ब्राह्मण-

प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेद-पार-गे” ॥ इति ।

प्राधीतः प्रारब्धाध्ययनइत्यर्थः । संवर्त्तः, *—

“उत्पत्ति-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेदेद-पारगः”^(१) ॥ इति ।

“शूद्रे सम-गुणं दानं वैश्ये तद्-द्विगुणं स्मृतम् ।

क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम्” ॥ इति ।

शूद्रादीनां पाचल-प्रतिपादनमन्नदानादिविषयः “कृतान्नमितरेभ्यः”
—इति गौतम-वचनात् ।

आसः,—

“मातापित्रोश्च यद्दत्तं भ्रातृ-स्वसृ-सुतासु च ।

जायाऽऽत्मजेषु यद्दत्तं सोऽनिन्द्यः स्वर्ग-संक्रमः[†] ॥

पितुः शत-गुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।

अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्ये दत्तमच्यम्” ॥ इति ।

भविष्योत्तरे,—

“न केवलं ब्राह्मणानां दानं सर्व्वञ्च श्रेयते ।

* संवर्त्तः,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† ‘इति’ शब्देऽत्र नास्ति सु० पुस्तके ।

‡ अन्नदानविषयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ अत्र ‘इति’ शब्देऽधिकोऽस्ति सु० पुस्तके ।

आहं सञ्जयो ब्राह्मणभुवः”—इति । “गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तश्च नियत-
व्रतः । नाध्यापयति नाधीते सञ्जयो ब्राह्मणभुवः”—इत्युक्तं क्षत्रियो वा ।

(१) विद्या तत्त्वज्ञानम् । अविद्या मिथ्याज्ञानं कर्मकलापो वा, तच्चात्मे-
चोपासनाया विद्यापदेन संप्रदोमस्तथः ।

भगिनी-भगिनेयानां मातुलानां पितुःस्वसुः* ।

हरिद्राणाञ्च बन्धूनां दानं कोटि-गुणं भवेत् ॥ इति ।

ब्रातातपोऽपि,—

“सन्निवृत्तमधीयानमतिक्रामति योद्विजम् ।

भोजने चैव दाने च दद्यात्सप्तमं कुलम्” ॥ इति ।

महाभारते,—

“इतस्माद् दत्त-दाराणां च विप्राः देश-विज्ञये ।

अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दानं महाफलम्” ॥ इति ।

अपाचमाह मनुः,—

“न वार्यपि प्रयच्छेन् वैशाल-व्रतिके दिने ।

न वक-व्रतिके पापे नावेद-विदि धर्म-वित् ॥

चिच्छयेतेषु दत्तं हि विधिनाऽप्यर्जितं धनम् ।

दातुर्भवत्यनर्थाय परमादातुरेव च ॥

यः कारणं पुरस्कृत्य व्रत-चर्यां निषेवते ।

पापं व्रतेन संहाय वैशालं नाम तद्व्रतम् ॥

अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थ-संधान-तत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च वक-व्रत-चरोद्विजः” ॥ इति ।

ब्रातातपोऽपि, ॥—

* पितृस्वसुः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पितृभ्रातृदाराश्च,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ नचाण्वपि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । नचाण्वपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ वकव्रतिकरोद्विजः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ नास्तीदं स० सो० आ० पुस्तकेषु ।

“नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठञ्च वार्जुषौ^(१) ।

यच्च बाणिज्यके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इह” ॥ इति ।

देवलकस्य स्कान्दे दर्शितः,—

“देवार्चन-रतो विप्रो विचार्यी वत्सर-चयम् ।

स वै देवलको नाम ह्यथ-कथेषु गर्हितः” ॥ इति ।

वृद्धमनुः,—

“पात्र-भूतोऽपि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।

असत्सु विनियुं जीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥

सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।

धर्मार्थं नोपयुक्ते च* न तं तत्स्वरमर्षयेत्” ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“पर-स्थाने यथा दानमशेषं परिकीर्तितम् ।

आरूढे पतिते † चैव अन्यथा नैधनेन ‡ यत्^(२) ॥

* नोपयुक्तीति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† आरूढपतिते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अन्यथा नैधनेन,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) वार्जुषौ वृद्धिग्राहिणि ।

(२) परस्थाने परभूमौ । भूखामिनोऽन्यथा तु न दोषः । “नामनुष्ठात-भूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते”—इत्युक्ते । आरूढे पतिते इति अव-कीर्णनैष्ठिकव्रतचारादिविषयम् । “आरूढेनैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन मुञ्चेत् स आत्महा”—इति, “आ-रूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतम् । उदञ्जं कृमिदंष्ट्रं स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत्”—इति चैवमादिवचनैस्तस्यात्यन्तं निन्दितत्वात् । “वह्निस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च” (१५००४पा०४१सू०) इति शा-रीरकसूत्रमप्यत्र स्मर्तव्यम् । अन्यथा नैरिति, अन्यथा शास्त्रीयोपायं विना आतैरर्जितैरित्यर्थः । अन्यथा नैरिति तु युक्तः पाठः ।

व्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तस्करे तथा ।
गुरोस्वाप्तीति-जनके कृतघ्ने घाम-याजके ॥
वेद-विक्रयके चैव यस्य चोपपत्तिर्दृष्टे ।
स्त्रीभिर्जितेषु यद्दत्तं व्याल-याहे तथैव च ॥
ब्रह्म-वन्धौ च यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ ।
परिचारेषु यद्दत्तं वृथादानानि षोडश ॥ इति ।

महाभारते,—

“पङ्कजधिरामूकाद्याधिनोपहृताश्च ये ।
भर्तुव्यास्ते महाराज, न तु देयः प्रतिग्रहः” ॥ इति ।

पात्रोपेक्षणमपात्र-दानञ्च मनुनिषेधति,—

“अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते* ।
अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानाद् धर्माच्च क्षीयते” ॥ इति ।

अविश्वोत्तरे देय-स्वरूपं निरूपितम्,—

“यद्यदिष्टं विशिष्टञ्च न्याय-प्राप्तञ्च यद्भवेत् ।
तत्तद् गुणवते देयमित्येतद्दान-लक्षणम्” ॥ इति ।

अशेषस्य देयत्व-प्राप्तौ विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्व-कुटुम्बाविरोधेन देयं दार-सुतादृते ।
नान्यथे^(१) सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्” ॥ इति ।

वृक्षस्यतिरपि,—

* अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

“(१) कुटुम्ब-भक्त-वचनाद् देयं यदिदितिरिच्यते” । इति ।

शिव-धर्मो,—

“तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।

भाग-इयन्तु धर्मार्थमनित्यं जीवनं यतः” ॥ इति ।

कुटुम्बाविरोधेन देयमित्युक्तं, तस्यापवादमाह व्यासः,—

“कुटुम्बं पीडयित्वाऽपि ब्राह्मणाय महात्मने ।

दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनोभूतिमिच्छता” ॥ इति ।

देय-विशेषेण फल-विशेषमाह मनुः,—

“वारि-दस्तृप्तिमाप्नोति सुखमचयमन्न-दः ।

तिल-प्रदः प्रजामिष्टां दीप-दश्चतुश्चमम् ॥

भूमि-दोभूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्धिरण्य-दः ।

गृह-दोऽग्न्याणि वेश्मानि रूप्य-दोरूप* सुत्तमम् ॥

वासेदस्रङ्ग-सालोक्यमश्व-सालोक्यमश्व-दः ।

अनडुद्-दः त्रियं तुष्टां† नो-दो ब्रध्नस्य पिष्टपम् ॥

द्यान-ग्रथा-प्रदोभार्यामैश्वर्यमभय-प्रदः ।

धान्य-दः शान्तं सौख्यं ब्रह्म-दो ब्रह्म शान्तम् ॥

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्म-दानं विजिज्यते” । इति ।

* रूप्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तुष्टां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पिष्टवम्,—इति पाठान्तरम् ।

(१) कुटुम्बशब्देनावस्यभरणीया भव्यन्ते । ते च, “मात्म पिता मुखात्ता प्रजादीनाः समाश्रिताः । अन्धारातोऽतिथिर्देव । पोष्यवर्ग उदाहृतः” —इति मनुनोक्ताः ।

अविद्योत्तरे पात्र-विशेष देय-विशेषोद्दिष्टः,—

“तथा द्रव्य-विशेषांश्च दद्यात् पात्र-विशेषतः ।

आर्त्तानामन्न-दानञ्च गो-दानञ्च कुटुम्बिने* ॥

तथा^(१)प्रतिष्ठा-हीनानां चैव-दानं विप्रियते ।

सुवर्णं याजकानाञ्चा† विद्यां चैवोद्ध-रेतसाम् ॥

कन्यां चैवानपत्यानां ददातां गतिरुत्तमा” ॥ इति ।

स्कान्देऽपि,—

“आत्मस्य धानं दधितस्य पान-

मन्नं शुधार्त्तस्य नरोत्तरेन ॥

दद्यादिमानेन सुराङ्गनाभिः

संस्तुयमानं चिदिवं नयन्ति” ॥

अङ्गिराः,—

“देवतानां गुरुणाञ्च मातापितृस्यैव च ।

पुत्रं^(२) देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं क्वचित्” ॥ इति ।

विष्णु-धर्मोत्तरे,—

“यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत्” ॥ इति ।

दान-निमित्तान्याह आतातपः,—

* गोदानं यज्जने तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† याजकानाञ्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ आर्जितं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) प्रतिष्ठा आस्पदम् ।

(२) पुत्रं न्यायार्जितम् ।

“अथनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत् ।

षड्ग्रीति-सुखे चैव विमोचे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

संक्रान्तौ धानि दत्तानि हव्य-कथानि दातृभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनिजन्मनि” ॥ इति ।

बह्व-वशिष्ठोऽथनादीन्दर्शयति,—

“मृग-कर्कट-संक्रान्तौ द्वे तृदग्-दक्षिणायने ।

विषुवे च तुला-मेघौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः^(१) ॥

वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णु-पदं नाम विषुवादधिकं फलम् ॥

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षड्ग्रीति-सुखाः प्रोक्ताः षड्ग्रीति-गुणाः फलैः” ॥ इति ।

विष्णु-धर्मोत्तरे,—

“वैशाखी कार्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला ।

पौर्णमासीषु सर्व्यासु मासर्च-घृतासु च ।

दत्तानामिह दानानां फलं दश-गुणं भवेत्” इति ।

मनुः,—

“सहस्र-गुणितं दानं भवेद्भक्षं युमादिषु ।

कर्मा आह्लादिकस्यैव तथा मन्वन्तरादिषु” ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

(१) विषुवे,—इति प्रथमादिवचनानां पदम् । तयोर्दशन-विषुवयोर्मध्ये, ततोऽयनविषुवतो, अपराः अन्धाः संक्रान्तय इत्यर्थः । उत्तररश्मयोः स्पष्टमेतत् ।

“शतमिन्दु-चये दानं सहस्रसु दिन-चये ।

विषुवे शत-साहस्रं व्यतिपातेऽनन्तकम्” ॥ इति ।

भारद्वाजः*,—

“व्यतिपाते वैधृतौ† च(१) दत्तमवय-रुद्रवेत्” इति ।

विष्णुः,—

“दिन-चयो दिन-च्छिद्रं पुन-जन्मादि चापरम् ।

आदित्यादि-ग्रहाणाञ्च नक्षत्रैः सह सङ्गमः‡ ॥

विज्ञेयः पुण्य-कालोऽयं व्योतिर्विज्ञिर्विचार्य च ।

तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्य-रुद्रये” ॥ इति ।

दिन-चय-सङ्गणमुक्तं वशिष्ठेन,—

“एकस्मिन् सावने त्वङ्नि तिथीनां चितयं यदा ।

तदा दिन-चयः प्रोक्तः शत-साहस्रिकं फलम्” ॥

दिन-च्छिद्रस्य सङ्गणं व्योतिःशास्त्रेऽभिहितम्,—

“तिथ्युर्ध्व-तिथि-योगर्ध्व-केदादिः शशिपर्वणः‡ ।

* भारद्वाजः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वैधृते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ दिनचये दिनच्छिद्रे पुनजन्मादिकेषु च । आदित्यादियग्रहाणाञ्च नक्षत्रैः सह सङ्गमे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ तिथ्युर्ध्व-तिथियोगर्ध्वं केदादीराशिपर्वणः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) व्यतिपातवैधृता सप्तविंशतियोगान्तर्गत योगविशेषौ । “अथयान्निध-निष्ठाभ्रानागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्यतिपातः स उच्यते”—इत्युक्ता वा व्यतिपातोयाहः ।

सदृशौ दिवस-च्छिद्र-समाख्याः प्राक् भागवः ॥

केदादि-कालः कथितस्थिति-काल्ये घटौ-द्वयम्* ।

नाग-वृद्धि-समोपेतं† तच्छेदस्व-फलैर्युतम् ॥

पलैः षोडशभिः युक्तं नाडिका-द्वितयं युतौ‡ ।

केदादि-समयः प्रोक्तो दानेऽनन्त-फल-प्रदः” ॥

दानस्य निषिद्ध-कालमाहतुः शङ्क-लिखितौ,—

“आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्या-कालेषु वर्जयेत् ।

कर्म चाध्यापनञ्चैव तथा दान-प्रतिग्रहौ” ॥ इति§ ।

स्कन्द-पुराणे,—

“रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ।

हरन्ति राक्षसा यस्मात्तस्मादातुर्भयावहम् ।

विशेषतोनिशीथे तु न शुभं कर्म शर्कणे ॥

अतोविवर्जयेत् प्राज्ञोदानादिषु महानिग्राम” ॥ इति ।

तत्र प्रतिप्रसवमाह देवलः,—

“राहु-दृश्येन-संक्रान्ति-यात्राऽऽदौ प्रसवेषु च॥ ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते” ॥ इति ।

अथ संक्रान्ति-शब्दोभकर-कर्कट-विषयः, सत्यन्तरे संक्रान्तिषु

* तिथिकाल्ये घटीद्वयम्,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† अद्यादिसङ्गमोपेतं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ युगे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ ‘इति’ शब्दो नास्ति स० सो० पुस्तके ।

॥ विवाहात्ययरुद्रिषु,—इत्यन्यत्र पाठः । अथयामरुधं, रुद्रिः पुन जन्मादिः,—इति तत्रार्थः ।

रात्रि-दानादि-निषेधं प्रकृत्य “सुक्ता मकर-कर्कटौ”—इति पर्युदासात् ।
मत्स्य-पुराणे दानस्य प्रवृत्त्या देवविशेषा निर्दिष्टाः,—

“प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

इत्या चालयमाप्नोति * नदीं पुण्य-वनेषु च” ॥ इति ।

तथा व्यासेनापि,—

“गङ्गा-द्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे ।

मकरे चाङ्गुलीये च गङ्गा-सागर-सङ्गमे ॥

कुङ्कुमे गङ्गा-तीर्थे तथाचामर-कण्ठके ।

एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमवधत्तामियात्” ॥

॥०॥ इति दानप्रकरणम् ॥०॥

तदेवं चेति कर्तव्यं दान-प्रकरणं निरूपितम्, अथ प्रतिग्रहो-
निरूप्यते । तत्र औतोविधिः पूर्वमुदाहृतः,—“इत्यमर्जयन् ब्राह्मणः
प्रतिग्रहीयात्”,—इति । तत्र, याजने येथं चर्चा पूर्वमनुक्रान्ता,
येथं प्रतिग्रहेऽपि यथासम्भवमनुसन्धातव्याः ।

अनु प्रतिग्रहो मनुना निन्दितः,—

“प्रतिग्रहः प्रत्यवरः स तु विप्रस्य गर्हितः” ॥ इति ।

मैवम्, अस्मान्निन्दाया असत्-प्रतिग्रहं विषयत्वात् । तद्योपरितने
वचने स्पष्टीकृतम्,—

* दत्त्वाचाक्षय्यमाप्नोति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† नदी,—इत्यत्र, तदा,—इति स० शेष० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तत्र याजने पूर्वमनुक्रान्ताय,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ सन्धातव्यः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ असाधुप्रतिग्रहः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“प्रतिग्रहो गर्हितः स्यात् शूद्रादप्यजन्मनः” * । इति ।

यः प्रतिग्रहो नीचात् क्रियते, स गर्हित इत्यर्थः । सप्रतिग्रहस्तु
तेनैवाभ्यनुज्ञातः,

“नाध्यापनात् याजनादाऽगर्हितादा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्क-समा हि तो” ॥ इति ।

अगर्हितादिति हेतुः † । अगर्हित-प्रतिग्रहादप्यप्रतिग्रहः श्रेयान् ‡
तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिग्रह-समर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दान-ब्रीहानां स तानाप्नोति पुष्कलान्” ॥ इति ॥ ।

अनु यमः प्रतिग्रहं प्रशंसति,—

“प्रतिग्रहाध्यापन-याजनानां

प्रतिग्रहं श्रेष्ठतमं वदन्ति ।

प्रतिग्रहात् § शुद्ध्यति जप-होमै-

र्याज्यन्तु पापं न पुनन्ति” * वेदाः” ॥ इति ।

मनुस्तु तद्विपर्ययमाह,—

“जप-होमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।

* प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यजन्मनः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† ज्वलनार्कसमोद्दिष्टः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ सप्रतिग्रहस्तु तेनैवाभ्यनुज्ञातः,—विमुक्ताश्च प्रतिग्रह इति,—इत्ये-
तावन् पाठौ मु० पुस्तके ।

§ अगर्हितादपि प्रतिग्रहादप्रतिग्रहस्य श्रेयान्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ ‘इति’ शब्दोनास्ति स० पुस्तके ।

॥ प्रतिग्रहः,—इति स० शेष० पुस्तकयोः पाठः ।

** पुनन्ति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

प्रतिग्रह-निमित्तं तु त्यागेन तपश्चैव” ॥ इति ।

नार्यं दोषः, द्विजातिभ्यः प्रतिग्रहः प्रशस्तः शूद्रात् प्रतिग्रहो निन्दितः*—इतिव्यवस्थायाः सुवचत्वात् । ननु सत्प्रतिग्रहेऽपि किञ्चानपि प्रत्यवायः प्रतीयते, “प्रतिग्रहात् इदृश्यति”—इत्युक्तेः । वाङ्, अस्येव वेद-पारंगत्वादि-सामर्थ्य-रहितस्य प्रतिग्रहे प्रत्यवायः† । एतदेवा-भिप्रेत्या स्कान्दे वेद-पारंगस्य प्रत्यवायोनिवारितः,—

“षडङ्ग-वेद-विद्विप्रोऽपि यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम् ॥

न स पापेन लिप्येत पद्म-पञ्चमिवात्मजा” ॥ इति ।

एषएव व्याधौ याजनाध्यापनयोर्योजनीयः । अथाज्य-याजन-भृतकाध्यापन-दुष्टप्रतिग्रहेष्वेवोवाङ्मयं, स्वस्मिन्नीषदधिकार-वैकल्येन॥ प्रवर्त्तमानस्य स्वल्पः प्रत्यवायः, सुखाधिकारिणो विहित-याजनादि-प्रवृत्तौ न किञ्चिदप्येनः,—इति विवेकः । सदसत्-प्रतिग्रहौ विवेचयति व्यासः,—

“द्विजातिभ्योऽधर्मे लिप्येत प्रव्रसेभ्यो द्विजोत्तमः ।

अपिवा जाति-मात्रेभ्यो नतु शूद्रात् कथञ्चन” ॥ इति ।

सतामसभावे सत्यसतोपि प्रत्यग्रहः सत्यव्यतिमतेऽभ्यनुज्ञातः,—

“सीदंसेत्” प्रतिग्रहीयाद् ब्राह्मणेभ्यस्ततो नृपात् ।

* प्रतिग्रहे दोषः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दोषः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ इत्यभिप्रेत्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ वेदाङ्ग पारंगोविप्रो,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ वैकल्यमति,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

¶ सदा च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

ततस्तु वैश्य-शूद्रेभ्यः शङ्कस्य वचनं यथा” ॥ इति ।

शूद्र-प्रतिग्रहे विशेषमाहाङ्गिराः,—

“यत्तु राश्रीकृतं धान्यं खले चेचे तथा भवेत्* ।

शूद्रादपि गृहीतव्यमित्याङ्गिरस-भाषणम्” ॥ इति ।

तत्रैव विशेषान्तरमाह व्यासः,—

“कुटुम्बार्थं तु सत्-शूद्रात् प्रतिग्रहमयाचितम् ।

कलर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित्” ॥ इति ।

मनुरपि,—

“न यज्ञार्थं† धनं शूद्रात् विप्रो‡ भिचेत धर्मवित् ।

यजमानोऽपि भिक्षित्वा चाण्डालः§ प्रेत्य जायते” ॥ इति ।

असत्-प्रतिग्रहोचितोऽवस्था-विशेषः स्कन्द-पुराणे दर्शितः,—

“दुर्भिक्षे दारुणे प्राप्ते कुटुम्बे सीदति जुधा ।

असतः प्रतिग्रहीयात् प्रतिग्रहमतन्वितः” ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आपद्रुतः संप्रगृह्यन् भुञ्जानोवा॥ यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्क-सम-प्रभः” ॥ इति ।

मनुरपि,—

* इति स्तोत्रेयवा भवेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यागार्थं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ द्विजो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ चण्डालः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ भुञ्जानोपि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

“दृष्टौ च मातापितरौ बाध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

अप्यकार्य-व्रतं कृत्वा भर्तव्या मगुरब्रवीत् ॥

जीवितायपमापन्नो योऽन्नमस्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते” ॥ इति ।

भारुड-पुराणे प्रतिपाद्यस्य द्रव्यस्येयता दर्शिता,—

“धावता पञ्च-यज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत्” ।

तावदेव हि गृहणीयात् कुटुम्बस्यात्मनस्तथा” ॥ इति ।

आसोऽपि,—

“प्रतिग्रह-वर्चिर्न स्यात् † याचार्थन्तु ‡ (१) समाचरेत् ।

स्वित्थार्थादधिकं गृहणं ब्राह्मणोयात्यधोगतिम् ॥

(१) दन्ति-सङ्कोचमन्विच्छेत्तेहेत धन-विक्रमम् ।

धन-लाभे प्रवृत्तस्तु ब्राह्मणादेव हीयते” ॥ इति ।

अनापदि राज-प्रतिग्रहं निन्दति याज्ञवल्क्यः,—

“न राजः प्रतिगृहणीयात् लुब्धस्योष्कास्त-वर्त्तिनः ।

प्रतिग्रहे सृजि-चक्रि-ध्वजि-वेश्या-नराधिपाः (२) ।

* करणं नियतं भवेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तावद्व्याप्तं सदैव स्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रतिग्रहायावन्तिः स्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ याचार्थन्तु,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) यात्रा जीवनोपायः ।

(२) दन्तिजीवनं ।

(३) सृजि प्राविधातकः । चक्रि तैलिकः । ध्वजि मद्यविक्रेता ।

दुष्टा दशगुणं* पूर्वात् पूर्वादेते यथोत्तरम्” । इति ।

संवर्त्तः,—

“राज-प्रतिग्रहोघोरोमध्वास्त्रादौ विषोपमः ।

पुत्र-मांसं वरं भोक्तुं नतु राज-प्रतिग्रहम्” ॥ इति ।

स्कान्दे,—

“मरु-देशे निरुदके ब्रह्म-रक्षस्त्रमागतः ।

राज-प्रतिग्रहात्पुष्टः पुनर्जन्म ॥ विन्दति ॥

ब्राह्मणं यः परित्यज्य द्रव्य-लोभेन मोहितः ।

विषयामिष-लुब्धस्तु (१) कुर्याद्राज-प्रतिग्रहम् ॥

रौरवे नरके घोरो तस्यैव पतनं भुवम् ।

वृक्षा दवाग्निना दग्धाः प्ररोहन्ति घनागमे ॥

राज-प्रतिग्रहाद्गधा न प्ररोहन्ति कर्द्द्विचित्” । इति ।

विष्णु-धर्मोत्तरे,—

“दश-सृजि-समसृजि दश-चक्रि-समोध्वजौ ।

दश-ध्वजि-समा वेश्या दश-वेश्या-समोनृपः ॥

दश सृजा-सहस्राणि योवाहयति सौनिकः (२) ।

तेन तुल्यः स्रुतोराराजा घोरस्तस्मात् प्रतिग्रहः” ॥ इति ।

अधार्मिक-राज-विषयेयं निन्दा । तथा च तत्रैव विशेषितम्,—

* अष्टादशगुणं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† नरकोरौरवेघोरे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) विषयरूपं यदामिषं बोध्यवन्तु, तत्र लुब्धः ।

(२) सृजा प्राविधायनं । तत्र नियतः पुत्रः सौनिकः ।

“येषां न विषये विप्राः यक्षैर्यज्ञ-पतिं हरिम् ।
यजन्ते भुभुजां* तेषामेतत् स्तुनादितं फलम् ।
येषां पापण्ड-सङ्कीर्णं राङ्गं न ब्राह्मणोत्कटम् ॥
एते स्तुना-सहस्राणां दशानां भागिनो नृपाः ।
येषां न यज्ञ-पुरुषः कारणं पुरुषोत्तमः ॥
ते तु पाप-समाचाराः स्तुना-पापोपभागिनः”† ।

अदुष्टान्तु राज्ञः प्रतिग्रहो न निन्दितः । अतएव छन्दोग-शाखायां
प्राचीन-शाखादीनामुनीन् राज-प्रतिग्रहे प्रवर्त्तयितुमश्वपति-नाम-
केन राज्ञा दोषाभाव उपन्यस्तः,—

“न मे स्तेनोजन-पदे न कदर्यो न मद्यपः ।

नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न खैरौ खैरिणी^(१) तथा”‡ ॥ इति ।

याज्ञवल्क्य-वचनेपि राज-प्रतिग्रह-निन्दायां॥ “सुभस्योष्वास्त-
वर्त्तिनः”—इति विशेषणाददुष्ट-राज-प्रतिग्रहो न निन्दितः,—इति
गम्यते । तथा नारदोऽपि,—

* भूभुजां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ब्राह्मणास्पदम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ स्तुनापापाहितेस्तुताः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ कुतः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ राजप्रतिग्रहनिन्दाविशेषिता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) कदर्यः,—“आत्मानं धर्मवत्यश्च पुत्रदाराश्च पीडयन् । योऽतोभात्
सखिनोत्तर्यान् न कदर्य इति स्मृतः” इत्युक्तलक्षणः । खैरौ खञ्ज-
व्यवहारी । खैरिणी,—“खैरिणी या पतिं हित्वा कामतोऽन्यं समा-
करोत्येत्”—इत्युक्तलक्षणा ।

“अथान् प्रतिग्रहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते ।
ब्राह्मणस्यैव राजा च दावयेतौ धृत-व्रतौ ॥
मैतयोरन्तरं किञ्चित् प्रजा-धर्माभिरक्षणम्* ।
शुचीनामशुचीनाञ्च सन्निवेशो † यथाम्भयम् ॥
समुद्रे समतां यान्ति तद्द्राक्षां^(१) धनागमः ।
यथाऽग्नौ संस्थितश्चैव शुद्धिमायाति काश्चनम् ॥
एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजानि” । इति ।

दुष्ट-प्रतिग्रहवत् ‡ सप्रतिग्रहस्यापि॥ आपदिषयता कुतो न
कल्प्यते,—इति चेत् । न,॥ ब्रह्माण्ड-पुराणे सप्रतिग्रहस्यानापद्यपि
विहितत्वात् ।

“अनापद्यपि धर्मेण याज्यतः शिष्यतस्तथा ।

गृहन् प्रतिग्रहं विप्रो न धर्मात् परिहृयते ॥

गृहीयाद् ब्राह्मणादेव नित्यमाचार-वर्त्तिनः ।

अद्वया विमलं दत्तं तथा धर्मान्न हृयते”—इति ।

केषु चिदस्तु-विशेषेषु अयाचितेषु न प्रतिग्रह-दोषः,—इत्याह

भरद्वाजः,—

* प्रजाधर्माभिरक्षणम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सन्निपातो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ दुष्प्रतिग्रहवत्,—इति स० सो० पुस्तकेषु पाठः ।

§ अपि शब्दोनास्ति सु० पुस्तके ।

॥ तन्न,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) राज्ञामिति शैविको वृत्तिः ।

“अयाचितोपपन्नेषु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।

अमृतं तदिदु* देवास्तस्मात्तत्रैव निर्णुदेत्” ॥ इति ।

तत्र भजद्वाराभिप्रेतान् वस्तु-विशेषान्निर्दिशति याज्ञवल्क्यः,—

“कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि चितिः ।

मांसं शय्याऽऽसनं धानाः† प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

अयाचिताहतं याज्ञमपि दुष्कृत-कर्मणः ।

अन्यत्र कुलटा-षण्ड-पतितेभ्यस्तथा द्विषः” ॥ इति ।

मनुरपि,—

“शय्यां कुशान् गृहान् गन्धानपः पुष्पं मणिं दधि ।

मत्स्यान् धानाः पयोमांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥

एधोदकं मूल-फलं अन्नमभ्युद्यतञ्च यत् ।

असतः प्रतिगृहीयान्नाधु चाभय-दक्षिणाम्”—इति ।

प्रतिग्रहानधिकारिणं स एवाह,—

“हिरण्यं भूमिमश्वं गामश्वं वासस्तिलान् घृतम् ।

अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति काष्ठवत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विद्या-तपोभ्यां हीनेन ननु याज्ञः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च” ॥ इति ।

विदुषस्तु न कोऽपि प्रतिग्रहोदोषावह इति वाजसनेयि-ब्राह्मणे

* तं विदुः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† धान्यं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

गायत्री-विद्यायां श्रूयते,—“यदि हवा अथेवं विद्वान् द्विजः* प्रति-
गृह्णाति सदै† तद्गायत्र्या एकं पदं प्रतिबन्धाय इमां स्त्रीन् लोकान्
पूर्णान् प्रतिगृहीयात् योऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावनीयन्न-
द्यौर्विद्याय तावत् प्रतिगृहीयात् योऽस्या एतद्वितीयं पदमाप्नुयादथ
यावदिदं प्राणियुक्तावत् प्रतिगृहीयात् योऽस्या एतत् तृतीयं
पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शितं पदं परोरजोयएष तपति
नैव केन जायं कुत एतावत् प्रगृहीयात्—इति ।

॥०॥ इति प्रतिग्रहप्रकरणम् ॥०॥

एवं निरूपितानामध्यापनादीनां प्रतिग्रहान्तानां शब्दान्तराधि-
करण-न्यायेन (मी० २ अ० २ पा० १ अ०) कर्म-भेदमभिप्रेत्य
‘षट्कर्मभिरतः’—इत्युक्तम् । स च न्याय इत्यं प्रवर्तते । यजति
ददाति जुहोतीत्युदाहरणम् । तत्र संशयः, किं सर्व-धात्वर्थानुरक्तैका
भावना(१) उत प्रतिधात्वर्थं नाना? । तत्र, भावना-वाचकस्याख्या-
तस्यैकत्वान्नानामपि धात्वर्थानामुपसर्जनत्वेन प्रधान-भेदकत्वापन्न-
वाचकैव भावनेति पूर्वपक्षः । धात्वर्थानुरक्तमन्तरेण केवलाख्यातेन
भावनाया अप्रतीतेः उत्पत्ति-श्रुत-धात्वर्थेनैकेनागुरक्ते आख्यातार्थे

* अपि किञ्च,—इति स० सो० पुस्तके पाठः ।

† नचैव,—इति स० सो० शा० पुस्तके पाठः ।

‡ अथास्या इत्यारभ्य प्रगृहीयात्,—इत्यतः पाठो नास्ति । स० सो० शा०
पुस्तकेषु ।

§ भिन्ना,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) भावना आख्यातार्थः । स च प्रयत्नो व्यापारो वा ।

धालर्थांतराणामनुप्रवेष्टात् प्रतिधालर्थं भावना-भेदः,—इति सि-
द्धान्तः। एवं साध्यापनादिभिः षड्भिर्धालर्थैः षोढा भावना भिद्यते,—
इति भवत्येतानि षट् कर्माणि । तेषु 'अभिरतिः' अद्वा-पूर्वकमनु-
ष्ठानम् । अत्रद्वालुनाऽनुष्ठितमप्यफलं स्यात् । तदाह भगवान्,—

“अत्रद्वाया उतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ, न च तत् प्रेत्य नो दद” ॥ इति ।

‘नित्यम्’—इत्युत्तरचान्वेति न पूर्वव, अध्यापनादीनां चयाणा-
मनित्यत्वात् । देवता च अतिथिश्च देवतातिथौ, तयोः प्रतिदिनं
पूजकोभवेत् । देवता-स्वरूपञ्च वाजसनेयि-ब्राह्मणे, शाकल्य-याज्ञ-
वल्क्य-संवादे विचार्य निर्णीतम् । तत्र, शाकल्यः प्रष्टा, याज्ञवल्क्योवक्ता,
देवता-विस्तार-सङ्क्षेपौ स्वरूपञ्च* प्रष्टव्योऽर्थः । तत्र चैषा श्रुतिः ।
“अथ हैमं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ; कति देवता याज्ञवल्क्येति ।
स हैतयेव निविदा प्रतिपेदे; यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते,
चयस्य चीच शता चयस्य चीच सहस्रेति । ओमिति होवाच; कत्येव
देवा याज्ञवल्क्येति, चयस्त्रिंशदिति । ओमिति होवाच; कत्येव देवा
याज्ञवल्क्येति, षडिति । ओमिति होवाच; कत्येव देवा याज्ञ-
वल्क्येति, चय इति । ओमिति होवाच; कत्येव तु देवा याज्ञवल्क्येति,
द्वाविति । ओमिति होवाच; कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्ध इति ।
ओमिति होवाच; कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इति । ओमिति
होवाच; कतमे ते चयस्य चीच शता चयस्य चीच सहस्रेति । स

* विस्तारसंक्षेपौ च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

होवाच; महिमानएवैषामेते चयस्य चिंशत्येव* देवा इति । कतमे ते
चयस्त्रिंशदित्यष्टौवसव एकादशरुद्रा द्वादशादित्या सप्तक-चिंशदिन्द्रस्यैव
प्रजापतिश्च चयचिंशा इति । कतमे ते वसव इति, अग्निश्च पृथिवी च
वायुश्चान्तरीक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि सैते वसव
एतेषु हीदं सर्वं वसु निहितमेते हीदं सर्वं वासयन्त तस्मादसव इति ।
कतमे ते रुद्रा इति, दश वै पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ये यदाऽस्मा-
च्छरीरादुत्क्रामन्त्यथरोदयन्ति† यस्माद्रोदयन्ति‡ तस्माद्रुद्रा इति ।
कतमत्रादित्या इति, द्वादश एव मासाः§ संवत्सरस्यैतत्रादित्याएते हीदं
सर्वमाददानायन्ति तद्यदिदं सर्वमाददानायान्ति॥ तस्मादादित्या
इति । कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति, स्तनयितु॥ रेवेन्द्रोयज्ञः
प्रजापतिरिति । कतमस्तनयितुरित्यग्निरिति । कतमोयज्ञ इति, पशव
इति । कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरीक्षं चादित्यश्च
द्यौश्चैते षडेते** हीदं सर्वं षडिति । कतमे ते†† त्रयो देवा इति इमे
एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वं देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवा-
वित्यन्नं चैव प्राणस्येति । कतमोध्यर्द्ध इति धोयं पवत इति

* चयस्त्रिंशत्येव,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† ते यदस्माच्छरीराभ्यां उत्क्रामन्ति,—इत्यादि पाठः सु० पुस्तके ।

‡ यत्रोदयन्ति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ द्वादशमासाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ तद्यदिदं सर्वमाददानायान्ति,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

॥ स्तनयितु,—इति सु० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

** षडित्येते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

†† वे इति नास्ति सु० पुस्तके ।

यदाऽऽ र्यदयमेक एव* पवते स कथमध्यर्ह इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्यात्मेनाध्यर्ह इति । कतम एकोदेव इति, प्राण इति स ब्रह्मो-
त्थाचकते"—इति । अस्याः श्रुतेरयमर्थः । उपासनाहाराणां देवानां
सङ्ख्यादि-विस्तारे पृष्टः † साकल्येन धातुवल्क्योविजीषु-कथायां^(१) प्रवृत्त-
त्वात् पर-बुद्धि-व्यामोहाय निविदा प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे । निविष्टब्धो
वैश्वदेव-नामके^(२) शस्त्र-विशेषेऽवस्थितानां † सङ्ख्या-वाचिनां पदानां
समुदायमाचष्टे,—इति वैदिक-प्रसिद्धिः । ततो यावन्तो देवा वैश्व-
देवस्य निविद्युच्यन्ते, तावन्त उपास्याः,—इत्युक्तं भवति । तानि च
पदानि, चयस्य चीचेत्यादीनि[‡] । अत-चयं ग्रहस-चयं षट्कस्य देव-
विस्तारः । कथ्येवेत्येवकारेण तत्र तत्र देवान्तर-श्रद्धा व्युदस्यते । यएव
देवाः पूर्वं विस्तृताः, तएव संचेपेण कियन्त इति तत्र तच॥ प्रश्नार्थः ।
कतीति सङ्ख्या-प्रश्नः, कतमे त इति स्वरूप-विशेष-प्रश्नः । तत्र अत-
सहस्रसङ्ख्या॥ ये देवा उक्ता सो सर्वे प्रधानभूता न भवन्ति, किन्तर्हि,
प्राधान्येन हविर्भुजां चयस्त्रिंशद्देवानां योग-महिम्ना स्वीकृतैष्टिक**
विपहाएव, ततो न तेषां स्वरूप-विशेषः पृथक् निरूपणीयः इति†† ।

* यदयमेकइह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† संख्याविस्तारेण कतीतिपृष्टो,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ स्थितानां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ चयस्य चिष्टदित्येवमादीनि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ तत्रत्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ अतंसहस्रसंख्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

** स्वीकृत भौतिक, इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

†† 'इति' शब्दो नास्ति स० सो० पुस्तकयोः ।

- (१) विजिगीषु कथा जल्पः वितण्डास्तु । तिस्रः किञ्च कथा भवन्ति वादो
जल्पो वितण्डा च । सर्वमिदं न्याये प्रथमद्वितीये स्पष्टम् ।
(२) अप्रगीतमन्त्रसाध्या कृतिः शस्त्रम् ।

चयस्त्रिंशद्देवेषु श्रुतावस्वादयः पुराण-प्रसिद्धेभ्यो वस्वादिभ्योऽन्ये^(१), तेषु
शब्द-प्रवृत्तिर्यौगिकी^(२) । प्राणा वाद्येन्द्रियाणि, आत्माऽन्तःकरणम् ।
इन्द्रप्रजापति-शब्दौ लक्षणया स्तनयिन्-यज्ञयोर्वर्त्तन्ते, लक्षितलक्षणया
त्वग्नि-पश्वोः^(३) । अन्न-प्राणौ* भोग्य-भोक्तृभिमानीनौ^(४) । अर्धर्ह-
शब्दो वृद्ध्या सङ्ख्यावाची, योगेन तु समृद्धं वायुं वक्ति । वायुः
सूचात्मा^(५), “वायुर्वै गौतम, सूचम्”—इति श्रुतेः । अन्ते प्राणशब्दः
परमात्मवाचकः । तदेव स्पष्टयितुं स ब्रह्मोक्तम् । तत्-शब्दः परोक्ष-

* अन्नं प्राणो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† भोक्तृभिमानीनौ, - इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

- (१) वस्वादीत्यादिशब्दात् रुद्रादित्यपरिग्रहः । अन्यत्वच्चात्रयवस्वादीनां,
अग्न्यादीनां तथात्माभिधानात् स्पष्टम् । पुराणप्रसिद्धाश्चवस्वादयोराना-
प्रागन्यादिरूपाः । तेषां स्वरूपमादित्यपुराणे प्रोक्तम्,—“प्रसन्नवदनाः
सौम्यावददाः शक्तिपादयः । पद्मासनस्थादिभुजावसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
करे त्रिशूलिनेवामे दक्षिणे चाक्षमालिनः । एकादशप्रवर्त्तया रुद्रा-
स्त्यक्षोऽमुमौलयः । पद्मासनस्थादिभुजाः पद्मगर्भाङ्गकान्तयः । करादि-
स्त्वन्मपर्यन्तं नालपङ्कजधारिणः । इन्द्राद्याद्यादशादित्यास्तेजोमखलम-
ध्याताः”—इति ।

(२) एतेषु हीदंसर्वा वसुनिहितं—इत्यादि श्रुत्युक्तयोगप्रयोज्येत्यर्थः ।

(३) प्रथममिन्द्रशब्दस्य तत्संबन्धिनिस्तनयिन्—मेघे लक्षणा, ततो मेघे-
लक्षितस्त्रेन्द्रशब्दस्य मेघसंबन्धिन्यन्नौलक्षणा इति लक्षितलक्षणयोर्म्य ।
वस्तुतस्तु यत्र शक्कार्थस्य परस्परासंबन्धेनलक्षणा, तत्रैव लक्षितलक्ष-
णोच्यते । प्रकृतेचेन्द्रशब्दस्य तत्संबन्धिसंबन्धिनि अग्नौलक्षणेति
लक्षितलक्षणा । एवं प्रजापतिशब्देऽपि स्पष्टम् ।

(४) अन्नशब्दोभोग्याभिमानीनीं देवतामाचष्टे, प्राणशब्दश्च भोक्तृभिमानी-
नीमिति विवेकः ।

(५) सूचात्मा चिरण्यगर्भः ।

वाची, अक्षत-ब्रह्म-विचारं पुरुषं प्रति ब्रह्मणः शास्त्रैक-समधिगम्य-
त्वात् परोक्षम्,—इति । तत्र, प्राण-शब्द-वाच्यः परमात्मैवैको-
मुष्योदेवः । तत्-स्वरूपं च येताश्चतरा विसृष्टमामनन्ति,—

“एकोदेवः सर्व-भूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

साक्षीचेताः केवलो निर्गुणश्च” ॥ इति ।

एतमेव देवं शास्त्र-कुशलास्तैः सैः शब्द-विशेषैर्वज्रधा व्यवहरन्ति ।
तथा च मन्त्र-वर्णः—

“सुवर्णं विप्राः कवयोवचोभि—

रेकं सन्तं वज्रधा कल्पयन्ति”—इति ।

तेषु शब्द-विशेषा, विसृष्टमन्यस्मिन्मन्त्रे श्रूयन्ते,—

‘इन्द्रमित्रं वरुणमग्निमाजु

रथोदित्यः स सुपर्णो गुरुत्मान् ।

एकं सविप्रावज्रधावद—

न्यग्निं यमं मातरिश्वानमाजुः”—इति ।

ननु, इन्द्र-मित्र-वरुणादयः शब्दा भिन्नदेव-वाचिनो नत्वेकं
देवमभिदधति, अन्यथा वारुणयागोऽं ऐन्द्रो मन्त्रः प्रयुज्येत । नाथं
दोषः, एकत्वेऽपि देवस्य मूर्त्ति-भेदेन मन्त्र-व्यवस्थोपपत्तेः ।

* वेत्ता,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† मन्त्रः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ वरुणयागेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यथा, शैवागमेषु शिवस्त्रैकत्वेऽपि प्रतिमा-भेदेन* दक्षिणामूर्त्ति-चिन्ता
मणि-मृत्युञ्जयादयो मन्त्रामूर्त्ति-विशेषेषु व्यवस्थिताः; यथा वा,
वैष्णवागमेषु गोपाल-वामनादयो मन्त्राः, तथा वेदेऽपि† किं न
स्यात् । ननु, द्रव्य-देवते यागस्य स्वरूपं, स्वरूप-भेदाच्च कर्म-भेदः
प्रतिपादितः,—“तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो
वाजिमम्”—इत्यत्र; यथाऽऽमिक्षा-वाजिनयोर्द्रव्ययोर्भेदस्तथा वि-
शेषां देवानां वाजिभ्योदेवेभ्यो भेदोऽभ्युपगन्तव्यः,—इति‡ । वाढं,
अभ्युपगम्यते ह्येकस्मैव वासवस्य देवस्य कर्मानुष्ठान-दशायामौपा-
धिकोभेदः । अतएव, वाजसनेयि-ब्राह्मणे इष्टि-प्रकरणे कर्मानुष्ठादः
प्रसिद्धं देव-भेदमनूय तदुपवादेन ॥ वास्तवं देवैकत्वमवधारितम्,—
“तद्यदिदमाजुः यजेतामुं यजेतेत्येकं देवमेतस्मैव सा विसृष्टिरेष
उ ह्येव॥ सर्वे देवाः,—इति । नचैकस्माद्देवात् फल-भेदोदुः सम्पादः,—
इति शङ्कनीयम्, उपास्ति-प्रकार-भेदेन तदुपपत्तेः । “तं यथा
यथोपासते, तदेव भवति”—इति श्रुतेः । यथैकोऽपि राजा च्छ-
चामरादि-सेवा-प्रकार-भेदेन फल-भेदे हेतुस्तद्वत् । ननु, देवः फलं
ददातीत्येतन्मीमांसको न सहते । तथाहि नवमाध्याये विचारितम्,—
किं यागेनाराधिताया देवतायाः फलं, उतापूर्व-दारकं यागस्य

* प्रतिमाप्रासादभेदेन—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† देवेपि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ ‘इति’ शब्दो नास्ति सु० पुस्तके ।

§ कर्मानुष्ठान,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ तदनुवादेन,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ एवमेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

फल-साधनत्वमिति संशयः । तत्र * भङ्गुरस्य यागस्य कालान्तर-
भावि-फलं प्रति साधनत्वायोगादवश्यं द्वारं^(१) किञ्चित् कल्पनीयम् ।
देवता-प्रसादश्च श्रुति-युक्तिभ्यस्तद्वारं स्यात् । “तप्तएवैनमिन्द्रः प्रजया
पशुभिस्तर्पयति”—इति श्रुतिः । युक्तिरप्युच्यते,—क्रियया प्राप्तुमिष्ट-
तमत्वात्† कर्म कारकं प्रधानं, तेन कर्मणा व्याप्तत्वात् सम्प्रदानं
ततोऽपि प्रधानं, इन्द्रादि-देवताः‡ च सम्प्रदानत्वेन प्रधान्यात्
पूजामर्हन्ति, यागस्य पूजारूपत्वादतिथेर्भोजनमिव ॥ देवताया अङ्गं
स्यात् । तस्माद्राजादिवदेवः फलं ददातीति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते ।
यागदेवतयोर्थोऽयमङ्गाङ्गिभाव उपन्यस्तः, स तु शब्दाकाङ्क्षानुसारेण
विपर्येति । तथा हि, यजेतेत्याख्यातेन^(२) भावनाऽभिधीयते । सा
च, किं केन कथमिति भाव्य-करणेतिकर्त्तव्यता-लक्षणमंश-त्रयं
क्रमेणाकाङ्क्षति । तत्र, यागस्य समान-पदोपनीतत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न
भाव्यता । स्वर्गस्य तु वाक्यादुपनीतस्यापि॥ पुरुषार्थत्वेन योग्यत्वात्
भाव्यता स्यात् । तस्य च स्वर्गस्य साधनाकाङ्क्षार्था यागः करण-

* अत्र,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† द्वारं स्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कर्तुः क्रियया प्राप्तुमिष्टतमत्वात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ स० सो० शा० पुस्तकेषु एकवचनान्तःपाठः । एवं परञ्च ।

॥ यागस्य पूजारूपत्वादतिथिभ्योभोजनमिव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ वाक्यादुपनीतस्यापि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) द्वारं अलकालस्यायी व्यापारः ।

(२) भावना च भावयितुर्थापारः प्रयत्नो वा ।

त्वेनावेति । तच्च करणं साध्य-स्वरूपत्वात्* स्व-निष्पादकं सिद्धं†
द्रव्यदेवतमितिकर्त्तव्यत्वेन‡ गृह्णाति,—इति § । ततो यागोऽङ्गी,
देवता च तदङ्गम् । एवञ्च सति, नातिथिवदेवता यागेनाराध्यते ।
यातु श्रुतिः,—“तप्तएवैनम्”—इति, नासौ स्वार्थं तात्पर्यवती,
प्रत्यक्षादि-विरोधात्^(१) । न हि, काचिद्विग्रह-वती देवता हविर्भुक्ता
तप्ता फलं प्रयच्छतीति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, प्रत्युत तदभावः प्रत्यक्षेण
योग्यानुपलब्ध्या वा^(२) प्रतीयते । किं च, अश्वमेधे “गां दंष्ट्राभ्यां
मण्डूकान् दन्तैः ॥” इत्याद्यवयवानां दंष्ट्रादि-द्रव्याणां हविषां
भोक्तृत्वेन गो॥ मण्डूकादय-स्तिर्यङ्चोऽपि** देवता-विशेषाः श्रूयन्ते ।
न च तेषां फल-प्रदातृत्वं सम्भाव्यते । “श्रोषधीभ्यः स्वाहा,
वनस्पतिभ्यः स्वाहा, मूलेभ्यः स्वाहा”—इत्यादावचेतनानामोषधि-
वनस्पति-तदवयवानां देवतात्वं श्रूयते । तत्र, कुतोहविर्भोक्तृत्वं, कृत

* साध्यरूपत्वात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† सिद्धं,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

‡ द्रव्यं देवतामितिकर्त्तव्यत्वेन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ ‘इति’ शब्दो नास्ति सु० पुस्तके ।

॥ सैगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् जम्भेभिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ सैगामण्डूकादय,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

** ‘अपि’ शब्दो नास्ति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

†† फलदातृत्वं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) प्रत्यक्षानुलभवाधितेऽर्थे श्रुतेः प्रामाण्याभावादिति भावः । स्पष्टमिद-
मात्मतत्त्वविवेके ।

(२) प्रत्यक्षेणेति न्यायमते । प्रत्यक्षेणैवाभावो गृह्यते योग्यानुलब्धितु तत्र
सहकारिमात्रमिति तत्सिद्धान्तात् । योग्यानुलब्धेति भीमांसकमते ।
तन्मतेऽभावयाहिकाया अनुपलब्धेः प्रामाण्यान्तरत्वात् ।

सारां हस्तिः, कृतसर्मा फल-दारम् । तस्मादियद्वादिमतां देवानां*म-
भावात् देवता-प्रसादो यागस्य फल-दारम् । किन्तु, श्रूयमाण-
फलसाधनत्वान्यथानुपपत्ति-कस्यमपूर्वं तद्धारम् । अभ्युपगतेष्वपि
देवेष्वपूर्वस्यैव फल-दारत्वमवश्यं वक्तव्यं, मन्त्रार्थवादेतिहास-पुरा-
णेषु देवानामपि तपश्चरण-कृतनुष्ठान-मन्त्रास्त्रादि-मन्त्र-प्रयोगेभ्यः
समीहित-सिद्धानुकीर्तनात् । तस्मान्न देवः फल-प्रदः—इति सिद्धम् ।
(१) औपनिषदास्त्रीश्वरस्य फल-दातृत्वं मन्यन्ते । तथाहि, तदीये ब्राह्मे(१)
हृतीयाध्याये विचारितम् । किं धर्मः फलं ददाति, आहोस्त्रिदीश्वरः,—
इति संशयः । तत्र, मीमांसकोक्त-न्यायेन धर्मः फल-प्रदः,—इति पूर्व-
पक्षः । सिद्धान्तस्तु, किं धर्मोऽन्यानधिष्ठितएव फल-प्रदः, किं वा,
केनचित्तेतनेनाधिष्ठितः ? नाद्यः, अस्तेनस्य तारतम्यानभिज्ञस्य
अथोचित-फल-दातृत्वायोगात् । द्वितीये तु, येनाधिष्ठितः, सएव
फल-दाताऽस्तु † । न चैवं धर्मस्य वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं, वैषम्य-नैर्घृण्य-
परिहाराय धर्मापेक्षणात् । असति तु धर्मो, कांश्चिदुत्तमं सुखं,
कांश्चिन्मध्यमं, कांश्चिदधमं, प्रापयन्तीश्वरः, कथं विषमो न भवेत् ।
कथं वा विविधं दुःखं प्रापयन्निर्घृणो न भवेत् । धर्माधर्मानुसारेण
तत्-प्रापणे गुरु-पितृ-राजादीनामिव न वैषम्य-नैर्घृण्ये प्राप्तुतः ।

* देवादीनां, ... इति सु० पुस्तके पाठः ।

† फलं ददातु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ चिन्तं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) औपनिषदावेदान्तिनः ।

(२) भारीरके ।

न हि दुष्ट-त्रिंशं त्रिष्ट-परिपालनञ्च कुर्वतां गुर्व्यादीनां वैषम्य-नैर्घृण्ये
विद्येते(१) । यदुक्तं,—गो*मण्डुकादीनां तिरस्त्रामोषधि-वनस्पत्यादीनाञ्च
स्त्रावराणां फल-प्रदत्वमयुक्तम्,—इति । तत् तथैवास्तु, ईश्वरस्य फल-
दातृत्वे कः प्रत्यूहः । यदपि “तप्तएवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति”—
इति, तच्चापीन्द्र-देवतायामवस्थितोऽन्तर्यामी फल-प्रदत्वेन विव-
क्षितः । “अन्तः-प्रविष्टः ब्राह्मा जनानाम्”—इति श्रुतेः । तस्मादी-
श्वरस्य प्रसादएवां फल-दारम् । न च जैमिनेय-वैयासिकयोर्मतयोः
परस्परं विरोधः, विवक्षा-विशेषेण तत्समाधानात् । यथा, देवदत्त-
स्यैव पत्न्येऽपि सम्यगभिज्वलनं विवक्षित्वा ‘काष्ठानि पचन्ति’—इति
व्यवहारः, तथा परमेश्वरस्यैव फल-प्रदत्वेऽपि तारतम्यापाद-निमित्त-
तया प्राधान्यं विवक्षित्वा धर्मः फल-प्रदः,—इति व्यवहारः किं न
स्यात् । तस्माद्विरोधात् फल-प्रदो जगदीश्वर एकएव सर्वत्र पूजनीयो
देवः,—इत्यलमिति प्रसङ्गेन ।

॥ • ॥ इति देवता-स्वरूप-निरूपण-प्रकरणम् ॥ • ॥

अतिथेर्लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति । उभयोः पूजन-प्रकारसु परितन-
शोके निरूपयामः । ‘देवताऽतिथि-पूजको नावसीदति’—इत्युक्तेरपूजा-
यामवसीदति,—इत्यवगम्यते । तथाच कूर्मपुराणे,—

* सैगामयुक्तादीनां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ईश्वरप्रसाद एव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) तथाचैकम् । “लालने ताकुने मातुर्नाकाशस्यं यथाऽभेके । तद्देव
महेशस्य नियन्तुर्गुणदोषयोः”—इति ।

“यो मोहादयवाऽऽसत्यादकृत्वा देवताऽर्चनम् ।
भुङ्क्ते, स याति नरकं सुकरेखिह जायते ॥
सकृत्वा देव-पूजाञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तमः ।
भुञ्जीत चेतसमूदात्मा तिर्यग्योनिं स गच्छति^(१)”—इति ।

मार्कण्डेयः,—

“अतिथिर्यस्य भग्नाग्नौ गृह्णात् प्रतिनिवर्त्तते ।
स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति” ॥

देवलोऽपि,—

“अतिथिर्गृहमभ्येत्य यस्य प्रतिनिवर्त्तते ।
असक्तो निराश्रयः स सद्यो हन्ति तत्कुलम्”—इति ।

पूजायाम् न केवलमवसादाभावः* किन्त्वभ्युदयोऽप्यस्ति ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं ब्रह्म-चक्र-गदा-धरम् ।
सर्व-पाप-विनिमुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते”—इति ।

कूर्मपुराणे—

“वेदाभ्यासोऽन्वयं ब्रतया महायज्ञ-क्रियास्तथा^(१) ।

* न केवलं पापाभावः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) ‘स’ शब्दस्य द्विरुपादानात् ‘स मूढात्मा’—इति, ‘स तिर्यग्योनिं गच्छति’—इति च वाक्यद्वयमत्र मन्तव्यम् ।

(२) ‘अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः’—इत्युक्तेरध्यापनमेव महायज्ञान्तर्गतं वेदाभ्यासस्ततः पृथक् । अथवा, वेदाभ्यासस्य महायज्ञान्तर्गतत्वेऽपि पृथग्-ब्रह्मयो गौडवन्ध्यायात् । ततश्च महायज्ञपदं वेदाभ्यासेतद-महायज्ञ-इत्यमिति सिध्यते ।

मात्रयन्त्याश्च पापानि देवानामर्चनं तथा”—इति ।

मनुरपि—

“अतिथिं पूजयेद्यस्तु आत्मं चादुष्टमागतम्* ।

सहस्रं गो-व्रतं तेन दत्तं स्वादिति मे मतिः”—इति ॥

विष्णुरपि—

“स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

मावाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथि-पूजनात्”—इति ।

वैश्वदेवाद्यर्थमोदनं पाचयित्वा तेन होमे कृते सति योऽवशिष्ट-ओदनः स ‘ऊत-शेषः’ । तमेव भुञ्जीत, न तु स्व-भोजनार्थं पाचयेत् ।

तदाह भगवान्,—

“यज्ञ-शिष्टाग्निः सन्तोमुच्यन्ते सर्व-किष्किवैः ।

भुञ्जते ते त्वर्घं पापा ये पचन्त्यात्म-कारणात्”—इति ।

‘ऊत-शेषम्’—इत्यत्र ऊत-शब्दो महाभारते व्याख्यातः,—

“वैश्वदेवादयो होमा ऊतमित्युच्यते बुधैः”—इति ।

तस्य शेषोऊत-शेषः । स च ऊत-शेष-शब्दो देवर्षि-मनुष्यादि-

पूजोपयुक्तावशिष्टमुपलक्षयति । तदाह मनुः,—

“देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्णास्य देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषमुग्रभवेत् ।

अर्घं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्म-कारणात् ।

यज्ञशिष्टाग्नं ह्येतत् सतामन्नं विधौयते”—इति ।

* आत्मं वा दुष्टमानसम्,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

‘ब्राह्मणोनावसीदति’—इत्यत्र विवक्षितस्य ब्राह्मणस्य लक्षणं महाभारते दर्शितम्,—

“सत्यं दानं तपः शौचमानृशंसं दमोघृणा ।
दृश्यन्ते यत्र विप्रेन्द्र, स ब्राह्मण इति स्यतः ॥
जितेन्द्रियो धर्म-परः स्वाध्याय-निरतः शुचिः ।
काम-क्रोधौ वशौ यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
यस्य चात्म-समोलोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
स्वयं धर्मेण चरति* तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
योऽध्यापयेदधीते वा याजयेद्वा यजेत वा ।
दद्याद्वाऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
समा दद्या च विज्ञानं सत्यं चैव दमः क्रमः ।
अध्यात्मनिरतिज्ञानं मेतद्ब्राह्मण-लक्षणम्”—इति ॥

तथाच, अनाहिताग्नितायामपि उक्तलक्षण-लक्षितो ब्राह्मणोनावसीदतीति वाक्यार्थः पर्यवसितो भवति† ।

‘चतुर्णामपि वर्णानाम्,—इति, ‘षट्कर्माभिरतः’—इति वचन-द्वयेन साधारणासाधारण-धर्मौ संक्षिप्तोपदर्शितौ । यद्यप्यध्यापनादि-चयमेव विप्रस्यासाधारणं नाध्ययनादि-चयं तस्य वर्ण-चय-साधारण-त्वात्, तथापि षट्कर्माभिरतत्वं विप्रस्यैवेति न कोऽपि विरोधः ॥

* सर्वधर्मेण चरितं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अध्यात्मनिरतं ज्ञान,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ ‘तथाच’—इत्यादिः, ‘भवति’—इत्यन्तः पाठो नास्ति स० सो० पुस्तकयोः ।

अथात्र* साधारणाध्ययनादिप्रसङ्गेन बुद्धिसं साधारणमाह्निकं संक्षिप्याह,—

सन्ध्या स्नानं जपोहोमो देवतानाञ्च पूजनम् ॥३८॥
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च† षट् कर्माणि दिने दिने ॥

इति । ‘सन्ध्यास्नानम्’—इत्यत्र यवागू-पाक-न्यायेन स्नानस्य प्राथम्यं व्याख्येयम्‡ । स च न्यायः पञ्चमाध्याये प्रथमपादे प्रतिपादितः । ‘यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति१ यवागूं पचति’—इति श्रूयते । तत्र॥ संशयः, किमग्निहोत्र-यवागूपाकयोरनियतः क्रमः, उत नियतः, यदा नियतः, तदा॥ पाठेन नियम्यते उतार्थेन । तत्र विध्योरनुष्ठानमात्र-पर्यवसा-नात् क्रमस्य नियामकत्वाभावात्** अनियतः,—इत्येकः पूर्वः पक्षः । पूर्वोपनिषदेषु “अध्यर्थुर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति”—इत्यत्र†† पाठस्य‡‡ नियामकत्वाभ्युपगमादत्रापि तत्सम्भवाद्यथापाठक-

* तत्र,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† सन्ध्यास्नानं जपोहोमः स्वाध्यायोदेवतार्चनम् । वैश्वदेवातिथेयञ्च इति पादत्रये पाठः सु० मू० पुस्तके ।

‡ प्राथम्यमाख्येयम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ अग्निहोत्रं जुहोति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ तत्र,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

॥ तथापि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

** नियामकत्वाभावात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

†† तत्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡‡ पाठक्रमस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

मनियमः*,—इत्यपरः पूर्वपक्षः† । ‘यवात्मा’—इति तृतीयाश्रुत्या(१)
होम-साधनत्वावगमादसति च द्रव्ये होमानिष्यन्नेरर्थाद् यवागू-पाकः
पूर्वभावी,—इति सिद्धान्तः । एवमत्रापि‡ खानस्य शुद्धि-हेतुत्वा-
च्छुद्धयैव सन्ध्या-बन्धनाधिकारित्वात् खानं पूर्वभावि,—इति
द्रष्टव्यम्(१) । तत्र४, खानं तत्पूर्व-भाविनां ब्रह्मसुहृत्तैस्त्यान-हित-
चिन्तनादीनां सर्वेषामुपलक्षणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“ब्राह्म्ये सुहृत्तै उत्याय चिन्तयेदात्मनेहितम् ।

धर्मार्थकामान् खे काले यथाशक्ति न हापयेत्”—इति ।

मनुरपि,—

“ब्राह्म्ये सुहृत्तै सुध्येत धर्मार्थाननुचिन्तयेत् ।

काय-क्लेशांश्च तन्मूलान् वेद-तत्त्वार्थमेव च”—इति ।

* यथापाठं क्रमनियमः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† पूर्वः पक्षः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अतएवमत्रापि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

४ तत्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) तथा चेत्तन्म । “श्रुति द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्च पदान्येव तु
संहतानि । सा प्रक्रिया या अद्यमित्येता स्मृतं क्रमोयोगवत्
समाख्या”—इति । द्वितीयापदं कारकविभक्त्युपलक्षणं सर्वासांमेव
कारकविभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्यार्थबोधनेऽन्यानपेक्षत्वस्य तुल्य-
त्वात्,—इति वाचस्पतिमित्राः । उदाहरणान्येषां मीमांसा-द्वितीये
द्रष्टव्यानि ।

(२) तथा चार्थक्रमादनुष्ठानमितिभावः । क्रमश्च यद्विषयः, “अत्यर्थपठन-
ख्यानमुख्यप्रावर्तिकाः क्रमाः”—इत्युक्तेः । उदाहरणानि चैषां मीमां-
सापञ्चमाध्याये द्रष्टव्यानि ।

वेदतत्त्वार्थः परमात्मा । तथा च कूर्मपुराणे*,—

“ब्राह्म्ये सुहृत्तै उत्याय धर्ममर्थश्च चिन्तयेत् ।

काय-क्लेशं तदुद्धृतं ध्यायेत् मनसेश्वरम्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“ब्राह्म्ये सुहृत्तै उत्याय मानसे मतिमानृष ।

विवुध्य चिन्तयेद्धर्ममर्थं चास्याविरोधिनम्†(१) ॥

अपौड्या तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।

परित्यजेदर्थ-कामौ धर्म-पौडा-करौ नृप ॥

धर्ममप्यसुखोदकं लोक-विदिष्टमेव च”—इति ।

सूर्यादयात् प्रागर्द्धप्रहरे द्वौ सुहृत्तौ, तत्राद्यो ब्राह्म्योद्वितीयो
रौद्रः । तत्र ब्राह्म्ये चिन्तनीयार्थविशेषं दर्शयति विष्णुः,—

“उत्यायोत्याय बोद्धव्यं किमद्य सुहृतं हतम् ।

दत्तं वा दापितं वाऽपि‡ वाक् सत्या चापि भाषिता ॥

उत्यायोत्याय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।

मरण-व्याधि-शोकानां किमद्य निपतित्यति”—इति ।

‘ध्यायेत् मनसेश्वरम्’ इति यदुक्तं, तत्र प्रकार-विशेषो वामनपुराणे,

* मनुरपि,—इत्यारभ्य कूर्मपुराणे इत्यन्तोयस्थः स० सो० पुस्तक-
योर्भेदः ।

† मर्थं चास्य विरोधिनं,—इति सु० पुस्तके पाठः । मर्थमप्यविरोधि-
नम्,—इति स० पुस्तके ।

‡ दत्तं वापि हतं वापि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) ब्राह्म्ये सुहृत्तै विवुध्य उत्याय धर्मं यथोक्तलक्षणमर्थश्च मानसे
चिन्तयेदिति संबन्धः ।

“अद्या सुरारिक्लिपुलान्त-कारौ*

भानुः अग्नी भूमि-सुतोबुधश्च ।

गुरुश्च शुक्रः सहजानुजेन

कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम्”—इत्यादि ।

॥०॥ इति ब्राह्मणे सुहर्षे आत्म-हित-चिन्तन-प्रकरणम् ॥०॥

हित-चिन्तनानन्तरं ओषध्यादिकमवलोकयेत् न तु पापिष्ठा-
दिकम्† । तदा‡ कात्यायनः,—

“ओषधियं शुभगाङ्गां च अग्निमग्निचितं तथा ।

प्रातस्त्याय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥

पापिष्ठं दुर्भगं मद्यं नम्रमुत्कृष्ट-नाशिकम् ।

प्रातस्त्याय यः पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणम्”—इति ।

ततोमूत्र-पुरीषे कुर्यात् । तदाशक्तिराः,—

“उत्थाय पश्चिमे रात्रे तत आचम्य चोदकम् ।

अन्तर्द्वाय दणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥

वाचं नियम्य यत्नेन निष्ठौवोच्छ्वास-वर्जितः ॥ ।

कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु शुचौ देवे समाहितः”—इति ।

तत्र, दण-नियमान् विप्रिनष्टि,—

* त्रिपुरान्तकोऽग्निः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पापिष्ठम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ नास्तीदं सु० पुस्तके

§ बान्ध,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ स्वीधनेच्छवासवर्जितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“शिरः प्रावृत्य कुर्वीत शङ्खमूत्र-विसर्जनम् ।

अथशिरैरनाद्रेष्य दणैः सञ्ज्ञाय मेदिनीम्”—इति ।

तत्र, कालभेदेन दिङ्निगममाह याज्ञवल्क्यः,—

“दिवा-सन्ध्यासु कर्णस्य-अङ्गसूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु रात्रौ चेदक्षिणामुखः”—इति ।

कर्णस्य दक्षिणः,—

“पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेत्”—

इति स्मृत्यन्तरे पवित्रस्य दक्षिण-कर्ण-कृत्वाभिधानात्* यज्ञो-
पवीतस्यापि तदेव स्थानं न्यायम् । अङ्गिरास्तु विकल्पेन
स्थानान्तरमाह,—

“कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठ-लम्बितम् ।

विण्मूत्रन्तु गृही कुर्यात् यदा कर्णे समाहितः”—इति ।

तत्र, कर्णे निधानमेकवस्त्र-विषयम् । तथा च साङ्ख्यायनः,—

“यद्येकवस्त्रोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्र-पुरीषोत्सर्गं कुर्यात्”—इति ।

मनु, उक्तोदिङ्निगमो न व्यवतिष्ठते, अन्यैरन्यथा स्मरणात् ।

तत्र यमः,—

“प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वार्धेऽपराधे प्राङ्मुखस्तथा† ।

उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः”—इति ।

अत्र केचिदिकल्पमाश्रित्य व्यवस्थापयन्ति । तद्युक्तं, सामान्य-

* दक्षिणकर्णस्थानाभिधानात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अन्यैरन्यथास्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ प्राङ्मुखस्थितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

विशेष-शास्त्रयोर्विकल्पायोगात् । सामान्यशास्त्रं हि याज्ञवल्क्य-वचनं
दिवसे कृत्वेऽप्युदङ्मुख-विधानात्* यम-वचनम् विशेषशास्त्रम्,
उदङ्मुखत्वस्य मध्याह्न-विषयत्वेनात्र शङ्कोच-प्रतीतिः । माऽस्तु तर्हि
विकल्पः, यम-वचनोक्ता तु† व्यवस्था भविष्यतीति चेत् । तदपि‡
न युक्तं, प्राक्प्रत्यङ्मुख-निराकरणाद्यैव॥ देवत्वेन सदैवेति विशेष-
वितत्वात्॥ ।

“सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः”—इति ।

अथ, प्रातः-सायाह्न-शब्दौ दिवा-रात्रि-विषयौ । तथा च मनुः,—

“मूषोच्चार-समुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्यथोऽथ यथा दिवा”—इति ।

एवन्तर्हि यमोक्तयोः प्राक्प्रत्यङ्मुखत्वयोः का गतिः ? सूर्या-
भिमुख-निषेध-परा यमोक्तिरिति ब्रूमः । तदुक्तं महाभारते,—

“प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रतिदिनम् ।

मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः”—इति ।

यदपि देवत्वेनोक्तम्,—

“विष्णुमूषमाचरेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत्”—इति ।

तत्रिरुद्धेतर-विषयम् । “न वेगं धारयेत् नोपरुद्धः क्रियां
कुर्यात्”—इति स्मरणात् । यदपि मनुनोक्तम्,—

* दिवसे कृत्वेऽप्युदङ्मुख इति वचनात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः
पाठः ।

† यमवचनोक्तम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ यतदपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ निवारणाद्यैव,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ ‘इति’ शब्दोऽप्याधिकः सु० पुस्तके ।

“काथायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा दिजः ।

ययासुख-मुखः कुर्यात् प्राण-वाधा*भयेषु च”—इति ।

तदपि नीहारान्धकारादि-जनित-दिङ्मोहन-विषयम् । देश-नि-
यमो विष्णुपुराणेऽभिहितः,—

“नैर्ऋत्यामिषु-विक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।

दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषञ्च समाचरेत्”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—“दूरादावसथान्मूत्र-पुरीषे कुर्यादक्षिणान्दिशमपरां
वा†” इति । मनुरपि,—

“दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम्‡ ।

उच्छिष्टाजनिषेकञ्च दूरादेव समाचरेत्”—इति ॥

सएव वर्ज्य-देशानाह,—

“न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गो-मजे ।

न फाल-कृष्टे न जले॥ न चित्यां न च पर्वते ॥

न जीर्ण-देवायतने न वल्लीके कदाचन ।

न समवेषु गर्जेषु ॥ न गच्छन्नाप्यवस्थितः॥ ॥

न नदी-तीरमावाह्य न च पर्वत-मस्तके ।

* वाध,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पादावसेचनम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ जलकृष्टे न न जले,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ न चैत्रेषु न गर्जेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ न गच्छन्नाधिरोहितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वाय्वग्नि-विप्रानादित्यमपः पश्यन् तथैव च* ॥

न कदाचन कुर्वीत विष्णुचक्षुः विसर्जनम्"—इति ॥

यमोऽपि,—

तुषाङ्गार-कपालानि देवताऽऽयतनानि च ।

राजमार्ग-भ्रमणानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत कथा-वृत्तं चतुष्पथम्† ।

उदकं चोदकांतश्च पन्थानश्च विसर्जयेत् ॥

वर्जयेत् वृक्ष-मूलानि चैत्य-श्वभ्र-विलानि च"—इति ॥

हारीतः,—

“आहारन्तु रहः कुर्यात् विहारश्चैव सर्वदा‡ ।

गुप्ताभ्यां लक्ष्युपेतः स्यात्॥ प्रकाशे हीयते श्रिया”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—“न च सोपानत्को॥ मूत्र-पुरीषे कुर्यात्”—इति ।

यमोऽपि,—

“प्रत्यादित्यं न सेहेत न पश्येदात्मनः शक्यत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा”—इति ॥

ततो लोष्टादिना परिमृष्ट-गुद-मेहनो॥ गृहीतशिश्रुस्तितिष्ठेत् ।

तथा च भरद्वाजः,**—

* तथैवगाः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† चतुष्पथे,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ सर्वथा,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ कक्षीयुक्तः स्यात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ सोपानत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ परिमृष्टमेहनो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

** भारद्वाजः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“अथावक्ष्य* विष्णुचक्षुः लोष्ट-काष्ठ-तृणादिना ।

उदस्तवासा(१) उत्तिष्ठेत् दृढं विधृत-मेहनः”—इति ।

॥०॥ इति विष्णुचक्षुःकर्तव्यप्रकरणम् ॥०॥

अथ शौच-प्रकरणम् ।

तत्र॥ याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीत-शिश्रुस्तित्याय मृद्गिरभ्युद्धृतैर्जलेः ।

गन्ध-लेप-चय-करं शौचं कुर्यादतन्द्रितः”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“आ शौचान्नोत्सृजेच्छिभ्रं प्रसावोष्णयोरपि ।

गुदं हस्तं च निर्मज्ज्यान्मृदभ्योभिर्मुञ्जमुञ्जः”—इति ॥

दक्षोऽपि,—

“तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृत-वारिणा”—इति ।

अभ्युद्धरणासम्भवे विशेषमाह विश्वामित्रः॥—

“रत्नि(२)मात्राज्जलानीर्थं॥ कुर्याच्छौचमनुद्धृते ।

पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथा क्षुद्रचिर्भवेत्”—इति ॥

* यथावक्ष्य,—इति मु० पुस्तके, अथावक्ष्य,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† विष्णुचक्षुः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ अथ शौचविधिः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ आह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ विश्वामित्र इति नाम्नि मु० पुस्तके ।

॥ रत्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा,—इति स० पुस्तके, रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा,—

इत्यन्यत्र पाठः ।

(१) उदस्तवासाः काटिदेशादुत्तिष्ठवस्तुः ।

(२) प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो, मुञ्जा तु बद्धया । स रत्निः स्यात्,—इत्यमरः ।

शौच-योग्यां मृत्तिकामाह यमः,—

“आहरेमृत्तिकीं विप्रः कृत्वा मृत्तिकतां तथा”—इति ।

तत्रैव विशेषमाह मरीचिः,—

“विप्रे शुक्ला तु मृच्छौचे रक्ता चने विधीयते ।

हारिद्र-वर्णा वैश्ये तु शूद्रे कृष्णां विनिर्दिशेत्” ॥

उक्त-विशेषासम्भवे या काचिद्याह्ना । तदाह मनुः,—

“यस्मिन्देहे तु यत्तोयं याच यच्चैव मृत्तिका ।

सैव तच्च प्रशस्ता स्यात्तथा” शौचं विधीयते”—इति ॥

विष्णुपुराणे वर्ज्यामृद्विशेषादर्शिताः,—

“वल्लीक-मूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात्पे-सम्भवाम् ॥

अन्तः प्राण्यवपञ्चाच्च हलोत्खातां न कर्दमात्”—इति ।

अन्तर्जला-मृत्तिका-प्रतिषेधस्तु वापी-कूप-आदि-व्यतिरिक्त-विषयः ।

अतएव यमः,—

“वापी-कूप-तडागेषु आहरेदाहृतोमृदम् ।

आहरेज्जलमध्यात् तु परतोमणि-मन्थनात्”—इति ॥

देवलोऽपि काश्चिन्निषिद्धाः मृदोदर्शयति,—

“अङ्गार-तुष-कीटास्थि-शर्करा-वालुकान्विताम् ।

वल्लीकोपरि तोयान्तः कुशा-फाल-अश्वामजाम् ॥

यामवाह्यान्तरालस्यां बालुकां पांशुरूपिणीम् ।

* यथा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† कोहोत्खातां न कर्दमा—इति मु० पुस्तके पाठः ।

आहृतानन्यशौचार्यमाददीत न मृत्तिकाम्”—इति ॥

हस्त-नियममाह देवलः,—

“धर्मविद्वत्क्षिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथा च वामहस्तेन नाभेरुद्धं न शोधयेत्”—इति ॥

ब्रह्माण्डपुराणे दिङ्नियमोऽभिहितः,—

“उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेदक्षिणामुखः”—इति ॥

मृत्सङ्ख्यामाह शातातपः,—

“एका लिङ्गे करे सव्ये तिष्ठो द्वे हस्तयोर्दयोः ।

मूत्र-शौचं समाख्यातं शकृति त्रिगुणं भवेत्”—इति ॥

मनुरपि,—

“एका लिङ्गे शुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्यामृदः शुद्धिमभीप्सतां ॥

एतच्छौचं गृहस्थस्य दिगुणं ब्रह्मचारिणः ।

वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम्”—इति ।

वैधायनोऽपि,—

“पाश्चापाने मृदो योज्या वाम-पादे तथा करे ।

तिस्रस्तिस्रः क्रमाद्योज्याः सम्यक् शौचं चिकीर्षता ।”—इति

वसिष्ठोऽपि,—

* पृथगे दिगुणं भवेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† शुद्धिमवाप्नुयात्,—इति स० से० पुस्तके पाठः ।

‡ चिकीर्षतः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“पञ्चापाने दशैकस्मिन्भयोः सप्त मृत्तिकाः ।

उभयोः पादयोः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्त्तिते ॥

आदित्यपुराणे,*—

“एकस्मिन् विंशतिर्दशे द्वयोर्दश्यांश्चतुर्दश”-इति ।

विंशत्यादिकं ब्रह्मचारि-विषयं, “द्विगुणं ब्रह्मचारिणः”—

इत्युक्तत्वात् । आदित्यपुराणे,—

“स्त्रीशूद्रयोरर्द्धमानं प्रोक्तं शौचं मनीषिभिः ।

दिवाशौचस्य निश्चयं पथि पादं विधीयते ॥

आर्त्तः कुर्याद् यथाशक्ति भक्तः कुर्याद्यथोदितम्”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्य-प्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

बृहस्पराशरः,—

“उपविष्टस्तु विष्मूत्रं कर्तुर्यस्तु न विन्दति ।

स॥ कुर्यादर्द्धशौचं स्वस्य शौचस्य सर्वदा”—इति ॥

आनुशामनिके शौचेतिकर्त्तव्यता दर्शिता,—

“शौचं कुर्यात्कर्मधरिणोऽपि बुद्धिपूर्वमसङ्करम् ।

* नाख्येतत् मु० पुस्तके ।

† द्वयोर्दश्यां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ विंशत्यधिकं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ समाचरेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ न,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

विप्रुषश्च यथा न सूर्ययाचोहं न संस्पृशेत्* ॥

बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन यथा नैनः स्पृशेत् द्विजाः”—इति ।

दक्षोऽपि,—

“षडन्या नख-शुद्धौ तु देयाः शौचेषुना मृदः ।

न शौचं वर्ष-धाराभिराचरेत् कदाचन”—इति ॥

मरीचिरपि,—

“तिसृभिः शोधयेत् पादौ शौघौ गुल्फौ तथैव च ।

हस्तौ त्वामणिवन्धाणां लेप-गन्धापकर्षणे”—इति ।

यथा-विधि कृते-शौचे गन्धसंस्त्रापगच्छति, तदाह१ मनुः,—

“यावन्नापैत्यनेध्याक्तो गन्धोलेपश्च तत्-कृतः ।

तावन्मृदारि देयं स्यात् सर्वसु द्रव्य-शुद्धिषु”—इति ।

मनसुखभावे तु देवल आह,—

“यावन्तु शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं विधीयते ।

प्रमाणं शौच-सङ्ख्यायां॥ न विप्रैरुपदिश्यते”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“न यावदुपनीयन्ते१ द्विजाः शूद्रास्तथाऽङ्गनाः ।

* न च स्पृशेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† हस्तौ द्वौ त्वामणिवन्धाश्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ लेपगन्धापकर्षणम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ तत्र,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ शौचसंख्यायां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

१ न तावदुपनीयन्ते,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

गन्ध-लेप-चय-करं शौचमेवा* विधीयते"—इति ।

अथ स्त्री-शूद्र-ग्रहणम् अकृतोदाहाभिप्रायं, अनुपनीत-द्विज-
सादृश्यात्^(१) । मृत्परिमाणमाह आतातपः,—

“आर्द्रामलकमाचास्तु यासा इन्दु-व्रते स्थिताः ।

तथैवाकृतयः सर्व्याः शौचे देयास्तु मृत्तिकाः”—इति ।

यस्तु इच्छाङ्गिरोभ्यां परिमाणान्तरमुक्तम्,—

“अर्द्ध-प्रसूतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्यात् ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धेन प्रकीर्तिता ॥

प्रथमा प्रसूतिर्ज्ञेया द्वितीया तु तदर्द्धिका ।

तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभाग-कर-पूरणी[†]”—इति ।

तत्र, सर्व्वे च न्यूनपरिमाणेन गन्धाद्यक्षये सत्यधिकपरिमाणं
द्रष्टव्यम् । सत्यपि गन्ध-क्षये शास्त्रोक्तसंख्या पूरणीया यथाह दत्तः,—

“न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं[‡] शुद्धिः[§] मभीक्षता ।

प्रायश्चित्तेन पूयेत विहितातिक्रमे कृते”—इति ।

एवमुक्तशौच-करणेऽपि यस्य भाव-शुद्धिर्नास्ति, न तस्य शुद्धि-
रित्याह व्याघ्रपादः,—

* शौचमेव—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† त्रिभागकरपूरणा,—इति सु० पुस्तके, त्रिभागकरपूरणम्,—इति
स० पुस्तके पाठः ।

‡ शौचे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ सिद्धिः,—इति स० आ० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) द्विजानामुपनयनवत् विवाहस्य स्त्रीशूद्रयोः प्रधानसंस्कारत्वादित्याशयः ।

“शौचन्तु विविधं प्रोक्तं वाह्यमाभ्यन्तरन्तथा ।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं वाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम् ॥

गङ्गा-तोयेन कृत्स्नेन मृद्गारैश्च नगोपमैः* ।

आ मृत्योश्चाचरन् शौचं भावशुद्धौ न शुद्ध्यति”—इति ।

शौचस्य द्विविधस्यापि सर्व्वकर्त्तव्यधिकार-हेतुत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां
दोषोदर्शयति,—

“शौचे यत्नः सदा कार्य्यः शौच-मूलो द्विजः स्मृतः ।

शौचाचार-विहीनस्य समस्ता निष्फला क्रियाः”—इति ।

॥०॥ इति शौचप्रकरणम् ॥०॥

अथ गण्डूष-विधिः ॥

तत्रापस्तम्बः,—

“एवं शौच-विधिं कृत्वा पश्चाद्गण्डूषमाचरेत् ।

मूचे रेतसि विट्-सर्गे दन्त-धावन-कर्म्मणि ॥

भक्ष्याणां भक्षणे चैव क्रमाद्गण्डूषमाचरेत् ।

चतुरष्टद्विषट्द्वयगण्डूषैः षोडशैस्तथा ॥

मुख-शुद्धिं प्रकुर्व्वीत ह्यन्यथा दोषमाप्नुयात् ।

पुरस्ताद्देवताः सर्व्वा दक्षिणे पितरस्तथा ॥

पश्चिमे सुनि-गन्धर्व्वा वामे गण्डूषमाचरेत् ।

गण्डूष-समये विप्र स्तर्जन्या वक्त्र-तालनम् ॥

§ न गोमयैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

* निष्फलाः क्रियाः,—इति बङ्गवचनान्तः पाठः सु० पुस्तके ।

कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवं नरकं प्रजेत्—इति ।*

अथाचमन विधिः ।

तत्र दृष्टपराशरः,—

“कृत्वाऽथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलेः ।

निवद्धांश्चिख-कण्डकुं द्विज आचमनं चरेत् ॥

हस्तोपवीतं सर्वांश्च वाक्पुनः-काय-संयतः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा प्राङ्मन तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत्”—इति ।

गौतमोऽपि,—“शुचौ देशे आसीनो दक्षिणबाहुं जाम्बवन्तरां हस्ता यज्ञोपवीत्यामणिवन्धनात् पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्युग्रः ॥ चिखतुर्वाऽप आचमेत् पादौ चाभ्युक्षेत्** खानिचोपसृशेत् शीर्ष-स्थानि मूर्ध्नि च दद्यात्^(१)”—इति । तत्र चिखतुर्व्येत्यैच्छिको विकल्पः । ब्रह्मतीर्थं तीर्थान्तरेभ्यो विविनक्ति याज्ञवल्क्यः,—

* अथ गङ्गुविविधिः,—इत्यारभ्य एतदन्तोऽग्र्यः नास्ति मुद्रितातिरिक्त-पुस्तकेषु ।

† प्रवज्ज,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कण्डकु—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

§ जाम्बवन्तरं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ हृदये स्पृशन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ आचमेत्,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

** चाभ्युक्षेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) शीर्षस्थानि शीर्षभवनानि खानि इन्द्रियाणि नासिका चक्षुः श्रोत्राणि उपसृशेत्, मूर्ध्नि च दद्यात् इति संबन्धः ।

“कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठ-मूलान्यग्रं करस्य च ।

प्राजापति-पितृ-ब्रह्म-देव-तीर्थान्यनुक्रमात्^(१)”—इति ।

एतदेव शङ्खलिखिताभ्यां स्पष्टीकृतम्,—“अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतः प्रागप्रायां रेखायां ब्राह्मं तीर्थं, प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा पितृं, कनिष्ठिका-करतलयोरन्तरा प्राजापत्यं, पूर्वेणाङ्गुलि-पर्वणि देवम्”—इति । आचमनीयमुदकं विंशतिष्ट शङ्खः,—

“अङ्गिः समुद्रताभिस्तु क्षीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।

वज्रिणा न च तप्ताभि रक्षाराभिरुपसृशेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्क्षीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।

हृत्-कण्ठ-तालुगाभिस्तु यथासङ्गं द्विजातयः ॥

शुद्धोरन् स्त्रीच शूद्राश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः^(२)”—इति ।

मनुरपि,—

“इङ्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भृपतिः* ।

वैश्वोऽङ्गिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः”—इति ।

प्रचेता अपि,—

“अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वस्त्र-चक्षुषा ।

हृद्रताभिरशब्दाभिः चिखतुर्वाङ्गि राचमेत्”—इति ।

* भूमिपाः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) आदेशिनी तर्जनी । तथाच, कनिष्ठामूले प्राजापत्यं तीर्थं, तर्जनीमूले पितृं, अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मं, करस्याग्रे देवमिति विवेकः ।

(२) अन्ततः श्लोकप्रान्ते ।

तत्रापवादमाह यमः*,—

“रात्राववीक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम् ।

उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णनोष्णपापिणाम्”—इति ।

उदकस्य घट्टण-प्रकारं परिमाणं चाह भरद्वाजः,—

“आयतं सर्वतः कृत्वा गोकर्षाकृतिमत्करम् ।

संहतांगुलिनां तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥

सुक्ताङ्गुलकनिष्ठेन जेषेणाचमनं चरेत् ।

माष-मञ्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिवेदपः”—इति ।

स च पाणिर्दक्षिणो द्रष्टव्यः, “त्रिः पिवेदक्षिणेनापः”—इति पुराणवचनात् । उदकपात्रागमन-भावविनीमितिकर्तव्यतामाह दक्षः,—

“संहत्याङ्गुल-मूलेना द्विः प्रमृज्यास्ततोमुखम् ।

संहताभि स्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमपसृशेत् ॥

अङ्गुष्ठेन प्रदेग्नित्या त्राणं स्पृष्ट्वा त्वनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठामिकाभ्यान्तु चक्षुः-आचे ततः परम् ॥

कनिष्ठाङ्गुलयोर्माभिं हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिस्र शिरः पश्चात् बाह्वुः सायेण संस्पृशेत्”—इति ।

हृद्भङ्गस्तन्यथा स्पर्शनमाह,—

“तर्जन्यङ्गुल-योगेन स्पृशेन्नात्राण्ड-द्वयम् ।

* याज्ञवल्क्यः,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† संहत्याङ्गुलिना,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ संहत्याङ्गुलमूलेन,— इति सु० पुस्तके, संभूयेति स० पुस्तके पाठः ।

§ संहताभिस्तस्त्रिभिः पूर्वमास्यमुपस्पृशेत्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

मध्यमाङ्गुल-योगेन स्पृशेन्नेत्र-द्वयं ततः ॥

अङ्गुष्ठस्यानामिकया योगेन श्रवणं स्पृशेत् ।

कनिष्ठाङ्गुल-योगेन स्पृशेत् स्कन्ध-द्वयं ततः ॥

माभिं च हृदयं तद्वत् स्पृशेत् पाणि-तलेन तु ।

संस्पृशेच्च ततः शीर्षमथमाचमने विधिः”—इति ।

एवमन्येऽप्यन्यथा वर्णयन्ति । तत्र, यथाशास्त्रं व्यवस्था द्रष्टव्या ।

आचमन-निमित्तान्याह मनुः,—

“कृत्वा मूर्चं पुरीषं वा पाण्याचान् उपस्पृशेत् ।

पीत्वाऽपोध्येषमाणस्य वेदमग्निं च* सर्वदा”—इति ।

कूर्मपुराणे,—

“चण्डाल-स्नेह-सम्भाषे स्त्री-शूद्रोष्ण-भावणे ।

उष्णं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यं वाऽपि तथाविधम् ॥

आचामेदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च ।

अग्नेर्गवामथास्त्राभ्यो स्पृष्ट्वाऽप्रयतमेव च ॥

स्त्रीणां यथाऽऽत्मनः स्वर्णं नीलं वा परिधाय च”—इति ।

स्त्रीशूद्रोष्णभावणे,—इत्येतज्जपादिविषयम् । तथा च पद्मपुराणे,—

“चाण्डालादीन् जपे हेमे दृष्ट्वाऽऽचामेद्विजोत्तमः”—इति ।

मनुरपि,—

* वेदमग्नश्च,— इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

† दृष्ट्वा,— इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ तथात्मसंस्पर्श,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

“सुप्ता सुप्ता च भुक्ता च निष्ठीव्योक्ताऽनृतं वचः ।

रथां गगनं चाकस्य आचामेत् प्रयतोऽपि सन्”—इति ।

दृश्यतिः,—

“अधोवायु-समुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोध-सम्भवे ।

मार्जार-मूषिकां स्पर्शे प्रहासेऽनृत-भाषणे ॥

निमिषेष्वेव सर्वेषु कर्म कुर्वन्नुपसृशेत्”—इति ।

यमोऽपि,—

“उत्तीर्थोदकमाचामेदवतीर्थं तथैव च ।

एवं आत्मेजसा युक्तो बहणेन सुपूजितः”—इति ।

हारीतोऽपि,—“नोत्तरेदनुपसृश जलम्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“सुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

पद्मस्तेषु चाचामेत् श्लोकं वा दक्षिणं सृशेत्”—इति ।

दक्षिणकर्ण-स्पर्शनमाचमनासम्भवे वेदितव्यम् । तथा च,

मार्कण्डेयपुराणम्,—

“सम्यगाचम्य तोयेन क्रियां कुर्वीत वै शुचिः ।

देवतानामुषीणाञ्च पितृणाञ्चैव यत्नतः ॥

कुर्वीतालम्बनं चापि दक्षिणश्रवणञ्च वा ।

* नास्येतत् सु० पुस्तके ।

† मूषक,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ आचामे,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ वापि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् ॥

न विद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तर-प्राप्तिरिष्यते”—इति ।

दक्षिणकर्ण-प्रशंसा च, ‘प्रभासादीनि तीर्थानि’—इत्यादिना-
वक्ष्यते । अथ वा, बौधायनेन द्रष्टव्यम्,—“नीत्रो विस्तृत्य परिधा-
योपसृशेदार्द्र-दणं भूमिं गोमयं वा संस्पृशेत्”—इति । षट्त्रिंशत्कृते
द्विराचमन-निमित्तं दर्शितम्,—

“हेमे भोजन-काले च सन्ध्यचोरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेज्जप-हेमार्चनादिषु”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“स्नात्वा पीत्वा सुते सुप्ते भुक्ता रथोपसर्पणे* ।

आचान्तः पुनराचामेदासोविपरिधाय च”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“भोजने हवने दाने उपहारे प्रतिग्रहे† ।

हविर्भक्षण-काले च तत् द्विराचमनं सतम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुञ्जानो द्विरुपसृशेत् ।

गृध्रौ देशे समासीनो भुक्ता च द्विरुपसृशेत् ॥

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वाचोविपरिधाय च ।

रेतोमूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गेऽयुक्त-भाषणे‡ ॥

* रथोपसर्पणे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† उपहारप्रतिग्रहे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ युक्तभाषणे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

जृम्भित्वाऽध्ययनार्थे* काशः श्वासागमे तथा ।

चत्वरं वा श्वासानं वा समागम्य द्विजोत्तमः ॥

सन्ध्ययोस्तुभयोस्तद्वाचान्तोऽप्याचमेत्ततः"—इति ।

अयुक्तभाषणं † निष्ठुरभाषणम् । आचमनापवादमाह बौधायनः,—

“दन्तवद्दन्त-लग्नेषु दन्त-सक्तेषु धारणा ।

अस्थितेषु च ‡ नाशामेतेषां संस्नानवच्छुचिः॥”—इति ।

दन्तलग्न-दन्तसक्तयोर्निर्हार्थानिर्हार्थरूपेण भेदः । अतएव देवसः,—

“भोजने दन्त-लग्नानि निर्हर्त्याचमनं चरेत् ।

दन्त-लग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न तत्र बज्रम् ॥ कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।

भवेत्तत्रौचमत्यर्थं दण-वेधादृणे हते”—इति ।

अस्थितेषु** तेषु स्नानयुतेषु च निर्गोर्णस्वित्यर्थः । तत्र मनुः,—

“दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्श-हते†† न तु ।

परिच्युतेषु च स्नानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः”—इति ।

एतच्च रसानुपलब्धौ वेदितव्यम् । यथाऽऽह शङ्खः,—“दन्तवद्दन्त-

* स्त्रीवित्वाऽध्ययनार्थम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† काशः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ शुष्कभाषणं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ सक्तेषु तेषु,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ संस्नानवच्छुचिः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ बज्रम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

** सक्तेषु,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

†† जिह्वास्पर्श-हते,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

लग्नेषु रसवर्जनमन्यतो जिह्वाभिसर्जनात्”—इति* । फल-मूलादिषु विशेषमाह आतातपः,—

“दन्तलग्ने फले मूले भुक्त-क्षेशवशिष्टके ।

ताम्बूले चेतुदण्डे च नोच्छिद्यो भवति द्विजः”—इति ।

षट्चिंशन्मतेऽपि, †—

“ताम्बूले चैव सोमे च भुक्त-क्षेशवशिष्टके ।

दन्त-लग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिद्यस्तु भवेन्नरः ‡ ॥

लग्निः पत्रै मूल-पुष्पै स्तूण-काष्ठमयै स्तथा ।

सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिद्यो भवति द्विजः”—इति ।

एतच्च मुख-सौरभ्याद्यर्थोपभुक्तावशिष्ट-विषयं † ताम्बूल-साहचर्यात् ।

‘दन्तलग्नस्य संस्पर्शे’ इति अनिर्हार्थस्य ॥ दन्तलग्नस्य जिह्वाया संस्पर्शे,— इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“मुखजा विप्रसोमेध्या स्तथाऽऽचमन-विन्दवः ।

श्वाशु चास्य-गतं दन्त-सक्तं त्यक्त्वा ततः शुचि”—इति ।

मुख-निःसृता विन्दवो यद्यङ्गे पतन्ति ॥ तदाऽऽचमनापादकाः** ।

तथा च गौतमः,—“मुख्या विप्रुष उच्छिद्यं न कुर्वन्ति †† न चेदङ्गे

* ‘एतच्च’—इत्यारभ्य, एतदन्तोद्यम्यः मुद्रितातिरिक्त पुस्तकेषु नास्ति ।

† षट्चिंशन्मतेपि,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ ‘इति’ शब्दोऽनाधिकः मु० पुस्तके ।

§ मुखसौरभ्याद्यर्थोपभुक्तविषयं,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

॥ चार्थस्य,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ नियतं पतन्ति,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

** तदाचमनापवादकाः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

†† नोच्छिद्यं कुर्वन्ति,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

निपतन्ति"—इति । आचमन-विन्दव स्त्रजं स्पृष्टा अपि मेधाः ।

तथा च मनुः,—

“स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः* परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत्”—इति ।

अथ पाद-पङ्कजम् अवयवान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् । तथा च यमः,—

“प्रयान्थाचमतोयास्य† शरीरे विप्रुषो नृणाम् ।

उच्छिष्ट-दोषोनास्त्यच भूमि-तुल्यास्त ताः स्मृताः”—इति ।

अशु-विषये विशेषमाहापस्तम्भः,—“न अशुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्त-
रास्ते सङ्गिर्यावन्न हसोनापस्पृशति”—इति । आचमने वर्ज्यानाह
मनुः,—

“विना यज्ञोपवीतेन तथा धौतेन वाससा ।

मुक्ता शिखां चाप्याचामेत्‡ कृतस्त्रैव पुनः क्रिया ॥

सोष्णीषी वङ्ग-पर्यङ्कः प्रौढपादश्च(१) यानगः ।

दुर्देश-प्रगतस्त्रैव § नाचामङ्कुहिमाप्नुयात्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—“पादप्रक्षालनाच्छेषेण नाचामेत्, भूमौ आवयित्वा-

* यस्याचामयतः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† प्रयान्थाचमतोयास्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ नाप्याचामेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ दुर्देशः प्रपदस्त्रैव,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) प्रौढपादः,—“आसनाहपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोक्तया । कृतावस-
विधकोयस्तु प्रौढपादः स उच्यते”—इत्युक्तञ्चक्षः । जानुनोर्जङ्घयोः
कृतावसविधकोयस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घावन्तः ।

ऽऽचामेत्, न समुदुदाभिर्न सफेनाभिर्नोच्छिष्टाभिर्न चाराभि*
न विवर्णाभिर्नोष्णाभिर्न कलुषाभिर्न हसन्न जल्पन्न तिष्ठन्† न
प्रहो न प्रणतो न मुक्त-शिखो नावङ्गकच्छो‡ न वहिर्जानु न वेष्टित-
शिराः न वङ्गकचो न त्वरमाणो नायज्ञोपवीती न प्रसारितपादः, शब्द-
मकुर्वन्तिरपो हृदयङ्गमाः पिवेत्”—इति । देवलोऽपि,—

“सोपानक्तो जलस्थोवा मुक्तकेशोऽपि वा॥ नरः ।

उष्णीषी वाऽपि नाचामेदस्तेनावध्य वा शिरः”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“न वर्ष-धाराभिराचामेत्”—इति । यमोऽपि,—

“अपः कर-नखैः स्पृष्टा य आचामति वै द्विजः ।

सुरां पिवति स व्यक्तं यमस्य वचनं यथा”—इति ।

ब्रह्माण्ड-पुराणेऽपि—

“कण्ठं शिरोवा प्रावृत्य रथ्याऽऽपण-गतोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्”—इति ।

गौतमोऽपि,—“नाञ्जलिना पिवेन्नतिष्ठन् नोद्धृतोदकेनाचामेत्”—

इति । नतिष्ठन्निति स्थलविषयं, जले च तिष्ठन्नप्याचामेत् । तथा च
विष्णुः,—

* नोच्छिष्टाभिर्न चाराभिः,—इति नास्ति मुद्रितातिरिक्त पुस्तकेषु ।

† नोष्णाभिः,—इति मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ न जल्पन् न तिष्ठन्,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

§ नावङ्गकेशो,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ यथा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ न वर्षधाराभिराचामेत्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“जात्रोरुर्द्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।
अधस्ताच्छतकलोऽपि समाचान्तो न शुद्ध्यति”—इति ।

कौशिकोऽपि,—

“अपवित्र-करः कश्चित् ब्राह्मणोऽप उपस्पृशेत्* ।
अद्यतं तस्य तत् सर्वं† भवत्याचमनं तथा ॥
वामहस्तो स्थिते दर्भे दक्षिणेनाचमेद्यदि ।
रक्तं तु तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणश्चरेत्”—इति ।

मार्कण्डेयस्तु दक्षिण-हस्तस्य स-पवित्रतां विधत्ते,—

“सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
नोच्छिष्टं तत् पवित्रम्‡ भुक्तोच्छिष्टम् वर्जयेत्”—इति ।

गोभिलस्तु हस्तद्वये स-पवित्रत्वं‡ प्रशंसति,—

“अभयवर्धे स्थितैर्दर्भैः समाचामति चोद्भिजः ।
सोमपात्र-फलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत्”—इति ।

स्नातानन्तर-भाविन्याचमने दक्षो विशेषमाह,—

“स्नात्वाऽऽचामेतदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्नसे ।
उभयोरप्यसौ शुद्धस्ततः चेमोभवेदिति” ।

हारीतः—

* ब्राह्मणोऽप उपस्पृशेत्,—इति सु० पुस्तके, ब्राह्मणोऽप उपस्पृशेत्,—इति चान्यत्र पाठः ।

† अपेयं तस्य तत्सर्वं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पवित्रं,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

§ हस्तद्वयं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“आर्द्र-वासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासा स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम्”—इति ।

स्थलविषये विशेषोद्दिष्टः स्मृत्यन्तरे,—

“अस्नात्वा ताम्र-पात्रस्य करकश्च कमण्डलुम् ।
गृहीत्वा स्वयमाचामेत् नरोनाप्रयतो भवेत् ॥
करकालावुकाद्यैश्च ताम्र-पर्णपुटेन* च ।
स्नहस्ताचमनं कार्यं स्नेहलेपांश्च वर्जयेत् ॥
करपात्रे च† यत्तोयं यत्तोयं ताम्रभाजने ।
सौवर्णे राजतेचैव नैवाशुद्धं तत् स्ननम्”—इति ।

एवमुक्त-लक्षणस्याचमनस्य प्रशंसामाह व्याघ्रपात्,—

“एवं यो ब्राह्मणो नित्यमुपस्यर्जनमाचरेत् ।
ब्रह्मादि-स्तम्भपर्यन्तं जगत् स परितर्पयेत्”—इति ।

दृढशङ्खोऽपि,—

“जिः प्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुमः ।
गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेतां‡ परिमार्ज्जनात् ।
पादाभ्यां प्रीयते विष्णु ब्रह्मा शिरसि कीर्त्तितः ।
नासत्यदक्षौ प्रीयेते स्पृष्टे नासा-पुट-द्वये ।
स्पृष्टे लोचन-युग्मे तु प्रीयेते अग्नि-भास्करौ ।

* चर्मपुटेन,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

† करकपात्रे च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रीयते,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

कर्ण-युग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते त्वनिलानलौ ।
 स्कन्धयोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
 नाभि-संस्पर्शनास्नागाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ।
 संस्पृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
 मूर्ध्नि-संस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषोभवेत्"—इति ।

आचमनाकरणे प्रत्यवायो दर्शितः पुराणसारे, *—

“यः क्रियाः कुरुते मोहादनास्यैव नास्तिकः ।
 भवन्ति हि यथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः”—इति ।
 ॥०॥ इति आचमन-प्रकरणम् ॥०॥

अथ दन्तधावन-विधिः ॥

अचानिः,—

“मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
 तदार्द्र-काष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दन्तधावनम्”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखञ्च सुसमाहितः ।
 दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जायन्तरा ततः ॥
 तिर्यक् कषायं कटुकं सुगन्धं कण्डकाश्वितम् ।
 क्षीरिणोदक-गुल्मादीन् भक्षयेद्दन्तधावनम्”—इति ।

विष्णुः,—

* पुराणसारे,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† सुगन्धं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“कण्टकि-क्षीर-वृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुल-सम्मितम् ।
 कनिष्ठाङ्गुलिवत् स्थूलं पर्वार्द्ध-कृत-कूर्चकम् ॥
 दन्त-धावनमुद्दिष्टं जिह्वोक्षेत्रनिका * तथा ।
 सुसुक्ष्मं सूक्ष्म-दन्तस्य सम-दन्तस्य मध्यमम् ॥
 स्थूलं विषम-दन्तस्य त्रिविधं दन्त-धावनम् ।
 द्वादशाङ्गुलिकं विप्रे काष्ठमाज्जर्मणीषिणः ॥
 क्षत्र-विट्-शूद्र-जातीनां नव-षट्-चतुरङ्गुलम्”—इति ।

अङ्गिराः,—

“आस-पुष्पाग-विज्ञानामपामार्ग-शिरीषयोः ।
 भक्षयेत् प्रातरुत्थाय वाग्यतो दन्त-धावनम् † ॥
 वटान्धत्यार्क-खदिर-करवीरांश्च वर्जयेत् ।
 जात्यञ्च विष्व-खदिर-मूलान्तु ककुभस्य च ॥
 अरिमेदं प्रियङ्गुञ्च कण्टकिन्यस्यैव च ।
 प्रक्षाल्य भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव च सन्धयेत् ॥
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कषायं तिर्यक् तया ।
 प्रातर्भुक्ता च यतवाग्भक्षयेद्दन्त-धावनम्”—इति ।

कात्यायनो दन्त-धावनस्य काष्ठाभिमन्त्रण-मन्त्रं दर्शयति,—

“आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजाः पशु-वसूनि च ।
 ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो धेहि वनस्पते”—इति ।

* जिह्वोक्षेत्रनिकां—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† इति, शब्दोऽत्राधिको सु० पुस्तके ।

वर्ज्यानाहोशनाः,—“नाजुलिभिर्दन्तान् प्रचालयेत्* ।

दक्षिणाभिमुखो नद्यां गीलं धव-कदम्बकम् ।

तिन्दुकैर्दुद-वन्धूक-मोषामरज-वल्गजम् ॥

कार्पासं दन्त-काष्ठञ्च विष्णोरपि हरेष्चिह्नयम् ।

न भक्षयेत् पालाशं कार्पासं श्राकमेवच ।

एतानि भक्षयेद्यस्तु क्षीण-पुण्यः स जायते”—इति ।

वर्ज्य-तिथीनाह विष्णुः,—

“प्रतिपददर्शपट्टीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च ।

गवम्बां भानुवारे च दन्त-काष्ठं विवर्जयेत्”—इति ।

षमोऽपि,—

“चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पूर्णमा संक्रमोत्तरेः ।

एषु स्त्री-तैल-मांसानि दन्त-काष्ठञ्च वर्जयेत् ।

आद्वे जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्ण-दोषतः ।

व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्त-धावनम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“आद्वे यज्ञे च नियमाश्चाद्यात्† प्रोषितभर्तृका ।

आद्वे कर्तुं‡ निषेधोऽयं न तु भोक्तुः कदाचन ।

* वचनानामनुष्ठुप्-हन्-सोपनिवद्धत्वात् अत्र च तल्लक्षणाभावात् कियन्त्य-
काराणि पतितान्यनुमीयन्ते । परमादर्शपुस्तकेषु सर्वेष्वेवमेव दर्शनादित्यमेव
रक्षितम् ।

† नियमाग्रतत्,—मु० पुस्तके पाठः ।

‡ आद्वकर्तुं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

अलाभे दन्त-काष्ठानां निषिद्धायां* तथा तिथौ ।

अर्पां द्वादश-गण्डूषैर्विदध्याद्दन्त-धावनम्”—इति ।

दृढयाश्चवक्ष्यः†—

“दृष्टका-लोष्ट-पाषाणै रितराजुलिभिस्तथा ।

मुक्ता चानामिकाऽङ्गुष्ठौ वर्जयेद्दन्त-धावनम्”—इति ।

इति दन्त-धावन-प्रकरणम् ॥

अथ स्नान-जपं होमादेर्दर्भ-पाणिना कर्त्तव्यत्वादादौ

दर्भ-विधिरुच्यते ॥

तत्र हारीतः—

“अश्विन्नायान् सपचांसं‡ समूलान् कोमलान् शुभान् ।

पितृ-देवर्षि-पूजार्थं ॥ समादध्यात् कुशान् द्विजः ।

कुश-हस्तेन यज्जपं पानञ्चैव कुशैः सह ।

कुश-हस्तस्तु यो भुङ्क्ते तस्य संख्या न विद्यते”—इति ।

पुराणान्तरेऽपि,—

“कुश-पूतं भवेत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेत् द्विजः॥ ।

कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन सम्मितम्”—इति ।

गोभिलोऽपि,—

* निषिद्धे च—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† याश्चवक्ष्यः—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ जप,—इति मु० पुस्तके नास्ति ।

§ पवित्रांश्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ पितृदेवं जपार्थं,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

॥ कुशहस्तेन,—इत्यारभ्य कुशेनोपस्पृशेत् द्विजः,—इत्येतदन्तोद्यम्यः सुनि-
मातिरिक्त पुस्तकेषु न दृश्यते ।

“कुश-मूले स्थितो ब्रह्मा कुश-मध्ये जनार्दनः ।

कुशाये शङ्करं विद्यात्* च यो देवाव्यवस्थिताः”—इति ।

कौशिकः,—

“शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरासुखः ।

ऊँकारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्याद्विजोत्तमैः”—इति ।

उत्पाटन-मन्त्रस्तु,—

“विरिञ्चिना सहेतुपन्न, परमेष्ठि-निसर्गजः † ।

मुद पापानि सर्वाणि दर्भ, स्वस्तिकरो मम”—इति ।

वर्ण-भेदेन विनियोग-भेदमाह ‡ कात्यायनः,—

“हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः (१) ।

समूलाः पित्रदैवत्याः कल्पाषा वैश्वदेविकाः”—इति ।

कुशाभावे शङ्कः,—

“कुशाभावे द्विजश्रेष्ठः काशीः कुर्वीत यन्नतः † ।

तर्पणादीनि कर्माणि काशाः कुश-समाः स्मृताः”—इति ।

यमोऽपि,—

* विन्धात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† निसर्गतः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ विनियोगमाह,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ तन्नतः,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) पाकयज्ञियाः पाकयज्ञे विनियोगार्हाः । पाकयज्ञश्च,—“पाकयज्ञा इत्याचक्षत एकामौ यज्ञान् (४.६.२)”—इति चाध्यायनीये श्रौतसूत्रे परिभाषितः । “ययः पाकयज्ञाः, ऊता अमौ ज्वयमाना अनमौ प्रज्जता ब्राह्मण-भोजने ब्रह्मणि ऊताः, (१.१.२-३)”—इति आन्ध्रकायनीये गृह्यसूत्रे उक्तम् । “पाकयज्ञाः अक्षयज्ञाः प्रक्षयज्ञा वा”—इति तद्वृत्तौ भार्गवनाशयकः । पाकयज्ञः पाकाङ्गयज्ञो ऽधोत्सर्गगृह्यप्रतिष्ठाहोमादिः,—इति रघुनन्दनः ।

“कुशाः काशा यवा दूर्ध्वासुखा ग्रीह्यएवच ।

वल्गजाः पुण्डरीकाश्च* सप्तधा वर्हित्यते”—इति ।

वर्ज्यानाह हारीतः—

“चितौ दर्भाः पथि दर्भाः ये दर्भा यज्ञ-भूमिषु ।

स्तरणासन-पिण्डेषु † षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥

ब्रह्मयज्ञेषु ‡ ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।

हता मूच-पूरीषाभ्यां तेषां त्यागोविधीयते ॥

अपूतागर्हिता दर्भा ये संच्छिन्नाः § नखैस्तथा ॥ ।

क्षयितानग्निदग्धांश्च कुशान् यन्त्रेण वर्जयेत्”—इति ।

कुशोत्पाटने काश-निधममाह हारीतः,—

“मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भ-चयोमतः ¶ ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः” (१)—इति ॥

शङ्कः**—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राब्राह्मणाश्च विशेषतः †† ।

* पुण्डरीकानि,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† गर्तेषु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ ब्रह्मयज्ञे च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ येच्छिन्नाः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ नखैः स्मृताः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

¶ दर्भोऽयामतः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

** नास्तीदं सुप्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

†† ब्राह्मणा हविरभयः,—इति अन्यत्र पाठः ।

(१) यातयामत्वञ्च,—“जीर्णञ्च परिभुक्तञ्च यातयाममिदं दयम्”—इत्युक्त-
कक्ष्यं, तद्विपरीत्यमयातयामत्वम् ।

अथातथान्येतानि नियोज्यानि* पुनः पुनः—इति ।

पवित्र-धारणे फलमाह मार्कण्डेयः,—

“कुश-पाणिः सदा तिष्ठेत् ब्राह्मणो दम्भ-वर्जितः ।

स नित्यं शान्ति पापानि त्वल-राशिमिवानलः”—इति ।

ज्ञातातपः,—

“जपे होमे च दाने च स्वाध्याये पित्र-तर्पणे ।

अशून्यं तु† करं कुर्यात् सुवर्ण-रजतैः कुशैः”—इति ।

पवित्र-प्रकारमाह कात्यायनः,—

“अनन्तर्गर्भणं सायं कुशं द्विदलमेव च ।

प्रादेवमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्”—इति ।

मार्कण्डेयः†—

“चतुर्भिः दर्भ-पूज्यैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

एकैक-न्यूनमुद्दिष्टं वर्णं वर्णं यथाक्रमम् ॥

त्रिभिः दर्भैः शान्ति-कर्षं पञ्चभिः पौष्टिकमथा ।

चतुर्भिश्चाभिचारार्थं‡ कुर्वन् कुर्यात् पवित्रकम्”(१)—इति ।

अभिः,—

* नियोज्याः स्युः—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अशून्यं तु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ मार्कण्डेयोऽपि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ चतुर्भिश्चाभिचारार्थं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) शान्तिर्धर्मद्वारा ऐहिकानिष्टहेतुदुरितनिवृत्तिः, तदर्थं यत् कर्म विहितं तत् शान्तिकर्ममुच्यते । पुष्टिर्धनानुपपन्नं, तत्फलकं कर्म पौष्टिकम् । अभिचारः शत्रुमारणादिः । स चाभिचारः प्रकृते शत्रूनादिरूपतया पर्यवसितः ।

“ब्रह्म-यज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थि विधीयते ।

भोजने वर्तुलं प्रोक्तं* एवं धर्मा न हीयते”†—इति ।

इति दर्भ-प्रकरणम् ॥

तदेवं ‘सम्यग्ज्ञानम्’—इत्यस्मिन् वचने ज्ञान-शब्दोपलक्षितानि ब्राह्म-महर्षीत्यानादीनि कुश-विध्यन्तानि कर्माणि निरूपितानि; अथेदानीं मूल-वचनोक्तं ज्ञानं प्रपञ्चयते ‡ । तत्र कूर्मपुराणम्,—

“प्रक्षाल्य दन्त-काष्ठं वै भक्षयित्वा यथाविधि ।

आचम्य प्रयतो नित्यं प्रातःज्ञानं समाचरेत्”—इति ।

व्यासः,—

“उषःकाले तु संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ।

स्वाद्यान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि”—इति ।

दक्षोऽपि §,—

“अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन ॥ ।

स्नात्वा-स्नेद-समाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥

अत्यन्त-मलिनः कायेनावच्छिद्र-समन्वितः ।

स्रवत्येव दिवा रात्रौ ॥ प्रातःज्ञानं विशोधनम् ॥

प्रातःज्ञानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्ट-फलं हि तत् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम्”—इति ।

* वर्तुलः प्रोक्तः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† विधीयते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रपञ्चयते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ नास्थेतत्,—मु० पुस्तके ।

॥ किञ्च यत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ दिवारात्रं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

व्यासः,— “अधीषांश्विषिता नित्यं प्रातःस्नानाच्च संशयः ।

अलक्ष्मीः काल-कर्णी च^(१) दुःखप्रं दुर्विचिन्तनम् ।

प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः”—इति ।

दक्षोऽपि,—

“अज्ञानाद्यदि वा मोहा द्वाभौ दुश्चरितं कृतम् ।

प्रातःस्नानेन तत् सर्वं शोधयन्ति विजातयः”—इति ।

स्नान-प्रकारः चतुर्विंशति-मते विहितः,—

“स्नानमभ्यैवतैर्मन्त्रैर्वाहणैश्च नृदा सह ।

कुर्याद्वाहतिभिर्वाऽपि यत् किञ्चेदमृचाऽपि वा^(२)”—इति ।

* दुर्विचिन्तितम्, इति मु० पुस्तके पाठः ।

† यत्किञ्चेदमृचापि च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) अलक्ष्मीर्लक्ष्म्या अयमा । कालकर्णी चतुर्विंशतियोगिन्यन्तर्गताऽष्टविंशत्संख्या योगिनी ।

(२) अर्चयैवतमन्त्राः ऋग्वेदे दशममण्डले नवमसूक्ते नव पठिताः, तत्र प्रथमे अयोमन्त्रा आपिमावते अपांस्यर्षे विनियुक्ततया प्रसिद्धाः । तत्र, ‘आपोहिष्ठा’—इत्यादिः प्रथमोमन्त्रः, ‘योवः शिवतमोरसः’—इत्यादिर्द्वितीयः, ‘तस्मा अर’—इत्यादिस्तृतीयः । एतएव वाजसनेयसंहितायां एकादशाध्याये पठिताः । एवं सामवेदसंहितायामुत्तरायण्ये नवमप्रपाठकस्य द्वितीयाह्ने तद्वक्तृव्यात्मकमेव दशमं सूक्तं पठितम् । वाजसनेय्याश्च, ‘तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्द्यमानः’—इति पञ्च, ‘त्वं नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान्’—इति षे, ‘इमं मे वरुणमुधि’—इति चेत्यष्टौ ऋचः हेमाद्रिणा लिखिताः । तत्र तत्त्वायामीत्याद्याः पञ्च ऋचः, ऋग्वेदे प्रथममण्डले पञ्चदशर्षात्मके चतुर्विंशतिसूक्ते एकादशाध्याः । ‘त्वं नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान्’—इति षे ऋचौ ऋग्वेदे चतुर्थमण्डले विंशतिऋगात्मकप्रथमसूक्ते चतुर्थीपञ्चम्यौ । ‘इमं मे वरुणमुधि’—इति च ऋग्वेदे प्रथममण्डले पञ्चविंशतिसूक्तस्योत्तरविंशतितमौ ऋक् । व्याहृतयोभूराद्याः प्रसिद्धाः । ‘यत्किञ्चेद’—इति च ऋग्वेदे सप्तममण्डले एकौनवतितमे सूक्ते पञ्चमी ऋक् ।

कात्यायनोऽपि,—

“यथाऽहनि तथा प्रातः नित्यं स्नायादनातुरः* ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चेत् तदमन्त्रवत्”—इति ।

अमन्त्रवदिति मन्त्र-संक्षेपोऽभिप्रेतः; यतः सएव आह,—

“अल्पवाद्भोम-कालस्य वज्रत्वात् स्नान-कर्माणः ।

प्रातः संक्षेपतः स्नानं† होम-लोपो विगर्हितः”—इति ।

काल-नियममाह जावालिः,—

“सततं प्रातस्तथाय दन्त-धावन-पूर्वकम् ।

आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेद्देव-मानुषान्”—इति ।

चतुर्विंशति-मतेऽपि,—

“उषस्सुषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदितेऽपि वा ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्व-पाप-प्रणाशनम्”—इति ।

उदिते इत्युदयाभिमुखे,—इत्यर्थः । उदयस्याप्युपरि स्नानं चेत् सन्ध्याऽप्युक्तयेत्,^(१) स्नान-पूर्वकत्वात् सन्ध्यायाः; सन्ध्यात्कर्षस्य योगि-याश्चवस्त्रेण‡ निषिद्धः,—

“सन्ध्या सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ”—इति ।

यथोक्तं स्नानं कुर्वन्नघमर्षणं^(२) कुर्यात् । तदाह शौनकः,—

* स्नायादतन्मितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† प्रातर्न तनुयात् स्नानं,—इति अन्यत्र पाठः ।

‡ याश्चवस्त्रेण,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) विहितकालादुत्तरकाले करणमुत्कर्षः ।

(२) “ऋतश्च”—इत्यादि ऋक्त्रयं अघमर्षणतया प्रसिद्धम् । तच्च ऋग्वेदे दशममण्डले नृचात्मकं नवत्यधिकशततमं सूक्तम् । एतदेव सूक्तं तैत्तिरीया-दण्यके दशमप्रपाठके प्रथमानुवाके पठितम् ।

“स्वात्वाऽऽत्मानोवारि-मध्ये चिः पठेद्व-मर्षणम्”—इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे स्नानाङ्ग-तर्पणं विहितम्,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणान् भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम्”—इति ।

थमोऽपि,—

“द्वौ हस्तौ युग्मनः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्चलिम् ।

गोमूत्रमात्रमुद्धृत्य जल-मध्ये जलं क्षिपेत्”—इति ।

कार्त्तिकाग्निः,—

“माभिमात्रे जले स्त्रिया चिन्तयन्मूर्द्धमानसः”—इति ।

तर्पयेदितिशेषः । नृसिंहपुराणे,—

“पितृन् पितृ-गणान् † देवानङ्गिः सन्तर्पयेत्ततः ।

देवान् देव-गणाञ्चापि मुनीन्मुनि-गणानपि” ‡ ॥

चतुर्विंशतिमते,—

“स्नानादन्तरं तावत् तर्पयेत् पितृ-देवताः ।

उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रं सन्ध्या-कर्म ततःपरम्”(१)—इति ।

भरद्वाजोऽपि,—

“वस्त्रोदकमपेक्षन्ते ये मृतादासकर्मिणः † ।

* व्यवस्थितम्,—इति अन्यत्र पाठः ।

† अविगन्तान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पितृन् पितृगणाञ्चापि नित्यं सन्तर्पयेत्ततः—इत्यर्द्धमधिकं स० सो०
भा० पुस्तकेषु ।

§ दासकर्मिणः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अनेन स्नानाङ्गतर्पणं स्नानप्रयोगश्चान्तर्भूतम्,—इत्युक्तं भवति ।

तस्मात् सर्व-प्रयत्नेन जलं भूमौ निपातयेत्”—इति ।

वस्त्र-निष्पीडन-मन्त्रस्तु,—

“ये के चास्मन्-कुले जाता अपुत्रागोत्रिणोमृताः ।

ते मृदन्तु * मया दत्तं वस्त्र-निष्पीडनोदकम्”—इति ।

॥ ० ॥ इति स्नानप्रकरणम् ॥ ० ॥

स्नानानन्तरं वासः परिदध्यात् । तथा च मत्स्यपुराणे,—

“एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य च विधानतः † ।

उत्थाय वाससी शुक्ले शुद्धे तु परिधाय च ‡”—इति ।

कर्म कुर्यादितिशेषः । योगियाज्ञवल्करः,—

“स्नानैवं वाससी धौते ॥ अचिक्ष्णे परिधाय च ।

प्रक्षाल्योक्तं मृदा चाङ्गिः हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥”—इति ।

अत्र विशेषमाह व्यासः,—

“नान्तरीयमधः कुर्यान्मोपस्थाधस्यमम्बरम् ।

नाम्नर्वाशो विना जातु निवसेदसमं बुधः”—इति ।

अत्र मार्कण्डेयपुराणे,—

* मृदन्तु,—इति सो० भा० पुस्तके पाठः ।

† वामनपुराणे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यथाविधि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ परिधायवा,—इति स० सो० भा० पुस्तकेषु पाठः ।

॥ शुक्ले,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ प्रक्षालयेदिति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“अवमृज्यान्वच” स्नातो गात्राण्यम्बर-पाणिभिः ।

न च निर्धूनुयात्केशान् वासस्त्रैव न पीडयेत्”-इति ।

अथ कारणमाह गोभिलः, -

“पिबन्ति शिरसो देवाः पिबन्ति पितरो मुख्यात् ।

मध्यतः सर्व-गन्धर्व्या अधस्तात् सर्व-जन्तवः ॥

तस्मात् स्नातो नावमृज्यात् स्नान-शाय्या न पाणिना”-इति ।

आशोऽपि, -

“तिस्रः कोट्योऽर्द्ध-कोटी-च यावन्मृगहानि वै ।

स्वन्तिर्दे सर्व-तीर्थाणि तस्मान्न परिमार्जयेत्”-इति ।

जावालिः, -

“स्नानं कृत्वाऽऽर्द्ध-वासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।

प्राणायाम-चयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति”-इति ।

वस्तु विषये विशेषमाह भृगुः, -

“ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपतेरक्तमम्बणम् ॥(१) ।

पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिध्यते”-इति ।

प्रजापतिरपि, -

* नरः, -इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† निर्धूनेत्, -इति सो० स० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ देवकाः, -इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ वसन्ति, -इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

॥ रक्तमम्बरम्, -इति शा० पुस्तके पाठः ।

(१) उन्मथं उत्कटम् । रक्तविशेषमिदम् ।

“क्षौमं वासः प्रसृजन्ति तर्पणे सदग्न्यथा ।

काषायं धातु-रक्तं वा * सोल्लेखं तत्र कर्हिचित्”-इति ।

देवलोऽपि, -

“स्नयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता ।

न तु सेवक-धौतेन नाहतेन न कुवचित्”-इति ।

नाहतेनेति समस्तं पदम् । आहत-स्नानमाह पुलस्त्यः, -

“ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदृशं यन्न धारितम् ॥ ।

आहतं तद्विजानीयात् सर्व-कर्मसु पावनम्”-इति ।

बौधायनोऽपि, -

“कर्त्तव्यमुत्तरं वासः पञ्चस्वेतेषु कर्मसु ।

स्वाध्याय-होम-दानेषु ॥ भक्ताचमनयोस्तथा”-इति ।

एतत्, सर्व-कर्मापलक्षणार्थं, अनुत्तरायस्य कर्ममात्र-निषेधात् ।

तथा च भृगुणोक्तम्, -

“विकच्छोऽनुत्तरीयस्य नम्रश्चावस्तएव च ।

श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नम्रं श्विन्तयेदपि** ॥

नम्रोमस्तिन-वस्तः स्नानग्रन्थार्द्र-पटः स्मृतः ।

* काषायधातुवस्त्रं च, -इति सु० पुस्तके, काषायधातुरक्तं वा, -इति शा० पुस्तके पाठः ।

† नास्तीदं सु० पुस्तके ।

‡ रजकधौतेन, -इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ नाहतेन च, -इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ धारितं, -इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु, -इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

** न नम्रश्चिन्तयेदिति, -इति सु० पुस्तके पाठः ।

नमस्तु दग्ध-वस्त्रः स्नातः स्नान-पटलया”-इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“होम-देवार्चनायासु क्रियासु पठने तथा ।

नैक-वस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजोपायमने जपे”-इति ।

गोभिलोऽपि,—

“एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवताऽर्चनम्”-इति ।

अनानुकल्पमाह योगियाश्वत्थरः,—

“अस्त्राभे धौतवस्त्रस्य ज्ञाण-सौमाविकानि च ।

कुतुपं योग-पट्टम्*^(१) विवासास्तु न वै भवेत्”-इति ।

कुतुपं योग-पट्टं च, धारयेदिति शेषः ।

॥०॥ इति वस्त्र-धारण-प्रकरणम् ॥०॥

अथ, ऊर्ध्वपुण्ड्र-विधिः † ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितः,—

“पर्वताये नदी-तीरे धर्म-क्षेत्रे विशेषतः ।

सिन्धु-तीरे च वल्मीके तुलसी-मूल-मृत्तिकाम् ‡ ॥

मृद एतास्तु संपाद्याः॥१॥ वर्जयेत्स्वयन्मृत्तिकां ।

स्नानं शान्ति-करं प्रोक्तं रक्तं वस्त्र-करं भवेत् ॥

* कुतुपं योगपादच,—इति सो० भा० पुस्तकयोः पाठः ।

इवं परच पंक्तिः ।

† सिन्धुविधिः,—इति भा० पुस्तके पाठः ।

‡ तुलसीमूलमाश्रिते,—इति सो० भा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ संपाद्याः,—इति स० सो० भा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) कुतुपेनेपाककल्पः । योगपट्टम् ‘योगपाठा’-इति प्रसिद्धम् ।

श्री-करं पीतमित्याहु वैष्णवं श्वेतमुच्यते ।

अङ्गुष्ठः पुष्टि-दः प्रोक्तो मध्यमाऽऽद्युष्करी भवेत् ॥

अनामिकाऽऽन-दा नित्यं मुक्ति-दा च* प्रदेशिनी ।

एतैरङ्गुलि-भेदैस्तु कारयेन्न मन्त्रैः स्पृशेत् ॥

वर्त्ति-दीपाकृतिं वाऽपि वेणु-पचाकृतिं तथा ।

पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥

मत्स्य-कूर्माकृतिं वाऽपि शङ्खाकारमतः परम् ॥

दशाङ्गुल-प्रमाणस्तु उत्तमोत्तममुच्यते ।

नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ॥

सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं सतम् ।

चतुस्त्रिंशद्भुजैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेत् ॥

ललाटे केशवं विद्यामारायणमथोदरे ।

माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं स्कन्ध-मूलके † ॥

उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते ।

तत्पार्श्वे बाहु-मध्ये मधु-सूदनमनुसरेत् ॥

त्रि-विक्रमं कण्ठ-देशे वाम-कुक्षौ तु वामनम् ।

अधरं बाहुके वामे हृषीकेशस्तु कर्णके ‡ ॥

दादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्ध्नि ॥

पृष्ठे तु पद्मनाभस्तु ककुद्दामोदरं स्मरेत् ।

* मुक्तिदानं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† स्कन्ध-मूलके,—इति सो० भा० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ कर्णके,—इति सो० भा० पुस्तकयोः पाठः ।

पुजा-काले च होमे च सायं प्रातः * समाहितः ।
नामान्युचार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम्—इति ।

सत्यमतोऽपि,—

“मन्त्राक्तो धारयेन्नित्यं ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना ॥ तत् ।
यत्कर्म कारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्”—इति † ।
“ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा शुभ्रं ललाटे यस्य दृश्यते ।
स चाण्डालोऽपि शुद्धात्मा ‡ पूज्य एव न संशयः”—इति ।
॥०॥ इति ऊर्ध्वपुण्ड्र-प्रकरणम् ॥०॥

प्रातःस्नान-प्रसङ्गेन स्नानान्तराण्युच्यन्ते ।

तत्र शङ्खः,—

“स्नानं द्विविधं प्रोक्तं गौण-मुख्य-प्रभेदतः ।
तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं भवेत्”—इति ।
तत्र, मुख्य-स्नानस्य षट्-प्रकारता आग्नेयपुराणे दर्शिता,—
“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाऽङ्गं मलकर्षणम् ।
क्रिया-स्नानं तथा षष्ठं षोडश स्नानं प्रकीर्तितम्” ॥

एतेषां लक्षणमाह शङ्खः,—

“अस्नातस्य पुमान्मर्हो जपामिहवनादिषु ।
प्रातःस्नानं तदर्थं नित्य-स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

* सायं काले,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† ‘मन्त्रोक्त’—इत्यादि, ‘इति’—इत्यन्तोऽयम् नास्ति मु० पुस्तके ।

‡ चाण्डालोऽपि विमुक्तात्मा—इति मु० पुस्तके पाठः ।

चाण्डाल-शव-यूपांश्च^(१) स्पृष्ट्वाऽस्नातां रजस्वलाम् ।
स्नानार्हस्तु यदाप्नोति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥
पुण्य-स्नानादिकं † यस्तु दैवज्ञ-विधि-चोदितम् ‡ ।
तद्वि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत् प्रयोजयेत् ॥
जपुकामः पवित्राणि^(२) अर्चिष्यन् देवताः पिबन् ।
स्नानं समाचरेद् यस्तु ॥ क्रियाऽङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥
मलापकर्षणं नाम ॥ स्नानमभ्यङ्ग-पूर्वकम्^(३) ।
मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तस्य कीर्तिता ॥
सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
क्रिया-स्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया”—इति ।

यद्यपि, मध्याह्न-स्नानस्य नेदानीमवसर स्तथापि प्रातःस्नानवत्तस्य
नित्यत्वात् प्रसङ्गेनाभिधीयते । तस्य नित्यत्वञ्च व्याघ्रपादेनोक्तम्,—

* चाण्डालशवयूपांश्च,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।
† पुण्यस्नानादिकं,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।
‡ विधिनोदितं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।
§ सकामस्तत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।
॥ समाचरेन्नित्यं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।
॥ मलापकर्षणं स्नानं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) यच्चिययूपस्यर्षोऽपि निषिद्धः । स च बहिः कर्मण ऊर्ध्वमेव मन्त्रयः ।
गोभिलेन तत्र होमादिकं विहितम् (गो० गृ०—३ प्र० इका० ३४—
३८ सूत्रम्)

(२) पवित्राणि मन्त्रान् ।

(३) अभ्यङ्गञ्च,—“मूर्द्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्व्वाङ्गसङ्गतम् । सोतोभि-
स्तर्ययेदाह्न अभ्यङ्गः स उदाहृतः”—इत्यायुर्वेदेऽक्तञ्चयः ।

“प्रातः स्नायी भवेन्नित्यं मध्य-स्नायी भवेदिति^(१)” ।

कूर्मपुराणे,—

“ततो मध्याह्न-समये स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

पुष्पाक्षतान्^(२) कुश-तिलान् गोमयं शुद्धमेव च ।

नदीषु देवखातेषु तडागेषु* सरःसु च ॥

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त-प्रश्रवणेषु च^(३) ।

परकीय-निपानेषु^(४) न स्नायाद्दै कदाचन ॥

पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य स्नायाद्वाऽसम्भवे पुनः”—इति ।

तत्राधिकार्यनधिकारिणो व्यासो विभजते†,—

“स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् सुजीर्णेऽन्ने निरामयः ।

* तटाकेषु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तत्राधिकार्यनधिकारिणो विभजते,— मु० पुस्तके पाठः ।

(१) अत्र नित्यपदं काकाक्षिगेणकन्यायात् पूर्वेषां प्रातःस्नायीत्यनेन परेण च मध्यस्नायीत्यनेनान्वेति । मध्यस्नायी मध्याह्नस्नायी । तथा च नित्य-पदसंबन्धाद्विषयत्वं सिद्धम् । तदुक्तम् । “नित्यं सदा यावदायुर्न कदा-चिदतिक्रमेत् । उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात् । फणाश्रुते-र्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्तितम्”—इति ।

(२) अक्षतायवाः । “अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताः”—इति स्मरणात् । यवा-नामासादमक्ष तर्पणार्थमिति बोध्यम् । एवं तिलानामपि ।

(३) गर्तास्तु, “धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्घासां न विद्यते । न ता नदी-शब्दवद्वा गर्तास्ते परिकीर्त्तिताः”—इत्युक्तजक्षणाः ।

(४) परकीयत्वं परस्वामिकत्वं तेन परखानिते निपाने उत्सर्गात्परं न पिण्डोद्धारः,—इत्येके निबन्धारः । परकीयत्वं परकृतत्वं तेनोत्सर्गात् परमपि पिण्डोद्धारः,—इत्यपरे ।

न भुक्त्वाऽलङ्घ्यतोरोरगी* नाज्ञातेऽभसि नाकुलः”—इति ।

आश्रम-भेदेन स्नान-व्यवस्थामाह दत्तः,—

“प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थ-गृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिसवनं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः”—इति ।

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां स्नानस्य समन्वयतामाह व्यासः,—

“मन्त्र-पूतं जले स्नानं प्राहुः स्नान-फल-प्रदम् ।

न वृथा वारि-मग्नानां यादृशमिव तत्-फलम्” ॥

योगियाश्चवक्ष्यः,—

“मत्स्य-कच्छप-मण्डूकास्तोये मग्नादिवानिशम् ।

वसन्ति चैव ते स्नानान्नाप्नुवन्ति फलं कचित्”—इति ।

समन्वयं द्विजाति-विषयम् । यदाह विष्णुः,—

“ब्रह्म-क्षत्र-विशां चैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।

तुष्णीमेव हि शुद्धस्य स्त्रीणाञ्च कुश-नन्दन”—इति ।

‘स्नानार्थं मृदमाहरेदित्’—इति यदुक्तं, तत्र विशेषमाह शातातपः,—

“शुचि-देशात्तु संयाह्या शर्कराश्मादि-वर्जिता ।

रक्ता गौरा तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥

मृत्तिकाऽऽखूत्कराक्षेपाद् विलासः ॥ वरिवृक्षयोः ।

* योगी,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† त्रिसवनस्नानं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ कूर्मक,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ शुचौ देशे तु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ जलाच्च,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

कृत-श्रीचाऽवशिष्टा च* न याज्ञाः सप्त मृत्तिकाः ।
मृत्तिकां गोमयं वाऽपि न निश्चायां समाहरेत् ।
न गोमूत्र-पुरीषे तु मृत्नीयाद्बुद्धिमाधरः"—इति ।

योगियाज्ञवल्क्योऽपि,—

“गलोदकान्तं विविधत् स्नापयेत्तत् पृथक् चितौ ।
विधा कृत्वा मृदन्तान् गोमयं तद्विचक्षणः ॥
अधमोत्तम-मध्यानामङ्गानां चास्नानं तु तैः ।
भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् चास्नाने मृदमद्वयम्†”—इति ।

शौनकोऽपि,—

“प्रथमो मृदमादाय दूर्वाऽपामार्ग-गोमयम् ।
एकदेशे पृथक् कुर्यात् * * * ”—इति ।

वशिष्ठः,—

“मृदेकया शिरः चाखं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि ।
अधश्च तिसृभिः कार्यं ‡ वड्भिः पादौ तथैव च ।
प्रक्षाल्य सर्व-कायं द्वाभ्यां चिरात्तस्य यथाविधि”—इति ।

काय-प्रक्षालनानन्तरमावि-कर्णव्यमाह? शौनकः,—“गायत्र्या
आदित्योदेवता स्थाताऽतो देवा॥—इति मृदमभिमन्त्रयेत्,—ततो

* कृतश्रीचावशेषाच्च,—इति सो० श्रा० पुस्तकयोः पाठः ।

† कुर्यात्स्नाने मृदमद्वयम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अधश्च तिसृभिः कार्यं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ कृतमाह,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ गायत्र्या आदित्या अवशिष्टास्ततो देवा—इति सो० श्रा० पुस्तकयोः
पाठः ।

यत इन्द्र खसिदा विश्वस्यतिर्विरचोविमृध इन्मं सुमेजरितरिति
मृदं संगृह्य प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं क्षिपेत् पूर्व्यादि-क्रमेण(१) ततः सम्मा-
ज्जनं कुर्यात् मृदा पूर्वन्तु मन्त्रवत्” ।

‘अथक्रान्ते’—इत्यादयो मृद्वहण-मन्त्रा यजुर्वेद-प्रसिद्धाः(२) ।

“पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमीरिति ब्रुवन्(३) ।

अग्रमग्रं चरन्तीनामौषधीनां वनेवने ॥

तासामृषभ-पत्नीनां सुरभीणां शरीरतः ।

उत्पन्नं लोक-सौख्यार्थं पवित्रं* काय-शोधनम् ॥

त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च पापंश्च हर गोमय”—इति ।

* पावनं,—इति स० श्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) अतो देवा इति मन्त्रः ऋग्वेदे (१।२२।१६।) एवं सामवेदे उत्तरार्चिके
(५।२।५।६।) यत इन्द्र इति ऋग्वेदे (५।६१।१३।) सामवेदे कन्दसार्विके
(१।१।४।१।) उत्तरार्चिके (५।२।१५।१।) तैत्तिरीयारण्यके (१०।१।)
खसिदा विश्वस्यतिः इति ऋग्वेदे (१०।१५।२।१।) तैत्तिरीयारण्यके
(१०।५।५।) अथर्ववेदे (५।५।२२) यतं तत्र विश्वस्यतिरिति पाठः ।
विरचो विमृध इति सामवेदे उत्तरार्चिके (६।१।७।२) इन्मं सुमे
जरितः,—इत्यादिकोमन्त्रो नास्माभिरुपलब्धः । इदं सुमेजरः,—
इत्यादिकोमन्त्रः अथर्ववेदे (१।४।२।६।) दृश्यते । अनुमीयते चात्रा-
दर्शपुस्तकेषु खेखकप्रमादात् पाठोऽन्यथा जातः ।

(२) तैत्तिरीयारण्यके दशमप्रपाठकस्य प्रथमानुवाके ।

(३) अथ, “पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन्”—इत्येव पाठो मम
प्रतिभाति । सर्वत्र अग्रमग्रमिति मन्त्रः पश्चात् पठितः । यद्योक्त-
पाठो त्वनुरूपकन्दसोभङ्गापत्तिः । परमस्मदवशोक्तिषु सर्वेषु पुस्तकेषु
तथैव दृश्यत्वात् तथैव रक्षितः ।

“काण्डात् काण्डादिति द्वाभ्यां^(१) अङ्गमङ्गमुपसृशेत्”—इति ।
दूर्वाद्येन,—इति शेषः ।

“अपापमपकिल्विषमपहत्य मपोरप” अपामार्गं, तमस्माकं दुष्टं
भयं नुद स्वाहेत्यपामार्गेणाङ्गमङ्गमुपसृशेत् । अथ हिरण्यं शृङ्गमापो
देवीरपस्तवन्तरित्यप उपस्थाप, सुमित्रियान इत्यपः सृष्ट्वा दुर्मित्रि-
यान इति वहिः क्षिपेत् । ततः, इन्द्रः शुद्ध इत्युवा चापः प्रविश्य†
मनसा जपेत्^(२) ।

“तत्र गायेत सामानि अपि वा व्याहृतीर्जपेत् ।

शिवेन मे^(३) जपित्वेदमाप इत्यप आश्रवेत्”—इति ।

वशिष्टः,—

* मपातवः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† इन्द्रः शुद्ध इत्युवाचापः प्रविश्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) काण्डात् काण्डादिति द्वौ मन्त्रौ तैत्तिरीयारण्यके दशमप्रपाठके प्रथ-
मानुवाके पठितौ । तत्र काण्डात् काण्डादिति प्रथमो मन्त्रः । याशतेन
प्रतनोषेति द्वितीयो मन्त्रः ।

(२) हिरण्यशृङ्गमिति तैत्तिरीयारण्यके (१०।१।) आपोदेवीरपस्तवन्तः,—
इत्यादिको मन्त्रो नास्माभिरुपलब्धः । ऋग्वेदे (१।२३।१८) अथर्व-
वेदे च (१।४।१) आपोदेवीरुपसृशे,—इत्यादिको मन्त्रो दृश्यते । एवं
ऋग्वेदे (१।८३।२) आपोनदेवीरुपयन्ति,—इत्यादिर्मन्त्रो दृश्यते ।
अत्राप्यादर्शपुस्तकेषु लेखकप्रसादः सम्भाव्यते । सुमित्रियान इति
दुर्मित्रियान इति चैतौ मन्त्रौ तैत्तिरीयारण्यकस्य दशमप्रपाठकस्य
प्रथमानुवाके पठितौ । इन्द्रः शुद्ध इति मन्त्रोपि नोपलब्धः । परन्तु
सामवेदे उत्तरार्चिके (३।२।६।२) इन्द्र शुद्धो न,—इत्यादिको मन्त्रो
दृश्यते । सम्भावयामः अत्रापि लेखकप्रसाद एव प्रभवति ।

(३) शिवेन मे,—इति तैत्तिरीयारण्यके (१०।७७।)

“ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेदुधः ।

कुरुक्षेत्रं गद्यां गङ्गां प्रभाषं नैमिषं जपेत्*”—इति ।

शङ्खः,—

“प्रपद्ये वरणं देवमभसां पतिमीश्वरम् ।

याचितं देहि मे तीर्थं सर्व-पापापनुत्तये ॥

तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघौघ-निसृदनम् ।

शान्निध्यमस्मिंश्चित्तये कियतां मदनुग्रहात् ॥

रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानपुषदस्तथा ।

अपः पुण्याः पवित्राश्च† प्रपद्ये वरणं तथा ।

शमयन्वाशु मे पापं रक्तन्तु च सदैव माम्”—इति ।

वशिष्टः,—

“आपोहिष्ठेदमापश्च द्रुपदादिव इत्यपि ।

तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्तः^(१) ॥

ततोऽर्कमीक्ष्य सोङ्कारं निमज्यान्तर्जले बुधः ।

* तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सर्वाघौघनिसृदनम्,—इत्यादि, ‘अपः पुण्याः पवित्राश्च’—इत्यन्तं
नास्ति स० सो० आ० पुस्तकेषु ।

(१) आपहिष्ठा,—इति ऋग्वेदे (१०।६।१) वाजसनेयिसंहितायां (११।५।
११) सामवेदे उत्तरार्चिके (६।२।१०।१) अथर्ववेदे (१।५।१) इद-
माप इति ऋग्वेदे (१।२३।२२) एवं (१०।६।८) द्रुपदादिव इति
अथर्ववेदे (६।११।३) हिरण्यवर्णा इति तैत्तिरीयसंहितायां (५।६।
१।४) अथर्ववेदे (१।२३।१) पावमान्योमन्त्राः सामवेदे रुद्रस्यार्चिके
पावमानकाण्डे बहवः पठिताः । अन्यत्रापि बहवः ।

प्राणाचामांश्च कुर्वीत गायत्रीचार्च-मर्षणम्”—इति ।

विष्णुरपि,—“ततोऽप्यु निमग्न स्तिरध-मर्षणं जपेत्, तद्विष्णोः परमं पदमिति वा, द्रुपदां सावित्रो वा, युञ्जते मन इत्यनुवाकं वा, पुरुष सूक्तं वा^(१), स्नात-स्नार्द्र-वासो देवर्षि-पितृ-तर्पणमभ्यस्य एव कुर्यात्”—इति । मेधातिथिरपि,—

“ततोऽभ्यसि निमग्नस्तु त्रिः पठेदध-मर्षणम् ।

प्रदद्यान् मूर्ध्नि तथा महाव्याहृतिभिर्जलम्”—इति ।

वसिष्ठः,—

“स्नात्वा संगृह्य वासोऽन्यदुरु संशोधयेन्मृदा ।

अपवित्रीकृतौ तौ तु* कौपीनास्त्राव-वारिणा ॥

योऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राभ्यसि† दिजः ।

च तीर्थ-फलमाप्नोति तीर्थे तु दिगुणं फलम्‡”—इति ।

तत्रानुक्तस्यमाह योगियाश्रवणः,—

* अपवित्रीकृते ते तु,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† कुचाम्भसि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ भवेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) तद्विष्णोरिति ऋग्वेदे (१।२२।२०।) सामवेदे उत्तरार्चिके (८।२।५।४।) अथर्ववेदे (७।२६।७।) युञ्जते मनः इत्यनुवाकस्य तैत्तिरीयारण्यकस्य चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयः । एवं वाजसनेयिसंहितायां पञ्चमस्य पञ्चमः । तथा तैत्तिरीयसंहितायाः प्रथम-द्वितीय-त्रयोदशः । पुरुषसूक्तस्य ऋग्वेदे दशम-नवतिसमस्य प्रथमं सूक्तम् । वाजसनेयिसंहितायां एकविंशतः प्रथमोऽनुवाकः । तैत्तिरीयारण्यकस्य तृतीयस्य द्वादशोऽनुवाकः । एवं अथर्ववेदस्य अविंशति-वसुः ।

“यएष विसृतः* प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान् कुर्याच्चेत् तत्रायं विधिरुच्यते ।

स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ॥

जलाभिमन्त्रणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।

अधमर्षण-सूक्तेन चिरादृत्तेन नित्यशः ॥

स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः”—इति ।

॥०॥ इति माध्याह्निक-स्नानम् ॥०॥

अथ नैमित्तिक-स्नानम् ।

तत्र मनुः,—

“दिवाकीर्त्ति† सुदक्याश्च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्-स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति” ॥

दिवाकीर्त्तिस्पाण्डालः । अङ्गिराः,—

“शव-स्पृशमथोदक्यां सूतिकां पतितं तथा ।

स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धः स्यात् सचैलेन न संशयः”—इति ।

गौतमोऽपि,—“पतित-पाण्डाल-सूतिकोदक्या-शवस्युक्-तत्-

स्पृष्टि-स्पर्शने ‡ सचैल उदकोपस्पर्शनात् शुद्ध्यति”—इति । पतितादि

* विसृतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दिवाकीर्त्य,—इति सो० पुस्तके, दिवाकाव्य,—इति शा० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

‡ शवतत्स्पृष्ट्यपस्पर्शने,—इति शा० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

सृष्टिर्न समारभ्य तृतीयस्य सचेलं स्नानं, चतुर्थस्य ॥ उदकोप-
सर्शनाच्छुद्धिः । तथा च मरीचिः,—

“उपसृष्टेचतुर्थस्तु तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतम्”—इति ।

यत्तु सम्मर्शेन द्वयोरेव स्नानमुक्तम्,—

“तत्-सृष्टिर्न सृष्टेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा”—इति ।

तद्वुद्धि-पूर्व-सर्शन-विषयम् । तथा च संयहकारः,—

“अवुद्धि-पूर्वक-सर्शे द्वयोः स्नानं विधीयते ।

जयाणां बुद्धि-पूर्वे तु तत् सृष्टि-न्याय-कल्पना”—इति ।

कूर्मपुराणम्,—

“चाण्डाल-सूतिक-श्वैः संस्पृष्टं संस्पृष्टे यदि ।

प्रमादान्तत आचम्य जपं कुर्यात् समाहितः ॥

तत्-सृष्टि-सृष्टिर्न सृष्ट्या बुद्धिपूर्वे † द्विजोत्तमः ।

आचमेत विष्णुहृथं ‡ प्राह देवः पितामहः”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“उदक्या सूतिभिः१ स्नायात् संस्पृष्टः तैरुपस्पृष्टेत् ।

अक्षिप्लानि(२) जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सकृत्”—इति ।

एतद्व्याख्यानरित-सर्श-विषयम्, अन्यथा द्वयोः स्नानमित्यनेन

* यथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† संस्पृष्टात्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ आचमेतद्विषयार्थं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ उदक्याऽसृष्टिभिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(२) अक्षिप्लानि ‘आपोहिष्ठा’ इत्यादीनि ।

विरोधः प्रसज्येत । वस्त्रान्तरित-सर्शने तु दण्डान्तरित-न्याय-प्राप्ता
वाह* प्रचेताः,—

“वस्त्रान्तरित-संस्पर्शः साक्षात् सर्शोऽभिधीयते ।

साक्षात् सर्शे तु यत् प्रोक्तं तद्वस्त्रान्तरितेऽपि च”—इति ।

चतुर्विंशतिमते स्नानस्य निमित्तान्तरमुक्तम्,—

“बौद्धान् पाण्डुपतान् जैनान् लोकायतिक-कार्पलान् ।

विकर्मस्थान् द्विजान् सृष्ट्या सचेलोजलमाविशेत् ॥

कापालिकांस्तु संस्पृष्ट्य प्राणायामोऽधिको मतः”—इति ।

चाण्डालादि-सर्श-निमित्त-स्नाने † विशेषमाह विष्णुः,—

“स्नानार्हे योनिमित्तेन कृत्वा तोयावगाहनम् ।

आचम्य प्रथतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्”—इति ।

योगियाश्च वल्क्योऽपि,—

“तृष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः ।

आचम्य प्रथतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्”—इति ।

गार्ग्योऽपि,—

“कुर्याच्चैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यथावच्चि समाचरेत्”—इति ।

॥०॥ इति नैमित्तिक-स्नान-प्रकरणम् ॥०॥

* यत्र वस्त्रान्तरितसर्शनं तत्र न दण्डान्तरितन्यायः । तथा च,—इति
सु० पुस्तके पाठः ।

† निमित्तमस्तस्नाने—इति शा० पुस्तके पाठः ।

अथ काम्य-स्नानम् ।

तत्र पुस्तक्यः,—

“पुष्पे च जम्ब-नक्षत्रे स्नातीपाते च वैष्टौ ।
अमावास्या^(१) नदी-स्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
चैत्र-कृष्ण-चतुर्दश्यां चः स्नायाच्छिव-सन्निधौ ।
न प्रेतत्वमाप्नोति* गङ्गायाञ्च विशेषतः ॥
शिवलिङ्ग-समीपे तु यत्नोऽयं पुरतः स्थितम् ।
शिव-गङ्गेति विशेष्यं† तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत्”—इति ।

यमोऽपि,—

“कार्त्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्व-पापैः प्रमुच्यते ।
माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्व-किल्बिषैः ॥
जैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां‡ हस्त-संयुते ।
दशजन्मावहा गङ्गा तेन पाप-हरा सृता”—इति ।

विष्णुः,—

“सूर्यग्रहण-तुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरणोदय-वेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
पुनर्वसु-बुधोपेता चैत्रे मासि सिताऽष्टमी ।
स्रोतःसु विधिवत् स्नात्वा वाजपेय-फलं लभेत्”—इति ।

* न स प्रेतत्वमाप्नोति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† शिवलीर्घ्यमिति ख्यातं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ द्वादश्यां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अमावासीशब्दस्य रूपमिदम् ।

आदि*पुराणे,—

“कार्त्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।
जपन् हविष्य-भुक् क्षान्तः† सर्व-पापैः प्रमुच्यते ॥
तुला-मकर-मेघेषु प्रातः स्नायी सदा भवेत् ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातक-नाशनम्”—इति ।

मत्स्यपुराणे,—

“आषाढादि चतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।
विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गो-प्रदो‡ भवेत् ॥
स वैष्णव-पदं याति विष्णु-व्रतमिदं स्रुतम्”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“सर्व-कालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।
तुल्यत्यामलकैर्विष्णु रेकादश्यां विशेषतः ॥
श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीचैव पर्व-कालञ्च ॥^(१) वर्जयेत्”—इति ॥

विष्णुः,—

* आदित्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्नातः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ सप्रदो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ मार्कण्डेयपुराणे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ पञ्चपर्वसु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) पर्व्याणि च,—“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्यायपूर्णिमा । पर्व्याण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च”—इत्युक्तलक्षणाणि ।

“वालास्य तरणा दृष्ट्वा नर-नारी नपुंसकाः ।
 सात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीक्षितं फलम् ॥
 माघे मास्युषसि सात्वा विष्णु-लोकं स गच्छति”—इति ॥
 ॥०॥ इति काम्य-ज्ञानम् ॥०॥

अथ मलापकर्षण-ज्ञानम् ।

तत्र वामनपुराणम्,—

“माभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे
 सौरं च शुक्रं च कुजे च मांसम् ।
 बुधे च योषित्परिवर्जनीया
 श्रेष्ठेषु सर्वेषु सदैव कुर्यात्”—इति ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

“सन्तापः कान्ति* रत्नायुर्धनं निर्धनता तथा ।
 अनादोग्यं सर्व-कामाः अभ्यङ्गाङ्गास्करादिषु”—इति ।

मनुरपि,—

“पलादौ च रवौ पक्षां रिक्तायाश्च तथा तिर्यौ ।
 तैलेनाभ्यज्यमानस्तु धनयुर्ध्वा विहीयते”—इति

गर्गोऽपि,—

“पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रवि-संक्रमे ।
 द्वादश्यां सप्तमी-पक्षोः तैल-स्पर्शं विवर्जयेत्”—इति ।

* सन्तापश्चान्ति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

बौधायनोऽपि,—

“अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां नवम्याश्च विशेषतः ।
 शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेन्नु पर्व-सन्धौ तथैव च”—इति ।

गर्गोऽपि,—

“न च कुर्यात् तृतीयायां चयोदश्यान्तिथौ तथा ।
 श्राव्यतीं भूतिमन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डितः”—इति ।

एवं सर्वस्वपि तिथिष्वभ्यङ्गस्य निषेधे प्राप्ते तैल-विशेषेणाभ्य-
 मुजानाति प्रचेताः,—

“सार्धपं गन्ध-तैलश्च यत्तैलं पुष्प-वासितम् ।
 अन्य-द्रव्य-युतं तैलं न दुष्यति कदाचन”—इति ।

यमोऽपि,—

“घृतश्च सार्धपं तैलं यत्तैलं पुष्प-वासितं ।
 न दोषः एक-तैलेषु स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः”—इति ।

॥०॥ इत्यभ्यङ्ग-ज्ञानम् ॥०॥

क्रियाऽङ्ग-ज्ञानन्तु नित्य-ज्ञानवदनुष्ठेयम् ।

“प्रातः शुक्ल-तिलैः सात्वा मध्याह्ने पूजयेत् सुधीः” ।

इत्यादिकं क्रियाऽङ्ग-ज्ञानं द्रष्टव्यम् । तस्य क्रियाऽङ्गत्वं पुराणे
 स्पष्टीकृतम्,—

“धर्म-क्रियां कर्तुमनाः पूर्वं स्नानं समाचरेत् ।

क्रियाऽङ्गं तत्समुद्दिष्टं स्नानं वेदमयौर्दिजैः”—इति ।

* यमोपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† देवमयै,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अथ क्रिया-स्नानम् ।

तत्र शङ्खः,—

“क्रिया-स्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधि-पूर्वकम् ।

मृद्गिरिद्विष्य कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥

जले निमग्नस्नानञ्च * चोपसृष्ट† यथाविधि ।

तीर्थस्थावाहनं कुर्यात् तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ।

प्रपद्ये वरुणं देवमभ्रभां पतिमौश्वरम्‡ ॥

याचितं देहि मे तीर्थं सर्व-पापापनुत्तये ।

तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघ-विनिस्तृदनम् ॥

सावित्र्यमस्मिंश्चित्तोये क्रियतां मदनुग्रहात्”—इति ।

षट्स्त्रपि स्नाने पु मुख्यानुकत्पाभ्यां जल-विशेषो विष्णुपुराणे

निरूपितः,—

“नदी-नद-तडागेषु देवस्नात-विलेपे च ।

नित्य-क्रियाऽर्थं स्नायीत गिरि-प्रस्रवणेषु च ॥

कूपे बोद्धृत-तोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणाञ्च महात्मनाम् ।

स्नानं कूप-तडागेषु देवतानां समाचरेत् ।

भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ॥

* निमग्नस्निर्ज्वल्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† चोपविश्य,—इति स० ब्रा० पुस्तके पाठः ।

‡ पतिमूर्त्तितम,—इति ब्रा० पुस्तके पाठः ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ।

तीर्थ-तोयं ततः पुण्यं ततो गङ्गन्तु सर्वतः”—इति ।

मरीचिः,—

“भूमिष्ठमुद्धृतं वाऽपि शीतमुष्णमथापि वा ।

गात्रं पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम्”—इति ।

निषिद्ध-जलमाह व्यासः,—

“अनुत्सृष्टेषु न स्नायान्तथैवासंस्तुतेषु च* ।

आत्मीयेष्वपि न स्नायान्तथैवाल्पजलेष्वपि”—इति ।

व्यासोऽपि,†—

“नद्यां यच्च परिभ्रष्टं नद्यायच‡ विनिःसृतम् ।

गतं प्रत्यागतं यच्च तन्नोयं परिवर्जयेत्”—इति ॥

शातातपोऽपि,—

“अन्यैरपि कृते कूपे सरोवाण्यादिके तथा ।

तच्च स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं समाचरेत्”—इति ॥

प्रतिप्रसवमाह मनुः,—

“अस्नाभे देव-स्नातानां सरसां सरितां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत्”—इति ॥

उष्णोदकं निषेधयति शङ्खः,—

* तथैवासंस्तुतेषु च,—इति स० ब्रा० पुस्तके पाठः ।

† पुच्छरीकोऽपि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ नद्यां यच्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ उष्णोदकस्नानं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“स्नातस्य वस्त्रि-तन्नेन तथैव पर-वारिणा ।

शरीर-शुद्धिर्विशेषा न तु स्नान-फलं लभेत्”—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“यथा तृणोदक-स्नानं यथा जयमवैदिकम् ।

यथा त्वओचिधे दानं यथा भुक्तमसाचिकम्”—इति ।

यत्तृणोदकस्नानं विधानम्,—

“आप एव सदा पूता स्नात्वा वस्त्रिर्विशोधकः ।

ततः सर्वेषु कालेषु उष्णाम्नाः पावनं सतम्”—इति ।

षट्त्रिंशन्मतेऽपि,†—

“आपः स्वभावतोमेधाः किं पुनर्वस्त्रि-संयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा”—इति ।

तदातुर-स्नान-विषयम्† । तथाच यमः,—

“आदित्य-किरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वस्त्रिणा ।

आघातमातुर-स्नाने प्रशंसं स्नात् शुतोदकम्”—इति ।

यदा ॥ नद्याद्यसम्भवस्तदा अनातुरस्याप्युष्णोदक-स्नानमनिषिद्ध-
मित्याह यमः,—

“नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं ॥ मल-कर्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदक-परोदकैः”—इति ।

* स्नान,—इति नास्ति शा० सो० पुस्तकयोः ।

† षट्त्रिंशन्मतेऽपि,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ तदातुरविषयम्,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ न शुभोदकम्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ क्रियायां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

यदपि दृढमनुनेक्तम्,—

“मृते जन्मनि संक्रान्ती आद्वे जन्मदिने* तथा ।

असृग्-स्पर्शने चैव न स्नायादुष्ण-वारिणा ॥

संक्रान्त्यां भानु-वारे च सप्तस्थां राहु-दर्शने ।

आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थं न स्नायादुष्ण-वारिणा ॥

पौर्णमास्यां तथा दर्शे चः स्नायादुष्ण-वारिणा ।

स गोहत्या-कृतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः”—इति ।

तत्रोक्तेषु मरणादिषु नेष्णोदकैः स्नायात्, अपि तु परकीयै-
रुद्भूतोदकैर्वैत्युक्तमिति न विरोधः† । उष्णोदक-स्नाने विशेषमाह
व्यासः,—

“श्रीतास्तपु निषिद्योष्णा मन्त्र-संभार-संभृताः ।

गेहेऽपि ग्रस्यते स्नानं नदी-फल-समं विदुः”—इति ।

गौणम् स्नानमुत्तरञ्च स्वयमेव वक्ष्यति ॥

॥०॥ इति क्रिया-स्नानम् ॥०॥

अथ सन्ध्याविधिः ।

तत्र सन्ध्या-स्वरूपं दत्तो दर्शयति,—

“अहोरात्रस्य चः सन्धिः सूर्य-नक्षत्र-वर्जितः ।

सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्व-दर्शिभिः”—इति ।

* जन्मतिथौ,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तोदकैर्वैति न विरोध इत्युक्तम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ तद्गीतमफलं वस्त्रिः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

यद्यपि काल-वाचकत्वेनात्र सन्ध्या-शब्दः प्रतीयते, तथापि तस्मिन् काले उपास्या देवता सन्ध्या-शब्देनोपलक्ष्यते । तथा देवतया उपलक्षणमुपलक्ष्य* मूल-वचने कर्म-परत्वेन सन्ध्या-शब्दः प्रयुक्तः । अथवा,—सन्धौ भवा क्रिया सन्ध्या । अतएव व्यासः,—

“उपासो सन्धि-वेलायां निशाया दिवस्य च ।

तानेव सन्ध्यां तस्मान्नु† प्रवदन्ति मनीषिणः”—इति ।

तां क्रियां विदधाति योगिद्याश्चवक्ष्यः,—

“सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्त्ये नोद्गते रवौ”—इति ।

सा च सन्ध्या त्रिविधा । तदुक्तमत्रिणा,—

“सन्ध्या-त्रयमु कर्मयं दिजेनात्मविदा सदा”—इति ।

तत्र, काल-भेदेन देवताया नामादि-भेदमाह‡ व्यासः,—

“गायत्री नाम पूर्वाह्ने सावित्री मध्यमे दिने ।

सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिधा॥ स्मृता ॥

प्रतिग्रहादन्नदोषात् पातकादुपपातकात् ।

गायत्री प्रोच्यते तस्माद्गायन्तं वाचते यतः ॥

सविह-द्योतनात् सैव ॥ सावित्री परिकीर्तिता ।

जगतः प्रसवित्री वा वायूपत्यात् सरस्वती”—इति ।

वर्ण-भेदः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः,—

* तथा च देवताया उपलक्षणमुपलक्ष्य,— इति शा० स० मुक्तकयोः पाठः ।

† तस्मान्नु,—इति शा० मुक्तके पाठः ।

‡ नामभेदमाह,—इति मु० मुक्तके पाठः ।

§ त्रिधा,—इति शा० सो० मुक्तकयोः पाठः ।

॥ सैव,—इति मु० मुक्तके पाठः ।

“गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्लवर्णिका ।

सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्ष-भेदतः ॥

गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी ।

सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूप-भेदतः”—इति ।

उपासनमभिधानम् । अतएव तैत्तिरीय ब्राह्मणम्,—“उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिधायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते ऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद”—इति । अयमर्थः, वक्ष्यमाण-प्रकारेण प्राणायामादिकं कर्म कुर्वन् यथोक्त-नाम-रूपोपेतं सन्ध्या-शब्द-वाच्यमादित्यं ब्रह्मेति ध्यायन्नैहिकमा-मुन्निकञ्च सकलं भद्रमश्नुते । य एवमुक्त-ध्यानेन शुद्धान्तःकरणो ब्रह्म साक्षात् कुरुते, स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन्नज्ञानाज्जीवत्वं प्राप्नोति यथोक्त-ज्ञानेन तदज्ञानापगमे ब्रह्मैव प्राप्नोति,—इति । व्यासेऽपि एतदेवाभिप्रेत्याह,—

“न भिक्षां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।

सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केन चित्”—इति ।

तत्र, प्रातःसन्ध्यायाः काल-परिमाणमाह दत्तः,—

“रात्र्यन्त-याम-नाडी द्वे सन्ध्यादिः काल उच्यते ।

दर्शनाद्रवि-रेखाया स्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः”—इति ।

* ‘गायत्रीब्रह्मरूपा तु,’—इत्यादिः ‘रूपभेदतः’—इत्यन्तोयस्यः मुनिता-तिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति ।

† यथोक्तनामाभिध्येय रूपोपहितं,—इति मु० मुक्तके पाठः ।

आ-सङ्गवं प्रातः सन्ध्याया गौणः कालः, आ-प्रदोषावसानं च
सायंसन्ध्यायास्तदाह दृष्टमनुः,—

“न प्रातर्न प्रदोषश्च सन्ध्या-कालोऽतिपत्यते ।

मुख्य-कल्पोऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन् कर्मणि स्मृतः”—इति ।

कूर्मपुराणे सन्ध्यापास्त्रि-प्रकारो दर्शितः,—

“प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु च समाहितः* ।

प्राणायाम-चर्यं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य श्रुत्वेनाब्देवतेन तु”—इति ।

दृष्टमिति,—

“बद्धाऽऽसनं नियम्यासुन् सृत्वाऽऽचार्यादिकं तथा ।

सन्निमीलित-दृष्ट्वाऽनी प्राणायामं समभ्यसेत्”—इति ।

प्राणायाम-लक्षणं मनुराह,—

“सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

चिः पठेदायत-प्राणः प्राणायामः स उच्यते”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्वाहृति-पूर्विकाम् ।

दश-प्रणव-संयुक्तां† चिरयं प्राण-संयमः”—इति ।

योगियाज्ञवल्क्योऽपि,‡—

* प्रागयेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु ससमाहितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† ध्यायन्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रतिप्रणवसंयुक्तां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ याज्ञवल्क्योऽपि,—इति स० शो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

“भृशुर्वः स्वर्महर्जनः तपः सत्यं तथैव च ।

प्रत्योङ्कार-समायुक्त* स्तथा तत्सवितुः परम् ।

ॐ आपोज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् प्रयोजयेत् ॥

चिरावर्त्तन-योगात्तु प्राणायामः प्रकीर्त्तितः†”—इति ॥

स च प्राणायामः पूरक-कुम्भक-रेचक-भेदेन चिविधो ज्ञेयः ।

तथा च योगियाज्ञवल्क्यः,—

“पूरकः कुम्भको रेचकः‡ प्राणायामस्तिलक्षणः ।

नासिकाऽऽकृष्ट उच्छ्वासेभ्यातः पूरक उच्यते ।

कुम्भको निश्वासः श्वासेरेच्यमानस्तु रेचकः”—इति ।

मार्जनमाह व्यासः ।

“आपोहिष्ठेत्यृचैः§ कुर्यान्मार्जनन्तु कुशोदकैः ।

प्रणवेन तु संयुक्तं चिपेद्द्वारि पदेपदे ॥

वपुष्यष्टौ विपेदूर्द्धमधो यस्य तथाय च ।

रजस्तमोमोहमयान् जायत-स्वप्न-सुषुप्ति-जान् ।

वाङ्-मनः-काय-जान् दोषान् नवैतान् नवभिर्दहेत्”—इति ।

आतातपः,—

“अगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः॥ ।

* समायुक्तः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† सशब्दितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ रेचकः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ आपोहिष्ठेत्यृचा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ पदेषु च,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ अगन्तेवाद्यपादान्ते मार्जनं समाहितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

अर्द्धर्धानोऽथवा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम्”—इति ।
हारीतोऽपि,—“मार्जनार्चन-वृत्तिकर्ष-भेजनानि दैव-तीर्थेन कुर्यात्” ।
तच्च मार्जनं न धारा-च्युतौ कार्यम् । तथा ब्रह्मा,—

“धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्ति विगर्हिता ।

पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः”—इति ॥

कथं तर्हि मार्जनमिति, तच्चाह स एव,—

“नद्यां तीर्थे तटे वाऽपि भाजने मृण्मयेऽपि वा ।

मौदुम्नरेऽथ सौवर्णे राजते दारु-सम्भवे ।

हत्वा तु वाम-हस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत्”—इति ।

हत्वा उदकमिति शेषः । मृण्मयादि पाच-सङ्गावे तु वामहस्तस्य प्रतिषेधः †

“वामहस्ते जलं हत्वा ये तु सन्ध्यामुपासते ।

सा सन्ध्या दृषली ज्ञेया असुरास्तेषु तर्पिताः” ।

इति स्मरणात् । मृण्मयाद्यभावे तु, ‘हत्वा तु वामहस्ते वा’—
इत्यनेनैव विधानात् । एवमुक्तविधिना मार्जयित्वा सूर्य्यस्त्यपः
पिबेत् । तदाह बौधायनः,—“अथातः सन्ध्यापासन-विधिं व्याख्या-
स्यामः, तीर्थे गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालित-पाणि-पादो विधि-
नाऽऽचम्याग्निं मा मन्युं चेति सायमपः पीत्वा सूर्य्यं मामन्युं चेति

* तथाच,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† सन्ध्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ वामहस्तः प्रतिषेधः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ असुरास्तेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

प्रातः सावित्रेण वसुमत्या* (१) अवलिङ्गाभिर्वाहणीभिः हिरण्यवर्णाभिः
पावमानीभिर्वाहतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति”
—इति । भारद्वाजः †,—

“सायमग्निं नेत्युक्त्वा प्रातः सूर्य्यस्त्यपः पिबेत् ।

आपः पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाचमनश्चरेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदक-विन्दुभिः ।

प्रणवो भूर्भुवः स्वस्व गायत्री च तृतीयिका ।

अव-दैवतं त्र्युचं चैव ‡ चतुर्थमिति मार्जनम्”—इति ।

मार्जनानन्तरं प्रजापतिः,—

“जल-पूर्णं तथा हस्तं नासिकाऽग्रे समर्पयेत् ।

अतश्चेति पठित्वा तु तज्जलन्तु चितौ क्षिपेत्”—इति ।

ततः सूर्याचार्यं दद्यात् । तथाच व्यासः,—

* सरभिमत्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† भारद्वाजः, इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अव-दैवतं त्र्युचं चैव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- (१) वसुशब्दोपेता मन्वा ऋग्वेदे पठिताः । यथा (१।६।६१, १।१५।११, ५।२८।२१, ८।८।२८, १०।७८।११, १०।१२२।११) सामवेदे उत्तरार्चिके
येका पठिता (८।१।२२।२) । एवमाद्यर्च्ये (१०।६।८, १२।३।८११, १६।६।८) तैत्तिरीयसंहितायां (३।३।३३, ८।१।६।३३) काठके
(३।२।१।३६) वाजसनेयिसंहितायां (१।२।२-३३, २।१६।११, ६।३८।
११, ११।५।११, ११।६।११, ११।६।११, १८।२५।११, २८।१५।११,
२३।८।११, २८।२७।११)

“करभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् चिरुर्द्धमथ चोत्थिपेत्” — इति ।

हारीतोऽपि, — “सावित्र्याभिमन्त्रितम् उदकं पुष्प-मिश्रमञ्जलिना लिपेत्” — इति । अर्घ्य-दाने मन्त्रान्तरमुक्तं विष्णुना, —

“कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा जल-पूर्णं समाहितः ।

उदुत्यमिति मन्त्रेण ततोऽयं प्रक्षिपेद्भुवि” — इति ।

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं स्पृशेत् । तदुक्तं वराह-पुराणे, —

“सायं मन्त्रवदाचम्य प्रोक्ष्य सूर्यस्य चाञ्जलिम् ।

इत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा विशुद्धति” — इति ।

शुतिरपि, — “यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधुमन्ति” — इति ।

कूर्मपुराणम्, —

“अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयनं समाहितः ।

मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैः ऋग्यजुः-साम-सन्धवैः” — इति ।

उपस्थानन्तु स्व-शाखोक्त-मन्त्रैः कार्यम् ।

“उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत्” ।

इति वशिष्ठस्मरणात् । कूर्मपुराणे उपस्थानन्तु स्वकैरित्यादिना ॥

* ततोऽयं च क्षितौ लिपेत्, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

† ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं च स्पृशेदिति, — इति श्लोकार्द्धरूपेण लिखितमस्ति मु० पुस्तके ।

‡ वराह, — इति नास्ति शा० स० पुस्तकयोः ।

§ सायंसन्ध्यामुपासीत प्रोक्ष्य सूर्याय चाञ्जलिम्, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ धुमन्ति, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ स्वपाठेत्यादिना, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

प्रपञ्चितम् । प्राक्कूलेषु, — इत्यारभ्यादित्योपस्थान-पर्यन्तं प्रातः सन्ध्यायां यदुपवर्णितं, तदितरयोर्द्वयोरपि सन्ध्यायोः समानम् ।

तत्र, मध्याह्नसन्ध्यायां विशेषो नारायणेनाभिहितः, —

“आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपोहिष्ठेति मार्जनम् ।

प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यगुदुत्यं चित्रमित्यपि ।

तच्चक्षुर्देव इति च ईशः शुचिषदित्यपि ॥

एतत् जपेदूर्द्ध-वाङ्मः सूर्यं पश्यन् समाहितः ।

गायत्र्या तु यथाशक्ति उपस्थाप्य दिवाकरम्” — इति ।

काल-विशेषस्तु शङ्खेन दर्शितः —

“प्रातःसन्ध्यां समक्षणां मध्यमां स्नान-कर्मणि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि” — इति ।

स्नानकर्मणीति माध्याह्निक-स्नानानन्तरमित्यर्थः । माध्याह्निक-सन्ध्यायां गौण-कालमाह दक्षः, —

“अथर्द्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीभ्यते” — इति ।

सन्ध्या-त्रये तारतम्येन देश-विशेषमाह व्यासः, —

“मृहे त्वेक-गुणा सन्ध्या गोष्ठे दशगुणा स्थिता ।

अतसाहस्रिका नद्यामगता विष्णुसन्निधौ” — इति ॥

महाभारते, —

“वह्निःसन्ध्या दशगुणा गर्भ-प्रश्रवणेषु च ।

स्थाता-तीर्थे अतगुणा साहस्रा जाह्नवी-तटे” — इति ॥

आतातपोऽपि, —

* दशगुणा, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

“अनृतं मद्यगन्धश्च दिवामैथुनमेव च ।

पुनरिति वृषलस्यान्नं सन्ध्या वहिरुपासिता” — इति ॥

वहिः सन्ध्यायामुपासितायां यदा विहरणाद्यङ्गलोपस्तदा गृह-
एव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यमित्याशयः,—

“सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यं दिजेनात्मविदा सदा ।

उभे सन्धे तु कर्त्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेष्वपि” — इति ।

यद्यपि, प्रशस्तत्वादहिरेव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तं, तथापि
श्रौतत्वेन विहरणस्य प्रावल्यात् तदनुरोधेन मायं-प्रातः-सन्धे गृहे-
अनुज्ञायेते । सायं सन्ध्यायामुपस्थाने मन्त्र-विशेषमाह नारायणः,—

“वारुणीभिराद्यादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ।

कर्त्तव्यं दिशो नमस्कुर्याद्दीगीशांश्च पृथक् पृथक्” — इति ।

वारुणस्य,—‘इमं मेवरुण’—इत्याद्याः । यद्यपि, वारुणीभिर्वरुण-
लोपस्थानं लिङ्गबलात् प्राप्तं, तथापि श्रुतेः प्रावल्यात् तथा लिङ्गं
वाधिला आदित्योपस्थाने एव विनियुज्यन्ते । एतच्च द्वतीयाध्याये
विवारितम्^(१) ।

तथा हि, “ऐन्द्रग गार्हपत्यमुपतिष्ठेत्” — इति श्रूयते । इन्द्रो
देवतात्वेन यस्यामृषि मन्त्रलिङ्गात् प्रकाशते, मेयमृगैन्द्री; ‘कदाचन
क्षरीरसि नेन्द्र सस्यसि,—इत्यादिका । तत्र, लिङ्गादिन्द्रोपस्थाने मन्त्रस्य
विनियोगः प्रतीयते, ‘गार्हपत्यम्’ — इति द्वितीयाश्रुत्या तु गार्ह-
पत्योपस्थाने । तत्र संशयः, किमुभयं समुचितोपस्थेयं, उतैकएव ।

(१) पूर्वमीमांसायाः,—इति शेषः । एतच्च तत्र द्वतीय-द्वितीय-सप्तममधि-
करणम् ।

तत्रापि किं यः कश्चिदैच्छिकः, किं वेन्द्रएव, उतगार्हपत्यएव,—
इति । तत्र, श्रुति-लिङ्गयोः सम-बल-प्रमाणत्वात् विरोधानुपलम्भाच्च
समुच्चयः,—इत्येकः पक्षः । एकोपस्थाने मन्त्रस्य निराकाङ्क्षत्वात् नै-
राकाङ्क्ष्य-लक्षण--विरोधादन्यतर-नियामकादर्शनाच्चैच्छिकः,—इति
द्वितीयः पक्षः । श्रुतेः शब्दात्मिकायाः अर्थ-सामर्थ्यानुसारित्वात्
सामर्थ्यस्य चोपजीव्यत्वेन प्रावल्यादिन्द्रएवोपस्थेयः,—इति तृतीयः पक्षः ।
मन्त्रगतोहीन्द्रशब्दोरुद्ध्या शक्रमभिधत्ते, ‘इदि परमैश्वर्ये’—इत्यस्माद्
धातोर्ह्युत्पन्नात् स्वकार्य-विषयपरमैश्वर्योपेतं गार्हपत्यमभिधत्ते,
‘गुणादायभिधानं स्यात्’—इति न्यायेनोभय-साधारणत्वेन लिङ्गस्य
सन्देहापादकत्वम् । अथेचेत्,—‘रुद्धिर्योगमपहरति’—इति न्यायेन
शीघ्रबुद्ध्युत्पादिकायाः रुद्धेः प्रावल्याच्छक्रमोपस्थेयः,—इति । एवं
तर्हि, लिङ्गादपि शीघ्र-बुद्ध्युत्पादकत्वेन अतिरेवात्र विनियोजिका^(१) ।
तथा ह्याचार्यैरुक्तम्,—

“मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्या पश्चाच्छक्तिं” निरूप्य च ।

मन्त्राकाङ्क्षा-बलेनेन्द्र-शेषत्व-श्रुतिकम्पनम् ॥

अथवा प्रत्यक्षतया पूर्वं गार्हपत्याङ्गतां गते ।

† तत्प्रतिष्ठं च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) एतच्च, “श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां समवाये पार-
दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् (मी० इष्य० ३ पा० १४ सू०)” — इति जैमिनि
सूत्रात् सिद्धम् । अथादयश्च, “श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं
पदान्येव तु संवृत्तानि । सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमे
योगवशं समाख्या” — इत्युक्तलक्षणाः । तत्र च, द्वितीयापदं कारक-
विभक्त्युपलक्ष्यम्,—इति वाचस्पतिमिश्राः ।

गिराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मूला अति-कल्पना ॥

तेन ग्रीष्म-प्रवृत्तिलाङ्घ्र्या लिङ्गस्य बाधनम्* ।

तस्माद्गार्हपत्यएवोपस्थेयः,—इति सिद्धम् । सन्ध्यां प्रशंसति यमः,—

“सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संश्रित-व्रताः ।

विधूत पापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं समातनम् ॥

यद्वा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैस्तु हन्ति तत् ॥

यद्वा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

पूर्वसन्ध्यामुपासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति ॥

अथयोदीर्घ-सन्ध्यत्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः* ।

प्रश्नां यज्ञस्य कीर्त्तिश्च ब्रह्मवर्चसमेव च”—इति ।

अकरणे प्रत्यवायोदर्शितोदक्षेण,—

“सन्ध्यादीनो ऽऽरुचिर्नित्यमनर्हः सर्व-कर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्”—इति ।

गोभिलोऽपि,—

“सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनानुपासिता ।

जीवमानोभवेच्छूद्रो मृतः सा चोपजायते†”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“उपतिष्ठन्ति वै‡ सन्ध्यां ये न पूर्वो न पश्चिमां ।

* सर्वमायुरवाप्नुयुः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† आनोभिजायते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ ये,—इति शा० पुस्तके प ।

अजन्ति ते दुरात्मानस्त्रामिहं नरकं नृप”—इति ॥

कूर्मपुराणेऽपि,—

“योऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्म-कार्ये द्विजोत्तमः ।

विहाय सन्ध्या-प्रणतिं स याति नरकायुतम्”—इति ।

एतत्सर्वमनार्त्त-विषयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अनार्त्तस्योत्सृजेद्यस्तु सविप्रः शूद्र-सन्धितः ।

प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः”—इति ।

अत्रिरपि,—

“नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां स्वस्थाऽवस्थास्तु वै द्विजाः ।

द्विंसन्ति वै सदा पापा भगवन्तं दिवाकरम्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौच-विभ्रमातुर-भीतितः”—इति ।

सूतकादौ सत्यपि सामर्थ्ये सन्ध्योपासनं न कार्यमित्याह मरीचिः,—

“सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते”—इति ।

यदपि पुनस्तेनोक्तम्,—

“सन्ध्यामिष्टिञ्च होमञ्च” यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् सूतके वाऽपि त्यजन्गच्छत्यधोगतिम्”—इति ।

तन्मानसिक-सन्ध्याऽभिप्रायम् । यतस्तेनैवोक्तम्,—

“सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न तु त्यजेत्† ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः ॥

* सन्ध्यामिष्टिं चरं होमं, इति मु० पुस्तके पाठः ।

† न सन्ध्यजेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

एतद्विदित्वा यः सगंध्यामुपासो संश्रितव्रतः ।

दीर्घमायुः स विन्देत् सर्वपापैः प्रमुच्यते"—इति ।

॥०॥ इति सगंध्याविधिः ॥०॥

अथ सन्ध्याङ्ग-जप-विधिः ।

तत्र मनुः—

“आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सगंधे समाहितः ।

शुचौ देशे जपन् जयमुपासीत यथाविधि”—इति ।

कथमित्यपेक्षिते आह ब्रह्मः,—“कुशवृक्षां समासीनः कुशोत्तराणां

वा कुश-यविष-पाणिः सूर्याभिमुखो वाऽक्षमालामादाय देवतां

ध्यायन् जपं कुर्यात्”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“प्रणव-व्याहृति-युतां गायत्रीं जपेत्ततः”—इति ।

योगियाज्ञवल्क्यस्तु, अन्तेऽपि प्रणव-योगार्थमाह,—

“ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्त्यैव च ।

गायत्रीं प्रणवं चान्ते जपेत्ततः”—इति ।

बौधायनोऽपि,—“उभयतः प्रणवां सव्याहृतिकां जपेत्”—इति ।

मृच्छिपुराणे जप-यज्ञस्य भेदोऽभिहितः,—

“त्रिविधो जपयज्ञः स्वात्मस्य भेदं निबोधत ।

वाचिकस्य उपांशुस्य मानसं स्त्रिविधः स्मृतः ॥

चयाणां जप-यज्ञानां श्रेयः स्यादुत्तरोत्तरः”—इति ।

वाचिकोपांशुत्वयोर्लक्षणं पुराणेऽभिहितम्,—

“यदुच-गीत-स्वरितैः शब्दैः स्पष्ट-पदाक्षरैः ।

मन्त्रमुच्चारयेदाद्या वाचिकोऽयं जपः स्मृतः ॥

अनैरुच्चारयेन्नन्तमीषदोष्टौ प्रचालयन् ।

अपरैरश्रुतः किञ्चित् स उपांशुजपः स्मृतः”—इति ।

विश्वामित्रेण मानसस्य लक्षणमुक्तम्,—

“ध्यायेद् यदक्षर-श्रेणीं वर्णाक्षरं पदात्पदम् ।

शब्दार्थ-चिन्तनं भूयः कथ्यते मानसोजपः”—इति ।

अथाणां तारतम्यञ्च तेनैवोक्तम्,—

“उत्तमं मानसं जप्यमुपांशुं मध्यमं स्मृतम् ।

अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमन्त्रेषु वै द्विजाः ।

वाचिकस्यैकमेकं स्यादुपांशुः शतमुच्यते ॥

साहस्रो मानसः प्रोक्तो मन्त्रचि-मृग-नारदैः”—इति ।

जप-नियममाह शौनकः,—

“कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायञ्चाधोमुखौ तथा ।

मध्ये स्तम्भकराभ्यान्तु” जपेत्ततः—इति ।

मनः-सन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थ-चिन्तनम् ।

अव्ययत्वमनिर्वेदोजप-संपत्ति-हेतवः”—इति ।

मनुरपि,—

“पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमाऽर्क-दर्शनात् ।

पश्चिमान्तु समासीनः सन्ध्याङ्ग-विभावनात्”—इति ।

मध्याह्ने जपस्य नियमः वायुपुराणे दर्शितः,—

* स्तम्भकराभ्यान्तु,—इति स० श्रौ० पुस्तकेषु, तिर्यक्कराभ्यान्तु,—
इत्यन्यत्र पाठः ।

“तथा मन्थाह-सन्धायामासीनः प्राप्नुवन् जपेत्”—इति ।

वर्धनाह व्यासः,—

“न संक्रामन् न च हसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।

मायासितो न जल्पन् न प्रावृतशिरास्तथा ।

न पदा पादमाक्रम्य न चैवहि तथा करौ ॥

न चासमाहित-मना न च संश्रावयन् जपेत्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“नाभेरधः संस्पर्शनं कर्म-संयुक्तो वर्जयेत्”—इति ।

व्यासोऽपि,†—

“जपकाले न भाषेत व्रत-होमादिकेषु च ।

एतेष्वेवावसक्तस्तु यथागच्छेत् द्विजोत्तमः ।

अभिवाद्य तनोविप्रं योग-क्षेमञ्च कीर्त्तयेत्”—इति ।

योगियाश्रवस्कोऽपि,—

“यदि वाग्यम-लोपः स्याज्जपादिषु कदाचन ।

आहरेद्देष्टव्यं मन्त्रं स्मरेदा विष्णुमथयम्”—इति ।

संवर्त्तोऽपि,—

“लोक-वार्त्ताऽऽदिकं श्रुत्वा दृष्ट्वा स्मृष्ट्वा प्रभाषितम् ।

सङ्गां विना च यज्जपेत् तत्सर्वं निष्फलं भवेत्”—इति ।

प्रभाषितं? वज्रभाषितं पुरुषमिति । गौतमोऽपि,—

* नचाश्रितो,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† नास्तेदं सु० पुस्तके ।

‡ जप्यं,—इति शा० सु० पुस्तकयोः पाठः ।

§ प्रभाषितमिति,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“गच्छतस्त्रिष्टतोवाऽपि स्नेह्या कर्म कुर्वतः ।

अशुचेर्वा विना संख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

क्रोधं लोभं तथा निद्रां* निष्ठीवन-विजृम्भणम् ।

दर्शनञ्च स्व-जीवानां† वर्जयेज्जप-कर्मणि ॥

आचामेत्सम्भवे चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितम् ।

ज्योतीषि च प्रशंसेदा कुर्यादा प्राण-संयमम् ॥

ज्वलनं ग्रास्य विप्रांश्च धृतीन्वाऽपि विशुद्ध्ये”—इति ।

देश-नियमस्तु याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“अन्यागारे जलान्ते वा जपेद्देवालयोऽपि वा ।

पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे द्विज-क्षेत्रेऽथवा गृहे”—इति ।

शङ्खोऽपि,—

“गृहे त्रिकुणं जप्यं मद्यादौ दिगुणं स्यात् ॥

गवां गोष्ठे दशगुणमन्यागारे शताधिकम् ॥

सिद्ध-क्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।

सहस्र-व्रत-कोटीनामनन्तं विष्णु-सन्निधौ”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“गुह्यका राक्षसाः सिद्धाहरन्ति प्रसभं यतः ।

एकान्ते तु शुभे देशे तस्माज्जप्यं सदाचरेत्”—इति ।

जप-संख्यामाह योगियाश्रवस्कोः,—

“ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च व्रतमष्टोत्तरं जपेत् ।

* क्रोधं मान्द्यं क्षुवं निद्रां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दर्शनं आदिजीवानां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वानप्रस्थोयतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत्”—इति ।

स्मृत्यन्तरे,—

“दर्शे आद्धे प्रदोषे च गायत्रीं दश-संख्यया ।

अष्टाविंशत्यनध्याये सुदिने तु यथाक्रमम्”—इति* ।

यमोऽपि,—

“सहस्र-परमां देवीं शत-मध्यां दशावराम् ।

गायत्रीन्तु जपेन्नित्यं सर्व-पाप-प्रणाशनीम्”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः सोदकेन पाणिना प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकाल आवर्त्तयेच्छतकालोऽपरिमित-कालोवा”—इति ।

॥०॥ इति जप-विधिः ॥०॥

अपाङ्गभूतामलमालामाह† हारीतः,—

“शङ्ख-रूपमयी माला काञ्चनीभिर्योत्पलैः ।

पद्माक्षकैश्च‡ रुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणि-मौक्तिकैः ॥

तथाचैद्राक्षकैर्माला तथैवाङ्गुलि-पर्वभिः ।

पुञ्जजीवमयी माला शला वै जप-कर्म्मणि”—इति ।

गौतमोऽपि,—

“अङ्गुल्या जप-संख्यानमेकमेकमुदाहृतम् ।

रेखायाऽष्टगुणं पुञ्जजीवैर्दशगुणाधिकम् ।

* स्मृत्यन्तरे,—इत्यादिः, इति,—इत्यन्तोयश्च नास्ति सुप्रितातिरिक्त-पुस्तकेषु ।

† अपाङ्गभूता मालामाह,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यमाक्षकैश्च,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

शतं स्याच्छङ्खमणिभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।

स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ।

पद्माक्षैर्दशलक्षन्तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ॥

कुशयन्त्र्या च रुद्राक्षैरमन्तफलमुच्यते”—इति ।

अथाक्षमाला-मणि-संख्यामाह प्रजापतिः,—

“अष्टौत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकां तथा ।

सप्तविंशतिकां वाऽथ ततो नैवाधिका हिता ॥

अष्टौत्तर-शता माला उत्तमा सा प्रकीर्त्तिता ।

चतुःपञ्चाशिका चा तु मध्यमा सा प्रकीर्त्तिता ॥

अधमा प्रोच्यते नित्यं सप्तविंशति-संख्यया”—इति ।

गौतमोऽपि,—

“अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात्तर्जनी शत्रु-नाशिनी ।

मध्यमा धन-कामाद्यानामिका^(१) पौष्टिकी तथा ॥

कनिष्ठा रक्षणी प्रोक्ता जपकर्म्मणि शोभना ।

अङ्गुष्ठेन जपं जप्यमन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥

अङ्गुष्ठेन विना जप्यं कृतं तदफलं भवेत्”—इति ।

गायत्री-जपं प्रशंसति व्यासः,—

“दशकालः प्रजप्ता पात्रहाद्यच्च कृतं लघु ।

तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्या विचारणा ।

शत-जप्ता तु सा देवी पापौघ-शमनी स्मृता ।

सहस्रजप्ता सा देवी उपपातक-नाशिनी ।

(१) धनकामाय,—इति छेदः ।

स्वच्छ-जायेन च तथा महापातक-नाशिनी ॥

कोटि-जायेन राजेन्द्र यदिच्छति तदाप्नुयात्”—इति ।

यमोऽपि,—

“गायत्र्यान् परं जप्यं गायत्र्यान् परं तपः ।

गायत्र्यान् परं ध्यानं गायत्र्यान् परं ऊतम्”—इति ।

मनुरपि,—

“योऽधीतेऽहन्यहन्येतां चीणि वर्षाण्यतन्मित्रः ।

स ब्रह्म परमयेति वायुभृतश्च मूर्तिमान्”—इति ।

गोतमोऽपि,—

“अनेन विधिना नित्यं जपं कुर्यात् प्रयत्नतः ।

प्रसन्नो विपुलान् भोगान् भुक्तिं* मुक्तिश्च विन्दति”—इति ।

॥०॥ इति सगंधा-जपयोः प्रकरणम् ॥०॥

अथ होम-विधिः ।

तत्र, कूर्मपुराणे,—

“अथागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।

प्रज्वाल्य वह्निं विधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम्”—इति ।

इक्षोऽपि,—

“सगंधा-कर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं होमे फलं यस्यात्तदन्येन न लभ्यते ॥

होमे यत् फलमुद्दिष्टं जुहुतः स्वयमेव तु ।

* परां,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

ह्ययमानं तदन्येन फलमुद्गं प्रपद्यते ।

अलिक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।

एतैरपि ऊतं यस्यात्तद्भुतं स्वयमेव हि”—इति ।

विट्पतिर्जामाता । स्वयं होम एव मुख्यः, तदभावे अलिक-
गादि-होमः । तत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः,—

“अलिक् पुत्रोऽथवा पत्नी शिष्यो वाऽपि सहोदरः ।

प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयाद्वा यथाविधि”—इति ।

होम-तारतम्यं दर्शयति श्रुतिः,—

“अग्न्यैः शत-ऊताद्दोमादेकः शिष्य-ऊतोवरः† ।

शिष्यैः शत-ऊताद्दोमादेकः पुत्र-ऊतोवरः ।

पुत्रैः शत-ऊताद्दोमाकोद्यात्मजतोवरः”—इति ॥

अलिकादि-होमोऽपि यजमान-सन्निधानेन भवितव्यम् । तदुक्तं
कात्यायनेन,—

“असमचक्षुः दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

दयोरप्यसमचक्षुः भवेद्भुतमनर्थकम्”—इति ।

उभयोः सन्निधानं मुख्यं, तदभावे त्वेकतर-सन्निधानेनापि होतुं
शक्यम् । तथा च सण्वाह,†—

“निक्षिप्याग्निं खदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो दृष्टैव न चिरं वसेत्”—इति ।

* श्रुतिः,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

† नास्तीदमजं मुमितातिरिक्त पुस्तकेषु ।

‡ ‘उभयोः’—इत्यारभ्य, ‘सण्वाह’—इत्यंतस्य स्थाने, प्रवासे विशेष-
माह श्रुतिः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

होमकालः कात्यायनेन दर्शितः,—

“धावत् सम्यक् विभाव्यन्ते नभस्यृचाणि सर्वतः ।

लोहितत्वञ्च नापैति तावत् सायन्तु ह्यते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“समुद्रोवा एष यद्देहाराचः, तस्यैते गाधतीर्थे यत्सन्धी, तस्मात् सन्धौ होतव्यम्—इति कात्यायन-ब्राह्मणं भवति, नक्षत्रं दृष्ट्वा प्रदोषे निशायां वा सायम्”—इति । समुद्रत्वेन निरूपितस्यादेहाराचस्य सन्धिदयां सुप्रवेशं तीर्थं, तस्मात् सन्धिहोम-कालः,—इति मुख्यः कल्पः । नक्षत्र-दर्शनादयस्तयः कालाः सायं होमेऽनुकल्पाः । एकनक्षत्रोदयो नक्षत्रदर्शनं, सर्वनक्षत्रोदयः प्रदोषः, निद्रावेक्षा निशा । प्रातर्होमकालोऽपि चतुर्विधस्तेनैव दर्शितः,—“उष-स्तुषोदयं समयाधुषिते प्रातः”—इति । मनुस्तु प्रथम-द्वितीयावेकी कृत्य काल-नयमाह,—

“उदितेऽनुदिते चैव समयाधुषिते तथा ।

सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः”—इति ।

एतेषां लक्षणमाह व्यासः,—

“रात्रेः षोडशमे भागे यद्-नक्षत्र-भूषिते ।

कालं त्वनुदितं प्रातर्होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

तथा प्रभात-समये नष्टे नक्षत्र-मण्डले ।

रविर्यावस्त-दृश्येत समयाधुषितस्तु सः ॥

रेखामात्रस्तु दृश्येत रश्मिभिस्तु समन्वितः ।

उदितं तं विजानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत्”—इति ।

* सन्धिचयं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† कालोऽनुदिते प्रातः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

आश्वलायनस्तु अनुकल्पान्तरमाह,—“आसङ्गवान्तं प्रातः”—इति । होम-कालः,—इत्यनुवर्त्तते । अथवा, सर्वेष्वेते काल-विशेषा यथाशास्त्रं मुख्यतयैव व्यवतिष्ठन्ते उदितानुदित-होमवत् । यदा तु कथञ्चिन्मुख्यकालातिक्रमः, तदा* गोभिलोक्तं द्रष्टव्यम्,—“अथ यदि गृह्येऽग्नौ सायंप्रातर्होमयोर्दर्शपौर्णमासयोर्व्या ह्यं होतारं वा नाधिगच्छेत् कथं कुर्यादिति, आ सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्ये-त्याप्रातराहुतेः सायमाहुतिराऽमावास्यायाः पौर्णमासी नात्येत्या-पौर्णमास्यमावास्या”—इति । बौधायनोऽपि,—

“आ सायंकर्मणः प्रातराप्रातः साय-कर्मणः ।

आहुतिर्नातिपश्येत पार्वणं पार्वणान्तरात्”—इति ।

आपस्तम्बस्तु पक्ष-होमं कुर्यात् । तथाच मरीचिः,—

“शरीरापङ्गवेद् यत्र भयादाऽऽर्त्तिः प्रजायते ।

तथाऽन्यास्तपि चापस्तु पक्ष-होमोविधीयते”—इति ।

पक्षहोमिनः तत्-पक्ष-मध्ये आपन्नित्तौ तदा प्रभृति पुनर्होमः कर्त्तव्यः । तदाह मरीचिः,—

“पक्षहोमानयो कृत्वा गत्वा तस्मात् निवर्त्तितः ।

होमं पुनः प्रकुर्यान्तु नचासौ दोषभाग्भवेत्”—इति ।

एवं होमानुष्ठितावपि सीमोलङ्घने कृते पुनराधानं कर्त्तव्यम् । तदाह कात्यायनः,—

“विहायाग्निं सभार्यं चेतु सीमामुलङ्घ्य गच्छति ।

* यथाकथञ्चिन्मुख्यकालातिक्रमः तथा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

होम-कालात्यये तस्य* पुनराधानमिष्यते"—इति ।

होमकालानत्यये तु नास्ति पुनराधानं, तदाह श्रौतकः,—

“प्रोषिते तु यदा पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् ।

होम-काले यदि प्राप्ता न सा † दोषेण युज्यते”—इति ।

होमद्रव्यमाह सएव,—

“कृतमोदन-सक्तादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

ग्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः ॥

हवियेषु यवामुल्यास्तदनु ग्रीहयः स्यताः ।

अभावे ग्रीहि-यवयोर्दध्ना वा पयसाऽपि वा ॥

तदभावे यवाग्वा ‡ जुह्यादुदकेन वा ।

यथोक्त-वस्त्रसंप्राप्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ॥

यवानामिव गोधूमा ग्रीहिणामिव शालयः ।

आज्यं हव्यमनादेशे जहोतिषु^(१) विधीयते ॥

मन्त्रस्य देवतायास्तु प्रजापतिरिति स्थितिः”—इति ।

आहुति-परिमाणमाह दृड-दृढस्यतिः‡,—

* होमकालादतीतस्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† होमेकाले तु संप्राप्ते न सा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ दृढस्यतिः,—इति स० से० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) यद्यपि धातुस्वरूपे अयं अनुशिष्यते, तथापि प्रयोगानुसारात् धात्वर्थेऽपि तस्य साधुत्वं मन्त्रव्यम् । “ईक्षतेर्नाशब्दम् (शा० १ अ० १ पा० ३ सू०)”—इत्यादिवत् ।

“प्रस्य-धान्यं चतुःषष्ठिराहुतेः परिकीर्तितम् ।

तिलानान्तु तदहं स्यात् तदहं स्याद्घृतस्य तु”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“ग्रीहीनां वा यवानां वा व्रतमाहुतिरिष्यते”—इति ।

होम-प्रकारः स्व-गृह्योक्त-विधिना द्रष्टव्यः । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे,—

“स्व-गृह्योक्तेन विधिना होमं कुर्याद्यथाविधि”—इति ।

विष्णुरपि*,—

“वज्र-शुक्लेभ्यने चाग्नौ सुसमिद्धे ऊताग्ने ।

विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्म-सिद्धये ॥

योऽनर्षिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारे चैव मानवः ।

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते”—इति ।

एतच्च ज्ञात्वा नुष्ठेयमन्यथा दोष-श्रवणात् । तदाहाङ्गिराः,—

“स्वाभिप्राय-कृतं कर्म यत्किञ्चित् ज्ञान-वर्जितम् ।

क्रीडा-कर्मैव ‡ वालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्”—इति ।

चतुर्विंशतिमते,—

“हतं ज्ञानं क्रिया-हीनं हतास्त्वज्ञानतः‡ क्रियाः ।

अपश्यन्नन्धकोदग्धः पश्यन्नपि च पङ्कजः”—इति ।

श्रौत-स्मार्त्तयोरपि व्यवस्थामाह याज्ञवल्क्यः,—

“कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

* नास्तीदं—मु० पुस्तके ।

† क्रीडाकर्मैव,—इति स० से० शा० पुस्तके पाठः ।

‡ हतास्त्वज्ञानिः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

दाध-कासाहने वाऽपि औतं वैतानिकाग्निषु”—इति ।

वैतानिका गार्हपत्यादयः । यस्य पुनः औत-स्मार्त्तमाग्नि-द्वयं
तस्यानुष्ठान-प्रकारमाह* भरद्वाजः,—

“होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्त्तं कुर्याद्विषण्वः ।

स्यतीर्णां वेद-मूलत्वात्, स्मार्त्तं केचित् पुरा विदुः”—इति ।
ब्रातातपोऽपि,—

“औतं यत् तत् † स्वयं कुर्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत् ।

अग्नौ औतमयन्यः कुर्यादाचारमन्तः”—इति ।

उक्तस्मार्त्तेर्नित्यतामाह गर्गः,—

“हतादारो नैव तिष्ठेत् क्षणमप्यग्निना विना ।

तिष्ठेत् चेद्विजोभ्रात्यस्तथाच ‡ पतितो भवेत् ॥

यथा स्नानं यथा भार्या वेदस्याध्यायनं यथा § ।

तथैवौपासनं^(१) दृष्टं न तिष्ठेत्तद्योगतः ॥”—इति ।

सत्यामपि वैदिकानुष्ठान-अग्नौ न स्मार्त्तमात्रेण परितुष्येत ।

तदाह सएव,—

“यो वैदिकमना दृत्य कर्म स्मार्त्तेतिहासिकम् ।

* तस्यानुष्ठानव्यवस्थामाह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† औतं यत्स्यात्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ भाग्यस्तथाच,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ तथा,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ तद्वियोगतः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) स्नानं समावर्तनापरनामधेयमाहवनम् । औपासनं स्मार्त्ताग्निः ।

मोहात् समाचरेदिप्रो न स पुण्येन युज्यते ।

प्रधानं वैदिकं कर्म गुण-भूतं तथेतरत् ।

गुण-निष्ठः प्रधानम् हित्वा गच्छत्यधोगतिम्”—इति ।

अग्नौ प्रति व्यासः आह,—

“औतं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म स्मार्त्तं समाचरेत् ।

तत्राप्यग्नौ करणे सदाचारं लभेदुधः”—इति ।

होमं प्रशंसत्यग्निराः,—

“यो दद्यात् काश्चन मेरुं पृथिवीञ्च ससागराम् ।

तत् सायं-प्रात-होमस्य* तुल्यं भवति वा न वा”—इति ।

होम नो भस्म धार्यम् । तदाह वृहस्पतिः,—

“नर्यभस्माग्निहोत्रान्ते धार्यमेवाग्निहोत्रिभिः ।

अनाहिताग्ने ब्रह्माख्यमौपासन-समुद्भवम्” ।

“ऊला चैव तु भस्मना”—इत्यादि सत्यन्तरश्च † ।

॥०॥ इति होम-प्रकरणम् ॥०॥

तदेवं, ‘सम्या स्नानं जपो होमः’—इत्यस्मिन्मूल-वचने होमां
तानि कर्माणि निरूपितानि । तान्येतान्यष्टधा विभक्त्यः दिनस्य
प्रथम-भागे समापनीयानि । यद्यपि, मध्याह्न-स्नानादीनि निरूपि-
तानि, तथापि तेषां प्रातःस्नानादि-प्रसङ्गेन निरूपितानामाद्य-भागे

* सायं प्रात-होमस्य,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† होमान्ते,—इत्यादि, सत्यन्तरश्च,—इत्येतोयन्यः मुद्रितातिरिक्त-
पुस्तकेषु न दृश्यते ।

न कर्त्तव्यता* । दिवसस्याष्टधा विभागं तत्र कर्त्तव्य-विशेषश्च दर्शयति,—

“दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ।

षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।

विभागेष्वेषु यत् कर्म्म तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः”—

इत्यादिना ।

अथ, मूलवचनानुसारेण देवता-पूजनं कर्त्तव्यम्† । तत्र पूजनं प्रातर्होमानन्तरम्,—इति केचित् । तथा च मरीचिः,—

“विधाय देवता-पूजां प्रातर्होमादनन्तरम्”—इति ।

ब्रह्मयज्ञ-अपानन्तरम्,—इत्यन्ये । तथाच हारीतः,—

“कुर्वीत देवता-पूजां अपयज्ञादनन्तरम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“निष्पीड्य स्नान-वस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।

स्त्रैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् पत्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः”—इति ।

ततः‡ अपयज्ञानन्तरं देवपूजां निरूपयिष्यामः । प्रातर्होमानन्तर-भावीनि ब्रह्मयज्ञान्तानि मूल-वचनानुकान्यप्याह्निक-क्रम-प्राप्त-त्वान्तान्युच्यन्ते । होमानन्तर-कृत्यमाह दत्तः,—

“देव-कार्यं ततः कृत्वा गृह-मङ्गल-वीक्षणम्”—इति ।

मङ्गलमादर्शादि । तदुक्तं मत्स्यपुराणे,—

* प्रातःस्नानादिप्रसङ्गेनाभिहितत्वात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† देवतानाञ्च पूजनं वक्तव्यं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ तत्रचार्यं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“रोचनं* चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।

गुहमग्निञ्च सूर्यञ्च प्रातः पश्येत् सदा बुधः”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात् पुमान् केश-प्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्जन-माङ्गल्य-दूर्वाद्यालम्भनानि च”—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“स्वात्मानन्तु† घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिर-जीवितम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्ऋताशनः ।

क्षिरं सपिरादित्य आपोराजा तथाऽष्टमः ।

एतानि सततं पश्येत् नमस्तेदुर्घयेष्वयः ॥

प्रदक्षिणञ्च कुर्वीत तथा ह्यायुर्न हीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“अग्निचित् कपिला सञ्जी राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत् नित्यशः”—इति ।

वामनपुराणेऽपि,—

“होमश्च कृत्वाऽऽलम्भनं शुभानां

ततो‡ वह्निर्निर्गमनं प्रशस्तम् ।

दूर्वाञ्च सर्पिर्दधि सोदकुम्भं

धेनुं सवत्सां दधभं सुवर्णम् ।

* रोचनां,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† स्वात्मानं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ तथा,—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

मृद्वोमयं* स्वस्तिकमचतांश्च
तैलां मधु ब्राह्मण-कन्यकाश्च ।
चेतानि पुष्पानि तथा शमीं च
ऊताग्रं चन्दनमर्क-विभम् ।

अश्वत्थ-वृक्षश्च समालभेत

ततश्च कुर्यान्निज-जाति-धर्मम्,—इति ।

भरद्वाजोऽपि,—

“कण्डूय पृष्ठतोगान्तां कृत्वा चाश्वत्थ-वन्दनम् ।

उपगम्य गुरुन् सर्वान् विप्रांश्चैवाभिवादयेत्”—इति ।

ब्राह्मण-समवाये प्रथमं कस्याभिवादनमित्याकाङ्क्षायामाह

मनुः,—

“लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव वा ।

आददीत यतोश्चानं तं पूर्वमभिवादयेत्”—इति ।

अभिवादन-काले खं नाम कीर्त्तयेदित्याह सएव,—

“अभिवादात् परं विप्रोऽप्यार्यासमभिवादयन् ।

असौनामाऽहमस्मीति खं नाम परिकीर्त्तयेत् ।

भोग्रब्दं कीर्त्तयेद्भजे स्त्र-स्त्र-नाम्नाऽभिवादनम्”—इति ।

* यद्वोमयं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† विभं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ पृष्ठतां गान्तां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ स्त्रनाम्नाऽभिवादयेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः । स्त्रनाम्नाऽभि-
वादे,—इति मुद्रितमनुसंहितायां पाठः ।

अभिवादात् परमिति, अभिवादये,—इति शब्दमुच्चार्य पश्चादे-
तन्नामाऽहं भोः,—इति शब्दमुच्चारयेदित्यर्थः । अभिवादन-प्रकारमा-
हापस्तम्,—“इक्षिणं बाहुं शीघ्र-धर्मं प्रसार्य* ब्राह्मणोऽभिवादयेत्,
उरः-धर्मं राजन्यो मध्य-धर्मं वैश्याः, ग्रीवाः शूद्रः प्राञ्चक्षिः”—इति ।
एक-इत्येनाभिवादनं निषेधति विष्णुः,—

“जन्म-प्रभृति यत्किञ्चित्तेतदा धर्ममाचरेत् ।

सर्वं तन्निष्फलं धाति ह्येक-इत्याभिवादानात्”—इति ।

एतच्च प्रत्युत्थाय कर्त्तव्यम् । तदाहापस्तम्,—

“ऊर्ध्वं प्राणाद्युत्क्रामन्ति यूनः स्वविरागते ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते”—इति ।

अभिवादितेन वक्तव्यामाश्रितमाह मनुः,—

“आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।

अकारस्यास्य नाभ्योऽन्ते वाच्यः पूर्वोत्तरः सुतः”—इति ।

पूर्वमत्तरं यस्यासौ पूर्वोत्तरः । पूर्वमत्तरश्च नामस्त्व-व्यञ्जनं,
स्तराणां स्तर-पूर्वकत्वासम्भवात् । ततश्चाभिवादक-नाम-गतो व्यञ्जन-
निष्ठोऽन्तिम-स्तरः श्रावणीयः । अकारेणान्तिम-स्तरमात्रमुपलक्ष्यते,
अशेष-नाम्नामकारान्तात्वासम्भवात् । तथाच सत्येवं प्रयोगो भवति;
आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्ताह,—इति । यस्तु प्रत्यभिवादन-प्रकारं
न जानाति, स नाभिवाद्य इत्याह सएव,—

“द्यौर्न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

* प्रलीळं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अभिवाद्येन वक्तव्यमाह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्यैव सः—इति ।

यस्तु जानन्नपि न प्रत्यभिवादनं करोति, तस्य दोषो भविष्यत्यु-
राधे दर्शितः,—

“अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आश्विनं वा कुरुश्रेष्ठ स याति नरकान् वरुण” —इति ।

यमोऽपि,—

“अभिवादे तु यः पूर्वमाश्विनं न प्रयच्छति ।

यदुष्कृतं भवेदस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥

तस्मात् पूर्वमाभिभाषी* स्यात्पञ्चास्रस्यापि धर्मवित् ।

सुरां पिवेति वक्तव्यमेवं धर्मो न शीयते ॥

स्वसीति ब्राह्मणे ब्रूयादायुषानिति राजनि ।

धनवानिति वैश्ये तु शूद्रे त्वारोग्यमेव च” —इति ॥

मनुरपि,—

“ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

पर-पत्नी तु या स्त्री स्यादसन्ध्या च योनितः ।

तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च†” —इति ॥

व्यायांसमभिवाद्येदित्युक्तं, तच्च कियता कालेन व्यायस्वमित्यपेक्षिते

* पूर्वमाभिवादी,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† स्वसीति ब्राह्मणं ब्रूयादायुषानिति भूमिपः । वरुणतामिति वैश्वस्तु
शूद्रस्तु सागतं वद,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ भगिनीति वा,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

आह आपस्तम्बः,—“चि-वर्ष-पूर्वः ओचियाऽभिवादनमर्थेति”—इति ।

मनुरपि,—

“दशान्द्राख्यं पौर-सख्यं पञ्चान्द्राख्यं कलामृतम् ।

अन्धपूर्व* ओचियाणामन्तेनापि स्त्र-योनिषु”—इति ।

समान-पुर-वासिनां दशभिः वर्षैः पूर्वः सखा भवति, ततोऽधि-
कोज्यायान्, कलामृतां विद्यावतां पञ्चान्द्र-पूर्वः सखा, ओचियाणां
वेदाध्यायिनां अन्ध-पूर्वः सखा भवति, ततोऽधिको ज्यायान्, स्त्र-
योनिषु भ्रात्रादिषु सर्वेषु स्त्रोत्पेनापि वयसा पूर्वः सखा भवति,
ततोऽधिको ज्यायानित्यर्थः ।

मनु, एते मान्याः,—इत्युलिगादीनां याज्ञवल्क्येन पूज्यत्वाभि-
धानाद्यवीयसामपि तेषामभिवादनं प्राप्तमिति चेत् । तन्न, प्रत्यु-
त्यान-सम्भाषणाभ्यां मान्यत्व-सिद्धेः । अतएव तेषामभिवाद्यत्वमाह
गौतमः,—“स्त्रलिक-शूद्र-पितृव्य-मातुलादीनां तु यवीयसां प्रत्यु-
त्यानाभिवादनम्”—इति । अभिवादनम् अभिभाषणम् । तथा
मौधायनः,—“स्त्रलिक-शूद्र-पितृव्य-मातुलानां तु यवीयसां प्रत्यु-
त्यानाभिभाषणम्”—इति । एतच्च ब्राह्मण-विषयम् । तथा च
शातातपः,—

“अभिवाद्यो नमस्कार्यः शिरसा वन्द्य एव च ।

ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु श्रीकामैः सादरं सदा ॥

नाभिवाद्यास्तु विप्रैश्च क्षत्रियाद्याः कथञ्चन ।

* अन्धपूर्व,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

ज्ञान-कर्म्म-गुणोपेतो यद्यप्येते वज्रमुताः ॥
अभिवाद्य दिजः शूद्रं सचेलं स्नानमाचरेत् ।
ब्राह्मणानां व्रतं सम्यगभिवाद्य विशुध्यति—इति ।

विष्णुरपि,—

“सभासु देव सर्व्वासु यज्ञे राज-गृहेषु च ।
नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणाश्चाभिवादयेत्”—इति ।

गुह्यादेरुपसंग्रहणमाह* गौतमः,—“गुरोः पादोपसंग्रहणं प्रातः”—
इति । गुरुराचार्यः । यतः स एवाह,—“मातृ-पितृ-तद्वन्धूनां पूर्व-
जातानां विद्या-गुरुणां तद्गुरुणाञ्च”—इति । उपसंग्रहण-संज्ञा
मनुराह,—

“अथस्त-पाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सद्येन सद्यः स्मृत्यो दक्षिणेन च दक्षिणः”—इति ।

गुरोः सद्य-दक्षिणौ पादौ स्तकीय-सद्य-दक्षिणाभ्यां पाणिभ्यां स्मृत्यौ ।
बौधायनोऽपि,—“ओने संस्पृश्य मनः समाधाय धस्तान्माध्वोराप-
ञ्चामित्युपसंग्रहणम्” । कुर्यादिति शेषः । एतच्च गुरु-पत्नीनामपि
कार्यम् । तथा च मनुः,—

“गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्तुः सर्व्वा गुरु-योषितः ।

असर्व्वास्तु सन्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिभाषणैः ॥

आतृभार्य्योपसंग्रहाया सर्व्वाऽहन्वहन्वपि ।

विप्रोऽथ तूपसंग्रहाया ज्ञाति-सम्बन्धि-योषितः”—इति ।

* गुह्यादौ तु पूर्वमपसंग्रहणमाह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तद्गुरुणाश्चाभिवादयेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

एवमविशेषेणोपसंग्रहणे प्राप्ते कचिदपवादमाह स एव,—

“गुरु-पत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्व-विंशति-वर्षेण गुह्य-दोषौ विजानता ।

अभ्यङ्गनं स्नापनञ्च गार्भोत्सादनमेव च* ।

गुरु-पत्न्या न कार्य्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम्”—इति ।

किन्तुर्हि तच्च कर्त्तव्यमित्यपेक्षिते स एवाह,—

“कामस्तु गुरु-पत्नीनां युवतीनां युवा शुवि ।

विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ।

विप्रोऽथ पाद-ग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।

गुरु-दारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुसरन्”—इति ।

अभिवादाने वर्ज्यानाह आपस्तम्बः,—“न स्नापनदेष्टितशिरा अनव-
हितां पाणिर्वाऽभिवादयेत्”—इति ।

ब्रह्मणेऽपि,—“नोदकुम्भ-हस्तोऽभिवादयेत् न मैत्र्यं चरन्न पुण्यान्-
हस्तोऽनाशुर्विर्न जपन्न देव-पितृ-कार्यं कुर्वन् न शयानः”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“तथा विषम-गताय गुरवे नाभिवाद्यं तथाऽप्रय-
तायाप्रयतञ्च न प्रत्यभिवादयेत् प्रतिवयसः स्त्रियः”—इति ।

तथाऽन्यच्च स एवाह,—

“समित्-पुष्प-कुम्भाभ्याम्-मृदन्वाकृत-पाणिकः ।

* गार्भोत्सादनमेव च,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अविहित,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ न पुष्पहस्तो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ न प्रत्यभिवादयेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

जपं होमश्च कुर्व्याणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजः"—इति* ।
 पाश्चात् पतितं प्रात्यं महापातकिनं शठम् ।
 नास्तिकश्च कृतघ्नश्च नाभिवाद्यात्† कथञ्चन ॥
 धावन्तश्च प्रमत्तश्च मूढोच्चारकृतं तथा ।
 भुञ्जानमातुरं नाहं नाभिवाद्यात् द्विजोत्तमः ॥
 वमन्तं‡ जुलमाणश्च कुर्व्यन्तं दन्त-धावनम् ।
 अभ्यक्त-शिरसश्चैव स्वास्नन्तं नाभिवादयेत् ॥
 कुक्-पाणिकमविज्ञातमशक्तं रिपुमातुरम् ।
 योगिनश्च तपः-सक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत्" ॥

प्रातास्तपोऽपि,—

"उदक्षां स्रुतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भ-घातिनीम् ।

अभिवाद्य द्विजोमोहात् चिरात्रेण ॥ शुद्ध्यति"§—इति ।

गुरोः पादोपसंग्रहणमित्युक्तं, तत्र कीदृशो गुरुरित्याशङ्क्याया
 माह मनुः,—

"निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चास्त्रेण स विप्रो गुरुदध्यते" ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

* 'इति' शब्दोऽनाधिक इति प्रतिभाति, किन्तु सर्वेष्वेव पुस्तकेषु दृढ-
 त्वाप्रसिद्धः ।

† नाभिवादेत्,—इति भा० पुस्तके पाठः । एवं परम् ।

‡ उन्मत्तं,—इति भा० पुस्तके पाठः ।

§ अहोरात्रेण शुद्ध्यति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

"स गुरुर्गुरुः क्रियां कृत्वा वेदमसौ प्रयच्छति"—इति ।

अथापनं विप्र-विषयं, निषेकादि-कर्तुः सर्व-साधारणम् । पितृ-
 व्यतिरिक्तानामौपचारिकं गुरुत्वमाह मनुः,—

"अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा"—इति ।

हारीतोऽपि,—

"उपध्यायः पिता ज्येष्ठोभ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामह-पितामहौ ॥

वर्ष-ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्त्रेते गुरवः स्मृताः ।

माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुः सहेदराः ।

श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम्"—इति ।

अत्र, पितृ-मातृ-ग्रहणं तद्वदेतेऽपि मान्याः,—इत्येतदर्थम् ।

अतएवाह सएव,—

"अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः"—इति ।

ध्यासोऽपि,—

"मातामहो मातुलश्च पितृव्यः श्वशुरो गुरुः ।

पूर्वजः स्नातकश्चर्त्विङ्मान्यास्ते गुरुवस्तदा ॥

मातृ-स्वसा मातुलानी श्वश्रूधानी पितृ-स्वसा ।

पितामही पितृव्य-स्त्री गुरु-स्त्री मातृवचरेत्"—इति ।

मनुरपि,—

* गुरुवत् स्त्रियः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† मातामही,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“पितुर्भगिन्यां मातुश्च व्याधयाम्बु स्तस्यार्थेपि ।
मातृवदृष्टिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ।
उपाध्यायान् दद्यात्तार्थं आचार्याणां व्रतं पिता ।
सहस्रान् पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते”—इति ।

यत्तु,—

“द्वौ गुरु पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः ।
पिता गुरुतरस्तद्वन्माता गुरुतरा तथा ।
तयोरपि पिता श्रेयान् वीज-प्राधान्य-दर्शनात् ।
अभावे वीजिनोमाता तदभावे तु पूर्वजः” ।

इति पुराण वचनम् । तन्निषेकादि-समस्त-संस्कार-पूर्वकाध्यापक-पितृ-
विषयम् । अन्यथा, मातैव गरीयसीति वचनं विरुध्येत । तस्या-
गरीयस्त्वमुपपादयति व्यासः,—

“मासान् दशोदरस्यं या धृत्वा शूलैः समाकुला ।
ततोऽपि* विविधैर्दुष्टैः प्रसूयेत विमूर्च्छिता ।
प्राणैरपि प्रियान् पुत्रान् मन्यते सुत-वत्सला ।
कलशानिष्कृतिं कर्तुं ब्रह्मोवर्ष-शतैरपि”—इति ।

“उपाध्यायान् दद्यात्तार्थः”—इति यदुक्तं, ततोपाध्यायाचार्य-
योर्लक्षणमाह मनुः,—

“एकदेवज्ञानं वेदस्य वेदाङ्गान्यथवा पुनः ।
योऽध्यापयति तत्पर्यमुपाध्यायः स उच्यते ॥
उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्भिजः ।

* वेदना,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

सकलं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते”—इति ॥

आचार्योऽपि पितृमाचाद्यपेक्षया गरीयानेव । तदाह सएव,—

“उत्पादक-ब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्म-जन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शश्वतम्”—इति ॥

यस्तु बालोऽपि बह्वमध्यापयति, सोऽपि तस्य गरीयानिति सएवाह,—

“बालोऽपि विप्रोबह्वस्य पिता भवति मन्त्रदः ।

अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ॥

पुत्रका इति शेषाच्च ज्ञानेन परिपृच्छ्य तान् ।

ते तमर्थमष्टच्छन्त देवानागत-मन्यवः ॥

देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्यायं वः शिशुरक्तवान् ।

अज्ञोभवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ॥

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम् ।

न हायनैर्न पलितैर्न दन्तेन* न वन्धुभिः ॥

अथयस्यकिरे धर्मं योऽनूचानः स नोमहान्”—इति ।

तथा च विष्णुः,—“बाले समान-वयसि अध्यापके गुरुवदन्ति तथाम्”—

इति । ज्येष्ठ-भ्रातर्यपि गुरुवदन्ति तथामित्यभिहितं पुराणसारे,—

“ज्येष्ठोभ्राता पितृ-समो मृते पितरि भ्रसुराः ।

कनिष्ठासं नमस्येरन् सर्वे च्छन्दानुवर्तिनः ।

तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरक्तया”—इति ।

मनुरपि,—

“पितृवत् पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठोभ्राता यवीयसः ।

* बिसेन,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

पुत्रवत्तापि वर्त्तेरन् यथैव पितरं तथा”—इति ।

परम-गुरावपि तथेत्याह सएव,—

“गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवदृत्तिमाचरेत्”—इति ।

आचार्यानुज्ञामन्तरेण मातुलादीन् असमावृत्तो नाभिवादयेदित्याह सएव,—

“नचानिष्टयोगुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत्”—इति ।

समावृत्तस्य तु नानुज्ञाऽपेक्षा । तदाहापस्तम्भः,—“समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसंयाह्याः प्रोच्य च समागमे* आचार्य-प्राचार्य-सन्निपाते प्राचार्यमुपसंयज्याचार्यमुपजिघृक्षेत्”—इति । अभिवादनं प्रशंसति सएव,—

“अभिवादन-शीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते ह्यायुः प्रज्ञा यशोवत्सम्”—इति ॥

॥०॥ इत्यभिवादन-प्रकरणम् ॥०॥

अथ द्वितीयभाग-कृत्यमुच्यते ।

तत्र दशः,—

“द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासे विधीयते”—इति ।

कूर्मपुराणम्,—

* समागते,—इति शा० ॥ पुस्तकयोः पाठः ।

† अथ द्वितीयभागकृत्यमुच्यते,—इत्यतः पूर्वं, वेदाभ्यासकालनिर्णयः—इत्यधिकं मु० पुस्तके ।

“वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः ।

अपेक्ष्यापयेच्छिष्यान् धारयेद् विचारयेत् ॥

अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि* द्विजोत्तम”—इति ।

वेदाभ्यासं प्रशंसति मनुः,—

“वेदमेव समभ्यसेत् तपसाञ्चा द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासेहि विप्रस्य तपः परमिदोच्यते ।

अधि-देव-मनुष्याणां वेदश्चतुः सनातनम्”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“नान्योज्ञापयते धर्मं वेदादेव स निर्वभौ ।

तस्मात् सर्व-प्रयत्नेन धर्मार्थं वेदमाश्रयेत्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यज्ञानां तपसाञ्चैव शुभानाञ्चैव कर्मणाम् ।

वेदएव द्विजातीनां निश्चेद्यस-करः परः” ॥

तथा, वेद-विहीनस्य सर्व-क्रिया-वैफल्यं मनुर्दर्शयति,—

“यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।

यथा चाज्ञोऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः”—इति ।

अस्मिन्नेव भागे कृत्यान्तरमाह गर्गः,—

“समित्-पुष्प-कुशादीनां स कालः समुदाहृतः”—इति ।

* धर्मादीन्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

अथ तृतीय-भाग-कर्तव्यम्* ।

तत्र दत्तः,—

“तृतीये च तथा भागे पोष्य-वर्गार्थ-साधनम्”—इति ।

कूर्मपुराणम्,—

“उपेयादीश्वरज्ञाय योग-सेमार्थ-सिद्धये ।

साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थं ततोदिजः”—इति ।

पोष्य-वर्गस्य दत्तेषु दर्शितः,—

“माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिस्त्राग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः”—इति ।

एतच्च धन-साधनं यथावृत्तिं कार्यम् । तथाऽऽह मनुः—

“घाता-मात्र-प्रसिद्धार्थं स्त्रैः कर्माभिरगर्हितैः ।

अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धन-सञ्चयम्”—इति ।

अगर्हितानि कर्माणि अध्यापनादीनि । तानि च निरूपितानि ।

मनु, ब्राह्मणसूत्रे तानि कर्माणि न कश्चिद्विशोः । तदाह मनुः,—

“अयोधर्मा निवर्त्तेरन् ब्राह्मणात् कश्चिद्विशोः ।

अध्यापनं याजनञ्च तृतीयस्य प्रतिग्रहः ॥

श्रेष्ठं प्रति तथैवेते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः”—इति ।

अतो न तयोरेवाध्यापनादिरर्ज्योपायः । वाङ्, अतएवोपायान्तरं

तेनैवौकम्,—

“ब्रह्मास्त्रभृतं कश्चिद्विशोः पशु-कृषिर्विशोः”—इति ।

वणिक्-वाणिज्यं, पशुः पशु-पालनम् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

* अस्मात् पूर्वम्, ‘अर्ज्यमप्युक्तम्’—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

“प्रधानं कश्चिदे कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पाशुपाल्यं विशः स्मृतम्”—इति ।

उपायान्तराख्याह मनुः,—

“सप्त विन्तागमाधर्म्यादायोलाभः क्रयोजयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्-प्रतिग्रह एव च”—इति ।

दायोऽन्वयागतं धनं, लाभोनिधि-दर्शनम् । दाय-लाभ-क्रया-
न्वयागताश्चतुर्णां, जयः कश्चिद्विशोः । प्रयोगो वृद्ध्यर्थं धन-प्रदानम्,
कर्मयोगः कृषि-वाणिज्यम् । प्रयोग-कर्मयोगौ वैश्वस्यैव । सत्-
प्रतिग्रहे विप्रस्यैव । कूर्मपुराणेऽपि,—

“द्विविधस्तु गृही श्रेयः साधकस्याप्यसाधकः ।

अध्यापनं याजनञ्च पूर्वस्याहुः प्रतिग्रहम् ।

शिलोञ्जेनाप्युपादद्याद् गृहस्थः साधकः स्मृतः ।

असाधकस्तु यः प्रोक्ता गृहस्थाश्रम-संस्थितः ॥

शिलोञ्जे तस्य कथिते द्वे वृत्ती परमर्षिभिः ।

अमृतेनापि जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ॥

अयाचितं स्यादमृतं मृतं भैक्षम् याचितम्”—इति ।

मनुरपि,—

“अमृतमृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ।

अमृतमृताभ्यामपिवा न च-वृत्त्या कथञ्चन ॥

अतमुञ्जशिलं श्रेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतम् याचितं प्रोक्तं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ।

अमृतमृतम् वाणिज्यं तेन चैवापि जीयते ॥

सेवा श्रद्धाविविध्याता तस्मान्तां परिवर्जयेत्”—इति ।

पतित-परित्यक्तैककणोपादानमुक्त्वा, शास्त्रादेर्निपतित-परित्यक्त-
वस्वरी-ग्रहणं शिलम् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कृशूल-कुम्भी-धान्यो वा व्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।

जीवेदाऽपि शिलोम्बेन श्रेयानेषां परः परः”—इति ॥

कृशूलं कोष्ठकं; तद्गुरित-धान्य-सञ्ज्ञेता कृशूल-धान्यः, अह-
पर्याप्त-धान्य-सञ्ज्ञेता व्याहिकः, न श्वस्तन-चिन्ताऽप्यस्तीत्यश्वस्तनः
सञ्ज्ञः सम्यादक इत्यर्थः । एतेषां श्वस्तनान्तानां वृत्तयोमनुनेताः
वेदिनव्याः । तथाऽऽह,—

“षट्कर्मैकोभवत्येषां विभिरन्यः प्रवर्तते ।

दाभ्यामेकस्यतुर्थस्तु ब्रह्म-सञ्ज्ञेण जीव्यते”—इति ।

अयमर्थः;—एकः कृशूल-धान्योयाजनादि-षट्-कर्मा भवेत्,
अन्यो द्वितीयः कुम्भी-धान्यो याजनाध्यापनप्रतिपद्यैर्वर्त्तते, एकस्तृती-
यस्याहिकः प्रतिपद्येतराभ्यां, चतुर्थस्त्वश्वस्तनोब्रह्मसञ्ज्ञेणाध्यापनेन
जीव्यते,—इत्यर्थः । शूद्रवृत्तिस्त्रिगुणसा दर्शिता,—

“शूद्रस्य द्विज-शूश्रूषा सर्व-शिल्पानि वाऽपि च ।

विक्रयः सर्ववस्तूनां शूद्रकर्मेत्युदाहृतम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“शूद्रस्य द्विज-शूश्रूषा तथाऽजीवन् वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजाति-हितमाचरन्”—इति ।

अजीवन्निति केदः । चारीतोऽपि,—“शूद्रस्य धर्मो द्विजाति-शूश्रूषा-
ऽपवर्जनं कलत्रादि-पोषणं कर्षणं पशु-पालनं भारोदहन-पण-

व्यवहार-चित्रकर्म-नृत्य-गीत-वेणु-वीणा-मृदङ्ग-वादनानि”—इति ।

अथ चतुर्थे भागे कर्त्तव्यमुच्यते । तत्र दक्षः,—

“चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्”—इति ।

मथ्याह-स्नान-विधिस्तु प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितः ।

अथ ब्रह्मयज्ञ-विधिः ।

तस्य स्वरूपं तैत्तिरीय-ब्राह्मणे दर्शितम्,—“यत् स्वाध्यायमधी-
धीतैकामयृचं यजुः साम वा तत् ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते”—इति ।
लिङ्गपुराणेऽपि,—

“स्व-शास्त्राऽध्ययनं विप्र ब्रह्मयज्ञ इति स्मृतः”—इति ।

तस्य कालमाह बृहस्पतिः,—

“स चावाक् तर्पणात् कार्यः पश्चादा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यदा तु निमित्ततः”—इति ।

अथ, वैश्वदेव-ब्रह्मेण मनुष्ययज्ञान्तं कर्म विवक्ष्यते । यतः कूर्मपुराणे-
ऽभिहितम्,—

“यदि स्थान्तर्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।

कृत्वा मनुष्य-यज्ञान्तु ततः स्वाध्यायमाचरेत्”—इति ।

अतिस्य दिग्देश-कालानाह,—“ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां
दिशि यामादक्षदिर्दर्शनं उदीच्यां प्रागुदीच्यां वोदितश्चादित्ये”—
इति । अक्षदिर्दर्शनं इत्यनेन ब्रह्मेण देश-विशेषोक्तः । छदि-
र्गहाक्षादनं वृष-कटादि, यत्र न दृश्यते तत्रेत्यर्थः । उदिते आदित्ये,

—इत्यनेन सूर्योदयात् प्राचीनं कालं निषेधयति, न तद्व्यानन्तर्यं विधीयते, तस्य होम-कालत्वात् । मनुरपि देशादीतिकर्तव्यतामाह,—

“अपां समीपे नियतो नैतिकं विधिमास्थितः ।

सावित्रीमध्यधीयीत गत्वाऽरक्ष्यं समाहितः”—इति ।

उपवीतादीतिकर्तव्यतां श्रुतिराह,—“दक्षिणत उपवीथोपविश्य हस्तावगम्य चिराचामेत् दिःपरिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषी नासिके ओचे हृदयमालभ्य”—इति । “दर्भाणां महदुपस्तीयोपस्थं कृत्वा प्रागासीनः स्वाध्यायमधीयीत”—इति च । “दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ कृत्वा सपवित्रावोमिति प्रतिपद्यते”—इति च । “जीनेव प्रायुक्तं भर्तुवः स्मर” इति च । “अथ सावित्रीं गायत्रीं चिरन्नाह पञ्चो-ऽर्द्धचक्रोन्मवानम्”—इति च । “यामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तम्”—इति च । “हस्ताग्रौ च आङ्गे च उतारणेव च उत वाचो-दतिष्ठन्नुत ब्रजन्नासीन उत ब्रयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायम्”—इति च । “मध्यन्दिने प्रवक्ष्यमधीयीत”—इति च । “नमो ब्रह्मणे—इति परिधानीयां चिरन्नाहप उपस्पृश्य गृहानेति ततो यत्किञ्चिद्दाति सा दक्षिणा”—इति च । दक्षिणतः प्रदक्षिणं कृत्वेत्यर्थः । तथाच योगियाश्रवणः,—

“प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

दर्भेषु दर्भ-पाणिभ्यां संहताभ्यां कृताञ्जलिः ॥

स्वाध्यायन्तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत्”—इति ।

शौनकस्मृतिकर्तव्यान्तरमाह,—

“प्राणाध्यामैर्दग्ध-दोषः शुक्लान्तर-धरः शुचिः ।

यथाविध्यपश्चात्तस्य आरोहेर्धर्म-संस्तरम् ॥

पवित्र-पाणिः कृत्वा तु उपस्थं दक्षिणोत्तरम्”—इति ।

उदाहृत-श्रुतौ, सकृदुपस्पृश्येत्यस्यानन्तरं, सव्यं पाणिं पादौ प्रोत्तेदित्यध्याहर्तव्यम्, उत्तरस्मिन् फल-वाक्ये तथाऽनुक्रमणात् । “यत् चिराचामेत्—इति, तेन चक्षुः प्रीणाति, यद् दिः परिमृजति तेन यजुंषि, यत् सकृदुपस्पृशति तेन सामानि, यत् सव्यं पाणिं पादौ प्रोचति यच्छिरश्चक्षुषी नासिके ओचे हृदयमालभते तेनाथ-र्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः प्रीणाति”—इति ।

दर्भाणामित्यादिश्रुत्यर्थः शौनकेन दर्शितः,—“प्राग्वादग्वा या-मान्निष्कृम्यापश्चात्तस्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्यास्त्रिजवासा दर्भाणां महदुपस्तीर्य प्राक्खूलानान्तेषु प्राक्खुव उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ सन्धाय पवित्रवन्तौ छात्राष्टथियोः सन्धि-मीक्षमाणः संमीक्ष्य वा यथायुक्तमात्मानं मन्येत तथायुक्तो-ऽधीयीत स्वाध्यायं, मनसाधीयीत, उत वा दिवा नक्तं वा तिष्ठन् ब्रजन्नासीनः ब्रयानो वा” । सर्वथा स्वाध्यायमधीयतैव नत्वङ्गा-ग्रतया प्रधानं परित्याज्यमित्यर्थः । ब्रह्मयज्ञे जयं आश्रमेधिके दर्शितम्,—

“वेदमादौ समारभ्य तथोपर्युपरि क्रमात् ।

यदधीताम्बहं शक्त्या तत् स्वाध्यायः प्रचक्षते ॥

चक्षं वाऽथ यजुर्वेदाऽपि सामाथर्वमथापि वा ।

इतिहास-पुराणानि यथाशक्ति न ह्यपयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि श्रुतितः ।

जपयज्ञ-प्रसिद्धार्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत्”—इति ।

यहणाध्ययनवत् ब्रह्मयज्ञाध्ययनस्नानध्याय-दिनेषु परित्याग-प्राप्तौ
मनुराह,—

“वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यिके ।

नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होम-मन्त्रेषु चैव हि ॥

नैत्यिके नास्त्यनध्यायो ब्रह्म-सर्वं हि तत् स्मृतम् ।

ब्रह्माहुति-हुतं पुण्य-मनध्याय-वषट्कृतम्”—इति ।

ब्रह्मवैवाहुति-द्रव्यमेव हुतम् । अधीयते,—इत्यनध्यायो याज्यादि-
मन्त्र-समूहः, तेन * वषट्कारेण च सहितं हुतम् । यतोनास्त्यनध्यायः,
अतएव अतिरनध्याय-विशेषाननूय तेषु अपं प्रशंसन्,—“यएवं विदा-
मोघे वर्धति विद्योतमाने स्नानयत्यवस्फूर्जति पवमाने वायावमावा-
स्यायां स्वाध्यायमधीते तपएव तत् तप्यते तपोहि स्वाध्यायः”—इति ।

तेस्वनध्यायेत्यल्पमेव पठनीयम् । तदाहापस्तम्बः—“अथ यदि
वातोवायात् स्नानयेद्वा विद्योतते वा तयाऽवस्फूर्ज्यदेकाष्टपमेकं
वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेत्”—इति । आत्म-देशयोरशुचिष्वे
ब्रह्मयज्ञोवर्जनीयः । तथाच श्रुतिः,—“तस्य वा एतस्य यज्ञस्य
दावनध्यायौ पदात्माऽशुचिर्द्यद्देशः”—इति । ब्रह्मयज्ञं प्रशंसति श्रुतिः,
—“उत्तमं नाकमधिरोहति उत्तमः समानानां भवति यावन्तं ह
वाद्दमां विसृज्य पूर्णां ददत् स्वर्ग-लोकं जयति तावन्तं लोकं जयति

* तेन हुतेन,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

भूयांसं चाक्षय्यं चाप पुनर्हृत्युं जयति ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति”—
इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यं यं कृतमधीयीत तस्य तस्याभुयात् फलम्”—इति ।

वित्त-पूर्व-पृथिवी-दानस्य फलमभ्रुते—इति ।

॥०॥ इति ब्रह्मयज्ञ-प्रकरणम् ॥०॥

अथ तर्पण-विधिः ।

तत्र वशिष्ठः,—

“सृक्-सामाथर्व-वेदोक्तान् जप्य-मन्त्रान् यजुषि च ।

जप्त्वा चैव * ततः कुर्याद्देवर्षि-पितृ-तर्पणम्”—इति ।

वहस्यतिरपि,—

“ब्रह्मयज्ञ-प्रसिद्धार्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत् ।

जप्त्वाऽथ प्रणवं वाऽपि† ततस्तर्पणमाचरेत्”—इति ।

विष्णुपुराणोऽपि,—

“शुचि-वस्त्र-धरः स्नातो देवर्षि-पितृ-तर्पणम् ।

तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥

चिरपः‡ प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।

अथर्वर्षिणां यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः ॥

पितृणां प्रीणनार्थाय चिरपः पृथिवीपते”—इति ।

* जपित्वैव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† चापि इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ चिरपः,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

व्यासः,—

“एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु शनकादयः* ।

अर्हन्ति† पितरस्त्रीस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिम्”—इति ।

आग्नेयपुराणेऽपि,—

“प्रागयेषु सुरांस्सर्पेभ्यः मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।

पितृन् दक्षिणायेषु चैक-द्वि-त्रि-जलामञ्जलीन्”—इति ।

अथ, अञ्जलि-सञ्ज्ञा यथाशास्त्रं व्यवतिष्ठते । यत्र शाखायां न सञ्ज्ञानियमः श्रुतः, तत्र विकल्पः । तत्रैव ब्रह्मसूत्र-विन्यास-विशेषो-दर्शितः,—

“सव्येन दैव-कार्याणि वामेन पितृ-तर्पणम् ।

निवीतेन मनुष्याणां तर्पणं संविधीयते”—इति ।

सव्येनोपवीतेन, वामेन प्राचीनावीतेन,—इत्यर्थः । तथाच शङ्ख-लि-खितौ,—“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती प्रागयेः कुशेर्देवता-तर्पणं दैव-तीर्थेन कुर्यात्”—इति । विष्णुरपि,—

“ततः कृत्वा निवीतन्तु यज्ञसूत्रमतन्वितः ।

प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्सर्पयेत् पृथक्”—इति ।

बौधायनः,—“अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितृन् स्वधानमस्सर्प-यामि”—इत्यादि । यन्तु,—

“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

य मूढोनरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः”—

* शनकादिषु,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अर्हन्ति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

इति । व्याघ्रपाद-वचनं, तच्छ्राद्धादि-विषयम् । अतएव कार्णार्जिनिः,—

“आद्धे विवाह-काले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणे त्वभयेनैव विधिरेव पुरातनः”—इति ।

एतच्च तर्पणं स्थलस्थेन नोदके कर्तव्यम् । तथाच गोभिलाः,—

“नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तन्नोयं यन्न भूमौ प्रदीयते”—इति ।

अतः स्थलस्थोभूमावेव तर्पणं कुर्वीत, न जलादाविति । तथाच विष्णुः,—

“स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।

नोपतिष्ठति तद्द्वारि पितृणां तन्निरर्थकम्”—इति ।

अथ विशेषमाह हारीतः,—

“वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णं-वर्हिषि ।

विधिज्ञस्सर्पणं कुर्यान्न पात्रेषु कदाचन ॥

पात्रादा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे लिपेत् ।

जल-पूर्णेऽथवा गर्ते न स्थले तु विवर्हिषि ।

केश-भस्म-तुषाङ्गार-कण्टकास्त्रि-समाकुलम् ॥

भवेन्महीतलं यस्माद्वर्हिषाऽऽस्तरणं ततः”—इति ।

यन्तु कार्णार्जिनिनोक्तम्,—

“देवतानां पितृणाञ्च जले दद्याज्जलामञ्जलिम्”—इति ।

तदशुचि-स्थल-विषयम् । तदाह विष्णुः,—

“यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवता-पितृन् ।

तर्पयेन्तु यथाकाममसु सर्वं प्रतिष्ठितम्”—इति ।

पात्र-विशेषमाह पितामहः,—

“हेम-रूपमयं पात्रं तास-कांक्ष-समुद्भवम् ।

पितृणां तर्पणे पात्रं मृत्प्रयत्नं परित्यजेत्”—इति ॥

मरीचिः,—

“सौवर्णेन च पात्रेण तास-रूपमयेन च* ।

चौडुम्बरेण विष्णेनां पितृणां दत्तमक्षयम्”—इति ।

रिक्त-हस्तेन न कुर्यादित्याह सएव,—

“विना रूप्य-सुवर्णेन विना तास-तिलैस्तथा† ।

विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च पितृणां नोपतिष्ठते”—इति ।

सत्यन्तरे च—

“सङ्ग-मौक्तिक-हस्तेन कर्त्तव्यं पितृ-तर्पणम् ।

मणि-काञ्चन-दर्भैर्व्या न गृह्येन‡ कदाचन”—इति ॥

न पात्र समुच्चयानापि सम-विकल्प इत्यभिप्रेत्य मरीचिराह,—

“तिलानामप्यभावे तु सुवर्ण-रजतान्वितम् ।

तदभावे निषिद्धेषु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः”—इति ॥

तिल-ग्रहणे तु विशेषमाह योगिष्ठाश्रवणः,—

“यद्यदुत्तं निषिद्धेषु तिलान् संमिश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु मध्येन तिला याज्ञा विचक्षणैः”—इति ।

* तासकांक्षमयेन वा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† चट्केन,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ तासमयेकथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ शुष्केण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

एतदसोमक-प्रदेशाभिप्रायम् । तथाच देवतः,—

“रोम-संस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु तर्पयते पितृन् ।

पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च”—इति ।

वर्ण-भेदेन तिलानां विनियोग-विशेषं दर्शयति सएव,—

“शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् श्वलैस्तिलैः ।

पितृन् सन्तर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयेत् सर्वथा दिज”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि, देवर्षि-पितृ-तर्पणे विशेषोद्दिष्टः,—

“देवान् ब्रह्मच्छर्षीश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।

पितृन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः स्व-सूक्तोक्त-विधानतः”—इति ।

तिथ्यादि-विशेषेण तिल-तर्पणं निषेधयति,—

“सप्तम्यां रविवारे च गृहे* जन्मदिने तथा ।

भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थी न कुर्यात्तिल-तर्पणम्”—इति ।

पुराणेऽपि,—

“पञ्चमोदभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

वित्त-पुत्र-कलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत्”—इति ।

बौधायनेऽपि,—

“न जीवत्-पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् ।

सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसेषु च ॥

गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्विर्भवेत् ।

विवाहे चोपनयने चौलैः सति यथाक्रमम् ॥

* गृहे,—इति शो० स० शा० पुस्तकेषु पाठः । एवं मदनः ।

वर्षमर्द्धं तदर्द्धं च वर्जयेत् तिल-तर्पणम् ।

तिथि-तीर्थ-विशेषेषु कार्यं प्रेतेषु सर्वदा”-इति ।

तर्पणीयान् दर्शयति सत्यव्रतः,—

“कृत्वोपवीती देवेभ्योऽनिवीती च भवेत्ततः ।

मनुष्यास्तर्पयेद्भूतान् ब्रह्म-पुत्रानृषीस्तथा ।

अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले ॥

दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः” ॥

योगियाश्वक्वः,—

“ब्रह्माणं तर्पयेत् पूज्यं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।

वेदान् कृन्दांसि देवांस्य ऋषींश्चैव तपोधमान् ॥

आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्य-तनयांस्तथा ।

संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरस्तथा ॥

तथा देवान् नगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ।

सरितोऽथ मनुष्यांस्य यक्षान् रक्षांसि चैव हि ॥

पिशाचांस्य सुपर्णांस्य भूतान्यथ पशून्स्तथा ।

वनस्पतीनोऽपधोऽस्य भूतयामांश्चतुर्विधान् ॥

सव्यं जानुं ततोऽज्ञाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ।

तस्मिन्निक्षर्पयेन्मनैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ॥

मातामहांस्य सततं श्रद्धया तर्पयेत् द्विज”-इति ।

मौनकोऽपि,—“अग्निर्विष्णुः प्रजापतिः”-इत्यादि । यजुःशास्त्रिणान्

काण्डर्षि-तर्पणमुक्तम्,—

“अथ काण्ड-ऋषीनेतान् दकाञ्जलिभिः श्रद्धाः ।

अव्ययः” तर्पयेन्नित्यं मन्त्रेणैवाष्ट-नामभिः ॥

पितृ-तर्पणं प्रकृत्य पैठीनसिः,—

“अपसव्यं ततः कृत्वा स्थित्वा च पितृदिग्मुखः ।

पितृन् दिव्यान् दिव्यांश्च पितृ-तीर्थेन तर्पयेत्”-इति ।

दिव्याः वसु-रुद्रादित्याः† अदिव्याः पित्रादयः । योगियाश्वक्वः,—

“वसुन् रुद्रान् तथाऽऽदित्यान् नमस्कार-समन्वितान्”-इति ।

तर्पयेदिति शेषः । वस्त्रादीनां नामानि पैठीनसिना दर्शितानि,—

“भुवोर्धर्मश्च‡ सोमस्य आपस्यैवानिखोनलः ।

प्रत्यूषस्य प्रभातस्य वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

अजैकपादहिमघ्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ॥

हरस्य वज्ररूपस्य अम्बकस्य सुरेश्वरः ।

सावित्रस्य जयन्तस्य पिनाकी चापराजितः ।

एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ।

इन्द्रोधाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्थ्यमा ॥

अहिः॥ त्रिविखान् लघ्वा च सविता विष्णुरेव च ।

एते वै द्वादशादित्या देवानां प्रवरामताः ॥

एते च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वे-प्रयत्नतः” ।

ततः स्त्र-पित्रादींस्तर्पयेत् । तत्र प्रकारमाह पैठीनसिः,—

* अपसव्यः,—इति भा० पुस्तके पाठः ।

† वसुन् रुद्रादयः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ यमस्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ अर्चिः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“स्व माम-गोच-ग्रहणं पुरुषं पुरुषं प्रति ।
तिलोदकाञ्जलींस्त्रींस्त्रीनुचैर्विनिक्षिपेत्” ।

योगियाञ्जल्युक्तोऽपि,—

“सर्वर्णेभ्योजलं देयं” नासर्वर्णेभ्यएवच ।
गोच-नाम-स्वधाकारै स्तर्पयेदनुपूर्वशः”—इति ।

नाम-ग्रहणेऽपि विशेषमाह अश्वलायनः†,—

“शर्मानं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मानं क्षत्रियस्य च ।
गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥
चतुर्णामपि वर्णानां पितृणां पितृ-गोचतः ।
पितृ-गोचं कुमारीणां जड़ानां भर्तृ-गोचतः”—इति ।

पितृ-तर्पणे क्रममाह सत्यव्रतः,—

“पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततोमातृभ्य एवच ।
ततो मातामहानाथ पितृव्यस्य सुतस्य च”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“दद्यात् पैत्रेण तीर्थेन कामानन्यान् शृणुष्व मे ।
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप ।
गुरवे मातुलादीनां स्निग्ध-मित्राश्च भृशुज”—इति ।

हारीतोऽपि,—“पितादीन् मातादीन् मातामहादीन् पितृव्या-
स्तपस्वीर्ज्येष्ठभ्रातृस्तपस्वीः मातुलादीस्तपस्वीः शुर्वाचार्योपाध्याया-
दीन् सुहृत्-समन्धि-बान्धवान् दद्यात्तदादपोषकारिणस्तपस्वीश्च तर्प-

* सर्वर्णेभ्योऽङ्गलिर्देयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† बोधायनः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

येत्”—इति । जीवपितृक-तर्पणे विशेषमाह योगियाञ्जल्युक्तः,—

“कथवाङ्मलः सोमो यमस्यैवार्थमा तथा ।

अग्निस्त्रास्ताः सोमपाश्व तथा वर्हिषदोऽपि च ।

यदि स्याज्जीवपितृकस्तान् विद्याच्च तथा पितृन् ।

येभ्योवाऽपि पिता दद्यात्तेभ्योवाऽपि प्रदीयते ।

एतांसैव प्रमीतांश्च प्रमीत-पितृको द्विजः”—इति ।

तर्पयेदितिशेषः । अवसानाञ्जलिमाह कात्यायनः,—

“पितृवंशा मातृवंशा ये चान्ये पितरोजनाः ।

मत्तस्तृदकमर्हन्ति ये तांस्तान्स्तर्पयाम्यहम्” ।

इत्यवसानाञ्जलिरिति । आदित्यपुराणेऽपि,—

“यच्च कचन संख्यानां चतुर्णोपहतात्मनाम् ।

तेषां हि दत्तमव्यमिदमस्तु तिलोदकम् ॥

ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-पौत्र-विवर्जिताः ।

तेषाम्नु दत्तमव्यमिदमस्तु तिलोदकम्”—इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते हस्तिमखिलां यान्तु ये वा मत्तोऽम्बुवाञ्छिताः”—इति ।

विस्तरेण कर्तुमसमर्थस्य संक्षेपेण तर्पणमुक्तं विष्णुपुराणे,—

“आ-ब्रह्म-साम्ब-पर्यन्तं जगन्नृष्यलिति ब्रुवन् ।

क्षिपेत् पथोऽञ्जलींस्त्रींस्तु कुर्यात् संक्षेपतर्पणम्”—इति ।

यम-तर्पणस्तु दृढमननोक्तम्,—

“प्रेतोत्सव-चतुर्दश्यां कार्यन्तु यम-तर्पणम् ।

हृणाङ्गार-चतुर्दशमपि कार्यं सदैव वा ॥

समाच धर्म-राजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैद्यस्यताय कालाय सर्व-भूत-कथाय च ॥

चौकुम्भराय दध्राय भीलाय परमेष्ठिने ।

हृकोदराय चिन्ताय चिन्तगुप्ताय ते नमः"—इति ।

निधमस्तु स्कन्दपुराणे निरूपितः,—

"दक्षिणाभिमुखोभूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।

देवतीर्थेन देवत्वान्तिलैः प्रेताधिपाय च"—इति ।

एवं कुर्वन्तः फलमाह यमः,—

"यच कचन मर्त्या हि ज्ञात्वा हृणाचतुर्दशीम् ।

समर्थं धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिञ्चिद्वैः"—इति ।

माच-शुक्लाष्टम्यां भीमार्तर्पणं कुर्यान्मदाह व्यासः,—

"शुक्लाष्टम्यान् माचस्य दद्याद्भीमाय यो जलम् ।

सम्पत्सकलं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

वैद्याग्रपथ-गोपाय सादृति-प्रवराय च ।

गङ्गापुत्राय भीमाय प्रदास्येऽहं तिलोदकम्* ।

अपुत्राय ददास्येतत् सलिलं भीमवर्मणे"—इति ॥

तर्पण-प्रशंसा पुराणसारे दर्शिता,—

"एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं दिवः ।

स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमूर्ध्निमनामयम्"—इति ।

* 'अपुत्राय'—इत्यङ्गान्तरं, 'गङ्गापुत्राय'—इत्यङ्गं दृश्यते मुद्रिता-
तिरिक्त पुस्तकेषु ।

अकरणे प्रत्यवायः पुराणे दर्शितः—

"देवतासु पितृभ्यैव मुनीन् व यो न तर्पयेत् ।

देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजत्यधः"—इति ।

धातवस्त्वयोऽपि,—

"नास्तिक्यभावाद्यक्षांस्तु न तर्पयन्ति वै पितृन् ।

पिबन्ति देह-निखावं पितरोऽस्य जलार्थिनः"—इति ।

हारीतोऽपि,—

"देवासु पितरस्यैव काङ्क्षन्ति सतिसाक्षलिम्* ।

अदत्ते तु निरावासे प्रतियान्ति यथागतम्"—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

"कायां यद्येच्छेच्छरदातपान्तः

पथः पिपाशुः क्षुधितोऽलमन्नम् ।

वालोज्ज्वलीर्णो जननी च बालं

योषित् पुमांसं पुरुषस्य योषाम् ॥

तथा सर्वानि भूतानि स्वावराणि चराणि च ।

विप्राशुदकमिच्छन्ति सर्वेऽशुदक-काङ्क्षिणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन्महतेनसा ।

मुच्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विप्रमेतदिभर्त्ति हि"—इति ।

अथ पितृ-गाथा,—

"अपि नः स कुले भूयाद्योनेदद्याज्जलाक्षलिम् ।

मदीषु वज्रतोयासु ग्रीतलासु विशेषतः"—इति ।

* सरितोऽलम्,—इति शां पुस्तके पाठः ।

तर्पणानन्तरं वस्त्र-निष्पीडनं कर्त्तव्यम् । तदाह योगियाश्वक्वः,—

“थावहेवामृषींश्चैव पितॄंश्चापि न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेदस्त्वं योहि स्नातोभवेद्विजः ॥

निष्पीडयति योविप्रः स्नान-वस्त्रभूतार्थं च* ।

निरासाः पितरोयान्ति ज्ञापं दत्वा सुदारुणम्”—इति ।

निष्पीडनम् स्थले कार्यम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“वस्त्रनिष्पीडितं तोयं श्राद्धे चोच्छिष्टभोजनाम् ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले"—इति ।

विष्णुपराणे,—

“आचम्य च ततोदद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ।

नमोविवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।

जगत्-सवित्रे पूष्ये सवित्रे कर्मादायिने"—इति।

॥०॥ इति तर्पण-प्रकरणम् ॥०॥

अथ देवार्चनम् ।

इत्थं मूलवचनानुक्तानि तर्पणान्तानि कर्माणि निरूपितानि ।

अथ, मूलवचनोक्तं व्रत-प्राप्तं देवतार्चनं निरूप्यते । तच्च, नृसिंह-
पुराणम्,—

* ज्ञानवस्त्रमलपर्यङ्गम्,— इति शा० स० प्रस्तकयोः पाठः ।

† आद्वेष्टोऽष्टिभोजनम्, इति म० पस्तके पाठः ।

‡ विष्णुपुराणे,—इत्यारभ्य, एतदन्तोद्यमः नास्ति मुद्रितातिरिक्त-
पुस्तकेषु ।

“जल-देवान् नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहं बुधः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततोविष्णुं समर्चयेत्"—इति ।

आग्नेयपुराणे,—

“मन्त्रैर्वर्णाव-रौद्रेस्तु सावित्रैः शान्तिकैस्तथा* ।

विष्णुं प्रजापतिं वाऽपि शिवं वा भास्करन्तथा ॥

तस्मिन्नैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः"—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।

अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या चाक्रोधेनोत्तरः ॥

स्वैर्मन्त्रैर्चयेन्नित्यां पत्रैः पृष्येस्तथाऽम्बुभिः"—इति ।

सत्यन्तरे,—

“आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्”—इत्यादि ।

यद्यपि, पूर्वं मूलवचन-व्याख्याने पूजनीयोदेवः । एकएव,—इति महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितं, तथापि दर्शन-भेदमाश्रित्य विष्णु-शङ्करादिभेदोपन्यासो न विरुद्धते । दर्शनभेदश्च पुराणसारे वर्णितः,—

“शैवश्च वैष्णवं शक्तं सौरं वैनायकन्तथा ।

स्कान्दस्य भक्तिमार्गस्य दर्शनानि षडेव हि"—इति ॥

तत्र, वैष्णवदर्शनानुसारी पूजाक्रम आश्वमेधिके निरूपितः,—

* आम्भवेस्तथा,—इति म० पुस्तके पाठः ।

† स्मृत्यन्तरे-इत्यादिरेतदन्तोऽयमर्थः मद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ पञ्जनीयोमहादेव,--इति सु० यस्तुके पाठः ।

६ विष्णुपञ्चरादिभेदा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“भूषु पाण्डव तत्सर्वमर्चन-क्रममात्मनः ।
 स्तण्डिले पद्मकं कृत्वा चाष्टपदं सकर्णिकम् ॥
 अष्टाक्षर-विधानेन अथवा द्वादशाक्षरैः ।
 वैदिकैरथवा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुनः ॥
 स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयित विचक्षणः ॥
 पुरुषश्च ततः सत्यमच्युतश्च युधिष्ठिर ।
 अनिरुद्धश्च मां प्राङ्मुखं खानसविदोजनाः ॥
 अन्ये त्वेवं* विजानन्ति मां राजन् पाञ्चरात्रिकाः ।
 वासुदेवश्च राजेन्द्र सङ्घर्षणमथापि वा ॥
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च चतुर्भुजं प्रचक्षते ।
 एतावान्याश्च राजेन्द्र संज्ञा-भेदेन मूर्तयः ॥
 विज्ञानार्थान्तरा एव† मानेवं चार्चयेद्बुधः”-इति ।

आग्नेयेऽपि,—

“अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमित-तेजसः ।
 यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥
 अप्सुग्नौ हृदये सूर्ये स्तण्डिले प्रतिमासु च ।
 षट्स्थलेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥
 अग्नौ क्रियावतां देवो रवौ ‡ देवो मनीषिणाम् ।
 प्रतिमास्तत्पुद्गीनां योगिनां हृदये हरिः ॥

* अन्येऽप्येवं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† विनाश्यात्मपरानेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ दिवि,—इति शां पुस्तके पाठः ।

तस्य सर्वगतत्वाच्च स्तण्डिले भावितात्मनाम् ।
 अग्नेदे पौरुषं सूक्तमर्चितं गुह्यमुत्तमम् ।
 आनुष्टुभश्च सूक्तस्य त्रैष्टुभं तस्य देवता ॥
 पुरुषोद्योजगदीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ।
 प्रथमां विन्यसेदामे द्वितीयां दक्षिणे करे ॥
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ।
 पञ्चमं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ॥
 सप्तमीं वामकक्ष्यान्तु अष्टमीं दाक्षिणे तथा ।
 नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ॥
 एकादशीं कण्ठमध्ये द्वादशीं वामबाहुके ।
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथाऽऽख्ये तु चतुर्दशीम् ॥
 अष्टाणोः पञ्चदशीश्चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीम् ।
 यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा विधानतः ॥
 न्यासेन तु भवेत् सोऽपि स्वयमेव जगार्दनः ।
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाच्छागं समाचरेत् ॥
 पूर्वथाऽऽवाहयेद्देवमासनम् द्वितीयथा ।
 पादं तृतीयथा चैव चतुर्थ्याऽऽख्यं प्रदापयेत् ॥
 पञ्चम्याऽऽचमनं दद्यात् षष्ठ्या स्नानं समाचरेत् ।
 सप्तम्या तु ततोवाचोऽष्टम्या चोपवीतकम् ॥
 नवम्या गन्धलेपम् दशम्या पुष्पकमथा ।
 एकादम्या तथा धूपं द्वादम्या दीपमेव च ॥
 त्रैवेद्यम् त्रयोदम्या नमस्कृत्य चतुर्दशी ।

प्रदक्षिणे पञ्चदशी व्यजने* षोडशी तथा ॥
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा ।
 ऊत्ता षोडशभिर्गन्धैः षोडशान्नस्य चाहुतीः ॥
 पुनः षोडशभिर्गन्धैर्दद्यात् पुष्पाणि षोडश ।
 तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सप्तसुत्तमम् ॥
 अचिरात्† सिद्धिमाप्नोति ह्येवमेव समाचरन्‡ ॥
 ध्येयः सदा सविद-मण्डल-मध्य-वर्त्ती
 नारायणः सरसिजासन-सन्निविष्टः ।
 केयूरवान् कनक-कुण्डलवान् किरीटी
 हारी हिरण्मय-वपुर्धृत-शङ्ख-चक्रः”-इति ।

बौधायनोऽपि,—“अथातो महापुरुषस्याहरहः परिचर्या ॥ विधिं
 व्याख्यास्यामः । स्नात्वा शुचिः शुचौ देवे गोमयेनोपलिप्य प्रति-
 कृतिं कृत्वा फलं॥ पुष्पैर्यथा लाभमर्चयेत् । सह पुष्पोदकेन महा-
 पुरुषमावाहयेत् । ॐ भूः पुरुषमावाहयामि, ॐ भुवः पुरुषमावा-
 हयामि, ॐ सुवः पुरुषमावाहयामि ॐ भूर्भुवःसुवः महापुरुषमा-
 वाहयामीत्यावाह्य, आयातु** भगवान् महापुरुष इत्येतेन स्नान-

* व्यजने,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वयमास्तात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ समर्चयेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ मकार,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ परिचर्या,—इति शा० स० पुस्तके पाठः ।

॥ अक्षत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

** पुरुषमावाहयामीत्यावाहयेत्,—इति स० खो० शा० पुस्तके पाठः ।

तेनाभिनन्दति ; स्वागतमधुना भगवतो महापुरुषस्य, भगवते
 महापुरुषायैतदासन* सुपक्वप्रमचास्ततां भगवन् महापुरुषेति, कूर्चं
 ददाति भगवतोऽयं कूर्चोदभमयस्त्रिवृद्धरितसुवर्षस्तं जुषस्वेत्यवाध-
 स्नानानि कल्पयत्ययतः शङ्खाय कल्पयामि, परतश्चक्राय कल्पयामि,
 दक्षिणतो गदायै कल्पयामि, वामतो वनमालायै कल्पयामि,
 पश्चिमतः श्रीवत्साय कल्पयामि, गरुत्मते कल्पयामि, उत्तरतः श्रियै-
 कल्पयामि, सरस्वत्यै कल्पयामि, पुष्पै कल्पयामि, तुष्पै कल्पयामि,
 अथ सावित्र्या पाचमभिभन्त्य प्रत्वात्य परिषिच्याप आनीय सह
 पवित्रेणादित्यं दर्शयेदोमिति स्नानं, चीणि पदा विचक्रमदति
 पादं दद्यात्, प्रणवेनाध्यमय व्याहृतिभिर्निर्मात्य व्यपोहोत्तरतोवि-
 त्कक्षेनाद्य नम इत्यथैनं स्नापयत्यापोहिष्ठामयोभुवः,—इति तिसृभिः,
 ब्रह्मयज्ञानं वामदेव्यर्चा यजुः पवित्रेणेत्येताभिः वरुभिः स्नापयित्वा-
 ऽद्याङ्गिस्पर्पयति ; केशवं नारायणं माधवं गोविन्दं विष्णुं मधुसूदनं
 त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषीकेशं पद्मनाभं दामोदरं तर्पयित्वा-
 ऽथैतानि† वस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभिर्दत्त्वा,
 व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्येदं विष्णुर्विक्रमदति गन्धं
 दद्यात्, तद्विष्णोः परमं पदमिति पुष्पं, इरावतीत्यक्तान्, सावित्र्या
 धूपमुदीप्यस्वेति दीपं, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेशिनोर्वाङ्मर्मा
 पुष्पोद्गताभ्यां भगवते महापुरुषाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति नैवेद्य-

* स्वागतमधुना भगवतो महापुरुषस्यैतदासन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† केशवं नारायणमित्यादि दामोदरान्तं तर्पयित्वाथैतानि,—इति सु०
 पुस्तके पाठः ।

मद्य केसवादिनामभिर्होदश पुष्पानि दद्यात् । ब्रह्मार्थ नमः, शक्राय
नमः, गदायै नमः, वनमासायै नमः, श्रीवत्साय नमः, गरुडायै नमः,
त्रिये नमः, सरस्वत्यै नमः, पुष्पै नमः, तुष्यै नमः, इत्यवष्टिर्गन्ध-
मार्कै* ब्राह्मणानलकृत्य अथैनं अग्न्यजुःसामभिः† स्तुवन् भुवस्तु
जपित्वा पुरुषसूक्तं वाज्यांस वैष्णवान्मन्त्रानित्येके । ॐ भूर्भुवः
सुवरोम् भगवते महापुरुषाय चरुमुदासयामीति चरुमुदासोदास-
नकाले ॐ भूः पुरुषमुदासयामि, ॐ भुवः पुरुषमुदासयामि, ॐ सुवः
पुरुषमुदासयामि, ॐ भूर्भुवःसुवः महापुरुषमुदासयामीत्युदास्य प्रयातु
भगवान् महापुरुषोऽनेन हविषा दत्तो हरिः पुनरागमनाय पुनः
सन्दर्शनाय चेति । प्रतिमास्थानेनेष्वपस्त्रावाहन-विसर्जन-वर्जं‡
सर्वं समानं महत्सुखयनमित्याचक्षते, महत्सुखयनमित्याह भगवान्
बौधायनः—इति । कूर्कपुराणेऽपि,—

“न विष्ण्वाराधनात् पुष्पं विद्यते कर्म वैदिकम् ।

तस्माद्दिनादौ मध्याह्ने नित्यमाराधयेद्हरिम् ।

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण च ।

नैताभ्यां सदृशोमन्त्रो वेदेषूक्तस्तुर्ध्वपि”—इति ।

एवं वैष्णवदर्शनानुसारि-पूजा ज्ञातव्या ।

“अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ।

* गन्धपुष्पै,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अग्न्यजुःसामाथर्वभिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रतिमादिस्थानेष्वपस्त्रावावाहनविसर्जनवर्जं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ तस्मादनादिमध्यान्तं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

आराधयेत् महादेवं भाव-पूतो महेश्वरम् ।

मन्त्रेण रुद्र-गायत्र्या प्रणवेणायवा पुनः ॥

ईशानेनाथवा रौद्रैस्तन्मन्त्रेण समाहितः ।

पुष्पैः पञ्चैरथाङ्गिर्वा चन्द्रनाथैर्महेश्वरम् ।

तथोन्नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा यजेत् ॥

नमस्तुर्ध्वान्महादेवमृतं सत्यमितीश्वरम् ।

निवेदयित्वा चात्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वरम् ॥

प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् पञ्च ब्रह्माणि वा यजेत् ।

आधीत देवमीशानं ध्योम-मध्य-गतं शिवम्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—“अथातो महादेवस्याहरहः परिसर्था-विधिं
व्याख्यास्यामः । स्नात्वा शुचौ देशे गोमयेनोपलिष्य प्रतिकृतिं कृत्वा-
ऽक्षत-पुष्पैर्यथास्नाभमर्चयेत् । सह पुष्पोदकेन महादेवमावाहयेत् ।
ॐ भूर्महादेवमावाहयामि, ॐ भूवो महादेवमावाहयामि, ॐ सुवः
महादेवमावाहयामि, ॐ भूर्भुवःसुवः महादेवमावाहयामीत्यावाह्य,
आयातु भगवन्महादेव इत्यथ स्नागतेनाभिनन्दति; स्नागतमधुना
भगवते महादेवाय एतदासनमुपकुप्यमपास्यतां भगवन् महादेव इत्यथ
कूर्चं ददाति भगवतोऽयं कूर्चोदभमयस्तिद्वद्धरितसुवर्णस्तं जुषस्वेत्यथ
स्नानानि कल्पयत्ययतो विष्णवे कल्पयामि ब्राह्मणे कल्पयामि,
दक्षिणतः स्कन्दाय कल्पयामि विनायकाय कल्पयामि, पश्चिमतः
शूलाय कल्पयामि महाकाशाय कल्पयामि, उत्तरतः उमायै
कल्पयामि नन्दिकेश्वराय कल्पयामीति कल्पयित्वाऽथ सावित्र्या
पाञ्चमभिमन्त्र्य प्रक्षाल्य चिरपः पवित्रमपभ्रानीय सह पवित्रेणादित्यं

दर्शयेदोमिति स्नानं, पठितिरुद्रेण पाद्यं दद्यात्, प्रणवेनार्चयन्
 व्याहृतिभिर्निर्माणां व्यपोहोत्तरतश्चण्डेशाय नम इत्यर्थेन स्नापयित्वा
 व्यपोहिष्ठामयोभुवदति तिसृभिर्हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इति
 चतसृभिः पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकेन स्नापयित्वा अङ्गिस्तर्पयति
 महादेवं† तर्पयामि सर्वं देवं तर्पयामि ईशानं देवं तर्पयामि
 पशुपतिं देवं तर्पयामि रुद्रं देवं तर्पयामि उग्रं देवं तर्पयामि भीमं
 देवं तर्पयामि महान्तं देवं तर्पयामि इति तर्पयित्वाऽद्यैतानि वस्त्रय-
 शोपवीताचमनीयान्युदकेन स्नातृभिर्दत्त्वा, व्याहृतिभिः प्रदक्षिण-
 मुदकं परिषिञ्च्य, नमस्ते रुद्र मन्यव इति गन्धं दद्यात्, सहस्राणि
 सहस्रश इति पुष्पं दद्यात्, ईशानं त्वा भुवनानामधिपश्रियमित्युक्तान्
 दद्यात्, सावित्र्या धूपमुद्दीप्यस्तेति दीपं देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे-
 ऽश्विनोर्वाङ्मर्षा पुष्पोदस्ताभ्यां भगवते महादेवाय जुष्टं चरुं निवेद-
 यामीति नैवेद्यं, अथाष्टभिर्नामधेयैरष्टौ पुष्पाणि दद्यात्; भवाय
 देवाय नमः ब्रवीत्य देवाय नमः ईशानाय देवाय नमः पशुपतये
 देवाय नमः रुद्राय देवाय नमः उग्राय देवाय नमः भीमाय देवाय
 नमः महते देवाय नमः विष्णवे नमः ब्राह्मणे नमः स्कन्दाय नमः
 विनायकाय नमः शूलाय नमः महाकालाय नमः उमायै नमः
 नन्दिकेश्वराय नमः इति चरुशेषेणाष्टभिर्नामधेयैरष्टाङ्गतीर्जुहेति
 भवाय देवाय स्नाहेत्यादिभिर्जलाऽवशिष्टैर्गन्धमास्त्रैर्ब्राह्मणानसंस्कृत्या-
 र्थेन अग्न्यजुःसामभिः सुवन्ति, सहस्राणि सहस्रश इत्यनुवाकं अपि-

* चखाय,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† भवं देवं,—इति सु० पु० के पाठः ।

त्वाऽन्यांश्च रौद्रान् मन्त्रान्यथाशक्ति जपित्वा, ॐ भूर्भुवःसुवरोमिति
 महादेवाय चरुमुदास्योदासनकाले* ॐ भूः महादेवमुदासयामीति
 प्रतिमन्त्रं रुद्रमुदास्य† ।

प्रथातु भगवानीशः सर्व-लोक-नमस्कृतः ।

अनेन हविषा तप्तः पुनरागमनाय च ॥

पुनः सन्दर्शनाय वेति‡ । प्रतिमा? स्थानेष्वपस्त्रावाहन-विस-
 र्जन-वर्जनं सर्वं समानं, महत् स्वस्त्ययनमित्याचक्षत इत्याह भगवान्
 बौधायनः—इति । शिवार्चनं प्रशंसति नन्दिकेश्वरः,—

“यः प्रदद्याद् गवां क्षत्रं दोग्ध्रीणां वेद-पारगे ।

एकाहमर्चयेत्क्षिप्तं तस्य पुण्यं ततोऽधिकम् ।

सकृत् पूजयते यस्तु भगवन्तमुमापतिम् ।

अस्यास्त्रमेधादधिकं फलं भवति भूसुराः”—इति ।

निर्माणा गन्धोऽपि धार्यः । “देवानभ्यर्च्य गन्धेन”—इत्यादि स्मृति
 विधानात्॥ । देवार्चनाकरणे दोषः कूर्मपुराणेऽभिहितः,—

“द्योमोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवताऽर्चनम् ।

भुङ्क्ते, स याति नरकं सूकरेण्यपि जायते”—इति ।

॥०॥ इति देवता-पूजा-प्रकरणम् ॥०॥

* भूर्भुवः सुवरो भगवते महादेवमुदासयामीत्यादिभिः चरुमुदासनकाले,
 —इति स० शा० पुस्तके पाठः ।

† प्रतिमन्त्रमिति नास्ति स० शा० सो० पुस्तकेषु ।

‡ चेति,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ प्रतिमादि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ निर्माणा गन्धोऽपि,—इत्यादिः एतदन्तोऽन्तो नास्ति स्मृतिविरहित-
 पुस्तकेषु ।

अथ गुरु-पूजा-प्रकरणम् ।

एवं मूलवचनोक्त-देवता-पूजनं निरूपितम् । 'देवतानाञ्च'—इति चकारेण गुरुं समुच्चिनोति । गुरोरपि देवतावत् पूजनीयत्वात् । अतएव श्रुतिः,—

“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशने महात्मनः”—इति ।

शिवपुराणे,—

“योगुरुः स शिवः प्रोक्तो यः शिवः स च ब्रह्मरः ।

शिव-विद्या-गुरुणाञ्च भेदो नास्ति कथञ्चन ॥

शिवे मन्त्रे गुरौ यस्य भावना सकृशी भवेत् ।

भोगेनोक्तस्य सिद्धिस्तु ग्रीवं तस्य भवेद्भुवम् ॥

वस्त्राभरणमाद्यानि ग्रथनान्वासनानि च ।

प्रियाणि चात्मनोद्यानि तानि देवानि वै गुरोः ॥

तोषयेत् प्रयत्नेन मनसा कर्मणा गिरा”—इति ।

मनुरपि,—

“इमं लोकं मातृ-भक्त्या पितृ-भक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरु-शुश्रूषया सैव ब्रह्म-लोकं समश्नुते ॥

सर्वं तस्माद्गुताधर्मा यस्यैते चय आदृताः ।

अनादृताश्च यस्यैते सर्वस्यैव फलाः क्रियाः ॥

यावत् चयस्य जीवेयुस्तावन्मान्यं समाचरेत् ।

तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रिय-हिते रतः”—इति ।

॥०॥ इति गुरुपूजा-प्रकरणम् ॥०॥

अथ वैश्वदेव-प्रकरणम् ।

पञ्चमभाग-कृत्यमाह दत्तः,—

“पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथाऽर्हतः ।

पितृ-देव मनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते”—इति ।

यद्यपि, ‘आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च’—इत्यातिथ्यस्य पूर्वभावित्वं मूल-वचनोक्तं, तथापि वैश्वदेवस्य देवपूजाऽनन्तरभावित्वं नृसिंहपुराणेऽभिहितम्,—

“पौरुषेण च सुक्तेन ततोविष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यादलिकर्म तथैव च”—इति ॥

तत्र, ‘ततः’—इति* पञ्चमी-श्रुत्या क्रमः प्रतीयते, मूलवचने तु पाठमात्रेण । पाठान्त-चन्निधिरूपाश्रुतिर्वलीयसी,—इति† श्रुति-लिङ्ग-सूत्रे (मी० ३३१ ३पा० १४४०) व्यवस्थापितम् । तस्मा-द्वैश्वदेवं प्रथमं कर्तव्यम् । एवञ्च सति, वेदपाठोऽप्यनुगृहीतो-भवति;—“देवयज्ञः पितृयज्ञोभूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः”—इति । स्मार्त्ताश्च पाठादौदिकः पाठोवलीयानिति विरोधाधिकरण (मी० १३० ३पा० २३०) न्यायेनावगम्यते । तस्मादपि वैश्वदेवस्य प्राथम्यम् । तत्र, वैश्वदेवं विधत्ते व्यासः,—

“वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्त-शाखा-विहितं ततः ।

संस्कृताच्चैर्हि विविधैर्विषयव्यञ्जनान्वितैः‡ ॥

* ततस्तत इति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पाठान्तरनिरूपिका श्रुतिर्वलीयसीति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ हविर्भिर्यज्ञान्वितैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तैरेवाक्षैर्वलिं दद्याच्छेषमाप्ताय वारिणा ।

कृत्वाऽपसव्यं स्वधया सर्वदक्षिणतो* हरेत्”—इति ।

ततो देवाचनान्तरमित्यर्थः । नारायणोऽपि,—

“सभार्यस्तु शुचिः स्नातो विधिनाऽऽचम्य वाग्यतः ।

प्रविश्य सुसमिद्धेऽग्नौ वैश्वदेवं समाचरेत्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“शालाग्रौ लौकिके वाऽथ जले भूभ्यामथापि वा ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यो देवयज्ञः स वै स्नतः ॥

यदि शालौकिके पाकः ततोऽन्नं तत्र ह्वयेत्† ।

शालाग्रौ तु पचेदन्नं‡ विधिरेव स्नातनः”—इति ।

शङ्गिराः,—

“शालाग्रौ वा पचेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यजः ।

यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते”—इति ।

ज्ञातातपोऽपि,—

“लौकिके वैदिके वाऽपि जतोत्पद्ये जले चितौ ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूनाऽपनुत्तये”—इति ।

सूनाः पञ्च दर्शयति यमः,—

“पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्त्तनेऽहरहः सदा ।

कण्डूनी? पेवणी चुली जलकुम्भ उपस्करः ।

* सर्वं दक्षिणतो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† चाचयेत्,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ शालाग्रौ तत्र वै दत्तं,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

§ खण्डिनी,—इति सु० पुस्तके पाठः । एवं परञ्च ।

एतानि वाच्यन् विप्रो वध्यते वै मुहुर्मुहुः ।

एतासां पावनार्थाय पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः”—इति ।

सूना हिंसा-स्थानानि । कण्डूनी सुषलोत्खलादिः । पेवणी वृश्चदुपलादिः । चुली पाक-स्थानम् । जलकुम्भः उदकस्थानम् । उपस्करः धूर्पादिः । उपस्करः,—इति पाठे, मार्कान्द्यादिर्द्रष्टव्यः । एताः सूनाः स्वस्वकार्यं प्रापयन् पापेन युज्यते,—इत्यर्थः । तत्र काल-दयेऽपि कर्त्तव्यमित्याह कात्यायनः,—

“सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो वस्तिकर्म च ।

अनश्रताऽपि सततमन्यथा किञ्चिद्भी भवेत्”—इति ।

होम-प्रकारमाहान्नलायनः,—“अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादग्निहोत्र-देवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरये इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे स्वाहा”—इति । हविष्यस्येति हविर्योग्यस्येत्यर्थः । अग्निहोत्र-देवताभ्यः सूर्याग्निप्रजापतिभ्य इत्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि,—“अपिपासने पचने वा शङ्गिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयादुभयतः परिवेषनं यथा पुरस्तात्”—इति । आद्यैरनुवाकादावुक्तैरग्नये स्वाहा इत्यादिभिः स्निग्धदन्तैः । उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—“वैश्वदेवाद्वातात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ; ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्येभ्यः* काश्यपाद्यानुमतये”—इति । अत्र यथास्वशास्त्रं व्यवस्था । होतव्याज-संस्कारमाह, व्यासः,—

* गृह्येभ्यः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“जुहुयात् सर्पिषाऽभ्यक्तं तैल-चार-विवर्जितम् ।

इधक्तं पयसाऽनं वा तदभावेऽम्बुनाऽपि वा”-इति ॥

द्रव्यानुकल्पस्तुविंशतिमते दर्शितः,—

“अस्त्राभे येन केनापि फलशाकोदकादिभिः ।

पथोदधिघृतैः कुर्याद्देवदेवं सुवेण तु ।

इस्तेनास्त्रादिभिः कुर्यादग्निरस्त्रलिना जले”-इति ।

यदद्यते तेनैव होतव्यम् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे,—

“आकं वा यदि वा पंचं मूलं वा यदि वा फलम् ।

सहस्रपदेद्यदाशरस्तेनैव जुहुयादपि”-इति ।

चार-सवण-पराश्र-संसृष्टेन हविव्येन* होमोऽग्नौ न कार्यः, किन्तुष्णं भस्मान्म्यायतनानुत्तरतोऽप्योक्ष्य तस्मिन् होतव्यम् । तदाहापस्तम्भः,—

“न चार-सवण-होमोविद्यते, तथा पराश्र-संसृष्टस्य हविव्यस्य† होमः, उदीचीनमुष्णं भस्माप्योक्ष्य तस्मिन् जुहुयात्तदुत्तमज्जतं चाग्नौ भवति”-इति । परिशिष्टेऽपि,—

“उत्तानेन तु इस्तेन ह्यबुधायणे पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिसु वाग्यतो जुहुयाद्भुविः”-इति ।

अग्निकस्य वैश्वदेवे विशेषमाह दृष्टव्यमिष्टः,—

“अग्निकस्तु धोविमः सोऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

ज्जला आकल-मन्त्रैश्च त्रिष्टं काक-वलिं हरेत्”-इति ।

* संसृष्टेनाहविव्येन,—इति स० सो० आ० मुल्लकेषु पाठः ।

† संसृष्टस्याहविव्यस्य,—इति स० सो० आ० मुल्लकेषु पाठः ।

देवकृतस्त्रेणस इत्याद्याः आकलमन्त्राः । विष्णुरपि,—

“अन्नं व्याहृतिभिर्ज्जला ज्जला मन्त्रैश्च आकलैः ।

प्रजापतेर्हविर्ज्जला पूजयेदतिथिं ततः”-इति ।

भूतयज्ञः कूर्मपुराणे दर्शितः,—

“देवेभ्यस्तु ज्जलादन्नाच्छेषाद्भूत-वलिं हरेत् ।

भूतयज्ञः सर्वे प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम्”-इति ।

हारीतोऽपि,—“वास्तुपाल-भूतेभ्यो वलिहरणं भूतयज्ञः”-इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उद्धृत्य हविषाऽऽपिच्य हविव्येण घृतादिना ।

स्त्र-शाखा-विधिना ज्जला तच्छेषेण वलिं हरेत्”-इति ।

गौण-कर्तुनाहाचिः,—

“पुत्रोभ्राताऽथवा श्वलिक् शिष्यः श्वशुर-मातुलाः ।

पत्नी-ओचिच-याज्याश्च दृष्टास्तु वलिकर्मणि”-इति ।

गृहे कर्त्तव्यराभावे प्रवसता स्वयमेव कर्त्तव्यमित्याह बौधायनः,—

“प्रवासं गच्छतोयस्य गृहे कर्त्ता न विद्यते ।

पश्चान्नं महतामेषां स यज्ञैः सह गच्छति”-इति ।

वलि-हरण-प्रकारमाह श्रौतकः,—“अथ वलिहरणमेताभ्यस्यैव देव-ताभ्योऽन्नं ओषधिवनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्य इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्योऽयमाय धमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्यः,—इति प्रनिदिशं, ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यः,—इति मध्ये, विश्वेभ्योदेवेभ्यः सर्वेभ्योभूतेभ्यो दिवाचारिभ्यः,—इति दिवा, नक्तं चारिभ्यः,—इति नक्तं, रक्षोभ्यः,—इति उत्तरतः, स्वधा पितृभ्यः,—

इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा* निगयेत्”—इति । आपस्तम्बोऽपि,—“अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गमुदधान-संनिधौ नवमेन मध्येऽगारस्य दशमैकादशभ्यां प्रागापवर्गमुत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्तरैश्च-तुर्भिः श्रव्यादेशे कामलिङ्गेन देहत्यामन्तरिक्षलिङ्गेनोत्तरेणापिधान्या-मुत्तरैश्च सप्तमैर्दक्षिणैः दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीती अवाचीनपाणिः कुर्यात्, रौद्र उत्तरतो यथा देवताभ्यस्तयोर्नाना परिषेचनं तयो-र्धर्मभेदाश्रयमेवोत्तरेण वैहायसम्”—इति । मार्कण्डेयोऽपि,—

“एवं गृहवलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ।

आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात्”—इति ।

कूर्मपुराणे च,—

“सम्यक् सपचेभ्यश्च पतितेभ्यस्तथैव च ।

दद्याद्भूसौ वहिष्यान् पक्षिभ्योऽथ द्विजोत्तमः”—इति ।

मनुरपि,—

“शुनाश्च पतितानाश्च स्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां क्षमीनाश्च शनकैर्मर्वपेद्भुवि”—इति ।

अन्नमिति शेषः । अन्नोत्सर्गमन्त्रो विष्णुपुराणे दर्शितः,—

“देवामनुज्याः पशवोवयांसि

चिद्धाः सयक्षोरगदैत्यवृणाः ।

प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता-

ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ।

* दक्षिणायां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† मुत्तरे ब्रह्मसदने,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

पिपीलिकाः कौटपतङ्गकाद्या-

बुभुक्षिताः कर्मानिवन्धवद्भाः ।

प्रयान्तु ते दक्षिमिदं मयाऽन्नं

तेभ्योविसृष्टं सुखिनोभवन्तु ।

येषां न माता न पिता न वन्धु-

नैवान्नसिद्धिर्न तथाऽन्नमस्ति ।

तत् दक्षिणेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्

प्रयान्तु दक्षिं सुदिता भवन्तु ।

भूतानि सर्वाणि तथाऽन्नमेतत्

अहश्च विष्णुर्न ततोऽन्यदस्ति ।

तस्मादिदं भूतहिताय भूत-

मन्त्रं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ।

चतुर्दशो लोकगणो यएष

तत्र स्थिताये किल भूतसङ्घाः ।

दृष्ट्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं

तेषामिदं ते सुदिता भवन्तु ।

इत्युच्चार्य नरोदद्यादन्नं अद्भुत-समन्वितः ।

भुवि भूतोपकाराय गृही सर्व्याश्रयोयतः”—इति ।

पितृयज्ञः अत्रा दर्शितः,—“यत् पितृभ्यः स्वधाकरोत्यप्यपस्त-

पितृयज्ञः सन्तिष्ठते”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

हेमोदैवोवलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथि-पूजनम् ॥

आहुं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्रोवस्तिरथापि वा”—इति ।

अथ, यथास्वप्नासं व्यवसा । आहुं चाप नित्यआहुम् । तथा
कूर्मपुराणम्,—

“एकमु भोजयेद्विप्रं पितृनुद्दिश्य सप्तमः ।

नित्यआहुं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गति-प्रदः”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“कुर्यादहरहः आहुमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा”—इति ।

नित्यआहु-प्रकारो मत्स्यपुराणे दर्शितः,—

“नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहन-वर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात् पार्ष्वणं तद्धि कीर्तितम्”—इति ।

प्रचेताः,—

“भावाहनाग्नौकरणं न पिष्टं न विसर्जनम्”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“नित्यआहुर्ध्वगन्धार्थे दिजानभ्यर्घ्यं शक्तिः ।

सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सहैवोद्दिश्य भोजयेत् ॥

आवाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादि-निषमो विभेदेवास्तथैव च ॥

नित्यआहुर्त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।

दत्त्वा तु दक्षिणां ब्रह्मा नमस्कारैर्विसर्जयेत् ॥

एकमथाग्नयेन्नित्यं यन्नामधेयत्वं गृही”—इति ।

कात्यायनः तत्रानुकल्पमाह,—

“एकमथाग्नयेन्नित्यं पितृयज्ञार्थ-सिद्धये ।

अदैवं, नास्ति चेदन्योभोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

अभुद्भृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्यददमित्युक्ता स्वधाकारमुदाहरेत्”—इति ।

उद्धृतमन्नं ब्राह्मणाय दद्यात् । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।

वेद-तत्त्वार्थ-विदुषे द्विजायैवोपपादयेत्”—इति ।

“दद्यादहरहः आहुमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्”† ।

तएते देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञास्तयोऽपि वैश्वदेव-शब्देनोच्यन्ते ।

यथा विश्वेदेवाऽप्यन्ते तद्वैश्वदेविकं कर्म । देवयज्ञे च, विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहेति पठितत्वात् तत्रैतन्नाम मुख्यम् । येषाम्नां शाखायां
भूतयज्ञेऽप्ययं मन्त्रोऽस्ति, तेषां तत्राप्येतन्मुख्यम् । पितृयज्ञे तु क्वचि-
न्नायेन तन्नाम-प्रवृत्तिः । अथवा, मूलवचने, ‘वैश्वदेवच’—इति च
कारेण पितृयज्ञादिकमनुक्तं समुचीयते ।

यद्यपि, “सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्”—इति
वचनेन वैश्वदेवस्यान्न-संस्कारता प्रतीयते, तथापि पुरुषार्थत्वेना-
भ्युपेयम् । “तानेतानहरहः कुर्वीत”—इति वाक्यशेषे तदवगमात् ।
नचोभयार्थत्वं ब्रह्मणीयं, परस्पर-विरोधात् । अन्न-संस्कारत्वे ह्यन्नस्य
प्राधान्यं वैश्वदेवस्य गुणता, पुरुषार्थत्वे तु तद्विपर्ययः । तथा च

* तत्रास्मै ब्राह्मणायैति दत्त्वा भुञ्जीत वाग्यतः,—इत्यर्द्धमधिकं सु० पुस्तके ।

† अयं श्लोकोमुज्जितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

यति, एकस्यैव युगपत् प्राधान्यं गुणत्वं च विद्वद्भिरुच्यते । तर्ह्यस्य-
संस्कारतैव, मा भूत् पुद्गलार्थत्वमिति चेत् । तत्र,

“महायज्ञेयं यज्ञेयं ब्राह्मण्यं क्रियते तनुः”—इति

मनुना पुद्गलार्थत्व-स्वरूपात् । यत्,—“विद्वद्य इविद्यस्य जुहुयात्”
—इत्युदाहृतं, तदन्यथाप्युपपद्यते । तत्र, जुहुयादित्युत्पत्तिविधिः ।
विद्वद्य इविद्यस्येति विनियोगविधिः । तानेतामहरहः कुर्वीते-
त्यधिकारः । किञ्च, अस्म-संस्कार-पक्षे प्रतिपाकमावृत्तिः प्रसज्येत,
“प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः”—इति न्यायात् । तस्मात्, पुद्गलार्थत्वमेव-
न्याय्यम् । अतएव गृह्यपरिशिष्टेऽभिहितम्,—

“प्रोषितोऽप्यात्म-संस्कारं कुर्यादेवाविचारयन्”—इति ।

गोभिलोऽपि,—“यद्येकस्मिन् काले ग्रीहि-यवौ पच्येयातां;
अन्यतरस्य ऊत्ता कृतं मन्येत, यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत;
सकृदेव वसिं कुर्वीत, यद्येकस्मिन् काले वज्रधाऽन्नं पच्येत; गृहपति-
महानसादेवैतं वसिं कुर्वीत”—इति । अयमर्थः । नानाद्रव्यकाश-
पाके पुनःपुनरन्नपाकेऽपि वज्रनामविभक्तानां भ्रात्रादीनां पृथक् पृथक्
पाकेऽपि, एकस्मादेव द्रव्यात् सकृदेव गृहपति-पाकादेव ज्ञातव्यमिति ।

॥०॥ इति वैश्वदेवप्रकरणम् ॥०॥

अथातिथ्यापरनामको मनुष्ययज्ञो निरूप्यते ।

आतिथ्यस्य मनुष्ययज्ञत्वं कात्यायनेनात्मम्,—

“अथापनं मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमोऽदेवो वसिर्भूतो मनुष्योऽतिथि-पूजनम्”—इति ।

अतिरपि,—“यद्वाङ्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः सन्निष्ठते”—
इति । बौधायनोऽपि,—“अहरहः ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यान्मूत्र-फल-
व्राकानि वेत्यथैनं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति” । कार्ष्णाजिनिरपि,—

“भिर्क्षा वा पुस्तकं वाऽपि हन्तकारमथापि वा ।

असम्भवे तथा* दद्यादुदपात्रमथापि वा”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“हन्तकारमथायं वा भिर्क्षा वा शक्तिरिति द्विजः ।

दद्यादतिथये नित्यं बुद्धेत परमेश्वरम्”—इति ।

भिर्क्षादि-लक्षणं मनुराह,—

“यासमाचं भवेद्भिर्क्षा अयं यास-चतुष्टयम् ।

अयं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते”—इति ।

अतिथि-निरीक्षणाय गृह्यांगणे कंचित्कालान्तिष्ठेदित्युक्तं मार्कण्डेय-
पुराणे,—

“आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञोदारावलोकनम् ।

मुहूर्तस्थावृत्तं भागमुदीक्ष्योच्चतिथिर्भवेत्”—इति ।

विष्णुपुराणेपि,—

“ततो गोदोहमाचं वा कालान्तिष्ठेद् गृह्याङ्गणे ।

अतिथि-पहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया”—इति ।

॥०॥ इति मनुष्ययज्ञः ॥०॥

* सदा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तदेवं, 'सन्ध्या खानम्'—इत्यस्मिन् मूलवचने खानादीन्यातिश्या-
नानि षट् कर्माणि निरूपितानि ।

न चात्र सप्तम-प्रतिभागात् षट्त्वं विरुद्धमिति शङ्कनीयं,
सन्ध्या-न्यायेनोद्देश-गतायाः सङ्ख्याया अविचक्षितत्वात् । यानि
कर्माणि उद्देशगतानि, तानि दिनेदिने कर्मव्याप्तीति तेषां नित्यत्व-
विधानात् । सन्ध्या-न्यायस्य तृतीयाध्याये प्रतिपादितः,—

ज्योतिष्टोमे, “इष्टापविनेष ग्रहं संमार्ष्टि” —इति श्रूयते । तत्र
संशयः, किमेकस्य सन्ध्याः किंवा सर्वेषामिति । तदर्थं चिन्ता;
किमचोद्देश-गता सङ्ख्या विचक्षिता उताविचक्षितेति । यथा “पशुना
यजेत”—इत्यत्र एकवचन-श्रुति-वलादुपादेय-पशु-गता सङ्ख्या वि-
चक्षिता, तथैव ग्रहमित्येकवचन-श्रुति-वलादुद्देश-गताऽपि सङ्ख्या
विचक्षिता भवितुमर्हति । तस्मादेकस्यैव ग्रहस्य सन्ध्यां प्राप्ते ब्रूमः ।
पञ्चमनेनैव वचनेन याग-सम्बन्धावगमात् यागं प्रति पञ्चमर्गणी-
भूतत्वाद्यावद्गुणं प्रधानावृत्त्यभावात् कियता पशुनेत्यवच्छेदकाका-
ङ्क्षायां तदवच्छेदकत्वेनैकत्व-सङ्ख्या* सम्मन्यते,—इत्युपादेय-गतायाः
सङ्ख्यायाः विचक्षितत्वं युक्तम् । यथाणान् वाक्यान्तरेण याग-सम्बन्धा-
वगमात् संमार्गवाक्ये द्वितीयाश्रुत्या संमार्गं प्रति ग्रहस्य प्राधान्याव-
गमात् प्रतिप्रधानं गुणस्य संमार्गस्यावर्त्तनीयत्वात् कियन्तो ग्रहाः
संमार्जनीया इत्याकाङ्क्षाया अनुदयादुद्देश-ग्रह-गता सङ्ख्या न

* कियता पशुनेति परिच्छेदकाकाङ्क्षायां तत्परिच्छेदकत्वेनैकत्वसंख्या,—
इति सु० पुस्तके पाठः ।

विवक्षिता । तस्मात्, सर्वे ग्रहाः संमार्जनीयाः । प्रकृतेऽप्युद्देश-
सन्ध्यादि-गता षट्त्वसंख्या न विवक्षिता ।

अथोच्येत, अस्यां पराशरस्मृतौ वाक्यान्तरेण सन्ध्यादीनां निरु-
क्तभावादनैव वाक्येन नित्यत्व-विशिष्टानां तेषां उत्पादनादुपादेय-
गतत्वेन पञ्चेकत्ववद्विवक्षितत्वमेव सङ्ख्याया युक्तमिति । एवं तर्हि,
सन्ध्यासहितं ज्ञानं सन्ध्याज्ञानमिति समाधे सत्यज्ञेन ज्ञानेन सचि-
ताया अङ्गीभूतायाः सन्ध्याया एकत्वेन परिगणनाच्चात्र षट्संख्या
विरुद्धते,—इति गमयितव्यम् ।

सन्ध्यादीनां नित्यत्वं चाग्निहोत्रादिवद्यावज्जीव-कर्मव्यतया-
ऽवगम्यते । जीवनवदधिकारित्वञ्च, दिने दिने इति वीक्षयाऽवगम्यते ।
यथा “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत”—इत्यत्र वीक्षया तदवग-
मस्तदत् ॥

आतिथ्यं वैश्वदेवं चेत्युक्तम् । तत्र, कीदृशोऽतिथिरित्याकाङ्क्षाया-
माह,—

इष्टो वा यदि वा हेष्ठो मूर्खः पण्डित एव वा ।

संप्रोप्तो वैश्वदेवांते सोऽतिथिः स्वर्ग-संक्रमः ॥ ४० ॥

इष्टः सख्यादिः । तस्य च भोजनीयत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“भोजयेचागतान् काले सखि-सम्बन्धि-वान्धवान्”—इति ।

देवस्य भोजनीयत्वं मनुना निन्दितम्,—

“काममभ्यर्चयेन्निधं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

दिवता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलम्”—इति ।

एवं सत्यरि-मित्र-विवेको यथा क्रियते, तथैवानिधावापि तत् प्रसक्तौ तन्निराकरणाय, 'इष्टो वा यदि वा द्वेष्टः'—इत्युक्तम् ।
सुखं भोजनीयत्वं स्मृत्यन्तरे निविद्धम् ;

“नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेद-विवर्जिते ।

दीयमानं हृदयार्थं किं मया दुष्कृतं कृतम्”—इति ।

पण्डितस्य भोजनीयत्वं मनसा दर्शितम्,—

“ओषध्याद्यैव दद्यानि ह्यव्यक्त्यानि दाढभिः ।

अर्हन्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम्”—इति ।

एवं सति, आह्लादाविव वैश्वदेवान्तेऽपि पण्डित-सूख-विवेक प्रसक्तौ तन्निराकरणाद्योक्तं, सूखः पण्डित एववा,—इति । वैश्वदेवा-न्तग्रन्थेन देवयज्ञ-भूतयज्ञादीनामुपरि घटिका-पादमात्र-परिमितः कालो विवक्षितः । तथा च मार्कण्डेयपुराण-वचनमुदाहृतम् ; ‘सुह-र्त्तस्याष्टमं भागम्’—इति । अतएव, तस्मिन् काले समागमनमेवा-तिथि-लक्षणं, नेतरदिद्यादि । संक्रम्यतेऽनेनेति संक्रमः, स्वर्गस्य संक्रमः स्वर्ग संक्रमः, स्वर्ग-प्राप्ति-हेतुरिति यावत् । तथाचाश्वमेधिके,—

“शुत्पिपासाश्रमार्त्ताय देवकालागताय च ।

सत्कृत्यान् प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छति”—इति ॥

तमेवातिथिं विप्रनिष्ठि,—

दूराध्वोपगतं आन्तं वैश्वदेव उपस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥ ४१ ॥

* दूराध्वोपगतं,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

† अत्र, फलमिच्छता,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

दूराध्वोपगतं सामान्तरादागतम् । आन्तं शुत्-दृष्ट्या-परिपीडितम् ।
अतएव व्यासः,—

“आह्लादाश्रमं प्राप्तः* शुत्-दृष्ट्या-अम-कर्षितः ।

यः, पुन्यतेऽतिथिः† सन्ध्यापूर्वकतुरेव‡ सः”—इति ।

नातिथिः पूर्वमागत इति, तस्मिन्नेव दिनेऽतिथिर्नोत्तरेद्युरित्यर्थः ।

तथा च मनुः,—

“एकरात्रं हि निवसन्नतिथिं ब्राह्मणः स्मृतः”—इति ।

वैश्वदेव उपस्थितम्,—इति दिवसाभिप्रायम् । सायन्तु वैश्वदेव-काले काशान्तरे वा प्राप्नोऽतिथिरेव । तथा च मनुः,—

“अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमेधिनाम् ।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्त्रानश्रन् गृहे वसेत्”—इति ।

सूर्योद इति असंगच्छता सूर्येण देशान्तर-गमनाश्रितिसुत्पाद्य गृहं प्रापित इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूदणोदकैः”—इति ।

प्रचेता अपि,—

“यः सायं वैश्वदेवान्ते सायं वा गृहमागतः ।

देववत् पूजनीयोऽसौ सूर्योदः सोऽतिथिः स्मृतः”—इति ॥

दूराध्वपद-व्यावर्त्यमाह,—

* अतिदूरागतः आन्तः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यः पुन्यतिथिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सन्ध्यापूर्वकतुरेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

नैकग्रामीणमतिथिं न गृह्णीत कदाचन ।

अनित्यमागतो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥४२॥

न विद्यते तिथिर्यस्यावावतिथिः । तथा च यमः,—

“तिथिपूर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः”—इति ।

मन्वादि-युगादि-प्रभृतिषु तिथि-विशेषेषु द्रव्य-लाभमुद्दिश्य
येऽभ्यागच्छन्ति, तेऽभ्यागताः । तादृशं तिथि-विशेषमनपेक्ष्य यदा
कदाचित् जुप्तृणादि-पीडया वा समागतोऽतिथिः । एवञ्च सत्येक-
ग्रामीणः प्रतिनियतेषु तिथिविशेषेषु समागच्छतीति* नावावतिथिः ।
यस्तु ग्रामान्तरादकस्मादसङ्केतितो बुभुक्षुः सन्नागच्छति, सोऽनित्य-
मागतः, स एवातिथित्वेन संगृह्यते, नेतरः । तथा च विष्णु-
पुराणम्,—

“अज्ञात-कुल-नामानमन्यतः समुपागतम् ।

पूजयेदतिथिं सम्यक् नैक-ग्राम-निवासिनम् ॥

अकिञ्चनमसंबन्धमन्य-देशादुपागतम्”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैक-ग्राम-निवासिनम् ।

अज्ञात-कुल-नामानं तत्काले समुपस्थितम् ॥

बुभुक्षुमागतं आत्मानं याचमानमकिञ्चनम् ।

* सदागच्छतीति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† समुपस्थितम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

ब्राह्मणं प्राञ्जरतिथिं च पूज्यः* अक्रितोबुधैः”—इति ।

मनुरपि,—

“नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्याङ्गार्या यचाग्रयोऽपिवा”—इति ।

एकग्रामवासी अतिथि-धर्मोपागतोऽप्यतिथिर्न भवति । तथा,
साङ्गतिकः सङ्गतेन चरः; सङ्गतपूर्वोद्दृष्टपूर्वः,—इति यावत् । नापि,
यत्र कचन देशे अतिथि-धर्मोपागतोऽतिथिः । किन्तु, यस्मिन् स्वकीये
परकीये वा देशे भार्याऽग्रयो भवन्ति, तत्रैवोपस्थितोऽतिथिर्भवति ॥
अतिथेः स्वरूपं निरूप्य तस्मिन्नागते सति यत्कर्तव्यं तदाह,—

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।

अर्घ्यासन-प्रदानेन पाद-प्रक्षालनेन च ॥४३॥

अद्वया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।

गच्छन्तश्चानुयानेन† प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥४४॥

निगद-व्याख्यातमेतच्छ्लोकद्वयम् । तदेतत् ब्राह्मण-विषयम्,
“यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति”—इति, “अहरहः ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति”
—इति श्रुति-स्मृतिभ्यामुदाहृतत्वात्‡ । अचियादयस्तु न ब्राह्मण-गृहे
अतिथि-सत्कारमर्हति, किन्तु भोजनमात्रम् । तथा च मनुः,—

* संपूज्यः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† गच्छन्तश्चानुयानेन,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ श्रुतिस्मृत्योदाहृतत्वात्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“ब्राह्मणस्य तनतिथिं गृहे राजन्य उच्यते ।
 वैश्य-शूद्रौ सखा* चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥
 यदि तनतिथि-धर्मेण क्षत्रियो गृहमात्रजेत् ।
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥
 वैश्य-शूद्रावपि प्राप्नो कुटुम्बेऽतिथि-धर्मिणौ ।
 भोजयेत् सह गृह्यैस्तावानृशंसं प्रकल्पयेत् ॥
 इतराणपि सख्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान् ।
 सत्कृत्याञ्च यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया”-इति ॥

आसनादि-दाने विशेषमाह सएव,-

“आसनावसथे शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
 उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्द्वीने हीनं समे समम्”-इति ॥

अतिथि-सत्काराकरणे प्रत्यवायमाह,-

अतिथिर्यस्य भग्नशो गृहात् प्रति निवर्त्तते ।
 पितरस्तस्य नाश्रन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ॥४५॥
 काष्ठ-भार-सहस्रेण घृत-कुम्भ-शतेन च ।
 अतिथिर्यस्य भग्नशस्तस्य हेमो निरर्थकः ॥४६॥

अहमस्य गृहे भोक्त्ये,-इत्याशया समागतोऽतिथिर्यदि भोजन-
 मप्राप्य तद्गृहाश्रितवर्त्तते, तदा गृहिणा क्रियमाणं पैदकं निष्कलं
 स्यात् । तथा, वैदिकोऽपि विहितद्रव्याद्यङ्ग-सम्पन्नोऽपि निष्कलोभवेत् ।
 तथा च मनुः,-

* तथा,- इति शा० पुस्तके पाठः ।

“शिलोष्कौ चरतानित्यं पद्माग्नीनपि जुह्वतः ।
 सर्वे सुकृतमादन्ते ब्राह्मणोऽनर्चितोवसन्”-इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,-

“साङ्गोपाङ्गांस्तथा वेदान् पठतीह दिने दिने ।
 न चातिथिं पूजयति यथा स पठति द्विजः ॥
 पाकयज्ञैर्महायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।
 ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ॥
 तेषां यशोऽभिकामानां दत्तमिष्टञ्च यद्धवेत् ।
 कृथा भवति तत्सर्वमाश्रया इतया इतम्”-इति ।

अथ, सुकृतहान्यभिधानं दुष्कृतप्राप्तेरप्युपलक्षणम् । तथा च विष्णुः,-

“अतिथिर्यस्य भग्नशो गृहस्थस्य तु गच्छति ।
 तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतन्तु प्रयच्छति”-इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,-

“वैश्वदेवान्तिके प्राप्तमतिथिं योन पूजयेत् ।
 स चाण्डालत्वमाप्नोति सद्यएव न संशयः ॥
 निर्व्यासयति यो विप्रं देशकालागतं गृहात् ।
 पतितस्तत्क्षणादेव जायते नात्र संशयः”-इति ॥

अतिथि-सत्कारं प्रशंसति,-

सुश्रेणे वापयेद्दीजं सुपाचे निक्षिपेद्धनम् ।
 सुश्रेणे च सुपाचे च क्षुप्तं तत् न विनश्यति ॥४७॥

यथा सुश्रेणोपवीजं न विनश्यति* किन्तु महते फलाय कल्पते,

* न जीर्यति,-इति सु० पुस्तके पाठः ।

तथा सुपात्रेऽतिथौ दत्तमन्नादिकमन्त्रयफलमित्यर्थः* । तदाह मनुः,—

“नैव स्वयं तदग्नीचादितिथिं यन्न भोजयेत् ।

धन्यं यन्नसमायुक्तं स्वयं चातिथि-पूजनम्”—इति ॥

आयमेधिकेऽपि,—

“पादाभ्यङ्गान्बुदानैस्तु योऽतिथिं पूजयेन्नरः ।

पूजितस्तेन राजेन्द्र, भवामीह न संशयः”—इति ।

ज्ञातातपोऽपि,—

“स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

नवाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथि-पूजनात्”—इति ॥

आतिथ्यकर्तुर्निश्चयमाह,—

न पृच्छेन्नोच-चरणे न स्वाध्यायं श्रुतं तथा ।

हृदये कल्पयेद्देवं† सर्व-देवमथो‡ हि सः ॥४८॥ इति ।

आह्ने ज्ञादावेव ब्राह्मणः परिचणीयः,—इति मनुना दर्शितम्,—

“दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेद-पारगम् ।

तीर्थं तद्भुज्य-कथानां प्रदाने योऽतिथिः सतः”—इति ।

यमेनापि,—

“पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेद-पार-गान् ।

अरीर-प्रभवैर्देवैर्विशुद्धान् चरित-व्रतान्”—इति ।

* दत्तमन्नादिकं मन्त्रायणप्रदमित्यर्थः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† हृदयं कल्पयेत्तस्मिन्,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ सर्वदेवसमो,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

अतः आह-न्यायेनातिथ्येऽपि कर्माणि गोचादि-परीक्षा-प्राप्तौ तत् निवार्यते । गोचं वंश-प्रवर्त्तक-महर्षि-सम्बन्धः । चरणमाचारः । शाखा-विशेषः स्वाध्यायः । श्रुतं व्याकरण-मीमांसादि । एतद्देश-नामा दीनामुपसङ्गणम् । अतएव यमः,—

“न पृच्छेन्नोच-चरणे देशं नाम कुलं श्रुतम् ।

अध्वनोऽप्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितम्”—इति ।

न केवलं गोच-प्रश्नादि-वर्जनं, किन्तुर्हि देवता-बुद्धिरपि कर्त्तव्या । तदुक्तं ज्ञातातपेन,—

“विभो विभावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“स्वाध्याय-गोच-चरणमष्टौ च तथा कुलम् ।

चिरण्णभ-बुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही”—इति ।

देवता-बुद्धि-विषयत्वे हेतुः सर्व-देवमयत्वम् । तच्च पुराणसारे दर्शितम्,—

“धाता प्रजापतिः शक्रोवज्रिर्वसुगणोयमः ।

प्रविश्यातिथिमेते वै† भुञ्जतेऽन्नं दिजोत्तम”—इति ।

गोचादि-प्रश्ने फलाभावो बोधायनेन दर्शितः,—

“देशं नाम कुलं विद्यां स्पृष्ट्वा योऽन्नं प्रयच्छति ।

न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वयं न गच्छति”—इति ।

* व्यासं स्वयमुपस्थितम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रविश्यातिथिमेवैते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यथाऽऽतिथिकर्त्ता गोचादीन् न पृच्छेत्, तथाऽतिथिरपि न ब्रूयात् । तदाह मनुः,—

“न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुल-गोत्रे निवेदयेत् ।

भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्ताभीत्युच्यते बुधैः”—इति ॥

अतिथि-दृष्टान्तेन भिक्षुकथोर्यति-ब्रह्मचारिणोः पूज्यतामाह,—

अपूर्वः सुव्रती विप्रो ह्यपूर्वश्चातिथिस्तथा ।

वेदाभ्यासरतो नित्यं चयः पूज्या दिने दिने ॥४६॥

सुष्ठु व्रतं सुव्रतं मोक्षहेतुर्यतिधर्मः, सोऽस्यास्तीति सुव्रती यतिः । वेदाभ्यास-रतो ब्रह्मचारी, तदर्थत्वात् तस्याश्रमस्य । तावुभौ प्रतिदिन-मपूर्वावतिथिवत् पूज्यावित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय च”—इति ।

नृसिंहपुराणेऽपि,—

“भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणो† ।

यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः ॥

यत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा दिवोऽगृही”—इति ।

यमः,—

“सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ।

गो-प्रदान-समं पुण्यं तस्याह भगवान् यमः”—इति ।

ब्रह्मचारिणं स्वस्तीति वाचयित्वा तद्वत्से जलं प्रदाय भिक्षा-प्रदानं

* मनुरपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वनचारिणे,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

कार्यम् । तदाह गौतमः,—“स्वस्तीवाच्यं* भिक्षादानमपूर्वम्”—इति ॥

यति-ब्रह्मचारिणौ यदि वैश्वदेवान्ते समागच्छतस्तदाऽस्वेवा†, यदा तु वैश्वदेवात् पूर्वमागच्छतस्तदा कथमित्याह,—

वैश्वदेवे तु संप्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकन्तु‡ विसर्जयेत् ॥५०॥

संप्राप्ते प्रसक्ते अननुष्ठिते सतीति यावत् । तथा च नृसिंहपुराणे,—

“अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते”—इति ।

भिक्षुकन्तु विसर्जयेत्, यावद्वैश्वदेवाद्युपयुक्तमन्नं, तावत् पृथक् कृत्वाऽवशिष्टादन्नाङ्गिणां दत्त्वा भिक्षुकं विसर्जयेत् ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह,—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्न-स्वामिनाबुभौ ।

तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥५१॥

चान्द्रायणस्य लक्षणं वक्ष्यामः प्रायश्चित्त-प्रकरणे§ । प्रायश्चित्त-विधानात् प्रत्यवायोऽवम्यते । तयोः पक्वान्न-स्वामित्वादन्नादाने प्रत्यवायउपपन्नः । अतएव पुराणेऽपि,—

“अङ्गत्वाऽग्नीन्सन्त्यर्था तपस्विनमुपस्थितम् ।

* स्वस्तीतिवाच्यं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† समागतौ तदास्वेवं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ भिक्षां दत्त्वा,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ प्रायश्चित्तप्रकरणे,—इति नास्ति सुप्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

अग्निला तु परे लोके स्नानि मांसानि खादयेत्”—इति ॥

वज्रपु भित्तुकेषु आगतेष्वग्नौ किं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह, —

दद्याच्च भिक्षा-चितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम् ।

इच्छया च ततोदद्यादिभवे* सत्यवारितम्† ॥ ५२ ॥

निगद-व्याख्यातमेतत् । यथाविभवं भिक्षा-दानं कूर्मपुराणे दर्शितम्,—

“भिक्षां वै भित्तवे दद्यात् विधिवद्ब्रह्मचारिणे ।

दद्यादन्नं यथाशक्ति ह्यर्थिभ्योलोभवर्जितः”—इति ॥

यति-भिक्षा-प्रदाने‡ नियममाह,—

यति-हस्ते जलं दद्याद्भैक्षं दद्यात् पुनर्जलम् ।

तद्भैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ५३ ॥

स्पष्टमेतत् । तस्य भैक्षं यति विभवे वज्रसं दातव्यम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

“यः पात्र-पूरणीं भिक्षां यतिभ्यः संप्रयच्छति ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात्”—इति ॥

यथा भित्तुकस्य समागतस्यातिथ्यमवश्यं कर्त्तव्यं, तद्वैश्वर्योपेतस्यापि स्मृत्यै समागतस्यातिथ्यमभ्युदय-कामिना कर्त्तव्यमित्याह,—

यस्य ह्यन्नं हयश्चैव कुञ्जरारोहमृद्धिमत् ।

ऐन्द्रं स्थानमुपासीत तस्मात्तन्नविचारयेत् ॥ ५४ ॥

* ततोविद्यान् विभवे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† लोकोऽयं मुक्तिमूलपुस्तके नास्ति ।

‡ भिक्षाप्रदाने,—इति स० शो० भा० पुस्तकेषु पाठः ।

यस्य ह्यन्न-हयौ विद्येते, तस्यातिथ्यं कुर्वन् ऐन्द्रं पदमवाप्नुयात् । एतस्माद्वचनात् पूर्वोत्तर-वचनयोरातिथ्य-विषयत्वात् तत्-प्रकरणात्—यातिवैनास्मिन् वचनेऽनुक्तमपि, आतिथ्यं कुर्वन्निति पद-द्वयं, सन्देह-न्यायेनात्र लभ्यते । कुञ्जरारोहो यस्मिन्नैन्द्रे पदे, तत्कुञ्जरारोहम् । अद्विरमृतपानाश्वरः सेवादिरस्मिन्नस्तीत्युद्धिमत् । ह्यन्नादिमान् अत्रि-यादिरतिथिर्जातिकुलाचारैर्यद्यपि हीनः, तथापि तत्पूजायाः स्वर्ग-प्राप्ति-हेतुत्वात् तमतिथिं, हीनत्व-बुद्ध्या पूज्योऽयं न वा,—इति न विचारयेत् न सन्दिह्यात् किन्वीश्वर-बुद्ध्या तं पूजयेत् ।

यद्यपि, भित्तुकवन्नायमस्मिन् जन्मनि तपस्वी, तथाप्यतीते जन्म-न्यनेन तपोऽनुष्ठितम्, अन्यथेदृशस्यैश्वर्यस्य प्राप्त्यसंभवात् । अतएव विभूतिमत ईश्वरांशत्वं भगवता दर्शितम्,—

“यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंश-सम्भवं”—इति ॥

तस्माद्युक्तमैश्वर्योपेतस्यातिथ्यम् ॥

यदुक्तं वैश्वदेवात् पूर्वमपि यति-ब्रह्मचारिभ्यां भिक्षा दातव्येति, तत्रोपपत्तिमाह,—

वैश्वदेव-कृतं पापं शक्तोभिस्तुर्व्यपोहितम् ।

न हि भिक्षु-कृतान् दोषान् वैश्वदेवोव्यपोहति ॥ ५५ ॥

वैश्वदेवस्य पश्चात् करणेन प्रसक्तोद्यो दोषः, स भिक्षा-दानेन निवर्त्तते । भिक्षा-परिहारेण तु यो दोषः, नासौ पूर्वकृतेनापि वैश्वदेवेन निवर्त्तते । अत्र, भित्तुशब्दो विद्यार्थ्यादीनामुपलक्षकः । तथा च तेषां भित्तुकत्वं व्यासेनोक्तम्,—

“यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरु-पोषकः ।

अध्वगः क्षीण-वृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः”—इति ।

पुराणेऽपि,—

“आधितस्यार्थ-हीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च ।

अध्वानं प्रतिपन्नस्य भिक्षाचर्या विधीयते”—इति ।

वैश्वदेवकृतमित्युक्ता* बुद्धिस्थत्वाद्देवदेवस्याकरणे प्रत्यवायमाह,—

अकृत्वा वैश्वदेवन्तु भुञ्जते ये द्विजाधमाः ।

सर्वे ते निष्फलाश्चेयाः पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ५६ ॥

निष्फला-यथोक्त-फल रहिताः । न केवलमिष्ट-प्राप्त्यभावः किन्त्व-
मिष्ट-प्राप्तिरपि दर्शिता;—‘पतन्ति नरकेऽशुचौ’—इति ॥

वैश्वदेव-दृष्टान्तेनातिथ्याकरणेऽपि प्रत्यवायमाह,—

वैश्वदेव-विहीनाये आतिथ्येन बहिष्कृताः ।

सर्वे ते नरकं यान्ति काकथोनिं व्रजन्ति च ॥ ५७ ॥

नरको रौरवादिः, तमनुभूय पश्चात् काकथोनिं व्रजन्ति ॥

आतिथ्यत्वेन स्तुवन्नन्यान्पि भोजनीयानाह,—

पापो वा यदि चण्डालो विप्रघ्नः पितृघातकः ।

वैश्वदेवे तु संप्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्ग-संक्रमः ॥ ५८ ॥

* वैश्वदेवं कर्तव्यमित्युक्ता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† आतिथ्यत्वेन प्राप्तस्य पापिष्ठस्यापि भोजनीयतामाह,—इति सु०
पुस्तके पाठः ।

पापो गोवधाद्युपपातकी । एतेषां भोजनीयत्वमेव, नतु अशेषा-
तिथ्य-सत्कारार्हत्वम् । तदेतदेवाभिप्रेत्याश्वमेधिके वर्णितम्,—

“चण्डालोवा श्वपाकोवा” काले यः कश्चिदागतः ।

अन्नेन पूजनीयश्च परच हितमिच्छता”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“चण्डालोवाऽथ वा पापः शत्रुर्वा पितृघातकः ।

देशकालाभ्युपगतो भरणीयोमतोमम”—इति ।

उक्तान् पञ्च महायज्ञान् प्रशंसति हारीतः,—

“देवानृषीन् पितृन्सर्वे भूतानि आत्मानंस्तथा ।

तर्पयन् विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते”—इति ।

पुराणेऽपि,—

“यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः ।

सम्यक् पञ्चमहायज्ञैर्दरिद्रस्तदवाप्नुयात्”—इति ।

अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः,—

“पञ्चयज्ञांस्तु योमोहात्न करोति गृहाश्रमी ।

तस्य नायं न च परोलोको भवति धर्मतः”—इति ॥

पञ्चयज्ञानन्तरं भोजनमभिप्रेत्य तदनुवादेन तत्र वर्जनीयानाह,—

योवेष्टितशिराभुङ्क्ते योभुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।

वाम-पाद-करः स्थित्वा तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ ५९ ॥

* पापोवा यदि चण्डालो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

भोजन-विधिश्च मगना दर्शितः,—

“भुक्तवत्सु च विप्रेषु स्त्रेषु मृत्युषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं दम्पती”—इति ।

विष्णुपुराणे,—

“ततः सुवासिनी-दुःखि-गर्भिणी-वृद्ध-बालकान् ।

भोजयेत् संस्क्रतास्त्रेण प्रथमं परं गृही ॥

अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्ते सुदुष्कृतम् ।

मृतस्य गत्वा नरकं स्निग्धभुग्जायते नृप”—इति ।

भार्कण्डेयपुराणे,—

“पूजयित्वाऽतिथीन्निस्त्रान्” ज्ञातीन् बन्धून्स्तथाऽर्थिनः ।

विकलान् बाल-वृद्धांश्च भोजयेदातुरांस्ततः ॥

वाञ्छेत् क्षुत्तृपरीतात्मा यश्चान्नं रस-संयुतम्”—इति ।

भोजनेतिकर्त्तव्यतामाह बौधायनः,—

“उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ स्नान-समन्वितौ ।

चतुरस्रं चिकोणं वा वर्त्तुलं वाऽर्द्धचन्द्रकम् ॥

कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण माह्वणादिषु मण्डलम्”—इति ।

ब्रह्मणेऽपि,—

“आदित्यावसवोरुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।

* पूजयित्वातिथीन् विष्णुः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्नानासमन्विते,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः । तत्र, न मन्वा-
नितं यमन्वामितं, स्नानं तदमन्वामितमेति तत्तथा, तस्मिन्नि-
त्यर्थो बोध्यः ।

मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मण्डलम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।

आचम्यार्द्राननोऽक्रोधः पश्चाद्भोजनं चरेत्”—इति ।

व्यासेऽपि,—

“पश्चाद्भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखोमौनमास्थितः ।

हस्तौ पादौ तथैवास्त्रमेधु पश्चाद्भोजनं मता”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“आर्द्रपादसु भुञ्जीयात् प्राङ्मुखश्चासने शुचौ ।

पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः”—इति ।

तच्च भोजनं शुद्धपात्रे कर्त्तव्यम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“प्रशस्त-शुद्ध-पात्रेषु भुञ्जीताकुक्षिते द्विजः”—इति ।

प्रशस्तानि च पात्राणि पैठीनसिना दर्शितानि,—

“सौवर्णे राजते ताम्रे यमपचपलाशयोः† ।

भोजनेभोजने चैव‡ चिरात्र-फलमश्रुते ॥

एकएव तु योभुङ्क्ते विमले कांक्ष-भाजने ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशोवत्सम्”—इति ।

तच्च, यमपच-पलाशपच-भोजनं१ गृही-व्यतिरिक्त-विषयम्,

* भुञ्जीताक्रोधनोद्विजः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सौवर्णे राजते पात्रे ताम्रे पद्मपलाशयोः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ भोजनाभोजने चैव,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

१ पद्मपचपलाशपचभोजनं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“पलाश-यम-पत्रेषु* गृही भुक्नोन्द्वं चरेत् ।

ब्रह्मचारि-यतीनाञ्च चान्द्रायण-फलं भवेत्”—इति

व्यास-स्मरणात् । कांस्य-पात्रं गृहस्थैकविषयी, यत्यादीनाम् निषेधात् । तदाह प्रचेताः,—

“तामूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यतिस्र ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्”—इति ।

तच्च पात्रं भूमौ स्थापनीयम् । यदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“पश्चाद्रौ भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय तु ।

उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः”—इति ।

तच्च स्थापनं प्राणाहुति-पर्यन्तं, पश्यान् यन्निकामारोप्य भोक्तव्यम् । तदाह व्यासः,—

“न्यस्य पात्रं तु भुञ्जीत† पञ्च घासान् महामुने ।

श्रेष्ठमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रूयतामत्र कारणम् ॥

विप्रुषां पाद-संस्पर्शः पाद-पैश्व-रजस्तथा ।

सुखेन भुङ्क्ते विप्रो हि पित्र्यन्तु न लुप्यते” ॥

पैश्वक-भोजने भूमि-पात्र-प्रतिष्ठापनं न स्थापनीयमित्यर्थः । अत-
पात्र-निहितमन्नं न भुञ्जीत । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

“अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

* पलाशपत्रपत्रेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† गृहस्थविषयं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अत्र, यत्यादीनां तन्निषेधात्,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

§ न्यस्यपात्रं न भुञ्जीत,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

अस्माकं नित्यमस्वेतदिति भक्त्याऽथ वन्दयेत्” ॥

वन्दनानन्तर-कृत्यमाह गोभिलः,—“अथातः प्राणाहुति-कल्पो-
व्याहृतिभिर्गायत्र्याऽभिमन्त्र्य चतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामीति सायं,
सत्यं त्वर्चनेन परिषिञ्चामीति प्रातः,

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्रुतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम् ॥

त्वं ब्रह्मा त्वं प्रजापतिः ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोममृतोपस्तरणमसीत्यपः
पीत्वा दशहोतारं” मनसानुद्धृत्यैतददन्तां पञ्च घासान् गृहीत्यान्
प्राणाय स्वाहेति गार्हपत्यमेव तेन जुहोति । अपानाय स्वाहेत्या-
हार्यपचनमेव तेन जुहोति । व्यानाय स्वाहेत्याहवनीयमेव तेन जुहोति ।
उदानाय स्वाहेति सत्यमेव तेन जुहोति । समानाय स्वाहेत्यावसथ्य-
मेव तेन जुहोति” । एते पञ्च मन्त्राः प्रणवाद्याः कर्त्तव्याः । तथाच
शौनकः,—

“स्वाहाऽन्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्रास्तु वायवः ।

जिह्वयैव पसेदन्नं दशनेस्तु न संस्पृशेत्”—इति ।

जिह्वा-पसने विशेष आश्वमेधिके दर्शितः,—

“यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप ।

तथा समाहितः कुर्यात् प्राणाहुतिमतद्भितः”—इति ।

प्राणाहुतिव्यङ्गुलि-नित्यममाह शौनकः,—

* अत्र, दशहोतारं,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

† मनसानुद्धृत्य त्वरन्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ तेनाग्नेन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“तर्जनी-मध्यमा-ऽङ्गुष्ठ-लघ्ना प्राणाऽतिर्भवेत् ।
मध्यमा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैरपाने जुञ्ज्यात्ततः ॥
कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठै र्याने तु जुञ्ज्याद्विः* ।
तर्जनीन्तु वहिः कृत्वा उदाने जुञ्ज्यात्ततः ॥
समाने सर्व्वहस्तेन समुदायाऽतिर्भवेत्”—इति ।

परिवेचनानन्तरभावि-विशेषोभविष्यपुराणे दर्शितः,—

“भोजनात् किञ्चिदन्नायं धर्मराजाय वै वलिम् ।
दत्त्वाऽथ चिचगुप्ताय प्रेतेभ्यश्चेदमुचरेत् ॥
यच्च कचन संस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम् ।
प्रेतानां तप्तयेऽक्षयमिदमस्तु यथासुखम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“महाव्याहृतिस्त्वनं परिधायोदकेन तु ।

अमृतोपस्तरणमसीत्यापोशनक्रियां चरेत्”—इति ।

बौधायनस्तु, सर्व्वमेतत् संयुज्याह,—“सर्व्ववशकावसानेषु प्रचा-
लित-पाणि-पादोऽपि आचम्य शुचौ संवृते देशे प्राङ्मुख उपरिष्ठ
उद्धृतमाद्रियमाणं भूर्भुवः स्तरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छेदम्यत् समानं
महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमन्त्रमुदकं परिषिञ्च्य सव्येन पाणिनाऽविमुञ्च-
्यमृतोपस्तरणमसीत्यपः पीत्वा पश्चात्नेन प्राणाऽतीर्ज्जुहेति; अङ्गायां
प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवोमाविशाप्रदाशाय प्राणाय स्वाहा,

* जुञ्ज्यात्ततः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† मध्यमांगामिका शून्यैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अपाने व्यानउदाने समाने निविष्ट इत्यादिना, यथालिङ्ग
मनुषङ्गः । एवं पश्चात्नेन, तृष्णीं भूयोवर्त्तयेत् प्रजापतिं मनसा ध्यायेत्,
अथाप्युदाहरन्ति,—

आसीनः प्राङ्मुखोऽग्नीयात् वाग्यतोऽन्वमकुत्सयन् ।

अस्कन्दयन्तन्मनाश्च* सुक्ताऽन्नं समुपस्पृशेत् ॥

सर्व्वभक्ष्यापूप-कन्द-मूल-फल-मांसानां दन्तैर्नावर्जयेत् । नातिसुहितः
अमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठादपः पीत्वाऽऽचान्तो हृदयदेशमभिमृशति;
प्राणानां यन्धिरसि रुद्रोमाविशान्तकस्तेनान्नेनाप्यायस्वेति । पुनराचम्य
दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं निश्रावयति,—

“अङ्गुष्ठमाचः पुरुषो अङ्गुष्ठं समाश्रितः ।

ईशः सर्व्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्”—इति ॥

ऊताश्रानुमन्त्रणमूर्द्धहस्तः समाचरेत्, अङ्गायां प्राणे निविश्या-
मृतं ऊतं प्राणमन्नेनाप्यायस्व, अङ्गायामपाने, अङ्गायां व्याने,
अङ्गायामुदाने, अङ्गायां समाने, निविश्यादिर्यथालिङ्गमनुषङ्गः† ।
ब्रह्मणि मन्त्रात्माऽमृतत्वायेत्यात्मानं योजयेत् सर्व्व-क्रतु-याजिनामा-
त्मयाजी विशिष्यते”—इति । विष्णुपुराणे,—

“अग्नीयात् तन्मनाभूत्वा पूर्व्वं मधुरं रसम् ।

लवणान्मौ तथा मध्ये कटु-तिक्तादिकांस्ततः ॥

* आस्कन्दयन्तन्मनाश्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अङ्गायामपाने निविश्यामृतं ऊतं व्यानमन्नेनाप्यायस्व अङ्गायामुदाने निविश्यामृतं
ऊतमुदानमन्नेनाप्यायस्व अङ्गायां समाने निविश्यामृतं ऊतं समानमन्नेना-
प्यायस्वेति यथालिङ्गमनुषङ्गः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

प्राग्द्वं पुरुषोऽग्नीयामध्ये च कठिनाशनः* ।

अन्ते पुनर्द्वाशी ॥ वलारोग्ये न मुञ्चति"—इति ॥

भोजने कवल-सङ्ग्रामाहापस्तनः,—

“अष्टौ पासासुनेर्भक्ष्याः षोडशारणवामिनः ।

द्वाविंशन्तु गृहस्थस्य क्षमितं ब्रह्मचारिणः”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“वक्त्र-प्रमाण-पिण्डांश्च यसेदेकैकशः पुनः ।

वक्त्राधिकन्तु यत् पिण्डमात्मोच्छिष्टं तदुच्यते ॥

पिण्डावशिष्टमसञ्च वक्त्र-निःसृतमेव च ।

अभोज्यं तद्विजानीयात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

सदा चात्यशनं नाद्यात् नातिहीनं च कर्हिचित् ।

यथाऽजेन व्यथा न स्यात् तथा भुञ्जीत नित्यशः”—इति ।

दृढमनुः,—

“पीत्वाऽपोऽशनमग्नीयात् पाच-दत्तमगर्हितम् ।

भार्या-भृतक-दासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत् द्विजः”—इति ।

उच्छिष्ट-शेषणन्तु घृतादि-व्यतिरिक्त-विषयम् । तदाह पुलस्त्यः,—

“भोजनन्तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।

अन्यत्र दधिसक्ताज्यं फलं क्षीरं च मध्वपः”—इति ।

एतच्च भोजनं सायं प्रातश्च कर्तव्यम् । तदुक्तं मनुना,—

* कठिनाशनम्—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पीत्वापोऽशनमग्नीयात्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ ततः,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

“सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुति-चोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्र-समो विधिः”—इति ।

गौतमः,—“सायं प्रातस्खन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत”—इति ।

उदाहृत-वचन-समूहेन प्रसिद्धं साङ्ग-भोजनं मूलवचने, “यो भुङ्क्ते”—

इत्यनूद्य वेष्टित-शिरस्वादिकं प्रत्यवायाभिधानेन निषेधयति । एतच्च

वर्ज्यान्तराणामप्युपलक्षणम् । तानि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि,—

“यस्तु पाणि-तले भुङ्क्ते यस्तु फुक्कार-संयुतम्” ।

प्रसृताङ्गुलिभिर्यथा तस्य गोमांसवच्च तत् ।

माजीर्णे भोजनं कुर्यात् कद्वानि वुभुक्षितः ॥

इत्यश्वरथयानेन्द्रमास्थितो नैव भक्षयेत् ।

अशानाभ्यन्तरस्थो वा देवालय-गतोऽथवा ॥

अयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ।

मार्द्रवासा मार्द्रशिरा नचायज्ञोपवीतवान् ॥

न प्रसारित-पादस्तु पादारोपित-पाणिमान् ।

स्व-बाहु-सव्य-संस्थश्च न च पर्यङ्कमास्थितः ॥

न वेष्टित-शिरास्यापि नोत्सङ्ग-कृत-भाजनः ॥

नैकवस्त्रोदृष्यमध्ये नोपानत्-कृत-पादकः ॥

न चर्मापरिसंस्थश्च चर्म-वेष्टित-पार्श्ववान् ॥

* फुक्कारवायुना,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यच्च,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ कुर्यान्नातिवुभुक्षितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ नोत्सङ्गकृतभोजनः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ नोपानत्कः सपादुकः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वास-शेषं न चाग्नीयात् पीत-शेषं पिवेन्न च ।
 शक-मूल-फलेषूणां दन्तच्छेदेन भक्षयेत् ॥
 वह्मनां भुञ्जतां मध्ये न चाग्नीयात्पराऽग्निः ।
 वृथा न विस्मयेदन्नं नोच्छिष्टं कुत्रचिद्भजेत्* ॥

वृहस्पतिः,—

“न सृष्टेदामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
 न पादौ न शिरोवस्त्रं न पदा भाजनं सृष्टेत्”—इति ।

उज्जनाः,—

“नादत्वा मिष्टां मग्नीयाद्बह्मनां चैव पश्यताम् ।
 नाग्नीयुर्वहवश्चैव तथाऽनेकस्य पश्यतः”—इति ।

आदित्यपुराणे,—

“नोच्छिष्टां ग्राहयेदाज्यं जग्धशिष्टं च? सन्धयेत् ।
 शूद्र-भुक्तावशिष्टं नान्द्राह्मण-स्थितं त्वपि”—इति ।

कूर्मपुराणे,—

“नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्धवत्तद्धृक् ।
 न भिन्न-भाजने चाद्यात् ॥ न भूम्यां न च पाणिषु ॥
 नोच्छिष्टो घृतसादद्यान्न मूर्ध्नां सृष्टन्नपि ।
 न ब्रह्म कीर्त्तयित्वाऽपि न निःशेषं न भार्यया ॥

* अन्न, नोच्छिष्टः कुत्रचिद्भजेत्,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† मृष्ट,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ नोच्छिष्टो,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ जग्धशिष्टं न,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ चैव,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

नान्यागारे न वाऽऽकाशे* न च देवालयादिषु”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“न भार्या-दर्शनेऽग्नीयान्नैकवासा न संस्थितः”—इति ।

यत्तु,—

“ब्राह्मणा सह योऽग्नीयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।

न तस्य दोषमिच्छन्ति नित्यमेव मनीषिणः ।

उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽग्नीयाद् ब्राह्मणः क्वचित् ॥

प्राथम्येन स विज्ञेयः संकीर्णं मूढचेतनः”—इति ।

न तत्सर्वथा दोषाभाव-प्रतिपादन-परं, कदाचनेति वचनात् ।

अतएवादित्यपुराणम्,—

“ब्राह्मणा भार्यया साङ्गं क्वचिद्भुञ्जीत चाध्वनि ।

असवर्ण-स्त्रियां साङ्गं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात्”—इति ।

वृद्धमनुरपि,—

“न पिवेन्न च भुञ्जीत द्विजः सद्येन पाणिना ।

नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिवेत् ॥

पिवतो यत् पतेन्नोयं भाजने सुख-निःसृतम् ।

अभोज्यं तद्भवेदन्नं भुक्त्वा भुञ्जीत किञ्चिदम् ॥

पीतावशेषितं तोयं ब्राह्मणः पुनरापिवेत्? ।

* नागारे च नवाकाशे,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अधोवर्णस्त्रिया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ मनुरपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ अन्न, ब्राह्मणो न पुनः पिवेत्,—इति पाठो भवितुं युक्तः । ‘पिवतो-यत्’—इत्यारभ्य, ‘पुनरापिवेत्’—इत्यन्तोपस्यः सुप्रतितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

पिवेद्यदि हि तन्मोहात् द्विजस्यान्धायणं चरेत्”—इति ।

अचिः,—

“तोयं पाणि-नख-स्पृष्टं-ब्राह्मणो न पिवेत् कश्चित् ।

सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं ममुरब्रवीत्”—इति ।

शातातपः,—

“उद्धृत्य वाम-हस्तेन यत्तोयं पिवति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“पानीयानि पिवेद्येन तत्पात्रं द्विजसत्तमः ।

अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद्धूमौ न निक्षिपेत्”—इति ।

शङ्खः,—“नानियुक्तोऽध्यासनस्थः प्रथममग्नीयान्नाधिकं दद्यान्
प्रतिगृह्णीयात्”—इति । शातातपोऽपि,—

“अध्यासनेपविष्टस्तु योभुङ्क्ते प्रथमं द्विजः ।

बहूनां पश्यतां प्राज्ञः पङ्क्त्या हरति किल्बिषम्”—इति ।

गोभिलः,—

“एक पङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।

यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं नाग्नीयुरितरे पुनः ।

मोहान्तु भुङ्क्ते यस्तत्र स सात्त्विकमाचरेत् ।

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् ॥

भोजने विप्र-कर्त्ताऽसौ ब्रह्महाऽपि तथोच्यते”—इति ।

* पाणिनखायेक,—इति शा० मुल्लके पाठः ।

† ध्यनु,—इति शा० मुल्लके पाठः ।

वाग्यमर्गं प्रक्रम्य पुराणे,—

“स्नास्यतो वरुणः शक्तिं जुहोतोऽग्निः श्रियं चरेत् ।

भुञ्जतो मृत्युरायुष्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतम्”—इति ।

यत्त्रिणोक्तम्,—

“मौनव्रतं महाकष्टं जङ्कारेणापि नश्यति ।

तथा सति महान् दोषः तस्मात्तु नियतश्चरेत्”—इति ।

तदेतत् काष्ठ-मौनाभिप्रायेण । एतच्च पञ्चाद्यासादर्वाग्विषयम् ।

तथा च दृढमनुः,—

“अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्वमकुत्सयन् ।

पक्ष यासान्महामौनं प्राणाद्यायायनं महत्”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“मौनी वाऽप्यथवाऽमौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः ।

भुञ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्टानि चर्चयेत्”—इति ।

शातातपोऽपि,—

“हस्त-दत्तानि चाक्षानि प्रत्यक्ष-लवणन्तथा ।

मृत्तिका-भक्षणञ्चैव गोमांसाशनवत् स्मृतम्”—इति ।

पैठीनसिः,—

“लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च ।

लोहं पेयञ्च विविधं हस्त-दत्तं न भक्षयेत् ॥

दर्श्या देयं घृताशक्तु समस्त-व्यञ्जनानि च ।

उदकं यच्च पक्वान्मं सोदर्या दातुमिच्छति ।

* नोच्छिष्टानि न चाक्षयेत्,—इति सु० मुल्लके पाठः ।

स भूण्णहा सुरापस्य स्तेयी च* गुरुतल्पगः"—इति ।

आश्वमेधिके,—

“उदक्यामपि चण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च ।

भुञ्जानो यदि पश्येत्तु तदन्नन्तु परित्यजेत् ॥

केश-कीटावपन्नश्च† सुख-मारुत-वीजितम् ।

अन्नं तद्राजसं विद्यात्तस्मान्नत् परिवर्जयेत्"—इति ।

कात्यायनः,—

“चण्डालपतितोदक्या-वाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः ।

मुञ्चीत प्रासमाचक्षु दिनमेकमभोजनम्"—इति ।

गौतमोऽपि,—

“काहलाभ्रामणयावणशुकस्योत्सूखलस्य च ।

एतेषां निगदं यावन्नावत्कालमभोजनम्"—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अप्येकपङ्क्त्या नाश्रीयाद्वाह्मणैः स्वजनैरपि ।

कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यदुरात्मनाम् ।

सर्वेषां तत्समं तावद्यावत् पङ्क्तिर्न भिद्यते"—इति ।

पङ्क्ति-भेद-प्रकारमपि सएवाह,—

“अग्निना भक्षणा चैव सम्भोग सलिलेन च ।

दारेण-चैव मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः"—इति ।

* सस्तेनो,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† केशकीटावपन्नश्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यमोऽपि,—

“उदकश्च तृणं भक्ष्यं दारं पत्न्यास्तथैव च ।

एभिरन्तरितं कृत्वा पङ्क्तिदोषो न विद्यते"—इति ।

तदेवं मूलवचनोक्त-वेष्टितशिरस्त्वादिवर्जनोपलक्षिता नियम-विशेषा दर्शिताः । दक्षिणामुखत्वं निषेधो नित्य-भोजन-विषयः । कास्ये तद्विधानात् । तथाच मनुः—

“आयुष्यं प्राप्नुवो भुङ्क्ते यश्च स्यं दक्षिणामुखः ।

अयं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते स्यतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः"—इति ।

गोभिलोऽपि दक्षिणामुखत्वं निषेधयति,—

“प्राङ्मुखावस्थितो विप्रो प्रतीच्यां वा यथासुखम् ।

उत्तरं पितृकार्यं तु दक्षिणाम्बु विवर्जयेत्"—इति ।

‘वाम-पाद-करः’ वामपादे करोयस्यासौ वामपादकरः । यो वामपादकरो भुङ्क्ते, यस्य स्थितो भुङ्क्ते, तैः सर्वैर्यहुक्तं तद्रक्षांसि मुञ्चते, न स्वयं प्राणान्निहोत्रादि-फलं प्राप्नोतीत्यर्थः । भुक्त्या राजस-गामिन्वं कूर्कपुराणेऽपि दर्शितम्,—

“योभुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः ।

शोपानत्कस्य यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम्"—इति ।

अभिप्रेतस्य भोजन-विधेरुदीच्याङ्गानि उच्छिष्टोदक-दानादीनि † कर्तव्यानि । तच्च देवतः,—

* विसर्जयेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† उक्त,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ उच्छिष्टोदकदानादीनि,—इति नास्ति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

“भुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात् किञ्चिदाचमन् ।

उच्छिष्टभागधेयेभ्यः शोदकं निर्व्वपेद्भुवि”—इति ।

तत्र, मन्त्रः,—

“रौरवेऽपुण-निलये पद्मार्चुद-निवासिनाम् ।

प्राणिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम्”—इति ।

गणव्यासोऽपि,—“तत्सूत्रः सस्मृतापिधानमसीत्यपः पीत्वा
तस्माद्देशाश्रमनामपस्त्य विधिवदाचमेत्”—इति । स चाचमनप्रकारो
देवलेन दर्शितः,—

“भुक्ताऽऽचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।

शोधयेन्मुख-हस्तौ च मृदद्भिर्धर्षणैरपि”—इति ।

तत्र धर्षणं तर्जन्या न कर्त्तव्यम् । तदाह गौतमः,—

“गण्डूवस्याय समये तर्जन्या वक्रशोधनम् ।

कुर्व्वीत यदि मूढात्मा रौरवे नरके पतेत्”—इति ।

व्यासः,—

“हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूवं यः पिवेद्विचक्षणः ।

स देवांस्य पिद्वंसैव ह्यात्मानस्यैव पातयेत्”—इति ।

“तस्मिन् नाचमनं कुर्यात् यत्र भाण्डेऽयं भुक्तवान् ।

यद्युत्तिष्ठत्यनाचानोभुक्तवानासनात्ततः ॥

ज्ञानं सद्यः प्रकुर्व्वीत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत्”—इति ।

* प्राणिनां सर्वभूतानां अक्षय्यमुपतिष्ठतु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† रौरवं नरकं व्रजेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ ‘इति’ शब्दोऽत्राधिकः प्रतिभाति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“अमृतापिधानमसीत्यपः पिवेत् * * * ।

आचान्तः पुनराचमेदायं गौरिति मन्त्रतः ।

द्रुपदां वा त्रिराष्टस्य सर्व-पाप-प्रणाशिनीम् ।

प्राणानां यन्धिरसीत्यालभेत् हृदयं ततः ॥

आचम्याङ्गुष्ठमानीय पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।

निश्चावयेद्भुक्त-जलमूर्द्ध-हस्तः समाहितः ॥

उतानुमन्त्रणं कुर्यात् अद्वायामिति मन्त्रतः ।

अष्टाक्षरेण ह्यात्मानं योजयेद्ब्रह्मणीति हि ।

सर्वेषामेवमङ्गानामात्म-यागः परः स्मृतः ॥

योऽनेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पदम्”—इति ।

अत्रिः,—

“आचाम्नोऽप्यशुचिस्तावद्यावत् पात्रमनुद्धृतम् ।

उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नो लिप्यते* मही ।

भूमावपि हि लिप्तायां तावत् स्यादशुचिः पुमान् ॥

आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीम्”—इति ।

जानातपोऽपि,—

“आचम्य पात्रमुत्सृज्य किञ्चिदार्द्रेण पाणिना ।

मुख्यान् प्राणान् ममाक्षभ्य नाभिं पाणि-तलेन च ॥

भुक्ता नैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना ।

पाणिं मूर्द्धि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः ॥

* नोभूयते,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

ज्ञातिश्रेष्ठं समाप्नोति प्रयोग-कुशलोनरः"—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“स्वस्वः प्रज्ञान-चित्तस्तु कृतासन-परिग्रहः ।

अभीष्ट-देवतानास्तु कुर्वीत स्मरणं नरः ॥

अग्निराप्ययथेद्वातुं पार्थिवं पवनेरितः ।

इमावकाशो नभसा जरयेदस्तु मे सुखम् ।

अथं वक्ष्याय मे भूमेरपामन्यनिलस्य च ॥

भवन्नेतत् परिणतं* ममास्वव्याहतं सुखम् ।

प्राणोपायसमानानामुदानयानयोस्तथा ॥

अथं पुष्टिकरश्चास्तु ममास्वव्याहतं सुखम् ।

अग्निरग्निर्वज्रवानस्तु

भुक्तं मयाऽथं जरयत्वश्वेवम् ।

सुखं ममैतत् परिणाम-सम्भवं

अक्षय्यरोगं मम चास्तु देहे ॥

विष्णुः समसोन्द्रिय-देह-देही

प्रधानभूतो भगवान् धर्मेकः ।

सत्येन तेनाश्रमश्रेष्ठमश्रमं

आरोग्यदं स्यात् परिणाममेतु ।

विष्णुर्यथा तथैवाथं परिणामस्य वै तथा ।

* परिणतौ,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† सुखस्य मे तत्,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ विष्णुरात्मा तथैवाथं परिणामस्तथैवच,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सत्येन तेन मे भुक्तं* जीर्यत्वश्वमिदन्तथा ।

इत्युच्चार्य स्व-हस्तेन परिमृज्य तथोदरम् ॥

अनायास-प्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः"—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“भूयोऽप्याश्रम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूल-भक्षणम्”—इति ।

तत्र वसिष्ठः,—

“सुपूगं च सुपर्णञ्च सुचूर्णेन समन्वितम् ।

अदत्त्वा दिज-देवेभ्यः ताम्बूलं वर्जयेदुधः ।

एक-पूगं सुखारोग्यं द्विपूगं निष्कलम्भवेत् ॥

अतिश्रेष्ठं त्रि-पूगञ्च अधिकं नैव दुष्यति ।

पर्ण-मूले भवेद्वाधिः पर्णायै पाप-सम्भवः ॥

चूर्ण-पर्णं हरेदायुः† शिरा बुद्धि-विमाश्रिनी ।

तस्मादयञ्च मूलञ्च शिराश्चैव‡ विशेषतः ॥

जीर्ण-पर्णं॥ वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेदुधः” ।

यदिदं भोजनं निरूपितं, तद्गृहण-काले प्रतिषिद्धम् । तदाह मनुः,—

“चन्द्र-सूर्य-ग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्त-ग्रयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा॥ परेऽहनि”—इति ।

* मद्भुक्तं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सुसंयुतम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ हरेत्वायुः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ शिराश्चैव,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ चूर्णपर्णं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ दधदद्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

ग्रहे ग्रहण-काले, सूर्यमारभ्य मोक्षण-पर्यन्तो ग्रह-कालः । तस्मिन् काले न भुञ्जीत, किन्तु राज्ञा चन्द्र-सूर्ययोः मुक्तयोः सतोः पश्चात् स्वात्मा भुञ्जीत । यदा तु यस्तास्तमयस्तदा परेद्युः विसृज्यौ तौ दृष्टा भुञ्जीत । न केवलं ग्रहण-काले भोजनाभावः, किन्तु ग्रहणात् प्रागपि । तदाह व्यासः,—

“ग्राह्यात् सूर्य-ग्रहात् पूर्वमहि सायं शशि-ग्रहात् ।

ग्रह-काले च नाग्नीयात् स्वात्माऽग्नीयाच्च मुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।

अमुक्तयोरक्षगधोरथ दृष्ट्वा परेऽहनि”—इति ।

पूर्व-काले भोजन-निषेधे विशेषमाह वृद्धवशिष्ठः,—

“ग्रहणन्तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि धामतः ।

भुञ्जीतावर्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रहरादधः ॥

रवेस्त्वावर्तनादूर्ध्वमर्ध्यागेव निशीयतः ।

चतुर्थे प्रहरे चेत् स्वात् चतुर्थ-प्रहरादधः”—इति ।

रात्रौ प्रथमात् धामादधि ऊर्ध्वं ग्रहणं चेत्, आवर्तनात् मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत; रात्रि-पश्चिम-धामे चेत्, रात्रि-प्रथम-धामादूर्ध्वं भुञ्जीत; अक्षचतुर्थ-प्रहरे रवि-ग्रहसेत्, रात्रेः चतुर्थ-प्रहरादधो भुञ्जीतेत्यर्थः । निशीथो मधरात्रिः । मध्याह्नादूर्ध्वं रवि-ग्रहणं चेत्, मध्य-रात्रादूर्ध्वमेव भुञ्जीतेत्यर्थः । शशि-ग्रहणे धाम-त्रयेण व्यवधान-मपेक्षितं, सूर्य-ग्रहे तु धाम-चतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः । तथाच वृद्ध गौतमः,—

“सूर्य-ग्रहे तु नाग्नीयात् पूर्वं धाम-चतुष्टयम् ।

चन्द्र-ग्रहे तु धामांस्त्रीन् वाल-वृद्धातुरैर्विना”—इति ।

वालि-वृद्धातुर-विषये मत्स्यपुराणे,—

“अपराहे न मध्याहे मध्याहे चेन्न सङ्गवे ।

सङ्गवे ग्रहणं चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनञ्चरेत्”—इति ।

समर्पणं तु भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन*,—

“चन्द्र-सूर्य-ग्रहे भुक्ता प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्ता चिरात्रेणैव शुद्ध्यति”—इति ।

शशि-ग्रहणे धाम-त्रयेणापवादमाह वृद्धवशिष्ठः,—

“यस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्”—इति ।

यस्तास्तमये विशेषमाह शृङ्गः,—

“यस्तावेवास्तमानन्तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ।

तयोः परेद्युस्तदये स्वात्माऽभ्यवहरेन्न”—इति ।

वृद्धगार्गीऽपि,—

“सन्ध्या-काले यदा राजर्षसते शशि-भास्करौ ।

तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“आहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्य-ग्रहोद्यदा ।

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम्”—इति ।

ननु, मेघाद्यन्तर्हाने चानुषं दर्शनं न सम्भवति इति चेत्†, दर्शन-ब्रह्मेन शास्त्र-विज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । तदाह वृद्धगौतमः,—

* याज्ञवल्क्येन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र,—इति चेन्न,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

“चन्द्र-सूर्य-ग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।

राहोर्विमुक्तिं विशाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम्”—इति ।

एवं तर्हि, परेद्युर्दद्यात् प्रागपि शास्त्र-विज्ञान-सम्भवाद् यस्ता-
समयेऽपि तथैव भोजनं प्रसज्येत । तत्र,

“तयोः परेद्युर्दद्ये स्नात्वाऽभ्यवहरेन्नरः” ।

अहोरात्रं न भोक्तव्यम् * * *”—इति

वचन-द्वयेन * तदप्रसक्तः । यत्तु स्कन्दपुराणे,—

“यदा चन्द्र-ग्रहस्तात, निशीयात् परतोभवेत् ।

भोक्तव्यं तात, पूर्व्याह्ने नापराह्ने कथञ्चन ॥

पूर्व्यं निशीयात् ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत् ।

तदा दिवा न कर्त्तव्यं भोजनं शिखि-वाहन” —इति ।

तदिदं याम-पद्याभिप्रायकं, “चन्द्र-ग्रहे तु यामास्तीन्”—इति
विशेषस्य दृढगौतमेनाभिधानात् । पाप-क्षय-कामोद्यम-दिनमुप-
वसेत् । तदाह दक्षः,—

“अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्य-ग्रहे तथा ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते”—इति ।

पुत्री तु नोपवसेत् । तदाह नारदः,—

“संकान्थामुपवासञ्च कृष्णिकादग्नि-वासरे ।

चन्द्र-सूर्य-ग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही”—इति ।

यस्तासमये तु पुत्रिणोऽप्युपवासएव, “अहोरात्रं न भोक्तव्यम्”—

* तत्र, तयोः परेद्युर्दद्येभ्यवहरेदहोरात्रं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयेन,
—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

—इति भोजन-प्रतिषेधात् । कश्चित्तु ग्रहण-विशेषे स्नानादिकं न
कर्त्तव्यम् । तदुक्तं घटचिंशमते,—

“सूर्य-ग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्र-ग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कश्चित्”—इति ।

एतच्च भू-भाग-विशेष-व्यवस्थितानां यास-मोक्ष-दर्शन-योग्य-
त्वाभावे द्रष्टव्यम् ।

॥०॥ इति भोजन-प्रकरणम् ॥०॥

इत्थं निरूपितेन भोजनान्तेन कर्त्तव्यजातेनाहः पञ्चम-भाग-
मतिवाहयेत् । एतेन भाग-पञ्चक-कृत्याभिधानेनावशिष्ट-दिवस-
कर्त्तव्यजातमुपलक्षणीयम् । तत्र कर्त्तव्यजातं दक्षेण दर्शितम्,—

“भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदहं परिणामयेत् * ।

इतिहास-पुराणाद्यैः षष्ठ-सप्तमकौ नयेत् ।

अष्टमे लोक-यात्रा तु वशिःसन्ध्यान्ततः पुनः”—इति ।

अग्निः,—

“दिवा स्नायं न कुर्वीत स्त्रियश्चैव परित्यजेत् ।

आयुःशीला दिवा निद्रा दिवा स्त्री पुष्ट-माग्निनी ।

इतिहास-पुराणानि धर्म-शास्त्राणि चाभ्यसेत् ॥

वृथा विवाद-वाक्यानि परिवादञ्च वर्जयेत्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“अनायास-प्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतश्चितः ।

* परिणामयन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सन्धास्त्रादि-विनोदेन सन्धार्गाद्विरोधिना * ॥

दिनं नयेततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः—इति ।

थाश्वत्थोऽपि,—

“अहः-शेषं समासीत त्रिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां ज्ञत्वाऽग्नीसानुपास्य च ।

भृत्यैः परिवृतो भुक्ता नातिदृष्टोऽथ संविशेत्”—इति ॥

उपास्य चेति सकारेण वैश्वदेवादिकं समुचिनेति । सायंसन्ध्या-
शेमा नित्यपितौ । वैश्वदेवादौ कश्चिदिशेषो विष्णुपुराणे दर्शितः,—

“पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेव-निमित्तं वै पत्न्या साहूँ वक्षिं हरेत् ॥

तत्रापि सपत्न्यादिभ्यस्तथैवास्त्रं विमर्जयेत् † ।

अतिथिं चागतं तत्र स्वमतया पूजयेदुधः ॥

दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।

तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योदये विमुखे गते ॥

तस्मात् स्व-मतया राजेन्द्र, सूर्योदयमतिथिं नरः ।

पूजयेत्, पूजिते तस्मिन् पूजिताः सर्व-देवताः !

कृत-पादादिभ्यश्च भुक्ता सायं ततो गृही ॥

अष्टैक्यामस्तुडिता ‡ ततोदाहमयीं नृप”—इति ।

॥०॥ इत्यहःशेषादि-कृत्यम् ॥०॥

* नासन्धास्त्रविनोदेन सन्धार्गार्थविरोधिना,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तथैवास्त्रविमर्जनं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ अष्टैक्यामस्तुडिता,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

अयन-प्रकारमाह * हारीतः,—“सुप्रचालित-वरण-तलो रक्षां
कृत्वा उदक-पूर्व-घटादि-मङ्गलोपेत-आत्माभिरुचितामनुपहतां सू-
चामां पठन् † अय्यामधिष्ठाय रात्रिसुप्तं जपित्वा विष्णुं नमस्कृत्य
‘सर्पापसर्प भद्रन्ते’,—इति श्लोकं जपित्वा इष्ट-देवता-स्मरणं कृत्वा
समाधिमाख्यायान्यांश्चैव वैदिकान् मन्त्रान् सावित्रीं च जपित्वा मङ्गल्यं
श्रुतं मङ्गलं प्रदृष्ट्वान् दक्षिणाग्निराः स्वपेत्”—इति । दक्षिणाग्निराः,—
इति प्रदर्शनार्थम् । तथाच विष्णुपुराणम्,—

“प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा नृप ।

सदैव स्वपतः पुंशोविपरीतन्तु रोगदम्”—इति ।

गार्ग्योऽपि,—

“स्वगेहे प्राक्शिराः शेते आशुर्थे दक्षिणाग्निराः ।

प्रत्यक्शिराः प्रवासे च न कदाचिदुदक्शिराः”—इति ।

पुराणेऽपि ‡,—

“रात्रिसुप्तं जपेत् स्वप्ता सर्वान् च सुखमाचिनः ।

नमस्कृत्वाऽथ विष्णुं समाधिस्यः स्वपेन्निद्रि”—इति ।

सुखमाचिनोऽपि गार्गवेन § दर्शिताः,—

“अगस्त्योमाधवश्चैव सुचकुन्दो ॥ महासुनिः ।

* अथाहः शेषादिकृत्यं । तत्र अयनप्रकारमाह,—इति स० शा० पुस्त-
के पाठः ।

† सूत्रा प्राञ्जानिति पठन्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ विष्णुपुराणेऽपि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ गोभिलेन,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ अगस्त्योमाधवश्चैव सुचिकुन्दो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

कपिलो मुनिरासीकः * पचैते सुखशायिनः"—इति ।

अयने वर्जनीयानाह मार्कण्डेयः,—

“शून्यास्तथे अशाने च एकदशे चतुष्यथे ।

महादेव-गृहे वाऽपि मातृ-वेम्बनि न स्तपेत् ॥

न यत्त-नागायतने स्कन्द-सायतने तथा ।

कूट-आयासु च तथा वर्जरा-सोष्ट-पांशुषु ॥

न स्तपेत् तथा गर्भे† विना दीर्घा कथञ्चन ।

धान्य-गो-विप्र-देवानां गुरुणाश्च तथोपरि ॥

न चापि भग्न-अयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ।

नार्द्रवासा न मग्नश्च‡ गोक्षरा-स्थित-मस्तकः ॥

माकाशे सर्वशून्ये च न च सैत्यद्रुमे तथा"—इति ।

विष्णुरपि,—“नार्द्रवासाः स्तपेत्-पलाश-अयने न पञ्च-दारु-कृते
न-भग्न-अयने न विषुद्दग्धे नाग्निगृहे न बालमध्ये न चारिमध्ये न
धान्ये न गुरु-ऊताग्र-सुराणांमुपरि † नोच्छिष्टे न दिवि”—इति ।
विष्णुपुराणेऽपि,—

“नाविशाला न वै भग्ना नासर्मा मलिनां न च ।

न च जलमयीं प्रयामधितिष्ठेदनास्तुताम्”—इति ॥

उपनिषद्,—“न तैलाभक्त-गिराः स्तपेत्-आदीक्षितः कृष्णचर्मणि”—इति ।

* मुनिरासीकः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तठाकान्ते—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ नार्द्रवासानमन्त्रेव,—इति भा० पुस्तके पाठः ।

§ न गो-ऊताग्र-मुखांशुपरि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

इति,—

“प्रदोष-पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यास-रतेनयेत् ।

यामद्वयं अयानस्तु ब्रह्मभूयाथ कल्पते”—इति ।

‘सन्ध्यास्नानम्’—इत्यारभ्य, ‘योवेष्टितगिराः’—इत्यनेन पन्थ-
सन्दर्भेण श्रुत्युपलक्षण-आध्यात्मिकं संचिष्य निरूपितम् । एतस्य करणे
श्रेयः अकरणे तु प्रत्यवायः । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“इत्थं तदखिलं प्रोक्तमहन्वहनि वै मया ।

ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्ग-फल-प्रदम् ॥

नास्तिक्यादयवाऽऽलस्याद्ब्राह्मणो न करोति यः ।

स याति नरकान् घोरान् काकयोमौ प्रजायते ॥

नान्योविमुक्तये पन्था मुक्ताऽऽश्रम-विधिं स्वकम् ।

तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः”—इति ॥

इत्यथ, ‘स्वकर्माभिरतः’—इत्यनेन ब्राह्मणस्य साधारणधर्मा-
स्मिन् * तत्राध्यनादि-साधारण-धर्म-प्रसङ्गागतमाह्निकं परिसमा-
येदानीं प्रकृतानेव क्रम-प्राप्तानभिषिक्तस्य शचियस्य साधारणधर्मा-
नाह,—

अव्रता ज्ञानधीयानाः यच्च भैक्ष्यचरा द्विजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौर-भक्त-प्रदो हि सः ॥ ६० ॥

शचियो हि प्रजारक्षन्† शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् ।

निर्जित्य पर-सैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥ ६१ ॥

* साधारणधर्मो निरूपितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† रक्षन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

पुष्पमात्रं विचिनुयामूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवरामे न यथाऽङ्गार-कारकः ॥६२॥ इति ॥

दिविधो हि राजधर्मः, दुष्ट-शिक्षा शिष्ट-परिपालनश्च । तच्चाद्येन
श्लोकेन दुष्ट-शिक्षा प्रतिपाद्यते । अतश्चन्देनात्र ब्रह्मचारि-कर्तृकं
मध्वादि-वर्जनमभिप्रेतम् । तथा च याज्ञवल्क्यः, “अतमपीडयन्”—
इत्युक्त्वा विवक्षितं तद्व्रतं स्पष्टीचकार,—

“मधु-मांसाज्जनेच्छिष्ट-शुक्ल-स्त्री-प्राणिहिंसनम् ।

भास्करालोकनास्त्रील-परिवादांश्च वर्जयेत्”—इति ।

यदा, स्व-गृह-प्रसिद्धानि प्राजापत्यादीनि चत्वार्येव व्रतशब्दा-
भिधेयानि । तदुभयविध-व्रत-रहिताः स्वाध्यायमयनधीयाना ब्रह्म-
चारिणो यत्र ग्रामे भैक्ष्यमाचरन्ति, तं ग्रामं दण्डयेत् । यतः, स
ग्रामस्थैर-सदृशेभ्यो भक्तमन्त्रं प्रयच्छति । अनेन वचनेन विहितम-
नुतिष्ठतां प्रतिषिद्धमनुतिष्ठतां सर्वेषां राज्ञा दण्डनीयत्वमुप-
लक्ष्यते । अतएव नारदः,—

“यो यो वर्षोऽवहीयेत यद्योद्रेकमनुव्रजेत् ।

तं तं दृष्ट्वा स्तुतोमार्गात् प्रच्युतं स्थापयेत्पथि”—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“अग्रास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्म्मसु ।

प्रसमीक्ष्यात्मना राजा दण्डं दण्डोषु पातयेत् ॥

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।

स्वधर्मावकितान राजा विनीय स्थापयेत्पथि”—इति ।

मनुरपि,—

“पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

मादण्ड्योनाम राज्ञोऽस्ति यस्त्वधर्मेण तिष्ठति”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अपि भ्राता सुतोभार्या श्वशुरोमातुलोऽपि वा ।

मादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात्”—इति ।

दण्ड्य-दण्डनं प्रशंसति याज्ञवल्क्यः,—

“यो दण्ड्यान् दण्डयेद्राजा सम्यग्बन्धांश्च घातयेत् ।

दृष्टं स्यात् क्रतुभिस्तेन समाप्त-वर-दक्षिणैः”—इति ।

अदण्ड्य-दण्डनं निषेधयति मनुः,—

“अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अथशोभददाप्नोति मरकच्चैव गच्छति”—इति ।

दण्डश्च द्विविधः, शारीरोऽर्थ-दण्डश्च * । यथाऽऽह नारदः,—

“शारीरश्चार्थ-दण्डश्च † दण्डश्च द्विविधः स्मृतः ।

शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्त्तितः ॥

काकिन्यादिस्त्वर्थ-दण्डः ‡ सर्वस्वान्तस्तथैव च”—इति ।

राज्ञोदण्डयितृत्वं महता प्रबन्धेन सम्भावयति मनुः,—

“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतोविद्रुते भयान् ।

रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥

* शारीर आर्थिकश्चेति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† शारीर आर्थिकश्चेति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कयादिस्त्वर्थदण्डस्तु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

इन्द्रानिखयमार्काणामग्रेषु वरुणस्य च ।
 चन्द्र-विजयेष्वेव मातानिर्हृत्य ग्रास्यतीः ॥
 यक्षादेर्षां सुरेन्द्राणां माताभ्योनिर्मितेनृपः ।
 तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
 तपत्यादित्यवधैव चतुर्वि च मर्गासि च ।
 न सैनं भुवि प्रकोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् * ॥
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
 स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
 बालोऽपि नावमन्मथो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता क्षीवा नररूपेण तिष्ठति ॥
 एकमेव दक्षत्यग्निर्नरं दुरूपसर्पिणम् ।
 कुलन्दसति राजाग्निः स-पशु-द्रव्य-सञ्चयम् ॥
 कार्यं सोऽवेक्ष्य वृत्तिश्च देश-कालौ च † तत्सतः ।
 कुरुते धर्म-सिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥
 यस्य प्रसादे पद्माऽऽसौ विजयस्य पराक्रमे ।
 मृत्युस्य वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥
 यस्य तं देष्टि सकोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
 तस्य ह्यश्व विनाशाय राजा प्रकुरुते मगः ॥
 तस्माद्भूममभीष्टेषु ‡ सत्यं पश्येन्नराधिपः ।

* यः कश्चिदभिवीक्षितुम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† देशं कालञ्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ तस्माद्भूमौऽप्यभिष्टेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अनिष्टस्याप्यनिष्टेषु तद्वर्षं न विचालयेत् ॥
 तस्यार्थं सर्वभूतानां गोपारं धर्ममात्मनः ।
 ब्रह्मा-तेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्वमीश्वरः ॥
 तं राजा प्रणयेद्दण्डं * चिवर्गेणाभिवर्द्धते—इति ।

महाभारते,—

“परोक्षादेवताः सर्वा राजा प्रत्यक्ष-देवता ।
 प्रसादस्य प्रकोपस्य प्रत्यक्षो यस्य † दृश्यते ॥
 राजा माता पिता सैव राजा कुलवर्ता कुलम् ।
 राजा सत्यस्य धर्मस्य राजा हितकरो नृणाम् ॥
 कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा काल-कारणम् ।
 इति ते संशयोमाभूद्राजा कालस्य कारणम् ।
 राज-मूलोमहाराज, धर्मोलोकस्य रक्ष्यते ॥
 प्रजा राज-भयादेव न खादन्ति परस्परम्”—इति ।

ननु, ‘दण्डयेद्राजा’—इति भूपालस्यापि दण्डयितृत्वमुक्तम्,
 तत्कथं क्षत्रियस्यासाधारण-धर्मः ? मैवं, राजशब्दस्य क्षत्रिय-विषय-
 त्वेनावेक्ष्यधिकरणे निर्णीतत्वात् । तथाहि,—

द्वितीयाध्याये अवेक्ष्यधिकरणे श्रूयते,—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्व-
 पति हिरण्यं दक्षिणा”—इत्यादिना राजकर्तृके राजसूये अवेष्टिनाम-
 केष्टिं प्रकृत्य, “यदि ब्राह्मणोयजेत वार्षस्पत्यं मध्ये विधायाऊर्तिं ऊत्वा
 तमभिधारयेत्, यदि राजन्यऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवम्”—इति ।

* प्रणयन् धर्मं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यच्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तत्र संशयः; किं ब्राह्मणादीनामवेष्टौ प्राप्तानां वर्णानां राज-
सूत्रे अधिकारः, उत क्षत्रियस्यैव ? इति । तदर्थं च, किं राजशब्दः
कथाणामपि वर्णानां वाचकः, किं वा क्षत्रियस्यैव ? इति । ततोऽपि
पुनर्विचारयितव्यम्; किं राजशब्दो राज्य-योग-निमित्तः, क्षत्रियत्व-
निमित्तो वा ? इति । तत्र, राजशब्दो राज्य-योग-निमित्तएव, आर्य-
प्रसिद्धेः सर्वलोक-प्रसिद्धत्वादविगानाच्च । न तु क्षत्रियत्व-निमित्तः,
अनार्य-प्रसिद्धेरार्य-प्रसिद्धापेक्षया दुर्बलत्वात् । द्रविडेषु विगानात् ।
तदन्येष्वप्रसिद्धेषु । तत्र स्यात्* राज्य-योगात् राजानस्त्वयोऽपि भवन्ति ।
राज्यपदन्तु, कृत्वा जनपद-रक्षणे वर्तन्ते ; न राज-योगमपेक्षते ।

ननु, 'कर्मणि'—इत्यधिकृत्य, "पत्यंशपुरोहितादिभ्योयक्"—
इति वचनात् राजशब्दस्य तत्र पाठादाचाराच्च स्मृतेर्वलीयस्त्वात्
राज-योगएव राज्यपद-प्रवृत्ति-निमित्तमिति चेत् । लोक-प्रयोग-
स्यैव शब्दार्थावधारणे प्रमाणत्वात् स्मृतेरपि सएव मूलं नान्यत् ।
प्रयोगाच्च राज्यशब्दस्यैव स्वातन्त्र्यं तन्निमित्तत्वं च राजशब्दस्याव-
गम्यते । ततस्तदनुसारेण, स्मरणं शब्दापशब्द-विभाग-मात्र-परं व्या-
ख्येयम् । अतस्तथाणामपि राजपदाभिधेयत्वेन राजसूत्रे प्राप्तानां
निमित्तार्थानि अवधानि । 'यदि' शब्दोऽपि, राजशब्दस्य राज्य-
योग-निमित्तत्वे प्रमाणम् । अन्यथा, प्राप्यभावात् 'यदि' शब्दो-
ऽनुपपन्नः स्यात् । वैदिकस्य निर्देशः स्मृतेरपि वलीयान् । तस्मात्,
निमित्तार्थानि अवधानि,—इति प्राप्ते ब्रूमः ।

न तावद्वैदिक-निर्देशादत्र निर्णयः शक्यते, अन्यथाऽपि तत्-

* अत्र, तस्मात्,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

सङ्गावात् । 'राजानमभिषेचयेत्'—इति ह्यभिषेक-विधौ प्रागेव
राज्य-योगाद्राजशब्दस्य* क्षत्रियमात्रएव प्रयुक्तः । तेन, कृत्मेव राज-
पदं निर्णीयते । 'यदि' शब्दस्तु, निपातत्वाद् यथाकथञ्चिदपि नियमो
न दुष्यति,—इति । स्मरणाच्च स्वतन्त्रमेव राजपदम् । नच तस्य
निर्मूलत्वं, द्रविड-प्रयोगस्यैव मूलस्य सम्भवात् । अतो न यथार्थत्वे
स्मरणस्य प्रमाणमस्तीति तेनैवाभियुक्त-प्रणीतेनाचारस्य सम्भवात् गौण-
भ्रान्त्यादि-प्रयोग-प्रसूतस्य बाधात् राज-योगेन राज्यशब्दः, स्वतन्त्रस्तु
राजशब्दः क्षत्रिय-वचन इति ब्राह्मणादेरवेष्टौ प्राप्यभावात् प्रापकानि
वचनानि,—इति । एवमत्रापि राजशब्दः क्षत्रिय-परः† ।

ननु, जन-रक्षणाद्राजत्वं महाभारतेऽभिहितम्,

"रक्षणात् खलु राजत्वं प्रजानां पालनादपि"—इति ।

वाङ्, सम्भवत्येवं क्षत्रियस्यापि रक्षकत्वं, 'क्षत्रियोहि'—इत्यनेन
द्वितीयश्लोकेन शिष्ट-पालनरूपो धर्मो विधीयते॥ राज-धर्मेषु प्रजा-
रक्षणस्य‡ प्राधान्येन विवक्षितत्वात् प्रथमं प्रजारक्षणमित्युक्तम् ।
अतएव याज्ञवल्क्यः,—

"प्रधानः क्षत्रिये धर्मः** प्रजानां परिपालनम्"—इति ।

* राजशब्दः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† नयने,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ अतो नायथार्थत्वे,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

§ 'तथाहि'—इत्यारभ्य, 'क्षत्रियपरः'—इत्यन्तोऽयम् । मुद्रितातिरिक्त-
पुस्तकेषु न दृश्यते ।

॥ धर्मो निरूप्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ प्रजारक्षणस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

** प्रधानं क्षत्रिये कर्म,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

मनुरपि तदेवादौ प्रदर्शयति,—

“प्रजानां रक्षणं दानमिध्याऽध्ययनमेव च ।

विषयेष्वप्रसक्तिश्च कचियस्य समादिशत्”—इति ।

ज्ञानिपर्वण्यपि,—

“नृपाणां परमोधर्मः प्रजानां परिपालनम् ।

निर्दिष्ट-फल-भोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥

वर्णानामाश्रमाणाञ्च राजा भवति पालकः ।

स्त्री स्त्री धर्मे नियुज्जानः प्रजाः स्त्राः पालयेत् सदा ॥

पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।

सम्यक् पालयिता भागं धर्मस्याप्नोति पुष्कलम् ॥

यजते यदधीते च यददाति यदर्चति ।

राजा षड्भाग-भाक् तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥

सर्व्यासैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत् ।

उत्पानेन प्रसादेन पूजयेत्तपि धार्मिकान् ॥

राजा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्व्वेण पूज्यते ।

यद् यदाचरते राजा तत् प्रजानाञ्च रोचते”—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“वत्स, राक्ष्याभिषिक्तेन प्रजारक्ष्यमादितः ॥

कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्मस्य महीभृता ।

पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ॥

सम्यक् पालयिता भागं धर्मस्याप्नोति पुष्कलम्”—इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

“यदक्ता कुर्वते धर्मं प्रजाधर्मेण पालयन् ।

दश-वर्ष-सहस्राणि तस्य भुङ्क्ते महत्फलम्”—इति* ।

मनुरपि,—

“सर्व्वतो धर्म-षड्भागो राजो भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि षड्भागो भवत्येव क्षयरक्षतः† ॥

रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वर्धास्य घातयन् ।

यजतेऽहरहर्षज्ञैः सहस्र-शत-दक्षिणैः ॥

योऽरक्षन्मलिमादत्ते करं शुल्कञ्च पार्थिवः ।

प्रीतिं भोगं च दण्डञ्च स सद्योनरकं प्रयेत्” ॥

रक्षणीयाश्च प्रजाभयमापन्नाः, भयञ्च तासां द्वेधा सम्पद्यते ; चोर-
व्याघ्रादिभ्यः पर-सैन्येभ्यो वा । अतस्तदुभय-निवारणाय, ‘प्रदण्डवान्’
—इति, ‘परसैन्यानि निर्जित्य’—इति चोक्तम् । एतच्च निवारणं
कचियस्यैव कुतोऽसाधारणमित्याशङ्क्य तद्वेतुत्वेन शस्त्रपाणित्वं वर्णितम् ।
तच्च कचियस्यैव । तथाच मनुः,—

“शस्त्रास्त्रभृतत्वं कचस्य वणिक्-पशु-कृषिर्विज्ञः ।

आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं जगुः”—इति ।

आनुशासनिनोऽपि कचियं प्रकृत्य पद्यते,—

“उत्साहः शस्त्रपाणित्वं तस्य धर्मः समातनः” ।

* ‘इति’ शब्दो नास्ति सु० पुस्तके ।

† ‘मनुरपि’—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

‡ नास्तीदमर्जं सु० पुस्तके ।

§ शस्त्रजीवित्वं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

ब्रह्मपाणित्वेन च युद्धोपकरणानि सर्वानुपलब्धये । तानि च
शान्तिपर्वणि दर्शितानि,—

“यद्यसोमाराः खड्गाः निशिताश्च परश्वधाः ।

फलकान्यथ वर्षाणि परिकल्प्यान्वनेकशः” ॥

‘प्रदण्डवान्’—इत्यनेन चौरादि-शिक्षा विवक्षिता । यद्यप्येषा
पूर्ववचनएवोक्ता, तथापि तत्र प्राधान्येन प्रतिपादिता, अत्र तु
प्रजारक्षण-साधनत्वेनेति न पौनरुक्त्यम् । दण्ड-प्रकारमाह मनुः,—

“अनुबन्धं परीक्ष्याथ देश-कालौ च तत्त्वतः ।

सापराधमद्यालोच्य दण्डं दण्डोषु पातयेत्” ॥

विष्णुः,—

“आमःत्वपि तथाऽन्येषु ज्ञात्वा जातिं धनं वयः ।

दण्डन्तु प्रणयेद्राजा सामन्त-ब्राह्मणैः सह”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“वाग्धिमन्धः स्वकश्चैव चतुर्हो कल्पितोदमः ।

पुरुषे दोष-विभवं ज्ञात्वा संपरिकल्पयेत् ॥

गुरुन् पुरोहितान् विप्रान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

विवादिनेनराक्षान्यान् दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत् ॥

महापराध-धुक्तांश्च बध-दण्डेन दण्डयेत्” ।

तथा कात्यायनः,—

“मित्रादिषु प्रयुज्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् ।

यथोक्तं तस्य तत्कुर्युरनुक्तं साधु-कल्पितम् ॥

अधार्मिकं चिभिर्व्याघैर्निष्ठहीयात् प्रयत्नतः ।

निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च”—इति ।

मनुः,—

“दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

त्रिषु वर्णेषु तानि स्थुरचतो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चतुर्नासे च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥

मौण्ड्यं प्राणान्तिकोदण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

पुरुषाणां कुलीनाणां नारीणाञ्च विशेषतः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“जगत् सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम् ।

तस्मात्तस्य बध्ना राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

अवध्यान् ब्राह्मणानाहुः सर्वपापेष्ववस्थितान् ।

यद्यदिप्रेषु कुशलं तत्तद्राजा समाचरेत् ॥

राष्ट्रादेनं वह्निः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“एवं धर्म-प्रवृत्तस्य राज्ञोदण्डधरस्य च ।

यशोऽस्मिन् प्रयते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः”—इति ।

पर-सैन्य-निर्जयस्तु शान्तिपर्वणि दर्शितः,—

“सैन्ये वा मार्गशीर्षे वा सेनायोगः प्रशस्यते ।

पक्षशस्या हि पृथिवी भवत्यनुमती तथा” ॥

नैवातिशीतोनात्युष्णः कालोभवति भारत ।

* तदा,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

तस्मान्नदा योजयित परेवां व्यसनेषु वा ॥
 एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः पर-वाधने ।
 जलवाक्पुष्पाभ्यासः समोगम्यः प्रशस्यते ॥
 चारैः सुविदिताभ्यासः* कुशलैर्वगोचरैः ।
 सप्तर्षिन् पृष्ठतः कृत्वा युद्धोचुरचलादिव ॥
 यतोवायुर्यतः सूर्यो यतः प्रकस्ततो जयः ।
 अकर्मामनुदकाममर्थ्यादामलोष्टकाम् ॥
 अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशलाजनाः ।
 समा निरुदका चैव रथभूमिः प्रशस्यते ॥
 मोचद्रुमा महाकला सोदका उस्तिथोधिनाम् ।
 बज्रदुर्गा महादक्षा वेणु-वेच-तिरस्कृता ॥
 पदातीनां समा भूमिः सर्वतो नवनानि च ।
 पदाति-बज्रला सेना दुहा भवति भारत ॥
 तथाऽश्व-बज्रला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ।
 पदाति-नाग-बज्रला प्राद्वृक्षाले प्रशस्यते ॥
 गुणानेतान् प्रसज्याय युद्धं शत्रुषु योजयेत्—इति ।

मनुरपि,—

“यदा तु यानमातिष्ठेदरि-राजं प्रति प्रभुः ।
 तदाऽनेन विधानेन यायादरि-पुरं जनैः ॥
 मार्गशीर्षे शुभे मासे यायाद्यानां महीपतिः ।

* सुविदितोऽभ्यासः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रधावति च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

काशगुणं वाऽथ चैवं वा मासे प्रति यथावसम्* ॥

अन्येष्वप्युक्त-कालेषु यदा पश्येद्भुवं जयम् ।

तदा यायादिगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः† ॥

कृत्वा विधानं मूले तु याचिकश्च यथाविधि ।

उपां गृह्यास्यदक्षैव चारान् सम्भविष्ये च† ॥

संशोध्य चिविधं मार्गं वद्विधश्च स्वकं वसम्‡ ॥

साम्परायिक-कल्पेन यायादरि-पुरं जनैः—इति ।

वसन्त्य वद्विधता-उपगमा दर्शिता,—“मूल-वसं श्रेणी-वसं मित्र-
 वसं श्वतक-वसं शत्रु-वसमाटविक-वसं च”—इति । युद्धार्थं सैन्य-
 सन्नाह-रचनामाह मनुः—

“दण्डव्यूहेन तन्मागं यायास्तु शकटेन वा ।

वराह-मकरार्था वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥

* काशगुणे वाऽथ चैवं वा मासे प्रति यथावसम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† उरु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) व्यसनानि च कामज-क्रोधज-भेदेन द्विविधानि । अत्र, कामजानि
 दृष्ट, क्रोधजान्यष्टाविति मिलित्वा अष्टादश । तदुक्तं मनुनैव ।
 “कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । विरुध्यतेऽर्थधर्माभ्यां
 क्रोधजे स्वात्मनैव हि ॥ मृगयाऽक्षौ दिवास्त्रप्रः परिवारः स्त्रियो-
 मदः । तौर्यत्रिकं कथाश्चा च कामजोदशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं
 क्रोध ईर्ष्याऽस्तयाऽर्थदूषणम् । वाग्दहजश्च पादस्थं क्रोधजोऽपि
 गणोऽष्टकः”—इति ।

(२) मूले स्वकीयदुर्गराद्वृत्त्ये । विधानं तत्रकार्यं सैन्यैकदेशस्थापनम् ।
 आस्यदं शत्रुराद्वृत्त्यस्य येनावस्थानमस्य भवति तादृशं पटमखपादि ।

(३) जाङ्गलानूपटविकल्पविषयभेदेन मार्गस्य त्रिविधम् ।

यतश्च भयमाशङ्केततो विस्तारयेदङ्गम् ।
 पद्मेनैव व्यूहेन निविशेत् तथा स्वयम् ॥
 सेनापतीन् वलाध्यक्षान् सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
 यतश्च भयमाशङ्केतां प्राचीं कल्पयेद्दिग्म् ॥
 गुल्मीन् स्थापयेदाग्रान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
 स्थाने युद्धे च कुशलानभीकृतविकारिणः ॥
 संज्ञान् योधयेदङ्गान्* कामं विस्तारयेदङ्गम् ।
 स्वया वज्रेण सैवैताम् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥
 खन्दनाग्नेः समे युद्धोदनूपे नौ-दिपैस्तथा ।
 वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः खले ॥
 कुहचेनांश्च मर्त्याश्च पाशालाङ्कुरसेनजान् ।
 दीर्घान् सधूंश्चैव मरानयानीकेषु योजयेत् ॥
 प्रहर्षयेदङ्गं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
 चेष्टासैव विजानीयादरीन् योध्यतामपि ॥
 उपहृद्धारिमासीत् राक्षसास्योपपीडयेत् ।
 दूषयेद्यास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥
 भिन्नासैव तटाकानि प्रकार-परिखास्तथा ।
 समवस्कन्दयेच्चैव राणौ विनासयेदपि ॥
 उपजाप्यानुपजपेदुधीचैव हि तत्कृतम् ।

* संज्ञान् विभजेदङ्गान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† योध्यते,—इति पाठान्तरम् ।

युक्ते च देवे^(१) युद्धोत्त जयप्रेप्सुरपेतभीः ।
 साम्रा दानेन भेदेन समसौरयवा पृथक् ॥
 विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ।
 अनित्योविजयो यस्मात् दृश्यते युध्यमानयाः ॥
 पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ।
 नद्याणामप्युपाद्यानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
 तथा युद्धोत्त संयत्तो* विजयेत् रिपुं यथा ॥
 जित्वा संपूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात् परिचारांश्च† स्थापयेदभयानि च ॥
 सर्वेषां विदित्वेषां समासेन चिकीर्षितम् ।
 स्थापयेत् तत्र तदंशं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥
 प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मान् यथोदिताम्—इति ।

उक्त-प्रकारेण परसैन्यानि निर्जित्य, जितामेतां पूर्वोक्तं स्वकीयां भुवं राज-धर्मेण‡ पालयेत् । तदेव धर्मेण पालनं, 'पुण्यमात्रं'—इति तृतीय-श्लोकेन विवक्षितं । यथा, मालाकार आरामे यदा यदा यत् यत्पुण्यं विकसति तदा तदा तद्विचिनोति न तु पुण्यलतासुगुल्यति, तथा प्रजाभ्यः करमाददानो राजा यथोदयं षष्ठं भागं

* युद्धोत्त समममन्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† परिचारांश्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ राजा धर्मेण,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(१) पूर्वोक्तालीनपुत्रवदेहनिष्पन्नं सङ्गतं दुष्कृतं प्रलोभमुद्धतं सत् सदैवं दुर्दैवक्षेत्र्यते । तदुक्तम् । “तत्र देवमभिव्यक्तं मौख्यं मौर्व-देहिकम्”—इति ।

मृहीयात् । अंगार-कारकस्तु दत्तमुन्मुख्यं सर्व्यात्मना ददति, न तु तथा
प्रजाः पीडयेत् । एतच्च शान्तिपर्वणि दर्शितम्,—

“मधुदोहं दुहेद्रात्रं भ्रमराक्ष प्रवासयेत् ।
नचेचुवत् पीडयेत्* स्मृतांश्चैव विमुहयेत् ॥
जलौकावत्† पिवेद्रात्रं मृदुनैव मराधिपः ।
आग्नीवदुहरेत्‡ पुचं न दंशेन्न च पीडयेत् ॥
यथा च लेखकः पर्णमखुः पादत्वचं यथा ।
अतीक्ष्णो नाप्युपायेन वर्द्धमानं प्रदापयेत् ॥
ततोभ्यस्ततोभ्यः क्रमादृष्टिं समाचरेत्”—इति ।

अनुरपि,—

“कथं विक्रयमध्वानं भक्तस्य सपरिचयम् ।
योगं चेमच्च संजिह्वय विणिजेर दापयेत् करान् ॥
यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।
तथाऽवेक्ष्य नृपरात्रे कल्पयेत् सततं करान् ॥
यथाऽल्पाल्पमदन्यथा कार्योको वत्सपदपदाः ।
तथाऽल्पाल्पमेव हीतव्यो राजा राजाऽऽम्बिकः करः”—इति ।

सार्कषेयोऽपि,—

“मासानद्यौ यथा सूर्यस्तेषां इति रश्मिभिः ।
सूक्ष्मेवाभ्युपायेन तथा शुक्लादिकं नृपः”—इति ।

* नचेचुवत् पीडयेत्कोचं,—इति भा० पुस्तके पाठः ।

† जलौकावत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ आग्नीवदुहरेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

एतच्च करादानं माताकार-दृष्टान्तेन प्रतिपादितमितरेषा-
मपि सर्वेषां राज-धर्माणामुपलक्षणम् । ते च धर्माः याज्ञवल्क्येन
दर्शिताः,—

“महोत्साहः स्थूललजः क्षतशो दहू-सेवकः ।
विनीतः सत्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥
अदीर्घस्तनः क्षुतिमानक्षुधोऽपरुषस्तथा ।
धार्मिकोऽध्यसनश्चैव प्राज्ञः सूरोरहस्यवित् ॥
स्व-रम्भ-गोप्ताऽऽम्बीचिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।
विनीतस्त्वथ वार्त्तायां जय्याश्चैव मराधिपः”—इति ।

यएतेऽन्तरङ्गा राजधर्माः, एतएव राजगुणाः,—इत्युच्यन्ते† ।
अतएव, “षट्चिंशद्रूपोपेतो राजा”,—इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे,
महोत्साहादयः उन्नतया पठिताः । वहिरङ्गा अपि राजधर्मा याज्ञ-
वल्क्येन दर्शिताः,—

“सुमन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान् शुचीन् ।
तैः सार्द्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम्”—इति ।

अनुरपि,—

“मौलाञ्ज्वास्तविदः शूरान् लब्धलजान् कुलोद्भूतान् ।
सन्धिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥
तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामादीन् सन्धि-वियद्धान् ।

* क्षुतिमानक्षुधो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यएतेऽन्तरङ्गराजगुणा इत्युच्यन्ते तएते राजधर्माः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सामान्यं सन्धिवियद्धान्,—इति पाठान्तरम् ।

स्नानं समुदयं गुप्तिं स्वध-प्रशमनानि च^(१) ॥

तेषां स्नं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।

समस्तानाञ्च कार्येषु विदध्याद्वितमात्मनः ॥

सर्वेषाम्नु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा सामान्य-संयुतम्* ॥

नित्यं तस्मिन् समाश्रितः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत् ।

तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत्"—इति ।

आरभणीयं कर्म, देश-विशेषे दुर्ग-सम्पादनम् । तच्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

“रस्यं यज्ञस्यमाजीथ्यं[†] जाग्रत्सं देशमावसेत् ।

तच्च दुर्गानि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये”—इति ॥

दुर्गभेदामनुना दर्शिताः,—

“धन्वदुर्गं महीदुर्गमवदुर्गं वासमेव वा ।

मृदुर्गं गिरिदुर्गञ्च समावृत्य वसेत् पुरम् ॥

सर्वेषां तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्”—इति ।

दुर्ग-संविधान-प्रकारः शान्तिपर्वणि दर्शितः,—

* वाङ्गुण्यसंयुतम्,—इति पाठान्तरम् ।

† यज्ञस्यमाजीथ्यम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) तिसृष्वनेनेति स्नानं दण्डकोषपुरराष्ट्रात्मकं चतुर्विधम् । समुदय-
न्युत्पद्यन्ते चर्या अस्मादिति समुदयोद्यान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्नानम् ।
स्नातमगता राष्ट्रमगता च रक्षा गुप्तिः । जन्मस्य प्रशमनं सत्याचे
प्रतिपादनादिकम् ।

“दृढ-प्राकार-परिखं हस्त्य-रथ-सङ्कुलम् ।

उर्जस्विननागरञ्च सत्वरपण-शोभितम् ॥

प्रसिद्ध-व्यवहारञ्च प्रशान्तमकुतोभयम् ।

शूराणां प्राज्ञ-सम्पूजं तत्पुरं स्वयमाविभेत्”—इति ।

मनुरपि,—

“तत्स्यादायुध-सम्पन्नं धन-धान्येन वाहनैः ।

ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन्धनैः ॥

तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्दृढमात्मनः ।

गुप्तं सर्वर्तुकं शुद्धं जल-वृक्ष-समन्वितम्”—इति ।

दुर्ग-संविधानमुक्त्वा यागादि-धर्मानपि स एवाह,—

“तदध्यासोदहेद्गार्थां सवर्णां लक्षणाश्विताम् ।

कुक्षे महति सन्भूतां चर्यां रूप-समन्विताम्* ॥

पुरोहितञ्च कुर्वीत वृणुषादेव चर्त्विजम् ।

तेऽस्य गृह्यानि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥

यजेत राजा ऋतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः ।

यज्ञार्थां चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥

सांवत्सरिकमात्रैश्च राष्ट्रादाहारयेदलिम् ।

स्यान्नाभाय-परोलोके वर्त्तेत पितृवन्नुषु”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

* रूपगुणान्विताम्,—इति पाठान्तरम् ।

† धर्मार्थं,—इति पाठान्तरम् ।

“पुरोहितश्च कुर्वीत दैवज्ञमपिवाधिकम् ।
दण्डनीत्याश्च कुशसमयर्थाङ्गिरसे तथा ॥
औत-स्नान-क्रिया-हेतोर्दण्डादेव चर्त्विजः ।
यज्ञाश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरि-दक्षिणान् ॥
भोगांश्च दद्यादिप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।
स-दान-भान-सत्कारैर्वासयेत् ओजियान् सदा”-इति ।

मनुरपि,—

“त्रियमाणोऽप्याददीत न राजा ओजियात् करम् ।
न च जुधाऽस्य संसीदेत् ओजियो विषये वसन् ॥
यस्य राज्ञस्तु विषये ओजियः सीदति जुधा ।
तस्यापि तत् जुधा राष्ट्रमचिरादेव सीदति ॥
श्रुत-वृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।
संरक्षेत् सर्व्वतस्त्रैः पिता पुत्रमिवौरसम्”-इति ।

ब्राह्मणसन्निधेऽपि,—

“ब्राह्मा-प्रपा-तडागानि देवताऽऽयतनानि च ।
ब्राह्मणावसथश्चैव कर्त्तव्यं नृपसत्तमैः ॥
ब्राह्मणा नावमन्त्रव्याः भस्म-होत्राश्वाग्रयः ।
कुलमुत्पाटयेधुस्ते क्रोधाविष्टा दिजातयः ॥
दुष्टानां शासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम् ।
कर्त्तव्यं भूमिपालेन नित्यं कार्य्येषु चार्ज्जवम्”-इति ।

ब्राह्मिपर्व्वण्यपि,—

“वासातुरेषु भूतेषु परिमाणं कुर्व्वह ।

शरणागतेषु कारुण्यं कुर्यात्तत्र समाहितः ॥
भरणं सर्व्वभूतानां रक्षणञ्चापि सर्व्वशः ।
यष्टव्यं क्रतुभिर्जित्यं दातव्यञ्चाप्यपीडया ॥
प्रजानां रक्षणं कार्य्यं न कार्य्यं कर्म गर्हितम् ।
आश्रमेषु यथाकालं चैलं भोजन-भाजनम् ॥
स्वयन्पुष्टरेद्राजा सत्तत्य विधिपूर्व्वकम् ।
आत्मानं सर्व्वकार्याणि तापसे राज्यमेव च ॥
निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रहृष्ट निवृत्तः ।
विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजाधर्म्येण पालयन् ॥
आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्म-परायणः ।
आहवे च महीं लब्ध्वा ओजियायोपपादयेत्”-इति ।

मनुः,—

“मोहाद्राजा खराध्वं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद्भुक्षते राज्याज्जीविताच्च सवान्धवः ॥
शरीर-कर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्र-कर्षणात्”-इति ।

दिन-चर्या तु मनुना दर्शिता,—

“उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
ऊत्वाऽग्निं ब्राह्मणांश्चार्घ्यं प्रविशेच्च सर्भां शुभाम्”-इति ।

सत्यन्तरेऽपि,—

* तस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“प्रातस्त्याय नृपतिः सूर्याह्नस्य धावनम् ।
स्नान-शालां समागत्य स्नात्वा पूतेन वारिणा ॥
अर्घं दत्त्वा तु देवाय भास्कराय समाहितः ।
ततोऽलङ्घित-गात्रः सन् वक्रमालोक्य मन्त्रवित्* ॥
भुत-पात्रं† तु विप्राय दद्यात् सकनकं नृपः”-इति ।

वासवक्योऽपि,—

“श्वेतिकपुरोहिताचार्यैराग्नीभिरभिनन्दितः ।
हृष्टा ज्योतिर्विदोवैद्यान् दद्याद्गाः काचनं महीम् ।
नैवेदिकानि च तथा ओजियाणां गृहाणि च”-इति ।

नैवेदिकानि विवाहोपयोगीनि कन्याऽलङ्कारादीनि । दानान्तरे

कृत्यं मनुराह,—

“तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिगन्धं विसर्जयेत् ।
विद्वज्च च प्रजाः सर्वाः मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ॥
निरिष्टं समादत्तं प्रासादं वा रक्षोगतः ।
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेत्ताविभाविनः ॥
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विआन्नो विगतकमः ।
चिन्तयेत् धर्मकामार्थान् साह्रं तैरेकएवच ॥
कन्यानां सम्प्रदानञ्च कुमारणाञ्च रक्षणम् ।
दूतस्य प्रेषणञ्चैव कार्यज्ञेयं तथैवच ॥
अन्तःपुर-प्रजाणाञ्च प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम् ।

* मन्त्रवित्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दूतपात्रे,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

कृत्तं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्ततः ॥
अनुरागापरानौ च प्रचारं मण्डलस्य च ।
अरेरनन्तरं मिश्रसुदासीनं तथोः परम् ॥
तान् सर्वानभिसन्ध्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ।
व्यस्यैवैव समस्यैव पौरुषेण नयेन च ॥
सन्धिं च विग्रहं चैव ध्यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयं च धृष्टगुणाश्चिन्तयेत्तदा ॥
आसनञ्चैव ध्यानञ्च सन्धिं विग्रहमेवच ।
कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेवच ॥
उपेतारमुयेयञ्च सर्वोपायाञ्च कृत्तम् ॥
एतत्तथं समाश्रित्य प्रवतेतार्थसिद्धये” ॥

आष्टविधत्वन्तु कर्मण उन्नतसा प्रदर्शितम्,—

“आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः ।
पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥
दण्डशुद्धयोः समायुक्तसेनाष्टगतिको नृपः” ।

शुद्धिः प्राथमिकम् । पञ्चवर्गस्तु, कापटिक-दाक्षिक-मृगपति-वैदे-
हक-तापस-व्यङ्गनाक्षराः । कर्मणामारम्भोपायः, पुरुष-द्रव्य-संपत्-विनि-
पात-प्रतीकारः, कार्यसिद्धिरिति वा पञ्चवर्गः* ।

“एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ।
व्यायाम्यामुत्थ मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं व्रजेत् ॥
तत्रात्मभूतैः कालशैरहार्यैः परिचारकैः ।

* शुद्धिरित्यारभ्य, पञ्चवर्गः,—इत्यन्तो मन्त्रयोगादि सु० पुस्तके ।

सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विधापयैः ॥
 विषग्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
 विषग्नानि च रत्नानि नियतोधारयेत्सदा ॥
 परीक्षिताः स्त्रियस्त्रैर्म व्यजनोदकधूपनैः ।
 वेवाभरणसंयुक्ताः संस्पृशेयुः समाहिताः ॥
 एवं प्रथमं कुर्वीत धान-ग्रन्थाऽऽसनाश्रमे ।
 स्थाने प्रसाधने चैव सर्व्वास्तद्धारकेषु च ॥
 शुक्लान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
 विहृत्य च यथाकामं* पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥
 अलङ्कृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।
 वाहनानि च सर्व्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥
 सन्ध्याश्चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्तस्तत् ।
 रक्षस्याख्यायिनां चैव प्रविधीनाञ्च चेष्टितम् ॥
 गत्वा कक्षाऽन्तरं सम्यक्† समनुशाप्य तं जनम् ।
 प्रविशेद्भोजनार्थं नु स्त्री-वृत्तोऽन्तःपुरं पुनः ॥
 तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चिन्तूर्यधोषैः प्रहर्षितः ।
 संविशेच्च यथाकालमुनिष्ठे च मतक्रमः ॥
 एतदिधानमातिष्ठेद्दरोगः पृथिवीपतिः ।
 अस्मत्कः सर्वमेवैतत् भृत्येषु विनिवेशयेत्”—इति ।

धर्मान्तरमाह मनुः,—

* यथाकामं,—इति पाठान्तरम् ।

† सम्यक्,—इति पाठान्तरम् ।

“सङ्ग्रामेष्वजिवर्त्तित्वं प्रजानाञ्चैव पालनम् ।
 शूश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राज्ञः श्रेयस्करं परम् ॥
 असन्धश्चैव लिप्सेत सन्धं रक्षेच्च यत्नतः ।
 रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥
 अमाययैव वर्त्तेत न कथञ्चन मायया ।
 बुद्धोत्तारि-प्रयुक्तान्तु मायां नित्यं सुसंयतः”—इति ।

शान्तिपर्वण्यपि,—

“व्यसनानि च सर्व्वाणि नृपतिः परिवर्जयेत् ।
 लोक-संग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत्”—इति ।

तानि व्यसनानि मनुना दर्शितानि,—

“दण्ड काम-समुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च ।
 मृगयाऽश्चो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः ॥
 तौर्यचिकं वृथाऽढाढ्या कामजोदण्डकोणः ।
 पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽर्थ-दूषणम् ॥
 वाग्दण्डजश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ।
 कामजेषु प्रशक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ॥
 विद्युज्जतेऽर्थ-धर्माभ्यां क्रोधजे स्वात्मनैव तु ।
 दधोरप्येतथोर्मूलं यं सर्व्वं कवयोविदुः ॥
 तं यत्नेन त्यजेत्तोभं त्याज्यौ ह्येतौ गणानुभौ ।
 पानमन्त्राः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ॥
 एतत्कष्टतमं विद्याचतुष्कं कामजे गणे ।
 दण्डस्य पातनश्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ॥

क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ।
व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ॥
व्यसन्यधो हि प्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“व्यसनानि परित्यज्य सप्त मूलहराणि च^(१) ।
आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्योवहिर्मन्त्र-विनिर्गमात् ॥
ज्ञान-दङ्क-लय-ज्ञान-वाङ्मण्य-विजितात्मना ।
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवन्नवर्तिना* ॥
प्राणात्मा मन्त्रिणस्यैव ततोभ्यत्यामसीमता ।
ज्ञेयस्यानन्तरं पौराविद्वज्ज्ञेयं ततोऽरिभिः ॥
यस्मेतानविनिर्जित्य वैरिणोविजिगीषते ।
सोऽजितात्माऽजितामात्यः प्रभुवर्गेण वाध्यते”—इति ।

तदेवमुक्त-धर्मकलापेन संयुक्तो राजा प्रजाः पालयेत् । तदुक्तं
मनुना,—

“एवं सर्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मनः ।

युक्तस्यैवाप्रमत्तस्य परिरक्षेदिमाः प्रजाः”—इति ।

प्रजा-रक्षणे राज्ञः श्रेयोविशेष ऐहिक आमुष्मिकस्य शान्तिपर्वस्य-
दर्शितः,—

* प्रजासु समवर्तिना,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) कामजेषु पाप्मादिचतुष्कं क्रोधजेषु दण्डपातनादित्रिकं च कष्टतमत्वे-
नोक्तम् । तान्येवात्र ‘सप्त’ शब्देन निर्दिश्यन्ते । तान्येव च कष्टतमत्वात् मन्त्र-
हराणीत्युच्यन्ते ।

“स्त्ययश्च पुरुषामार्गं सर्वान्छङ्कार-भूषिता ।
निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥
धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुयुह्यन्ति* चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥
यजन्ते च महायज्ञैस्तयोवर्णाः पृथग्विधैः ।
युक्ताश्चाधीयते वेदान् यदा रक्षति भूमिपः ॥
यदा राजाऽऽयुधं श्रेष्ठमादाय वहति प्रजाः ।
महता वल्लयोगेन तदा लोकान् समभ्रुते”—इति ।

रामायणेऽपि,—

“यः क्षत्रियः स्वधर्मेण पृथिवीमनुशास्ति वै ।
स लोके लभते वीर्यं यज्ञः प्रेत्य च सद्गतिम्”—इति ।

अपासने दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः,—

“यानं वत्साश्वसङ्कारान् रत्नानि विविधानि च ।
हरेयुः सद्यसा पापाः, यदि राजा न पालयेत् ॥
पतेद्विधं शस्त्रं न कृषिर्न वणिक्पथः ।
मज्जेद्दुर्मत्स्ययी न स्यात् यदि राजा न पालयेत्”—इति ।

॥०॥ इति राज-धर्म-प्रकरणम् ॥०॥

* क्षत्र, अनुबध्यन्ति,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ वैश्य-धर्म-प्रकरणम् ।

क्रम-प्राप्तान् वैश्यस्यासाधारण-धर्मानाह,—

लाभकर्म तथा रत्नं गवां च परिपालनम् ।

कृषि-कर्म च वाणिज्यं वैश्य-वृत्तिरुदाहृता ॥६३॥

लाभार्थं कर्म, लाभकर्म; कुसीदाद्युपजीवनमित्यर्थः । रत्नं मणि-
मुक्तादि । तेन च तत्परीक्षण-क्रय-विक्रया उपलब्ध्यन्ते । गवां पालनं
शृणोदकप्रदान-वन्धन-मोचन-दोहनादि । कृषिकर्म, भूमिकर्षण-बीज
वापनादि । वाणिज्यं क्रयिक-धान्यादि-क्रय-विक्रयौ । कुसीदादीनां
वैश्य-धर्मत्वमाह याज्ञवल्क्यः,—

“कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पाशुपाल्यं विप्रः स्मृतम्”—इति ।

मनुरपि,—

“पशूनां रक्षणं दानमिन्द्राऽध्ययनमेव च ।

वणिकपथं कुसीदश्च वैश्यश्च कृषिमेव च”—इति ।

समादिशति शेषः । वराहपुराणेऽपि,—

“स्नात्वा च यजनं दानं कुसीद-पशुपालनम् ।

गोरक्षां कृषिवाणिज्यं कुर्यादैशो यथाविधि”—इति ।

पशुपालनं अजाद्यादि-पालनं, गोशब्दस्य पृथगुपात्तत्वात् । आनु-
शासनिके विक्रय-द्रव्याण्यपि निदर्शितानि,—

“तिस्र-धर्म-रसास्त्रैव विक्रेयाः पशुवाजिनः ।

वणिकपथमुपासीनैर्वैश्वैश्च पथि-स्थितैः”—इति ।

क्रान्तिपूर्वेषु जावाद्युपाख्यान-प्रसङ्गेन वैश्यधर्मास्तुसाधारेणोदिताः,—

लाभकर्मोदीनि वाणिज्यान्तानि, तानि सर्वाणि वैश्यवृत्तिः वैश्यस्य
जीवनहेतुः,—इत्यर्थः । तदुक्तं मार्कण्डेये,—

“दानमध्ययनं यज्ञोवैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।

वाणिज्यं पाशुपाल्यश्च कृषिश्चैवायस्य जीविका”—इति ।

अर्ध-विज्ञानादयो वैश्यधर्मत्वेन द्रष्टव्याः । अतएव मनुना वैश्यधर्मेषु
पठिताः,—

“वैश्यस्तु कृत-संस्कारः कृत्वा दार-परिग्रहम् ।

वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनि ॥

वैश्ये चेच्छक्ति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ।

मणि-मुक्ता-प्रवालानां सौहानां तान्तवस्य च ॥

गन्धानाञ्च रसानाञ्च विद्यादर्धवलावलम् ।

वीजानामुन्निविच स्यात् सेन-दोष-गुणस्य च ॥

मान-योगांश्च जानीयात्तुला-योगांश्च सर्वतः ।

सारासारश्च भाण्डानां देशानाञ्च गुणगुणम् ॥

लाभालाभश्च पशूनां पशूनाञ्च विवर्द्धनम् ।

सृत्यानाञ्च सृतिं विद्याङ्गाणाञ्च विविधानृणाम् ।

द्रव्याणां खान-योगांश्च क्रयं विक्रयमेव च ॥

धर्मेषु च द्रव्य-वृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ।

इत्याञ्च सर्वभूतानाममन्त्रमेव प्रयत्नतः”—इति ।

कृषि-वाणिज्य-गोरक्षाः वार्त्ताशब्देनोच्यन्ते, मानयोगा यज्ञसि-

प्रज्ञादि-वाद्याः । मूलवचने 'साधकर्म'-इत्यत्र, 'सौहकर्म'-इति
केचित् पठन्ति । सौहस्य सुवर्णरजतादेरर्घपरिज्ञान-क्रयादिकं* तत्क-
र्मेति व्याख्येयम् । सौहानाच्चेति मनुपठितत्वात् । यथोक्तधर्मानुष्ठाने
फलमाप्तयेधिके वर्णितम्,—

“वणिग्धर्मश्च सुचन् वै देव-ब्राह्मण-पूजकः ।

स वणिक् स्वर्गमाप्नोति पूज्यमानोऽप्यरोगैः”—इति ।

वैपरीत्ये देवः शान्तिपर्वणि दर्शितः,—

“यः करोति जनान् साधून् वलिकर्मणि वञ्चनम् ।

स याति नरकं घोरं धनं तस्यापि हीयते”—इति ।

॥०॥ इति वैश्वधर्म-प्रकरणम् ॥०॥

क्रम-प्राप्त्याशूद्रस्यासाधारण-धर्मानां,—

शूद्रस्य द्विज शुश्रूषा परमोधर्मोऽुच्यते ।

अन्यथा कुरुते किञ्चित्तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥ ६४ ॥

अथ, द्विज-शब्दो ब्राह्मण-परः, तत्-शुश्रूषायाः परमत्वं निः-
श्रेयस-हेतुत्वात् । तदाह मनुः,—

“विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यज्ञस्त्रिणाम् ।

शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्रेयसः परः ॥

शुचिस्तृप्त-शुश्रूषुर्मुदुः शान्तोऽनहंकृतः ।

ब्राह्मणोपाश्रयेनित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

* रजतादेरर्घपरीक्षाज्ञानक्रयादिकं, —इति सु० पु० ल० के पाठः

“द्विज-शुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ।

निजान् जयति वै लोकान् शूद्रोऽध्वन्यतरः सतः”—इति ।

आनुशासनिकेऽपि,—

“रागोद्वेषश्च मोहश्च पारुष्यञ्च नृशंसता ।

शायश्च दीर्घवैरत्वमतिमानमनार्जवम् ॥

अमतचातिवादश्च पैशुन्यमतिलोभता ।

निहतिस्त्राप्यविज्ञानं जनने शूद्रमाविशत् ॥

दुष्टा पितामहः शूद्रमभिभूतन्तु तामयैः ।

द्विज-शुश्रूषणं धर्मं शूद्राणाञ्च प्रयुक्तवान् ॥

गच्छन्ति ताममाभावाः शूद्रस्य द्विजभक्तिः ।

द्विज-शुश्रूषया शूद्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति”—इति ।

परम्,—इति विशेषणादन्येऽपि केचन धर्माः सन्तोति गम्यन्ते । ते
च देवत्वेन दर्शिताः,—“शूद्रधर्मास्त्रिवर्ण-शुश्रूषा कलचादि-पेषणं
कर्षण-पशुपालन-भारोद्धहन-पण्यव्यवहार-चित्रकर्म-नृत्य-गीत-वेणु-
वीणा-मुरज-मृदङ्ग-वादयानि”—इति । विष्णुपुराणेऽपि,—

“दानञ्च दद्याच्छूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च ।

पित्र्यादिकञ्च वै सर्वं शूद्रः कुर्वीत तेन वा”—इति ।

याज्ञवल्क्येऽपि,—

“भार्थारतः शुचिर्भृत्य-भर्ता आहु-क्रिया-परः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञाञ्च हापयेत्”—इति ।

शान्तिपर्वण्यपि,—

“स्वाहाकार-नमस्कार-मन्त्रं शूद्रे विधीयते ।

ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत ब्राह्मणान्* स्वयम् ॥

सञ्चर्यास्य न कुर्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन ।

सेवया हि धनं सन्धा वशे कुर्याद्गरीयसः ॥

राज्ञा दानमनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः"—इति ।

आनुशासनिकेऽपि,—

“अहिंसकः शुभाचारोदेवता-द्विज-पूजकः ।

शूद्रो धर्म-फलैरिष्टैः स्वधर्मेणैव युज्यते”—इति ।

न केवलं विप्र-शुश्रूषा निम्नेयमार्था, अपि तु दृष्ट्यर्थाऽपि । अत एव प्रकल्प्यमाना वृत्तिर्मनुना दर्शिता,—

“प्रकल्प्या तस्य वै वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यधारतः ।

शक्तिषावेष्ट्य दास्यच्च† भृत्यानाञ्च परिग्रहम् ॥

उच्छिष्टमक्षं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।

पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छेदाः”—इति ।

शान्तिपर्यवस्यपि,—

“यस्य कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराग्रजेत् ।

प्रकल्प्या तस्य तैराज्यवृत्तिर्धर्मविदो जनाः ॥

हच-वेष्टन-पुञ्जानि उपानद्भजनानि च ।

यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे”—इति ।

अन्यथा द्विज-शुश्रूषामन्तरेण यदि किञ्चित् पाकयज्ञादिकं कुर्यात्, तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । तदुक्तं मनुना,—

* ब्राह्मणान्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† भक्तिश्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“विप्र-सेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कथ्यते ।

यदतोऽन्यद्वि कुरुते तद्भवेत्तस्य निष्फलम्”—इति ।

तस्मात्, द्विज-शुश्रूषैव तस्य परमोधर्मः, सचिच-वैश्व-शुश्रूषा तु केवल-दृष्ट्यर्थत्वादपरमोधर्मः । अतएव मनुना, विप्र-शुश्रूषाया उभ-यार्थत्वमितर-शुश्रूषायाः केवल-दृष्ट्यर्थत्वञ्च दर्शितम्,—

“शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् कृत्रमाराधयेच्चदि ।

धनिनं वाऽप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वै विप्रानराधयेत् ॥ सः* ।

जात-ब्राह्मण-शब्दः स्यात् सा ह्यस्य कृतकृत्यता†”—इति ॥

यदा द्विज-शुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति, तदा किं कुर्या-दित्यत आह,—

सवणं मधु तैलञ्च दधि तक्रं घृतं पयः ।

न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयम् ॥ ईधू ॥

शुश्रूषया जीवितुमशक्नोतीवनाय सवणादिषु सर्वेषु विक्रयं कुर्यात्‡ । ननु, सवणादीनि विक्रीयमाणानि विक्रेतुर्दोषमावहन्ति । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“फलोपलब्धौ मसो मनुष्यापूपवीरुधः ।

तिलैर्दनरसचारान् दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥

* ब्राह्मणानेव राधयेत्,—इति शा० स० पुस्तके पाठः ।

† जातब्राह्मणशब्दस्य न ह्यस्य कृतकृत्यता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यदि शुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति, जीवनाय सवणादिविक्रयं कुर्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वसा-रस-मधूच्छिष्ट-मधु-साक्षा* सर्वर्षिः ।

मृचर्ष-पुष्य-कुतप-केश-तक्र-विष-क्षितीः ॥

कौशेय-नील-सवण-मांसैकशफ-सीसकान् ।

आकार्द्रोषधि-पिण्याक-पशु-गन्धास्तथैव च ॥

वैश्य-वृथाऽपि जीवन्तो विक्रीणीत कदाचन ।

साक्षा-सवण-मांसानि वर्जनीयानि विक्रये ॥

पयोदधि च मद्यं च हीनवर्ण-कराणि च"—इति ।

हीनवर्णः शूद्रः† । मैवम्, अस्य ब्राह्मण-विषयत्वात् । अतएव मनुः,—

"मद्यः† पतति मांसेन साक्षया सवणेन च ।

अथेण शूद्रोभवति ब्राह्मणः क्षीर-विक्रयात्॥"—इति ।

शूद्रस्य सवणादीनि विक्रीणन्नपि न दुष्येत्॥ । 'विक्रीणन्'—इति
पदं वक्ष्यमाण-श्लोकादनुषङ्ग्यं योजनीयम् । याज्ञवल्क्योऽपि शूद्र-
वया जीवितुमशक्तस्य शूद्रस्य वाणिज्यादिकमाह,—

"शूद्रस्य द्विज-शूद्राणां तथाऽजीवन् वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवितुं द्विजाति-हितमाचरन्"—इति ।

यैः कर्मभिर्द्विजातयः शूद्रश्रूयन्ते, तैरित्यर्थः । मनुरपि,—

* शस्त्रासवमधूच्छिष्टमधुसाक्षाः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पयोदधि च,—इत्यदि, शूद्रः,—इत्यन्तं नास्ति सुद्रितातिरिक्तपुस्त-
केषु ।

‡ सम्यक्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ क्षीरविक्रीणी,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ शूद्रस्तु सवणादीनि विक्रीणन् हि दुष्यति,—इति श्लोकार्जतयेव लि-
खितमस्ति सु० पुस्तके ।

"अशक्तुंस्तु शूद्रश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजकृत्नाम् ।

पुचदारात्ययं प्राप्तोजीवेत्कारक-कर्मभिः ॥

यैः कर्मभिः सुचरितैः शूद्रश्रूयन्ते द्विजातयः ।

तानि कारक-कर्मणि शिष्यानि विविधानि च"—ति ॥

शूद्रस्यापि वर्ज्यानाह,—

विक्रीणन् मद्य-मांसानि ह्यभक्षस्य च भक्षणम् ।

कुर्वन्मगम्या-गमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥ ६६ ॥

कपीला-क्षीर-पानेन ब्राह्मणी-गमनेन च ।

वेदाक्षर-विचारेण शूद्रः पतति तत्क्षणात्* ॥ ६७ ॥

मद्यं च बज्रविधं; ताल-पाकस-द्राक्ष-माधूक-खार्जुरादिकम् ।

अभक्ष्यं गो-मांसादि । अगम्या भगिन्यादयः† । स्पष्टमन्यन् ।

॥ ० ॥ इति शूद्र-धर्म-प्रकरणम् ॥ ० ॥

प्रख्याता हि पराशर-स्मृतिरिह स्मृत्यागमस्यापनं

धर्मोवर्ण-चतुष्टयी-बज्रमता साधारणाख्याभिधा ।

आद्यस्वाङ्गिक-शिष्ट-नाम-विहितः षट्कर्म-पूतोऽपरः

पूर्वोऽध्याय-निष्पन्नं तदखिलं व्याख्यत् सुधीर्माधवः ॥

इति श्रीराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीर-वृक्त-
भूपाल-सासाज्य-धरम्बरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशर-स्मृति-
व्याख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥ ० ॥

* शूद्रस्याङ्गकतामियात्,—इति स० ब्रा० पुस्तकयोः पाठः ।

† ब्राह्मण्यादयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं गत्वा कृतकृत्याः स्युः तं गमामि गजाननम् ॥

प्रथमेऽध्याये व्याख्येन पृष्ठयोर्वर्ण-चतुष्टय-साधारणासाधारण-धर्म-योर्मध्ये साधारण-धर्मो संक्षिप्तासाधारण-धर्मः प्रपञ्चितः, अथेदानीं संक्षिप्तः साधारण-धर्मो द्वितीयेऽध्याये प्रपञ्च्यते ।

अथवा, पूर्व्याध्यायश्रामुष्मिक-धर्म-प्राधान्येन प्रवृत्तः, अयन्तु ऐहिक-जीवन-हेतु-धर्म* प्राधान्येन प्रवर्तते । तत्रादावध्याय-प्रति-पाद्यमर्थं प्रतिजानीते,—

अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं† कलौ युगे ।

धर्मं साधारणं शक्त्या चातुर्वर्ण्याश्रमागतम् ॥१॥

तं प्रवक्ष्याम्यहं पूर्वं पराशर-वचोयथा ।

अतः परं, चातुर्वर्ण्य-साधारण-धर्म-संक्षेपेणादुत्तरस्मिन् काले । स एव विस्तर-कथनस्योचितोऽवसरः । यज्ज-गन्ध-पाठ-शक्ति-रहितान् मन्द-प्रज्ञान् प्रति संक्षेपेणाभिहिते सति, समर्थानामुत्तमप्रज्ञानां बुद्धिस्थत्वानाम् प्रति विस्तरेण कथयितुमुचितत्वात् । अतएवाज्ज-राचार्याः,—

* 'धर्म' इदं नास्ति मु० पुस्तके ।

† कर्माचारं,—इति स० शो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

“संक्षेप-विस्तराभ्यां हि मन्दोत्तमधियां नृणाम् ।

वस्तुस्थितानामप्यन्तःकरणं तेन दृश्यते”—इति ।

यदा, अतः परं श्रामुष्मिक-प्रधान-धर्म-कथनादनन्तरम् । “वट्-र्माभिरतः” “सन्ध्या स्नानम्”—इत्यादिना श्रामुष्मिक-फले धर्मोऽभि-हिते सत्यैहिक-फलस्य कथादि-धर्मस्य बुद्धिस्थत्वात् तदभिधानस्य युक्तोऽवसरः ।

वस्तुमात्रस्य कथादि-धर्मस्य ब्रह्मचारि-वनस्य-यतिष्वसम्भवमभि-प्रेत्य तद्योग्यमाश्रमिणं दर्शयति,—“गृहस्थस्य”—इति । कृत-चेता-हाप-रेषु वैश्वस्यैव कथादावधिकारोऽन तु गृहस्थमात्रस्य विप्रादेरतोविजि-हि,—“कलौ युगे”—इति । कर्मशब्दालोके व्यापारमात्रे प्रयुज्यते, आचारशब्दस्य धर्मरूपे ब्राह्मीये व्यापारे । कथादेस्तु युगान्तरेषु कर्मत्वं, कलावाचारत्वमित्युभयरूपत्वमस्ति । तथैवाश्रमान्तरेषु कर्मत्वं गार्हस्थ्ये व्याचारत्वमित्युभयरूपता । तदिवचन्या ‘कर्माचारम्’ इत्युक्तम् । कलौ गृहस्थस्य राजनादीनां दुर्लभत्वाज्जीवन-हेतुतया कथादि-वि-धानादाचारत्वमुपपन्नम् ।

कथादेः साधारण-धर्मत्वमुपपादयति,—“चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्”—इति । चातुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । तत्र सर्वस्यैव प्रसिद्धः आश्रमो-गार्हस्थ्यरूपः । सन्ति हि ब्रूह्मणापि विवाह-पञ्चमहायज्ञादयो गृहस्थ-धर्माः । एतत् सर्वमस्माभिः उत्तरचाश्रम-निरूपणे विस्तृतम्-भिधास्यते । तस्मिन्नाश्रमे विधानात् साधारणम् । पराशरशब्देनाचा-तीतकण्ठोत्पन्नो विवक्षितः । एतदेवाभिप्रेत्ययितुं ‘पूर्वम्’—इत्युक्तम् । पूर्वकल्प-सिद्धं पराशर-वाक्यं कलि-धर्मो कथादौ यथा वर्तते, तथैवाहं

संप्रवक्ष्यामि । अतः, सम्प्रदायागतत्वात् कथादेराचारतायां न विवादः कर्त्तव्यः,—इत्याशयः । ‘गुह्यतरविषये विनयः कर्त्तव्यः’ इति श्रुति-
चारं श्रुतिचितुं ‘श्रुत्या सम्प्रवक्ष्यामि’ इत्युक्तं, न तु कस्मिंश्चिद्धर्म-
स्वस्याशक्तिं द्योतयितुम् । कस्मिन्-धर्म-प्रवीणस्य पराशरस्य तत्राश्रय-
सम्भवात् ॥

प्रतिज्ञातं धर्मं दर्शयति,—

षट्कर्म्म-सहितोविप्रः कृषिकर्म्म च कारयेत् ॥२॥

षट्कर्म्माणि पूर्वोक्तानि; यजमादीनि, सन्ध्याऽऽदीनि च । तैः
सहितोविप्रः शुश्रूषकैः शूद्रैः कृषिं कारयेत् । न च याजमादीनां
जीवन-हेतुत्वात् किमनया कथ्येति वाच्यं, कसौ जीवन-पर्याप्ततया
याजमादीनां दुर्लभत्वात् । यस्तु मनुनेोक्तम्,—

“वैश्व-वृत्त्या तु जीवंस्तु ब्राह्मणः कृषियोऽपि वा ।

द्विंश-भयात् पराधीनां * कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सदिगर्हिता ।

भूमिं भूमिप्रयांसैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्”—इति ।

तत् स्वयङ्कृताभिप्रायम् । अन्यथा, मनोः स्व-वचन-विरोधात् ।
स्वमेव कृषिरभ्युपगता ;

“उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्वेत् ।

कृषिगोरकमास्त्राय जीवेद्वैश्वस्य जीविकाम्”—इति ।

मनु, कूर्मपुराणे स्वयं कृता कृषिरभ्युपगता,—

* जीवद्विंशप्रदायेवां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“स्वयं वा कर्षणं कुर्यादाणिज्यं वा कुसीदकम् ।

कष्टा * पापीयसी वृत्तिः कुसीदन्तां विवर्जयेत्”—इति ।

तत्र, अस्य वचनस्य कुसीद-निन्दा-परत्वात् । अतएव नारदः,—

“आपत्सपिच कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्द्धवम्”—इति ।

मनु, वृहस्पतिः स्वयङ्कर्त्तृकां कृषिमङ्गीचकार,—

“कुसीद-कृषि-वाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयङ्कृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्वन्मैत्रेया युज्यते दिजः”—इति ।

वाढं, कारयितुमप्यशक्तस्य तत्कर्त्तृत्वम्, ‘आपत्काले’—इति विज्ञे-
यितत्वात् । मनु, कारयितुमप्यशक्तस्य तत्कर्त्तृत्वमेव, कृषेर्वैश्व-धर्मत्वादिप्रस-
याजमादीनामेव मुख्य-जीवन-हेतुत्वात् । एवं तस्मात्पक्षेण
व्यवस्थाऽस्तु । अप्यापदि कारयितुमप्यशक्तापदि कर्त्तृत्वम्,—इति ।
अथवा, युग-भेदेन व्यवस्थाप्यतां; युगान्तरेषु कारयितुमप्यशक्तः,
कसौ मुख्यधर्मः, प्राधान्येनोपक्रम्य प्रतिपादनात् ।

तत्र, कृषौ शालिकस्य वलीवर्द्ध-संख्या-नियममाह हारीतः,—

“अष्टागवं धर्म्यहलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृशंसानां दिगवं ब्रह्मघातिनाम्”—इति ।

तस्मान्तौ पक्षौ हेयौ † इतरावपि क्रमेण मुख्यानुकल्पौ द्रष्टव्यौ ॥

कृषौ वर्धमानं वलीवर्द्धनाह,—

क्षुधितं तृषितं आन्तं वलीवर्द्धं न योजयेत् ।

हीनाङ्गं व्याधितं क्षीवं दृषं विप्रो न वाहयेत् ॥३॥ इति ।

* तेन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तत्राद्यौ पक्षावक्तव्यतया हेयौ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

कुधादयस्तस्मिन्निर्वगन्तव्याः । हीनाङ्गः पाद-विकलः । क्लीवः
पुंस्व-रहितः ॥

कीदृशस्य वलीवर्द्धः क्लीवो योऽप्यदत्यतमाह,—

स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं सुनर्दं षण्डवर्जितम् ।
वाहयेद्विषसस्याहं पश्चात् स्नानं समाचरेत् ॥ ४ ॥ इति ।

स्थिराङ्गः पादादि-वैकल्य-रहितः । नीरुजोऽव्याधि-रहितः । तृप्तः
कुतूष्णाभ्यामपीडितः । सुनर्दोऽहिंसकोदृप्तः अम-रहितः,—इति
थावत् । षण्डेति भाव-प्रधानेतिर्हेतुः । षण्डल-वर्जितः पुंस्वोपेतः
शक्तः,—इति थावत् । दिवसस्याहं धान-इयम् । ‘पश्चात् स्नानं
समाचरेत्’—इति, वलीवर्द्धान् स्नापयेदित्यर्थः । तथा च हारीतः,
—“स्नापयित्वाऽनङ्गोऽङ्गद्वयं ब्राह्मणान् भोजयेत्”—इति । वाहने
विशेषः आन्धमेधिके दर्शितः,—

“वाहयेद्भुङ्क्तेनैव ब्राह्मणा वा सपत्न्या ।

न दण्डेन न यस्या वा न पाशेन च वा पुनः ॥

न कुतूष्णाभ्यामपि वाहयेद्विकलेन्द्रियम् ।

सुतप्तेषु च भुञ्जीयात् पिबेत् पीतेषु शोदकम् ॥

अङ्गः पूर्वं द्वियामं वा धुर्याणां वाहनं स्रुतम् ।

विश्राज्येऽथमे भागे भागे चान्ये यथासुखम् ॥

यत्र वा त्वरया नित्यं संश्रयोद्यत्र वाऽध्वनिः ।

वाहयेत्तत्र धुर्यास्तु न स पापेन लिप्यते ॥

अन्यथा वाहयन् राजन्, निघ्नं याति रौरवम् ।

दधिरं वाहयेत् तेषां यस्तु मोहाच्चराधमः ।

भूण-हत्या-समं पापं तस्य स्यात् पाण्डुनन्दन”—इति ॥

वलीवर्द्ध-स्नापनानन्तरं कर्तव्यमाह,—

अप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायश्चैवमभ्यसेत् ।
एक-द्वि-त्रि-चतुर्विप्रान् भोजयेत् स्नातकान् द्विजः ॥ ५ ॥

यथा, वलीवर्द्ध-शान्ति-कृत-दोषापनयनाय स्नापनं, एवं प्रा-
णुपघात-दोषापनयनाय यथाशक्ति जप्यादीनामन्यतममनुतिष्ठेत् ।
एकं द्वौ त्रीन्चतुरोऽपि प्राण् स्नातकान् यथाशक्ति भोजयेत् । स्नातका
नवविधभित्तुकाः । तदाह मनुः,—

“सान्तानिकं यच्छमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ।

गुर्व्यर्थं पितृमाचर्य स्वाध्यायार्थुपतापिनम्”—इति ।

सान्तानिकं सन्तानाय विवाहोपयुक्त-द्रव्यार्थिनम् । सर्ववेदसः
सर्वस्व-दक्षिणं यागं कृत्वा निस्त्रयमापन्नोऽर्थाधी, तमित्यर्थः ।
पितृमाचर्यं पितृ-माह-शुश्रूषाऽर्थिनम् । स्वाध्यायार्थं स्वाध्याय-प्रव-
चन-निर्व्याहय द्रव्यार्थी, उपतापी रोगी, स्वाध्यायार्थि-सहितः
उपतापी स्वाध्यायार्थुपतापी, तमिति मध्यम-पद-लोपी समासः ।
तावुभावित्यर्थः ॥

कृषौ फलितस्य धान्यस्य विनियोगमाह,—

स्वयङ्कृष्टे तथा क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमर्जितैः ।

निर्व्वपेत् पञ्चयज्ञांश्च क्रतु-दीक्षाञ्च कारयेत् ॥ ६ ॥ इति ।

यानि स्वयङ्कृष्टे चेत्ते फलितानि धान्यानि, यानि वाऽन्यैः कर्षिते चेत्ते स्वयमर्जितानि धान्यानि, तैः सर्वैः स्मार्त्तान् पञ्चमहा-
यज्ञान् श्रौतामग्निष्टोमादि-ऋतु-दीक्षाश्च कुर्यात् । कारयेदिति
स्मार्त्तिकोऽपि । अथवा, स्वयञ्च महायज्ञान् कुर्वीत, धियक्षुभ्यो-
धान्यं दत्त्वा तैः ऋतु-दीक्षाश्च कारयेत् । कूर्मपुराणेऽप्येव विनियोगो
दर्शितः,—

“सम्भलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।

ते दत्ताः तस्य तद्दोषं व्रमयन्ति न संशयः”—इति ॥

हृषीवल्गस्य तिलादि-धान्य-सम्पन्नस्य धन-लोभेन प्रसक्तस्तिला-
दिविक्रयस्थं निवारयति,—

तिलारसान् विक्रेयाविक्रेयाधान्य-तत्समाः ।

विप्रस्यैर्वविधा वृत्तिस्तृण-काष्ठादि-विक्रयः ॥७॥ इति ।

रसाः दधि-मधु-घृतादयः । यदि धान्यान्तर-रहितस्य तिल-
विक्रयमन्तरेण जीवनं वा धर्मोवा न सिद्ध्येत्, तदा तिलाधान्यान्तरै-
र्विनिमातव्याः,—इत्यभिप्रेत्य ‘विक्रेयाधान्य-तत्समाः’—इत्युक्तम् ।
यावद्भिः प्रस्यैस्तिलादन्तास्तावद्भिरेव धान्यान्तरमुपादेयं नाधिकमि-
त्यर्थः । तदुक्तं नारदेन,—

“अन्नकौ जीवनस्यार्थे यश्च हेतोस्तथैव च ।

यद्यवस्थानु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः”—इति ।

* भेषजस्यार्थे,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

याश्च वल्गस्योऽपि,—

“धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिलाधान्येन तत्समाः”—इति ।

तिलन्यायोरप्येऽपि योजनीयः । अतएव मनुः,—

“रसारसैर्निमातव्या न त्वेव स्वयं रसैः ।

कृताञ्च कृतान्नेन* तिलाधान्येन तत्समाः”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“अन्येन चान्नस्य मनुष्यानाञ्च मनुष्यैः रसानाश्च
रसैः गन्धानाश्च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम्”—इति । रस-विनिमये
विशेषमाह वसिष्ठः,—“रसारसैः समतोहीनतोवा निमातव्याः”—
इति । अन्न-विनिमये विशेषमाह गौतमः,—“समेनासमेन तु पक्कस्य”
—इति । मनु तिल-विक्रयोऽभ्युपगतो मनुना,—

“काममुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव हृषीवल्गः ।

विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमभिर-स्थितान्”—इति ।

अथ केचिदाहुः,—‘तदेतद्विनिमयमाभिप्रायम्’—इति । अपरे तु
मन्वन्ते, अणुपकरणायोपदधर्मार्थं तिल-विक्रयोन विरुद्धः । अयमेव
पक्षोयुक्तः, वसिष्ठ-वचन-संवादनात् । “कामं वा स्वयं कृष्योत्पाद्य
तिलान् विक्रीणीरन्”—इति । विनिमयाभिप्राये तु वचनान्तरेण सह
पौनरुक्त्यमपरिहार्यं स्यात् । यतो मनुमैव वचनान्तरेण ‘तिला धान्येन
तत्समाः’—इति विनियमो दर्शितः । यत्तन्वस्मिन्वचने अर्थान्तिस्त्ववि-
क्रय-निषेधः प्रतिभाति । तथाहि मनुयमाभ्यामुपदर्शितम्,—

“भोजनाभ्यञ्जनाद् दानाद् यदन्यत् कुरुते तिलैः ।

* कृतान्च कृतान्नेन,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

कमिर्भूत्वा च विष्टायां पिष्टभिः भक्ष्यं मज्जति *—इति ।

मायं दोषः । आवश्यक-धर्म-व्यतिरिक्त-विषयत्वात् । योऽयं
तिलानां धान्य-समन्वेन विनिवृत्तः, यच्च दण्डादि-विक्रयः, तेषामेवं-
विधा विप्रस्य जीवार्था वृत्तिः । तथा च नारदः,—

“ब्राह्मणस्य तु विक्रयं शुष्क-दारु-दण्डादिकम्”—इति ॥

इदानीं कृषावानुषङ्गिकस्य पापनः प्रतीकारं वक्तुं प्रथमतस्तं
पापानं दर्शयति,—

ब्राह्मणश्चेत् कृषिं कुर्यान्महादोषमवाप्नुयात् ॥ इति ॥

कृषौ हिंसायाश्चर्वणौघत्वात् सावधानस्यापि कृषीवलस्य दोषो-
ऽनुषज्यते इति । अत्र, हिंसायां पापमिति अनुवचनं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥
उक्तस्य दोषस्य महत्वं विवक्षयति,—

संवत्सरेण यत्पापं मत्स्यघाती समाप्नुयात् ॥ ८ ॥

आयोमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन लाज्जस्वी । इति ।

लोह-सहितेन लाज्जस्त-मुखेन प्राणिनां चिचवधोभवतीति मत्स्य-
वधात् पापाधिक्यमुक्तम् ॥

उक्तरीत्या कर्षकमात्रस्य पाप-प्रसक्तौ तद्वारयितुं विनिगृह्णति,—

पाशकोमत्स्यघाती च व्याधः शकुनिकस्तथा ॥ ९ ॥

अदाता कर्षकश्चैव सर्वे ते समभागिनः । इति ।

* कमिर्भवति विष्टायां कर्मणा तेन पापकृत्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

वाहुरां प्रसार्य मृगादि-याही पाशकः । व्याधोमृग-वधाजीवः ।
शकुनिकः पक्षि-घाती । अदाता खले राशिमूलमुपागतेभ्योऽप्रदाता ।
तेषां सर्वेषां प्रत्यवायः समानः । ततश्च, दृष्टान्तत्वेन पाशका-
दयदह वर्ण्यन्ते । यथा पाशकादीनां पापं महत्, एवमेवादातुः
कर्षकस्येत्यर्थः ॥

यदर्थं कृषीवलस्य पाप्मां दर्शयति, तमिदानीं पाप-परिहार-
प्रकारमाह,—

वृक्षांश्छित्त्वा महीं भित्त्वा हत्वा च कृमि-कीटकान् ॥ १० ॥

कर्षकः खलयज्ञेन सर्वपापैः प्रमुच्यते । इति ।

क्षेदन-भेदन-हननैर्यावन्ति पापानि निष्पद्यन्ते, तेषां सर्वेषां खले
धान्यदानं प्रतीकारः । तथा च हारीतः,—

“भूमिं भिल्वौषधीश्छित्त्वा हत्वा कीट-पिपीलिकाः ।

पुनन्ति खलयज्ञेन कर्षकानाञ्च संशयः ॥

यूपोऽयं निहितोमध्ये † मेधिर्नाम हि कर्षकैः ।

तस्मादतन्त्रितोदद्यात्तत्र धान्यार्धदक्षिणम्”—इति ॥

खलयज्ञाकरणे प्रत्यवायमाह,—

येन दद्याद्विजातिभ्यो राशिमूलमुपागतः ॥ ११ ॥

स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नन् विनिर्दिशेत् । इति ।

कर्षकस्यायं खलयज्ञो नित्यः काम्यश्च,—इति वचन-द्वय-वलादव-

* प्रत्यवायो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† मध्ये इति सु० पुस्तके पाठः ।

गम्यते । अकरणे प्रत्यवायात् नित्यत्वं, केदनादि-पाप-निवर्त्तकत्वात् काम्यत्वञ्च । खलयज्ञस्य नित्यत्वं त्रैवपुराणे दर्शितम्,—

“अदत्त्वा कर्षकोदेवि, यस्तु धान्यं प्रवेक्षयेत् ।

तस्य दृष्ट्वाऽभिभूतस्य देवि, पापं ब्रवीम्यहम् ॥

दिशं वर्ष-सहस्रान् दुरात्मा कृषिकारकः ।

महदेशे भवेदृचः स पुष्प-फल-वर्जितः ॥

तस्यान्ते मानुषोभूत्वा कदाचित्काल-पर्यंथात् ।

हरिद्रोव्याधितोमूर्खः कुल-हीनश्च जायते”—इति ॥

दातव्यस्य धान्यस्य परिमाणमाह,—

रात्रे दत्त्वा तु षड्भागं देवानाञ्चैकविंशकम् ॥ १२ ॥

विप्राणां त्रिंशकं भागं सर्वपापैः प्रमुच्यते* ।

षट्सु भागेष्वेकोभागः षड्भागः, एकविंशति-संख्यकेषु भागेष्वन्यतमोभागएकविंशकः । तद्वत् त्रिंशकेषु भागेष्वन्यतमोभागस्त्रिंशः,— इति ज्ञेयम् । देववत् पित्रभ्योऽपि देयः† । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागं तु त्रिंशकम् ।

त्रिंशद्भागान् विप्राणां कृषिं कुर्वन् दोषभाक्”—इति ।

विप्रस्यचेतिकर्त्तव्यकृषिमुक्त्वा वर्णान्तराणामपि तामाह,—

* त्रिंशद्भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन् दोषभाक्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† नास्त्ययमंशः सु० पुस्तके ।

‡ दुष्यति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

क्षत्रियोऽपि कृषिं कृत्वा देवान् विप्रांश्च पूजयेत् ॥ १३ ॥

वैश्यः शूद्रस्तथा कुर्यात् कृषि-वाणिज्य-शिल्पकम् । इति

वाणिज्य-शिल्पयोरपि कलौ वर्ण-चतुष्टय-साधारणं दर्शयितुं ‘वाणिज्य-शिल्पकम्’—इत्युक्तम् । यद्यपि वैश्यस्य कृषिः पूर्वाध्याये विहिता, तथाप्यचेतिकर्त्तव्यता-विधानाय पुनरुपन्यासः । ‘तथा कुर्यात्’—इत्यतिदेशेन ब्राह्मणस्य कृषौ विहितेतिकर्त्तव्यता सर्वा-ऽप्यत्र विहिता भवति,—इति ॥

यदि शूद्रस्यापि कृष्यादिकमभ्युपगम्येत, तर्हि तेनैव जीवन-सिद्धेः कलौ दिज-शुश्रूषा परित्याज्येत्याशङ्क्याह,—

विकर्मं कुर्वते शूद्राः दिजशुश्रूषयोज्झिताः ॥ १४ ॥

भवन्त्यल्पायुषस्ते वै निरयं यान्त्यसंशयम् । इति ।

लाभाधिक्येन विविष्ट-जीवन-हेतुत्वात् कृष्यादिकं विकर्मेत्युच्यते । दिजशुश्रूषया ॥ जीर्ण-वस्त्रादिकमेव लभ्यते इति न लाभाधिक्यम् । अतोऽधिक-लिप्सया कृष्यादिकमेव कुर्वन्नोच्यदि दिज-शुश्रूषां परित्यजेयुस्तदा तेषामैहिकमासुखिकञ्च हीयते ॥

इत्थं वर्ण-चतुष्टय-साधारणं जीवन-हेतुं धर्मं प्रतिपाद्य निगमयति,—

चतुर्णामपि वर्णाणामेष धर्मः सनातनः ॥ १५ ॥

अतीतेष्वपि कलियुगेषु विप्रादीनां कृष्यादिकमस्तीति सूचयितुं ‘सनातनः’—इत्युक्तम् ।

वद्यपि स्यत्यन्तरेष्विवाचापि वर्ष-धर्मानन्तरमाश्रम-धर्मावक्तु-
मुचिताः, तथापि व्यासेनाष्टत्वादाचार्येणोपेक्षिताः । अस्माभिस्तु
ओष्ठ-हितार्थाय ते वर्ण्यन्ते । न च पूर्वाध्यायएव कुतो न वर्णितादिति
मन्तव्यम्, तत्र प्रसङ्गाभावात् । अत्र तु 'चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्'—
इत्याश्रम-शब्देन तेषां बुद्धिस्थित्वादस्ति प्रसङ्गः ।

ते चाश्रमास्तुर्विधाः । तदुक्तं स्कान्दे,—

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

एते क्रमेण विप्राणां चत्वारः पृथगाश्रमाः”—इति ।

मनुरपि,—

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽयतिस्तथा ।

एते गृहस्थ-प्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः”—इति ।

गृहस्थप्रभवाः गृहस्थोपजीविन इत्यर्थः । तत्रोपनयनेन संस्कृतो-
ब्रह्मचारी, “ब्रह्मचर्यमागासुप मा नयस्व”—इति मन्त्रवर्णात् ।
ब्रह्मचर्यमुद्दिष्टागां मासुपनयस्व इत्यर्थः । उपनयनञ्च गर्भाधाना-
दिषु पठितत्वात् ब्राह्म्यसंस्कारः* । तदाह चारीतः,—“द्विविधो हि
संस्कारो भवति ब्राह्म्यो देवस्य, गर्भाधानादिसार्त्तौ ब्राह्म्यः पाकयज्ञ-
हविर्यज्ञाः सौम्याश्च देवो ब्राह्म्येण संस्कृतश्च षोढां समानतां सायुज्यं
गच्छति, देवेनोत्तरेण संस्कृतो देवानां समानतां सायुज्यं गच्छति”
—इति ।

गर्भाधानादयो गौतमेनानुक्रान्ताः,—“गर्भाधान-पुंसवनानवलो-
भन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरण-अप्राशन-चौलोपनयनं चत्वार-

* ब्रह्मसंस्कारः,—इति सु० पुस्तके पाठः । एवं परञ्च ।

रि वेद-व्रतानि क्षानं सहधर्मचारिणी-संयोगः पश्चानां यज्ञानामनु-
ष्ठानं अष्टका पार्वणश्राद्धं आवस्थापहायणी चैत्याश्रयुजी चेति सप्त
पाकयज्ञ-संस्थाश्रम्याधेयोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासाग्रयण-चातुर्मास्यानि
निरुद्धपशुवन्धाः सौचामणीति सप्त हविर्यज्ञ-संस्थाश्रमिष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोमउक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिराचाप्तोर्थ्यामदति सप्त सोम-संस्था-
इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः”—इति ।

तत्र, गर्भाधानादयश्चूडान्ताः संस्काराः बीज-गर्भ-जनित-दोष-
निवृत्त्यर्थः । अतएव याज्ञवल्क्यः चूडान्तान् संस्कारान् निरूप्याह,—

“एवमेनः श्रमं याति बीज-गर्भ-समुद्भवम्”—इति ।

अतो ब्रह्मचर्याश्रमात् प्राक् ते वर्ण्यन्ते । तत्र, द्विजानां गर्भा-
धानादयः समन्वकाः* कार्याः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“ब्रह्म-चलित्य-विट् शुद्रावर्णास्त्वाद्यास्तयो द्विजाः ।

निषेकादि-श्रमशान्तान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः”—इति ।

गर्भाधानादीनां काल-विशेषमाह सएव,—

“गर्भाधानमृत्तौ पुंसः सवनं स्यन्दनान् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोमास्येते जातकर्म च ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम्”—इति ।

रजोदर्शन-दिवसमारभ्य षोडश दिवसाश्चतुः । तदाह मतुः,—

“चतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्रताः ।

* संस्काराः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्दिगर्हितैः ॥

तासामाद्यास्तसस्तु निन्दितैकादशी च या ।

चयोदशी च शेषाः स्तुः प्रशस्तादत्र रात्रयः ॥

युग्मासु पुत्राजायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थं संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्”—इति ।

रजोदर्शनमारभ्य चत्वार्यहानि सद्दिगर्हितानि । युग्मासु समासु,
संविशेत् गच्छेत् ।

एवमृतौ गर्भाधानं कृत्वा गर्भ-चलनात् पुरा पुंसवनं कार्यम् ।
तत्क्षणं द्वितीये वा तृतीये वा भवति । तदाह वैजवापः,—“मासि
द्वितीये वा पुरा स्यन्दते”—इति । पारस्करोऽपि,—“मासि द्वितीये
वा तृतीये वा यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्”—इति । पुं
नक्षत्राणि च हस्तादीनि ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धानि । अनवसोभनमा-
चलायन-गृहपरिशिष्टेऽवगन्तव्यम् ।

सीमन्तोन्नयनस्य याज्ञवल्क्योक्त-कलादन्येऽपि कालासुनिभिः
दर्शिताः । तत्र लोकादिः,—“तृतीये गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं
कार्यम्”—इति । आपस्तम्बोऽपि,—“प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि”—
इति । वैजवापोऽपि,—“अथ, सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पक्षमे षष्ठे
वाऽपि”—इति । शाङ्खायनगृह्येऽपि,—“षष्ठमे मासि प्रथमे गर्भे
सीमन्तोन्नयनम्”—इति । शङ्खोऽपि,—“गर्भ-स्यन्दनमारभ्य सीम-
न्तोन्नयनं यावदा न प्रसवः”—इति । विशेषाश्रवणात् सर्वेऽप्येते
विकल्प्यन्ते । एतच्च सीमन्तोन्नयनं ज्ञेय-संस्कारत्वात् सकृदेव कर्त्तव्यं न
प्रतिगर्भम् । तथा च हारीतः,—

“सकृत् संकृत-संस्कारा सीमन्तेन द्विजस्त्रियः”—इति ।

देवलोऽपि,—

“सकृत् संकृता या नारी सर्वगर्भेषु संकृता”—इति ।

गर्भ-संस्कार-पक्षे तु प्रतिगर्भमावर्त्तनीयम् । तथा च विष्णुः,—

“सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्री-संस्कारदृश्यते ।

केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भं गर्भं प्रयुञ्जते”—इति ।

अनयोः पक्षयोर्यथागृह्यं व्यवस्था । अकृत-सीमन्तायाः प्रसवे
सत्यव्रतग्राह,—

“स्त्री यद्यकृत-सीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।

गृहीत-पुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति”—इति ।

जातकर्मणः कालोयाज्ञवल्क्येन दर्शितः,—“मास्येते जातकर्म
च”—इति । एते आगते जातदति यावत् । विष्णुरपि,—

“जातकर्म ततः कुर्यात् पुत्रे जाते यथोदितम्”—इति ।

स्व-गृहे,—इति शेषः । तच्च स्नानानन्तरं कार्यम् । तथा च
संवर्त्तः,—

“जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलन्तु विधीयते”—इति ।

जातकर्म च नाभि-वर्द्धनात् प्रागेव कार्यम् । तदाह हारीतः,—

“प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुत्रे जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत् प्राशनञ्चास्य हिरण्य-मधु-सर्पिषाम्”—इति ।

वर्द्धनं केदनम् । न चाशौच-शक्या कर्मानधिकारदति वाच्यं
नाभि-केदात् प्रागशौचाभावात् । तदाह जैमिनिः,—

“यावन्न ऋच्यते नाशं तावन्नाप्रोति सूतकम् ।

द्विजे गले ततः पश्चात् सूतकम् विधीयते”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“अश्वि-नाद्यां कर्त्तव्यं आहुं वै पुत्र-जन्मनि ।

अग्नौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः”—इति ।

तत्र आहुं हेत्वा कार्यम् । तदाह व्यासः,—

“द्रव्याभावे दिजाभावे प्रवासे पुत्र-जन्मनि ।

हेत्वा आहुं प्रकुर्वीत यस्तु भार्या रजस्तला”—इति ।

आदित्यपुराणे पञ्चाग्निवेधोदर्शितः,—

“जात-आहुं न दद्यात् पञ्चाग्निं ब्राह्मणेऽपि ।

यस्माच्चान्द्रायणात् शुद्धिस्तेषां भवति नान्यथा”—इति ।

तस्मिन् दिने यथाशक्ति दानं कर्त्तव्यम् । तदुक्तम् आदित्यपुराणे,—

“देवास्तु पितरश्चैव पुत्रे जाते दिजन्मनाम् ।

आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यञ्च सर्वदा ॥

तत्र दद्यात् सुवर्णम् भूमिं गां तुरगं रथम्”—इति ।

अथोऽपि,—“सर्वेषां सकुल्याणां द्विपद* चतुष्पद-धान्य-हिर-
णादि दद्यात्”—इति । एतच्चाग्नौच-मध्येऽपि कार्यम् ।

“आग्नौचे तु समुत्पन्ने पुत्र-जन्म यदा भवेत् ।

कर्त्तुं सात्काशिकी शुद्धिः पूर्वाग्नौचेन शुद्ध्यति”—इति ।

नामकरणस्य याज्ञवल्क्योक्त-कास्तादन्येऽपि कास्तामनुगा दर्शिताः,—

“नामधेयं द्रव्यान्तु दादस्यां वाऽस्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ सुहर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते”—इति ।

* द्विपद,—इति नास्ति सु० मल्लके ।

कारयेदिति स्वार्थिकोऽपि ।

“ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव द्रव्येऽहनि”—

इति विष्णुपुराण-वचनात् । यदा, पितुरभावे अयोग्यत्वे वाऽन्येन
कारयेत् । तदाह शङ्खः,—“कुलदेवता-नक्षत्राभिसंबन्धं पिता

कुर्यादन्योवा कुल-वृद्धः”—इति । भविष्यपुराणे,—

“नामधेयं द्रव्यां च केचिदिच्छन्ति पार्थिव* ।

दादस्यामथवा रात्रौ मासे पूर्णे तथाऽपरे ॥

अष्टादशेऽहनि तथा वदन्यन्ये मनीषिणः”—इति ।

महापरिशिष्टेऽपि,—“जननाह्न्यरात्रे व्युष्टे संवत्सरे वा नामकर-
णम्”—इति । तत्र, स्व-महानुसारेण व्यवस्था । नामधेय-स्वरूपस्य
वर्ण-भेदेन दर्शयति मनुः,—

“मातृत्वं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य वलान्वितम् ।

वैश्यस्य धन-संयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम्† ॥

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्वाद्राक्षोरवा-समन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टि-संयुक्तं शूद्रस्य प्रेथ-संयुतम् ॥

क्षत्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्मृष्टार्थं मनोरमम् ।

मद्रूपं दीर्घ-वर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्”—इति ।

मातृत्वादीनि पूर्व-पदानि, शर्मादीन्युत्तर-पदानि । तथा च,
नामान्येवंविधानि सम्पद्यन्ते ; श्रीशर्मा, विक्रमपालः, माणिक्यश्रेष्ठी,
हीनदासः,—इत्यादि । क्षत्रीणामुप्रीदामीत्यादि । सुखोद्यं सुखेन वदितुं

* सूरयः,—इति सु० मुक्तके पाठः ।

† शूद्रस्य प्रेथसंयुतम्,—इति सु० मुक्तके पाठः ।

शक्यमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह वैजवापः,—“पिता नाम करोत्येकाक्षरं
द्व्यक्षरं चक्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभि-
निष्ठानान्तम्”—इति । अयमर्थः,—घोषवन्ति धान्यक्षराणि वर्ग-
द्वितीय-चतुर्थानि, तान्यादौ कार्याणि । अन्तस्थायरत्नवामध्ये कर्त्त-
व्याः । अभिनिष्ठानोविसर्जनीयः । तथाच, भद्रपालो जातवेदा-
इत्यादि नाम भवति । यथोक्त-नाम-करणस्य फलमाह तुः शङ्ख-
लिखितौ,—“एवं कृते नात्र शुचि तत्कुलं भवति”—इति ॥

अथ निष्क्रमणम् ।

तत्र यमः,—

“चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात्”—इति ।

अत्र कर्त्तव्यमाह यमः,—

“ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य * दर्शनम्”—इति ।

लोकाक्षिरपि,—“तृतीयेऽर्धमासे दर्शनमादित्यस्य”—इति । पुराणे-
ऽपि,—

“द्वादशेऽहनि राजेन्द्र, शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथाऽन्येषाञ्च सम्यतम्”—इति ।

अत्रापि यथाशास्त्रं व्यवस्था ।

अथान्नप्राशनम् ।

तत्र यमः,—

* तथाचन्द्रस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“ततोऽन्न-प्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाऽपि कर्त्तव्यं यच्छेष्टं मङ्गलं कुले”—इति ।

शङ्खोऽपि,—“संवत्सरेऽन्न-प्राशनमर्द्ध-संवत्सरइत्येके” । लोकाक्षिः,—

“षष्ठे मास्यन्न-प्राशनं जातेषु दन्तेषु वा”—इति । तत्र विशेषमाह
मार्कण्डेयः,—

“देवता-पुरतस्तस्य धातुसङ्ग-गतस्य च ।

अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ।

मध्वाज्यकमकोपेतं प्राशयेत् पायसं स तम् ।

कृत-प्राशनमथोत्सङ्गाद्वाची वालं समुत्सृजेत्”—इति ।

प्राशनानन्तरं जीविका-परीक्षा मार्कण्डेयेन दर्शिता,—

“अयतोऽथ प्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः ।

शस्त्राणि चैव वस्त्रानि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ।

प्रथमं यत् स्पृशेद्वास्तुततोभाण्डं* स्वयं तथा ।

जीविका तस्य वालस्य तेनैव तु भविष्यति”—इति ।

अथ चूड़ाकरणम् ।

तत्र यमः,—

“ततः संवत्सरे पूर्णे चूड़ा-कर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुति-दर्शनात्†”—इति ।

वैजवापः,—“तृतीयेवर्षे चूड़ा-करणम्”—इति । शङ्खोऽपि,—

“तृतीये वर्षे चूड़ा-करणं पञ्चमे वा”—इति । लोकाक्षिरपि,—

* वाङ्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† श्रुतिचोदनात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“हतीयस्य वर्षस्य भृथिष्ठे गते चूडा-करणम्”—इति । श्रौतको-
ऽपि*,—“हतीये वर्षे चौसं यथाकुलधर्मं वा”—इति । तत्र, चवि-
भेदेन चूडा-नियममाह लोकाचिः,—“दक्षिणतः कमुजा वसिष्ठा-
नाम्, उभयतोऽनिकाशपानां, मुण्डामृगवः, पञ्च-चूडाभ्रजिरवः, मण्ड-
कार्द्व-त्रिखिणोऽन्ये, यथाकुलधर्मं वा”—इति । कमुजा केव-पङ्क्तिः ।
अथ, यथाशास्त्रं व्यवस्था ।

अथ, यथोक्ताः चूडा-करणान्ताग्रनुपनीत-विषयाः, अतस्तत्-
प्रसङ्गादन्येऽपि केवनानुपनीत-धर्माः कथ्यन्ते । तत्र, गौतमः,—
“प्रागुपनयनात् कामचार-कामवाद-कामभञ्जः”—इति । काम-
चारदृष्टागतिः । कामवादोऽस्त्रीलादि-भाषणम् । कामभञ्जः पर्युषि-
तादिभक्षणम् । विष्णुपुराणेऽपि,—

“भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथाऽनृते ।

अस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते”—इति ।

एतन्नाभक्ष्य-भक्षणं महापातक-हेतु-व्यतिरिक्त-विषयम्† । अत-
एव स्मृत्यन्तरम्,—

“स्यात्काम-चार-भक्ष्योक्तिर्महतः पातकादृते”—इति ।

यथा भक्ष्याभक्ष्यादि-नियमोनास्ति, एवमाचमनादि कर्त्तव्या-
न्तरमपि नास्ति । तदाह वसिष्ठः,—

“न ह्यस्य‡ विद्यते कर्म किञ्चिदामौचित्यवन्धनात् ।

तुल्या मूत्र-समस्तावद्यावदेदौ ॥ जायते”—इति ।

* आश्वलायनोपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† महापातकहेतुमर्थव्यतिरिक्तविषयम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ न तस्य,—इति स० सो० आ० पुस्तके पाठः ।

गौतमोऽपि,—“यथोपपादित-मूत्र-पुरीषोभवति, न तस्याचम-
नकल्पोविद्यते न ब्रह्माभिव्याहरेदन्यत्र स्वधा-निनयनात्^(१)”—इति ।
अक्षराभ्यासस्तु कर्त्तव्यः । तदाह मार्कण्डेयः,—

“प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे ह्यप्रसुप्ते जनार्दने ।

षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथाऽष्टमीम् ॥

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरि-भौम-दिनस्तथा * ।

एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत् ॥

पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चैव सरस्वतीम् ।

स्व-विद्या-सूत्र-काराञ्च† स्त्रां विद्याञ्च विशेषतः ॥

एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयात् घृतम् ।

दक्षिणाभिर्दिजेन्द्राणां कर्त्तव्यस्यापि पूजनम् ॥

प्राप्नुवन्तु गुरुरासीनावरुणाभिमुखं शिशुम् ।

अध्यापयेन् प्रथमं दिजातिभिः सुपूजितैः‡ ॥

ततः प्रभृत्यनष्टायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।

अष्टमी-दितयञ्चैव पञ्चान्ते च दिन-त्रयम्”—इति ।

॥०॥ इति गर्भाधानादि-चूडान्त-संस्कार-प्रकरणम् ॥०॥

* सौरिभानुदिने तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्वविद्यासूत्रवक्तारं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ स पूजितः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

(१) “स्वधा वै पिबृणामन्नम्”—इति श्रुतेः स्वधाशब्देनात्र तत्संबन्धात्
आहुमुच्यते । तथा च, स्वधा आहुं विनीयते सम्पाद्यते येन मन्त्रजातेन
तत्तथा । अथ वा, स्वधा पिबृणामन्नं, तत् विनीयते प्राप्यते (अर्थात् पिबृ-
णामेव) येन मन्त्रजातेन तत्तथा । तथा च आहुसम्पादकवैदिकमन्त्रा अनुप-
नीतेनापि पठनीया इति श्रुतिर्नाऽर्थः ।

अथोपनयनम् ।

तत्र मनुः,—

“गर्भाष्टमेऽग्रे कुर्वति ब्राह्मणोपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राज्ञोगर्भात् तु द्वादशे विप्रः ॥

ब्रह्मवर्चस-कामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञोवत्सार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।

आ द्वाविंशात् क्षत्रवन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ॥

अनऊर्द्धं अथोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्री-पतिताग्रात्याभवन्त्यार्थ-विगर्हिताः ॥

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मणान् यौनांश्च संवन्धानाचरेत् ब्राह्मणः सह”-इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“सप्तमे ब्रह्मवर्चस-काममष्टमश्रायुःकामं नवमे तेज-

स्कामं दशमेऽस्त्राद्यकाममेकादशद्विष्टकामं द्वादशे पशुकामम्”—

इति । एतच्च वर्ण-वयस्य साधारणम् । वर्ण-व्यवस्थया काल-नियम-

माह सएव,—“वसन्ते ब्राह्मणमुपनयतीत पीप्पे राजन्यं शरदि वैश्यम्”—

इति । वर्णानुपूर्व्योपनयनस्येति कर्त्तव्यतामाह मनुः,—

“कार्य-रौरव-वास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसीरक्षानुपूर्व्येण श्राणचौमाविकानि च”—इति ।

कार्णादीनि चर्माणि उत्तरीयाणि । तथा च ब्रह्मः,—“क्षणा-रुह-

वस्तानि नान्युत्तरीयाणि”—इति । वशिष्ठोऽपि,—“क्षणाजिनमुत्तरीयं

ब्राह्मणस्य वौरवं राजन्यस्य गव्यं वस्तानि वा वैश्यस्य”—इति ।

तथा पारस्करः,—“ऐण्यमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य वौरवं राजन्य-

स्याजं गव्यं वा वैश्यस्य सर्वेषां वा गव्यम्”—इति । श्राणादीन्यधरी-

याणि । अथापस्तम्बः,—“वासः श्राणचौमाजिनानि, काषायं चैके

वस्त्रमुपदिशन्ति शुक्लकार्पासवस्त्रं ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठं राजन्यस्य द्वा-

रिद्रं वैश्यस्य”—इति† । मेखलामाह मनुः,—

“मौञ्जी चितृक्षमा स्रज्ज्वा कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य च मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तनी”—इति ।

चितृत् चिगुणा । यमोऽपि,—

“विप्रस्य मेखला मौञ्जी ज्या मौर्वी क्षत्रियस्य तु ।

श्राणसूत्री तु वैश्यस्य मेखलाधर्मतः सृताः ॥

एतासामप्यभावे तु कुशाश्रान्तकवल्जैः ।

मेखला चितृता कार्या ग्रन्थिनैकेन वा त्रिभिः”—इति ।

मनुरपि,—

“सुश्राभावे तु कर्त्तव्या कुशाश्रान्तकवल्जैः ।

चितृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा”—इति ।

दण्डमाहमनुः,—

“ब्राह्मणोवैष्णव-पासाशौ क्षत्रियोवाट-खादिरौ ।

पैलवौदुम्बरौ वैश्योदण्डानर्हन्ति धर्मतः”—इति ।

* श्राणादीन्युत्तरीयाणि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† “पीतं कौशेयं वैश्यस्य,”—इति । पीतं द्वाविंशं,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

अनुकल्पमाह यमः,—

“एतेषामप्यभावे तु सर्वेषां सर्व-यज्ञियाः”—इति ।

मनुर्दण्डपरिमाणमाह,—

“केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाट-सन्धितोराग्रः स्यात्तु नासान्तिकोविशः”—इति ।

गौतमोऽपि,—“मूर्ध्-ललाट-नासाग्र-प्रमाणाः”—इति । दण्ड-लक्षण-
माह मनुः,—

“अजवस्ते तु सर्वे स्युरब्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुदेग-करानुणां सत्वचोनाग्नि-दूषिताः”—इति ।

गौतमोऽपि,—“अपीडितायूपवक्त्राः सवक्त्राः”—इति । यज्ञोपवीत-
माह मनुः,—

“कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्वतं चिह्नम् ।

अणसूत्रमथं राज्ञो वैश्वस्याविकसूत्रकम्”—इति ।

पैठीनसिरपि,—“कार्पासमुपवीतं ब्राह्मणस्य क्षौमेयं* राजन्यस्याविकं
वैश्वस्य”—इति । यज्ञोपवीतास्त्राभे यथासम्भवं गो-वालादिकं याज्ञम् ।
तदाह देवसः,—

“कार्पास-क्षौम-गोवाल-अण-वस्त्र-दण्डादिकम् ।

सदा संभवतः कार्यमुपवीतं द्विजातिभिः”—इति ।

अथ्यश्रद्धः,—“अपि वा वाससो यज्ञोपवीतार्थं कुर्यात् तदभावे
चिह्नता सूत्रेण”—इति । तच्च नव-तन्तुकं कार्यम् । तदाह देवसः,—

* क्षौमेयं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वाससो यज्ञोपवीतधारणं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नव-तन्तुकम्”—इति ।

कात्यायनः,—

“चिह्नदूर्द्ध्वतं कार्यं तन्तु-चयमधोवृतम्”—इति ।

ऊर्द्ध्वतस्य लक्षणमाह संयहकारः,—

“करेण दक्षिणेनोर्द्धं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।

वसितं मानवैः† सूत्रं ब्राह्मणोर्द्ध्वतं सप्तम्”—इति ।

ऊर्द्धं गतेन दक्षिणेन करेण सदक्षितं तदूर्द्ध्वतमित्यर्थः । यज्ञो-
पवीत-प्रयोगमाह देवसः,—

“यामाश्लिष्य सञ्चार्या‡ प्रणवत्यङ्गुलीषु तत् ।

तावत्त्रिगुणितं सूत्रं प्रस्थाप्यावलिङ्गकैस्त्रिभिः ॥

देवागारेऽथवा गोष्ठे नद्यां वाऽन्यत्र वा शुचौ ।

सावित्र्या चिह्नतं कुर्यान्नव-सूत्रन्तु तद्वेत् ॥

विष्वाश्रत्यादि-यज्ञीय-वृत्तस्थान्यतमस्य तु ।

वस्त्रीथान्तत्र जीवन्तु॥ पितृभ्यो नमस्त्यथ ॥

वामं नावेक्षितव्यं स्यात् पितृणां दक्षिणं हि तत् ।

चिः पीडयेत्॥ करतलं देवानां दक्षिणं हि तत् ॥

सद्ये मृदं मृहीत्वाऽस्मिन् स्थापयेद्भूरिति भुवन् ।

* संयहकारः,—इति स० शा० पुस्तके पाठः ।

† मानवे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यामाश्लिष्य संस्थाप्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ वस्त्रीथान्तत्र जीवन्तु,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ क्षिप्वाङ्गयेत्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

पुष्पं पुष्पं फलं वाऽपि व्याहृतीभिश्च निःक्षिपेत्* ॥

अभिमग्न्याद्य भूरग्नियेति चिह्नत्वं चिभिः ।

हरिप्रहोमरेभ्यश्च प्रणम्यावधारिति—इति ।

अवधारण-मन्त्रस्तु, 'यज्ञोपवीतम्' इत्यादि । यन्त्रि-नियममाह
कात्यायनः,—

“चिह्नं योपवीतं स्यात्तल्लैकोपयन्त्रिरिष्यते”—इति ।

यज्ञोपवीत-परिमाणमाह सएव,—

“पृष्ठवंशे च नाभ्याश्च धृतं यदिन्द्रते कटिम् ।

तद्वार्यमुपवीतं स्यात्प्रातिलम्बं तथोच्छ्रितम्”—इति ।

देवलोऽपि,—

“स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्न कर्त्तव्यं कदाचन”—इति ।

उपवीत-संज्ञामाह ऋगुः,—

“उपवीतं वटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्रते ।

एकमेव यतीनां स्यात् इति शास्त्रस्य निर्णयः”—इति ।

एतच्च नित्याभिप्रायम्, कामनया बहूनां अवणात् । तदाह देवस्तः,—

“बहूनि वायुः-कामश्च”—इति । एतदुपवीतं सदा धार्यम् । तदाह

ऋगुः,—

“सदोपवीतिना भावं सदा बहुशिखेन च ।

विशिखोऽप्युपवीतस्य† यत् करोति न तत् कृतम् ॥

मन्त्रपूर्तं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।

* व्याहृतीः प्रति निक्षिपेत्,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† उपवीती च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

मोहुरेच ततः प्राज्ञोद्यदीच्छेच्छेयन्मात्मनः ॥

सकृद्वोहुरणात्तस्य* प्रायश्चित्ती भवेद्द्विजः”—इति ।

उपवीते विशेषमाह देवस्तः,—

“सूचं वलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ।

सावित्र्या दग्धकलोऽङ्गिः मन्त्रिताभिस्तदुक्षिपेत् ॥

विच्छिन्नं वाऽप्यधोयातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत्”—इति ।

यज्ञोपवीतादीनां चोटनादौ प्रतिपत्तिमाह मनुः,—

“मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अपु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत्”—इति ।

दण्ड-धारणानन्तरमादित्योपस्थानं कार्यम् । तथाह मनुः,—

“प्रतिगृह्येष्टितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि”—इति ।

दण्डग्रहणान्तेतिकर्त्तव्यता-युक्तमुपनयनं प्राप्य गायत्री-महावा-
क्यार्थभूतं भास्करमुपस्थाय सोऽहमित्येवं ज्ञात्वा अग्निं† परिचर्य
भैक्षं चरेदित्यर्थः । अग्नि-परिचर्या मनुना दर्शिता,—

“दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्यादिहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतद्भितः”—इति ।

विहायसि अन्तरिक्षे स्थापयेन्न तु भूमावित्यर्थः । समिदाहरणे
विशेषमाह वैजवापः,—“पुराऽस्तमयात् प्रागुदीचीं दिशं गत्वा अहिं-

* सकृदाधारणात्तस्य—इति मु० पुस्तके पाठः । सकृत्सोऽहरणात्तस्य,—
इति शा० पुस्तके पाठः ।

† यथाग्निं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

सत्परस्थात् समिधमाहरेत्; शुष्काग्रज्ज्वर्चस-कामआर्द्रास्त्वन्नाद्य-
कामउभयोद्भय-कामः”—इति । समिधसप्तमाह कात्यायनः,—

“नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित् खूलतया क्वचित् ।
न विद्युक्ता लघा चैव न सकीटा न पाटिता* ॥
आदेन्नाद्याधिका नूना तथा न स्वादिग्नाखिका ।
नासपर्वा नातिद्यामा हेमेषु तु विजागता ॥
विशीर्णा विदला इत्या वक्रा ससुषिरा लम्बा ।
दीर्घा खूला गुणैर्दुष्टा† कर्म-सिद्धि-विनाशिका”—इति ।

समिधनियमउक्तोवायुपुराणे,—

“पासाग्रः समिधः कार्याः खादिर्यः तदलाभतः ।
अमीरोहितकाशत्यासादभावेऽर्कवेतसौ”—इति ।

अग्निकार्याकरणे प्रत्यवायमाह हारीतः,—

“पुरा जग्राह वै मृत्युर्धिसयन् ब्रह्मचारिणम् ।
अग्निसं नोचयामास तस्मात् परिचरेत् तम्”—इति ।

भिद्या-वर्था-प्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यमनिन्द्येष्वात्म-दत्तये ।
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ॥
ब्राह्मण-वचिष-वित्रां भैक्ष्य-वर्था सचाक्रमम्”—इति ।

ब्राह्मणेभ्योस्ति स्तस्त्वजातीयोपलक्षणम् । अतएव व्यासः,—

“ब्राह्मण-वचिष-वित्रसरेषु भैक्ष्यमन्नहम् ।

† न तापिता,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ दीर्घा खूलगुणैर्दुष्टा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

सजातीय-गृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा”—इति ।

सार्ववर्णिकत्वमापदिषथम् । अतएव भविष्यत्पुराणे दर्शितम्,—

“चातुर्वर्ण्यचरेद्भैक्ष्यमलाभे कुरुनन्दन”—इति ।

आपद्यपि न शूद्रात् पक्वं गृह्णीयात् । तदाहाङ्गिराः,—

“आममेवाददीतास्या* ददन्तावेकराचिकम् ।

आमं पूयति संस्तारे धर्मन्तेभ्यः प्रतीच्छितम् ॥

तस्मादामं गृहीतव्यं शूद्रादप्यङ्गिरोऽब्रवीत्”—इति ।

अनापदि सजातीयेष्वपि प्रशस्तेष्वेव भैक्ष्यमाचरेत् । तदाह मनुः,—

“वेदयज्ञैरहीनानां प्रशक्तानां‡ स्व-कर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्”—इति ।

आदिमध्यावसानेभ्योऽपि, अयमर्थः । भिक्षा-प्रवर्त्तना-वाक्ये वर्ष-
क्रमेण१ आदिमध्यावसाने भवच्छब्दः प्रयोज्यः । तथा च मनुः,—

“भवत्पूर्वं चरेद्भैक्ष्यमुपनीतो॥ दिजोत्तमः ।

भक्तमध्यन्तु राजन्योवैश्यस्तु भवदुत्तरम्”—इति ।

उक्तेषु कश्चिदपवादमाह सएव,—

“गुरोः कुले न भिक्षेत न श्रातिकुल-बन्धुषु ।

अलाभे तन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं परित्यजेत् ॥

सर्वे वाऽपि चरेद्भ्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

* आममेवाददीतास्या,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† प्रपक्षितम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रशक्तानां,—आ० पुस्तके पाठः ।

१ क्रमेण,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ सुपनीतो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

नियम्य प्रयतोवाचमभिस्तांस्तु वर्जयेत्”—इति ।

यत्तु,—

“मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनौ निजाम् ।

भिजेत भिक्षां प्रथमं या सैनं न विमानयेत्”—इति ।

तदुपनयनाङ्ग-भिक्षा-विषयम् । तच्च भैक्ष्यं भोजन-पर्याप्तमाहर्तव्यम्,
अन्यथा दोष-अवणात् । तदाह यमः,—

“आहारमात्रादधिकं न कश्चिद्वैषमाहरेत् ।

युज्यते स्तेय-दोषेण कामतोऽधिकमाहरन्”—इति ।

तच्च भैक्ष्यं गुर्वनुज्ञा-पुरःसरं भोक्तव्यम् । तदाह तुमन्तु-यमौ,—

“समाहृत्याथ तद्वैक्ष्यं यावदर्थमयायया ।

निवेद्य गुरवेऽग्रीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः”—इति ।

गुर्वसन्निधौ तद्गार्थादिभ्योनिवेदयेत् । तदाह गौतमः,—

“निवेद्य गुरवेऽनुज्ञां ततोभुञ्जीत सन्निधौ ।

गुरोरभावे तद्गार्था-पुत्र-सब्रह्मचारिणाम्”—इति ।

गुर्वनुज्ञातं भैक्षं सत्कृत्य भुञ्जीत । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“कृताग्निकार्योभुञ्जीत वाग्यतोऽगुर्वनुज्ञया ॥

आपोशन-क्रिया-पूर्व* सत्कृत्याश्रमकुलपथम्”—इति ।

सत्कारश्च द्दारीतेन दर्शितः,—“भैक्ष्यमवेक्षितं पर्यग्रीकृतमादित्य-

दर्शितं गुरवे निवेदितमनुज्ञातममृत-सन्निधौ प्राङ्, यदग्राति ब्रह्म-

चारी ब्रह्म-विद्विभवाग्राति” । गौतमोऽपि,—“वाचं प्रातरभिपूजित-

मनिन्दन् भुञ्जीत”—इति । एकाग्र-निवेधमाह मनुः,—

* आपोशानक्रियापूर्वम्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकात्रादी भवेद्भवेद्गती ।

भैक्षेण प्रतिनोदृत्तिरूपवास-समा स्रता ॥

व्रतवद्देव-दैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्विवत् ।

काममभ्यर्थितोऽग्रीयात् व्रतमस्य न लुप्यते”—इति ।

अकरणे प्रत्यवायमाह सएव,—

“अकृत्वा भैक्ष्यचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तराचमवकीर्ण-व्रतश्चरेत्”—इति ।

उपनीतस्य नियममाह यमः,—

“दण्डं कमण्डलुं वेदं मौञ्जीं च रसनां तथा ।

धारयेद्ब्रह्मचर्यं च भिक्षाग्राणी गुरौ वसन्”—इति ।

वेदोदभंसुष्टिः, गुरौ गुरु-गृहे इत्यर्थः । यमः,—

“मेखलामजिनं दण्डं उपवीतं च नित्यशः ।

कौपीनं कटि-सूत्रं च ब्रह्मचारी च धारयेत्”—इति ।

मनुः,—

“अग्रीन्धनं भैक्ष्यचर्यामधःश्रयां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनोद्दिजः”—इति ।

सुमन्तरपि,—

“ब्रह्मचर्यं तपोभैक्ष्यं सन्ध्ययोरग्नि-कर्म च ।

स्नाध्यायोऽगुरु-वृत्तिश्च चरेयुर्ब्रह्मचारिणः”—इति ।

गुरु-वृत्ति-प्रकारमाह व्यासः,—

“अन्यथायी पूर्वं स्नादुत्थायी गुरु-वेष्मनि ।

यच्च शिष्येण कर्त्तव्यं यच्च दानेन वा पुनः ॥

कृतमित्येव तत् सर्वं कृत्वा तिष्ठेन् पार्श्वतः ।
किङ्करः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः ॥
अभुक्त्वति नास्त्रीयादपीतवति नो पिवेत् ।
न तिष्ठति तथाऽऽसीत नासुप्ते प्रसुपेत् तथा”-इति ।

विश्रामिचः,—

“तद्गार्था-पुनयोश्चैव दृढानां धर्मशास्त्रिणाम्* ।
शुश्रूषा सर्वदा कार्या प्राणामादिभिरेव च”-इति ।

वर्ज्यानाह याज्ञवल्क्यः,—

“अधुमांसास्त्रयोऽष्टिष्ठ-शुक्ल-स्त्री-प्राणिहिंसनम् ।
भास्करालोकनाम्नाल-परिवादांश्च वर्जयेत्”-इति ।

मनुरपि,—

“वर्जयेन्मधुमांसश्च गन्धं माखं रसान् स्त्रियः ।
शुक्लानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥
अभ्यङ्गमंजनस्नानोद्गपनच्छत्र-धारणम् ।
कामं क्रोधश्च लोभश्च गर्सनं गीतवादनम् ॥
घृतश्च जलवाद् च परिवादं तथाऽनृतम् ।
स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणसम्भसुपघातं परस्त्र च ॥
एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्क्रन्दयेत् कश्चित्”-इति ।

यमः,—

“खट्वाऽऽसनं च शयनं वर्जयेद्दन्त-धावनम् ।

* धर्मशास्त्रिणाम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

स्वपेदेकः कुशेऽप्येव न रेतः स्क्रन्दयेत् कश्चित्”-इति ।

कूर्मपुराणे,—

“नादर्शश्चैवमीक्षेत नाचरेद्दन्त-धावनम् ।

गुरुच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः”-इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्”-इति ।

गुरुपुत्रस्याप्युच्छिष्टं न भोक्तव्यम् । तदाह मनुः,—

“उत्सादनञ्च गाचाणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद्गुरु-पुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥

अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्यान् कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम्”-इति ।

ब्रह्मचर्यं-कालावधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

गृहणान्तिकमित्येके केशान्तं चैव षोडशे”-इति ।

केशान्तं गोदानाख्यं कर्म । तच्च षोडशे वर्षे कार्यम् । तदाह

मनुः,—

“केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यवन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः”-इति ।

यमः,—

“वसेद्द्वादश वर्षानि चतुर्विंशतिमेव वा ।

षट्चिंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतश्चरेत्”-इति ।

एतत् त्रिवेद-गृहणाभिप्रायम् । अतएव मनुः,—

“षट्चिंशदादिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।

तद्विद्विक्तं पादिकं वा* ग्रहणान्तिकमेव वा”—इति ।

एवमुक्तलक्षणो ब्रह्मचारी द्विविधः, उपकुर्वीणको नैष्ठिकश्च । उप-
कुर्वीणकस्योक्ताः धर्माः, नैष्ठिकस्योपपन्ते । तच्चाह याज्ञवल्क्यः,—

“नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वषेदाचार्य-सन्निधौ ।

तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा”—इति ।

मनुरपि,—

“यदि त्वात्यन्तिको वा शरीरो चेतास्य गुरोः कुले ।

युक्तः परितरेदेन मा शरीर-विमोक्षणात् ॥

आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

शुद्धदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥

एषु त्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्नि-शुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः”—इति ॥

एतच्च सदृक्त-ब्राह्मण-गुर्वादिविषयम्, अन्यथा दोषः । तदुक्तं
तेनैव,—

“नात्राश्रमे गुरौ शिष्यो वा समात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चाननूधाने काङ्क्षन् गतिमसुप्तमाम्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—“ब्रह्मचर्यं चरेदाशरीर-विमोक्षणात् । आचार्यं च
प्रेतेऽग्निं परितरेत् संचयतवाक् चतुर्थषष्ठाष्टमकालभोजी भैक्ष्यं सुर्व-
धीनोजटिलः शिखाजटो वा गुरुं गच्छन्तमनुगच्छेदासीनं चानुतिष्ठेत्
ब्रह्मणसेदासीत आश्रताध्यायी सर्व-सन्ध-निवेदी खट्वा-श्रयन-
दक्षप्रक्षालनाञ्जनाभ्यञ्जनवर्जनानखीलस्त्रीरहस्यभ्युपेयादपः”—इति ।

* तद्विद्विक्तं वा पादं वा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अहनि चिषवनस्त्रायी स्यादित्यर्थः । अग्नि-परिचर्या हारीत-ब्रह्म-
लिखित-यमैर्निरूपिता,—“यज्ञियाः समिधश्चाहृत्य रुष्मार्जनोपलेप-
नोद्धमनसमूहनमभिन्धनपर्यग्निकरणपरिक्रमणोपस्थानहोमस्तोत्रम-
स्तारादिभिरग्निं परितरेन्नाग्निमधितिष्ठेन्न पद्भ्यां कर्षेन्न सुखेनोप-
धमेन्नापस्त्राग्निश्च युगपद्द्वारयन्नाजीर्णभुक्तो नोच्छिद्यो वाऽभ्यादध्यात् ।
विविधैर्हविर्विधैरेराग्रेयैरहरहरग्निं समिधेदामग्न्य गच्छेदागत्य निवे-
दयेत् तन्मनाः शरीरोपरमान्ते ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति”—इति ।
एवं कुर्वतः फलमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अनेन विधिना देहं सादयन् विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेद्वाजायते पुनः”—इति ।

मनुरपि,—

“आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यश्वसा विप्रो ब्रह्मणः सद्यः शाश्वतम्”—इति ।

ननु नैष्ठिकब्रह्मचर्याङ्गीकारे गार्हस्थ्यं निर्विषयं स्यात् । तन्न,
गार्हस्थ्यस्य रागि-विषयत्वात् । तच्चाह जावालिः,—“यदि गृहमेव
कामयेत्तदा यावज्जीवमग्निहेतुं जुहुयात्”—इति । अत्र केचित्,
नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यं कुजादिविषयं मन्वानागार्हस्थ्यस्य तदितर-विषयता-
माहुः । उदाहरन्ति च तत्र विष्णुवचनम्,—

“कुज-वामन-जात्यन्ध-क्षीव-पङ्क्तान्तरेण गिणाम् ।

व्रतचर्या भवेन्नेषां यावज्जीवमसंश्रयम्”—इति ।

तन्न, नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यस्य कुजादिष्वेव नियतत्वे समर्थं प्रत्यौक्त्वा-
कत्वमुच्यमानं विरुध्यते । ऐच्छिकत्वञ्च वसिष्ठेन दर्शितम्,—“एतत्वार-

“यज्ञोपवीत-द्वितयं रोदकञ्च कमण्डलुम् ।
 ह्यं चोष्णीषममलं पादुके चायुपानहौ ॥
 रौक्मे च कुण्डले वेदं छत्त-केश-नखः शुचिः ।
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यादहिर्मास्यञ्च धारयेत् ॥
 शुक्लाम्बरधरोनित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।
 न जीर्ण-मलवदासाभवेत्तु विभवे सति ॥
 न रक्तमुख्यं चास्य धृतं वासोन कन्यिकाम्”—इति ।

इति स्नातक-प्रकरणम् ।

अथ विवाहः ।

तत्र मनुः—

“गुरुणाऽनुमतः स्नाता समावृत्तोयथाविधि ।
 उदहेत द्विजोभार्या सवर्णा लक्षणान्विताम्”—इति ।

प्राश्वस्त्योऽपि,—

“अविभुत-ब्रह्मचर्यालक्षणां स्त्रियमुदहेत् ।
 अग्न्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ।
 अरोगिणीं धातमतीससमानार्धगोत्रजाम्”—इति ।

लक्षणां वाङ्माभ्यन्तर-लक्षण-युक्ताम् । वाङ्माभि लक्षणानि
 मनुना दर्शितानि,—

“अव्यङ्गाङ्गी सौम्यनाडी हंस-वारण-गामिनीम् ।
 तनु-लोम-केश-दन्तनां मृदङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्”—इति ।

वर्ज्यामाह स एव,—

“नोदहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥

नर्त-वृत्त-नदी-नाडीं नान्य-पर्वत-नामिकाम् ।

न पक्ष्यहि-प्रेथ-नाडीं न च भीषणनामिकाम्”—इति ।

कपिलां रक्त-तण्डुल-वर्णा । पिङ्गला अग्निवर्णा । अन्येति
 स्वेच्छनाडी । विष्णुपुराणेऽपि,—

“न श्मश्रु-व्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।

न घर्घर-स्वरां चामां तथा काक-स्वरां न च ।

नानिवंधेक्षणां तद्वृत्तालीं नोदहेदुधः ।

यस्याश्च रोमश्रे जंघे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ।

गण्डयोः कूपकौ यस्याहसन्यास्ताश्च नोदहेत् ।

नातिरुचच्छर्विं पाण्डुकरजामरणेक्षाम् ।

अ-पीन-हस्त-पादाश्च न च तामुदहेदुधः* ।

न वामनां नातिदीर्घां नोदहेत् सङ्गतध्रुवम् ।

न वातिच्छिद्र-दन्तनां न कठालमुखीं नरः”—इति ।

आन्तराणि ॥ लक्षणान्याश्लायन-गृह्ये विहितानि,—“दुर्विज्ञे-
 यानि लक्षणान्यष्टौ पिण्डान् कृत्वा, ऋतमघे प्रथमं यज्ञं ऋते सत्यं
 प्रतिष्ठितं यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं
 तद्व्यतामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति
 स्त्रेचाचेदुभयतः ब्रह्माङ्गुलीयादस्रवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्याद्
 गोष्ठात् पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्त्रिन्यविदासिनोद्भवात् सर्वस-

* ‘यस्याश्च’ इत्यादि ‘तामुदहेदुधः’ इत्येतत् श्लोकद्वयं सु० पुस्तके न
 दृश्यते ।

मन्त्रा देवनात् कितवी चतुष्पद्यादिप्रव्राजिनीरिणादधन्या मन्त्राना-
त्पतिन्नी”* इति । विप्रव्राजिनी विविधं प्रकर्षेण व्रजतीति विप्रव्राजिनी
स्त्रैरिणी इत्यर्थः । अनन्यपूर्विकामिति दानेनोपभोगेन वा पुरुषा-
न्तरागृहीताम् । अनेन पुनर्भूयैवार्थते । अतएव काश्यपः,—

“सप्त पौनर्भवाः कन्यावर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वासा दत्ता मनोदत्ता छत-कौतुक-मङ्गला ।

उदक-सर्गिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भू-प्रसवा च या ।

इत्येताः काश्यपेनाक्तादहन्ति कुलमग्निवत्”—इति ।

बौधायनः,—“वाग्दत्ता मनोदत्ताऽग्निं परिगता सप्तमं पदस्तीता
भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूः, तां गृहीत्वा न
प्रजां न धर्मं विन्देत्”—इति । नारदोऽपि,—

“कन्यैवाक्षतयोर्निर्या पाणि-ग्रहण-पूर्विका ।

पुनर्भू-प्रतिमा ज्ञेया पुनः संस्कार-कर्मणि”—इति ।

* ‘आन्तराग्नि’ इत्यारभ्य ‘इत्यर्थः’ इत्यन्तयश्चस्थाने मुञ्जितपुस्तके अ-
न्यथा पाठो दृश्यते । स यथा,—“आन्तराग्निं कक्ष्यानि आन्त्रजायनगृह्ये
दर्शितानि दुर्ज्ञेयानि तानि वेदितव्यानि । पूर्वस्यां रात्रौ गोष्ठ-वेदिका-
कितवस्थान-ऋदेरिह-क्षेत्र-चतुष्पथ-प्रसृजानेभ्योऽमृत्तिकां गृहीत्वा अष्टौ
पिण्डान् कृत्वा ऋतमये प्रथमं जप्ते ऋते सत्यं प्रतिष्ठितं यदियं कुमार्यभि
जाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत् सत्यं तदुद्गृह्यतामिति पिण्डानभिमत्य
कुमारो ब्रूयादेवामेकं गृह्यतेति । तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डे गृहीते
आन्त्रवती भवति, द्वितीये पशुमती, तृतीयेऽग्निहोत्रपरा, चतुर्थे विवेकि-
नी चतुरा सर्वजनार्चनपरा भवति, पञ्चमे रोगिणी, षष्ठे बन्धा, सप्तमे
अभिचारिणी, अष्टमे विधवा भवेदिति ।” सम्भावयामः आन्त्रजायनसू-
त्रस्य तात्पर्यमेव तत्र संगृहीतमिति ।

वाञ्छवत्क्योऽपि,—

“अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संकृता पुनः”—इति ।

कान्तां कमनीयां उद्धोर्मुर्मनोऽनयनानन्दकारिणीम् । अतएव आप-
स्तम्बः,—“यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिः”—इति ।

असपिण्डामिति । समानएकः पिण्डोयस्याः सा सपिण्डा, न
सपिण्डा असपिण्डा, ताम् । सपिण्डता च सप्तम-पुरुष-पर्यवसा-
यिनी । तत्रैकः पिण्डदाता, त्रयः पिण्डभाजः पितृ-पितामह-प्रपिता-
हाः, चतुर्लेपभाजः वृद्धप्रपितामहादयः । तथा च मत्स्यपुराणे,—

“लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डा साप्तपौरुषम्”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डसंबन्धिनोऽद्येते विज्ञेयाः पुरुषास्तथा ।

लेपसंबन्धिनस्तान्ये पितामह-प्रपितामहात्—

प्रष्टव्युक्तास्त्यस्तेषां यजमानस्तु सप्तमः ।

इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः संबन्धः साप्तपौरुषः”—इति ।

एतदुक्तं भवति, सप्तार्धां पुरुषाणामेक-पिण्ड-क्रियाऽनुप्रवेशः
सापिण्डा-हेतुः । तथाच, देवदत्तस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः षड्भिः सह
सापिण्डाम्, तथा पुत्रादिभिः षड्भिः सह सापिण्डाम्,—इति । नन्वेवं
सति आह-पितृत्यादिभिः सह सापिण्डं न स्यात्, परिगणितेष्वनन्त-
र्भावात् । मैवम् । उद्दिश्य-देवतैक्येन* त्रियैक्यस्याच विवक्षितत्वात् ।

* देवदत्तैक्येन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

देवदत्त-कर्तृक-क्रियायां ये देवतात्वेनानुप्रविशन्ति, तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्रातृ-पितृ-कर्तृक-क्रियायामप्यनुप्रविशतीत्यस्ति तैः सह सापिण्डम् । एवं भार्याणामपि भर्तृ-कर्तृक-पिण्डदान-क्रियायां सहकर्तृत्वात् सापिण्डमिति । तदिदं निर्वाप्यसापिण्डम् ।

अपरे पुनरन्यथा* सापिण्डमाहुः । तथाहि । समानएकः पिण्डोद्देहावयवयोर्षां ते सपिण्डाः । तत्र, पुत्रस्य साक्षात् पितृ-देहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्डम् । तथा, पितामहादिभिरपि पितृ-दारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । साक्षान्मातृ-शरीरावयवान्वयेन मात्रा, मातामहादिभिरपि मातृदारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । तथा, पितृव्य-पितृव्यसादिभिरपि पितामह-देहावयवान्वयात् । तथा, मातृव्य-मातृव्यसादिभिः सह मातामह-देहावयवान्वयात् । तथा, मातृव्य-मातृव्यसादिभिः सह मातामह-देहावयवान्वयात् । पत्न्या सह एकशरीरारम्भकतया पत्युः, एवं भ्रातृ-भार्याणामप्येक-शरीरारम्भकैः स्व-स्व-पतिभिः सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं तत्र तत्र साक्षात् परंपरया वा एक-शरीरावयवान्वयेन सापिण्डं योजनीयम् ।

उक्तं दिविधं सापिण्डं यस्यानास्ति सेयसमपिण्डा, तामुदहेत् । नन्वेवं सति न काप्युदाहः सम्भवेत्, सर्वत्र सापिण्डस्य कथञ्चिद्योजयितुं शक्यत्वात्, विधातृ-शरीरावयवोद्देहः परिहरत्वात्, “वज्रस्यां प्रजा-येय”-इति श्रुतेः । नैष दोषः, अविशेषेण प्राप्तस्य सापिण्डस्य सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु अनुचितत्वेन तदूर्द्धं सापिण्ड-निवृत्तेः । तथा च गौतमः,—“सपिण्ड-निवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा”—इति । याज्ञ-वल्क्योऽपि,—

* पुनरवयव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† मातृशरीरदारेण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“पञ्चमात् सप्तमादूर्द्धं मातृतः पितृतस्तथा”—इति ।

मातृ-पत्ने पञ्चमात् पितृ-पत्ने सप्तमात् पुरुषादूर्द्धं, सापिण्डं निवर्तते,—इत्यध्याहृत्य योजनीयम् ।

“सपिण्डता ॥ पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते”—इति

मनु-स्मरणात् । एतदुक्तं भवति । पितृ-पत्ने कूटस्थमारभ्य तत् पुत्रादि-गणनायां सप्तमादूर्द्धं वर-वध्वोर्विवाहेन दुष्यति । मातृ-पत्ने च कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादि-परिगणनायां वर-वध्वोर्माता चेत् पञ्चमी भवति, तदा तयोः सापिण्डनिवृत्तेर्विवाहेन दोषायेति । यत्तु विष्णुपुराणवचनम्,—

“पञ्चमी मातृपक्षात् तु पितृपक्षात् तु सप्तमीम् ।

गृहस्थउदहेत् कन्यां न्याय्येन विधिना नृप”—इति

तत्र, सप्तमीं पञ्चमीमतीत्यध्याहार्यम् । अन्यथा, पञ्चमात् सप्तमादूर्द्धम्,—इति वचन-विरोधात् ।

“पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रिया-पराश्रपि हि ते सर्वतः* शूद्रतां गताः”—इति

मरीचिवचन-विरोधाच्च । यद्यपि पैठीनसिना कल्पद्वयमुक्तम्,—

“पञ्च मातृतः परिहरेत् सप्त पितृतस्त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतोवा”—इति ।

तत्र, द्वितीयः कल्पोऽसमानजातीय-विषयः । यतः शूद्राह,—

“यद्येकजातावहवः पृथक्चेष्टाः पृथग्जनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु”—इति ।

अयमर्थः । येषामेकः पिता मातरोभिन्नजातीयास्ते मातृभेदा

* तथेते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दसमानजातीयाः, तथापि, पित्रैक्यादस्त्रिषापिण्डान्, तच्च त्रिषु पुरुषे-
भ्योऽपि निवर्त्तते,—इति । नन्वेवं सति पितृ-पत्न्येऽपि त्रिभिः
पुरुषैः सापिण्डनिवृत्तेः ‘पञ्च पितृतोवा’—इति वचनं विरुद्धेति ।
एवमर्हि ‘वीजमाहृतः पञ्च पितृतोवा’—इति पैठीनसिवचनं सजा-
तीयेष्व निषेधपरम्, अमुककन्योवाऽस्तु । ‘माहृतः पितृतस्तथा’—इत्यत्र
पितृशब्देन वीजिनोऽपि सूक्तः । तथा च गौतमः,—“जडं सप्त-
मात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनस्य माहृतबन्धुः पञ्चमात्”—इति । योहि
निषेधोऽपि पुत्रमुत्पादयति, च वीजी । पितृमाहृतबन्धवाः सत्यन्तरे
दर्शिताः,—

“पितुः पितृ-ध्वसुः पुत्राः पितृमाहृत-ध्वसुः सुताः ।

पितृमातुल-पुत्राश्च विज्ञेयाः पितृ-बान्धवाः ॥

मातुः पितृ-ध्वसुः पुत्रमातृमाहृत-ध्वसुः सुताः ।

मातृमातुल-पुत्राश्च विज्ञेयामाहृत-बान्धवाः”—इति ।

नन्वसपिण्डमिति न वक्तव्यं, वक्ष्यमाणेन ‘असमानार्धगोत्रजान्’—
इत्यनेनैव सपिण्डाद्याविवाह-निषेध-सिद्धेः[†] । सत्यं, तथापि या
मातुरसपिण्डाः भवति, सैवोदाह-कर्मणि प्रशस्तेति वक्तव्यम्[‡] ।
तथा च मनुः,—

“असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

* अर्धगोत्रनिषेधपरम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सपिण्डाद्यां विवाहनिषेधसिद्धेः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ या मातुरसगोत्रा तथापि या मातुरसपिण्डा,—इति सु० पुस्तके
पाठः ।

§ वक्तुः,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

या प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने”—इति ।

या मातुरपिण्डा असगोत्रा च, या पितुरसगोत्रा, चकारादस-
पिण्डा च, या मैथुने मिथुन-साध्ये दारकर्मणि द्विजातीनां प्रशस्ता
परिणीयेत्यर्थः । नन्वत्र माहृतग्रहणमनर्थकं, पितृ-गोत्र-सापिण्ड-निषेधे-
नैव माहृत-गोत्र-सापिण्ड-निषेध-सिद्धेः । पृथक् पिण्ड-गोत्रयोर-
भावात्,

“एकत्वं सा मता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतको

स्वगोद्व्यस्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे”—इति

वचनात् । मैवम् । गान्धर्वादि-विवाहेषु कन्या-प्रदानाभावेन पितृ-
गोत्र-सापिण्डयोरनिवृत्तेः । तथाच मार्कण्डेयपुराणम्,—

“ब्राह्म्यादिषु विवाहेषु या तृदा कन्यका भवेत् ।

भर्तृ-गोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदक-क्रिया ॥

गान्धर्वादि-विवाहेषु पितृ-गोत्रेण धर्मवित्”—इति ।

एतेन मातुल-सुता-विवाह-विषय-विवादोऽपि परास्तः । तथा
हि, तन्निषेध-वचनानि गान्धर्वादि-विवाहोदा-जा-विषयाणि, तच्च
सापिण्ड-निवृत्तेरभात् । तदनुयायक-श्रुति-स्मृति-सदाचारात् । न
ब्राह्म्यादि-विवाहोदा-जा-विषयाणि, तच्च सापिण्ड-निवृत्तेः । तानि
च निषेध-वचनानि । तच्च ज्ञातातपः,—

“मातुलस्य सुतामूढा माहृत-गोत्रां तथैव च ।

समान-प्रवराद्यैव द्विजस्त्राचणचरेत्”—इति ।

पैठीनसिरपि,—“पितृ-माहृत-स्वसृ-दुहितरोमातुल-सुताश्च धर्मतस्ता-
भगिन्यस्तावर्ज्येदिति विज्ञायते” । सुमन्तरपि,—“पितृ-पत्न्यः सर्वामा-

तरस्तद्भातरोमातुलसालङ्गिग्न्योमाहस्वसार* सुदुहितरश्च भगिन्य-
स्तदपत्यानि भागिनेयानि, अन्यथा सङ्करकारिणः”—इति । व्यासः,—

“मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया दिजातिभिः”—इति ।

मन्वविशेषेण प्रवृत्तानामेषां वचनानां कथं विशेष-विषयता?
विशेष-वचन-वलादिति ब्रूमः । तथा च मनुः,—

“पैतृव्यसेवीं भगिनीं स्वस्तीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणस्यरेत् ॥

एतास्त्रिसुतु भार्यार्थे नोपयच्छेत् बुद्धिमान्”—इति ।

भगिनीपदं पैतृव्यसेव्यादि-विशेषणम् । आप्तस्येति मातुर्भात-
विशेषणम् । तत्र, सुतामित्यध्याहारः । आप्तस्य सन्निहृष्टस्य स
पिण्डस्य गान्धर्वादि-विवाहोदायाः मातुर्भातुरित्यर्थः । पैतृव्यसेवी-
मित्यत्राप्यनिवृत्त-सपिण्डस्य गान्धर्वादिनोदा पिद-स्वसा विवलिता ।
तथा च सति, तदुदितुर्भगिनीति विशेषणं सार्थकम् । ब्राह्म्यादि
विवाहेषु सपिण्ड-निवृत्तेर्भगिनीपदं नान्वीयात् । अथमेव न्यायो-
माहस्वस्तीयायामपि योजनीयः । तस्माद्भगिन्याप्तपदोपेत-मनुवचन-
वलादविशेषे निषेधोविशेष-विषयणवोपसंज्ञियते । ननु, ब्राह्म्यादि-
विवाहविषये मातुल-सुतायादव मातृ-स्वसृ-सुताया अपि विवाहः
प्राप्नुयात् । तत्र, श्रिष्ट-गर्हित्वेन तत्र निषेध-स्यति-कल्पनात् । श्रिष्ट-
गर्हित्वेनानुपादेयत्वं याज्ञवल्क्येनाह,—

* स्तद्भगिन्योमाहस्वसार,—इति, नास्ति सु० पुस्तके ।

† अथमेव न्यायोमातुर्विषये, मातुलसुतापरिचयउदीचश्रिष्टगर्हितः,
तथापि दाक्षिणात्यश्रिष्टैराचरितविषये मातुलसुतायामिव माहस्वसृसुताया
अपि विवाहः प्राप्नुयात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“अखर्गं लोकविदिष्टं धर्ममप्याचारेण तु”—इति ।

यद्यपि मातुलसुता-परिणयनमुदीच-श्रिष्ट-गर्हितम्, तथापि
दाक्षिणात्य-श्रिष्टैराचरितत्वेन नाविगीतोऽयमुदीच्यानामाचारः । न च
दाक्षिणात्यानां राग-मूलत्वं शङ्कनीयं, विधि-निषेध-परीक्षिकैरेव तद्वि-
वाह-करणात् । मातृ-स्वसृ-सुता-विवाहस्तु अविगीतेन श्रिष्टाचारेण
गर्हितः । मातुल-सुताविवाहस्यानुयाहका* श्रुतिः । तत्र मन्ववर्णः ।
“आथाहीन् पथिभिरीलितेभिर्यज्ञमिमं नोभागधेयं जुषस्व । तत्रां
जज्जमातुलस्येव घोषा भागस्ते पैतृव्यसेवी वपाम्”—इति ।

अयमर्थः । हे इन्द्र, पथिभिरीलितेभिः सुतैः सह नोऽस्माकमिमं
यज्ञमायाहि । आगत्य च अस्माभिर्दीयमानं भागधेयं जुषस्व, तत्रां-
माज्यादिना संस्कृतां वपान्वामुद्दिश्य जज्जः त्यक्तवन्तः । तत्र दृष्टान्त-
द्वयम् । यथा, मातुलस्य घोषा दुहिता भागिनेयस्यां भागः भज-
नीया, भागिनेयेन परिणेतुं योग्या, यथा च पैतृव्यसेवी पौत्रस्य
भागः । तथाऽयं ते तव भागोवपाऽऽख्यः,—इति । वाजसनेयके-
ऽपि । “तस्माद्वा समानादेव पुरुषादन्ता चाद्यश्च जायते, उत तृतीये
सङ्गच्छावहै चतुर्थे सङ्गच्छावहै”—इति । समानादेकस्मात् पुरुषादन्ता
भोक्ता आद्यश्च भोग्यः दावप्युत्पद्येते । तौ च मिथः सङ्गच्छयतः,
कूटस्थमारभ्य तृतीये चतुर्थे वा पुरुषे सङ्गच्छावहै विवहावहै इत्यर्थः ।

यद्यप्ययमर्थवादः, तथापि मानान्तरविरोधाभावात् स्वार्थे प्रमा-
णम् । विरोधि-वचनानां मातृ-सपिण्डा-विषयत्वस्य वर्णितत्वात् ।

* विवाहस्यानुयाहिका,—इति पाठोभवितुं युक्तः ।

† दौहित्रस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ माहस्वसृविषयत्वस्य च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तस्मादविहृद्धार्यवादेनानूदितत्वादुपरिधारणविधिः कल्पयितुं शक्यते ।

तथा हि, प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते । “अधस्तात् समिधं धारयन्ननु-
द्वेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति” — इति । तत्र, पैतृकस्य हविषोऽध-
स्तात् समन्वकं समिद्धारणं* विधाय, तदाक्य-शेषे समिधोहविरू-
परिधारणं देवे कर्मणि यत् श्रुतं, तत् किमर्थवादः, उत विधीयते ?
इति संशयः । तत्राधोधारण-विधि-स्तावकत्वेन तदेकवाक्यता-लाभा-
दर्थवाद इति पूर्वपक्षः । प्रसिद्धं धार्यमनूय तेन स्मृतिर्युक्ता, उपरि
धारणानु न कापि प्रसिद्धम्, अतस्तावकत्वायोगादाक्यभेदमभ्युप-
गम्याप्यपूर्वार्थत्वाद्विधिः कल्पितः ।

एवं तृतीये पुरुषे सङ्गच्छावहै, — इत्यादावपि अपूर्वार्थत्वेन, मातुल-
सुतां विवाहेत्, — इति विधिः कल्प्यते । तस्माच्छास्त्रानुगृहीतोऽयं
विवाहः । स्मृतयस्तु ब्राह्म्यादिषु सापिण्ड्य-निराकरणेन मातुल-सुता-
विवाह-प्रापकतया दर्शिताः । श्रिष्टाचारस्य दाक्षिणात्यानामविगीत
उदाहरतः ।

केचित्तु आसुरादिवपि देश-विशेषेण मातुल-सुता-विवाहो-
धर्म्यः, — इति मन्यन्ते । उदाहरन्ति च वचनानि । तत्र बौधायनः, —
“पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः ; अनुपनीतेन भार्यया च सह-
भोजनं पर्युषित-भोजनं मातुलदुहित-पितृव्यदुहित-परिणयन-
मिति, तथोत्तरतः ; ऊर्ण-विक्रयः सीधुपानमुभयतोदङ्घ्रिव्यवहारः
आयुधीयकं समुद्रयानमिति, इतरइतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति,
इतरइतरस्मिन् तद्देश-प्रमाणात्” — इति । इतरोदाक्षिणात्यइतरस्मिन्

* समिधाहरणं, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

उत्तरदेशे मातुल-संवन्धं कुर्वन् दुष्यति, न ख-देशे । तथेतरउदी-
त्यइतरस्मिन् दक्षिणदेशे सीधु-पानादिकं कुर्वन् दुष्यति, न ख-देशे ।
कुतः ? देश-प्रमाणात् देश-निवन्धनत्वादाचारस्येत्यर्थः* । तथा
च देवतः, —

“यस्मिन् देशे य आचारो न्याय-दृष्टस्तु कल्पितः ।

स तस्मिन्नेव कर्त्तव्यो न तु देशान्तरे स्मृतः† ॥

यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे चैविद्ये नगरेऽपि वा ।

यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत्” — इति ।

ननु, श्रिष्टाचार-प्रामाण्ये ख-दुहित-विवाहोऽपि प्रसज्येत, प्रजा-
पतेराचरणात् । तथा च श्रुतिः । “प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यगात्”
— इति । मैवम् । “न देव-चरितचरेत्” — इति न्यायात् । अतएव
बौधायनः, —

“अनुष्ठितानु यदेवैर्मुनिभिर्व्यदनुष्ठितम् ।

नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत्” — इति ।

तदेवं ब्राह्म्यादि-विवाह-व्यवस्थया देशभेद-विषय-व्यवस्थया च
मातुल सुता-विवाहः ‘न सपिण्ड्याम्’ — इत्यादिशास्त्रादेव सिद्धः (१) ।

* निवन्धनत्वादाचार प्रामाण्यस्येत्यर्थः, — इति स० आ० पुस्तकयोः पाठः ।

† देशाचारः स्मृतोऽभ्यगोः, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ दुहितरमभ्यध्यायात्, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अत्र तावदेवं महता प्रवन्धेन दाक्षिणात्यानां मातुलकन्या-परिचर्या-
चारस्य शास्त्रीयत्वं प्रामाण्यं समर्थितम् । जैमिनीयन्यायमालायान्तु
स्वयमेव तादृशाचारस्य स्मृतिविवक्षितमप्रामाण्यं व्यवस्थापितम् ।
तथा च न्यायमालायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणे ।

अवीयसीं यथा काय-परिमाणेन च न्यूनम् । तत्र, योन्यून-
तायादयन्तामाह मनुः,—

“चिंशद्वर्षोदहेत् कन्यां दद्यात् द्वादशवार्षिकीम् ।

अष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः”—इति ।

दृश्यतिरपि,—

“चिंशद्वर्षोदशाब्दां तु भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।

एकविंशतिवर्षोवा सप्तवर्षामवाप्नुयात्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“वर्षैरेकगुणां भार्यामुदहेत् त्रिगुणः स्वयम्”—इति ।

अरोगिणीं अचिकित्स-राजयक्षादि-रोग-रहिताम् । आत्मती-
ज्येष्ठः कनिष्ठोवाभ्राता यस्याः, सा आत्ममती । अनेन पुत्रिका-ब्रह्म
सुदस्यते । अतएव मनुः,—

“यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिका-धर्म-ब्रह्मया”—इति ।

यस्याः पिता पुत्रिका-करणाभिप्रायवान् न वा,—इति न

“योमातुर्नविवाहादौ श्रिष्टाचारः स मा न वा । इतराचारवन्मातु-
र्ममत्तं स्मार्त्तवाधनात् । स्मृतिमूलोहि सर्वत्र श्रिष्टाचारस्ततो-
ऽन च । अन्तेया स्मृतिः कन्या वाध्या प्रत्यक्षया तु सा”—इति ।
उक्तम् । “आचारान्तु स्मृतिं छात्वा स्मृतेषु श्रुति-कल्पनम् । तेन
ह्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकल्पते”—इति । तदत्र लोक्तविरोधो-
दुष्परिहरः । आयमाकाया संयते प्रवृत्तोर्यश्चकारः मातुर्नकन्या
वरिण्याचारस्याप्रामाण्यं मीमांसकाचार्यस्य वार्तिककारस्यानुमतमेव
संन्यासः, अथ तु दृष्टाचारस्य स्मृतिसिद्धतया प्रामाण्यमेव स्वस्यानु-
मतं व्यवस्थापयमास,—इति कश्चित् समाधानमाख्येयं श्रीमद्भिः ।

विज्ञायते, तां नोपयच्छेत् । अथ तु नैवा ब्रह्मा, तामभ्याहकामपु-
यच्छेदित्यभिप्रायः । ‘न विज्ञायेत वा पिता’ इत्युक्तेः वरेण सह
संप्रतिपत्तिं विनाऽपि पितुः सङ्कल्पमानेन कन्या पुत्रिका भवतीति
दृश्यम् । तथाच गौतमः । “अभिसन्धिमाचात् पुत्रिकेत्येकेषां, तत्
संज्ञयात् नोपयच्छेदभ्याहकाम्”—इति । अनुरपि,—

“अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वति पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम्”—इति ।

वरेण सह संप्रतिपत्ति-करणे” तु पुत्रिका-करणं स्पष्टमेव विज्ञा-
यते । सा च सम्प्रतिपत्तिर्वसिष्ठेन दर्शिता,—

“अभ्याहकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामसङ्कृताम् ।

अस्यां योजायते पुत्रः स मे पुत्रोभवेदिति”—इति ।

‘स नौ पुत्रोभवेदिति’—इति कश्चित्पाठः[†] । अस्याश्च पुत्रिकाया-
गान्धर्वादाविव स्वपिचादिभिः सह न सापिण्ड्य-सगोचर-निवृत्तिः ।
अतएव लौगाक्षिः,—

“मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वति पुत्रिकापुत्रएवमाह प्रजापतिः”—इति ।

तदेवमभिहितं पुत्रिकां ब्रह्ममाणः पुत्रार्थी आत्ममतीमेवा-
दहेत् । ‘असमानार्थगोचरजाम्’ अक्षरेदिमार्थं प्रवरं गोत्र-प्रवर्त्तकस्य
सुनेर्नार्थवर्त्तक-सुनिगणइत्यर्थः । तथाचा, गोत्र-प्रवर्त्तकस्य भरद्वाजस्य
व्यावर्त्तकावंगिरोदृश्यती । अतएवाङ्गिरस-वार्हस्पत्य-भरद्वाज-गोत्रो-

* संप्रतिपत्तौ,—इति स० शा० से० पुस्तकेषु पाठः ।

† नास्त्वयमंशः मुञ्जितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

ऽहमिति प्रयुज्यते । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । गोचरं वंशपरम्परा
प्रसिद्धम् । यस्यावज्ञावरेण सह प्रवरैकं गोचैकं वा नास्ति, सा
वधूर्विवाहमर्हति, कचिद्गोच-भेदेऽपि प्रवरैकमस्ति । तद्यथा, याज्ञ-
वल्क्य-शधूल-शौनकाणां भिन्न गोचाणां भार्गव-वीतहव्य-सावेतसेति
प्रवरैकस्यात् । अतस्तत्र विवाह-प्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदाय, असमानार्वाजाम्,
—इत्युक्तम् । कचिन् प्रवर-भेदेऽपि गोचैकम् । तद्यथा, आङ्गिरसांवरी-
ययौवनाश्च-मान्धाचंवरीययौवनाश्चेत्यङ्गिरस-मान्धाश्च-प्रवर-भेदेऽपि
यौवनाश्चगोचमेकम् । अतस्तत्र विवाहोमाभूदित्यसमानगोचयद्वयम्* ।
गोच-प्रवर्तकाश्च प्राधान्येनाष्टौ मुनयः, ते चागस्त्याष्टमाः सप्तर्वयः ।
तथा च बौधायनः,—

“यमदग्निर्भरदाजोविश्वामित्रोऽपि-गौतमौ† ।

वसिष्ठकश्यपागस्त्यामुनयोगोचकारिणः ।

एतेषां चान्यपत्यानि तानि गोचाणि मन्वते”—इति ।

एतेषाञ्च गोचाणामवान्तरभेदाः सप्तस-सङ्ख्याकास्तेषां गणा-
स्तेकोन-पञ्चाशत् । तथा च बौधायनः,—

“गोचाणाञ्च सप्तसाणि प्रयुतान्यवुदानि च ।

जगपचाग्रदेतेषां प्रवराश्च विदर्जनात्”—इति ।

प्रवर-गोचयोः समानत्वासमानत्वे बौधायन-कात्यायन-विश्व-
मित्र-गर्गादि-प्रणीतेषु प्रवरग्रन्थेषु प्रसिद्धः । न चात्र मिश्रित‡

* मापूदित्यसमानार्वाजामित्युक्तम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† विश्वामित्रोयमदग्निर्भरदाजोऽय गौतमः,—इति स० ग्रा० पुस्तकयोः
पाठः ।

‡ मृहीत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

द्योर्गोच-प्रवरयोः पथ्युदास-निमित्तत्वं शङ्कनीयं, प्रत्येकं दोषा-
भिधानात् । तदाह बौधायनः,—“सगोचां चेदमत्योपयच्छेन्माद-
वदेनां विधेयात्”—इति । ज्ञातातपोऽपि,—

“परिणीय सगोचान्तु समान-प्रवरां तथा ।

कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं तप्तकच्छं* विमोक्षणम्”—इति ।

आपस्तम्बः,—

“समान-गोच-प्रवरां कन्यामूढोपगम्य च ।

तस्यामुत्पाद्य सन्तानं† ब्रह्माप्तादेव हीयते”—इति ।

इत्थं कन्या-सख्यं परीक्ष्य कुलमपि परीक्षणीयम् । अतएव मरुः,—

“महाश्वपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्वतः ।

स्त्रीसंबन्धे दशेमानि‡ कुलानि परिवर्जयेत् ॥

हीनक्रियं निष्पुरुषं निम्बन्दोरोमशार्जसम् ।

सव्यामयायंपस्मारिश्चिचिकुष्ठिकुलानि च”—इति ।

हीनक्रियं चागादि-क्रिया-रहितम् । निष्पुरुषं स्त्रीमात्रशेषम् ।
निम्बन्दोऽध्ययन-वर्जितम् । धमोऽपि,—

“चतुर्दश कुलानीमान्यविवाहानि निर्दिशेत् ।

अनार्षेयं ब्राह्मणानामृत्विजासैव वर्जयेत् ॥

अत्युधमतिद्वलश्च अतिवर्णश्च वर्जयेत् ।

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयावि-कुलानि च ॥

* अतिद्वलः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सङ्घातः,—इति स० शो० ग्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ दशैतानि,—इति ग्रा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

श्वित्रिकुट्टिकुलादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम् ।

सदा कामिकुलं वर्ज्यं रोमशानाञ्च यत्कुलम् ॥

अपसारि-कुलं यच्च यच्च पाण्डु-कुलं भवेत्—इति ।

अनार्थं च अविज्ञात-प्रवरम् । एतच्च क्षीनक्रियादि-वर्जनं तथा-
विधापत्य-परिवारार्थम् । “कुलासुरूपाः प्रजाः सम्भवन्ति”—इति
हारीतवचनात् । पुराणेषु,—

“मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।

यथाश्रीला भवेत्सता तथाश्रीलोभवेत् सुतः”—इति ।

मत्सरपि,—

“पितुर्वै भजते श्रीलं मातुर्वै भयमेववा ।

न कथञ्चन दुर्योगिः प्रकृतिं स्त्रीं विमुञ्चति”—इति ।

इति हेय-कुलमुक्तम् । उपादेयान् याज्ञवल्क्यश्चाह,—

“द्वयपुरुषविख्यातात् ओत्रियाणां महाकुलात्”—इति ।

मातृतः पितृतः पञ्च पञ्च पुरुषाविख्यातायस्मिन् कुले तद्वय-
पुरुषविख्यातं, तस्मात् महाकुलात् पुत्र-प्रसादि-समृद्धात्कन्यामुदहे-
दित्यर्थः । मत्सरपि,—

“उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संवन्धमाचरेत् सह ।

जिनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत्”—इति ।

अपेक्षमाणं स एवाह,—

“विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुति-स्मृति-निर्दिष्टैः ।

* तथाश्रीला भवेत् सुता,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

अविभुत-ब्रह्मचर्यामहाकुल-समन्विताः ॥

महाकुलैश्च संबन्धामहत्वेन व्यवस्थिताः ।

सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः ॥

लोभरागदेषामर्षमानमोहादि-वर्जिताः ।

अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः संबन्धिनः सदा”—इति ।

अधमानाश्च स एव,—

“ये स्तनाः पिशुनाः क्लीवाः ये च नास्तिक-वृत्तयः ।

विकर्मणा च जीवन्तो विकृतास्ततस्तथा ॥

प्रवद्ध-वैराः शूरैर्यै राजकिंलिषिणस्तथा ।

ब्रह्मस्वादनमित्याश्च कदर्याश्च विमर्हिताः ॥

अप्रजायेषु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवस्तथा ।

पतिप्रायश्च सुवाचिन्यः तांश्च यत्नेन वर्जयेत्”—इति ।

कन्या-दाने वर-नियमोगौतमेन दर्शितः,—“विद्याऽऽचार-वन्धु-सत्तण-
श्रील-सम्पन्नाय दद्यात्”—इति । यमोऽपि,—

“कुलञ्च श्रीलञ्च वपुर्वयश्च*

विद्याश्च वित्तञ्च सागायतां च ।

एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया

कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“एतैरेव शुद्ध्युक्तः स्वर्णः श्रोत्रियोवरः ।

* वपुर्वयश्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“अतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति”—इति ।

संवर्त्तोऽपि,—

“कामकाले तु संप्राप्ते चेत्तौभुक्ते तु कन्यकाम् ।

रजःकाले तु गन्धर्वा वक्रिस्तु कुचदर्शने ।

तस्मादुदाहयेत् कन्यां यावत्तुमती भवेत्”—इति* ।

कन्याप्रदेन सज्जाऽऽद्यभिधान-रहित-वयोयुक्ता विवचिता ।

तथा च पुराणम्,—

“यावत् सज्जिताऽङ्गानि कन्या पुरुष-सन्निधौ ।

घोन्वादीनि न गूहेत तावद्भवति कन्यका” ॥

संग्रहकारोऽपि,—

“यावत्सेलं न गृह्णाति यावत् क्रीडति पांशुभिः ।

यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति कन्यका†” ॥

वयोविशेषेण दातुः फलविशेषमाह मरीचिः,—

“गौरीः ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौक्मं रजसलाम्”—इति ।

गौर्यादिश्रद्धार्थायमेव दर्शितः,—

“अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता अतज्जं रजसलाम्” ॥

संवर्त्तोऽपि,—

“अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नमिका भवेत् ।

* ‘संवर्त्तोऽपि’ इत्यादिः, ‘इति’ इत्यन्तः यत्रः कश्चिन्न दृश्यते ।

† संग्रहकारोऽपि इत्यादि कन्यका इत्यन्तं नास्ति सुप्रतिपादितम् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्यात्”—इति ।

सुखानुकल्प-भेदेन दातृ-विशेषाणाह नारदः,—

“पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमतौ* पितुः ।

मातामहोमातुलस्य सकुलोवाभवस्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्त्रायां कन्यां दद्युः स्वजातयः† ॥

यदा तु नैव कश्चित् स्यात् कन्या राजानमाव्रजेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“पिता पितामहोभ्राता सकुलो जगती तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाम्ने प्रकृतिस्थः परः परः ।

अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रणहत्यामृतावृत्तौ ॥

गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वयं वरम्”—इति ।

गम्यं गमनार्हं सावर्ष्यादिगुणयुक्तमित्यर्थः । तथाच नारदः—

“सवर्णमनुपपन्नं कुल-शील-वल-श्रुतैः ।

सह धर्म्यश्चेत् तेन पुत्रांशोत्पादयेत्ततः”—इति ।

सवर्णं वरं प्राप्य,—इत्यध्याहृत्य योजनीयम् । एतच्चासति रजो-
दर्शने द्रष्टव्यम् । दृष्टे तु रजसि सत्सपि पित्रादिषु कश्चित्कालं पितुः
आसनं परीक्ष्य तदुपेक्षणमेव स्वयमेव वरं वरयेत् । तदाह बौधायनः,—

“नीणि वर्षाण्युत्तुमती काञ्चेन पितृश्रासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देन सदृशं पतिम् ।

* वाऽनुमतः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† स्वजातयः,—इति पाठान्तरम् ।

अविद्यमाने सङ्ग्रे गुरुहीनमपि अयेत्—इति ।

मनुरपि,—

“नीलि वर्षाकुदोचेत कुमार्यृतुमती सती ।

ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद् विन्देत सङ्ग्रे पतिम् ।

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।

नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति”—इति ।

सा यं भर्तारमधिगच्छति, सोऽपि नैनोऽधिगच्छतीत्यर्थः । यत्तु विष्णुनोक्तम्,—

“अतुच्यमुपासीव कन्या कुर्यात् स्वयं वरम्”—इति ।

तदुणवदरसाभे सति द्रष्टव्यम् । ननु, अतुमत्यां कन्याशब्दः कथं प्रयुक्तः, यतोयमेन ‘दशवर्षा भवेत् कन्या’—इत्युक्तम् । न च दशमे वर्षे अतुः सम्भवति । नायं दोषः । गौर्यादिशब्दवत् कन्याशब्दस्यापि यमेन परिभाषितत्वात् । सा च परिभाषा, फलकयनादावुपयुक्ता । तच्च पूर्वमेवोदाहृतं, ‘कन्या ददद्ब्रह्मलोकम्,—इति । लोक-प्रसिद्धस्य कन्याशब्दो विवाह-रहित-स्त्रीमात्रमाचष्टे । एवञ्च सति, शास्त्रेषु बहवः कन्याशब्दाश्चतुर्दशीताभवन्ति । तथाचानुशासनिकेऽष्टावक्रोपाख्याने बह्वस्त्रियां प्रयुक्तः,—

“कौमारं ब्रह्मचर्यं मे * कन्यैवास्मिन् न संशयः”—इति ।

ब्रह्मपर्वण्यपि बह्वस्त्रियां नारदेन प्रयुक्तः,—

“असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानय”—इति ।

उमा-माहेश्वर-संवादेऽपि,—

* ब्रह्मचर्ये वा,—इति सु० युक्तम् ।

“अतुस्माता ■ या शुद्धा सा कन्येत्यभिधीयते”—इति ।

ननु, “असंस्कृतायाः”—इति वचने विवाह-रहिताया उत्तम-लोकाभावउक्तः, सोऽनुपपन्नः, विवाह-रहितानामपि ब्रह्मवादिनीनामुपनयनाध्ययनादिभिः उत्तम-लोक-सम्भवात् । अतएव हारीते-नोक्तम्,—“दिविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वञ्च, तच्च ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वग्रहे भिक्षाचर्या”—इति । वधूनां तूपस्थिते विवाहे कथञ्चिदुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कार्यः,—इति । मैत्रम् । तस्य कल्पान्तर-विषयत्वात् । तथाच यमः,—

“पुरा कन्ये कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।

अध्यापनं च वेदानां सावित्री-वचनं तथा ॥

पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत् परः ।

स्वग्रहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते ।

वर्जयेदजिनं वीरं अटा-धारणमेव च”—इति ।

“अष्टवर्षा भवेद्गौरी”—इत्यादिना विवाह-कालउक्तः । अथ विवाहभेदाउच्यन्ते । तच्च मनुः,—

“चतुर्थामपि वर्षाणां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।

अष्टाविमान् समासेन स्त्री-विवाहास्त्रिवेधात् ॥

ब्राह्मोदैवस्तथैवार्कः प्राजापत्यः तथाऽऽसुरः ।

गान्धर्वोराक्षसश्चैव पैशाचस्याष्टमो मतः”—इति ।

एषां क्रमेण लक्षणमाह सएव,—

“आच्छाद्य चार्चयित्वा च अतश्चीलवते स्वयम् ।

* वेदाध्ययनं,—इति नास्ति सु० युक्तम् ।

आह्वय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥
 यज्ञे तु वितते सन्ध्यादिव कर्म कुर्वते ।
 अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥
 एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
 कन्याप्रदानं विधिवदार्धो धर्मः स उच्यते ॥
 सहेभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य तु ।
 कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यविधिः स्यतः ॥
 ज्ञातिभ्योऽद्रविणं दत्त्वा कन्यायै च* स्वशक्तिः ।
 कन्या-प्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥
 इच्छयाऽन्योन्य-संयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
 गान्धर्वः स च विज्ञेयो मैथुन्यः काम-सम्भवः ॥
 हत्वा हित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं हृदतीं वस्त्रात्† ।
 प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥
 सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहोयचोपगच्छति ।
 स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः—इति ।

नारदोऽपि,—

“ब्राह्मणं प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथा‡ परः ।
 आर्धसैवाय दैवस्य गान्धर्वस्यासुरस्तथा ॥
 राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् पैशाचस्याष्टमो मतः§”—इति ।

* कन्यायाश्च,—इति भा० पुस्तकयोः पाठः ।

† हत्वात्—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ ततः,—इति स० भा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ पैशाचस्याष्टमो धर्मः,—इति भा० पुस्तके पाठः ।

वर्णानुपूर्व्येण विवाह-नियममाह मनुः,—

“वदानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।

विदूशद्रयोस्तु तामेव विद्याद्धर्म्यान्नराक्षसान्”—इति ।

आदितः षड्विवाहाविप्रस्य धर्म्याः, आसुरादयश्चत्वारः पैशाचान्ताः
 क्षत्रियाणां धर्म्याः, राक्षसवर्जं तत्र वैश्य-शूद्रयोरपि । एतेषां ब्राह्मा-
 दीनां मध्ये प्रशस्तानाह स एव,—

“चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्त्रीकमासुरं वैश्य-शूद्रयोः”—इति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्व-राक्षसौ ।

राक्षस्तथाऽऽसुरो वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः”—इति ।

गर्हितो न कस्यापि प्रशस्त इत्यर्थः । अन्यविवाहास्तान्मे ब्राह्मणा-
 दीनां* पैशाचमथनुजानाति संवर्तः,—

“सर्वोपायैरसाध्या स्यात् सुकन्या पुरुषस्य या ।

चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहः स्थिता”—इति ।

ब्राह्मादीनां फलमाह मनुः,—

“दश पूर्वान् परान् वंशान्तात्मानं चैकविंशकम् ।

ब्राह्मी-पुत्रः सुकृतकन्योचयत्येकसः पितृन् ॥

दैवोद्गा-जः सुतस्यैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोद्गा-जः सुतस्त्रीस्त्रीन् षट् षट् कायोद्गा-जः सुतः ॥

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्वेदानुपूर्वम् ।

* क्षत्रियादीनां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

ब्रह्मवर्धस्त्रिणः पुत्रा आयन्ते त्रिष्टु-संमताः ॥

रूप-सत्व-गुणोपेता धनवन्तोयत्रस्त्रिणः ।

पर्याप्त-भोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

इतरेषु च त्रिष्टुषु* नृशंसानृतवादिनः ।

आयन्ते दुर्विवाहे तु† ब्रह्म-धर्म-द्विषः सुताः—इति ।

प्रश्नोऽपि चतुर्थं विवाहेषु पूर्वः पूर्वः प्रश्नोऽन्तरः । तत्र बौधा-
यनः—“तेषां चत्वारः पूर्वं ब्राह्मणस्य, तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयान्,
इतरेषां सुतरोत्तरः पापीयान्”—इति । नन्वासुरवदार्थाऽपि पापी-
यान्, क्रय-प्राप्त्याविशेषात् । अतएव कथ्यते,—

“क्रय-क्रीता तु या नारी न सा पत्यभिधीयते ।

न सा देवे न सा पिण्डो ‡ दानो तां कथ्योऽभवीत्”—इति ।

असुरपि आर्षस्य क्रय-क्रीतत्वाद्धर्मत्वमभिप्रेत्याह,—

“पञ्चानान्तु त्रयोधर्म्याः दावधर्म्याः स्मृताविह ।

पैशाचस्यासुरस्यैव न कर्त्तव्यौ वयश्चन०”—इति ।

ब्राह्मादीनामासुरान्तानां मध्ये ब्राह्म-दैव प्राजापत्याः त्रयोधर्म्याः
क्रयाभावात् । आर्षासुरौ दावधर्म्याः, क्रय-क्रीतत्वात् । तयोरेष्यासुरः
पैशाचवदाप्यपि न कर्त्तव्यः । तत्र । पञ्चानामिति वचनस्य मतान्त-
रोपन्यास-परत्वात् । कुत एतत् ? यतः स्वयमेवोत्तरं गोमिथुनस्य
शुक्लत्वं मतान्तरत्वेनानुद्य निषेधति,—

* इतरेष्ववशिष्टेषु,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† दुर्विवाहेषु,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ न सा देवे च पिण्डो च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† कदाचन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“आर्षे गोमिथुनं शुक्लं केचिदाज्जम्बूवै तत् ।

अस्योवाऽपि महान् वाऽपि विक्रयस्तावदेवं सः”—इति ।

गोमिथुनं शुक्लम्,—इति यत् केचिदाज्जम्बूवैव, न हि तस्य
शुक्लत्वं संभवति, तल्लक्षणाभावात् । अनियत-परिमाणत्वं हि शुक्ल-
लक्षणं, क्रये तद्दर्शनात् । क्रय-साधनं हि मूर्खं देश-कालाद्यपेक्षया
अस्यं वा महदा भवति । प्रकृते तु परिमाणं नियतं, यतः आर्ष-
स्तावतैव गोमिथुनेनैव सम्यग्यते न अन्यथा । अतः क्रय-क्रीतत्वाभावा-
द्भूम्येवार्थः । अतएव देवलः,—

“पूर्वं विवाहाद्यत्वारोधर्म्यास्तोच-प्रदानिकाः ।

अशुक्लाब्राह्मणार्हास्य तारयन्ति कुलद्वयम्”—इति ।

न च, गान्धर्वादि-विवाहेषु सप्तपदाभिक्रमणाद्यभावात् पतित-
भार्यात्वाभावः,—इति ब्रह्मनीयम् । स्त्रीकारात् प्राक्तदभावेऽपि
पश्चात्तत्सङ्गात् । तदाह देवलः,—

“गान्धर्व्यादि-विवाहेषु पुनर्देवाहिकोविधिः ।

कर्त्तव्यस्य त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निषाक्षिकम्”—इति ।

मृद्वपरिशिष्टेऽपि,—

“गान्धर्व्यासुरपैशाचाविवाहाराचस्य यः* ।

पूर्वं परिक्रमस्वैषां† पश्चाद्भोमोविधीयते”—इति ।

होमाकरणे तु न भार्यात्वम् । अतएव वसिष्ठ-बौधायनौ,—

“वलादपहता कन्या मन्त्रैर्यदि न संकृता ।

* राक्षसाश्च ये,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† परिश्रमस्तेषां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अन्यसौ विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा”—इति ।

तस्माद्वाग्ध्यादिष्वपि सप्तपद्यभिक्रमश्च-सम्भवादस्ति भार्यात्वम् ।
ब्राह्म्यादिषु विवाहेषु यद्वागमुक्तं, तत्सकदेव । तथा च याज्ञ-
वल्क्यः,—

“सकृत् प्रदीयते कन्या हरंसां चौरदण्डभाक्”—इति ।

मनुरपि,—

“सकृदङ्गोनिपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददामीति चीष्टेतानि सकृत् सकृत्”—इति ।

एतच्चादुष्टवराभिप्रायम् । यदाह नारदः,—

“इत्था कान्ताय यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।

अदुष्टसेदरोराज्ञा स दण्डास्तत्र चौरवत्”—इति ।

किमयमुत्सर्गः ? नेत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“इत्तामपि हरेत् पूर्वाच्चेयांसेदरश्चाग्रजेत्”—इति ।

एतद्वाग्दानाभिप्रायम् । यस्यै वाचा दत्ता, ततोऽन्यसेत् प्रशस्त-
तरोलभ्यते, ततस्तस्यै देया, नतु दुष्टाय पूर्वस्यै । तथा च गौतमः,—

“प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्”—इति । वर-दोषास्तु कात्या-

यनेनोक्ताः,—

“उन्मत्तः पतितः कुप्री तथा वपुः सगोचरः ।

चतुः-श्रोत्र-विहीनश्च तथाऽपस्मार-दूषितः ॥

वर-दोषास्तथैवेते कन्या-दोषाः प्रकीर्तिताः”—इति ।

यस्तु ऊहायाः पुनरुदाहोयम-ब्रातातपाभ्यां दर्शितः,—

“वरस्यत् कुल-श्रीलाभ्यां न युज्येत कथञ्चन ।

नमन्ताः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत्* ॥

समाच्छिद्य तु तां कन्यां वल्गादक्षतयोनिकाम् ।

पुनर्गुणवते दद्यादिति ब्रातातपोऽप्रवीत्”—इति ।

“हीनस्य कुल-श्रीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक् ।

न मन्ताः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीवएववा ।

विकर्मस्त्रः सगोचोवा दासोदीर्घामयोऽपिवा ॥

ऊहाऽपि देवा साऽन्यस्यै स-प्रावरण-भूषणा”—इति ।

मनुरपि,—

“नष्टे मृते प्रमजिते क्लीवे च पतिते तथा† ।

पञ्चस्त्रापस्तु नारीणां पतिरन्योविधीयते”—इति ।

योऽयं पुनरुदाहोयुगान्तर-विषयः । तथाचादिपुराणम्,—

“ऊहायाः पुनरुदाहं ज्येष्ठांश्चोवधं तथा ।

कस्तौ पञ्च न कुर्वति भ्रातृजायां कमण्डलुम्”—इति ।

यस्तु कन्या-दोषमनभिधाय प्रयच्छति, स राज्ञा दण्डयितव्य

इत्याह नारदः,—

“अनास्थाय ददद्दोषं दण्डात्तमसाह्वयम्”—इति ।

कन्या-दोषास्तु नारदेन दर्शिताः,—

“दीर्घ-कुक्षित-रोमार्णा व्यङ्गा संस्पृष्ट मैयुगा ।

* नास्तीदमर्जं सु० पुस्तके ।

† ऽपिवा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दृष्टान्यगतभावा च कन्या-दोषाः प्रकीर्त्तिताः—इति ।

न केवलं दोषमनाख्याय ददतोदण्डः, अपि तु साऽपि परित्या-
ज्येत्याह मनुः,—

“विधिवत् परिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् ।

धाधितां विप्रदुष्टां वा कृशना चोपपादिताम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“नादुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद्वरम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतोर्दयोः”—इति ।

एतत् सप्तपद्यभिक्रमणादव्याज्वेदितव्यम् । तत्रैव भार्यात्वसो-
त्पत्तेः । अतएव मनुः,—

“पाणियहण-मन्त्रैस्तु नियतं दार-लक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विधेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे”—इति ।

यमोऽपि,—

“नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते ।

पाणियहण-संस्कारात् पतितं सप्तमे पदे”—इति ।

पाणियहण-संस्कारात् पूर्वं परिणेतुमरणेऽपि न कन्यात्वं हीयते ।

तथा च वशिष्ठः,—

“अङ्घ्रिर्वाचा च दन्तायां म्रियते वा वरोयदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा”—इति ।

वरणानन्तरं देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः,—

“वरयित्वा तु यः कश्चित् प्रणश्येत् पुरुषोयदा ।

* अथसौदाष्टीयुगान्तर विषयः,—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके दृश्यते ।

तदा समांस्त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“प्रतिगृह्या तु यः कन्यां वरोदेशान्तरं प्रजेत् ।

संवत्सरमतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम्”—इति ।

शुक्लं दत्वा यदि वरोधियते, तदा किं कर्त्तव्यमित्यत आह मनुः,—

“कन्यायां दत्त-शुक्लायां म्रियते यदि शुक्लदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते”—इति ।

देशान्तरगमने तु विशेषः कात्यायनेनोक्तः,—

“प्रदाय शुक्लं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकं देयाऽन्यस्मै विधानतः”—इति ।

एवञ्च वाग्दानादारभ्य सप्तमपद्यभिक्रमणात् प्राग्दोषदर्शने मर-
णादौ वा कन्यामन्यस्मै दद्यादित्युक्तं भवति । अतएव कात्यायनः,—

“अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढाथान्तु तत्र वै ।

परागमस्य सर्वेषां लभेत तदिमान्नु ताम् ।

अथागच्छेत् वोढायां दत्तं पूर्ववरोदरेत्”—ति ।

अनूढायां यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता स एव कन्यां लभेत । अन्येनोढा-
थान्तु स्वदत्तं शुक्लमात्रं दरेत्, न कन्यामित्यर्थः । ‘लक्षणां स्त्रिय-
मुदहेत्’—इति यदुक्तं, तत्रोदहनीया कन्या द्विविधाः सवर्णा
चासवर्णा च, तयोराद्या प्रशस्ता । तदाह मनुः,—

‘सवर्णाऽप्ये द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्त्र्यः क्रमशोऽवराः”—इति ।

अप्ये स्नातकस्य प्रथमविवाहे, दारकर्मणि अग्निहोत्रादौ

धर्मे* ; सर्वेषां, वरेण समानोवर्णो ब्राह्मणोऽदिर्यस्याः, सा ; यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी चचियस्य चचिया वैश्यस्य वैश्या, प्रजस्ता । धर्मार्थमादौ सर्वणामूढा पश्चाद्विरसवसेनदा तेषामवराः हीनवर्णाः इमाः चचि-
याद्याः क्रमेण भार्याः स्यताः । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“तिस्रोवर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मण-चचिव-विष्णो भार्या सा शूद्रजन्मनः”—इति ।

मत्स्यपि,—

“शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च सा च विष्णुः स्यते ।

ते च सा चैव राज्ञः सुखास्य सा चायजन्मनः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“ब्राह्मणस्यानुलोभेन स्त्रियोऽन्यास्त्रिणवत् ।

शूद्राद्याः प्रातिलोभेन तथाऽन्ये पतयस्तथः ॥

द्वे भार्ये चचियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।

वैश्याद्यादौ पती ज्ञेयावेकोऽन्यः चचिया-पतिः”—इति ।

वसिष्ठ-पारस्करावपि,—“तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्षानुपूर्व्येण द्वे राजन्य-
स्यैका वैश्यस्य सर्वेषां वा शूद्राणामेके मन्त्रवर्जम्”—इति । पैठीनसिः,—
“अस्माभे कन्यायाः स्नातकव्रतं चरेदपि वा चचियायां पुनमुत्पा-
दसीत शूद्रायां वेत्येके”—इति । विष्णुरपि,—

“द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत् कश्चित् ।

रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता”—इति ।

एवं तावदेतेषां मतेन द्विजानामापदि शूद्रा-संघर्षणं रति-

* धर्मे,— इति नास्ति सु० पुस्तके ।

मात्र-फलमपि दोषभांसादनुज्ञातम् । इदानीमपरेषां मतेन ब्राह्मण-
चचिययोः तावच्छूद्रा-वर्जनमेव युक्ततरं मोदाह*, -इत्युच्यते ।
तत्र मनुः,—

“न ब्राह्मण-चचिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्यापदिष्यते ॥

हीनजातिं स्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु सप्तन्तानानि शूद्रवत् ॥

शूद्रावेदी पतत्यचेरुतथ-तनयस्य च ।

श्रौणकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥

शूद्रां जयन्ममारोप्य ब्राह्मणोऽप्यत्यधोगतिम् ।

जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मणादेव हीयते ।

वृषली-फेन-पीतस्य निम्बाचोपहतस्य च ॥

तस्याश्चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“शूद्रा-योनौ पतद्बीजं हाहाशब्दं द्विजन्मनः ।

कृत्वा पुरीषगर्भेषु पतितोऽस्मीति दुःखितः ॥

मामधः पातयन्नेव पापात्मा काममोहितः ।

अधोगतिं व्रजेत्स्त्रिप्रमितिं ज्ञाया पतेत् तु तत्*”—इति ।

मनु, ‘तास्य सा चायजन्मनः’—इति मनुना शूद्रा-विवाहोविप्र-
स्याभ्यनुज्ञातः । पुनस्य तेनैव ‘न ब्राह्मण-चचिययोः’—इति स नि-

* पतेत् भ्रुवम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

विद्वः । एतोव्याहतः,—इति चेन्नैवम् । मत-भेदेन युगभेदेन वा व्यवस्थोपपत्तेः । अतएव याज्ञवल्क्येन मत-भेदः स्पष्टीकृतः,—

“यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंघः ।

न तन्मम मतं यस्मात्तथायं जायते स्वयम्”—इति ।

आनुशासनिकेऽपि,—

“अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसन्ति साधवः ।

रत्यर्थमपि शूद्रा स्थास्तेत्याज्जरपरे जनाः”—इति ।

युग-भेदेन व्यवस्था च स्मृत्यन्तरे स्पष्टीकृता,—

“असवर्णासु कन्यासु विवाहस्य द्विजातिभिः”—

इत्यादिमनुक्रम्य—

“कसौ युगे लिमान् धर्मान् वर्ज्यानाज्जर्मनीषिणः”—

इत्युपसंहारात्* । विवाह-विधिस्तु मनुनाऽभिहितः,—

“पाणिग्रहण-संस्कारः सवर्णासुपदिश्यते ।

असवर्णास्त्रयं ज्ञेयोविधिददाहकर्मणि ॥

शरः क्षत्रियया याज्ञः प्रतोदोवैश्यकन्यया ।

वासोदशा शूद्रया तु वर्णाक्तष्टस्य वेदने”—इति ।

सङ्गलिखितावपि,—“इषुं गृह्णाति राजन्या प्रतोदं वैश्या दशानं
शूद्रा, ब्राह्मणस्तु सवर्णायाः पाणिं गृह्णीयात् । पैठीनसिः,—

“साङ्गुष्ठं ब्राह्मणः पाणिं गृह्णीयात् क्षत्रिया शरम् ।

* सा च व्यवस्था दृष्टोपपत्तिमूलिका असवर्णाशौचविधानात्,—इत्य-
धिकः पठः सु० पुस्तके ।

वैश्यायाश्च प्रतोदन्तु शूद्रा वस्त्र-दशामिति”—इति ।

परिक्रमो ब्राह्मणस्योक्तो राजन्य-वैश्ययोराचार्य-परिक्रमः†,—इति ।

एतोदाहस्योपगम-नियममाह मनुः,—

“अतुकालाभिगामी स्यात् स्व-दार-निरतः सदा ।

पर्ववर्जं व्रजेच्चैर्मां तद्वतो रति-काम्यथा”—इति ।

रजोदर्शन-प्रभृति षोडशाहोरात्रात्मकः कालोगर्भग्रहण-समर्थ-
अतुः । तस्मिन्नुतावपत्यार्थी सदा स्त्रियमुपगच्छेत् । तच्चाभिगमनं
स्वदारेष्वेव । अतावपि पर्वतिथिं वर्जयेत् । अनृतावपि तथा स्त्रिया
प्रार्थितो विनाऽप्यपत्योद्देशेनान्तामभिगच्छेत् । यथानिर्दिष्टमृतुं याज्ञ-
वल्क्योदर्शयति,—

“षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्यैव पर्वणाद्यास्तस्यस्य वर्जयेत्”—इति ।

तस्मिन्नुतौ पर्वणाद्यास्तस्योराचीर्वर्जयित्वा युग्मासु समासु षष्ठी
प्रभृतिषु गच्छेत् पुत्रार्थम् । अयुग्मासु स्त्री-जन्म-भयादगमनं, न
तु प्रतिषेधात् । युग्मास्त्रपि रात्रिष्वेवोपगमनं, ग्राहनि, दिवा-
कामस्य निषिद्धत्वात् । तथाचार्यवर्णी अतिः । “प्राणं वा एते प्रस्कन्द-
यन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते वद्वाच्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या
संयुज्यन्ते”—इति । सङ्गलिखितावपि,—“नार्त्तवे दिवा मैथुनं

* साङ्गुष्ठं ब्राह्मणः पाणिं गृह्णीयात् क्षत्रियायाः शरं प्रतोदं वैश्यायाः
शूद्रायावस्त्रदशामिति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अयमप्यंशः पैठिनसि वचनस्यैवांश इत्यनुमीयते ।

ब्रजेत्”—इति । “अतुकासाभिगामी स्यात्”—इत्यत्र नियम-द्वयं
वेदितव्यम् ; अतौ गच्छेदेव न तु वर्जयेत्,—इत्येको-नियमः, अतावेव
गच्छेन्नानृतौ,—इत्यपरः । अतएव देवसः,—

“स्वयं दारानृतुक्षातान् स्वस्थसेनोपगच्छति ।

भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्तं विनाशयेत्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“वीणि वर्षाणृतुमतीं योभार्यां नोपगच्छति ।

स तुल्यं भ्रूणहत्यायादोषमृच्छत्यमंशयम् ।

अतौ नोपैति योभार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोः पापमयोनौ यश्च सिञ्चति”—इति ।

पर्ववर्जमित्यनेन निषिद्ध-तिथि-गच्छानुपलक्ष्यन्ते । निषिद्ध-
पर्वं तमावास्या पौर्णमासी च, तत्र स्त्री-गमनं श्रुत्या निषिद्धम् ;—
“नामावास्यायाश्च पौर्णमास्याश्च स्त्रियमुपेयाद्यद्युपेयान्निरिन्द्रियः
स्यात्”—इति । अन्याश्च निषिद्ध-तिथयोऽष्टम्यादयः । तत्र मनुः,—

“अमावास्याऽष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमनृतौ स्नातकोद्दिजः”—इति ।

अमावास्यादयोयास्तिथयः, तासु स्त्रीसङ्गत्यागेनेत्यथाहृत्य
योजनीयम् । अतुकालेऽपि दिनषट्कं वर्ज्यमिति स एवाह,—

“तासामाद्यास्तसस्तु निन्दितैकादशी च या ।

चतुर्दशी च त्रयोदशी प्रवृत्तादत्र रात्रयः”—इति ।

निषिद्धं गच्छं याज्ञवल्क्योद्दर्शयति,—

“एवं गच्छन् स्त्रियं चामां मघां मूलश्च वर्जयेत्”—इति ।

चामां लघ्वाहारादिना कृशामित्यर्थः । अतएव वृहस्पतिरपि स्त्रीपुंस-
चोराहार-विशेषं समिमित्तमाह,—

“स्त्रियाः शुक्रोऽधिके स्त्री स्यात् पुमान् पुंसोऽधिके भवेत् ।

तस्मात् शुक्रविवृद्धार्थं स्त्रिंशं दद्याच्च भक्षयेत्* ।

लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं सञ्जनयेत् सुतम्”—इति ।

मनुरपि,—

“पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रो स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

समेऽपुमान् पुंस्त्रियोर्वा क्षीणेऽप्ये च† विपर्ययः”—इति ।

अपुमानिति हेदः । संक्रान्तिश्च पञ्चपर्वान्तःप्रातितादूर्जनीया ।

तदुक्तं विष्णुपुराणे,—

“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वोत्थेतानि राजेन्द्र, रविमंक्रान्तिरेव च ॥

तैश्च-स्त्री-मांस-योगी च‡ पर्वस्वेषु वै पुमान् ।

विष्णुचभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप”—इति ।

देवाश्च वर्ज्यास्तत्रैव दर्शिताः,—

“क्षैत्र-चत्वर-सौधेषु नचैव च चतुष्पथे ।

नैव अग्नानोपवनसलिलेषु महीपते ॥

गच्छेद्वायं मतिमान्मूत्रोच्चार-प्रपीडितः”—इति ।

* स्त्रिंशमन्नं भक्षयेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† क्षीणत्वे च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ स्त्रीतैश्चमांससंयोगी,—इत्यन्यत्र पाठः ।

स्वदारनिरतः,—इत्यनेन मनसाऽपि परदारगमनं निषिद्धतया विवक्षितम् । एतदपि तत्रैव दर्शितम्,—

“परदाराच्च गच्छेत्तु मनसाऽपि कथञ्चन ।

पर-दार-रतिः पुंसासुभयत्रापि भीतिदा ॥

इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु व्रजेद्बुधः”—इति ।

अन्यदपिवर्ज्यं तत्रैव दर्शितम्,—

“न स्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलां ।

नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न रोगिणीम् ॥

नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ।

सुतकामां नातिभुक्तां वा स्वयं चैतैर्गुणैर्युतः ॥

स्नातः स्वगन्धधृक् प्रीतो व्यवायं पुरुषो व्रजेत्”—इति ।

तद्व्रतः,—इत्यनेन श्रौतं वरं स्मारयति । तथा च श्रुतिः ।

“स स्त्रीषंसादमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति, तान्ब्रुवन् वरं दद्यावहा* चलिधात् प्रजां विन्दामहे काममावि-
जनितेः सम्भवामहे तस्मादुलियाः स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा-
विजनितेः सम्भवन्ति वरे† इतं द्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्
वा मलवद्वासामभवत्”—इति ।

अथमर्थः । इन्द्रः किल विश्वरूपनाभः पुरोहितस्य वधात् ब्रह्म-
हत्यामुपागतमञ्जलिना स्त्रीकृत्य संवत्सरं धृत्वा लोकापवादाङ्गीत-
त्वां चेधा विभज्य प्रथमभागं पृथिव्यै द्वितीयभागं वनस्पतिभ्योवर-
पूर्वकं दत्त्वा तृतीयभागमादाय स्त्रीसमूहमुपागमत् । तस्य वरम-

* दस्योमहा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† वाचै,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

याचन्त, ऋतुकाल-गमनात् प्रजां लभेमहि आप्रसवमनृतावपि
यथेच्छं सम्भवामेति वरं लब्ध्वा तृतीयभागं प्रत्यगृह्णन् । स च
भागोरजोरूपेण परिणतः, ततः प्रमृति मासि मासि योषिन्मलव-
द्वासा सम्पन्नेति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदार-निरतश्चैव स्त्रियोरुत्थायतः स्मृताः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“ऋतुकालाभिगमनं पुंसा कार्यं प्रयत्नतः ।

सदैव वा पर्ववर्जं स्त्रीणामभिमतं हि तत्”—इति ।

ऋतुकालाभिगमनमित्यत्र केचिदेवमाचक्षते, अजात-पुत्रस्यैवैष नि-
यमेन तु जात-पुत्रस्य,—इति । उपपादयन्ति च । तत्र कूर्मपुराणे,—

“ऋतुकालाभिगामी स्त्राद्यावत् पुत्रोऽभिजायते”—इति ।

ऋणापाकरणार्थं हि पुत्रोत्पादनम् । तथा च श्रुतिः । “जाय-
मानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्योयज्ञेन
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यश्च वा अनृणोयः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारि-
वासी”—इति । मन्त्रवर्णोऽपि,—

“ऋणमस्मिन् सन्नयति ह्यमृतत्वञ्च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैजीवतोमुखम्”—इति ॥

तदेतदृणापाकरणमेकपुत्रोत्पादनेन सम्पद्यते, तावताऽपि पुत्रि-
त्वसिद्धेः । तथाच मतुः—

“ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणस्यैव स तस्मात् सर्वमर्हति ॥

यस्मिन्नृणं सञ्चयति येन चानन्त्यमश्रुते ।

सएव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः”—इति ॥

ननु, बह्वपुत्रत्वमपि कश्चित् श्रूयते,—“इमां त्वमिन्त्वमीदृः
सुपुत्रां सुभगां कृणु । दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि”—
इति । “क्रीडन्तौ पुत्रैः”—इति । “रथिं च पुत्रांश्चादात्”—इति
च । सत्यम् । नाथं विधिः, किन्तु वक्रपत्य-प्रशंसा । तस्मादजात-
पुत्रस्यैवायं ऋतुगमन-नियमः,—इति ।

तदपरे न चमन्ते । यद्यपि पुत्रित्वमानृणं चैकेनैव पुत्रेण
सम्पद्यते, तथाप्यस्ति बह्वपुत्रत्व-विधिः । “एतमुण्वाहमभ्यगाश्रिषं
तस्मान्मम त्वमेकाऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच, रश्मींस्त्वं पर्यावर्त्त-
यादहवेवै ते भविष्यन्ति”—इति छन्दोगैरास्मानात् । तस्य चाय-
मर्थः । कौषीतकिर्नाम मुनिः स्वयमादित्यमण्डलमेकमेवोपासीन-
उद्गमं कृत्वा तत्-फलत्वेन पुत्रमेकं प्रतिलभ्य तमुवाच, अहमेतमेक-
मेवादित्यं ध्यायन् गानमकार्षं, तस्माद्दोषान्मम त्वमेकएव पुत्रोऽसि,
एकपुत्रत्वं च न प्रशस्तम्, अतस्त्वं बह्वपुत्रतायै रश्मीन् बह्वनुपा-
स्तिवेलायामावर्त्तयेति । महाभारतेऽपि,—

“अपत्यन्तु ममैवैकं कुले महति भरत ।

अपुत्रश्चैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥

चक्षुरेकस्य पुत्रस्य अस्ति नास्तीति भारत ।

चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलवयः ॥

अनित्यताच्च मर्त्याणां मत्वा शोचामि पुत्रक ।

सन्तानस्याविनाशन्तु कामये भद्रमस्तु ते”—इति ।

मनु, ज्येष्ठेनैव पुत्रेणानृण्य-सिद्धेर्निरर्थकं पुत्रान्तरोत्पादनम् ।
तत्र, सर्वेषां पुत्राणामानृण्य-हेतुत्वात् । न हि पुत्र-जननभावेण
पितुरानृण्यं, किन्तुर्हि, सम्यगनुशिष्टेन पुत्रेण शास्त्रीयेषु कर्मस्वनुष्ठितेषु
पश्चादानृण्यं सम्पद्यते । अतएव वाजसनेयि-ब्राह्मणे पुत्रानुशासनविधिः
समाधातः । “तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाजस्तस्मादेन मनुशासति
यद्देन किञ्चिददृष्ट्या कृतं भवति तस्मादेनमेनसः सर्वस्मात् पुत्रोमो-
चयति तस्मात् पुत्रोनाम पुत्रेनैवास्मिंस्लोके प्रतितिष्ठति”—इति ।

अस्यायमर्थः । अस्ति किञ्चित् संप्रतिपत्तिनामकं कर्म । यदा
पितुर्मरणावसरोभवति, तदा पुत्रमाह्वय वेदाध्ययने यज्ञे लौकिक-
व्यापारे च यद्यत्कर्त्तव्यजातं तस्य सर्वस्य पुत्रे सम्प्रदानं कर्त्तव्यम् ।
येयं सम्प्रतिपत्तिः । तस्यां च सम्प्रतिपत्तौ यस्मादनुशिष्टएव
पुत्रोऽधिकारी, तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलोकहितमाहुः शास्त्रज्ञाः ।
अतएव पुत्रानुशासनं कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रः यत्किञ्चित्
स्वपित्रा शास्त्रीयं कर्म अदृष्ट्या वक्रत्वेन शास्त्र-वैपरीत्येन कृतं
भवति, तस्मात् सर्वस्मात् पापादेन स्वपितरं स्वयं शास्त्रीयं कर्म
सम्यगनुतिष्ठन्मोचयति । तस्मात् पुत्रान्नोरकान् चायते,—इति
व्युत्पत्त्या पुत्रोनाम । स च पिता स्वयं मृतः पुत्रशरीरेणैवास्मिन् लोके
यथाशास्त्रं कर्म कुर्वन्ननुतिष्ठति,—इति ।

एवं सति बहूनां मध्ये यथावदनुशासनं प्रज्ञा-मांद्यादि-प्रति-
बन्ध-वाङ्मत्यात् कस्यचिदेव सम्पद्यते । अनुशिष्टेऽपि वज्रषु यथाव-
दनुष्ठानं कस्यचिदेव । अतोऽज्येष्ठः कनिष्ठोवा यस्तादृशः, सएवानृण्य-
हेतुः । अतएव पुराणेऽभिहितम्,—

“एष्टव्यावहवः पुत्राः यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्”—इति ।

“दशास्यां पुत्रानाधेहि”—इत्यादिमन्त्राद्यैव सति वज्रपुत्रत्वविधि-
मुपोदलयन्ति । यत्तु, कामजानितरानित्युदाहृतं, तदननुशिष्ट-
विषयम् । तस्मात्, जात-पुत्रोऽप्युतावुपेयादेव ।

वह्मनां पत्नीनामृतु-यौगपद्ये क्रममाह देवस्तः,—

“यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशोऽव्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपिवा”—इति ॥

तीर्थमृतुः । तद्यौगपद्ये सत्यसवर्णासु वर्ण-क्रमेण, सवर्णासु विवाह-
क्रमेण गच्छेत् । यदा तु काचिदपुत्रा पुत्रवत्यितराः, तदा अपुत्रां अयतो
गच्छेत् । अतावपि जातिभेदेनोपगमन-काल-सङ्कोचमाह देवस्तः,—

“ब्राह्मणां द्वादशाहं स्यादेदोऽकृतुधारणम् ।

दशाष्टौ षट् च शेषाणां विधीयन्तेऽनुपूर्वशः”—इति ।

पञ्चम-दिवसमारभ्य द्वादशाह-संख्याऽवगन्तव्या । चतुर्थे तु
दिवसे गमनं वैकल्पिकं, विहित-प्रतिषिद्धत्वात् । तथाच हारीतो-
विदधाति,—“चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भाधानम्”—
इति । व्याधौ निषेधति,—

“चतुर्थे सा न गम्याऽऽहि गताऽल्पायुः प्रसूयते”—इति ।

व्यवस्थित-विकल्पस्यायमुदितामुदितहोमवत् । रजसेनिवृत्तौ
चतुर्थ्यां विधिः, तदनुवृत्तौ प्रतिषेधः । तथा च मनुः,—

“रजसुपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला”—इति ।

साध्वी गर्भाधानादि-विहित-कर्मयोग्येत्यर्थः । दिन-विशेषेणोप-
गमने फल-विशेषोऽभिहितो लिङ्गपुराणे,—

“चतुर्थे सा न गम्याऽऽहि गताऽल्पायुः प्रसूयते ।

विद्या-हीनं व्रत-भ्रष्टं पतितं पारदारिकम् ॥

दारिद्र्यार्णव-मग्नश्च तनयं वा प्रसूयते ।

कन्यार्थिनैव गन्तव्या पञ्चम्यां विधिवत् पुनः ॥

षष्ठ्यां गम्या महाभाग, सत्पुत्र* जननी भवेत् ।

सप्तम्यां चैव कन्यार्थी गच्छेत्सैव प्रसूयते ॥

अष्टम्यां सर्व-सम्पन्नं तनयं सम्प्रसूयते ।

नवम्यां दारिकाऽर्थं स्याद्दशम्यां पण्डितं तथा ॥

एकादश्यां तथा नारीं जनयत्येव पूर्ववत् ।

द्वादश्यां धर्मतत्त्वज्ञं श्रौत-स्मार्त-प्रवर्त्तकम् ।

त्रयोदश्यां तथा नारीं वर्ण-सङ्कर-कारिणीम् ।

जनयत्यङ्गना, तस्मान्न गच्छेत् सर्वयज्ञतः ॥

चतुर्दश्यां यदा गच्छेत् सुपुत्र-जननी भवेत् ।

पञ्चदश्यां धर्मज्ञां षोडश्यां ज्ञानपारगम्”—इति ।

चतुर्कालानभिगमने योदोषोऽभिहितः, तस्यापवादमाह व्यासः,—

“व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु ।

चतुर्कालेऽपि नारीणां भूणइत्या प्रसूयते ॥

वृद्धां वन्ध्यामवृत्तां च मृतापत्यामपुष्पिताम् ।

कन्याश्च वज्रपुत्राश्च वर्ज्यन्मुच्यते भयात्”—इति ।

भूणइत्या भूण-इत्यनम् । उत्तरीत्या यस्यां वृद्धत्वादि-दोष-

* सुपुत्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† धर्मज्ञं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

रहितायामृतकासोपगमनमवस्थाभावि, अस्याश्च दृष्टादौ नावस्थ-
भावि, सा सर्वाऽपि सत्यं पाक्षणीया । तथाच मनुः,—

“पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैरैस्तथा ।

पूज्याः भूषयितव्याश्च ब्रह्मकल्याणमीशुभिः ॥

अथ नार्थसु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यचैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तथाफलाः क्रियाः ॥

शोचन्ति जामयोयन्^(१) विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।

न शोचन्ति तु यचैतावर्द्धते तद्धि सर्वदा ॥

जामयोयानि गेहानि ग्रपन्त्यप्रतिपूजिताः ॥

तानि कृत्या-इतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ।

तस्मादेताः सदाऽभ्यर्च्याभ्युषणाच्छादनादिभिः* ।

भृतिकामैर्नैर्मित्यं सकारेभूतकेषु च† ॥

सन्तुष्टोभार्थसा भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।

अस्मिन्नेव कुले मित्यं कल्याणं तत्र वै भुवम्”—इति ।

पूज्यत्वञ्चादत्ता-अतिरिक्तास्तु द्रष्टव्यम् । अष्टतासास्तु प्रासधारण-
माच-भोजनम् । तथा च साक्षवक्ष्यः,—

* भूषणाच्छादनादिभिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सकारेभूतकेषु च,—इति स० पुस्तके पाठः ।

(१) जामयोभ्रातृभार्याइति केचित् । भगिन्यइति केचित् । वस्तुतस्तु
“जामिः स्वकुलस्थितोः”—इत्यमरीक्षं याच्यम् ।

“हताधिकारां मल्लिनां पिण्डमाचोपजीविनीम् ।

परिभृतामधःशय्यां वासयेद्भूमिचारिणीम्”—इति ।

यथा विद्या साध्वी भर्त्तव्या, तथैवाधिविद्याऽपि^(१) । तदाह
सएव,—

“अधिविद्याऽपि भर्त्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत्”—इति ।

अधिवेदनं भार्यान्तर-परिग्रहः । अधिवेदन-निमित्तान्यपि सए-
वाह,—

“सुरापी व्याधिता धूर्ता बन्ध्याऽर्थग्नप्रियम्बदा ।

स्त्री-प्रसूयाधिवेत्तव्या पुरुष-देषिणी तथा”—इति ।

सुरापी मद्यपीत्यर्थः । सुरापाने तु नाधिवेदेनमाचमं, अपि तु
त्यागएव । “तथा महति पातके”—इति त्याग-हेतुत्वेनाभि-
धानात्^(२) ।

(१) इत्यस्यां स्त्रियां विद्यमानायामपरस्त्रीपरिग्रहे कृते पूर्वा स्त्री अधि-
विद्येत्युच्यते ।

(२) सुरामद्ययोर्भेदस्तु, “पानसं द्राक्ष-माधूकं खार्जूरं तालमैश्वरम् ।
माध्वीकं टाङ्गमाध्वीकं मैश्वर्यं नारिकेलजम् । समानानि विजागीयात्
मद्यान्येनादशैव तु । दादशन्तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्”—
इत्युक्तदिशाऽवसेयः । सुरा तु पैष्टीव मुख्या । “सुरा तु पैष्टी मुख्योक्ता
न तस्यास्त्वितरे समे”—इति स्मरणात् । पैष्टीपानश्च जयागामेव
द्विजातीनां महापातकम् । “सुरा वै मज्जमन्त्राणां पाप्मा च मज्जमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्”—इति वचनात् ।
गौडी-माध्वोरपि सुरात्वं गौणं, तत्पानमपि ब्रह्मण्यस्य महापातक-
मेव । “गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका
तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः”—इति स्मरणात् ।

“पतत्यङ्गं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्”—इति वचनाच्च ।

अतएव मनुः,—

“मद्यपाऽवाधु-वृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा”—इति ।

व्याधिता दीर्घरोगिणी । ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“धर्म-विघ्न-करीं भार्यामसतीञ्चातिरोगिणीम् ।

त्यजेद्भार्यां रक्षार्थं, तथैवाप्रियवादिनीम् ।

न त्यजेदधिविन्देत न तु भोगं परित्यजेत्”^(१)—इति ।

अधिवेदन-काल-विशेषो मनुना दर्शितः,—

“वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याऽष्टे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्री-जननी सद्यस्वप्रियवादिनी”—इति ।

हितायां विशेषमाह सएव,—

“या रोगिणी स्यात्तु हिता सत्यया चैव शीलतः ।

साऽनुज्ञायाधिवेत्तव्या नावमान्या तु कर्हिचित्”—इति ।

अधिवेदनं द्विविधं, धर्मार्थं कामार्थञ्च । तच्च, पुत्रोत्पत्त्यादि-
धर्मार्थं पूर्वोक्तानि मद्यपेत्यादीनि निमित्तानि, कामार्थं तु न तान्य-
पेक्षणीयानि, किन्तु पूर्वोक्ता तोषणीया । तथा च सत्यन्तरे,—

“एकामुत्क्रान्त्य कामार्थमन्यां लभुं यदृच्छति ।

समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः पूर्वोक्तामपरां वहेत्”—इति ।

(१) अप्रियवादिनीं न त्यजेत् किन्तु अधिविन्देत, न पुनरप्रियवादिन्या-
भोगं त्यजेदित्यर्थः ।

यद्यसौ स्त्रियं न तोषयेत्, तदा तन्तोषणाय राजा द्रव्यं दापयेत् ।

तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“आज्ञा-सत्यादिनीं दत्त्वां वीरसुं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्योभरणं स्त्रियाः”—इति ।

सधनस्य तृतीयांश-दानं निर्द्वन्द्वस्याशनाच्छादनादिना पोषण-
मिति । या तृक्त-द्रव्यापरितोषणात् प्रकारान्तरेण वा निर्गच्छेत्तां
प्रत्याह मनुः,—

“अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्देहिता गृह्णात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुल-सन्निधौ”—इति ।

त्यागोनाम तदीय-जनक-कुल-प्रेषणम् । “पूज्या भूषयितव्याश्च”
—इति यदुक्तं, तच्च वज्रपत्नीकस्य पूजा-क्रममाह मनुः,—

“यदि स्नास्वावराश्चैव विन्देरन् योषितोद्दिजाः ।

तासां वर्ष-क्रमेण स्नात्कैश्च पूजा च वेष्टनि ॥

भर्तुः शरीर-शुश्रूषां धर्मकार्यञ्च नैत्यकम् ।

स्ना स्तैव कुर्यात् सर्वेषां नान्यजातिः कथञ्चन”—इति ।

वङ्गीषु पत्नीषु सहधर्मचारिणीं निर्धारयति याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु विधौ धर्मो ज्येष्ठया न विनेतरा”—इति ।

सवर्णैव सह धर्मचरेत् नासवर्णया । अस्नाभे तु सवर्णाया-
इतरयाऽपि सह धर्मचरेदित्यर्थोक्तमभ्यते । न चैवं सति, शूद्रयाऽपि
सह धर्माचरणं प्रसज्येतेति वाच्यं, वसिष्ठ-वचनेन तन्निषेधात् ;
“क्षत्र्यवर्णा या रमणाद्यैव सा न धर्माव”—इति । सवर्णाऽनेकाने तु

धर्मातुष्टाने ज्येष्ठया विना मध्यमा कनिष्ठा च न योक्तव्ये, किन्तु ज्येष्ठया कनीयस्यो विनियोज्यताः । तथाच बौधायनः,—“एकैकामेव साक्षाद्येदेकैकां गार्हपत्यमीक्षयेत् एकैकामाज्यमवेक्षयेत्”—इत्यादि । कात्यायनः,—

“नैकस्याऽपि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजेः ।

अकृतं तद्विजानीयात् सर्वानाम्भारभन्ति यत्”—इति ।

यद्यस्मात् सर्वान्भारभन्ते तस्मादेकया कृतमप्यकृतमेव । केचिद्वचनं ‘ज्येष्ठया न विनेतराः’—इति वचनमन्यथा व्याचक्षते; ज्येष्ठैव बहुधर्मधारिणी नेतराः,—इति । उदारान्ति च तत्र विष्णुवचनम्,—

“अग्निहोत्रादि-यज्ञेषु न द्वितीया सहाचरेत् ।

अन्यथा निष्कलं तस्य स्त्रियैः क्रतुश्चतैरपि”—इति ।

एतद्व्याख्यानं बौधायन-कात्यायन-वचन-विरोधात्सादृशनीयम् । विष्णुवचनमवश्वर्ण-द्वितीया-विषयम्, सत्सन्निधौ या परिणीता तद्विषयं वा । नष्टेऽन्निधौ पुनराधाने तस्याऽपि कर्तृत्वादग्निहोत्रादिषु सहाधिकारः । तत्रैव विशेषमात्रं कात्यायनः,—

“अग्निहोत्रादिशुश्रूषां बहुभार्यः सर्वर्णया ।

कारयेत्तद्वज्रत्वे च ज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥

तथा वीर-सुवामाशामाज्ञा सत्यादिनी च या ।

इवा प्रियन्वदा शुद्धा तामच विनियोजयेत् ॥

दिन-क्रमेण वा कर्म यथाज्येष्ठमश्रितः ।

विभज्य सह वा सूर्याद् यथाज्ञानमश्रितः”—इति ।

अदि ज्येष्ठा न गर्हिता, तदा तथा कारयेत् । गर्हिता चेत्,

कनिष्ठया वीरसुवा कारयेत् । वीरसुवोऽपि वज्रयेत्, तामामपि मध्ये आज्ञा-सत्यादिनादि-गुण-युक्तां विनियोजयेत् । प्रतिदिनमेका कर्तुमशक्ता चेत्, तदा दिन-क्रमेण यथाज्येष्ठं कारयेत् । एकस्मिन्नपि दिने यद्येका कृतं कर्तुमशक्ता, तदा सर्वास्मात् कर्म यथाज्ञानं विभज्य कुर्यात् । यत्तु कात्यायनेनैवोक्तम्,—

“प्रथमा धर्मपत्नीत्याद् द्वितीया रति-वर्द्धिनी ।

दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपपद्यते”—इति ।

तद्विष्णु-वचनेन समानार्थम् ।

इत्थं सविशेषो विवाहो निरूपितः ।

अथ सवर्णासवर्णा-विवाह-प्रसङ्गेन बुद्ध्यारूढानामनु-
लोम-प्रतिलोम-जातानां व्यवहारोपयोगिसंज्ञा-
प्रतिपत्त्यर्थं जाति-भेदो निरूप्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“सर्वर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अग्निहोत्रेषु विवाहेषु पुत्राः सन्तान-वर्द्धनाः”—इति ।

सजातयोमातापितृ-समान-जातीयाः । मन्त्ररपि,—

“सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वचत-योनिषु ।

आनुलोम्येन सम्भूताजात्या ह्येवास्तएव ते”—इति ॥

ब्राह्मण-दम्पतीभ्यामुत्पन्नो जात्या ब्राह्मणो भवेत् । एवं क्षत्रिया-
दिभ्यः । देवलोऽपि,—

“ब्राह्मणां ब्राह्मणाज्जातः संकृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

एवं क्षत्रिय-विद्-शूद्राश्चेत्याः स्वेभ्यः स्वयोनिजाः”—इति ।

असवर्णास्त्रुलोमजानाह मनुः,—

“स्त्रीध्वनन्तर-जातासु द्विजैरुत्पादिताम् सुताम् ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृ-दोष-विगर्हितान्”—इति ।

ऊहायां क्षत्रियायां ब्राह्मणादुपपन्नो ब्राह्मण-सदृशो न तु मुख्य-
ब्राह्मणः, हीनजातीय-मातृ-संवन्धात् । एवमन्यथापि । ते चानुलो-
मजामूर्द्धावसिक्तादि-जाति-भेदेन षड्विधाः । ते च याज्ञवल्क्येन
दर्शिताः,—

“विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।

अन्वष्टः शूद्रां निषादो जातः पारशवोऽपि वा ॥

वैश्याश्शूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योद्यौ सुतौ स्मृतौ ।

वैश्यान् करणः शूद्रां विचास्त्रेष विधिः स्मृतः”—इति ।

तत्र ब्राह्मणाज्जातास्तथः, क्षत्रियात् दौ, वैश्यादेकः । तदुक्तं
मनुना,—

“विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्ण एकस्मिन् षडेतेऽप्यशदाः स्मृताः”—इति ।

मुख्य-पितृ-जात्यभावात् अपशदाः । मनु, मूर्द्धावसिक्तत्वादीनि न
जात्यन्तराणि, अनुलोमजानां मातृ-जातीयत्वात् । तदाह विष्णुः,—

“समान-वर्णासु पुत्राः समान-वर्णा भवन्ति, अनुलोमजास्तु मातृ-

* अथ, ‘मातृदोऽपि’—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

सवर्णाः* प्रतिलोमजास्त्वार्थ-विगर्हिताः”—इति । शङ्खेऽपि,—
“क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पन्नः क्षत्रिय एव भवति, क्षत्रिया-
द्वैश्यायां वैश्य एव भवति, वैश्येन शूद्रां शूद्र एव भवति” ।
नैष दोषः । अनयोर्वचनयोर्मातृजात्युदित-धर्म-प्राप्त्यर्थत्वात् । अन्यथा,
वीजोत्कर्ष-वैधर्ष्यापत्तेः । यथा चेनापकर्षोऽल्लष्ट-जाति-निवारकः,
एवं वीजोत्कर्षोऽपि कष्ट-जातिं कुतो न निवारयेत् । तस्मात्,
जात्यन्तराण्येव मूर्द्धावसिक्तत्वादीनि । ननु, देवत्वेनानुलोम-जातयोऽ-
न्यथा वर्णिताः ;

“ब्राह्मणात् क्षत्रियायान्तु सवर्णानाम जायते ।

क्षत्रियाच्चैव वैश्यायां जातोऽन्वष्ट इति स्मृतः”—इति ।

नाथं दोषः । एकस्यामेव जातौ मूर्द्धावसिक्त-सवर्ण-संज्ञयो-
र्विकल्पेन प्रवृत्तत्वात् । एवमन्वष्टादिष्वपि । न चैकत्र संज्ञा-
विकल्पे दृष्टान्ताभावः शङ्कनीयः, एकत्र निषाद-पारशव-संज्ञा-वि-
कल्पस्य मनु-देवल-याज्ञवल्क्यैरुदाहृतत्वात् । प्रतिलोमजास्तु मनुना
दर्शिताः,—

“क्षत्रियादिप्र-कन्यायां सुतो भवति जातितः ।

वैश्यान्मागध-वैदेहौ राज-विप्राङ्गना-सुतौ ।

शूद्रादथोगवः क्षता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

वैश्य-राजन्य-विप्रास्तु जायन्ते वर्ण-सङ्कराः ॥

आयोगवस्तु क्षता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

प्रतिलोम्येन जायन्ते शूद्रादप्यशदास्तथः ।

* अनुलोमास्तु मातृषु मातृवर्णाः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

वैश्यान्मागध-वैदेही चत्विधात् सूतएवच ।

प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपशदास्तयः"—इति ।

देवलोऽपि,—

"शूद्रादायोगवः कृत्ता चण्डालः प्रतिलोमजाः ।

वैश्याणां चत्विधाश्च ब्राह्मणाश्च यथाक्रमम् ॥

तथैव मागधोवैश्यान्मातोवैदेहकस्तथा ।

ब्राह्मणां चत्विधाज्जातः सूतोजात्या न कर्माणा"—इति ।

शाश्वत्कथोऽपि,—

"ब्राह्मणां चत्विधात् सूतोवैश्याद्वैदेहकस्तथा ।

शूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्व-धर्म-वहिष्कृतः ॥

चत्विधा मागधं वैश्यात् शूद्रात् चत्तारमेवच ।

शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम्"—इति ।

वर्णागमसुलोमजानां प्रतिलोमजानाश्च परस्पर-साङ्ख्येणोत्-
पन्नाः अपाक-पुल्लवः कुक्कुटादयो जातिविशेषास्तमेकविधाः, ते च
तद्दन्तयश्च पुराणसारे प्रपञ्चिताः । तेषु च जाति-विशेषेषु ल-
भाधम-भावं विधिनक्ति देवतः,—

"तेषां सर्वर्णजाः श्रेष्ठास्तोभ्योऽन्वगसुलोमजाः ।

अन्तरास्त्ववर्चिर्वर्णाः पतिताः पतिलोमजाः"—इति ।

विजातीयाभिद्युनादुत्पन्ना अन्तरास्वाः । ते च द्विविधाः, अन्त-

* श्लोकोऽयं सुप्रसिद्धः पुस्तके नास्ति ।

† पुस्तकस्य अन्यत्र पाठः ।

‡ तदुत्पन्नाश्च,— इति स० पुस्तके पाठः ।

लोमजाः, प्रतिलोमजाश्च । तत्रासुलोमजाः सर्वर्णजोभ्योहीना-
अपि न वर्णवाह्याः, मातृ-समान-वर्णत्वात् । प्रतिलोमजास्तु वर्ण-
वाह्यत्वात् पतिताश्चमाः । याश्ववल्क्योऽपि,—

"असत्सुतस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः"—इति ।

कचिद्धमजातेरप्युत्तमजाति-प्राप्तिर्भवति । तदाह सएव,—

"जात्युत्कर्षोद्युगे श्रेयः सप्तमे पञ्चमेऽपिवा"—इति ।

कूटस्थ-स्त्रीपुंस-युगमारभ्य परिणयनायां पञ्चमे षष्ठे सप्तमे
वाऽनुलोमेन युग्मे जातिरुत्पद्यते । तद्यथा । पुमान् विप्रः, वधूः
शूद्रा, तथोर्गुग्मं कूटस्थं, तस्मादुत्पन्ना निषादी, साऽपि विप्रेणोद्गा,
तथोर्गुग्मं द्वितीयं, एवं तदुत्पन्नायां वध्वा विप्रेणोद्गायां तृतीयादि-
युग्म-परम्परा भवति, तत्र सप्तमे युग्मे जातमपत्यं ब्राह्मणोपेतं
भवति । एवं वैश्या-विप्र-युगस्थं कूटस्थं युग्मं, तस्मादुत्पन्नाऽभ्युद्गा,
तस्याश्च विप्रस्य च युग्मं द्वितीयं, एवं तदुत्पन्नायां विप्रेणोद्गायां
षष्ठं यद् युग्मं, तस्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मणं भवति । तस्या चत्विधा-
विप्रयोर्गुग्मं कूटस्थं, तदुत्पन्ना मूर्द्धावसिक्ता, तस्याश्च विप्रस्य च युग्मं
द्वितीयं, तत्परम्परायां पञ्चमाद्युग्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मणं भवति ।
एतदुक्तं भवति । पञ्चमे षष्ठे सप्तमे चेति व्यवस्थित-विकल्पः ।
कूटस्थचोर्दम्पत्योः समनन्तरैकान्तर-द्वान्तर-जाति-योगे पञ्चमादयो-
ऽवगन्तव्याः,—इति । तथाच सति, शूद्र-वैश्यावैश्या-चत्विधयोश्च
समनन्तरत्वात् पञ्चमे, शूद्र-चत्विधयोः षष्ठे, जातिरुत्पद्यते ।
कचिदुत्तम-जातेरप्यधम-जाति-प्राप्तिर्भवति । तदाह सएव,—

"जात्यये कर्माणां भावं पूर्ववच्चधरोत्तरम्"—इति ।

विप्रादीनां चतुर्णां वर्णानां मुख्यवृत्तितया विहितानि याजन-
पासन-पाशुपाख-दिजशुश्रूषाऽऽदीनि चानि कर्माणि, तेषामापदि
व्यत्यये विपर्याये सति, यदि निवृत्तायामप्यापदि तामधम-वृत्तिं
न परित्यजेत्; तथा पुत्रपौत्रादयोऽपि तां न परित्यजेयुः, तदानीं
पूर्ववत् पञ्चम-षष्ठ-सप्तमेषु युग्मेषु जातमपत्यं तद्वृत्त्युचित-जाति-
साम्यं प्रतिपद्यते,—इति । तद्यथा । ब्राह्मणः शूद्र-वत्या जीवनं
षदि पुत्रमुत्पादयति, सोऽपि तथैव,—इत्येवं परम्परायां सप्तमा-
दुत्पन्नस्य शूद्रत्वं भवति । एवं क्षत्रियः शूद्र-वत्या जीवनं षष्ठे युग्मे
शूद्रं जनयति । वैश्यस्तु पञ्चमे युग्मे,—इति द्रष्टव्यम् । पूर्ववदित्यादे-
रथमर्थः । अधरोत्तरमिति भावप्रधानो निर्देशः । यथा वर्ण-सङ्कर्ये
प्रातिलोम्यमधमं, आनुलोम्यमुत्तमं, तथा वृत्ति-सङ्कर्येऽपि ।
तद्यथा । क्षत्रियस्यापद्यपि याजनादि-ब्राह्मण-वृत्त्युपजीवनमधमम् ।
“न तु कदाचिज्ज्यायसीम्”—इति वसिष्ठेन निषिद्धत्वात् । पाशु-
पाखादि-वैश्य-वृत्त्युपजीवनमुत्तमम् । “अजीवन्तः स्त्रधर्मेणानन्तरां
जापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्”—इति वसिष्ठेनापदि विधानादिति ।
पूर्ववत्तु अधरोत्तरमित्यस्यापरा व्याख्या । त्रिविधो हि सङ्करः । वर्ण-
सङ्करः सङ्कीर्ण-सङ्करो वर्ण-सङ्कीर्ण-सङ्करश्चेति । तद्यथा । उत्तमा-
धम-वर्णयोर्दाम्यतां वर्ण-सङ्करः । तज्जन्ययोर्माद्विष्य-करिणोर्दाम्यतां
सङ्कीर्ण-सङ्करः । वर्ण-सङ्कीर्णयोर्दाम्यतां वर्ण-सङ्कीर्ण-सङ्करः । तत्र
“विप्रान्मूर्द्धावसिक्तः,—इत्यानुलोम्येन वर्ण-सङ्करजादर्शिताः । “ब्राह्मणां
क्षत्रियात् सूतः”—इति प्रातिलोम्येन वर्ण-सङ्करजादर्शिताः ।

“माद्विष्येण करेणान्तरं रथकारः प्रजायते” ।

इति सङ्कीर्ण-सङ्करजादर्शिताः । इदानीमधरोत्तरमित्यनेन वर्ण-
सङ्कीर्ण-सङ्करजाः प्रदर्शन्ते । अधरे प्रतिलोमजाः । उत्तरे अनु-
लोमजाः । तद्यथा । मूर्द्धावसिक्तायां सङ्कीर्णायां मुत्तमायां क्षत्रिय-
वैश्य-शूद्रैरधमैरुत्पादिताः अधरे, निषाद्यां सङ्कीर्णायां अधमायां
ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यैरुत्तमैर्वर्णैरुत्पादिता उत्तरे, अधरे चोत्तरे च अध-
रोत्तरम् । पूर्ववदिति पदेन “असत्सन्तश्च विज्ञेयाः”—इति वचनार्थाऽति
दिश्यते । यथा पूर्ववर्णैरुत्पादिता* वर्ण-सङ्करजाः सङ्कीर्ण-सङ्करजाश्च
प्रतिलोमजा असन्तः अनुलोमजाश्च सन्तः, तथा वर्ण-सङ्कीर्ण-सङ्करजा-
अपि अनुलोमजाः सन्तः प्रतिलोमजाश्च सन्तः,—इति द्रष्टव्यम् ।
उक्तत्रैविध्ये वर्ण-सङ्करं वर्ण-सङ्कीर्ण-सङ्करं वाऽऽश्रित्योत्पद्यमानाः वर्णा-
भासाः षष्टिर्भवन्ति, सङ्कीर्ण-सङ्करमाश्रित्योत्पद्यमाना जात्याभासा-
अनन्ताः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“प्रातिलोम्यानुलोम्येन वर्णैस्तज्जैश्च वर्णतः ।

षष्टिर्वाऽन्ये प्रजायन्ते तत्प्रसूतेस्त्वनन्तता”—इति ।

प्रतिलोमानुलोमाभ्यां वर्णैरुत्पादिता दादश । षडनुलोम-
वर्णजाः, सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-क्षत्रायोगवाः प्रतिलोम-वर्णजाः,
इत्थं दादशभिर्वर्णैः संवन्धादुत्पादिता अष्टचत्वारिंशत् । एवं षष्टिसंख्या-
द्यैवोपलक्षिताः अन्ये वर्णाभासा जायन्ते । तद्यथा, मूर्द्धावसिक्तामष्ट-
निषाद-माद्विष्योद्य-करणाः षडनुलोमवर्णजाः । सूत-वैदेह-चण्डाल-
मागध-क्षत्रायोगवाः प्रतिलोमवर्णजाः । इत्थं दादश । तत्र मूर्द्धावसि-
क्तेनानुलोमेन क्षत्रिया-वैश्या-शूद्रास्तुत्पादितास्तथः, प्रातिलोम्येन

* यथापूर्व्वेण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अर्द्धरात्रादधस्ताच्चैत् संक्रान्तिर्ग्रहणं तथा ।

उपाकर्म्म ॥ कुर्वीत परतस्त्रेण दोषकृत् ॥

यत्रार्द्धरात्रादध्वाक्चेद्ग्रहः संक्रमणवत् ।

नोपाकर्म्म तदा कुर्यात् आवर्णा अवणेऽपि च”-इति ।

कर्कटे भासे नोपाकर्म्म कर्त्तव्यम् । तथाच सत्यन्तरे,—

“वेदोपाकरणे प्राप्ते कुक्षीरे संस्थिते रवौ ।

उपाकर्म्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंह-संयुते”-इति ।

तदेतद्देशान्तर-विषयम् । तथाच सत्यन्तरम्,—

“नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंह-संयुते ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात् दक्षिणे” ॥

मनु, उपाकरणं ब्रह्मचारि-धर्मः, “उपाकृत्याधीयीत”-इति

तस्य ग्रहणाध्ययनाङ्गत्व-प्रतीतिः । ग्रहणाध्ययनञ्च ब्रह्मचारिण एव,

“वेदमधीत्य स्नायात्”-इति स्नानात् प्राचीनत्वावगमात् । अतः,

कथमिदं गृहस्य-धर्मत्वेनोच्यते । नायं दोषः । गृहस्यस्यापि ग्रहणा-

ध्ययनेऽधिकार-सम्भवात् । अतएव “अधीयीत”-इत्यनुवृत्तौ शौनक-

आह । “आसमावृत्तो ब्रह्मचारि-कल्पेन, यथान्यायमितरे जादो-

पेतादत्येके”-इति ।

अस्यार्थः । येन नियम-विशेषेण युक्तो ब्रह्मचारी अधीते,

तेनैव नियमेन समावृत्तोऽप्यधीयीत । समावृत्तादितरे ब्रह्मचारिणस्तु

यथान्यायं स्व-विध्युक्त-प्रकारेणाधीयीरन् । तथा, जादोपेता गृहस्यो-

ऽपि ब्रह्मचारिविधियनोपेतोऽधीयीतेति । न च समावृत्त-गृहस्य-

* तदेतत्,—इत्यादि, दक्षिणे,—इत्यन्तं नास्ति सु० पुस्तके ।

योर्ग्रहणाध्ययनाधिकारे “वेदमधीत्य स्नायात्”-इति विदुष्येतेति
शङ्कनीयम् । तस्य वचनस्य विद्यास्नातक-विषयत्वात् । अतएव,—

“वेदं प्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा”-इति

पञ्चदशोपन्यासोद्दिष्टः । उपाकरणस्य गृहस्य-धर्मत्वाभ्युपगमे

मनु-याज्ञवल्क्य-स्मृत्योर्गृहस्य-धर्म-प्रकरण-पाठोऽप्यनुवृत्तीतोभवति ।

उपाकरणस्येति कर्त्तव्यता कार्ष्णाजिनिना दर्शिता,—

“उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे यथाकाष्ठं धमेत्य च ।

क्षवीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत् तर्पयेत्ततः”-इति ।

नौधायनोऽपि,—

“गौतमादीनृषीन् सप्त कृत्वा दर्भमयान् पुनः ।

पूजयित्वा यथाव्रति तर्पयेदं प्रसुद्धरम्”-इति ।

अथोत्सर्जनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते कन्दर्वा कुर्यादुत्सर्गं विधिवदहिः”-इति ।

मत्सुरपि,—

“पुष्ये तु कन्दर्वा कुर्यादहिस्तर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वार्द्धे प्रथमेऽहनि”-इति ।

यदा आवर्णासुपाकर्म्म, तदा पुष्यमासस्य शुक्लप्रतिपदि पूर्वार्द्धे,

यदि पौषपद्यासुपाकर्म्म, तदा माघस्येति व्यवस्थितोऽयं विकल्पः ।

उत्सृष्टस्यापि पुनरध्ययनं प्रागुपाकरणात् काल-विशेषे विदधाति

मनुः,—

“अतः परन्तु हन्दांसि शुक्रेषु नियतः पठेत् ।

अङ्गानि च रहस्यं* कृष्णपत्रेषु वै पठेत्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“हन्दांस्युद्धमतोऽभ्यसेत् शुक्रपत्रेषु वै द्विजः ।

वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपत्रेषु मानवः†”—इति ॥

यदि भावि-विघ्न-भयात् सहसाऽधेतव्यमिति बुद्धिः, तदा संवत्सरान्ते प्रागुपाकरणमुत्सृजेत् । “यत् स्वाध्यायमधीतेऽहम्‡”

—इति श्रुतेः । उपाकरणोत्सर्जने प्रशंसति कात्यायनः,—

“प्रत्यहं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः ।

क्रियते हन्दां तेन पुनराध्यायनं भवेत् ।

अयातयामैश्चन्दोभिर्यत् कर्म क्रियते द्विजैः ।

कौडमानैरपि सदा तन्मेधां सिद्धि-कारकम्”—इति ।

अन्येऽपि धर्माः कूर्मपुराणे दर्शिताः,—

“नाधार्मिकैर्दृते यामे न आधि-वज्रले भृशम् ।

न शूद्र-राज्ये निवसेत् पाषण्डि-जनैर्दृते ।

हिमवदिन्ध्ययोर्मध्यं पूर्व-पश्चिमयोः शुभम् ।

सुखा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ।

कृष्णोवा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावतः ।

* वेदाङ्गानि रहस्यं च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वैद्विजः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ मधीयीत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

पुण्यास्य विश्रुतानद्यस्तत्र वा निवसेद्विजः ।

परस्त्रियं न भाषेत नायाज्यं याजयेदुधः ।

न देवायतनं गच्छेत् कदाचिच्चाप्रदक्षिणम् ।

न वीजयेद्वा वस्त्रेण समवायञ्च वर्जयेत् ।

नैकोध्यानं प्रपद्येत नाधार्मिक-जनैः सह ।

न निम्बेद्योगिनः सिद्धाम् प्रतिगोवा यतींस्तथा”—इति ।

मनुरपि,—

“देवतानां गुरोराज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।

नाक्रामेत् कामतश्चार्था वभ्रुणोदीक्षितस्य च ।

क्षत्रियश्चैव सर्पश्च ब्राह्मणश्च वज्रश्रुतम् ।

नावमन्येत वै भूषणः कृष्णानपि कदाचन ।

आ मृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ।

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।

प्रियञ्च मानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ।

नातिकल्पं नातिसाधं नातिमध्यं गते रवौ ।

नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैकोन दण्डलेः सह ।

हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोऽधिकान् ।

रूप-द्रविण-हीनांश्च जाति-हीनांश्च नाक्षिपेत् ।

वैरिणं नोपसेवेत सहायश्चैव वैरिणः ।

अधार्मिकं तस्करञ्च परस्त्रियं तु योषितम्”—इति ।

* रूपद्रविणसम्पन्नान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“असदासापमृतं वाकपाद्व्यं विवर्जयेत् ।

असन्नात्मसदादमसत्सेवाश्च पुषक ।

न स्नेह-भावां प्रियेत न पश्येदात्मनः प्रकृत ।

माधितिष्ठेच्छमूत्रं केच-भक्ष-कपास्तिकाः ।

तुवाङ्गारास्त्रिषीर्षाणि रज्जु-वस्त्रादिकानि च ।

वर्जयेन्मार्जनौ-रेणुं नापेयश्च पिवेद्भिजः” ।

सामान्येन च धर्मं संक्षिप्य मनुः,—

“येनास्य पितरोद्याताः येन चाताः पितामहाः ।

तेन चाचात् सतां मार्गं तेन गच्छन् रियति” ।

यत् कर्म कुर्वन्तोऽप्यस्य परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वन्ति विपरीतन्तु वर्जयेत्”—इति ।

इत्थं ब्रह्मचारि-गृहस्थाश्रम-धर्मौ निरूपितौ ।

अथ वानप्रस्थाश्रमो निरूप्यते ।

मनु, केचिद्गार्हस्थ्य-व्यतिरिक्तमाश्रमान्तरं नेच्छन्ति, उदाहरन्ति च तत्र गौतमसूत्रम् । “एकाश्रम्यन्वाचार्याः प्रत्यक्ष-विधानाद्गार्हस्थ्यश्च”—इति । आचार्यास्तु, गार्हस्थ्यमेकवाश्रमो नाम्नः कश्चिदस्तीति मन्यन्ते; हेतुं वाचयन्ते, गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्ष-श्रुतिषु विधानादितरस्य तदभावात्,—इति । तथाहि । बह्वृचाः, “अग्निमीळे”,—

* दुष्यति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

इत्यारम्भ मन्त्र-ब्राह्मणात्मके कृत्स्नेऽपि वेदे होत्र-कर्तव्यमेवामनन्ति । यजुर्वेदिनश्च, ‘इषे त्वा’—इत्यादिना अध्वर्यु-कर्तव्यम् । सामगात्रपि, ‘अग्नश्चावाहि’—इत्यादिनोद्गात्रकर्तव्यम् । होत्रादयश्च गृहस्था एव । तथाचाधौघमानेषु प्रत्यक्ष-वेदेषु गृहस्थ-कर्तव्याभिधानेन तदाश्रम-विधिः परिकल्प्यते, न त्वेवमितराश्रम-विधि-कल्पकं कश्चित् पश्यामः । अतएव, “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति”—इति श्रुतिः कृत्स्नं पुष्टवायुषं गृहि-कर्तव्यमेव विनियुक्ते । श्रुत्यन्तरश्च, “एतद्दे जरा-मयं सन्नं यदग्निहोत्रं, जरथा वा होवासांमुच्यते मृत्युना वा”—इति । नचैवं सति कथं ब्रह्मचर्याश्रमाङ्गीकारः,—इति ब्रह्मणीयम् । नैष्ठिकस्य पञ्च-कोटि-निःक्षिप्तत्वादुपकुर्वाणकस्य प्रतिपन्नत्वेन[†] आश्रम-मित्राभावात् । यदा, कर्त्तव्येनाभिमतयोर्ब्रह्मचारि-वनस्यचोरीदृष्टी गतिः, तदा, कैव कथा कृत्स्न-कर्मा-त्यागिनोचते । तस्मात्, गार्हस्थ्य-मेकएवाश्रमः,—इत्याचार्याणां पक्षः ।

अनोच्यते । अस्ति हि चतुर्णां आश्रमाणां प्रत्यक्ष-श्रुति-विधानम् । तथाच, जावालाश्रममनन्ति । “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृहादग्नी भूत्वा प्रज्जेतु”—इति । आचार्यास्तु, राजिष-मभिप्रेत्य तस्योर्द्धरेतःसु नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यादिषु चिन्ताश्रमेष्वनधिकारं मम्यमानाः, गार्हस्थ्यमेव वर्जयामासुः । यत्तु कृत्स्नेऽपि वेदे गृहस्थ-धर्मस्यैवाश्रममित्युक्तम् । तदयुक्तम् । वानप्रस्थस्यापि सद्वारकाग्नि-होत्रादि-सम्भवात् । नैष्ठिक-ब्रह्मचारि-धर्मस्तु कृन्तोः पश्यते ।

* विधिं कश्चित्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रतिपन्नत्वेन,—इति स० को० पुस्तकयोः पाठः ।

“ब्रह्मचार्याचार्य-कुल-वासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽव-
सादयन्”—इति । उपकुर्व्याणक-धर्माः सर्वशास्त्रासृपनयन-प्रकरणेषु
प्रसिद्धाः । यति-धर्मास्तोपनिषद्भागे । अतोयावज्जीवादि-श्रुतेः
कामि-विकल्पेनाश्रमाश्रमाणि न तथा प्रलपितं शक्यते । साधि-
तास्तोत्तरमीमांसायां चत्वारश्चाश्रमाः । तस्मात्, क्रम-प्राप्तेवान-
प्रसाश्रमः प्रसूयते । तत्र, याज्ञवल्क्यस्तं विधत्ते,—

“सुत-विन्यस्त-पत्नीकस्तथा वाऽनुगतोवगम् ।

वानप्रस्थोब्रह्मचारी साग्निः सोपासनोव्रजेत्”—इति ।

वानप्रस्थोवभूषुः स्वस्य ब्रह्मचर्य-नियमेन पत्न्याश्रनुपयोगात्तां
रक्षणीयत्वेन पुत्रेषु निःक्षिप्य वनं व्रजेत् । यदा साऽपि नियता सती
पति-शुश्रूषां कामयते, तदा तथा सह वनं व्रजेत् । तस्मिन्
पक्षे वैतानिक-गृह्याभ्यामग्निर्भां सह गच्छेत् । सुत-निक्षेप-पक्षे
त्वात्मनि अग्निं समारोप्य प्रव्रजेत् । तदाह कागलेयः,—

“अपत्नीकः समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्”—इति ।

तादृशोऽरण्यं गत्वा वैखानस-सूक्त-मार्गेणाग्निमादध्यात् । त-
दाह वसिष्ठः । “वानप्रस्थोऽजितलक्ष्मीराजिनवासान फाल-कृष्टमधि-
तिष्ठे” इत्यह-मूल-फलं सञ्चिन्वीतोर्द्धरेताः कृपाशयोदद्यादेव न प्रति-
शङ्कीयात् ऊर्द्धं पञ्चभ्योमासेभ्यः श्रावणमेनाग्निं मादध्यादाहिता-
ग्निर्धनमूक्तिकोदद्याद् देवर्षिपितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत् स्वर्गमानन्तम्”

* मधिगच्छे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† श्रावणमासेऽपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

—इति । श्रावणकं तपस्वि-धर्म-प्रतिपादकं वैखानस-सूचम् ।
अकृष्टमूलमाहारत्वेन ब्रुवन् याम्याहार-परित्यागं सूचयति । अतएव
मनुः,—

“सम्यज्य याम्यमाहारं सर्वज्ञैव परिच्छेदम् ।

पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा”—इति ।

गृहस्थस्य वन-प्रवेशावसरमाह यमः,—

“द्वितीयमायुषोभागमुषित्वा ॥ गृहे दिजः ।

तृतीयमायुषोभागं गृहमेधी वने वसेत् ॥

उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ट्वा यज्ञैश्च शक्तितः ।

दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं ब्राह्मणोऽरण्यमाविशेत्”—इति ॥

अत्र, ब्राह्मण-ग्रहणं त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थं, ‘उषित्वा तु गृहे
दिजः’—इत्युपक्रमानुसारात् । मनुष्ये,—

“गृहस्थस्तु यदा पश्येदलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत्”—इति ।

ब्रह्म-लिखितावपि,—“पुत्रानुत्पाद्य संकृत्य वेदमध्यायं वृत्तिं
विधाय दारैः संयोज्य गुणवति पुत्रे कुटुम्बमावेश्य कृत-प्रस्थान-
क्षिप्रोवृत्ति-विशेषाननुक्रमेत्, क्रमशोयाथावराणां वृत्तिमुपास्य
वनमाश्रयेदुत्तरायणे पूर्वपक्षे”—इति । एतच्चाश्रम-समुच्चय-पक्षे
द्रष्टव्यम् । असमुच्चय-पक्षे लकृत-गार्हस्थ्योऽपि वानप्रस्थेऽधिक्रियते ।
तदाह वसिष्ठः,—“चत्वारश्चाश्रमाब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-परिभा-
जकाः । तेषां वेदमधीत्य वेदं विदित्वा चीर्ण-ब्रह्मचर्योपनिष्क्रेत्
तमावसेत्”—इति । आपस्तम्बोऽपि,—“चत्वारश्चाश्रमागार्हस्थ्यं

“आचार्य-कुलं मौनं वागप्रसक्तम्”—इत्युपक्रम्य, “यत्कामयेत्, तदा-
रमेत्”—इत्युपसंहरति । वन-प्रतिष्ठस्य कर्मव्यवसायं याज्ञवल्क्यः,—

“अ-फाल-कृष्टेनाग्नीं पितृन् देवातिथीनपि ।

भत्यांश्च तर्तयेत्कृष्टकटा-लोम-भृदात्मवान्”—इति ॥

अ-फाल-कृष्टं ब्राह्म-मूल-नीवारादि । तथाच मनुः,—

“सुन्यन्नेर्विविधैर्मन्त्रैः ब्राह्म-मूल-फलैश्च वा ।

एतैरेव महायज्ञान् निर्वपेद्विधि-पूर्वकम्”—इति ॥

नच, ब्रह्मचारि-विधुरधोरनग्निकयोर्नस्त्वयोः कथमग्नीनां तर्पण-
मिति वाच्यं, वैश्वानस-ब्राह्मोक्तस्याग्नेः सङ्गात्वात् । नचाफालकृष्ट-
नीवारादिना पुरोडाश-करणे ‘ग्रीहिभिर्विजेत’—इति मुनिर्वाध्येतेति
ब्रह्मणीयम् । ग्रीहीषामप्यफालकृष्टाणां सङ्गात्वात् । तस्मादकृष्टपच्यै-
र्ग्रीह्यादिभिर्वैतानिकं कर्म कुर्यात् । तथा च मनुः,—

“वैतानिकञ्च जुष्टयादग्निहोत्रं यथाविधि ।

दर्शमस्कन्दयन् पर्व पौर्णमास्यां प्रयोगतः ।

अष्टोत्थायहास्यं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।

उत्तरायणस्य* कमजोदसस्यायनमेव च ॥

वासनीः शारदेर्मन्त्रैर्मुन्यन्तेः स्वयमाहृतैः ।

पुरोडाशं पदस्यैव निर्वपेद्विधि-पूर्वकम्”—इति ॥

मन्त्रैर्यज्ञार्हैर्मुन्यन्तेः कृष्ट-पच्यैरित्यर्थः । संयाज्ञाद्रथस्येयनामाह

याज्ञवल्क्यः,—

* तुषावनस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“अहोमासस्य षष्ठां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अथस्य सञ्चयं कुर्यात् कृतमाश्वयुजे त्यजेत्”—इति ॥

एकदिन-साध्यस्य कर्मणोयावत् पर्याप्तं, तावतोऽर्थस्य सञ्चयं
कुर्यात् । एवमेक-मास-संवत्सर-पक्षेऽपि योजनीयम् । तत्र यदि
किञ्चित् सञ्चितमवशिष्येत्, तत् सर्वमाश्वयुज्यां त्यजेत् । यदाह
विष्णुः । “मास-निचयः, संवत्सर-निचयोवा, संवत्सर-निचयात् पूर्व
निचयमाश्वयुज्यां जज्ञात्”—इति । संत्यज्य ततोमूतनं सञ्चितु-
यात् । मत्सरपि,—

“त्यजेदाश्वयुजे मासे मुन्यन्नं पूर्व-सञ्चितम् ।

जीर्णानि* चैव वासांसि ब्राह्म-मूल-फलानि च ॥

सद्यः प्रचालितोवा स्यान्मास-सञ्चयिकोऽपिवा ।

षण्मास-निचयोवाऽपि समा-निचयएववा”—इति ॥

तत्र वर्ज्यानाह सएव,—

“वर्ज्येन्मधु-मांसानि भौमानि कवकाणि च ।

भूदणं सिपुकं चैव क्षेमातक-फलानि च ॥

न फाल-कृष्टमग्नीयादुत्कृष्टमपि केनचित् ।

न यामजातान्यर्हाणि पुष्पानि च फलानि च”—इति ॥

कवकानि कृककानि । तपोनियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“दान्तस्त्रिषवण-स्त्रायी निवृत्तस्य प्रतिगृह्यात् ।

स्वाध्यायवान् दान-ग्रीलः सर्व-सत्य-हिते रतः ॥

दन्तोऽलूखलिकः काल-पक्षाग्नी वाऽऽस-कुट्टकः ।

* जीर्णानि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

औतस्मान्नं फल-क्षेत्रैः कर्ष्यं कुर्यात् क्रियास्तथा ॥

चान्द्रायणैर्नयेत् कालं कृष्णैर्वा वर्त्तयेत् सदा ।

पक्षे गते चान्द्रायणमासे वाऽहनि वा गते ॥

क्षपेर्दुर्भौ शुचीराभौ दिवसं प्रपदैर्नयेत् ।

स्नानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥

शीघ्रे पञ्चाग्नि-मध्यस्थोर्वर्वासु स्थण्डिलेश्वरः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते ब्रह्म्या वाऽपि तस्मिन्—इति ॥

दन्ताण्वोलूखलं निस्तुषीकरण-साधनं, तद्व्यवस्थितं च दन्तो-
लूखलिकः । वाह्योलूखलादि-साधन-निरपेक्षइत्यर्थः । काल-पक्षं वदरे-
जुद-पक्ष-फलानि । अस्मिन्ना कुड्मवहनं यस्य, सोऽस्मिन्कुड्मकः । फल
खेहोखिकुच-मधुकादि-मेध्यतर-फल-जन्मानि तैस्तानि । क्रिया
भोजनाभ्यसनादयः । विष्णुरपि । “वायु-पुष्टाग्नी फलाग्नी मूलाग्नी
आकाशी पर्णाग्नी वायु-पक्वाण्योर्वा सक्तदग्नीयात्”—इति । कूर्च-
पुराणेऽपि,—

“एकपादेन तिष्ठेत् मरीचीन्वा पिबेत् सदा ।

पञ्चाग्नि-धूमपोवा स्यादुत्तमः सोमपोऽथवा ॥

पयः पिबेत् शुक्रपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ।

शीर्ष-पर्णाग्निर्वा स्यात् कृष्णैर्वा वर्त्तयेत् सदा ॥

अथर्वभिरसोऽधेता वेदान्ताभ्यास-तत्परः ।

यमान् सेवेत सततं निचमांश्चाप्यतन्द्रितः ॥

जितेन्द्रियोजित-क्रोधस्तत्त्वज्ञान-विचिन्तकः ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीं प्रतिब्रजयेत् ॥

यस्तु पत्न्या समं गत्वा मैथुनं कामतस्मरेत् ।

तद्वत् तस्य लुप्येत प्रायश्चिन्नीयते दिजः ॥

गत्वा वाऽन्नं समग्नीयाद् दिवा वाऽऽहृत्य ब्रह्मिन् ।

चतुर्थकालिकोवा स्यात् स्याद्वा चाष्टमकालिकः ॥

चान्द्रायण-विधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् ।

पक्षे पक्षे समग्नीयाद्यवागूं कथितां सक्तम् ॥

पुष्य-मूल-फल्गुर्वाऽपि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा ।

स्नाभाविकैः स्वयं शीर्षैर्वैष्णवस-भते स्नितः”—इति ॥

अग्नि-परिचर्यायामनमं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“अग्नीन्यात्मसात् कृत्वा दृष्ट्वावासीमिताग्रनः ।

वानप्रस्थोऽष्टहेत्वेव याचार्थं भैक्ष्यमाचरेत् ॥

यामादाहृत्य वै यासानष्टौ भुञ्जीत वाग्वतः”—इति ॥

मनुरपि,—

“अग्नीनात्मनि वितानात् समारीष्य यथाविधि ।

अनग्निरनिकेतः स्थान्मूर्निर्मूलफलाग्रनः ॥

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराग्रयः ।

गृहमेधिषु चान्येषु दिजेषु वनवासिषु ॥

यामादाहृत्य वाऽग्नीयादष्टौ यासान् वने वसन् ।

प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना ब्रह्मलेन वा ॥

एताश्चान्यास सेवेत दीपाविप्रोवने वसन् ।

आसां महर्षि-वर्याणां त्वाऽऽज्यतमया तनुम् ॥

वीत-ब्रोक-भयोविप्रो ब्रह्मलोके महीयते”—इति ॥

ननु, अष्ट-शास-विधाने, “षोडशारण्यवासिनः”—इति वचनं विरुद्धेति । तन्न, अनाशक्त-विषयत्वेन व्यवस्थोपपत्तेः । सर्वानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“वायुभक्तः प्रागुदीचीं गच्छेदावर्ग-संचयात्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“महाप्रस्थानिकं वाऽथौ कुर्यादमशनन्तु वा ।

अग्निप्रवेशमन्यदा ब्रह्मार्पण-विधौ स्थितः ॥

यस्तु सम्यगिममाश्रमं शिवं

संश्रयत्यश्विन-पुञ्ज-माशनम् ।

ताप-हन्तु पदमैश्वरं परं

याति यत्र जगतोऽस्य संस्थितिः”—इति ।

इत्थं वानप्रस्थाश्रमो निरूपितः ।

अथ चतुर्थ्याश्रमो निरूप्यते ।

तत्र मतुः,—

“वनेषु तु विद्यत्येवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषोभागं त्यक्त्वा सङ्गान् परित्यजेत्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“वनाद्गृहादा कृत्वेष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीमारोप्य चात्मनि ॥

अधीतवेदोऽपकृत् पुत्रवानश्रदोऽग्निमान् ।

अतश्च यश्चक्ष्मोक्षे मनः कुर्यात् नान्यथा”—इति ॥

आश्रम-चतुष्टय-समुच्चयमभिप्रेत्य, वनान्मोक्षे मनः कुर्यादित्युक्तम् ।

आश्रम-चय-समुच्चयाभिप्रायेण गृहादेति पचान्तरोपन्यासः ।

ननु, अत्रापि चतुष्टय-समुच्चयएवाभिप्रेयतां, पारिव्राज्यान्तरं वानप्रस्थस्यानुष्ठातुं शक्यत्वात् । मैवम् । ब्रह्मचर्यादीनां चतुर्णामाश्रमाणां आरोहस्य प्रतिनियतत्वात् । तथा च जावालाश्रमाणामारोहमामनन्ति । “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत्”—इति । न त्वेवमवरोहः कचिदप्याज्ञातः । प्रत्युतावरोहं दक्षो निषेधति,—

“चयाणामानुलोम्य स्थात् प्रातिलोम्यं न विद्यते ।

प्रातिलोम्येन योयाति नां तस्मात् पापकृत्तमः ॥

योग्योऽश्रममाख्याय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः ।

न यतिर्न वनस्थश्च स सर्वाश्रम-वर्जितः”—इति ॥

यदि गृही कचिच्चित् प्रत्यवदत्त ब्रह्मचारी भवेत्, तदाऽथौ सर्वाश्रम-वहिष्कृतः । आरुढ-पतितत्वात् । अतो न वनस्यादिभिराश्रमवासिभिः शब्दैरभिलाषो भवति । अयश्चावरोहाभावउत्तर-मीमांसायां तृतीयाध्याये वर्णितः ।

वनाद्गृहादेत्यत्र ब्रह्मचर्याद्वा,—इत्यपि द्रष्टव्यम् । यदा जन्मान्तरानुष्ठित-सुकृति-परिपाक-वत्त्वात् वात्येव वैराग्यमुपजायते, तदानीमकतोदाहो ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् । तथा च जावालाश्रुतिः ।

* गृहादग्नी भूत्वा प्रव्रजेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“यद्विवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रजयेद् गृहादा वनादा”—इति ।
पूर्वमविरक्तं वाचं प्रत्यात्म-समुष्टय-समुच्चयमायुर्विभागेनोपन्यस्य,
विरक्तमुद्दिश्य यद्विवेति पञ्चान्नरोपन्यासः । इतरथेति वाक्येणैव-
गत-वैराग्यइत्यर्थः । अक्ततोदाहस्य संन्यासो नृसिंहपुराणे दर्शितः,—

“यस्यैतानि सुमुपानि जिह्वोपस्थोदरं त्रिरः ।

स न्यसेदक्ततोदाहोनाक्षुणो ब्रह्मचर्यवान्”—इति ॥

अत्रिराश्रयाह,—

“संसारमेव,* निःसारं दृष्ट्वा सार-दिदृक्षया ।

प्रजयत्यक्ततोदाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥

प्रजयेद्ब्रह्मचर्येण प्रजयेच्च गृहादपि ।

वनादा प्रजयेद्विद्वानातुरोवाऽथ दुःखितः”—इति ॥

दुःखितो व्याधितश्चैराव्याघ्राद्युपद्रुतः । आतुरोऽमुमूर्षुः । तत्र महा

भारतम्,—

“उत्पन्ने सङ्कटे चोरे चौर-प्राप्तादि-सङ्कटे ।

भय-भीतस्य संन्यासमत्रिराश्रयानिरवधीत् ॥

आतुराणाञ्च संन्यासे न विधिर्नैव च श्रिया ।

प्रेषमाणं समुच्चार्य संन्यासं तत्र पूरयेत्”—इति ॥

अतः, ब्रह्मचर्यादेव प्रजयाऽङ्गीकारे मनु-वचनानि विद्वद्विरुद्धं,—

“अशानि भीष्मपाकस्य मनोमोचे निवेशयेत् ।

अनपाकस्य मोक्षस्तु सेवमानो ब्रजत्यधः ॥

* संसारमेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अधीत्य विधिवद्देवान् पुत्रानुत्पाद्य धर्मातः ।

इष्ट्वा च शक्तितोयज्ञैर्मनोमोचे निवेशयेत् ।

अनधीत्य गुरोर्वेदानुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।

अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः”—इति ॥

अथ-अयं श्रुत्या दर्शितम् । “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्हृणवान् जायते, ब्रह्मचर्येण अविभोयज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पित्र्यैः,
एव वाचनृणोयः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वासि”—इति । यदा
स्वर्ग-प्रापकः पित्र्याणामार्गोऽष्टौपाकरणमन्तरेण न सम्भवति, तदा
कैव कथा मोक्षमार्गे । अतएव मन्त्रवर्णः,—

अनृणा अयोस्मिन्ननृणाः परस्मिन्

दृतीये लोके अनृणास्थाम् ।

ये देवयाना उत पित्र्याणाः

सर्वान् पथोऽनृणाश्चिद्येम्”—इति ॥

ब्राह्मणमपि । “सर्वान् लोकान् अनृणोऽनुसञ्चरति”—इति ।
मैवम् । अविरक्तविषयत्वादेतेषां वचनानाम् । अतएव विरक्तस्य प्रज-
यायां काल-विलम्बं निषेधति आवालयश्रुतिः । “यदहरेव विरजे-
नदहरेव प्रजयेत्”—इति ।

अतः, उक्तरीत्या ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु यथावद्दर्मानुष्ठायिनां
तदाश्रमात् प्रजयेत्—इति प्रतीयते । तथा सति, ज्ञातक-विधुरा-
दीनामनाश्रमिणामाश्रमिणाञ्च केषाञ्चित् केनचित् प्रतिबन्धेन विहित-
धर्मानुष्ठायिनां सत्यपि वैराग्ये सञ्चासोनप्राप्नुयात् । मैवम् । तेषां
प्रत्यक्ष-श्रुत्यैव तद्विधानात् । “अथ पुनरवती वा व्रती वा ज्ञातकोत्-

सञ्जाग्रिरनग्निकोवा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रजजेत्”—इति ।
यमोऽपि,—

“युनर्दार-क्रियाऽभावे नृतभार्यः परिव्रजेत् ।

वनस्योद्धृतपापोवा परं पन्थानमाश्रयेत्”—इति ॥

स्नातक-विधुरादीनामन्तराल-वर्तिनामाश्रम-निरपेक्षैर्जपोपवास-
तीर्थयात्रादि-कर्मभिस्त्रिस्त-शुद्धि-सम्भवेन मोक्षाश्रमेऽधिकारोऽस्तीति
द्वितीयाध्याये भीमांसितम् । धर्म-लोपेऽप्यनुतापवतस्तत्-प्रायश्चित्तत्वेन
संन्यासः सम्भवति । तथा च सत्यन्तरम्,—

“ये च सन्तानजादोषाये च स्युः कर्म-सम्भवाः ।

संन्यासस्तान् दहेत्सर्वांस्तुषाग्निरिव काश्चनम्”—इति ॥

मनुरपि,—

“नृत्तोयैः शुद्धते शोधं नदी वेगेन शुद्धति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः”—इति ॥

अथ केचित्, ब्राह्मणस्यैव संन्यासाधिकारो न क्षत्रिय-वैश्ययोः,—
इत्याहुः । उदाहरन्ति च श्रुति-सूत्री । तत्र वाजसनेयक-ब्राह्मणम् ।
“एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च
लोकैषणायाश्च क्षुत्यायाश्च भिक्षाचर्यश्चरन्ति”—इति । मनुरप्युप-
क्रमोपसंहारयोर्ब्राह्मण-शब्दं प्रयुक्ते,—

“आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रजजेद्गृहात्” ।

इत्युपक्रमः ।

“एष वोऽभिहितो धर्मे ब्राह्मणस्य चतुर्विधः” ।

इत्युपसंहारः । नारदोऽपि,—

“प्रथमादाश्रमादाऽपि विरक्तो भव-सागरात् ।

ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छंस्त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत्” ॥

योगियाश्रवस्त्योऽपि,—

“सत्वारो ब्राह्मणस्योक्ताश्रमाः श्रुति-चोदिताः ।

क्षत्रियस्य चतुः प्रोक्तादावेको वैश्य-शूद्रयोः”—इति ॥

वामनपुराणेऽपि,—

“सत्वारश्चाश्रमाश्चैते ब्राह्मणस्य प्रकीर्तिताः ।

गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यञ्च वानप्रस्थं च योऽऽश्रमाः ॥

क्षत्रियस्यापि कथितायश्चाचारादिजस्य हि ।

ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रम-द्वितयं विशः ।

गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणदा-चर”—इति ॥

ननु, शूद्रस्याश्रम एव नास्ति,

“सत्वारश्चाश्रमास्तात, तेषु शूद्रस्तु नार्हति”—इति

निषेधात् । ततः कथं तस्य गार्हस्थ्यज्ञीकारः । उच्यते ।

समन्वयक एव विवाहो निषिध्यते, न त्वमन्वयकः । अन्यथा, विवाह-
प्रकरणोदाहृतानि शूद्र-विषयाणि वचनानि, पञ्च-महायज्ञादि-
गृहसूत्रधर्मेषु शूद्राधिकार-वचनानि* विरुध्येरन् । तस्मादस्ति
शूद्रस्य गार्हस्थ्यम् । संन्यासस्तत्र-रीत्या विप्रस्यैव । अतएव सत्यन्तरे,
काषाय-दण्डादि-लिङ्ग-धारणं क्षत्रिय-वैश्ययोर्निषिद्धम्,—

“सुखजानामयं धर्मेयदिष्णोर्लिङ्ग-धारणम् ॥

* अथ, ‘वचनानि च’—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

वाज्रजालोद्घातानां नाथं धर्माविधीयते”—इति ॥

अपरे पुनः, संन्यासं चैवर्षिकाधिकारमिच्छन्ति । अधीत-वेदस्य
द्विजातिमात्रस्य समुच्चय-विकल्पाभ्यामाश्रम-चतुष्टयस्य वज्र-स्मृतिषु
विधानात् । अतएव धातवस्येन संन्यास-प्रकरणे द्विज-शब्दः प्रयुक्तः,

“सन्निरुद्धोद्भिद्य-सामं राग-द्वेषौ प्रहास्य च ।

भयं हत्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः”—इति ॥

सत्यन्तरन्तु भूतधातविकृतस्यैव वर्ण-चयस्य संन्यासं विदधाति,—

“अण-चयमध्याकृत्य निर्ममो निरहंकृतिः ।

ब्राह्मणः सचिचोवाऽथ वैश्वोवा प्रजेट्दृष्टात्”—इति ॥

कूर्मपुराणेऽपि द्विज-ग्रहणं कृतम्,—

“अग्नीमात्मनि संन्यास्य द्विजः प्रज्वितो भवेत् ।

योगाभास-रतः शान्तो ब्रह्मविद्या-परायणः”—इति ॥

यानि पूर्वोद्घात-वचनानि, तानि सचिच-वैश्वयोः काषाय-दण्ड-
निषेध-पराणि । तथाच, मुञ्चजानामिति वचनमुद्घातम् । बौधा-
यनोऽपि,—

“ब्राह्मणानामयं धर्माय दिव्योर्लिङ्ग-धारणम् ।

राजन्य-वैश्वयोर्मेति तत्राच्य-मुनेर्वचः”—इति ॥

परिब्राह्म कुम्भपुः सर्वस्व-दक्षिणां प्राजापत्यामिष्टिं निर्वपेत् ।

तदाह मनुः,—

“प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्व-वेदस्य-दक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रजेट्दृष्टात्”—इति ॥

अथा । आग्नेयीमिष्टिं कुर्यात् । तदुक्तं श्रुत्या । “अथैके प्राजा-

पत्यामिष्टिं कुर्यान्ति, तथा च कुर्यात् आग्नेयीमेव कुर्यादमिष्टिं
प्राणः प्राणमेवैतत्वा करोति”—इति । कूर्मपुराणेऽपि,—

“प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथवा पुनः ।

अन्तःपक्वकायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत्”—इति* ॥

प्राजापत्येष्टिराहिताग्निविषया, “अग्नीन् समारोप्य”—इत्यग्नि-वज्र-
त्वाभिधानात् । अग्नेयी त्वनाहिताग्नि-विषया, तदाह-मेवे “अग्निमा-
जिघ्रेत्,—इत्येकान्यभिधानात् । सा चेष्टिः आहुतादि-पुरःसरं प्रकर्त्त-
व्या । तथा च नृसिंहपुराणम्,—

“एवं वनाश्रमे तिष्ठन् तपसा दग्ध-किष्किपः ।

चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् सग्नस्य विधिना द्विजः ॥

दिव्यपितृभ्यो† देवेभ्यः स्वपितृभ्योऽपि यमतः ।

हत्वा आहुमृषिभ्यश्च मनुष्येभ्यस्तथाऽऽत्मने ।

इष्टिं वैश्वानरो हत्वा प्राजापत्यामथापिवा ॥

अग्निं स्वात्मनि संन्यास्य मन्त्रवत् प्रजेट् पुनः”—इति ।

आहुतानि चाष्टौ देवादीनि । तथाचाह बौधायनः,—

“देवमार्कं तथा दिव्यं पित्र्यं मातृक-मानुषे ।

भौतिकं चात्मनश्चान्ते अष्टौ आहुतानि निर्वपेत्”—इति ॥

उक्त-आहुतादौ योग्यता, लक्ष्यैः सम्यादनीया । तदाह कात्या-
यनः,—

* कूर्मपुराणेऽपि,—इत्यादिभ्य, एतदन्तोद्योग्योनास्ति सु० पुस्तके ।

† देवपितृभ्यो,—इति स० पुस्तके, देवं पितृभ्यो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“कृष्णं चतुरः कृत्वा पावनार्थमनाश्रमी ।

आश्रमी चेत्ततः कृष्णं * तेनासौ योग्यतां व्रजेत्”—इति ॥

आहुतान्तरभाविनीमिष्टेः प्राचीनामितिकर्त्तव्यतामाह बौधा-
यनः,—

“कृत्वा आहुतानि सर्व्याणि पित्रादिभ्योऽष्टकं पृथक् ।

वापयित्वा च कोशादीन्मार्जयेत् मातृकादमाः ॥

बीजं दण्डानङ्गुली-स्थूखान् वैष्णवान्मूर्द्ध-सन्धितान् ।

एकादश-नव-दि-वि-चतुः-सप्तान्यपर्वकान् ॥

सप्तह्वानव्रणान् सौम्यान् सम-सप्तत-पर्वकान् ।

वेष्टितान् कृष्ण-गोवाल-रज्जा तु चतुरङ्गुलान् ॥

एकोवा तादृशोदण्डो गोवाल-सहितो भवेत् ।

कुञ्ज-कार्पास-सूत्रैर्व्या चौम-सूत्रैरद्यापिवा ॥

कुञ्जसैर्वधितं त्रिकं पद्माकार-समन्वितम् ।

षट्पादं पञ्चपादं वा सुष्टि-द्वय-विदारितम् ॥

विनेशं सित† मस्यष्टमुभय-द्वादशाङ्गुलम् ।

दिगुणं त्रिगुणं वाऽपि सर्वतोऽष्टाङ्गुलम् वा ॥

प्रादेशमात्रं वा सूत्रं कार्पासैः ततमव्रणम् ।

चण्डाकाशहतं‡ चैतत् स्रुतं जलपवित्रकम् ।

मृहीतं मन्त्रवन्तदसन्निकष कमण्डलुम् ।

* चेत्तत्रकृष्णं,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† बीजं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ चण्डाकाशहतं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दारवं वैष्णवं वाऽपि मृदलावुमयन्तु वा ॥

पात्रं त्रिकामयं तात्रं पर्णादिमयमेव वा ।

चतुरस्रं वर्त्तुलं वाऽप्यासनं दारवं शुभम् ॥

कौपीनाच्छादनं वासः कन्यां शीतनिवारणीम् ।

पादुके चापि, शौचार्थं दश माचाउदाहृताः ॥

कृत्रं पवित्रं सूत्रं च त्रिविष्टम् तथाऽजिनम् ।

पञ्चाणि चाक्षसूत्रञ्च मृत्खमित्री कृपाणिका* ॥

योगपट्टं वस्त्रिणासदत्येता एकविंशतिः ।

तासां पञ्चाधिका† नित्या दश वा सर्वशोऽपि वा ॥

मृहीलेमात्रयागत् देवागारेऽग्निवेशनि ।

यामान्ते यामसीमान्ते यदा शुचिमनोहरे ।

आज्यं पयोदधीत्येतत्त्रिष्टुदा जलमेव वा ॥

ऌभूरित्यादिना प्राश्य रात्रिं शोपवसेत्ततः ।

एतावतैव विधिना भिक्षुः स्यादापदि द्विजः ॥

अथादित्यस्यास्तमयात् पूर्वमग्नीन् विहृत्य‡ सः ।

आव्यच गार्हपत्ये तु संकृत्यैतेन च सुषा ॥

पूर्णमाश्वनीये तु जुष्टयात् प्रणवेन तत् ।

‡ वक्रन्वाधानमेतत् स्यादग्निहोत्रे ऊते ततः ॥

* कृपाणिकाः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पञ्चाधिका,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ विहृत्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ एतत्पूर्वं ‘व्रजा’—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

स्त्रिया तु गार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतोऽथ तु ।
 पात्राणि सारक्षित्वाऽथ ब्रह्मावतनएव तु ॥
 स्त्रीर्णेषु दर्भेष्वासीत त्वजिनात्तरितेषु वा ।
 जाग्रद्याद्राप्तिमेताम् यावद्ब्राह्मोमुहूर्तकः ।
 एतामवस्थां सम्प्राप्य मृतोऽप्यानन्दमश्नुते ॥
 अग्निहोत्रं स्वकाले च उक्त्वा प्रातस्तनं ततः ।
 इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात् प्राजापत्यामथापिवा”-इति ॥

आज्यादि-प्राशनानन्तरमग्नि-विहरणात् पूर्वं सावित्री-प्रवेशं
 कुर्यात् । तदुक्तं वौधायनधर्म्ये । “ॐभूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितु-
 र्वरेण्यं, ॐभुवः सावित्रीं प्रविशामि भर्गोदेवस्य धीमहि, ॐसुवः
 सावित्रीं प्रविशामि धियोद्योनः प्रचोदयादिति अर्द्धर्चः सम-
 स्तथा वा”-इति । इष्टिं* परिषमायाग्नौ स्वात्मनि समारोप्य
 प्रैषमुच्चारयेत् । तदाह कात्यायनः,—

“आत्मन्वग्नीम् समारोप्य वेदिमध्ये स्थितोहरिम् ।

ध्यात्वा हृदि तत्पुत्रातोतुष्ट्वा प्रैषमीरयेत्”-इति ।

अथ प्रैषमुच्चार्याभ्यर्चनं कुर्यात् । तदुक्तं कापिलस्मृतौ,—

“विधिवत् प्रैषमुच्चार्य चिरपांशु चिरचकैः ।

अभयं सर्वभूतेभ्योमम स्नाहेत्यपोभुवि ।

निर्घोषं दण्ड-शिक्यादि मृहीनाऽथ वह्निर्भजेत्”-इति ॥

दण्डादीनां मन्त्रानाह वौधायनः,—

* इतीष्टिं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“सखामेत्यादिना दण्डं मृहीयाद् मृहणाऽर्पितम् ।

तेन देवाः पवित्रेणेत्युक्त्वा जलपवित्रकम् ॥

यदस्य पारे रजसः शुक्रमित्यपि शिक्यकम् ।

व्याहृतीभिस्तथा पात्रमथ कौपीनमित्यूषा ॥

युवा सुवासादत्येवं तच्छयोरुपवीतकम् ।

एतद्गृहीत्वा निष्क्रम्य स्वयामं वान्धवांस्यजेत् ॥

निःस्पृहोऽन्यत्र गत्वेव व्रतैः स्वैर्वर्त्तयेत् सदा”-इति ।

एतच्च जलपवित्रादिकं चतुर्विधेषु भित्तुषु प्रथम-द्वितीय-विष-
 यम् । चातुर्विध्यस्तु भित्तूणां शरीतन्नाह,—

“चतुर्विधा भित्तवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ॥

तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानं दत्तिभेदात् कृतं च तत् ।

कुटीचरो* बह्वदको हंसस्यैव ततीयकः ॥

चतुर्थः परमोहंसोद्योयः पश्चात् उत्तमः”-इति ।

पितामहोऽपि,—

“चतुर्विधाभित्तवस्तु प्रख्यातामृष्टाण्युक्त्वा ।

कुटीचरोबह्वदकोहंसस्यैव ततीयकः ।

चतुर्थः परहंसस्य संज्ञाभेदैः प्रकीर्तिताः”-इति ।

तत्राधिकार-विशेषः पुराणे दर्शितः,—

“विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ॥

सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद्योगी कुटीचरः ।

* कुटीचक,—इति सु० पुस्तके पाठः । एवं परञ्च सर्वत्र ।

प्रतीकद्वये तीव्रतरायां हंस-संज्ञिते ॥

सुमुचुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञान-साधने"—इति ।

तत्र, कुटीचरस्य वृत्ति-विशेषमाह प्रजापतिः । "कुटीचरोनाम
कण्ठे वर्णमानः शुचिरकलुषः अहिताग्निषु भिक्षां मुञ्चानोऽपगत-
काम-क्रोध-लोभ-मोहोऽहङ्कार-वर्जितआत्माऽनुग्रहं कुरुते" । दृढ-
पराशरोऽपि । "कुटीचरानाम पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा काम-
क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यादीन् हित्वा विधिवत् सन्यासकृत्वा
चिदण्ड-जलपवित्र-काषायवस्त्र-धारिणः शौचाचमन * जपस्वा-
ध्याय-ब्रह्मचर्य-ध्यान † तत्पराः पुत्रादेरेव ‡ भिक्षाकालेऽन्याया-
मायमुपभुञ्जन् १ स्त्रियां कुत्र्यां नित्यं वसन्तआत्मानं मोक्षयन्ति"—
इति । स्कन्दपुराणेऽपि,—

"कुटीचरस्य सत्यस्य स्त्रे स्त्रे वेश्मनि नित्यशः ।

भिक्षामादाय भुञ्जीत स्वन्भूनां गृहेऽथवा ॥

त्रिंशो यज्ञोपवीती स्यात् चिदण्डी सकमण्डलुः"—इति ।

कुटीचरस्याग्न-विषयत्वाद्युक्तोऽहंवासादिः । तदुक्तं बौधाय-
नेन,—

"कुटीचराः परिव्रज्य स्त्रे स्त्रे वेश्मनि नित्यशः ।

भिक्षां वन्धुभ्यश्चादाय भुञ्जते शक्ति-संचयात्"—इति ॥

* शौचाचमन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ब्रह्मचर्याध्ययन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पुत्रादेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

१ वृज्जाना,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वह्मदकस्य वृत्ति-विशेषमाह स्कन्दः,—

"वह्मदकस्य सत्यस्य वन्धु-पुत्रादि-वर्जितः ।

श्रृङ्गागारं चरेद्भैक्षमेकान्तं परित्यजेत् ।

गोवाल-रज्जु-संवन्धं चिदण्डं शिष्यमुद्धृतम् ॥

जलपात्रं पवित्रं खनित्रं कृपाणिकाम् ।

त्रिंशो यज्ञोपवीतश्च देवताराधनचरेत्"—इति ॥

दृढपराशरोऽपि । "तत्र वह्मदकानाम चिदण्ड-कमण्डलु-पवित्र*
पात्र-काषायवस्त्र-धारिणोवेदान्तार्थावबोधकाः साधु-वृत्तेषु ब्राह्मण-
गृहेषु भैक्षचर्यां चरन्तआत्मानं मोक्षयन्ति"—इति । पितामहो-
ऽपि,—

"वह्मदकः स विज्ञेयः सर्व-सङ्ग-विवर्जितः ।

वन्धुवर्गे न भिजेत स्व-भूमौ नैव संवसेत् ॥

निश्चलः स्थाणुभूतश्च सदा मोक्ष-परायणः ।

न कुत्र्यां मोदके सङ्गं कुर्यादस्त्रे च चेतसा ॥

नागारे मासने नास्त्रे नास्तरे नाचिदण्डके ।

स्वमात्रायां न कुर्याद्दे रागं दण्डादिके यतिः"—इति ॥

हंस-वृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता,—

"हंसः कमण्डलुं शिष्यं भिक्षापात्रं तथैव च ।

कन्यां कौपीनमाच्छाद्यमङ्गवस्त्रं वहिःपटम् ॥

एकन्तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ।

देवतानामभेदेन कुर्याद्दधानं समर्चयेत् ॥

* पद्मपवित्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

विष्णुरपि,—

“यश्चोपवीतं दण्डस्य वल्लं जम्तु-निवारणम् ।

तावान् परिपहः प्रोक्तो नान्यो हंस-परिपहः”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“हंससूतीयो विज्ञेयो भिक्षुर्मोक्ष-परायणः ।

नित्यं चित्रवर्णस्त्रायी तार्द्रवासा भवेत् सदा ॥

चान्द्रायणेन व्रजेत् यति-धर्मानुशासनात् ।

दक्ष-मूले वसेन्नित्यं गुहायां वा सरित्तटे”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“हंसाः कमण्डलुं शिख्यं दण्डपात्राणि विभ्रतः ।

ग्राम-तीर्थैकरात्राश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ॥

चित्रवर्णोपवासाश्च पक्ष-मासोपवासिनः ।

कच्छ-शान्तपनाद्यैश्च यज्ञैः कृशवपुर्धराः”—इति ॥

परमहंस-वृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता,—

“कौपीनाच्छादनं वल्लं कन्यां ज्ञीत-निवारिणीम् ।

अक्षमालाश्च गृहीयात् वैष्णवं दण्डमव्रणम् ॥

माधूकर* मथैकाक्षं परहंसः समाचरेत् ।

परहंसस्त्रिदण्डश्च रजुं गोवाल-निर्मिताम् ॥

शिखां यश्चोपवीतश्च नित्यं कर्म परित्यजेत्”—इति ।

अथ केचिच्छ्रद्धा-जायेन सन्ध्यावन्दन-गायत्री-त्रिंश-यश्चोप-

* मधूकर,—इति सु० पुष्पके पाठः ।

वीत-त्यागमवहमानाः यथावर्णितं पारमहंस्यं विदधन्ति । उदाहर-
न्ति च कानिचिद्वचनानि । तत्र हारीतः,—

“चत्वारिंशद्वर्षमाह्वेते सन्ध्यावन्दन-वर्जिताः ।

ब्राह्मणादेव हीयन्ते यद्यप्युपतपोधनाः”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“अनागतान्तु ये पूर्वामनतीतान्तु पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्वताः”—इति ॥

स्वतन्त्ररेऽपि,—

“सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये विप्रा नो उपासते ।

कामं तान् धार्मिको राजा शूद्र-कर्मसु योजयेत्”—इति ।

मत्स्यपुराणे,—

“सावित्री-पतिता ब्राह्म्या भवन्त्यर्थ-विगर्हिताः”—इति ।

अभिरपि,—

“यश्चोपवीतं सर्वेषां द्विजाणां मुक्ति-साधनम् ।

परित्यजन्ति ये मोक्षान्नरानिरयगामिनः”—इति ॥

पद्मपुराणेऽपि,—

“शिखा-यश्चोपवीतेन त्यक्तेनाभौ कथं द्विजः”—इति ।

मैत्रम् । एतेषां वचनानां परमहंस-व्यतिरिक्त-विषयेनाप्युप-
पन्ने । पारमहंस्यन्तु वज्रपु प्रत्यक्षश्रुतिषूपलभ्यमानं केन प्रवेष्टुं
शक्यम् । तथाच जावालश्रुतिः । “तत्र परमहंसानाम् संवर्तकार-
णिकमेतत्केतुदुर्व्यासर्भनिदाघजडभरतदत्तात्रेयैरेवतकप्रभृतयो व्यक्तलि-
ङ्गाश्च व्यक्ताचाराश्च लुब्धता उन्मत्तवदाचरन्ति”—इति । तेषाञ्च शिखा-

दित्यागन्नात्मज्ञानादिधर्माश्च तत्रैव श्रुताः । “दण्डं कमण्डलुं शिखं
पात्रं जलपवित्रकम्, शिखां यज्ञोपवीतं चेत्येतत् सर्वं भूः स्वा-
हेत्यसु परित्यज्यात्मानमन्विच्छन् यथारूपधरो निर्दन्दो निष्परिग्रहः
तत्त्वब्रह्ममार्गं सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकाले
विमुक्तोभैक्ष्यमाचरन् करपात्रेण* स्वाभास्त्राभयोः समोभूत्वा, शू-
न्यागार-देवगृह-दण्डकूट-वस्मीक-वृक्षमूल-कुलालशाखाऽग्निहोत्र-न-
दीपुलिन-गिरिकुहर-कन्दर-कोटर-निर्झर-स्थण्डिलेऽप्यनिकेतवानप्रय-
त्नो निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठोऽशुद्धकर्म-निर्मूलन-परः
संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नाम” — इति ।

तस्यामेव च श्रुतौ जनक-याज्ञवल्कर-संवाद-रूपेण यज्ञोपवीत-
त्यागमाचक्षिप्य समाहितम् । “पृच्छामि त्वां याज्ञवल्कराय यज्ञोपवीती कथं
ब्राह्मण इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः इदमेवास्व यज्ञोपवीतं यः आ-
त्मेति” — इति । आरुणिश्रुतावपि पारमहंस्यं प्रपञ्चितम् । “आरुणिः
प्रजापतेर्लोकं जगाम तं गत्वोवाच केन भगवन् कर्माण्यशेषतो-
विमुक्तानीति । तं होवाच प्रजापतिः, तव पुत्रान् भ्रातृन् वन्धादीन्
शिखायज्ञोपवीते यागं सूत्रं स्वाध्यायश्च भूर्लोकं भुवर्लोकं स्वर्लोकं
जगल्लोकं तपोल्लोकं सत्यल्लोकं चातल-वितल-सुतल-तलातल-
महातल-रसातल-पातालं ब्रह्माण्डञ्च विसर्जयेत् । दण्डमाच्छादनं
कौपीनं परिगृहेत्, शेषं विसृजेत् । ब्रह्मचारी गृहस्थो वा न प्रस्थो
वा लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत् । गायत्रीं च शरीराग्नौ†

* उदपात्रेण, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

† स्वाभावाभौ, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

समारोपयेत् । उपवीतं भूमौ वाऽसु वा विसृजेत्* । दण्डान्
लोकाग्नीन् विसृजेदिति होवाच । अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेदूर्ध्वं गमनं
विसृजेत्तिसन्धादौ स्नानमाचरेत् । सर्वेषु देवेष्वाचरणमावर्त्तयेदुप-
निषद्मावर्त्तयेत् — इति । मैत्रावरुणश्रुतावपि । “इन्द्रस्य वज्रोऽसीति
त्रीन्धैणवान् दण्डान् दक्षिणपाणौ धारयेदेकं वा, यद्येकं तदा
सशिखं पवनं कृत्वा विसृज्य यज्ञोपवीतम्” — इति । पिप्पलाद
शाखायामपि, —

“सशिखं वपनं कृत्वा वह्निःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।

यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥

सूत्रमात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।

तत्सूत्रं विदितं येन सविप्रो वेदपारगः ॥

येन सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणादिव ।

तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥

वह्निः सूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगसूत्रं समाश्रितः ।

ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥

धारणादस्य सूत्रस्य गोच्छिद्यो नाशुचिर्भवेत् ।

सूत्रमन्त्रगतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥

ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।

ज्ञानशिखाज्ञाननिष्ठाज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥

* कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् विप्रत्वं विसृजेत् पात्रं विसृ-
जेत्, — इत्यधिकः पाठः मु० पुस्तके ।

ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ।

अग्रेरिव शिक्षा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिक्षा ॥

स शिक्षीत्युच्यते विद्वाद्येतरैः केन्द्रधारणैः ।

कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ॥

एभिर्धार्म्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ।

शिक्षा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ॥

ब्राह्मणं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदोविदुः ।

इदं यज्ञोपवीतम् परमं अत्याराधनम् ॥

विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् यज्ञासं यज्जन् विदुः—इति ।

व्यासस्मृतावपि,—

“यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं वदन्युत्तमबुद्धयः ।

उपकुर्वाणकात् पूर्व्यं यतोलोके न दृश्यते ॥

यावत् कर्माणि कुर्वते तावदेवास्य धारणम् ।

तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्माभिः सह ॥

अग्निहोत्र-विनाशे तु जुह्वादीनि यथा त्यजेत् ।

यथा च मेघलादीनि गृहस्थाश्रम-वाङ्मया ।

पत्नी योक्तं यथेष्टान्ते सोमान्ते च यथा यजान् ॥

तद्वद्यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः—इति ।

विश्वामित्रोऽपि,—“अथापरं परित्राजकलिङ्गं सर्वतः परिमोक्ष-
मेके सत्यागृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकमनुं च परित्यज्यात्मान-
मन्विष्येत् शिक्षा-यज्ञोपवीत-कमण्डलु-कपालानां त्यागी”—इति ।

बौधायनोऽपि । “अतज्जङ्गं यज्ञोपवीतं मन्त्रमाच्छादनं यद्वयः

शिक्षां जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमित्येतानि वर्जयित्वा वैश्वं दण्ड-
मादन्ते सखामगोपाय”—इति । स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“यदा तु विदितं तत् स्यात्* परं ब्रह्म सनातनम् ।

तदैकदण्डं संगृह्य उपवीतं शिक्षां त्यजेत्”—इति ।

अथ केचिदाहुः । उपवीत-त्याग-वचनानि पुरातन-यज्ञोपवीत-
विषयाणि । तथा च स्मृतिः । “नखानि निकृत्वा पुराणं वस्त्रं
यज्ञोपवीतं कमण्डलुं त्यक्त्वा नवानि गृहीत्वा ग्रामं प्रविशेत्”—इति ।
यदाऽऽचमनाङ्गं यज्ञोपवीतं न स्यात् तदा ब्राह्मणादेव हीयते ।
तस्मादस्ति परमहंसस्यापि यज्ञोपवीतम्,—इति ।

तदयुक्तम्, उदाहृतस्मृतेर्ब्रह्मदकादि-विषयत्वात् । “न यज्ञोपवीतं
नाच्छादनञ्चरति परमहंसः”—इति श्रुतेः । “अयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः
काममेकं वैश्वं दण्डमादधीत”—इति श्रुत्यन्तराच्च । न च वाङ्मोप-
वीतमन्तरेणाचमनाद्यवशवः, कौपीनकिब्राह्मणे प्रश्नोत्तराभ्यां तदुप-
पादानात् । “किमस्य यज्ञोपवीतं का शिक्षा कथञ्चास्योपसर्जनम्”—
इति प्रश्नः । “इदमेवास्य यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्या शिक्षा”—
इत्याद्युत्तरम् । ब्राह्मण्यन्तु विज्ञानमय-शिक्षायज्ञोपवीतिनएव पुष्क-
लम्,—इति पिप्पलादस्मृतावुदाहृतम् ।

केचित्तु परमहंसस्यापि चिदण्डमिच्छन्ति, उदाहरन्ति च
वचनानि । तच्च दण्डः, सर्वेषामाश्रमिणां क्रमेण लक्षणमभिधानः
“चिदण्डन यतिसैव”—इति यतेर्लक्षणमभिधाय, चिदण्ड-रहितस्य
यतित्वं निषेधति,—

* तत्त्वात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“यस्यैतत्क्षणं नास्ति प्रायश्चिन्ता न चाश्रमी”—इति ।

हारीत-दत्तात्रेय-पितामहाः कुटीचरादीन् चतुरोऽप्युपन्यस्य सर्वेषां चिदण्डमेव विदधते,—

“इतिभेदेन भिक्षास्य नैव लिङ्गेन ते दिवाः ।

लिङ्गन्तु वैष्णवं तेषां चिदण्डं सपविचकम्”—इति ।

अचिरपि,—

“त्रिखिन्तु मुताः केचित् केचिन्मुण्डाश्च भिक्षुकाः ।

चतुर्धा भिक्षुकाः प्रोक्ताः सर्वे चैव चिदण्डिनः”—इति ।

एकदण्ड-वचनानि तु चिदण्डास्त्राभ-विषयाणि । तदाह मेधा तिथिः,—

“यावत् स्युस्त्रिदण्डास्तु तावदेकेन पर्यटेत्”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“नष्टे जलपवित्रे वा चिदण्डे वा प्रमादतः ।

एकन्तु वैष्णवं दण्डं पास्ताशं वैष्णमेववा ॥

गृहीत्वा विचरेन्नावद्यावत्तभ्येत् चिदण्डकम्”—इति ।

अन्योच्यते । परमहंसस्यैकदण्ड-निराकरणे वज्रागम-विरोधः स्यात् । उदाहृताश्च परमहंसस्यैक-दण्ड* प्रतिपादकाः अति-सूतयः । एवं सति मेधातिथि-हारीताभ्यां यदेकदण्डस्यानुकल्पत्वमुक्तं, तद्वज्र-दकादि-विषयं भविष्यति । परमहंसस्य तु नैकदण्डोऽनुकल्पः । यतो-
व्यसञ्चार,—

* प्रतिपदिकाः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

“चिदण्डस्य परित्यागएकदण्डस्य धारणम् ।

एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये तस्मादस्य प्रधानता”—इति ।

यस्तु, “सर्वे चैव चिदण्डिनः”—इति, तद्वाग्दण्डादि-विषयं न तु यद्वि-जयाभिप्रायम् । तथा च मतुः,—

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते नियताबुद्धौ चिदण्डीति सञ्च्यते ॥

चिदण्डमेतत् निःक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।

कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निगच्छति”—इति ।

दशोऽपि,—

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते नियतादण्डोस्त्रिदण्डीति सञ्च्यते”—इति ॥

एतेषाञ्च त्रयाणां दण्डानां स्वरूपं स एवाह,—

“वाग्दण्डोमौनता प्रोक्ता कर्मदण्डस्तनीहता* ॥

मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामोविधीयते”—इति ।

यदपि पितामहेनोक्तम्,—

“परः परमहंसस्तु तुर्याख्यः अतिरव्रवीत् ।

यमैश्च नियमैर्युक्तोविष्णुरूपी चिदण्डभट्ट” —इति ॥

तदप्युक्तरीत्या वाग्दण्डाद्यभिप्रायम् । यदपि,—

“लिङ्गन्तु वैष्णवं तेषां चिदण्डं सपविचकम्”—इति

यद्वि-जयाभिधानं, तदपि वज्रदक-विषयत्वेनोपपन्नम् । योहि

* वाग्दण्डोमौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डे तनीहताम्,—इति स० सो०
ब्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

वद्भेदकएव सन् यामैकरात्रादिकां* हंसवृत्तिमाचरति, स वृत्तितो-
हंसोभवति । वेदान्त-अवणादिकां परमहंसवृत्तिं चेदाश्रयति, तदा
वृत्तितः परमहंसोभवति । तेषां हंसादीनां त्रिदण्डमेव लिङ्गम् ।
अनेनैवाभिप्रायेण,—

वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः—इति ।

अन्यथा मुख्ययोर्हंसयोरेकदण्ड-विधायकान्युदाहृतानि वचनानि
निर्विषयाणि स्युः । तस्मादेकएव दण्डः परमहंसस्य । ननु, परम-
हंसोपनिषदि एकदण्डोऽयमुख्येनैव श्रूयते । “कौपीनं दण्डमाच्छादनञ्च
स्वशरीरोपभोगार्थाय च लोकस्थोपकारार्थाय च परिग्रहेत्, तच्च
न मुख्योऽस्ति, कोमुख्य इति चेदयं मुख्यो न दण्डं न शिखं नाच्छादनं
चरति परमहंसः”—इति । वाङ्म । नास्त्येव विद्वत्-परमहंसस्य
वाङ्मयस्युपयोगः । अतएव वाक्यशेषे, ज्ञानमेव तस्य दण्डः—इत्युक्तम्,

“ज्ञानदण्डोऽधृतोयेन एकदण्डी सञ्च्यते”—इति ।

यष्टि-धारणस्यु विविदिषोः परमहंसस्य । न च विद्वद्-विदिदिषु-
भेदेन पारमहंस-द्वैविध्ये मानाभावः शङ्कनीयः । वाजसनेयिब्राह्मणे
तदुपलब्धात् । “एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुनैषणायाश्च
विक्षेपणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति”—
इति विद्वत्संन्यासे प्रमाणम् । “एतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव
प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति”—इति चान्यस्मिन् । एतद्वाक्ये
विद्वद्विविदिषु-संन्यासौ उभावपि विस्मृष्टमवगम्येते । “एतत् सर्वं

* यामैकरात्रादिकां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तस्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

भूः स्वाहेत्यसु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्”—इति जावाल-वाक्ये
त्रिदण्डादि-परित्यागात्मकं विविदिषु-पारमहंस्यमाप्नातम् । श्रुतिः ।
“न्यास इति ब्रह्म ब्रह्म हि परः परोहि ब्रह्म तानि वा एतान्यप-
राणि तर्पांसि न्यास एवात्यरेष्यत्”—इत्यग्निशौचयज्ञ-दानादि-तपो-
निन्दा-पुरःसरं पारमहंस्यं विधाय तस्य परमहंसस्य विविदिषो-
रात्मविद्याऽधिकारं दर्शयति, “ओमित्येतमात्मानं युञ्जीत”—इति ।
तस्माद्द्वैविध्य-सङ्गावाङ्मयादि-निवारणमशेष-कर्मशून्य-विद्वत्परमहंस-
विषयम् । विदुषः कर्त्तव्य-शून्यतां भगवानाह,—

“यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतत्त्वस्य मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते”—इति ।

दचोऽपि,—

“नाश्वेतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ।

एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नोऽयतिर्भवति नान्यदा”—इति ।

स्वत्यक्तरेऽपि,—

“ज्ञानान्मृतेन तप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स सर्ववित्”—इति ।

वङ्मचब्राह्मणेऽपि । “एतद् स वै तदिदं स आहुः कौषेयाः किमर्था-
वयमथेय्यामहे किमर्थावयं यत्स्यामहे”—इति । विविदिषोस्तु अवण-
मननादि-कर्त्तव्य-सङ्गावात् तदुपकारित्वेन दण्डधारणादि-नियम-
उपपद्यते । ननु ज्ञान-रहितस्यापि दण्ड-प्रतिषेधश्चाप्युच्यते,

“काष्ठदण्डोऽधृतोयेन सर्वाग्नी ज्ञान-वर्जितः ।

स याति नरकान् घोरात्महारैरेव-संज्ञितान्” ॥

नाथं दोषः । विद्यां विविदिषाच्च विना जीवनार्थमेव केवलमेकदण्डं
बोधने तद्विषयत्वात् प्रतिषेधस्य । अतएव सर्वाशीति विशेषितम् ।
स्यतावपि,—

“एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवोनराः ।

नरके रौरवे घोरे कर्म-त्यागात् पतन्ति ते”—इति ।

युक्तश्च नरक-पातः, सत्यपि बाह्यदण्डे पाप-निवर्त्तकानामात्मर-
दण्डागामभावात् । पाप-निवर्त्तकत्वञ्च कालिकापुराणे दर्शितम्,—

“वैणवाये स्यतादण्डालिङ्गमात्र-प्रबोधकाः ।

लिङ्गव्यक्तौ हि धार्यास्ते न पुनर्धर्म-हेतवः ।

कायजाये बुधे नित्यं नृणां पाप-विमोचणात् ।

जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैर्धार्म्यै तत्त्वदर्शिभिः”—इति ।

ये कायजात्ययोदण्डास्ते पाप-विमोचणाय धार्याः—इत्यन्वयः ।

नन्वेकदण्ड-चिदण्डयोर्विकल्पः क्वचित् स्मर्यते । तत्र, विष्णु-बौधायनौ,—

“एकदण्डी भवेदाऽपि चिदण्डोवा मुनिर्भवेत्”—इति ।

व्यासः,—

“चिदण्डमेकदण्डं वा व्रतमाख्याय तत्त्ववित् ।

पर्यटेत् पृथिवीं नित्यं वर्षाकाले स्थिरीभवेत्”—इति ।

श्रीमकोऽपि । “अथ कषायकामाः सखाया गोपायेति चिदण्ड-
मेकदण्डं वा गृह्णाति”—इति । आश्वमेधिके भगवद्ब्रह्मणम्,—

“एकदण्डी चिदण्डी वा मिथी सुष्ठित एववा ।

काषायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्योऽयुधिष्ठिर”—इति ।

वाङ्म । उत्तरीयश्च तयोर्थमस्या द्रष्टव्यः । तच्च कूटीर-वद्भ-

कथोस्तिदण्डः, हंस-परमहंसयोरेकदण्डः । तथा सति तत्र तपो-
दाहृतानि वचनानि उपपद्यन्ते ।

तदेवं चतुर्विधः संन्यासो निरूपितः ।

अथ तद्धर्मानिरूप्यन्ते ।

तत्र बौधायनः—

“जघःकाले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि ।

दन्तान् विमृज्य चाक्षस्य पर्ववर्ष्मं यथाविधि ।

स्नात्वा चाक्षस्य विधिवन्तिष्ठन्नासीन एववा ॥

विस्मज्जलपवित्रं वाऽप्यक्षसूत्रं करद्वये ।

तद्वत् पवित्रे गोवालैः कृते दुष्कृतनाशने ।

उदये विधिवत् सन्ध्यामुपास्य चिकजप्यवान् ।

मित्रस्य चर्षणीत्याद्यैरुपस्थाय परि त्रिभिः* ।

पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ जपेत् सम्यक् समाहितः”—इति ।

मत्तुरपि,—

“एकएव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायकः ।

सिद्धिमेकस्य संपश्यन् न जहाति न हीयते”—इति ॥

एकस्यासहायस्य विचरतोरगदेवादि-प्रतिबन्धाभावात् ज्ञानलक्षणां
सिद्धिं निश्चिन्त्य तां सिद्धिं न जहाति, तस्यां सिद्धावप्रत्यूहेन
प्रवर्त्तते, प्रवृत्तस्य तस्याः सिद्धेर्न हीयते किन्तु पारंगच्छति । यदा तु
द्वितीय-तृतीय-पुरुष-सहायवान् विचरेत्तदा रागद्वेष-सम्भवादुक्त-

* पवित्रिभिः,—इति पाठान्तरम् ।

सिद्धेर्दीयते । अतएव दत्तः,—

“एकोभिर्चुर्यथोक्तस्तु दावेव मिथुनं स्मृतम् ।

अथोपामः समाख्याताज्जन्तु नगरायते ॥

नगरस्तु न कर्त्तव्यं यामोऽपि मिथुनं तथा ।

एतन्नयं प्रकुर्व्वाणः स्वधर्मात् च्यवते यतिः ॥

राजवार्त्ता हि तेषाञ्च भिक्षा-वार्त्ता परस्परम् ।

स्नेह-पैशुन्य-मात्सर्यं सन्निकर्षान्न संशयः” ॥

यदा तु श्रवणादि-सम्पत्त्यभावादात्मज्ञान-सिद्धौ स्वयमशक्तः
स्यात्, तदा तत्र शक्तेन द्वितीयेन सह विचरेत् । यथा श्रुतिः ।
“वर्षासु भ्रुवशोखोऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेत् द्वौ वा चरेत्” ।
चरेतामित्यर्थः । एकाकी विचरेत् सर्वभूतेभ्यो हितमाचरेत् । तदाह
याज्ञवल्क्यः—

“सर्वभूत-हितः शान्तः त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामः परिब्रज्य भिक्षार्थं याममाविशेत्”—इति ।

हिताचरणं नाम हिंसाऽननुष्ठानमात्रं न पुनरुपकारेषु प्रवृत्तिः ।

“हिंसाऽनुग्रहयोरनारम्भः”—इति गोतमस्मरणात् । अतएवाहिंसा-
हीनाशानिः,—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।

भावशुद्धिर्हरेर्भक्तिः सन्तोषः शौचमार्जवम् ॥

आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः समदर्शनम् ।

अनौदुधत्यमदीनत्वं प्रसादः स्त्रैर्य-मार्दवे ॥

सक्तेरोगुरुशुश्रूषा भद्रा चाभितर्कमः क्रमः ।

उपेक्षा धैर्य-माधुर्यं तितिक्षा करुणा तथा ॥

ह्रीस्तपोज्ञान-विज्ञाने योगोलम्बनं धृतिः ।

ज्ञानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामोवलिः स्तुतिः ॥

भिक्षाऽटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च ।

एष स्वधर्माविख्यातोद्यतीनां नियतात्मनाम्”—इति ॥

प्रब्रज्यां कृत्वाऽपि गुरोः समीपे ब्रह्म-ज्ञान-पर्यन्तं निवसेत् ।

तदुक्तं लिङ्गपुराणे,—

“आश्रम-चय-मुक्तस्य” प्राप्तस्य परमाश्रमम् ।

ततः संवत्सरस्थान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ॥

अनुज्ञाय गुरुञ्चैव चरेद्भिः पृथिवीमिमाम् ।

त्यक्तसङ्गोजितक्रोधोलम्बाहारोजितेन्द्रियः ॥

पिधाय बुद्ध्या दाराणि ध्यानेनैकमनाभवेत्”—इति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“गुरोरपि हिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ।

नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥

प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।

अविरोधेन धर्मास्य चरेत् पृथिवीं यतिः”—इति ॥

संवत्सरमित्युपलक्षणं, यावज्ज्ञानं तावन्निवसेत् । गुरु-समीप-

वासस्य ज्ञानार्थत्वात् । पृथिवी-विचरणे विशेषमाह कण्टः,—

“एकरात्रं वसेत् यामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मांसांस्य चतुरोवसेत्”—इति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“अष्टौ मासान् विहारः स्नायतीनां संयतात्मनाम् ।
एकं चतुरोमासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः ।
अविसृक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥
न दोषो भविता तत्र दृष्टं ब्राह्मं पुरातनम्”—इति ॥

चातुर्मास-निवासे प्रयोजनमाह मेधातिथिः,—

“संरक्षणार्थं जन्तूनां वसुधातलवारिणाम् ।
आषाढादींश्च चतुरश्रं मासान् कार्तिकाद्यतिः ॥
धर्माद्यो जलसम्पन्ने यामान्ते निवसेच्छुचिः”—इति ।

अन्यामपि हेयोपादेयांश्च धर्मान् संगृह्याह सएव,—

“अद्वया परधोयेतः परमात्म-परायणः ।
सूक्ष्मसूक्ष्मशरीरभ्योमुच्यते दशषट्कवित् ।
त्रिदण्डं कुण्डिकां कन्यां भैक्ष-भाजनमासनम् ॥
कौपीनाच्छादनं वासः षडेतानि परिग्रहेत् ।
स्त्रावरं जङ्गमं बीजं तैजसं विषयायुधम्* ॥
षडेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्मूचपुरीषवत् ।
रसायनं क्रियावादं ज्योतिषं कथविकथम् ॥
विविधानि च शिष्टानि वर्जयेत् परदारवत् ।
भिच्छादनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् ॥
कर्त्तव्याणि षडेतानि सर्वथा नृप, दण्डवत् ।
नटादि-प्रेक्षणं द्यूतं प्रमदां सुहृदं तथा ॥

* विषमायुधम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

भक्ष्यं भोक्ष्यमुदक्यां च षण्ण पश्येत् कदाचन ।
स्कन्धावारे खले सार्धं पुरे ग्रामे वसद्गृहे ॥
न वसेत यतिः षट्सु स्थानेष्वेतेषु कर्हिचित् ।
रागं द्वेषं मदं मायां दम्भं मोहं परात्मसु ॥
षडेतानि यतिर्नित्यं मनसाऽपि न चिन्तयेत् ।
मद्यकं शुक्रवस्त्रञ्च स्त्रीकथां लौल्यमेव च ॥
दिवा स्नापञ्च ध्यानञ्च यतीनां पतनानि षट् ।
संयोगञ्च वियोगञ्च वियोगस्य च साधनम् ॥
जीवेश्वरप्रधानानां स्वरूपाणि विचिन्तयेत् ।
आसनं पात्र-लोपञ्च सध्याः शिष्य-सङ्ग्रहः ।
दिवा स्नापोदद्याजन्तोयतेर्बन्ध-कराणि षट् ॥
एकाहोत्परतोयाने पञ्चाहात् परतः पुरे ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र तत्-स्नानं* मासनं तदुदाहृतम् ॥
उक्तानां यति-पात्राणामेकस्यापि न सङ्ग्रहः ।
भिन्नोर्भैक्षभुजस्यापि पात्र-लोपः सङ्गृह्यते ॥
गृहीतस्य त्रिदण्डादेर्द्वितीयस्य परिग्रहः ।
कालान्तरोपभोगार्थं सध्याः परिकीर्तितः ॥
शुश्रूषा-लाभ-पूजाऽर्थं यशोऽर्थं वा परिग्रहः ।
शिष्टाणां न तु कादृश्यात् सक्तेः शिष्यसंग्रहः ॥
विद्या दिवा प्रकाशकादविद्या रात्रिरुच्यते ।
विद्याऽभ्यासे प्रमादोयः स दिवास्नाप उच्यते ।

* तदास,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

आध्यात्मिकीं कथां सुक्ता भैक्षपर्थां सुरस्तुतिम् ।
 अनुग्रहप्रदप्रभोदयाजल्पः स उच्यते ।
 अजिह्वः पण्डकः पङ्कुरन्ध्रो वधिर एव च ।
 सुगन्धस्य सुच्यते भिक्षुः षडभिरैतेर्न संशयः ॥
 इदं मृष्टमिदं नेति योऽन्नन्नपि न सज्जति ।
 दितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥
 सद्योजातां यथा नारीं तथा षोडशवर्षिकीम् ।
 अतवर्षासु योऽदृष्ट्वा निर्बिकारः स पण्डकः ॥
 भिक्षार्थमटनं यद्य विष्णुच-करणाद्य च ।
 योजनाच्च परं याति सर्वथा पङ्कुरेव सः ॥
 तिष्ठतोऽन्नजतो वाऽपि यद्य चक्षुर्न दूरगम् ।
 चतुर्थ्युगद्वयं त्यक्त्वा परित्राट् सोऽन्ध उच्यते ॥
 क्षिताहितं मनोरामं वचः शोकावहं यतिः* ।
 युक्त्वा योनं शृणोतीव वधिरः स प्रकीर्तितः ।
 सान्निध्ये विषयाणां यः समर्थोऽविकलेन्द्रियः† ॥
 सुप्रवदन्ति ते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते”—इति ।

भिक्षाऽटन-विधिमाह मतुः,—

“एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।
 भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेऽपि सज्जते ॥
 विधूमे सन्नसुषले व्यङ्गारे भुक्तवर्जिते ।

* शोकावहन्तु यत्,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† विजितेन्द्रियः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यत्ने सराव-संपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ।
 अस्त्राभे न विषादी स्त्रास्त्राभे चैव न हर्षयेत् ।
 प्राणयाचिकमानः स्त्रान्मात्रा-सङ्गादिनिर्गतः”—इति ।
 मीयन्ते,—इति माचाविषयास्तेषां सङ्गादिनिर्गतोऽयतस्तोन
 हर्ष-विषादौ काव्यौ । यतोऽपि,—

“स्त्रात्वा शूचिः शूचौ देशे कृतजप्यः समाहितः ।
 भिक्षार्थी प्रविशेद्द्वामं राग-द्वेष-विवर्जितः ॥
 चरेन्माधूकरं भैक्षं यतिर्भूष्-कुलादपि ।
 एकाग्रं न तु भुञ्जीत वृहस्पति-समो यतिः ॥
 मेधं भैक्षं चरेन्नित्यं सायाह्ने वाग्यतः शूचिः ।
 एकवासाविशुद्धात्मा मन्दगामी युगान्तदृक् ॥
 यथास्त्रात्वं तथाऽस्त्रीयादाज्य-संस्कार-वर्जितम् ।
 भैक्षं माधूकरं नाम सर्व-पातक-नाशनम्”—इति ।

वैधायनोऽपि,—

“विधूमे सन्न-सुषले व्यङ्गारे भुक्तवर्जिते ।
 कालेऽपराह-भूयिष्ठे भिक्षाऽटनमथाचरेत् ॥
 ऊर्द्धं जालोरधोनामेः पारिधायिकमम्बरम् ।
 क्षितीयमान्तरं वासः पात्री दण्डी च वाग्यतः ॥
 सद्ये चादाद्य पात्रान्नु चिद्वर्णं दक्षिणे करे ।
 उपतिष्ठेत सूर्यन्तु ध्यात्वा चैकलमात्मना ॥
 उक्त्वा विराजनं मन्त्रमाह्वयेन प्रदक्षिणम् ।
 कृत्वा पुनर्जपित्वा च ये ते पन्थानद्वयपि ॥

सोऽसौ निम्नस्त्रायादित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः ।
 सोऽहं नारायणोदेवइति ध्यात्वा प्रथमं तम् ॥
 भिक्षापात्रादि-शुद्धार्थमवमुपायुपानहौ ।
 ततोऽयमं ब्रजेन्मन्त्रं युगमात्रावलोककः ॥
 ध्यायन् हरिश्च तच्चित्तददं च समुदीरयेत् ।
 विष्णुस्त्रिर्गंधोर्द्धं मे वैकुण्ठोविदिशन्दिशम् ॥
 पातु मां सर्वतोऽरामो धन्वी शशी च केशवः ।
 अभिमन्युः शशाङ्गिर्चा भवत्-पूर्वं प्रबोदयेत् ॥
 गो-दोषमात्रं तिष्ठेच्च वाग्यतोऽधोमुखस्ततः ।
 दृष्ट्वा भिक्षां दृष्टिपूर्वां दातुश्च कर-संस्त्रिताम् ॥
 चिदक्षं दक्षिणे त्वङ्गे ततः सन्ध्याय वाञ्छता ।
 उत्पाटयेच्च कवचं दक्षिणेन करेण सः ॥
 प्राचं वागकरे क्षिप्त्वा सेवयेद्दक्षिणेन तु ।
 प्रायथापिकमन्त्रान् भिक्षेत विगतस्पृहः—इति ॥

भैक्षस्य पञ्चविधत्वमाहोचनाः,—

“माधूकरमन्त्रात् प्राक्प्रणीतमथाचितम् ।
 तात्कालिकोपपन्नञ्च भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
 मन्त्रः-सङ्कल्प-रक्षितान् रक्षांस्तीन् सप्त पञ्चकान् ।
 मधुवदाहरणं चतु माधूकरमिति स्मृतम् ॥
 ब्रजगोत्रापनान् प्राप्नुयन् मार्जितं भक्तिसंयुतैः ।
 तत् प्राक्प्रणीतमित्याह भगवानुग्रहा मुनिः ॥
 भिक्षाऽहं-समुद्योगात् प्राक् केनापि निमग्नितम् ।

अथाचितं हि तद्वैचं भोक्तव्यं मसुरब्रवीत् ॥
 उपस्थाने च यत्प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन च ।
 तात्कालिकमिति ख्यातं तदन्तव्यं मुमुक्षुणा ॥
 सिद्धमक्षं भक्तजनैरानीतं यन्मठं प्रति ।
 उपपन्नं तदित्याहुर्मुनयोभोक्तकाङ्क्षिणः—इति ।

भिक्षायां प्रशंसति यमः,—

“यश्चरेत् सर्ववर्णेषु भैक्षमभ्यवहारतः ।
 न स किञ्चिदुपाश्रीयादापोभैक्षमिति स्थितिः ॥
 अश्विन्दुं यः कुशायेण मासि मासि चयं पिबेत् ।
 न्यायतोयस्तु भिक्षाशी पूर्वोक्तान् विप्रियते ।
 तप्तकाञ्चनवर्णेन गवां मूत्रेण यावकम् ॥
 पिबेत् द्वादशवर्षाणि न तद्वैचसमं भवेत् ।
 श्राकभक्षाः पयोभक्षायोऽन्ये यावकभक्षकाः ॥
 सर्वे भैक्षभुजस्तस्य काक्षां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 न भैक्षं परपाकाक्षं न च भैक्षं प्रतिग्रहः ॥
 सोम-पान-समं भैक्षं तस्माद्वैच्येण वर्जयेत्”—इति ।

अथ, सर्ववर्णेष्वित्यापहविषयम् । अतएव बौधायनोऽपि,—

“ब्राह्मण-क्षत्रिय-वित्रां सेधानामसमाहरेत् ।
 असम्भवे तु पूर्वस्थाप्याददीतोत्तरोत्तरम् ॥
 सर्वेषामसम्भवे तु भक्षदधमग्रता ।
 भैक्षं शूद्रादपि याज्ञं रक्ष्याः प्राणाविजानता”—इति ।

नच भिक्षां लभुमुक्ता-पाताद्युत्पात-कथनं यक्षदौष्ट्यादि-कथन-

मन्यं वा कश्चिदुपाधिं सम्पादयेत् । तदाह बौधायनः,—

“न चोत्पात-निमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्ग-विद्यया ।

नासुत्रासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित्”—इति ।

वर्ज्यमश्वमाहाचिः,—

“हितं मितं सदाऽग्रीयाद्यत् सुखेनैव जीर्यति ।

धातुः प्रकुप्यते येन तदन्नं वर्जयेद्यतिः ।

उदक्या-चोदितं चाक्षं द्विजाक्षं शूद्र-चोदितम् ॥

प्राण्यङ्गे चापि संकृतं* तदन्नं वर्जयेद्यतिः ।

पिचयं कल्पितं पूर्वमन्नं देवादि-कारणात् ॥

वर्जयेत्तादृशीं भिक्षां परवाधाकरीं तथा”—इति ।

परवाधा-प्रसक्तिमेवाभिप्रेत्य मत्तुराह,—

“न तापसैर्ग्राह्यैर्वा वयोभिरथवा श्वभिः ।

आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैरगारमुपसंभ्रजेत्”—इति ।

यस्तु भिक्षां दातुं शक्नोऽपि नास्ति क्वाप्यन्नं प्रयच्छति, तद्वृत्तं वर्जये
दित्याह बौधायनः,—

“भिक्षां न दद्युः पश्चाहं सप्ताहं वा कदाचन ।

यस्मिन् गृहे जनामौर्ख्यात्यजेचण्डाल-वेश्मवत्”—इति ।

अनिष्ट-गृहस्य वर्जने बाधमाह स एव,—

“बाधुं चापतितं विप्रं धोयतिः परिवर्जयेत् ।

स तस्य सुकृतं दत्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते”—इति ।

* प्राण्यङ्गे बाधसे कृतं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यस्तु दरिद्रः अद्भ्यस्तया स्वयमुपोष्यापि भिक्षां प्रयच्छति, तस्य
भिक्षा न पाद्या । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“आत्मानं पीडयित्वाऽपि भिक्षां यः संप्रयच्छति ॥

सा भिक्षा हिंसिता श्रेया नादद्यात्तादृशीं यतिः”—इति ।

भिक्षार्थं वज्रपु गृहेषु पर्यटितुमलसं प्रत्याह बौधायनः,—

“एकच लोभाद्योभिक्षुः पात्रपूरणमिच्छति ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्”—इति ।

यतिपात्रं विविनक्ति मनुः,—

“अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्गणानि च ।

तेषामङ्गिः स्मृतं शौचं चमसानाभिवाध्वरे ॥

अलावुं दारुपात्रं वा मृन्मयं वैणवन्तथा ॥

एतानि यति-पात्राणि मनुः स्वायम्बुवोऽब्रवीत्”—इति ।

यमोऽपि,—

“हिरण्यथानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च ।

यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“स्वयमाहृतपर्णेषु स्वयं शीर्षेषु वा पुनः ।

भुञ्जीत न वटाश्वत्थकरञ्जानान्तु पर्णके ॥

कुम्भी-तिन्दुकयोर्वाऽपि कोविदारार्कयोस्तथा ।

आपद्यपि न कांखे तु मलाशी कांखभोजनः ॥

शौवर्णे राजते तासमये वा जपु-सीसयोः”—इति ।

भोजन-नियममाह स एव । “भिक्षाचर्यादुपादत्तोऽसौ पादौ

च प्रसाध्याचम्यादित्यस्यापे निवेदयन्मुदृतं विचमिति ब्रह्म यज्ञान-
मिति च उदृतं तमसस्यरीति च अपित्वा भुञ्जीत"—इति । नृसिंह-
पुराणेऽपि,—

“ततोनिवर्त्य तत्पात्रं संस्थाप्याचम्य संयमी ।
चतुरङ्गुलेषु प्रसाध्या वासमात्रं समाहितः ॥
सर्व्वयज्ञान-संयुक्तं पृथक् पात्रे निवेदयेत् ।
सूर्यादिदेवभूतेभ्योदत्त्वाऽन्नं प्रोक्ष्य वारिणा ॥
भुञ्जीत पर्णपुटके पात्रे वा वाग्यतोयतिः ।
भुक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यं चालयेन्नान्नपूर्व्वकम् ॥
न दुष्येन्नस्य तत्पात्रं यज्ञेषु समसादव ।
अथाचम्य निरुद्धासुरूपतिष्ठेत भास्करम् ॥
जप-ध्यान-विशेषेण दिनशेषं नयेद्बुधः ।
हस्तसन्ध्यस्ततोरात्रिं नयेद्देव-गृहादिषु ॥
इत्पुण्डरीकनिलये ध्यात्वाऽऽत्मानमकल्माषम् ।
यतिर्धर्मरतः शान्तः सर्व्वभूतसमोवशी ॥
प्राप्नोति परमं स्थानं यत्प्राप्य न निवर्त्तते”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“आदित्ये दर्शयित्वाऽन्नं भुञ्जीत प्राङ्मुखोयतिः ।
ऊत्वा प्राणाऊतीः पञ्च वासानहौ समाहितः ।
आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ।
प्रायाचेऽपररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च ॥
सन्ध्यास्त्रिंशति विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम्”—इति ।

अथान्ये यतिधर्माः ।

तथाहाचिः,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि आचारोद्योयतेः स्मृतः ।
अभ्युत्थान-प्रियास्तापैर्गुरुवत्प्रतिपूजनम् ॥
यतीनां व्रतवृद्धानां स्वधर्ममनुवर्त्तिनाम् ।
विष्णुरूपेण वै कुर्यान्नमस्कारं विधानतः”—इति ॥

मत्सुरपि,—

“कृत्त-केश-नख-ग्रन्थः पात्री दण्डी कुसुमवान् ।
विचरेन्नियतो नित्यं* सर्व्वभूतान्यपीडयन् ॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्व्वस्त्रिंशेतन्मृकस्य लक्षणम् ॥
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्द्वैशं मृतकोयथा ॥
दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूतां वदेदाद्यं मनःपूतं समाचरेत् ॥
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कश्चन ।
न चेमन्देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥
क्रुध्यन्तं न प्रतिकुह्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णं च न वाचममृतां वदेत् ॥
अध्यात्मरतिराशीनो निरपेक्षो निरामयः ।

* विचरेन्न यतिर्नित्यं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेद्दि॥
 संरक्षणार्थं भूतानां रात्रावहनि वा सदा ।
 शरीरस्थायये चैव समीप्य वसुधां चरेत् ॥
 अस्त्राभ्यवहारेण रहः स्थानासनेन च ।
 द्विजमानानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन राग-द्वेष-क्षयेण च ।
 अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते"—इति ॥

इहोऽपि,—

“नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ।
 एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नोयतिर्भवति नेतरः”—इति ॥

दृढस्यतिरपि,—

“न किञ्चिद्भेषजादन्यदद्यादा दम्तधावनात् ।
 विना भोजनकालम् भक्षयेदात्मवान् धृतिः ॥
 नैवाददीत पात्रेयं धृतिः किञ्चिदनापदि ।
 पक्वमापत्सु मृत्क्रीयाद्यावदङ्गोपभुज्यते* ॥
 न तीर्थवासी नित्यं स्नानोपवासपरोयतिः ।
 न चाध्ययनशीलः स्नानं व्याख्यानपरोभवेत्”—इति ।

नाध्येतव्यमित्येतत् कर्माकाण्ड-विषयं, अन्यथा “उपनिषदमावर्त्त-
 येत्”—इति श्रुतिर्वाध्येत । न श्रोतव्यमित्येतद्ब्रह्ममीमांसा-श्रुतिरिक्त-
 विषयम्, “श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः”—इति तन्मीमांसायां

* यज्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

विहितत्वात् । उपपन्नस्य तीर्थोपवासाध्ययन-व्याख्यान-तात्पर्य-नि-
 वेधः, निवृत्तिधर्म-प्रधानत्वात् कैवल्यश्रमस्य । यतः स एवाह,—

“यस्मिन् वाचः प्रविष्टाः स्युः कूपे प्राप्ताः शिला इव ।

न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥

यस्मिन् कामाः प्रविशन्ति विषयेभ्योपसंहृताः ।

विषयान् पुनर्यान्ति स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥

यस्मिन् क्रोधः शमं याति विफलः सन्त्यगुत्थितः ।

आकाशेऽसिर्यथा क्षिप्तः स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥

यस्मिन् क्षान्तिः श्रमः शौचं सत्यं सन्तोषमार्जवम् ।

आकिञ्चन्यमदम्बस्य स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥

दृष्ट्वा प्रज्ञापी धीमन् स्नानं लोकाराधने रतः ।

नान्यविद्याऽभियुक्तश्च स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥

अतीताश्च स्मरेद्भोगांस्तथैवानागतानपि ।

प्राप्तांश्च नाभिनन्देत् स कैवल्यश्रमे वसेत्* ॥

अन्धवन्मूकवत् पशु-वधिर-क्षीववच्च यः ।

आस्ते ब्रजति यो नित्यं स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥

उक्तधर्मोपेतं धृतिं प्रशंसति इहः,—

“सञ्चितं यद्दृष्टव्यस्य पापमामरणान्तिकम् ।

निर्दृष्टव्यं तत् सर्वमेकरात्रोपि तोयतिः ।

सन्त्यस्तं दिवं दृष्ट्वा स्नानाचलति भास्करः ॥

एष ते मण्डलं भित्वा परं स्थानं प्रयासति” ।

* नास्त्वयं श्लोकः सु० पुस्तके ।

तदेवं यतिधर्मानिरूपिताः ।

उक्तानां ब्रह्मचर्यादीनां संन्यासान्तानां चतुर्णामाश्रमाणां प्रत्येकमवा-
न्तरभेदास्तुर्विधाः । तदुक्तं महाभारते,—

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

चत्वारश्चाश्रमाः प्रोक्ताः एकैकस्य चतुर्विधाः”—इति ।

तत्र चातुर्विध्यं कात्यायन-स्मृत्यावचते । “ब्रह्मचारि-गृहस्थ-
वानप्रस्थ-परिव्राजकाश्चत्वारश्चाश्रमाः षोडश-भेदाभवन्ति । तत्र ब्रह्म-
चारिणश्चतुर्विधाभवन्ति, गायत्रीब्राह्मः प्राजापत्योदहनिति । उप-
नयनादूर्ध्वं चिरात्तमचारलवणाग्नीं गायत्रीमधीते, स गायत्रः ।
अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत्, प्रतिवेदं द्वादश द्वादश
वा, यावद्वयहणान्तं वा वेदस्य, स ब्राह्मः । स्वदारनिरतः चतुर्काल-
गामी सदा परदार-वर्जितः स प्राजापत्यः । आ प्रायणादगुरोरप-
रित्यागी स नैष्ठिकोदहनिति । गृहस्था अपि चतुर्विधाभवन्ति, वार्त्ता-
कहतयः शालीनवृत्तयोद्यायावराघोरसंन्यासिकाश्चेति । तत्र वार्त्ता-
कहतयः, रुषि-गोरक्ष-वाणिज्यमगर्हितमुपयुज्जानाः शतसंवत्सराभिः
क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । शालीनवृत्तयोद्यजन्तो न याजयन्तो-
ऽधीयानानाध्यापयन्तो ददन्तो न प्रतिगृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रिया-
भिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । यायावरायजन्तो याजयन्तोऽधी-
यानाध्यापयन्तो ददन्तः प्रतिगृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त-
आत्मानं प्रार्थयन्ते । घोरसंन्यासिका उद्धृत-परिपूताभिरङ्गिः कार्यं
कुर्वन्तः प्रतिदिवसमाकृतोऽङ्कवृत्तिमुपयुज्जानाः शतसंवत्सराभिः क्रिया-
भिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । वानप्रस्था अपि चतुर्विधाभवन्ति, वैश्वर-

नसा औदुम्बरावालखिल्याः फेनपाश्चेति । तत्र, वैश्वानसा अकृष्टपच्यौ-
षधि-वनस्पतिभिर्घोमवह्निष्कृताभिरग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चयज्ञक्रियां
निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । औदुम्बरावदर* नीवार-श्यामाकैरग्नि-
परिचरणं कृत्वा पञ्चयज्ञक्रियां निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । वाल-
खिल्याजटाधराश्चीर-चर्म-वल्कल-परिवृताः कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां
पुष्पफल† मुत्तुजन्तः शेषानष्टौ मासान् वृत्त्युपार्जनं कृत्वाऽग्नि-
परिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रियां निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ।
फेनपाजीर्ण-पर्ण-फल-भोजिनो यत्र तत्र वा वसन्तः । परिव्राजका-
अपि चतुर्विधाभवन्ति, कुटीचरा वह्णदकाः हंसाः परमहंसाश्चेति ।
कुटीचराः स्वपुत्र-गृहेषु भैक्षचर्यां चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ।
वह्णदकास्त्रिदण्ड-कमण्डलु-जलपवित्र-पादुकाऽऽसन-शिखा-यज्ञोपवीत
काषायवेष-धारिणः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षं चरन्त आत्मानं
प्रार्थयन्ते । हंसा एकदण्डधराः शिखा† यज्ञोपवीत-धारिणः कमण्डलु-
दस्ताग्रामैकराचवासिनो नगरे तीर्थेषु‡ पञ्चरात्रं एकरात्रं द्विरात्रं॥ कृ-
ष्णान्द्रायणादि रचन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । परमहंसानाम एकदण्ड-
धराः सुण्डाः॥ कन्या-कौपीन-वाससो व्यक्ताव्यक्तलिङ्गा अनुमन्ता उन्मत्त-
वदाचरन्तस्त्रिदण्ड-कमण्डलु-शिक्य-पद्म-जलपवित्र-पादुकाऽऽसन-शि-

* वदर,—इति नास्ति स० शा० पुस्तकयोः ।

† पूर्वफल,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ शिखावर्ज,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ तीर्थेष्टौच,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ एकरात्रं द्विरात्रं,—इति नास्ति स० शा० सो० पुस्तकेषु ।

॥ सुण्डाः,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

स्वा-यज्ञोपवीत-त्यागिनः शून्यागार-देवगृह-वासिनो न तेषां धर्माणा-
धर्मावा, न सत्यं नापि चानृतं सर्वसहाः सर्वसमाः समलोष्टाशका-
सनाः, यथोपपन्न-चातुर्वर्ण्ये भैरवर्ण्याश्चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते ।

तेषामुपपन्नमोधर्मानियमोवनवासिनाम् ।

दानमेकं गृहस्थानां शूश्रूषा ब्रह्मचारिणाम्”—इति ।

युक्तञ्च परित्राजकानामात्म-मोक्षणम्, तत्त्वज्ञान-पर्यवसायित्वात्
परित्राज्यस्य । एतदेवाभिप्रेत्य एवं निर्वचनं सत्यन्तरे दर्शितम्,—

“परिवोधात् परिच्छेदात् परिपूर्णावलोकनात् ।

परिपूर्ण-फलत्वाच्च परित्राजकउच्यते ।

परितोत्रजते नित्यं परं वा ब्रजते पुनः ।

क्षित्वा सैवापरं जन्म परित्राजकउच्यते”—इति ।

तदेवमध्यायादौ मूलवचने, “चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्”—इत्याश्रम-
ग्रन्थेन बुद्धिस्थानाश्रमचतुष्टय-धर्माः परिचमापिताः,—इति ।

द्वितीये त्वध्याये स्फुटमभिहितोजीवनकृते-

रूपायः कृत्वादिः पुनरयं समस्ताश्रमगताः ।

गरीयां वोधर्माः किमपि विवृताः स्वाश्रमपदा-

नमेवं व्याकाशमिहितधिषणोमाधव-विभुः* ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीर-
बुद्ध-भूपास-शास्त्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ ० ॥

* नास्त्वयं श्लोकोऽप्युक्तकेषु । कश्चित् मुक्तके द्वितीयाध्यायस्यादौ
श्लोकोऽयं दृश्यते ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

ॐ नमः शिवाय ॥

प्रथम-द्वितीयाख्यामध्यायाभ्यां चातुर्वर्ण्याश्रमाः साक्षात्प्रतिपा-
दिताः, आश्रमधर्माश्च सूचिताः । तेषु च धर्मेषु शुद्धसैवाधिकारः,
“शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्”—इति श्रुतेः । सा च शुद्धिर्यद्यपि पुरुषस्य
स्वाभाविकी, तथापि केन विदागन्तुकेनाशौचाख्येन दोषरूपेण
पुरुषगतातिशयेन कश्चित्कालं प्रतिबध्यते । तच्चाशौचं कालेयना-
खानाद्यपनोद्यं, अतस्तृतीयेऽध्याये तत्प्रतिपिपाददिपुरादौ प्रतिबन्धा-
पगमेनोक्तमिहां शुद्धिं प्रतिजानीते,—

अतः शुद्धिं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा । इति ।

यतो जननमरणयोर्धर्माधिकार-परिपन्थिन्यशुद्धिः प्राप्नोति, अत-
स्तस्मिन्वर्त्तकोपाय-प्रतिपादनेन शुद्धिं प्रवक्ष्यामि । जनन-मरणयोश्च
अशुद्धि-प्रापकत्वं मनुना दर्शितम्,—

“दन्तजातेऽनुजाते च कृतचौले च संस्थिते ।

अशुद्धाबान्धवाः सर्वे सुतके च तथोच्यते”—इति ॥

प्रतिज्ञातां शुद्धिं वर्णानुक्रमेण दर्शयति,—

दिनचयेण शुद्धान्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतके ॥ १ ॥

क्षत्रियोद्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहकैः ।

शूद्रः शुद्धान्ति मासेन पराशर-वचोयथा ॥ २ ॥

मनु, दिनचयेण शुद्धान्ति प्राप्नुयात्,—इत्येतदङ्ग-स्यति-विद्वद्भ्यम् ।
तथाच दत्तः,—

“शुद्धोदिप्रोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रोमासेन शुद्धति”—इति ।

देवलोऽपि,—

“दशाहं ब्राह्मणानाम्नु क्षत्रियाणां त्रिपञ्चकम् ।

विंशद्वाहं तु वैश्यानां शूद्राणां मासमेव हि”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“ब्राह्मणोदशरात्रेण पञ्चदशरात्रेण क्षत्रियः ।

वैश्योविंशतिरात्रेण शूद्रोमासेन शुद्धति”—इति ॥

नैव दोषः । विप्रेषु व्यहाशौचस्य समानोदक-विषयत्वात् । तथाच
मनुः,—“व्यहान्तूदकदायिनः”—इति । दशाहाशौच-प्रतिपादकानि
दशादि-वचनानि सपिण्ड-विषयाणि,

“दशाहं श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते”—

इति मनुस्मरणात् । कूर्मपुराणेऽपि,—

“दशाहं श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विपश्चितः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्धान्ति प्रेतसूतके ।

चिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्धान्ति गोजजाः”—इति ।

मनु, क्षत्रियोद्वादशाहेन,—इत्येतदप्यनेकस्यतिविद्वद्भ्यम् । तत्र,
वसिष्ठदेवताभ्यां क्षत्रियस्य पञ्चदशाहाशौचमुक्तं, तदचनं चोदाहृतम् ।
आतातपस्वेकादशाहमाह,—

“एकादशाहाद्राजन्योवैश्योद्वादशभिक्षया ।

शूद्रोविंशतिरात्रेण शुद्धते मृतसूतके”—इति ।

बृहपराशरोऽपि,—

“क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मानिरतः शुचिः ।

तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्”—इति ॥

अचोच्यते । विद्यातपसोस्तारतम्येन विरोधः समाधेयः । यावद्या-
वद्विद्यातपसी विवर्द्धते, तावत् तावदाशौचं संकुच्यते । अतएव
याज्ञवल्क्योन्यायवर्त्तिनः शूद्रस्याप्यर्द्धमाशौचमाह,—

“क्षत्रस्य द्वादशाहानि विंशः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्द्धं न्यायवर्त्तिनः”—इति ।

देवलोऽप्येतदेवाभिप्रेत्य विप्रादीनामाशौच-तारतम्यमाह,—

“चत्वार्यधीतवेदानामहान्याशौचमिष्यते ।

वेदाग्नि-युक्त-विप्रस्य चहमाशौचमिष्यते ॥

एताभ्यां श्रुत-युक्तस्य दिनमेकं विधीयते ।

एतैः साकं कर्म-युक्तः भक्ष्यः शुचिरसंभ्रयः ॥

एतैर्युक्तस्य राज्ञस्तु द्वादशैकादशादश ।

वैश्यस्यैवं पञ्चदशद्वादशैकादश क्रमात् ॥

अर्द्धमासस्तु शूद्राशौचमिष्यते”—इति ।

यस्तु, क्षत्रियादेस्त्रिपञ्चकादिकं तेनैवोक्तं; तद्विद्यातपोरहित-
विषयम्,

“प्राकृतानां तु वर्णानामाशौचं संप्रकीर्तितम्”—इति

वाक्यशेषात् ।

दशोऽपि दश पञ्चानुपन्यस्य, गुणोत्कर्षापकर्षाभ्यां व्यवस्था-
माह,—

“सद्यः शौचं तथैकाहं अहश्चतुरहस्तथा ।
षड्-दश-द्वादशाहश्च पञ्चोमासस्तथैव च ॥
मरणान्तं तथा चान्यत् पञ्चास्य दश सूतके ।
उपन्यास-क्रमेणैव वचनामहमश्वतः ॥
यन्मार्थतोविजानाति वेदमङ्ग-समन्वितम् ।
सकलं सरहस्यं च क्रियावाञ्छेन सूतकम् ॥
राजर्विग्दीक्षितानाञ्च बाले देशान्तरे तथा ।
अतिनां सचिणां चैव सद्यः शौचं विधीयते ॥
एकाहाच्छुध्यते विप्रोयोऽग्नि-वेद-समन्वितः ।
हीने हीनतरे वाऽपि अहश्चतुरहस्तथा ॥
तथा हीनतमे चैव षडहः परिकीर्तितः ।
ये दशाहादयः प्रोक्तावर्णनान्ते यथाक्रमम् ॥
अन्नात्वा चाप्यज्जला च अदत्त्वाऽन्नंस्तथा द्विजः ।
एवंविधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत्”—इति ।

अथ, ‘यत्पार्यधीतवेदानाम्’—इत्यादिनोक्तोऽघ-संकोचोयुगान्तर-
विषयः ।

“स्नाध्याय-रक्त-सापेक्षमघ-संकोचं तथा”—

इत्यनुक्रम्य,

“कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाञ्जर्जनीविणः”—इति
सूक्त्यन्तरेऽभिधानात् ।

“दशाहएव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।

कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ ध्यामोहकिल्विषी”—इति

हारीत-वचनाच्च । उक्तरीत्या चित्रियवद्वैश्येऽपि वचनान्तर-विरोधः
परिहर्तव्यः । एवञ्च सति, विप्रस्य समानोदकेषु चिराचं सपिण्डेषु
दशरात्रम् । चित्रियादीनां द्वादशाहादि यन्मूलवचनोक्तं, तदेव स्थितम् ।
यद्यपि चित्रिय-वैश्ययोः पञ्चदशाह-विंशतिरात्र-वचनानुसारेण द्वाद-
शाह-पञ्चदशाहाशौच-वचनं गुणवदघ-संकोच-परमिवाभाति, देवस्य
गुणवद्विषयत्वेनैवोदाजहार, तथापि शिष्टाचारादङ्गस्यतनुपद्वाच्च
चित्रिय-वैश्ययोर्मूलवचनोक्तएव मुख्यः कल्पः । अतएव मनु-कूर्म-
दत्ताः,—

“शुद्धोद्दिप्रोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शुद्रोमासेन शुद्ध्यति”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमादि-वर्जितः ।

चित्रियोद्वादशाहन्तु वैश्योमासार्द्धमेव च ॥

शूद्रस्तु मासमासीत निज-कर्म्म-विवर्जितः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“चित्रियोद्वादशाहेन शुद्ध्यते मृतसूतके ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शुद्रोमासेन शुद्ध्यति”—इति ।

विष्णुरपि । “ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जनन-मरणयोर्द्वादशाहमाशौचं

द्वादशाहं राजन्यस्य पञ्चदशाहं वैश्यस्य मासः शूद्रस्य”—इति ।

पञ्चदशाह-विंशतिरात्र-वचनं तु यावज्जीवाशौच-वाक्यमिव निन्दा-

परत्वेन युगान्तर-विषयत्वेन वा* व्याख्येयम् । 'पराशरावसोयथा'—
इत्यनेन स्वमतत्वं दर्शयन् मतान्तरेष्वप्यय-संकोच-विकास-पराणि
वचनानि सन्तीति सूचयति । तानि शास्त्राभिर्यवस्थापितानि । उक्त-
शास्त्रौचस्य कर्माधिकार-परिपन्थित्वात् सन्ध्याद्युपासमस्यापि निवृ-
त्तिप्राप्तावपवादमाह,—

उपासने तु विप्राणामङ्ग-शुद्धिश्च जायते ॥२॥ इति ।

उपासनं सन्ध्यावन्दनाग्निहोत्राद्यनुष्ठानं, तस्मिन् प्रसक्ते तात्का-
लिकी शरीर-शुद्धिर्भवति । तदाह गोभिलः,—

“अग्निहोत्रादि-होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी स्यात् ।

पञ्चयज्ञान् कुर्वीति ह्यशुद्धः पुनरेव सः”—इति ।

यावत्कालेनाग्निहोत्रं निष्पद्यते, तावदेव शुद्धिर्न त्वपरि ।
मुखस्योऽपि,—

“सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् स्रुतके वाऽपि त्यजन् गच्छत्यधोदिजः ॥

स्रुतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्धयेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते दिजः”—इति ।

अञ्जलि-प्रक्षेपे तु वाचिकोच्चारणमभिप्रेत्य पैठीनसिराह । “स्रुतके
वाविद्याऽञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्” ।
मनसोच्चारणस्य मार्जनादि-मन्त्रेष्वपि सिद्धत्वादञ्जली विशेष-विधानं
वाचिकाभिप्रायम् । यत्तु मनुनोक्तम्,—

* युगान्तरविषयत्वेन वा,—इति सुमितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

† समाचरेत् इति सो० पुस्तके पाठः ।

“उभयत्र दशाहानि कुलस्थानं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहोद्दोमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते”—इति ।

तत् स्मार्त्त-वैश्वदेवादि-विषयम् । तदाह जातुकर्णः,—

“पञ्चयज्ञ-विधानञ्च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः”—इति ।

यत्तु जावालेनोक्तम्,—

“सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान्मैत्रिकं स्रुतिकर्म च ।

तन्मध्ये हाथयेदेव अग्नौचान्ते ॥ तत्क्रिया”—इति ।

तदाचिक-सन्ध्याऽभिप्रायम् । स्मार्त्त-कर्म-वर्जनं स्वयं कर्तव्य-
विषयं, सन्धेयं तु कारयेदेव । तदाह वृहस्पतिः,—

“स्रुतके मृतके चैव द्वाशतौ आहु-भोजने ।

प्रवासादि-निमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्” ॥

जातुकर्णोऽपि,—

“स्रुतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत् ।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण* कारयेत्”—इति ।

मूल-वचने विप्र-ग्रहणं चचियादीनामुपलक्षणम् । द्विविधस्या-
शुचित्वं कर्मानधिकार-लक्षणमस्पृश्यत्व-लक्षणम् । तत्राङ्गशुद्धिरि-
त्यनेनैकस्य निवृत्तिरुक्ता, चकारेणापरस्यापि । यथाऽग्नौच तात्का-
लिकी द्विविधाऽशुद्धिरुक्ता जननेऽपि तत्प्राप्तौ विशेषमाह,—

ब्राह्मणानां प्रसूतौ तु देहस्यर्शोविधीयते । इति ।

जनने अपि ब्राह्मणानां सार्वकालिकोऽङ्गस्यर्शः, न तु श्राववत्तात्का-
लिकः । अतएवापस्तम्बः,—

* होममन्त्रगोचरे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“सूतके सूतिका-वर्जं संस्पर्शान निषिध्यते ।

संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते”—इति ॥

कूर्बोऽपि,—

“सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शेनैव दुष्यति”—इति ।

पैठीनचिरपि,—

“जनौ सपिण्डाः शुचयोमातापिचोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपसृष्ट्य पिता शुचिः”—इति ।

जनने मातापितृ-व्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः सृष्ट्याः, मातापि-
चोस्तु नास्ति सृष्ट्यन्तम् । तथापि पिता स्नानेन सृष्ट्योभवति,
दशाहमसृष्ट्यन्तं मातुरेव । तथा च वसिष्ठः,—

“नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गश्चेन्न गच्छति ।

रजस्तृणाशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते”—इति ।

संवर्त्तोऽपि,—

“जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेत्तन्तु विधीयते ।

माता शुद्धोद्देशादेन स्नानान्तु स्पर्शनं पितुः”—इति ।

मरणे वर्षानुक्रमेण शुद्धिर्दर्शिता । इदानीं जननेऽपि वर्ष-
क्रमेण शुद्धिं दर्शयति,—

जातौ विप्रोद्देशादेन द्वादशाहेन भूमिपः ॥ ३ ॥

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रोमासेन शुद्ध्यति । इति ।

जातौ जनने । स्पष्टमन्यत् । इयञ्च शुद्धिः कर्माधिकार-विषया ।

समनन्तरातीतेन वचनेन स्पर्श-विषयायाः शुद्धेरुक्तत्वात् । जन्म-दिवसे

तु नास्ति शुद्धिर्दानादि-विषये । अतएव मनुः,—

“जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात् प्रतियहम् ।

हिरण्य-धान्य-गो-वासस्तिस्रानां गुड-सर्पिषाम्”—इति ।

शंखलिखितौ । “कुमार-प्रसवे प्राङ्गाभिच्छेदनात्* गुड-तिल-हिरण्य-
वस्त्र-प्रावरण-गो-धान्यानां प्रतियहेष्वदोषः, तदहरित्येके” । उद्ध-
याज्ञवल्क्यः,—

“कुमार-जन्म-दिवसे विप्रैः कार्यः प्रतियहः ।

हिरण्य-भू-गवाश्वाज-वासः-शय्याऽऽसनादिषु ॥

तच्च सर्वं प्रतियाह्यं कृतान्नन्तु न भवयेत् ।

भर्त्तयित्वा तु तन्मोहाद्द्विजस्यान्धायणञ्चरेत्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“गुडतैल-हिरण्यानाङ्गोधान्यानाञ्च वाससाम् ।

तस्मिन्नहनि दानञ्च कार्यं विप्रैः प्रतियहः† ॥

प्राङ्गाभि-च्छेदनाद् याज्ञाण्येतानीत्यपरे जगुः”—इति ।

यास्तु जन्मदाय्याः सूतिकागृहाभिमानिन्योदेवताः‡, तासां
पूजार्थां प्रथम-षष्ठ-दशम-दिवसेष्वशुद्धिर्नास्ति । तथा च व्यासः,—

“सूतिकाऽऽवास-निलयाजन्मदानाम् देवताः ।

तासां याग-निमित्तन्तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ॥

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्व्वदा ।

चिच्छेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुन-जन्मनि”—इति ।

* नाभ्यामभिप्रायाः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† विप्रैः कार्यः प्रतियहः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सूतिकाभिमानिन्योदेवताः,—इति पाठोपजीयपुस्तकेषु प्रायः ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।

रात्रौ जागरणं कुर्याज्जन्मदानां तथा वलिम् ॥

पुरुषाः शस्त्र-हस्ताश्च नृत्य-गीतैश्च योषितः ।

रात्रौ जागरणं कुर्यादग्निं चैव सूतके” —इति ॥

यत्त्वङ्गिरसोक्तम्,—

“नाशौचं सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां क्रियावताम्” —इति ।

तत्पूर्वोक्ताहोचादि-विषयत्वेन वा समनन्तरोज्जन्मदानां वलि-
विषयत्वेन वा नेतव्यम् । अन्यथा ‘जातौ विप्रोदशाहेन’ —इत्येत-
द्वचनं निर्विषयं स्यात् । उक्तस्य प्रेताशौचस्य जाताशौचस्य च कश्चित्
संकोचमाह,—

एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रोयोऽग्नि-वेद-समन्वितः ॥ ४ ॥

त्यहात् केवलवेदस्तु द्विहीनोदशभिर्हिमैः । इति ।

अत्राग्निशब्देनाहवनीयादयोग्यत्वात् । तैश्च तत्-माध्यादर्शपूर्ण-
मासाद्य उपलक्ष्यते । द्विहीनोदाभ्यामग्नि-वेदाभ्यां हीनः । अथ-
माशौच-संकोचः स्वाध्याय-दुर्मेधसोवज्रतर-सपिण्डस्य संकुचितवृत्तेः
प्रतिग्रहादौ द्रष्टव्यः, न तु सर्वकर्मसु । तथाच गौतमः ।

“ब्राह्मणस्य स्वाध्यायानिरुत्थयर्थम्” —इति । अयमर्थः । ब्राह्मणस्य
संपूर्णाशौचे स्वीक्रियमाणे स्वाध्यायो निवर्त्तते, तस्माद्भूदिति । स्वाध्या-
यानिरुत्थि-ग्रहणं प्रतिग्रहस्याप्युपलक्षणार्थम् । अन्यथा, अश्वस्तनि-
कादीनां संकुचितवृत्तीनां संपूर्णाशौचे स्वीक्रियमाणे जीवनमेव न
स्यात् । एवञ्च सत्येकार-विधानमश्वस्तनिक-विषयं, अहविधानं

आहिकविषयं, असंकुचित-वृत्तेस्तु दशाहम्,—इति व्यवस्था । एव-
मुक्तरीत्या,—

“सद्यःशौचं तथैकाहं अहस्तुरहस्तथा ।

षड्दशद्वादशाहानि पक्षमासस्तथैवच” —इति

दक्षोक्ताः पक्षाव्यवस्थापनीयाः । वृत्ति-संकोचेनाशौच-संकोचमाह

संयहकारः,—

“शिलोऽन्वायाचितैर्जीविम् सद्यः शुद्धोद्विजोत्तमः” —इति ।

ननु, विद्वद्विषयत्वेनैवायमाशौच-संकोचः सर्वकर्मसु* किञ्चेत्यते,
‘योऽग्नि-वेद-समन्वितः’ —इति विशेषण-सामर्थ्यात् । तस्मात्,

“दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते” —

इत्यविशेषणं दशाहाशौच-विधानात् । न च, सामान्य-प्राप्तस्य
दशाहाशौचस्य विद्वद्विषये बाधः,—इति शङ्कनीयं ; बाधस्यानुपप-
त्तिहेतुकत्वाद्यावत्यबाधितेऽनुपपत्तिर्न श्राम्यति तावदाधनीयं, अत्र
चाध्ययन-प्रतिग्रहादिमात्रेण दशाहाशौच-बाधेनैकाहाशौच-विधानस्य
चरितार्थत्वात् सर्वत्र दशाहाशौच-बाधः । अग्नि-वेद-समन्वितत्वम-
श्वस्तनिकस्यैकाहाशौच-विधि-सुत्यर्थं, न त्वेकाहाशौचविध्यधिकारि-
विशेषणम् । यत्तु,—

“उभयत्र दशाहानि कुलस्यार्जं न मुच्यते ।

दानं प्रतिग्रहोहोमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते” —इति

* सर्वकर्मसु,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† अत्र, ‘आचार्यरीत्यापि’ —इत्यधिकमस्ति सु० पुस्तके ।

‡ इति विशेषणम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

मनुना प्रतिपदादि-निषेधं कृतम्, तदसंकुचितवृत्ति-विषयम् ।
यदा, उक्तापवाद-प्रतिप्रसवाभिप्रायेण वा नेयम्* । यदि वृत्ति-
संकोचासंकोचावेवाग्नौच-संकोचासंकोचयोः कारणं, तर्ह्यन्तासंकुचि-
तवृत्तेर्निर्गुणस्यामरणमाग्नौचं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याग्नौचावधिं दर्शयति,

जन्म-कर्म-परिभ्रष्टः सन्ध्योपासन-वर्जितः ।

नामधारक-विप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत्॥६॥ इति ।

जन्म-कर्म-परिभ्रष्टः गर्भाधानादि-संस्कार-रहितः, सन्ध्योपासन-
वर्जितः सन्ध्योपासनादि-नित्य-मैमित्तिक-कर्माण्यकुर्व्याणः । अत-
एवासौ नामधारक-विप्रोभवति । तस्यापि दशाहमेवाग्नौचम् । नाम-
धारक-विप्र-स्वरूपं दर्शयति व्यासः,—

“ब्रह्म-बीज-समुत्पन्नोमन्त्र-संस्कार-वर्जितः ।

जातिमात्रोपजीवी च स भवेन्नाम-धारकः ॥

गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।

न कर्मवित् न वाऽधीते स भवेन्नाम-धारकः”—इति ।

ननु, संस्कार-रहितस्य नामधारक-विप्रस्य मरणान्तिकमाग्नौचं
कूर्मपुराणेऽभिहितम्,—

“क्रिया-हीनस्य मूर्खस्य महारोगिणएवच ।

यद्यष्टाचरणस्याऽऽमरणान्तमग्नौचकम्”—इति ॥

इहोऽपि,—

* ‘यदा’—इत्यादि, ‘नेयम्’—इत्यन्तं नास्ति वक्ष्येयपुस्तकेषु, को-
ना० पुस्तके च ।

“याधितस्य कर्दयस्य चक्ष-पक्षस्य सर्वदा ।

क्रिया-हीनस्य मूर्खस्य स्त्री-जिनस्य विशेषतः ॥

क्षयनासक्त-चित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।

आहू-कर्म-विहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत् ॥

नासूतकं कदाचित्स्यादयावज्जीवन्तु सूतकम्”—इति ।

तत् कथं दशाहमाग्नौचमिति । उच्यते । निन्दार्थवादत्वादेतेषां
वचनानां न यावज्जीवाग्नौच-विधि-परत्वम् । अन्यथा,

नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत्”—

इत्येतदचनं विरुध्यते । चतुर्णामपिवर्णानामाग्नौचमभिधायाधु-
नोत्तमवर्णेन हीनवर्णासुत्पन्नानामुत्तमवर्ण-संबन्धिनि जनने मरणे
चाग्नौचमाह,—

एकपिण्डास्तु दायादाः पृथग्दार-निकेतनाः ।

जन्मन्यपि विपत्तौ च तेषां तत्सूतकं भवेत्॥७॥ इति ।

एकः पिण्डउत्तमवर्ण-देहः उत्पादकायेषाम्ने तथा । पृथग्दारा-
निकेतनाः हीनवर्णाः स्त्रियः निकेतनानि उत्पत्ति-स्थानानि येषाम्ने
तथा । दायादाः पुत्राः । तेषामुत्तमवर्ण-संबन्धिनि जनने मरणे च
सति, तत्सूतकमुत्तमवर्ण-संबन्ध्याग्नौचं भवेत् । तथा च मनुः,—

“सर्वेष्वुत्तम-वर्णानामाग्नौचं कुर्युराहुताः ।

तद्वर्ण-विधि-दृष्टेन स्वाग्नौचन्तु स्व-योनिषु”—इति ॥

अथमर्थः । सर्वे हीनवर्णाऽत्तमवर्णानां संबन्धिनि जनने मरणे
वा उत्तमवर्ण-विधि-दृष्टेन दक्षराणादिकाग्नौचं कुर्युः, स्वयोनिषु
जातेषु मृतेषु च स्वाग्नौचं कुर्युः । कौर्मोऽपि,—

“शूद्र-विट्-सचियाणाम्नाम्नां संस्त्रिते सति ।

दशरात्रेण शूद्रिः सादित्याह कमलोद्भवः”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“सर्ववर्णेषु दाय्यादाये सुविप्रस्य वान्धवाः ।

तेषां दशरात्रमाशौचं विप्रशौचे विधीयते”—इति ॥

एतच्छाशौचमविभक्त-विषयम् । तथाचापस्तम्,—

“सच-विट्-शूद्र-जातीनां यदि सोमृत-सूतके ।

तेषाम्नाम्नां पैटकाशौचं विभक्तानां स्वपैटकम्”—इति ॥

अपैटकं मातृजातीयमित्यर्थः । अधमवर्ण-संबन्धिनि जन्मादौ
उत्तमवर्णस्य यदाशौचं, तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“पद्माक्षं स्यात् चिराक्षं स्यादेकराक्षं क्रमेण तु ।

वैश्व-सचिय-विप्राणां शूद्रेष्वशौचमिष्यते”—इति ।

विष्णुरपि । “ब्राह्मणस्य सचिय-विट्-शूद्रेषु सपिण्डेषु पद्माक्ष-
चिराक्षेकराक्षैः, सचियस्य विट्-शूद्रेषु पद्माक्ष-चिराक्षभावां, वैश्वस्य
शूद्रेषु पद्माक्षेण”—इति । वृहस्पतिस्तु प्रकारान्तरेणाशौचमाह,—

“दशरात्राच्छुध्यते विप्रोजन्म-हान्योः स्वयोनिषु ।

सप्त-पञ्च-चिराक्षैस्तु सच-विट्-शूद्र-योनिषु”—इति ॥

अथ, पद्माक्ष-सप्तरात्रादिपञ्चयोर्विकल्पः, खेहादिना वा व्यवस्था ।
उक्तस्य भिन्नजातीय-विषयस्याशौचस्य सजातीयेष्वपि साप्तपुरुषत्वप्राप्तौ
तदवधिमाह,—

तावत्तत् सूतकं गोत्रे चतुर्थ-पुरुषेण तु । इति ।

तत् सूतकं भिन्नजातीय-व्यति-विषयोक्तमाशौचं तावत्, तावत्

चिपुरुषं, चतुर्थपुरुषेण तु निवर्तते, तत्र सापिण्डानिवृत्तेः ।

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु”—इति

वृहत्पराशर-वचनात् । ज्ञातातपोऽपि,—

“यद्येकजातावद्वयः पृथक्त्वेनाः पृथग्धनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते चिपु”—इति ।

सजातीयेषु पञ्चमादिष्वशौच-तारतम्यं वक्तुं सापिण्ड-निवृत्ति-
माह,—

दायाद्विच्छेदमाप्नोति पञ्चमोवाऽऽत्म-वंशजः ॥ ८ ॥ इति ।

दायशब्देन पिण्डोलल्यते । तस्माद्विच्छेदमाप्नोति आत्मवंशजः
पञ्चमः । वाशब्दात् षष्ठ-सप्तमौ वा । तत्र सापिण्डां निवर्तते,—इति ।
तदुक्तं गौतमेन । “पिण्ड-निवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा”—इति ।
वाशब्दात् षष्ठे ॥ यदर्थं सापिण्ड-निवृत्तिरभिहिता, तदिदानीमाह,

चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षण्णिशाः पुंसि पञ्चमे ।

षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनचयात् ॥ ९ ॥ इति ।

पिण्डपक्षे कूटस्थमारभ्य गणनायां चतुर्थे दशरात्रमाशौचं, पञ्चमे
षड्रात्रं, षष्ठे चतुरात्रं, सप्तमे चिरात्रमिति । अतः, सापिण्डस्य
सप्तपुरुषपर्यन्तत्वात् सपिण्डेषु चाविशेषेण दशरात्रमाशौचविधानादा-
शौचस्य सप्तोच-विधानमनुपपन्नम् । सापिण्डस्य सप्तपुरुष-पर्यन्तत्वं
मत्स्यपुराणेऽभिहितम्,—

“लेपभाजचतुर्थ्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

सप्तमः पिण्डद्वेषां सापिण्डां सप्तपुत्रम्”—इति ॥

मत्तरपि,—

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदक-भावस्तु अन्त-नाशोरेवेदने”—इति ॥

सत्यं, तथापि पञ्चमादिषु सापिण्डनिवृत्तेर्विकल्पेन स्मृतत्वात् तदनुरोधेनाशौच-सङ्कोच-विधानं विकल्पेन युज्यते । उदाहृतञ्च गौतम-वचनं, “पिण्ड-निवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा”—इति । पैठी-नसिपि “धीनतीत्य माहतः, पञ्चातीत्य पितृतः”—इति ।

नन्वेवं तर्हि पञ्चमादीनां समानोदकत्वेन, “अहानूदकदायिनः”—इति चिराचमाशौचं प्राप्नुयात् । अतः षड्राचादि-विधानमनुप-पन्नमिति । सत्यं* पञ्चमादिषु चिराचाशौचं प्राप्नोति, तथापि विशेष-विधानादपोद्यते । सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्र-विषयेतरविषयत्वस्य युक्तत्वात् ॥ उक्तस्य प्रेताशौचस्य कचिदपवादमाह,—

भृग्वग्नि-मरणे चैव देशान्तर-मृते तथा ।

वासे प्रेते च सन्ध्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते ॥१०॥

भृगुः प्रपातः, अग्निः प्रसिद्धः । भृग्वग्नि-मरणं प्रमादादिना विना दुर्कारणमात्रोपलक्षणम्, प्रायश्चित्तातुरोधात् । तन्निमित्ते मरणे सति तत्संबन्धिनां सर्वेषां सपिण्डानां सद्यः शौचं न तु दशाहाशौचमिति । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“हतानां नृप-गो-विप्रैरन्वचं चात्मघातिनाम्”—इति ।

नृपोऽभिषिक्तः राज्ञिः । गोवृद्धः ऋद्धि-दंष्ट्रादीनां सर्वेषामुप-

* अन्त, यद्यपि,—इति मवितुं युक्तम् ।

सत्तकः । विप्रग्रहणं षड्रासाद्युपलवकम् । एतैर्नृपादिभिर्हतानां विधिमन्तरेणात्मत्यागकारिणां ये संबन्धिनः सपिण्डाः, तेषामन्वचं यावच्छव-दर्शनमाशौचं, न तु दशाहपर्यन्तमित्यर्थः । दुर्मृतानामुदक-दानादिकमपि नास्ति । तथाच मत्तः,—

“चण्डाखादुदकात् सर्पाद्व्राह्मणाद्दधुतादपि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्माणाम् ॥

उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतेभ्योऽपि प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिचे विनश्यति ॥

नाशौचं नोदकं नाशु न दाहयन्तकर्म च ।

ब्रह्म-दण्ड-हतानाञ्च न कुर्यात् कट-धारणम्”—इति ॥

ब्रह्मदण्डो ब्राह्मणघातः, अभिचारो वा । कटशब्देन शव-वहनोप-योगि-कटादिकमभिधीयते । आपस्तम्बोऽपि,—

“आपादयेद् य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्यौदकक्रिया”—इति ॥

एतच्च वृद्धिपूर्वक-मरण-विषयम् । अतएव गौतमः । “गो-ब्राह्मण-हतानामन्वचं राजक्रीडाचान्मयुद्धे प्रायोऽनाशनव्रत्ताग्निविषोदको-दन्धनप्रपतनैरेच्छताम्”—इति । प्रायोमहाप्रक्षानम्, अनाशनमन-व्रतम्, प्रपतनं भृगुपतनम् । एतैर्बुद्धिपूर्वकं हतानां सपिण्डस्यान्वच-माशौचमित्यर्थः । अतश्चैतदुक्तं भवति । सर्पादिना चण्डाखादिना वा विग्रहं कुर्वन् यस्मिंश्चित्, तस्मैवायं पिण्डदानादि-निषेधः । एवं दुष्ट-दंष्ट्रादीन् गृहीतुमाभिसुख्येन गच्छतो मरणेऽप्यमाशौचादिनिषेधः । एवं राज्ञः प्रातिकूल्यमाचरतो मरणे । एवं वाङ्मर्षा नदी-तरणेऽपि ।

एवं सर्वपातुष्वेवम् । अतएव ब्रह्मपुराणम्,—

“शुद्धि-दंष्ट्रि-गन्धि-व्यास-विष-वक्रि-महाजलैः ।

सुदूरात् परिहर्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्य यः ॥

नामानां विप्रियं कुर्वन् दग्धस्याप्यथ विद्युता ।

निगृहीताश्च ये राज्ञा चोरदोषेण कुचक्षित् ॥

परदारान् हरन्तश्च रोषात्तत्पतिभिर्हताः ।

असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥

कृत्वा तैर्निहतास्तद्वचण्डालादीन् समाश्रिताः ।

क्रोधात् प्रायं विषं वक्रिं शस्त्रमुदन्धनं जलम् ॥

गिरि-दल-प्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः ।

महापातकिनो ये च पतितान्ते प्रकीर्तिताः ॥

पतितानां न दाहः स्यात्साल्येष्टिर्भास्यि-सञ्चयः ।

न वाऽनुपातः पिण्डोऽस्य कार्यं श्राद्धादिकं कश्चित्”—इति ॥

नन्वयं चण्डालादि-हतानामग्नि-संस्कार-निषेधो नाहिताग्नि-

विषयः । आहिताग्नि-विषयत्वे, “आहिताग्निमग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दहेत्”

—इति श्रुतिविहिताग्निपञ्चपात्रादि-प्रतिपत्ति-सोप-प्रसङ्गादिति ।

मैवं, सत्यन्तरे चण्डालादिहताहिताग्निसंबन्धिनामग्नीनां यज्ञपा-

त्राणां च प्रतिपत्त्यन्तर-विधानात् ;

“वैतानं प्रक्षिपेदसु आवस्य चतुष्पथे ।

पात्राणि तु ददेदग्नौ यजमाने दद्यामृते ।

आत्मनस्याग्निर्नास्ति पतितानां तथा क्रिया ॥

तेषामपि तथा गङ्गा-तोये संस्थापनं हितम्”—इति ।

तस्मात् सर्वेषां दुर्मुक्तानामविशेषेण दाहादि-निषेधः । अथमा-
ग्नौ च-श्राद्धादि-निषेधो यावत् संवत्सरम् । पूर्णे तु संवत्सरे प्रेतस्य
श्राद्धादि-संप्रदान-योग्यता-सिद्ध्यर्थं नारायणवलिं कृत्वा सर्वमौर्द्ध-
दैहिकं कार्यमेव । तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते,—

“गो-श्राद्धाण-हतानाञ्च पतितानां तथैव च ।

ऊर्द्धं संवत्सरात् कार्यं सर्वमेवौर्द्धदैहिकम्”—इति ॥

नारायणवले च प्रेतशुद्ध्यापादकत्वं व्यासेनोक्तम्,—

“नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।

तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथा”—इति ॥

सर्प-हते त्वयं विशेषः ; संवत्सरपर्यन्तं पञ्चम्यां नागपूजां कृत्वा
संवत्सरानन्तरं नारायणवलिं कृत्वा सौवर्णे नागं दद्यात्, प्रत्यक्षं
गाम् । तदुक्तं भविष्योत्तरपुराणे,—

“सुवर्णाकारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।

व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पितुरानृणमाप्नुयात्”—इति ॥

प्रमाद-मरणे त्वाग्नौ चमस्येव । तथा चाज्जिराः,—

“यदि कश्चित् प्रमादेन क्षियतेऽग्न्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य चाग्नौ च कार्या वैवोदक-क्रिया”—इति ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“प्रमादादथ निःशंकमकस्मात् विधि-चोदितः ।

* तस्याग्नौ च विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

शृङ्गि-दंष्ट्रि नखि-व्याल-विप्र * विद्युज्जलाग्निभिः ॥

चण्डालैरथवा चौरैर्निहतोयत्र कुत्रचित् ।

तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मात् पतितस्तु सः—इति ॥

विधितोभृग्वग्नि-मरणे तु विशेषः । तथा च ज्ञातातपः,—

“वृद्धः शौच-क्रिया-लुप्तः प्रत्याख्यात-भिवक्क्रियः ॥

आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वन्मनश्नादिभिः ।

तत्र तिराचमाशौचं द्वितीये तस्थि-सञ्चयः ॥

तृतीये तृदकं कृत्वा चतुर्थे आद्धमाचरेत्”—इति ।

अस्ति च भृग्वग्नि-विधिः । तथाचादित्यपुराणे,—

“दुष्प्रकृत्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमान् यदि ।

प्रविशेज्ज्वलनन्दीप्तं कुर्यादनशनं तथा ॥

अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा ।

गच्छेन्महापथं वाऽपि तुषारगिरिमादरात् ॥

प्रयागवटशाखायां देह-त्यागकरोति वा ।

उत्तमानामुयात् लोकान्नात्मघाती भवेत् कश्चित् ॥

वाराणस्यां मृतोयस्तु प्रत्याख्यात-भिवक्क्रियः ।

काष्ठ-पाषाण-मध्यस्थोजाह्वी-जल-मध्यगः ॥

अविमुक्तो मुखस्य कर्ण-मूल-गतो हरः ।

प्रणवन्तारकं ब्रूते नान्यथा कुत्रचित् कश्चित्” ॥

ब्रह्मगर्भः,—

* विप्र-इति सु० पुस्तके पाठः ।

“योऽनुष्ठानं न शक्नोति मोहाद्वाधुपपीडितः ।

सोऽग्नि-वारि-महायात्रां कुर्वन्नामुत्र दुष्यति”—इति ॥

देशान्तरमृतदति, असपिण्डे देशान्तरमृते सद्यः शौचमित्यर्थः ।

तदाह मनुः—

“बाले देशान्तरस्ये च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।

सवासाजलमाप्नुत्य सद्यएव विशुध्यति”—इति ॥

देशान्तरस्थत्वेन च सपिण्डो विशिष्यते । देशान्तर-लक्षणं वृद्धम-

नुगोक्तम्,—

“महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।

वाचोयत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते”—इति ॥

वृहस्पतिनाऽपि,—

“देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् ।

चत्वारिंशददन्त्येके अन्ये त्रिंशन्तथैव च”—इति ॥

योजन-लक्षणस्तु सत्यन्तरेऽभिहितम्,—

“तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ पूर्वावा ग्रीहयस्तयः * ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलम् ॥

वितस्तेर्द्दिगुणोऽरन्निस्तस्मात् किष्कुस्ततोधनुः ।

धनुःसहस्रे द्वे क्रोशस्तुःक्रोशस्तु योजनम्”—इति ॥

बासोऽचाकृतनामा, तस्मिन् मृते सति तत्सपिण्डानां मरण-
निमित्ते सद्यः शौचमित्यर्थः ।

* ग्रीहयस्तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तथा च ब्रह्मः । “प्राङ्नाम-करणास्यः शुद्धिः”—इति ।
कात्यायनोऽपि,—

“अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ॥

सद्यएव विशुद्धिः स्यात् न प्रेतं नोदकक्रिया”—इति ।

मातापितृसहोदर-व्यतिरिक्त-विषयमेतत् । तथा च व्याघ्रः,—

“बाले मृते सपिण्डानां सद्यः शौचं विधीयते ।

दशाहेनैव दम्यत्योः सोदराणां तथैव च”—इति ॥

जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां सद्यः शौचम् । अन्नादिवसे
त्रिशुमरणे मातादीनां दशाहेनैव शुद्धिः, दिवसान्तरमरणे तु शेषा-
होभिर्विशुद्धिः । तथा च व्याघ्रः,—

“अन्तर्दशाहे जातस्य शिशोर्निष्क्रमणं यदा ।

सूतकेनैव शुद्धिः स्यात्पितृभ्योः भ्रातातपोऽब्रवीत्”—इति ।

स्यत्यन्तरमपि । “अन्तर्दशाहोपरतस्य यत् पित्रादीनां मरणाशौचं
तत् सूतकाहोभिः”—इति । गच्छतीति शेषः । जन्म-निमित्तत्वा-
शौचं सर्वेषामस्येव । तथा च हारीतः । “जातमृते मृतजाते वा
सपिण्डानां दशाहः”—इति । वृहस्पतिरपि,—

“दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।

भ्रावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं समाचरेत्”—इति ॥

एतच्च नाभिच्छेदादूर्ध्वं वेदितव्यम् । तथा च जैमिनिः,—

“यावन्न क्षिप्यते नालं तावन्नाग्रेति सूतकम् ।

क्षिप्ते नाले ततः पश्चात् सूतकम् विधीयते”—इति ।

नाभिच्छेदात् प्राम्बुद्वारात्,—

“जीवन् जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां चिराचकम्”—इति ।

यत्तु वृहस्पतेरुक्तवचनम्,—

“सुदृढं जीवितो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

मातुः शौचं दशाहेन सद्यः शौचास्तु गोविणः”—इति ॥

तदग्निहोत्राद्यनुष्ठानार्थं सद्यः शौच-प्रतिपादनपरम् । तथा च ब्रह्मः ।

“अग्निहोत्राद्यनुष्ठानार्थं स्वात्पोपसर्गनात्तत्कालं शौचम्”—इति ।

संन्यस्ते मृते सति तत्सपिण्डानां सद्यः शौचम् । तथा च वामनपुराणम्,—

“बाले प्रव्रजिते चैव देशान्तर-मृते तथा ॥

सद्यः शौचं समाख्यातं विद्युत्पात-मृते तथा”—इति ।

स्यत्यन्तरमपि,—

“सर्व-सङ्ग-निवृत्तस्य ध्यानयोग-रतस्य च ।

न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदक-क्रिया”—इति ॥

पूर्वमसपिण्डस्य देशान्तर-गतस्य मरणश्रवणे तत्-सपिण्डानां
सद्यः शौचमभिधायाधुना देशान्तर-गतस्य सपिण्डस्य संवत्सरादूर्ध्वं
मरण-श्रवणेऽपि तत्-सपिण्डानां सद्यः शौचं विदधाति,—

देशान्तर-मृतः कश्चित् सगोचः श्रयते यदि ॥ १० ॥

न चिराचमहोराचं सद्यः सात्वा शुचिर्भवेत्* ॥ इति ।

सगोचः सपिण्डः । तस्य देशान्तरगतस्य संवत्सरादूर्ध्वं मरण-श्रवणे
तत्-सपिण्डानां न चिराचमहोराचं वाऽशौचं, किन्तु सद्यः शौचम् ।

* सद्यः सात्वेन शुध्यति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दशाहादूर्ध्वमर्वाक् चिपचात् चिराचं, षण्मासादूर्ध्वं पक्षिणी,
अर्वाक् संवत्सरादेकाहमित्यर्थः । तथाच देवसः,—

“आ चिपचात् चिराचं स्यात् षण्मासात् पक्षिणी ततः ।

परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं ज्ञातोविशुध्यति”—इति ॥

विष्णुरपि,—

“अर्वाक् चिपचात् चिनिशं षण्मासाच्च दिवानिशम् ।

अहः संवत्सरादूर्ध्वं देशान्तर-मृतेष्वपि”—इति ॥

अथ दिवाग्रहदेमाहर्दयमुच्यते । “षण्मासात् पक्षिणी”—इति
वचनान्तरात् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रोषिते कालशेषः स्यात् पूर्णं दत्तोदकं शुचिः”—इति ।

प्रोषिते देशान्तरस्थे सपिण्डे मृते आशौचमध्ये श्रुते सति तत्काल-
शेषेणैव शुद्धिः, पूर्णं संवत्सरे व्यतीते तन्मरणश्रवणे स्वात्तोदकं
दत्त्वा शुचिर्भवतीत्यर्थः । तथाच मनुः,—

“संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टृवापोविशुध्यति”—इति ।

यसु गौतमेनोक्तम्,—“श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणी”—इति ।

तत् चिपचादूर्ध्वमर्वाक् षण्मासादेदित्यम् । “षण्मासात् पक्षिणी”—
इति देवसस्मरणात् । यत् पुनर्वसिष्ठवचनम्,—“देशान्तरस्थे मृते

ऊर्ध्वं दशाहात् श्रुत्वा एकरात्रम्”—इति । यच्च गद्यविष्णुवचनम्,—

“व्यतीते त्वाग्नौ च संवत्सरस्यान्तस्त्वेकरात्रेण अतः परं ज्ञानेन”—

इति । तदूर्ध्वं षण्मासादूर्वाक् संवत्सरादेदित्यम् । “परमेकाहमाव-
र्षात्”—इति स्मरणात् । यदपि ब्रह्मवचनम्,—

“अतीते दशरात्रे तु चिरात्रमशुचिर्भवेत्”—इति ।

तत् चिपचादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् । “अर्वाक् चिपचास्त्रिनिशम्”—
इति विष्णुस्मरणात् । अत्र मूलवचनोक्तं सद्यःशौचविधानं ज्ञातिमात्र-
विषयं, पिचादि-विषये तु विशेषः । तथाच पैठीनसिः,—

“पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत्”—इति ॥

दक्षोऽपि,—

“महागुरु-निपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवासिना ।

अतीतेऽपि कर्त्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि”—इति ॥

संवत्सरादूर्ध्वमप्याशौचोदकदानादिकं कार्यं, न पुनः स्नानमात्रा-
च्छुद्धिरित्यर्थः । पितृ-पत्न्यां मातृ-व्यतिरिक्तायां विशेषोदक्षेण दर्शितः,—

“पितृ-पत्न्यामतीतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीतेऽपि चिरात्रमशुचिर्भवेत्”—इति ॥

इदं चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरम-विषयम् । तथाच व्याघ्रपादः,—

“तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम्”—इति ॥

अयमर्थः । षण्मासादिरूपे वयसि यदाशौचं; “आदन्तजन्मनः
सद्यः”—इत्यादिवचन-विहितं, तत्सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तुल्यमवि-
शिष्टम् । अतिक्रान्ते दशाहादिके चिराचाद्याग्नौ च यत्, तत् सर्वेषां
समानम् । उपनीते तु मृते दश-द्वादश-एषुदश-त्रिंशद्दिनानीत्येवं
विषममाशौचं ब्राह्मणादीनाम् । अतिकालजमतिक्रान्ताग्नौ च तस्मिन्ने-
वोपनीतोपरमएव, नातुपनीतोपरमे,—इति । जनने त्वतिक्रान्ता-
ग्नौ च नास्ति । तदाह देवसः,—

“नाशुद्धिः प्रसवाग्नौ च व्यतीतेषु दिनेष्वपि”—इति ।

मनुरपि,—

“निर्दृशं ज्ञाति-मरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासाजलमाश्रुत्य शुद्धो भवति मानवः”—इति ॥

अथ पुत्र-ग्रहणात् निर्दृशेऽपि पितुः स्थानेन शुद्धिः, सपिण्डा-
नाम्बतिकांताग्नौ च नास्तीत्यर्थः । अन्तर्दृशाद्ये तु शेषाहोभिर्विशुद्धिः ।
तथा च शङ्कः,—

“देशान्तरगतं श्रुत्वा कल्याणं मरणं तथा ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्”—इति ।

द्विविधो हि देशान्तर-मृतः ; कृतसंस्कारोऽकृतसंस्कारश्च । तत्र
कृतसंस्कारस्य मरण-अवणे संवत्सरादर्घ्यागूर्द्धं वाऽग्नौ च वचन-द्वयेन
व्यवस्थापितम् । अकृतसंस्कारस्य मरण-अवणे त्वाग्नौ च ग्रहण-पिण्डदा-
नादेः कालविशेषो विविच्यते । अकृतसंस्कारोऽपि द्विविधः, मरण-
दिवस-ज्ञानाज्ञानभेदात् । यस्य हि मरण-दिवसो विज्ञातः, तस्य
प्रत्याब्धिकादि-आहुं तद्विवस-एव कर्त्तव्यं, आग्नौ च ग्रहण-पिण्डोदक-
दानम्बनिषिद्ध-मन्त्रादिकं पर्यालोच्य तत्रानुष्ठेयम्, श्रिष्टाचारस्य
तथा प्रवृत्तत्वात् । यस्य तु दिवसो न विज्ञातः, तं प्रत्येतदुच्यते,

देशान्तरगतो विप्रः प्रयासात् कालकारितात्* ॥११॥

देह-नाशमनुप्राप्तस्थितिर्न ज्ञायते यदि ।

कृष्णाष्टमी त्वमावस्या कृष्णा चैकादशी च या ॥१२॥

* कालचोदितात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

उदकं पिण्डदानञ्च तत्र आहुञ्च कारयेत्* ।

तीर्थ-यात्राऽऽदिना केनचिन्निमित्तेन देशान्तर-गतस्य विप्रस्य
चिरकाल-वृद्धदेशपर्यटनादि-सम्पादितादायाम-बाहुल्याद्यत्र कापि
देहनाशो भवति, अतएव तन्मरण-तिथिर्न ज्ञायते मरण-वार्त्ता च यदा
कदाचित् श्रुता भवति, तत्र तदीयाग्नौ च-स्त्रीकारस्तिस्रोदकपिण्डदानो-
पक्रमादिकञ्चेत्येतदुभयं कृष्णाष्टम्यादिषु तिष्ठषु तिथिष्विच्छेद्या कस्यां-
चित्तिथौ कर्त्तव्यम् । तस्यामेव तिथावाब्धिकआहुञ्च कर्त्तव्यम् ।

यद्यप्यस्मिन् वचने आग्नौ च-स्त्रीकारः साक्षात्प्रोक्तः, तथापि
पूर्वोक्त-वचनयोराग्नौ च-विषयत्वेन तत्प्रकरणत्वादाग्नौ च-स्त्रीकारमन्त्र-
रेण तिस्रोदक-पिण्डदानासम्भवादाग्नौ च-स्त्रीकारोऽप्यत्र विवक्षितः,—
इति गम्यते । उदकादि-वृद्धकर्त्तव्योपन्यासेन आहुप्रकरणस्य कृत-
स्यायत्र सङ्गो विवक्षितः । संगृहीतञ्च तत्प्रकरणमुपरिष्ठादस्माभिः
प्रपञ्चयिष्यते ।

पूर्वमकृतनाम्नोवाल्मीक्यस्य मरणे सपिण्डानां सद्यः शुद्धिरभिहिता,
इदानीं कृतनाम्नोऽप्यजात-दन्तस्य वालस्य मरणे सह संस्कारेणा-
ग्नौ च निषेधति,

अजातदन्ताये वालाये च गर्भादिनिःसृताः† ॥१३॥

न तेषामग्नि-संस्कारो नाग्नौ च नोदकक्रिया ।

अजातदन्ताः अमुत्पन्नदन्ताः कृतनामानोये वालाः सृताः, ये च गर्भा-

* एतद्वचनद्वयं मूलवचनमेवेति व्याख्यायाः पूर्वोक्तपरपर्यालोचनया
प्रतीयते । मुद्रितपुस्तके तु मूलवचनतया न मुद्रितमेतत् ।

† गर्भादिनिःसृताः,—इति सो० ना० पुस्तके पाठः ।

दिनिशुताः* पतिताः, तेषां तत्सपिण्डैर्नाग्नि-संस्कारादिकं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । तथा च ब्रह्मपुराणम्,—

“स्त्रीणां पतितो गर्भः सद्यो यातो मृतोऽथवा ।

अजातदन्तो मासैर्वा मृतः सद्भिर्गतस्तथा ।

वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा न्युपव्यस्तु स काष्ठवत् ।

खनित्वा तु वनैर्भूमिं सद्यः शौचं विधीयते”—इति ॥

स्त्रीणां योगर्भः पतितः, यस्य जननक्षण एव मृतः, यस्य वण्मा-
सात् प्राकृतः, यस्य वण्मासादूर्द्ध्वमयजातदन्तः स मृतः, स काष्ठ-
वद्भूमिं खनित्वा निक्षेप्यः । मासादिव्यतिरिक्तैः सपिण्डैर्नाग्नौषादिकं
कर्त्तव्यमित्यर्थः । विष्णुरपि । “अजातदन्ते बाले प्रेते सद्य एव नाग्नि
संस्कारो नोदकक्रिया”—इति ।

पूर्वच गर्भ-पाते सपिण्डानां वन्भूनां सद्यः शुद्धिमभिधायाधुना
मातुस्तन्निमित्तमाशौचमश्नीत्याह,

यदि गर्भो विपद्येत स्रवते वाऽपि योषितः ॥ १४ ॥

यावन्मासं स्थितो गर्भो दिनन्तावत्तु सूतकम् ।

यदि गर्भस्य स्त्राव-पातौ स्यातां, तदा यावत्सु मासेषु गर्भः
स्थितस्तन्मास-सङ्ख्या-सम-दिनं योषितो मातुः सूतकं सूत्याशौच-
मित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“गर्भस्त्रावे मास-तुल्याः निशाः शुद्धेस्तु कारणम्”—इति ।

मास-तुल्या-निशाः,—इति चतुर्थमासप्रवृत्त्यासप्तमादेदित्यम् ।

अर्थात् तु यथावर्षे चिरादादयः । तथा च मरीचिः,—

* विनिशुताः,—इति सो० ना० पुस्तके पाठः ।

“गर्भ-सुत्यां यथामासमचिरे तत्तमे अहम् ।

राजन्ये तु चतुराचं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता”—इति ।

अचिरे मासत्रये गर्भस्त्रावे उत्तमे ब्राह्मणे अहम् । गौतमोऽपि ।

“गर्भमास-समा रात्रिः संवने गर्भस्य अहं वा”—इति । अत्र

गर्भमाससमरात्रि-अहयोर्व्यवस्थितो विकल्पः । मासत्रयं यावत् अहं,
ततः परं मास-समारात्रय इति । आदिपुराणे,—

“वण्मासाभ्यन्तरे यावद्गर्भ-स्त्रावो भवेद्यदि ।

तदा माससमैस्त्रावां दिवसैः शुद्धिरिष्यते”—इति ॥

एतच्च स्त्रावनिमित्ताशौचं मातुरेव । पात-निमित्तस्तु पित्रादी-
नामप्यस्ति । तथा च मरीचिः,—

“स्त्रावे मातुस्त्रिराचं स्यात् सपिण्डाशौच-वर्जनम् ।

पाते मातुर्यथामासं सपिण्डानां दिनत्रयम्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “उनद्विर्वर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां चिराचं”
इति । स्त्रावे पितृविशेषमाह वृद्धवसिष्ठः । “गर्भस्त्रावे मातुस्तुल्या-
रात्रयः स्त्रीणां ज्ञानमात्रमेव पुरुषस्य” इति ।

अतः, स्त्राव-पातयोरप्राप्त-प्रसवकालत्वाविशेषादनयोः कोविशेष-
इत्यत आह,

आ चतुर्थ्याद्भवेत् स्त्रावः पातः पञ्चम-षष्ठयोः ॥ १५ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्यादष्टाहं सूतकं भवेत् ।—इति ॥

चतुर्थ्यमासाभ्यन्तरे गर्भनाशः स्त्रावः । पञ्चमषष्ठयोर्गर्भनाशः पातः ।

तत्र माससङ्ख्या विहितमाशौचं मातुर्भवेत् । अत ऊर्ध्वं सप्तममास-
प्रभृति गर्भनिर्गमः प्रसवः । तत्र मातुः प्रसवनिमित्तमाशौचं दशाहं
भवेदित्यर्थः । यत्तु चतुर्विंशतिमते उक्तम्,

“अधस्तात्तन्मासाच्छुद्धिः स्यात् प्रसवे कथम् ?

मृते जीवति वा तस्मिन् अष्टाभिर्मास-सङ्ख्या”-इति ॥

अस्याथमर्थः । नवमासादूर्ध्वं सप्तममासादारभ्य प्रसवे सति
तन्निमित्तमाशौचं स्मृतिकाव्यतिरिक्तसर्वसपिण्डानां माससङ्ख्याकैरक्षो-
भिर्विधीयत इति । स्मृतिका-विषयत्वे, दशाहविधि-विरोधः प्रसज्येत ।
नन्वेवं तर्हि, जातौ विप्रोदशाहेन,—इति सर्वसपिण्डानां जनननिमित्त-
दशाहाशौच-विधायक-वचनं विरुध्येत । तत्र, तस्य नवम-दशम-मास-
प्रसव-विषयत्वेनोपपत्तेः । अथ वा, एकविषयत्वेऽपि विकल्पेन व्यव-
स्थाऽस्तु ।

वास्तव्याग्नि-संस्कारे सत्याशौचं दर्शयति,

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ॥ १६ ॥

अग्नि-संस्करणे तेषां चिरात्तमशुचिर्भवेत् । इति ॥

जातादन्तायस्यासौ दन्तजातः । तदनु पश्चाज्जातोऽनुजातः, अनु-
त्पन्नदन्त इति यावत् । कृतं चूडाख्यं कर्म यस्यासौ कृतचूडः । तत्र
जातदन्तस्याकृतचूडस्यानुजातस्य च सत्याग्नि-संस्कारे तृतीयवर्षकृतचूडे
च संस्थिते तेषां सपिण्डस्तिरात्तमशुचिर्भवेदित्यर्थः* । तत्राकृतचूडस्य
जातदन्तस्य दाहपक्षे त्रिरात्राशौचमङ्गिरसोक्तम्,

* तेषां सपिण्डानां त्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यर्थः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं अहमाचरेत्”—इति ॥

पुराणेषु,—

“अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतोयत्रापि दह्यते ।

अशौचं वान्धवानान्तु चिरात्तन्त्र विद्यते”—इति ॥

यत्तु विष्णुवचनं, “दन्तजाते त्वकृतचूडे त्वहोरात्रेण”—इति ।

तत् खननपक्षे वेदितव्यम् । अजातदन्तस्य कृतचूडस्य दहने चिरात्ता-
शौचं षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्,—

“अद्यप्यजातदन्तः स्यात् कृतचूडस्तु संस्थितः ।

तथापि दाहयेदेनं अहश्चाशौचमाचरेत्”—इति ॥

यत्तु यमेनोक्तम्,*

“अजात-दन्ते तनये त्रिशौ गर्भच्युते तथा ।

सपिण्डानान्तु सर्वेषां अष्टोरात्रमशौचकम्”—इति ॥

तदकृतचूडविषयम् । मन्वनुजातस्य कृतचूडत्वं कथं, तस्य तृतीये
विहितत्वादिति चेत्, न,

“चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्”—इति

मनुना विकल्पेन स्मृतत्वात् । अग्निसंस्करणे,—इत्येतद्विकल्पेना-
भिधानं जातदन्तानुजातयोरेव ॥ त्रिवर्षकृतचूडे, तत्राग्निसंस्कारस्य
नियतत्वात् । इतरचाग्निसंस्कार-विकल्पोमनुना दर्शितः,—

“नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या वान्धवैरुदकक्रिया ।

* मनुनोक्तम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नात्रि वाऽपि कृते सति"—इति ॥

उदकक्रियेति अग्निसंस्कारोपलक्षणार्थम् ।

वयोऽवस्थाविशेषेणाशौचविशेषं दर्शयति,

आ दन्तजन्मनः सद्य आ चूडाकौशिकी स्मृता* ॥ १७ ॥
चिराचमा व्रतादेशाद् दशाराचमतः परम् । इति ॥

दन्तजन्मात् प्रागतीतस्य वालस्य संबन्धिनां सपिण्डानां सद्यः
शौचम् । दन्तजन्मादूर्ध्वं प्राक् चूडाकरणादतीतस्य संबन्धिनां त्रैश्वि-
की, निजायां भवा, अहोराचमशुद्धिः । व्रतादेशोपनयनम् । ततो-
ऽर्ध्याक् चूडायादूर्ध्वमतीतस्य संबन्धिनां चिराचमशुद्धिः । ततः
परं दशाराचमित्यर्थः । तथा च संधारः,

“नाजोदन्तोद्भवचूडादुपनीतेरधः क्रमात् ।

सद्यःशौचमहस्यहो नियताग्न्युदकः परः”—इति ॥

शुद्धोऽपि,—

“अजातदन्ते तनये सद्यः शौचं विधीयते ।

अहोराचान्तया शुद्धिर्वाले त्वक्तचूडने ॥

तथैवानुपनीते तु अहोराचमुपनीतं वान्मवाः”—इति ।

यत्तु काश्यपवचनं, “वाङ्मनामजातदन्तानां चिराचेण शुद्धिः”—
इति । तस्मात्तापित्विषयम् । अतएव मनुः,—

“निरस्य तु पुमान् शुकमुपसृज्य विशुध्यति ।

वैजिकादपि संबन्धादनिर्वाह्यदणं अहम्”—इति ॥

* क्रिया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वैजिकसंबन्धोजन्यजनकभावः । यत्तु सत्यम्,

“प्राङ्नामकरणात्सद्यैकाहोदन्तजन्मनः”—इति ।

तदहने* वेदितव्यम् । खनने तु सद्यः शुद्धिः । “अजातदन्ते
वाले प्रेते सद्यएव नास्त्यग्निसंस्कारोदकक्रिया”—इति विष्णुस्मरणात् ।
यत्तु वशिष्ठवचनं, “उमदिवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां चिरा-
चम्”—इति । तज्जातदन्तस्याग्निसंस्कारे द्रष्टव्यम् । ततश्चैवं व्यवस्था ।
नामकरणात् प्राक् सद्यः शौचं नियतं, तदूर्ध्वं प्राक् दन्तजन्मादग्नि-
संस्कारक्रियायामेकाहः अन्यथा सद्यः शुद्धिः, तस्याप्यजातदन्तस्य
चूडाकरणे चिराचं, दन्तजन्मादूर्ध्वमर्वाक् चूडाकरणादेकाहं खनने,
अग्निसंस्कारे तु अहः, ऊर्ध्वं चूडायाः प्रागुपनयनात् अहः, उपनयना-
दूर्ध्वं ब्राह्मणादीनां दशाहदिकमिति । इयं व्यवस्था पुमपत्यमरणे
द्रष्टव्या । त्वपत्ये ■ विशेषोद्वह्मनुना दर्शितः,—

“अप्रौढायान्तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते ।

अहस्यदन्तकन्यासु दन्तासु च अहं तथा”—इति ॥

अप्रौढायां अक्तचूडायामित्यर्थः ।

“अचूडायास्तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते”—

इत्यापस्तम्ब-स्मरणात् । अदन्तकन्यासु वाचाऽदन्तासु अहोराचं,
दन्तासु वाग्दन्तासु अहम् । तथाच मरीचिः । “चूडाकरणे सद्यः
शौचं प्राग्वान्मनादेकाहः दन्तानां प्राक् परिणयनात् अहम्”—
इति । ब्रह्मपुराणेऽपि,—

* तदखनने,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“आ जन्मस्तु चौडान्नं कन्या यदि विपद्यते ।
 सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥
 ततोवाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।
 ततः परं प्रवृद्धायां चिराजमिति निश्चयः ॥
 वाक्प्रदाने कृते तत्र श्रेयसोभयतत्त्वग्रहम् ।
 पितुर्वरस्य च ततोदत्तानां भर्तुरेव हि ।
 स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके जातके तथा”—इति ॥

पुत्रस्योऽपि,—

“सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां प्रौढायां वासराच्छुचिः ।
 प्रदत्तायां चिराजेषु दत्तायां पक्षिणी भवेत्”—इति ॥

प्रदत्तायां प्रकान्तदानायां वाचा दत्तायामिति यावत् । वाग्दा-
 नानन्तरं मृतायां चिराजम् । मनुष्याह,—

“स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु यथाच्छुच्यन्ति वान्धवाः ।
 यथोक्तेनैव कल्पेन शुच्यन्ति तु सनाभयः”—इति ॥

वान्धवाः पतिसपिण्डाः । सनाभयः पितृसपिण्डाः । यथोक्तेन
 कल्पेन चिराजेण । अतएव मरीचिः,—

“अवारिपूर्वं प्रप्ता तु या नैव प्रतिपादिता ।
 असंस्कृता तु सा श्रेया चिराजमुभयोः स्मृतम्”—इति ॥

उभयोर्वरपितृपक्षयोः । अकृतचूडायां यत् सद्यः शौचविधानं
 कृतचूडायां यदेकाहविधानं, तस्मात्तापित्व्यतिरिक्तविषयम् ।

“प्रप्ताऽप्रप्तासु योषित्सु संस्कृताऽसंस्कृतासु च ।
 मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि”—इति ॥

“अजातदन्तासु पित्रोरेकाहम्”—इति शङ्खकार्ष्णाजिनिभ्यां
 विशेषस्मरणम् । अदन्तासु चिराजविधानं जातदन्तविषयम् । अजा-
 तदन्तास्त्रेकाहविधानात् । संस्कृतासु पित्रोस्त्रिरात्रं तद्गृहमरणे
 वेदितव्यम् । तथा च विष्णुः । “संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे
 तत्प्रसवमरणे चेत् पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं चिरात्रं च”—इति ।
 तत्र प्रसवे मरणे च बन्धुवर्गस्त्रैकरात्रं पित्रोस्त्रिरात्रमिति व्यवस्था ।
 ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“दन्ता नारी पितुर्गृहे सूयेताद्य विधेयं च ।

तद्बन्धुवर्गस्त्रेकेन शुचिसंस्मरणकस्त्रिभिः”—इति ॥

पित्रोरुपरमे संस्कृतानां स्त्रीणां चिराजम् । तथाच वृद्धमनुः—

“पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानान्तु कथं भवेत् ।

चिराजेषु शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः”—इति ॥

पित्रोर्मातापित्रोरुपरमे विवाहसंस्कारसंस्कृतानां दुहितृणां चि-
 राजेषु शुद्धिरिति । दौहित्र-भगिनीसुतयोरसंस्कृतयोः पक्षिणाशौचं
 संस्कृतयोस्त्रिराजम् । तथा च वृद्धमनुः—

“संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।

संस्कृते तु चिरात्रं स्यादिति धर्मोपव्यवस्थितः”—इति ॥

दौहित्रे भगिनीसुते वाऽनुपनीते मृते सति पक्षिणीमागामि-
 वर्त्तमानाहर्दययुक्तां रात्रिं मातामहादिः उपयेत्, उपनीते तु तस्मिन्
 मृते सति मातामहादीनां चिराजमाशौचं भवेदित्यर्थः । मातामहा-
 दीनां मरणे दौहित्रादीनां चिराजमाशौचम् । तथा च वृद्धस्यतिः—

“व्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत्”—इति ।

आचार्योऽप्यपिण्डः सन्नुपनयनादिकर्त्ता । ओत्रियस्त्वैकशाखा-
ध्यायी, मैत्री प्रातिवेशत्वादिनोपसम्पन्नः । एतेषु मातामहादिषु
मृतेषु चिराचमिति । विष्णुरपि । “आचार्यं मातामहे च व्यतीते
चिराचेण”—इति । मत्तुरपि,—

“ओत्रिये त्वपसम्पन्ने चिराचमशुचिर्भवेत्”—इति ।

एतच्चिराचाशौचं परकर्त्तकदहनादौ वेदितव्यम् ।

“गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्य पितृमेधं समाचरन् ।

प्रेताहारैः समन्तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति”—इति

स्वकर्त्तकदाहादौ मनुना विशेषस्मरणात् । मातृस्वसादिषु चिराच-
माशौचम् । तदाह प्रचेताः,—

“मातृस्वसात्मातुल्योः श्वश्रुश्चरयोर्गुरोः ।

मृते चर्त्तुं याज्ये च चिराचेण विशुद्ध्यति”—इति ।

गृहराचार्यः । अलिकुलपरम्पराऽऽयातः । याज्योऽपि तथाविधः ।

यन्तु याज्ञवल्क्यवचनम्,—

“गुर्वन्तेवास्तूनूपागमातुल्योत्रियेषु च”—इति ।

यन्तु विष्णुवचनम्,—“आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुल्यश्चरश्चश्व-
श्रुश्चर्यसहाध्यायिश्चिष्यश्चतीतेत्येकरात्रेण”—इति । तत्र गुरुत्वाध्यायः,
जन्तेवासी अन्योपनीतशिष्यः । स्त्रोपनीते तु, “शिष्यसतीर्थसम्पन्ना-
चारिषु चिराचमहोरात्रमेकाहः”—इति बौधायनेन चिराचविधा-
नात् । मातुल्यः अनुपकारी विदेशस्थो वा । ओत्रियोऽनुपसम्पन्नः ।
श्वश्रुश्चरश्चरावयत्तुपकारिणौ विदेशस्थौ वा । एकस्मिन् गुरुकुलेऽप्य-
कालं सहाध्यायी । एतेत्येकरात्रमिति व्यवस्था । यन्तु मनुनोक्तम्,—

“मातुले पत्निणीं रात्रिं शिष्यर्त्तिग्वान्धवेषु च”—इति ।

तस्यायमर्थः । स्त्रोपकारके मातुले । शिष्योऽन्योपनीतसाङ्गवेदा-
ध्यायी । अलिकु आधानप्रभृतियावज्जीवमालिङ्गकारी । बान्धवाः
मातृपितृबान्धवाः । एतेषु पत्निष्ठाशौचमिति । अनौरसपुत्रादिषु
चिराचमाशौचम् । तदाह विष्णुः,—

“अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्वांसु भार्यांसु प्रसृतासु मृतासु च”—इति ॥

चिराचमित्यनुवर्त्तते । द्दारीतोऽपि,—

“परपूर्वांसु भार्यांसु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

मातामहे चिराचं स्थादेकाहन्तु सपिण्डतः”—इति ॥

शङ्खेऽपि,—

“अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्त्रन्यगतासु च ।

परपूर्वांसु च स्वासु चिराचाच्छुद्धिरित्येते”—इति ।

अनौरसाः जेज्जादयः । परपूर्वाः पुनर्भुवः । अन्यगताः स्त्रीरिणः ।
एतेष्वनौरसादिषु यत्प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वञ्च तस्यैवेदं चिराच-
माशौचमित्यर्थः । यत्तेकाहविधानम्,—

“अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्त्रन्यगतासु च”—इति ।

तदसन्निधिविषयम् । सन्निधावपि पितृसपिण्डानामेकाहएव ।
तथाप्य मरीचिः,—

“एकाहस्तु सपिण्डानां चिराचं यत्र वै पितुः”—इति ।

यन्तु प्रजापतिनोक्तम्,—

“अन्यामितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोचिः स्नानशुद्धाः शुक्तिराजैव तत्पिता”-इति ॥

स्नानादेव शुद्धिरिति यत्, तत्समानोदकविषयं अशुद्धिविषयं वा । एकस्यां मातरि पितृदयोत्पादितयोर्भाजोरन्यतरस्मिन्मृतेऽन्यतरस्य चिरात्तमाशौचं भवति । तथा च मरीचिः,—

“माचैकया द्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोचकौ ।

एकाहं सूतकं तत्र चिरात्तं मृतके तयोः”-इति ॥

असपिण्डयोनिमन्त्रमन्त्रमरणे पक्षिण्याशौचम् । तदाह गौतमः,—

“पक्षिणीमसपिण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि वा”-इति ।

अयमर्थः । असपिण्डः स्त्रवेष्मनि मृतः । योनिसम्बन्धो मातृव्यस्त्रीय-
पितृव्यस्त्रीयादयः । सहाध्यायी गुरुकुले सहशस्त्रवेदाध्यायी । चकारा-
दुर्वृत्त्यादयोऽपि संगृह्यन्ते । तेषु पक्षिणीं तत्सम्बन्धप्रतियोगी क्षप-
येदिति । तथा च दृष्टमनुः,—

“मातुले यशुरे मित्रे गुरौ गुर्व्यगणासु च ।

आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥

यशुरयोर्भगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले ।

पिण्डोः स्त्रवरि तदत्र पक्षिणीं क्षपयेन्निग्राम”-इति ॥

यन्तु विष्णुश्लोकम् । “असपिण्डे स्त्रवेष्मनि मृते एकरात्रम्”-इति ।
तदप्रधानमृत्तमरणे वेदितव्यम् । यदप्यङ्गिरसोक्तम्,—

“मृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथञ्चन ।

तस्याप्यशौचं विज्ञेयं चिरात्तं नात्र संशयः”-इति ॥

तदसपिण्डशौचविषयम् । यन्तु दृष्टमनुनैवोक्तम्,—

“भगिन्यां संस्त्रितायान् भ्रातर्यपि च संस्त्रित ।

मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥

श्राव्यके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्यति”-इति ।

तत्र भगिन्यादौ सद्यःशुद्धाभिधानं देशान्तरमरणविषयम् । जा-
मादृश्राव्यकसुतयोः सन्निधावेव सद्यःशुद्धिरिति । निवासराजन्य-
हनि मृतेऽहराशौचं, रात्रौ चेद्वाचिमात्रमिति । अतएव मनुः,—

“प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः”-इति ।

ज्योतिषा सौरेण नाक्षत्रेण वा सह वर्तते यदाशौचं, तत् सज्योतिः ।
अहनि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं, रात्रौ चेद्यावन्नक्षत्रदर्शनमित्यर्थः । याममध्ये
शवे स्थिते यामस्य तावदाशौचम् । तदाह दृष्टमनुः,—

“याममध्यगतोयावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।

यामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामिचात्”-इति ॥

यामेश्वरादावपि सज्योतिराशौचम् । तदाह सएव,—

“यामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।

त्रिष्वे पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात्”-इति ॥

कुलपतिः समूहपतिः । श्रोत्रियोदेशान्तरस्यः ।

उक्तस्याशौचस्याग्निहोत्रिब्रह्मचारिणोरपवादमाह,—

ब्रह्मचारी मृहे येषां ह्रयते च हुताशनः ॥१८॥

सम्पर्कं न च कुर्वन्ति न तेषां सूतकं भवेत् । इति ॥

ब्रह्मचारी उपकुर्वाणकोनैष्ठिकस्य, येषां मृहे हुताग्रतो ह्रयते अग्नि-
होचमनुष्ठीयते, तेषामग्निहोत्रास्तुष्टानकाले नास्याशौचं ; यदि ते सूत-
किभिः सह संसर्गं न कुर्युः । तदुक्तं कूर्मैः,—

“नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
नाग्नौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते”-इति ॥

देवस्योऽपि,—

“नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
नाग्नौचं सूतके प्रोक्तं श्रौते वापि तथैव च”-इति ॥

इहस्यतिरपि,—

“स्वाभायः क्रियते वन होमसोभयकालिकः ।

सायंप्रातर्वैश्वदेवं न तेषां सूतकं भवेत्”-इति ॥

संवर्गस्यासृष्टलक्षणानधिकारलक्षणाशौचापादकत्वमन्यव्यतिरेका-
भ्यामुपपादयति,—

सम्पर्कादुच्यते विप्रो जनने मरणे तथा ॥१६॥

सम्पर्काच्च निवृत्तस्य न प्रेतं नैव सूतकम् । इति ॥

एवार्थमेतत् ॥ किञ्च,

शिल्पिनः कारुका वैद्या दासी दासाश्च नापिताः ॥२०॥

राजानः शोचियाश्चैव सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥

सर्वतः सचपूतश्च आहिताग्निश्च योद्धिजः ॥२१॥

राजश्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥

उच्यते निधने दाने आर्त्ता विप्रो निमन्त्रितः ॥२२॥

तदैव ऋषिभिर्दृष्टं यथा कालेन शुध्यति । इति ॥

शिल्पिनश्चिकाराद्याः । कारुकाः सुपकारप्रभृतयः । वैद्याश्चि-
कित्सकाः । शोचियाः सद्यः प्रशाक्तिकाः । अत्रेव चान्द्रायणादिनिबन्धेन

सह वर्त्तते इति सर्वतः । सचपूतो गवामयनाद्यधिकृतः । एते स्खलकर्मणि
सद्यःशौचाः । राज्ञः, राजसंबन्धिनो मान्यस्य, यस्य च पुरोहितस्या-
नन्यसाध्यमन्त्राभिचारादिकर्मसिद्ध्यर्थमाशौचाभावमिच्छति, तयोरपि
तत्तत्कर्मणि सूतकं नास्ति । निधनशब्देन तत्साधनभूतः सङ्ग्रामोल्लस्यते ।
तत्रान्नादिदाने चोद्यतः कृतोपक्रमः, आर्त्तः आपदं प्राप्तः, आह्वादौ
निमन्त्रितोविप्रश्च, तदैव सद्यएव शुध्यतीति ऋषिभिर्दृष्टम् । यथा कालेन
द्वादशरात्रादिना, तथेत्यर्थः । तथा चादिपुराणे,—

“शिल्पिनश्चिकाराद्याः कर्म यत्साधयन्त्यसम् ।

तत्कर्म नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धाः स्वकर्मणि ॥

सुपकारेण यत्कर्म करणीयं नरेष्विह ।

तदन्यो नैव जानाति तस्माच्छुद्धः स सुपकृत् ॥

चिकित्सकोऽप्यकुर्वते तदन्येन न शक्यते ।

तस्माच्चिकित्सकः स्वर्गे शुद्धो भवति नित्यशः ॥

दास्योदासाश्च यत्किञ्चित् कुर्वन्त्यपि च लीलया ।

तदन्यो न क्षमः कर्तुं तस्मात्ते शुचयः सदा ॥

राजा करोति यत्कर्म स्वप्नेऽप्यन्यस्य तत् कथम् ।

एवं सति नृपः शुद्धः संसर्गे मृतसूतके ॥

यत्कर्म राजभृत्यानां इत्यस्यगमनादिकम् ।

तस्मास्ति यस्मादन्यस्य तस्मात्ते शुचयः सदाः”-इति ॥

विष्णुरपि । “अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न
सचिषां सचे न कारुणां कारुकर्मणि न राजाज्ञाकारिणां तदि-
च्छायाम्”-इति । प्रचेताश्चपि,—

“कारवः त्रिष्टिगो वैद्याः दासी दासास्तथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः”—इति ॥

बृहस्पराशरोऽपि,—

“राज्ञां तु सूतकं नास्ति प्रतिमां न च सन्निषाम् ।

दीक्षितामाश्च सर्वेषां यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥

तपोदानप्रवृत्तेषु नाशौचं मृतसूतके”—इति ।

सत्यन्तरमपि,—

“नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।

प्रवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

मृद्गीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ।

निमग्नितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आहुकर्मणि ॥

निमग्नितस्य विप्रस्य स्वाध्यायनिरतस्य च ।

देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते कचित् ॥

प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दाहब्रह्मविदां तथा”—इति ।

मनुरपि,—

“न राज्ञामघदोषोऽस्ति प्रतिमां न च सन्निषाम् ।

ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभृता हि ते सदा ॥

राज्ञोमाहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।

प्रजानां परिरक्षार्थमासनं तत्र कारणम्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“श्रुतिर्जा दीक्षितामाश्च यज्ञीयं कर्म कुर्वताम् ।

सचि-व्रति-ब्रह्मचारि-दाह-ब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविज्ञवे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते”—इति ॥

हारीतोऽपि,—

“संग्रामस्थस्य राजन्यो वैश्यो मध्ये गवां स्थितः ।

सचो च ब्राह्मणो नित्यं ब्रह्मचारी च वै शुचिः”—इति ॥

पैठीनशिरपि,—

“विवाहयज्ञदुर्गेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत्”—इति ॥

ब्रह्मपुराणोऽपि,—

“अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि ।

आहुतादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत्”—इति ॥

अङ्गिराश्रपि,—

“जनने मरणे चैव त्रिष्वशौचं न विद्यते ।

यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च”—इति ॥

अथ विवाहादौ सद्यःशौचमुपक्रान्तविवाहादिविषयम् । अथ
नृपादीनामसाधारणकृत्यव्यतिरिक्तविषयेष्वशौचमस्येव । तथाच ब्राह्मे
पुराणे,—

“राज्यभ्राष्ट्रस्य येन स्यादिना राज्ञा स्वमण्डले ।

प्रयास्यतश्च संग्रामे होमे प्रास्थानिके सति ॥

मन्त्रादितर्पणैर्व्याऽपि प्रजानां शान्तिकर्मणि ।

गोमङ्गलादौ वैश्यानां कृषिकालात्ययेष्वपि ॥

आशौचं न भवेत्सोके सर्व्वचान्यत्र विद्यते”—इति ।

किञ्च,

प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात् सङ्गरं यदि ॥२३॥

दशाहास्तु ध्यते माता त्ववगाह्य पिता शुचिः । इति ॥

प्रसवे जनने गृहमेधी गृहस्थः पिता सूतिकया सह यदि संसर्गं न कुर्यात्, तदा स्नानेन शुद्धो भवति, माता तु दशाहेन शुद्धा भवतीत्यर्थः ।

नन्वेवं तर्हि पितुः कर्मानधिकारलक्षणमाशौचं न स्यादित्यत आह,—

सर्वेषां शवमाशौचं मातापित्रोस्तु सुतकम् ॥२४॥

सुतकं मातुरेव स्यात् उपस्पृश्य पिता शुचिः । इति ॥

यथा सपिण्डानां कर्मानधिकारलक्षणमाशौचं सम्पूर्णं, तदपि पितुरपि । मातापित्रोस्तु सुतकमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं, तथापि दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव पितुस्तु स्नानपर्यन्तमेवेत्यर्थः । तथा च पैठीनसिः,—

“जनौ सपिण्डाः शुचयो मातापित्रोस्तु सुतकम् ।

सुतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः”—इति ॥

अयमर्थः । जनने मातापितृव्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः स्पृश्याः, मातापित्रोस्तु नास्ति स्पृश्यत्वं, तथापि पिता स्नानेन स्पृश्यो भवति, दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव । तथा च वसिष्ठः,—

“माशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।

रजसाचाशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते”—इति ॥

सम्बन्धोऽपि,—

“जाते पुत्रे पितुः स्नानं संचेलन्तु विधीयते ।

माता शुद्धोद्गाहेन स्नानान्तु स्पर्शनं पितुः”—इति ॥

गृहस्थतिरपि,—

“शावाशौचं तु सर्वेषां सुतकं मातुरेव च ।

स्नानं प्रकुर्यान्तु पिता ज्ञातयो न संचेलिनः”—इति ॥

गीतमोऽपि,—

“मातापित्रोस्तु सुतकमुपस्पृश्य पिता शुचिः”—इति ।

आदिपुराणेऽपि,—

“सुतकी* तु सुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।

ज्ञत्वा संचेलं स्नानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्”—इति ॥

सूतिकया सह संसर्गकरणे तन्निमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहमस्तीत्याह,

यदि पत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्कं कुरुते द्विजः ॥२५॥

सुतकन्तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् । इति ॥

सूतिकया पत्न्या सह पतिः संसर्गं यदि कुर्यात्तदा विद्याकर्मायुक्तस्य विप्रस्याप्यस्पृश्यत्वलक्षणं सुतकं भवेत्, किमुतान्यस्येत्यर्थः । तथा च सुमन्तुः । “मातुरेव सुतकं तां स्पृशतश्च नेतरेषाम्”—इति । सूतिकां स्पृशतो जनकस्यास्पृश्यत्वलक्षणं सुतकं भवति, नान्येषामित्यर्थः ।

ननु जनननिमित्तमेवास्पृश्यत्वं भर्तुः स्नानानन्तरमपि किं न स्यादत आह,—

सम्पर्काज्जायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति वै द्विजे ॥२६॥

* सुतके इति, सु० पुस्तके पाठः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्पर्कं वर्जयेद्बुधः । इति ॥

ज्ञानानन्तरं भर्तुः संसर्गनिमित्तकएव दोषोऽस्पृश्यत्वापादको जायते, न जनननिमित्तको दोषोऽस्ति, तस्मादिदम् सम्पर्कं सह ग्रहणासनभोजनादिकं वर्जयेदित्यर्थः । तथा च ब्रह्मसूतिः,—

“यस्यैः सहासपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनाशनम् ।

बान्धवो वा परोवापि स दशाहेन शुध्यति”—इति ॥

विष्णुरपि । “ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सहदेवाश्रमश्रीयात्तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामाशौचव्यपगमः”—इति । अनिरपि,—

“सम्पर्काज्जायते दोषः पारको नृतजन्मनि ।

तद्वर्जनात्पितुरपि सद्यःशौचं विधीयते”—इति ॥

प्रारब्धे यज्ञादौ कर्तुः शुद्धिरुक्ता, इदानीं कल्पितद्रव्यस्यापि शुद्धिरस्तीत्याह,

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा नृतसूतके ॥२७॥

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति । इति ॥

अथ विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौडोपनयनादिसंस्कारकर्म्मोपसं-
कार्यम् । उत्सवोदेवतोत्सवः, तेन च देवप्रतिष्ठादिकमुपसंख्यते । यज्ञो
ज्योतिष्टोमादिः । तेषु प्रारब्धेषु अन्तरा मध्ये यदि नृतसूतके मरण-
जनने स्यात्, तदा पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं देवतायै ब्राह्मणेभ्यो दीयमानं
न दुष्यतीत्यर्थः । तथाच कतुः,—

“पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति”—इति ।

पक्षे तु विशेषः सत्यन्तरे दर्शितः,—

“विवाहोत्सवयज्ञादिव्यन्तरा नृतसूतके ।

शृतमक्षं* परैर्देयं दातुं भोक्तृं न स्पृशेत्”—इति ॥

कृताश्रमसूतकिभिर्देयं, सूतकी तु दातुं भोक्तृं न स्पृशे-
दित्यर्थः । यत्तु सत्यन्तरम्,—

“द्रव्याणि स्वामिसंबन्धादधानि त्वशुचीनि च ।

स्वामिशुध्यैव शुध्यन्ति वारिणा प्रोक्षितान्यपि”—इति ॥

तदसङ्कल्पितद्रव्यविवथम् । कानिचिदसङ्कल्पितान्यपि द्रव्याणि स-
र्वदा शुद्धानि । तथा च मरीचिः,—

“लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

त्राककाष्ठहणेष्वप्यु दधिसर्पिःपयःसु च ॥

तैलौषध्यजिने चैव पक्वापके स्वयं यवः ।

पण्डेषु चैव सर्वेषु नाशौचं नृतसूतके”—इति ॥

अनेकाशौचनिमित्तसन्निपाते प्रतिनिमित्तं त्रैमिक्तिकादन्तौ तां
निवारयति,

अन्तरा तु दशाहस्य पुनर्मरणजन्मनी ॥२८॥

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्दशम् । इति ॥

यदा दशाहाशौचकालमध्ये तत्तुल्यस्य ततोऽप्यस्य वाऽऽशौचस्य
निमित्ते जननमरणे स्यातां, तदा पूर्वप्रवृत्तं तदाशौचं यावदनिर्दशम-
निर्गतदशाहं स्यात् विप्रस्यावदेवाशुचिर्भवति न पुनर्मध्योत्पन्नमरणादि-
निमित्तकदशाहाशौचवानित्यर्थः । तथा च मनुः,—

* श्रेयमक्षं,—इति पाठान्तरम् ।

“अनर्हद्वाहे आताप्तेत् पुनर्मरणावसानी ।

तावत्सादृशविप्रो धावत्तस्यादनिर्हन्म”-इति ॥

आश्ववत्सीऽपि,—

“अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति”-इति ।

विष्णुरपि । “जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननं स्नानच पूर्वाशौच-
यपमने शुद्धिः मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवम्”-इति । अपि-
ब्रह्माजननेऽपि मरणाशौचकालेनैव शुद्धिरित्यर्थः । यदा जनननि-
मित्तद्वाहाशौचमध्ये मरणमापतति, तदा मरणादारभ्य द्वाहं
कार्यम् । तथा चाङ्गिराः,—

“सूतके सूतकं चेत्साधूतके न च सूतकम् ।

तथाधिकृत्य सूतकं शौचं कुर्वाण सूतकम्”-इति ॥

वट्चिन्मतेऽपि,—

“श्रावशौचे समुत्पत्ते सूतकम् यदा भवेत् ।

श्रावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः श्रावशोधनी”-इति ॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“सूतजातकयोर्दोषे वा शुद्धिः वा तु कथ्यते ।

सूतेन शुध्यते जातं न सूतं जातकेन तु”-इति ।

अस्याशौचमध्ये दीर्घकालाशौचप्राप्तौ न पूर्वेषु शुद्धिः । तदुक्त-
सुब्रह्मणा,—

“अस्याशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।

न पूर्वेषु विशुद्धिः स्नात् सकालेनैव शुध्यति”-इति ॥

यत्नेनापि,—

“अथद्विद्विमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ।

यथा चिराप्ते प्रक्षान्ते द्वाहं प्रविशेद्यदि ॥

आशौचं पुनरागच्छेत् तत्समाप्य विशुध्यति”-इति ।

प्रथमप्रवृत्ताशौचकाशापेक्षया दीर्घकालानुवर्तनेन विद्वद्वाधवा-
शौचं यदि मध्ये समुत्पद्यते, तदा पश्चिमेन सकालेनैव समापये-
दित्यर्थः । शङ्खोऽपि,—

“समानाशौचसम्प्राप्ते प्रथमेन समापयेत् ।

असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचोयथा”-इति ॥

असमानं दीर्घकालाशौचमित्यर्थः । हारीतोऽपि,—

“श्रावान्नः श्रावभाषाते पूर्वाशौचेन शुध्यति ।

गुरुणा लघु शुध्येत् लघुना नैव तद्गुरु ॥

अधामां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा” ।

गुरुलघुने तु समानजातीययोः कालापेक्षया, विजातीययोः
स्वरूपेणैव । तदुक्तं तेनैव,—

“मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयोमरणं भवेत्”-इति ।

कचित्कालापेक्षया लघ्वाशौचमथवर्णिगो गुर्वाशौचस्य पूर्वाशौच-
कालेनापमनोऽपि । तदाह देवसः,—

“परतः परतोऽशुद्धिरवच्छेदौ विधीयते ।

स्नात्तेत्यस्यतमादङ्गः पूर्वैरेवाच विध्यते”-इति ॥

वर्तमानाशौचमथवर्णिनि जननादौ यदाऽथद्विदीर्घकालमा-
शौचं, तदा परतः प्राप्तं जननादिकमारम्भाशुद्धिर्निधीयते । तद्यदि
पूर्वप्रवृत्ताशौचं पञ्चमदिनात्परतोऽप्यनुवर्तते, तदा पूर्वैरेव पूर्वत-

शौचकालेनैव दशाहाशौचस्यापि शुद्धिर्विशिष्यते विधीयते । एतदुक्तं भवति । अन्तरा पतितस्याशौचस्य दीर्घकालत्वेऽपि यदि पूर्वप्रवृत्तमाशौचमुत्तराशौचकालादूर्द्धाधिककालं स्यात्, तदा पूर्वप्रवृत्ताशौचकालेनैवोत्तरस्यापि शुद्धिर्भवति । तद्यथा । गर्भपातनिमित्तवडहाशौचमध्ये यदि दशाहाशौचमापतेत्, तदा वडहाशौचशेषेणैव दशाहाशौचस्यापि निवृत्तिरिति । एवमन्यथापि अर्द्धाधिककालाशौचशेषेणैवाधिककालाशौचस्यापि निवृत्तिरवगन्तव्या ।

अन्तरा पतितस्याशौचस्य शेषेण शुद्धिरित्यत्र विशेषो गौतमेनोक्तः । “रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः”—इति । रात्रिशब्देनाहोरात्रं लक्ष्यते । रात्रिः शेषोयस्याशौचस्य, तस्मिन्विद्यमाने यदाऽशौचात्तरमापतेत्, तदा पूर्वाशौचकालानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः । प्रभाते तस्माराचेष्टरमे यामे पुरा सूर्योदयादाशौचसन्निपाते तिसृभिरात्रिभिः शुद्धिर्न तु पूर्वाशौचकालशेषेणेति । तथा ब्रह्मसंहिताभ्यामपि । “अथ चेदन्तरा प्रमीयेत जायेत वा त्रिष्टैरेव दिवसैः शुद्धेदहःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः”—इति ।

मातातपेनापि ।

“रात्रिशेषे द्वाहाशुद्धिर्यामशेषे च द्वाशुद्धिः”—इति ।

बौधायनेनापि । “अथ यदि दशरात्रसन्निपाते यदाद्यं दशरात्रसमाशौचमागवभादिवसात्”—इति । अस्यार्थः । यावत्सप्तमदिवसपरिममाप्तिस्तावत् न पूर्वाशौचकालशेषेणोत्तराशौचस्य निवृत्तिरिति । नवमशब्देनोपास्यदिवसपलक्ष्यते । ततश्च क्षत्रियादीनामप्यन्यदिवसाशौचसन्निपाते विरात्रं प्रभाते त्रिरात्रमित्यवगन्तव्यम् ।

देवलेनापि,—

“पुनः पाते दशाहात्राक् पूर्व्वेण सह गच्छति ।

दशमेऽङ्गि पतेद्यस्य द्वाहतः स विशुध्यति ॥

प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशराचेष्टयं विधिः”—इति ।

दशाहात्रागित्यत्र दशाहशब्दोऽन्यदिवसोपलक्षकः । दशरात्रेष्टित्येतदपि द्वादशरात्राद्युपलक्षणम् । समानाशौचयोः सन्निपाते पूर्व्वशेषेण शुद्धिरित्यस्य कचिदपवादः शङ्केन दर्शितः,—

“मातर्यगे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यान् पत्निणीम्”—इति ॥

मातरि पूर्व्वं मृतायां यदि तन्निमित्ताशौचमध्ये पिता म्रियेत, तदा ॥ पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः, किं तु पित्राशौचकालेनैव शुद्धिः । तथा, पूर्व्वं पितरि मृते तन्निमित्ताशौचमध्ये मातरि प्रमीतायामपि न पित्राशौचकालशेषेण शुद्धिः, किं तु पित्राशौचं समाप्य पत्निणीं कुर्यादित्यर्थः ।

उक्तस्य दशाहाद्याशौचस्य विषयान्तरेऽप्यपवादमाह,—

ब्राह्मणार्थे विपन्नानां वन्दीगोग्रहणे तथा ॥२६॥

आहवेषु विपन्नानामेकरात्रमशौचकम् । इति ॥

ब्राह्मणप्राणरक्षणार्थं इतानां, वन्दीग्रहणे गोपदे च सति तदिमोचनार्थं इतानां, आहवेष्वाभिमुख्येन इतानां, ये सपिण्डास्तेवानेकरात्रमेवाशौचं न दशरात्रादिकमित्यर्थः । यन्तु सद्यःशौचमित्यनुवृत्तौ मनुनोक्तम्,—

“उभ्राह्वहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ।

गोब्राह्मणस्य सैवार्थं यस्य चेच्छति भूमिपः” इति ॥

तदसन्निधिविषयम् ।

रणहतसपिण्डानामेकाद्वागौचविधिषेधतया नवभिः लोकैराहवे
हतं प्रशंसति । तत्र प्रथमं परिव्राजकदृष्टान्तेनादित्यमण्डलभेदित्वं
दर्शयन्नर्थाद्ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति,—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ॥३०॥

परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखोद्धतः । इति ॥

योगाभ्यासेनेश्वरमुपासीनः परिव्राजकोऽर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं
गच्छन् मार्गमध्ये वाय्वादित्यचन्द्राणां मण्डलानि क्रमेण भित्त्वा तत्र
तेभ्य उत्तरतोत्तराधिकेभ्यः किद्रेभ्यो निर्गत्य क्रमेण विद्युदादिलोकान्
सञ्चरन् ब्रह्मलोकं प्राप्नोति । किद्रेनिर्गमणं वाजसनेयिब्राह्मणे श्रुतम् ।
“स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथवक्रस्य खं तेन
स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा उदुम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति
तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते”—
इति ।

तत्र चिरकालं महता प्रयासेन योगमभ्यस्यता परिव्राजकेन
तत्र समानगतित्वं रणहतस्यायुक्तं तस्मादल्पकालप्रयासत्वादित्याशङ्क्य,
कालान्त्यत्वेऽपि धैर्यातिशयेन प्रयाससाम्यं सूचयितुमभिमुखोद्धतः ।
तमेव सूचितमर्थं विशदीकरोति,—

यच्च यच्च हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ॥३१॥

अस्रयान् लभते लोकान् यदि क्लीबं न भाषते । इति ॥

लोके ब्रह्मधारिणमेकमपि दृष्ट्वा महती प्राणभीतिर्जायते । युद्ध-
काले तु प्रतिमैत्र्यगताः सर्वेऽपि शत्रवः ब्रह्मधारिणोमारणोद्यताएनं
परिवेष्टयन्ति । तदानीमुत्पद्यमानायाभीतेरियत्तैव नास्ति, तादृशीं
भीतिं सोढ्वा प्रतिमंटाभिमुख्यं गच्छतः शूरस्य धैर्यं योगिधैर्यादप्य-
धिकम् । नहि योगिनो यमनियमादिषु कचित्प्राणभीतिः सम्भाविता ।
ततो यथा जागरणे बह्वेषु वस्त्रेषु अनुभवनीयस्य भोगस्य मुहूर्त-
मात्रवर्त्तिनि स्वप्ने साकल्यं दृश्यते, तथा चिरकालभावियोगसाम्यं रणे
धैर्यवतः किं न स्यात् । धैर्यातिशयेन साम्यमत्र विवक्षितमिति दर्शयितुं,
यदि क्लीबं न भाषते,—इत्युक्तम् । क्लीबं नपुंसकत्वं विकलता, तत्सूचकं
भीत्याविष्कारकवाक्यं यदि न भाषेत, तदानीं योगिधाम्यादस्रयान्
ब्रह्मलोकावान्तरविशेषान् सालोकादीन् लभते ।

परिव्राजकदृष्टान्ते सूर्यमण्डलभेदित्वं सम्भावयति,

संन्यस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ॥३२॥

एष मे मण्डलं भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्यति । इति ॥

यद्यपि मण्डलस्याचेतनरश्मिमूढरूपत्वात्तद्भेदेऽपि नास्ति का-
चिदादित्यस्य वेदना, तथापि पूर्वमत्यन्तनीचपदे वर्त्तमानस्येदानी-
मुच्चपदप्राप्तिश्चित्तक्षेत्रहेतुर्भवति । अतएव, भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्य-
तीत्युक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य व्यासआह,—

“क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय, देवलोकः समावृतः ।

न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्त्तनम्”—इति ।

सुमुचुपरिब्राजकदर्शनमात्रेण* निष्पन्नस्य भास्करचलनस्योप-
न्यासाद्योगिनो यथोक्तफलं दृढीकृतं भवति ।

रणे चाभिमुखोद्भवइति दार्ष्टान्तिकेऽभिहितं, तच्च हतत्वं धैर्या-
तिशयस्योपलक्षणं, असत्यपि स्वबधे परमाणप्रवृत्तस्य धीरस्य यथोक्त-
फलसङ्गावादित्याह,—

यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवत्सु समन्ततः ॥ ३३ ॥

परिब्रातुं यदा गच्छेत् स च क्रतुफलं लभेत् । इति ॥

क्रतुरचाश्वमेधः । ब्रह्मलोकप्राप्तिफलत्वात् । अश्वमेधस्य च
तत्फलत्वं वाजसनेयिशाखायां भुज्यब्राह्मणे, “क न्वश्वमेधयाजिनो
गच्छन्ति”—इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनयोर्विस्पष्टमवगम्यते ।

यः परिब्राणायं प्रवृत्तस्तस्य प्रवृत्तिमात्रेण क्रतुफलमुक्तं, प्रवृत्तस्य
गात्रच्छेदे सति हतत्वाभावेऽपि फलातिशयोऽस्तीत्याह,—

यस्य छेदक्षतं गात्रं शरमुद्गरयष्टिभिः ॥ ३४ ॥

देवकन्यास्तु तं वीरं हरन्ति रमयन्ति च । इति ॥

गात्रं शरीरं, छेदक्षतं हस्तपादाद्यवयवच्छेदेनोपद्रुतम् ।

परिब्राणाय प्रवृत्तस्य गात्रच्छेदे यत्फलं ततोऽप्यतिशयं मरणे
दर्शयति,—

देवाङ्गनासहस्राणि श्ररमायोधने हतम् ॥ ३५ ॥

त्वरमाणाः प्रधावन्ति मम भर्ता ममेति च । इति ॥

यद्यपि यज्ञसङ्गादिकं युद्धमरणं चोभयमप्येकविधस्य फलस्य समानं

* सुमुचोः परिब्राजकदर्शनमात्रेण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

साधनं, तथापि युद्धमरणस्यात्यल्पकालसाध्यत्वेन वैकल्याणसम्भवा-
दुत्तमसाधनत्वमित्याह,

यं यज्ञसङ्घैस्तपसा च विप्राः

स्वर्गैषिणो वाऽच यथैव यान्ति ।

क्षणेन यान्त्येव हि तत्र वीराः

प्राणान् सुयुद्धेन परित्यजन्तः ॥ ३६ ॥ इति ।

विप्रशब्देन निष्कामा विवक्षिताः । तथाच स्वर्गैषिणो वेति
विकल्प उपपद्यते । अत्र पुण्यलोकेषु यं लोकविशेषं यथैव येन
प्रकारविशेषेण देवकन्यावरणादिना युक्ताः सन्तोयान्ति । तत्र तेषु
पुण्यलोकेषु तमेव लोकविशेषन्तेनैव प्रकारेण युद्धहतावीराश्च यान्ति ।
क्षणेनेत्युक्तं कालात्यल्पमेतत्स्वतिशयः ।

ननु कालसाध्यत्वेऽपि प्राणभीतेर्दुष्परिहरत्वात्पूर्वोक्तं युद्धधैर्यं
दुर्लभमित्याशङ्क्य विचारवतः पुरुषस्य तत् सुलभमित्यभिप्रेत्य तं
विचारं दर्शयति,—

जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्भूतेनापि सुराङ्गणा ।

क्षणाध्वंसिनि कायेऽस्मिन् का चिन्ता मरणेरणे ॥ ३७ ॥ इति

जितेनेति कर्त्तरि निष्ठा । ततो जयेन लक्ष्मीलाभः, मरणेन
सुराङ्गनालाभः । यदि कायजीवनलोभात्लक्ष्मीदेवांगनालाभौ
पर्यालोच्येते, तथापि लाभपरित्यागमात्रं तस्य केवलमविशिष्यते ।
कायस्तु सर्वथा न चिरं जीवति, तस्य कर्मप्रापितायुष्यवशवर्त्तित्वेन
क्षणप्रध्वंसिस्वभावत्वात् ।

अत्यन्तनिषिद्धमपि रुधिरपानं यच्च निरतिशयसुकृतत्वेन परिणमते,
तच्च पुण्यलोकप्राप्तौ कोविद्व्याख्याह,—

जलाटदेशे रुधिरं स्रवच्च

यस्याहवे तु प्रविशेच्च वक्त्रम् ।

तत् सोमपानेन किलास्य तुल्यं

संग्रामयज्ञे विधिवच्च दृष्टम् ॥ ३८ ॥ इति ।

संग्रामयज्ञप्रतिपादके नीतिशास्त्रादौ पुरोभागे प्रहारो वीर-
लक्षणत्वेनोपवर्णित इति विवक्षितत्वात् विधिवद्दृष्टमित्युक्तम् ।

तदेवं नवभिः श्लोकैराशौचविधिस्तावकत्वेन युद्धमरणस्य प्रशंसा
कृता । यस्माद्रणहतोऽत्यन्तपुण्यात्मा, तस्मात्तन्मृतौ परिव्राजकम-
रणदवाधिकाशौचाभाव उपपद्यते । अथवा । त एते नवश्लोकाः प्रकर-
णादुक्त्या राजधर्मेण स्थापनीयाः, युद्धस्य च त्रिविधधर्मत्वात् । यथा
दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयमाणो रजस्वलाग्रतकलापः प्रकरणादुक्तस्य
कत्वर्थपरिहारेण पुरुषार्थतयोपवर्णितस्तद्वत् ।

धर्मार्थमनायब्राह्मणवधनादौ प्रशंसापूर्वकं सद्यःशौचं विद-
धाति,—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे यज्ञफलमानुषवर्षास्रभन्ति ते ॥ ३९ ॥

न तेषामशुभं किञ्चित् पापं वा शुभकर्मणाम् ।

जलावगाहनात्तेषां सद्यःशौचं विधीयते ॥ ४० ॥ इति ।

अनाथं बन्धुरहितमसपिण्डं ब्राह्मणमदृष्टार्थं ये द्विजातयोवहन्ति

सृष्टुमन्ति दहन्ति च, ते पदे पदे यज्ञफलानि क्रमेण प्राप्नुवन्ति, तथा
तेषामशुभादिकमपि नास्ति, तेषां स्नानादेव सद्यः शुद्धिर्विधीयते
इत्यर्थः । तथा च बृहस्पराशरः,—

“प्रेतस्पर्शनसंस्कारे ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।

बोढा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुध्यति”—इति ॥

यत्तु हारीतेनोक्तम् । “प्रेतसृष्टोग्रामं न प्रविशेयुरानवचदर्शना-
द्रात्रौ चेदादित्यस्य”—इति । यच्च देवसेनोक्तम्,—

“अग्निं चेदह्नं कुर्यात् ऊर्द्धमस्तमथाद्रवेः ।

स्नात्वा गृहं विशेषिषो रात्रौ चेदुदयाद्रवेः”—इति ॥

तत् स्नेहादिना करणीयनिर्हरणे वेदितव्यम् ।

किं तु प्राणायामोऽपि कर्त्तव्य इत्याह,—

असगोचमबन्धुञ्च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम् ।

वहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ ४१ ॥ इति ॥

असगोचमसपिण्डमबन्धुं बन्धुरहितं प्रेतं ब्राह्मणं ये वहन्ति दहन्ति,
तेषां प्राणायामेन शुद्धिरित्यर्थः । न केवलं स्नानप्राणायामौ, अग्नि-
स्पर्शोऽपि कर्त्तव्यः । तदुक्तमग्निरसा,—

“यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतमसपिण्डं कथञ्चन ।

स्नात्वा सत्तलं सृष्ट्वाऽग्निं तस्मिन्नेवाग्निं वै शुचिः”—इति ॥

स्नेहादिना प्रेतनिर्हरणं कूर्त्तव्योऽसपिण्डस्याशौचमस्ति । तथाच
मनुः,—

“असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रोनिर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति चिरात्रेण मातुराप्ताश्च बान्धवान् ॥

यद्यन्नमन्ति तेषां यः स दशाहेन शुध्यति ।

अनदसन्नमन्त्रैव न च तस्मिन्गृहे वसेत्”—इति ॥

यस्तु प्रेतनिर्हरणं कृत्वा तद्गृहे वसति न च तदन्नमन्नाति तस्य विराजमाशौचं, यस्तु तद्गृहे वसन् तदन्नमन्नाति तस्य दशरात्रं, यः पुनः प्रेतं निर्हृत्य तद्गृहवासं तदन्नञ्च परित्यजति तस्यैकाहमित्यर्थः । एतत्सर्वविषयम् । असवर्णश्रवनिर्हारे तज्जातीयमाशौचं कार्यम् । तदाह गौतमः । “अपरस्वेदर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत्पूर्वावाऽपरं तच्छ्र-
वोक्तमाशौचं”—इति । उपस्पृशनं निर्हरणम् । ब्राह्मणस्य शूद्रश्रवनिर्हारे मासमाशौचम्, शूद्रस्य ब्राह्मणश्रवनिर्हारे दशाहमाशौचं भवतीत्यर्थः । यस्त्वर्यसोभादसवर्णश्रवनिर्हरणं करोति तस्य द्विगुणमाशौचं भवतीति । तथाच व्याघ्रः,—

“अवरस्वेद्वरं वर्णं वरोवाऽप्यवरं यदि ।

वहेच्छ्वं तदाशौचं दत्त्यर्थे द्विगुणं भवेत्”—इति ॥

असवर्णप्रेतनिर्हारे तदुक्तमाशौचं, तत्र वेतनाश्रयणे द्विगुणमाशौचं भवतीत्यर्थः । यत्तु विष्णुपुराणे,—

“योऽसवर्णं तु मूल्येन नीत्वा चैव वहेन्नरः ।

आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं सदा”—इति ॥

तदापदि द्रष्टव्यम् । अर्थसोभात्सवर्णश्रववहनादौ स्वजात्युक्तमा-
शौचं कार्यम् । तथाच कूर्मः,—

“यदि निर्हरति प्रेतं प्रसोभाक्रान्तमानसः ।

दशाहेन दिजः शुध्येद्वादशाहेन भूमिपः ॥

अर्द्धमासेन वैश्वस्तु शूद्रोमासेन शुध्यति”—इति ।

यस्तु सपिण्डएव प्रेतं निर्हरति न तस्याशौचाधिक्यं, प्रेतनिर्हर-
णस्य विहितत्वात् । तदाह देवलः,—

“विहितं तु सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

तेषां करोति यः कश्चित् तस्याधिक्यं न विद्यते”—इति ॥

आधिक्यमाशौचाधिक्यमित्यर्थः । समानोदकप्रेतनिर्हरणे दशाहम् ।

तदाह सएव,—

“यः समानोदकं प्रेतं वहेद्वाऽथ दहेत वा ।

तस्याशौचं दशाहं तु धर्मज्ञासुनयो विदुः”—इति ॥

ब्रह्मचारिणः प्रेतवहनकरणे व्रतलोपः । तदाह देवलः,—

“ब्रह्मचारी न कुर्वीत श्रवदाहादिकाः* क्रियाः ।

यदि कुर्याच्चरेत्कच्छं पुनः संस्कारमेव च”—इति ॥

पिशादिश्रववहने तु न दोषः । तथाच मनुदेवलौ,—

“आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं शुभम् ।

निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान् न व्रतेन विद्युज्यते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “ब्रह्मचारिणः श्रवकर्माणा व्रतनिवृत्तिरन्यत्र माता-

पित्रोर्गुरोर्वा”—इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आचार्यपित्रुपाध्यायं निर्हृत्याऽपि व्रती व्रती ।

स तदन्नञ्चां नाग्नीयाञ्च च तैः सह संवसेत्”—इति ॥

* प्रेतवाहादिकाः,—इति सु० ।

† शकटाम्बु,—इति सो० द्वि० ।

प्रती ब्रह्मचारी विप्रादीनां निर्हरणादिकं कृत्वा यद्याशौचिभिः
सह वामं तदक्षं परित्यजति, तदा प्रती प्रतर्पणं विधुष्यते
इत्यर्थः । ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“आचार्यं वाऽप्युपाचार्यं गुरुं वा पितरं तथा ।

मातरं वा स्वयं दग्ध्वा प्रतस्वस्त्रं भोजनम् ॥

कृत्वा पतति वै तस्मात् प्रेतान्नं न तु भक्षयेत् ।

अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत् ॥

एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुध्यति”—इति ।

ब्राह्मणशववहनादौ शूद्रं न नियोजयेत् । तदाह मनुः,—

“न विप्रं खेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् ।

अस्वर्ग्यं ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता”—इति ॥

अत्र खेषु तिष्ठत्स्वित्यविवक्षितं, अस्वर्ग्यत्वदोषश्रवणात् । विष्णु-
रपि । “मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेन्न शूद्रं द्विजेन”—इति ।

यमोऽपि,—

“न शूद्रो यजमानं वै प्रेतीभूतं समुदहेत् ।

यस्यानयति शूद्रोऽग्निं दणं काष्ठं हवींषि च ॥

प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते”—इति ।

ब्राह्मणादिशवनिर्हारे दिङ्निधिमोदग्नितोमनुना,—

“दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वेऽसु यथायोगं द्विजन्मः”—इति ॥

हारीतोऽपि । “न यामाभिमुखं प्रेतं हरेयुः”—इति ।

अनुगमनाशौचमाह,—

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

ज्ञात्वा सचेत्तं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति । इति ॥

ज्ञातिं सपिण्डव्यतिरिक्तं बन्धुं, सपिण्डानुगमनस्य विहितत्वात् ।
अज्ञातिमबन्धुं वा समानोक्तवृत्तजातिप्रेतं कामनयाऽनुगम्य सचेत्तं
ज्ञात्वाऽग्निं स्पृष्ट्वा घृतभुक् शुध्यति इत्यर्थः । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अनुगम्यान्मसि ज्ञात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतभुक् शुचिः”—इति ॥

कूर्मोऽपि,—

“प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छेत कामतः ।

ज्ञात्वा सचेत्तं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति”—इति ॥

अत्र च विशेषः कश्यपेनोक्तः,—

“अनुगम्य शवं बुध्या ज्ञात्वा स्पृष्ट्वा ऊताशनम् ।

सर्पिः प्राश्य पुनः ज्ञात्वा प्राणायामैर्विशुध्यति”—इति ॥

न च घृतप्राशनस्य भोजनकार्ये विधानाद्भोजननिवृत्तिरिति
वाच्यम् । तस्य प्रायश्चित्तत्वेन विधानात् । प्राणायामैरिति बहुवचनस्य
कपिञ्जलन्यायेन त्रिवे पर्यवसानात्, त्रिभिः प्राणायामैः शुध्यति,—
इत्यर्थः ।

निरुद्धजात्यनुगमनाशौचमाह,—

क्षत्रियं मृतमज्ञानाद् ब्राह्मणोऽनुगच्छति ।

एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

शवश्च वैश्यमज्ञानाद्ब्राह्मणोऽनुगच्छति ।

कृत्वाऽऽशौचं द्विराचम्य प्राणायामान् षडाचरेत् ॥

प्रेतीभूतन्तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्व्वलः ।
अनुगच्छेन्नीयमानं चिराचमशुचिर्भवेत् ॥
चिराचे तु ततः पूर्णं नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति । इति ॥

यो ब्राह्मणः अज्ञानाकौर्ख्यात् क्षत्रियं प्रेतमनुगच्छति, स एकाह-
माशौचं कृत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति । ब्राह्मणो वैश्यश्चानुगमनं कृत्वा
चिराचाशौचानन्तरं षड्भिः प्राणायामैः शुध्यति । शूद्रश्चानुगमनं
कृत्वा चिराचमाशौचं समाप्य महानद्यां स्नात्वा शतं प्राणायामान् कृत्वा
घृतप्राशनेन शुध्यति । उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया क्षत्रियादिश्वानु-
गमनेऽपि सचेतस्नानाग्निसंघृतप्राशनान्यनुसन्धेयानि । एवञ्च सति
क्षत्रियस्य वैश्यश्चानुगमने एकाहं शूद्रश्चानुगमने द्वाहं, वैश्यस्य
शूद्रश्चानुगमने एकाहमाशौचमित्यूहनीयम् । तथाच कूर्मः—

“एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये स्नात्वा द्वाहेन तु ।

शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः”—इति ॥

दिजानां शूद्रश्चानुगमननिषेधे कदा तैः शूद्रा अनुसर्त्तव्या-
इत्यत आह,—

विनिर्वर्त्य यदा शूद्रा उदकान्तमुपस्थिताः ।

दिजैस्तदाऽनुगन्तव्या एष धर्मः समातनः । इति ॥

उदकशब्देनोदकक्रियोच्यते । तस्या अन्तः समाप्तिः । तां निर्वर्त्य
आशौचं परिसमाप्य यदा स्थिताः, तदा दिजैरनुगन्तव्याः अनु-
सर्त्तव्याः,—इति ।

एवं, ब्राह्मणस्यातुरक्षत्रियवैश्यानुसरणं क्षत्रियस्याप्यातुरवैश्यानु-
सरणमाशौचानन्तरमेवेत्यूहनीयम् । आशौचमध्ये आतुरव्यञ्जने त्वाशौच-
मस्ति । तच्च ब्राह्मणमरणविषयातुरव्यञ्जने पारस्करः,—

“अस्त्रिसञ्चयनादर्वागृह्णित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दृष्टाद्दे विप्रस्य ऊर्द्धमाचमनं सृतम्—इति ॥

विप्रस्य मृतस्य दशाहाभ्यन्तरेऽस्त्रिसञ्चयनादर्वागब्राह्मणः क्षत्रि-
यादिर्वाऽऽतुरव्यञ्जनं कृत्वा स्नानमाचरेत् । तत ऊर्द्धमाचमनमाचरे-
दिति । क्षत्रियमरणविषयातुरव्यञ्जने क्षत्रियादीनां, वैश्यमरणवि-
षयातुरव्यञ्जने वैश्यशूद्रयोश्च प्रागस्त्रिसञ्चयनात् सचेतं स्नानं, तत ऊर्द्धं
स्नानमाचमेव । तत्सर्वं ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्,—

“मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहतानि तु ।

तावद्योऽवान्धवस्तत्र रौति तद्धान्ववैः सह ॥

तस्य स्नानाद्भवेच्छुद्धिस्तत्स्नाचमनं सृतम् ।

सचेतं स्नानमन्येषां अकृते त्वस्त्रिसञ्चये ॥

कृते तु केवलं स्नानं क्षत्रविट्शूद्रजन्मनाम्”—इति ।

ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने अस्त्रिसञ्चयनादर्वागे-
काहमाशौचं सचेतं स्नानञ्च, तत ऊर्द्धं सचेतं स्नानमाचमम् । तथाच
ब्रह्मपुराणम्,—

“अस्त्रिसञ्चयने विप्रो रौति चेत् क्षत्रवैश्ययोः ।

तदा स्नातः सचेतस्तु द्वितीयेऽहनि शुध्यति ॥

कृते तु सञ्चये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत्”—इति ।

क्षत्रियस्य वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने विशेषाश्रयणेऽपि ब्राह्मणस्य

समनन्तरचचियमरणविषयातुरव्यञ्जने यदाशौचं विवक्षितं तदेवाचेति
न्यायतोऽप्यवगम्यते । शूद्रमरणविषयातुरव्यञ्जनेऽस्त्रिसञ्चयनात् प्राक्
ब्राह्मणस्य चिराचमाशौचं, चचियवैश्वयोर्द्विराचं, ततज्जङ्घं द्विजाती-
नामेकराचमेव । शूद्रस्यैवं विनाऽऽतुरव्यञ्जनेऽस्त्रिसञ्चयनादर्वागेकराच-
माशौचं, ततज्जङ्घं सञ्च्योतिराशौचमिति । तथाच पारस्करः,—

“अस्त्रिसञ्चयनादर्वाग्यदि विप्रोऽशु पातयेत् ।

मृते शूद्रे मृहं गत्वा चिराचेण विशुध्यति ॥

अस्त्रिसञ्चयनादूर्ध्वं मासं यावद्विजातयः ।

अहोराचेण शुध्यन्ति वाससः क्षालनेन च ॥

सजातेर्दिवसेनैव द्वाहात् चचियवैश्वयोः ।

स्यैवं विनाऽनुगमने शूद्रो न क्तेन शुध्यति”—इति ॥

अत्राश्रुपात आतुरव्यञ्जनमाचोपलक्षणार्थः । सजातेः शूद्रस्यास्त्रि-
सञ्चयनादर्वाक् स्यैवं विनाऽनुगमने आतुरव्यञ्जने दिवसेनाहोराचेण
शुद्धिः, ततज्जङ्घं नक्तेन रात्रौ चेद्रात्र्याऽहनि चेदङ्गा शुद्धिरिति ।
एवञ्च भवनिर्हरणानुगमनसहातुरव्यञ्जनादिनिमित्तमाशौचमपिण्डा-
नां, सपिण्डानाम् विहितत्वात् नास्ति । तथाच हारीतः,—

“विहितं हि सपिण्डस्य प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

दोषः स्यात्सपिण्डस्य तच्चानाथक्रियां विना”—इति ॥

प्रेतनिर्हरणादिकमित्यत्रादिशब्देन दाहोदकदानादिकमुच्यते ।
अनुगमादिविधिर्याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“आ अश्वानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ।

यमसूक्तं तथा गार्था जपद्भिलौकिकाग्निना ॥

सद्यःशौचाउपेतसेदाहिताग्निर्यथार्थवत्”—इति ।

ऊनद्विवर्षादितरः सम्पूर्णद्विवर्षोऽमृतो ज्ञातिभिः सपिण्डैः अश्वान-
भूमिं यावदनुगन्तव्यः । तथा, यमसूक्तं परेयुवांसमिति षोडशं
तथा यमदैवत्यां गाथाञ्च जपद्भिलौकिकाग्निना स दग्धव्यः । उपेत-
उपनीतश्चेन्नृतः, तदा आहिताग्निसंस्कारप्रकारेणार्थवत् प्रयोजनवद्यथा
भवति तथा दग्धव्यः । अयमभिप्रायः । येषां भृशोधनप्रोक्षणादी-
नामाहिताग्निविहितसंस्काराणां करणमर्थवत्, द्वारकार्यरूपं प्रयोजन-
मस्ति, तान्यनुष्ठेयानि । यानि तु क्षुप्तार्थानि पात्रप्रयोजनादीनि
तान्यननुष्ठेयानि । यथा कृष्णलेखतिदेशप्राप्तेष्ववधानप्रोक्षणादिषु द्वार-
लोपादवघातादीनामनुष्ठानं प्रोक्षणादीनान्वनुष्ठानमिति । अत्र
लौकिकाग्नियज्ञं जानारणेभवे, तत्सद्भावे तु तस्मिन्मयितोऽग्नि-
र्गोष्ठः न तु लौकिकाग्निः तस्याग्निसम्पाद्यकार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तेः ।
लौकिकाग्निस्रष्टालाम्यादिव्यतिरिक्तो गोष्ठः, तेषां निषिद्धत्वात् ।
तथाच देवसः,—

“स्रष्टालाग्निरमेध्याग्निः सूतकाग्निसु कर्हिचित् ।

पतिताग्निस्रिताग्निसु न श्रिष्टगृहणोचिताः”—इति ॥

आहिताग्निसु औताग्निना दग्धव्यः, अनाहिताग्निर्यथाग्निना,
इतरो लौकिकेन । तदाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः,—

“आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनेतरो जनः”—इति ॥

एकेन मृद्धाग्निना दाहश्च क्षपणाद्यनन्तरं कर्तव्यः । तथाच
कात्यायनः,—

“दुर्वलं स्नापयित्वा च शुद्धसेलाभिसंयुतम् ।
दक्षिणाभिरसम्भूमौ वर्द्धिमायां निवेशयेत् ॥
हतेनाभ्यक्तमास्तुत्य सवस्त्रञ्चोपवीतिनम् ।
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥
हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा क्षिद्रेषु सप्तसु ।
मुखे वस्त्रं निधायैवं निर्हरेद्युः सुतादयः ॥
आमपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् ।
एकोऽनुगच्छन् तस्यार्द्धमर्द्धपथ्यत्सृजेद्भुवि ॥
अर्द्धमादहनं प्राप्तमासीनोदक्षिणामुखः ।
सव्यञ्चान्वाच्य शनकैः सतिलं पिण्डदानवत्”—इति ॥

पिण्डदानविधिना आदहनं आशानपर्यन्तमागीतमद्यं प्रक्षिपेदित्यर्थः । दाहानन्तरं चितिमनवेष्टमाणाज्ञातयो जलसमीपं गत्वा स्नातोदकं सज्जत् चित्वा दद्युः । तथाच कात्यायनः,—

“अथानवेष्टमेत्यापः सर्व्वएव शवस्तृणः ।
ज्वाला सचेलमाचम्य दधुरस्योदकं स्रले ॥
गोचनामपदान्ते च तर्पयामीत्यनन्तरम् ।

दक्षिणायाम् कुशान् कृत्वा सतिलान्तु पृथक् सज्जत्”—इति ॥

पैठीनस्मिन्पि । “प्रेतं मनसा ध्यायन् दक्षिणाभिमुखस्त्रीरुदका-
क्षीयति”—इति । एतच्चायुष्मत्तिथिषु कार्यं, “प्रथमतोऽथ-
पञ्चमसप्तमनवमेषूदकक्रिया”—इति गौतमस्मरणात् । प्रेतोपकार-
विशेषापेक्षया तु यावन्त्याग्नौचिदानि तावदुदकदानावन्तिः कार्यं ।
तथाच प्रचेताः,—

“दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् प्रेतकारणात् ।

तावद्वृद्धिश्च कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते”—इति ।

यावद्दशमः पिण्डः समाप्यते, तावदञ्जलिवृद्धिः कार्येत्यर्थः ।

अत्रापरोविशेषस्तोनैवोक्तः,—

“नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।

वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥

सचेलसु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्यात् दशाञ्जलीन् ॥

द्वादश क्षत्रिये दद्यादैश्वरे पञ्चदश सूताः ।

त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः सम्प्रविशेद्बृहम् ॥

ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचञ्च कारयेत्”—इति ॥

आज्ञातिभिरपि क्वचित् उदकदानं कर्त्तव्यम् । तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।

कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्चशूरत्विजाम्”—इति ॥

प्रत्ता परिणीता दुहितृभगिन्यादिः । स्वस्त्रीयोभागिनेयः । अत्र
प्रेतानां मातामहादीनां सपिण्डवदुदकदानं नित्यं कार्यं, सख्यादीनां
तु कामतः न नित्यतया, अकरणे प्रत्यवायाभावादिति ।

उदकदानानन्तरं पिण्डदानमपि कर्त्तव्यम् । तथाच विष्णुः । “प्रेतस्यो-
दकनिर्वपणं कृत्वा एकञ्च पिण्डं कुशेषु दद्युः”—इति । पिण्डोदकदानञ्च
यावदाग्नौचं कार्यम् । तदाह सएव । “यावदाग्नौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डञ्च
दद्युः”—इति । वर्णानुक्रमेण पिण्डसंज्ञानियमः पारस्करेणोक्तः,—

“ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः क्षत्रिये द्वादश स्युः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्तिताः”—इति ॥

अग्नौ च द्वासे यावदाग्नौ चमिति विष्णुवचनात् पिण्डसङ्कोचप्राप्तौ
ज्ञातातपः,—

“आग्नौ च स द्वासेऽपि पिण्डान् दद्यात् दशैव तु”—इति ।

चिराचाग्नौ चपत्ते दशपिण्डदानप्रकारः पारस्करेण दर्शितः,—

“प्रथमे दिवसे देयास्तथः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ॥

तृतीये दद्यात् तृतीयेऽङ्गि वस्त्रादीन् चालयेत् तथा”—इति ॥

उदकदानवत्पिण्डदानं न सर्वैः कर्तव्यमपि तु पुत्रेणैव, तदभावे
सन्निहितेन सपिण्डेन, तदभावे मातृसपिण्डादिना । तदाह गौतमः ।

“पुत्राभावे सपिण्डाः मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्यात् तदभावे स्त्रिया-
चार्यौ”—इति । पुत्रेऽपि ज्येष्ठेऽपि पिण्डं दद्यात् । तथा च मरीचिः,—

“सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।

द्रव्येण वाऽविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्”—इति ॥

यदा पुत्रासन्निधानादिनाऽन्यः पिण्डदानं करोति, तदा दशाह-
मध्ये पुत्रसन्निधौऽपि स एव दशाहं पिण्डं दद्यात् । तदुक्तं मृग-
परिशिष्टे,—

“असगोचः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यः कुर्यात् स दशाहं समापयेत्”—इति ॥

यथा दशाहं पिण्डदाने कर्तव्यमिति, तथा द्रव्यनियमोऽपि ।

तदाह शूणःपुच्छः,—

“शालिना शक्रुभिर्वाऽपि शार्कैर्वाऽप्यथ निर्व्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम्”—इति ॥

यदा तु दशाहमध्ये दर्शपातस्तदा दर्शएवोत्तरं तन्त्रं पिण्डोदक-
दानरूपं समापयेत् । तदाह ऋष्यशृङ्गः,—

“आग्नौ चमन्तरा दर्शो यदि स्यात्सर्ववर्णिनः ।

समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्युरित्याह गौतमः”—इति ॥

भविष्यपुराणेऽपि,—

“प्रवृत्ताग्नौ चतन्त्रस्तु यदि दर्शं प्रपद्यते ।

समाप्य चोदकं पिण्डं स्नानमात्रं समाचरेत्”—इति ॥

पैठीनशिरपि,—

“आद्येन्द्रावेव कर्त्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।

द्विरैन्दवे तु कुर्याणो पुनः श्रावं समश्रुते”—इति ॥

मातापितृविषये तु विशेषो गालवेनोक्तः,—

“पितृराग्नौ चमध्ये तु यदि दर्शः समापयेत् ।

तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत् अथात् परम्”—इति ॥

पितृराग्नौ चमध्ये तु चिराचात्परं यदि दर्शः समापयेत्, तदै-
वोत्तरं तन्त्रं दर्शं समापयेत्, नार्वाग्दर्शपाते । यन्म श्लोकगौत-
मेनोक्तम्,—

“अन्तर्दशाहे दर्शे ॥ तत्र सर्वं समापयेत् ।

पितृस्तु यावदाग्नौ च दद्यात् पिण्डान् जलाञ्जलीन्”—इति ॥

तत् चिराचादर्वाग्दर्शपाते वेदितव्यं, अथात्परमिति गालवेन
विशेषितत्वात् । पिण्डोदकदानानन्तरं वात्सवैरातुराश्रासनं कार्यम् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“कृतोदकान् समुत्तीर्णात्पुद्गलसंस्थितान् ।

स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः”—इति ।

इतिहासस्तु तेनैव दर्शितः,—

“मानुष्ये कदलीसल्लो निःसारे सारमार्गणम् ।

करोति यः स समूहो जलबुद्बुदसन्निभे ।

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ॥

कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवता ।

गन्धी वसुमती नात्रमुदधिर्देवतानि च ॥

फेनप्रस्थः कथं नाम मर्त्यलोको न यास्यति”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“एवं कृतोदकान् सम्यक् सर्वान् पुद्गलसंस्थितान् ।

आभुतान् पुनराचान्त्वान्पवदेयुस्तुयाचिनः ।

मा श्लोकं कुरुतानित्ये सर्वस्मिन् प्राणधर्मिणि ॥

धर्मं कुरुत यत्नेन यो वः सह करिष्यति”—इति ।

श्लोके दोषोऽपि याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“श्लेष्माशु वात्सवैर्मुक्तं प्रेतोभुङ्क्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः”—इति ॥

आतुराश्चासमानमरहृत्य याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“इति सखिन्व गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदध्व निम्बपत्राणि नियताहारवेस्मनः ॥

आचम्यान्वादि सलिलं गोमयं गौरसर्वपाम् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाऽग्निं पदं व्रजे”—इति ॥

अत्रापरोविशेयः शस्त्रेण दर्शितः । “दूर्वाप्रवालमग्निं वषभं
चास्रभ्य गृहद्वारे प्रेताय पिण्डं दत्त्वा पश्चात् प्रविशेयुः”—इति ।

आशौचिनियमा मनुना दर्शिताः,—

“अचारखवणाद्याः शुद्धिमज्जेयुस्तु तेऽन्वहम् ।

मांसाशनं च नाश्रीयुः शरीरं च पृथक् क्षितौ”—इति ॥

मार्कण्डेयेनापि,—

“क्रीतलम्बाश्रनाश्चैव भवेयुः सुसमाहिताः ।

न चैव मांसमश्रीयुर्नजेयुर्न च योषितम्”—इति ॥

गौतमेनापि । “अधःप्रव्यासना ब्रह्मचारिणः सर्वे समासीरन्मांसं
न भक्षयेयुराप्रदानात् प्रथमतः तीयसप्तमनवमेषूदककर्म नवमे वाससां
त्यागः अन्ये तन्वयानाम्”—इति । प्रदानं प्रेतैकोद्दिष्टाहुं, वाससां
त्यागस्तु प्रक्षालनार्थं रजकार्पणं, अन्यं दशममहः, तत्रान्वयानामत्य-
न्तपरित्याज्यानां वाससां त्याग इत्यर्थः । प्रथमेऽहनि प्रेतमुद्दिश्य जलं
शरीरं चाकाशे शिखादौ पात्रद्वये स्थापनीयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं शरीरं च क्षणाय”—इति ।

प्रथमतः तीयसप्तमनवमदिवसानामन्यतमस्मिन्नस्त्रिषष्टयनं कार्यम् ।
तदाह सम्पर्कः,—

“प्रथमेऽहनि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा* ।

अस्त्रिषष्टयनं कार्यं दिने तद्गोचरैः सह”—इति ॥

चतुर्थे दिवसेऽस्त्रिसप्तयनमाह विष्णुः । “चतुर्थे दिवसेऽस्त्रि-
सप्तयनं कुर्युः तेषां गङ्गास्त्रिंशे प्रक्षेपः”—इति । अस्त्रिसप्तयने
तिथिवारनक्षत्रनिषेधोयमेवोक्तः,—

“भौमार्कमन्दवारेषु तिथियुग्मेषु वर्जयेत् ।
वर्जयेदेकपादृचे द्विपादृचेऽस्त्रिसप्तयनम् ॥
प्रदातजन्मनक्षत्रे चिपादृचे विशेषतः”—इति ।

वृद्धमनुः,—

“वस्त्रकार्द्धादितः पञ्चमक्षत्रेषु पिजन्मसु ।
द्विचिपादृक्षयोश्चैव मन्दायां च विशेषतः ॥
अजचरणादिद्वितीये स्थाषाढादयमेव च ।
पुष्ये च हस्तमक्षत्रे फल्गुनीदयमेव च ॥
भातुभौमार्कभृगुषु अयुग्मतिथिसन्ध्ययोः ।
चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां नैधने च विवर्जयेत् ॥
अस्त्रिसप्तयनं कार्यं कुलक्षयकरं भवेत्”—इति* ।

वापनीं दशमेऽहनि कार्यम् । तदाह देवलः,—

“दशमेऽहनि सम्प्राप्ते स्नानं यामाददिर्भवेत् ।

तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च”—इति ॥

स्तन्यनारे तु एकादशाहार्द्धाग्नियमेन वापनं कार्यमित्युक्तम्,—

“द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः ।

* वृद्धमनुः,—इत्यारभ्य एतदन्तोयश्रौतानि सुप्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† वपनं,—इति मु० । एवं परम् ।

तृतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वाऽऽप्रदानतः”—इति ॥

प्रदानमेकादशादिकं आह्वम् । अत्राप्रदानतः इति वचनात् अनि-
यमोऽवगम्यते । बौधायनेनापि,—

“अनुक्तकेशोयः पूर्वं सोऽत्र केशान् प्रवापयेत् ।

द्वितीयेऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ॥

यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत तावदित्यपरं मतम्”—इति ।

वापनञ्च पुत्राणां कनिष्ठभ्रातृणाञ्च । तथा वापस्तम्भः । “अनुभा-
विनाञ्च परिवापनम्”—इति । अनुपश्याद्भवन्ति जायन्ते इति पुत्राः
कनिष्ठभ्रातरश्च । अथवा । अनुभाविन इति पुत्रा एव निर्दिश्यन्ते,—

“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरुर्मृतौ ।

आधानकाले सोमे च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥”

इत्यत्र मातापित्रोर्मृतौ इति विशेषेणोपादानात् । एवं नियतः
सन् सर्वोऽपि स्नाशौचान्ते पिण्डोदकदानं समापयेत् । तदेकोद्दिष्टम्
आह्वमेकादशेऽङ्गि कुर्यात् । तथाच मरीचिः,—

“आशौचान्ते ततः सम्यक् पिण्डदानं समाप्यते ।

ततः आह्वं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिः”—इति ॥

तत आशौचानन्तरमेकादशेऽङ्गि आह्वण एकोद्दिष्टआह्वं कुर्यात् ।
एकोद्दिष्टमेकादशेऽहनि कुर्यादित्ययं विधिः सर्ववर्णेषु चर्चियादिषु
समानइत्यर्थः ।

मन्वाशौचसमाप्यनन्तरमेवैकोद्दिष्टविधिः सर्वेष्वपि वर्णेषु किं
न स्यात् । एकादशेऽङ्गि अधिककालाशौचिनां चर्चियादीनां श्रद्धा-
भावात् । “शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्”—इति श्रद्धेः कर्माङ्गत्वेन

विधानात् । “अथाशौचापगमे”—इति साधारण्येनोपक्रम्यैकोद्दिष्टस्य विष्णुना विहितत्वाच्च ।

“अथश्राद्धमश्राद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्तुंस्नात्कालिकी श्राद्धिरश्राद्धः पुनरेव सः”—इति

शङ्खवचनेनाशौचमध्ये एकादशेऽह्नि एकोद्दिष्टविधानासौवमिति चेत् । न । मातर्यये प्रमीतायां तदाशौचमध्ये यदि पिता म्रियेत, ततो मातुरेकोद्दिष्टश्राद्धमेकादशेऽह्नि अश्राद्धोऽपि कुर्यादिति विषयान्तरसम्भवात् । यत्तु,—

“एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तस्मान्मास्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां सूतकन्तु पृथक् पृथक्”—इति

पैठीनसिवचनं, तस्यायमर्थः । आशौचान्तरदिने यच्छ्राद्धं विहितं, तच्चतुर्णामपि वर्णानां साधारणं न ब्राह्मणस्यैवेति । कथं तर्ह्येकादशाहशब्दस्योपपत्तिरिति चेत् । न । सत्तया तस्याशौचान्तरदिनपरत्वेनोपपत्तेः ।

अचोच्यते । एकादशाहकालविशिष्टमेकोद्दिष्टश्राद्धं चतुर्णामपि वर्णानां विधीयते । “न विधौ परः शब्दार्थः”—इति न्यायेनैकादशाहशब्दस्य सत्तयाऽऽशौचान्तरदिनपरत्वानुपपत्तेः । सति मुख्ये वृत्त्यन्तरकल्पनाया अन्यायत्वाच्च, एकादशाहएव चचियादिभिरप्येकोद्दिष्टश्राद्धं कर्तव्यम् । नन्वेकादशेऽह्नि चचियादीनां शुद्धभावाच्छ्राद्धेऽधिकारो नास्ति इत्युक्तमिति चेत् । न । कर्तुंस्नात्कालिकी श्राद्धिरिति वचनान्तात्कालिक्याः श्राद्धेः सत्त्वात् । यत्तु शङ्खवचनस्याशौचमध्ये आशौचान्तरप्राप्तावेकोद्दिष्टमेकादशेऽह्नि अश्राद्धोऽपि कुर्यादिति विषय-

विशेषे तात्पर्यमुक्तम् । तच्च । तत्रापि शुद्धभावादित्यस्य शौचस्य समाव-
त्तात् । सामान्येन प्रवृत्तस्य शङ्खवचनस्य विना कारणं विशेषपरत्वेन
शङ्कोचायोगाच्च । यत्तूक्तं, अथाशौचापगमइति सामान्येनोपक्रम्य
विष्णुनैकोद्दिष्टविधानादाशौचान्तरमेव सर्वैरेकोद्दिष्टं कर्तव्यमिति ।
तच्च । विष्णुवचनस्य दशाशौचविनाश्विषयत्वेनोपपत्तेः । तस्मा-
देकादशाहएव चचियादिभिरप्येकोद्दिष्टं कर्तव्यमिति सुष्ठुक्तम् ।

अथ संयुहीतश्राद्धनिर्णयः प्रपञ्चयते ।

प्रेतोद्देशेन श्राद्धया द्रव्यत्यागः श्राद्धम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

“देशे काले च पात्रे च श्राद्धया विधिना च यत् ।

पितृनुद्दिश्य विप्रेशो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम्”—इति ॥

तच्च पार्वण्यैकोद्दिष्टभेदेन द्विविधम् । पुरुषययमुद्दिश्य यत्
क्रियते, तत् पार्वण्यम् । एकपुरुषोद्देशेन यत् क्रियते, तदेकोद्दिष्टम् ।
एवं द्विविधमपि श्राद्धं नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिधा भिद्यते ।
तत्र जीवमोपाधौ चेदितं नित्यम् । यथा अभावस्यादौ चोदितं
श्राद्धम् । अनियतनिमित्तकं नैमित्तिकम् । यथोपरागादौ । काममो-
पाधिकं काम्यम् । यथा तिथिनक्षत्रादिषु । यत्तु विश्वामित्रेण
द्वादशविधत्वमुक्तम्,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं दृष्टिश्राद्धं सपिण्डनम् ।

पार्वण्यं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धार्थमष्टमम् ॥

कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।

यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुण्यं द्वादशं मतम्”—इति ॥

तन्नित्यनैमित्तिककाम्यावान्तरभेदविवक्षयैव, न तु ततः पार्यग-

विवक्षया । तथाहि । तत्र नित्यमित्यहरहः आहुमुच्यते । नैमित्तिकमित्येकोहिष्ठम् । तदाह पारस्करः,—

“अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् ।

वैश्वदेवंविहीनन्तु अशक्तावुदकेन तु ॥

एकोहिष्ठन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद् द्विजान्”—इति ॥

काम्यमित्यभिमतार्थसिद्ध्यर्थम् । दृष्टिआहुमिति पुत्रजन्मविवाहादौ क्रियमाणम् । सपिण्डनं सपिण्डीकरणम् । पार्वणमिति प्रति पर्व क्रियमाणम् । गोष्ठ्यामिति गोष्ठ्यां क्रियमाणं आहुम् । तदाह दृष्टवशिष्टः,—

“अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं काम्यं पार्वणवत् सतम् ।

पुत्रजन्मविवाहादौ दृष्टिआहुमुदाहृतम् ।

नवा*नीतार्घपात्रेषु पिण्डेषु परिकीर्यते ॥

पितृपात्रेषु पिण्डेषु सपिण्डीकरणन्तु तत् ।

प्रति पर्व भवेद्यस्मात् प्रोच्यते पार्वणन्तु तत् ॥

गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते ।

वह्मणां विदुषां प्राप्तौ सुखार्थं पितृहृत्प्रथे”—इति ॥

शुद्धार्थमिति शुद्धये क्रियमाणम् । तदाह प्रचेताः,—

“क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणान्तु भोजनम् ।

शुद्धार्थमिति तत् प्रोक्तं श्राद्धं पार्वणवत् सतम्” ॥

* सदा,—इति सु० ।

कर्माहुमिति यागादौ क्रियमाणम् । दैविकमिति देवानुद्दिश्य क्रियमाणम् । याचाश्राद्धमिति प्रवेशनिर्गमयोः क्रियमाणम् ।

तदाह पारस्करः,—

“निषेककाले सोमे च सोमन्तोऽवयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माहुं दृष्टिवत्कृतम् ॥

देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तदैविकमुच्यते ।

तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्यात् दादृष्ट्यादिषु यत्नतः ॥

गच्छन् देशान्तरं यद्धि श्राद्धं कुर्यान्तु सर्पिषा ।

तथाचार्यमिति प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः”—इति ॥

अथ कर्माहुमिति वचनमकरणे कर्मावैगुण्यज्ञापनार्थम् । सर्पिषा सर्पिःप्रधानकेनेत्यर्थः । अन्यर्थे केवलेन हस्तेरसम्भवात्* ।

अथ देशकथनम् ।

श्राद्धेषु दक्षिणाप्रवणे गोमयाद्युपलिप्ते देशे कार्यम् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरे,—

“दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादौ वा गृहेऽपि वा ।

भृशंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः”—इति ॥

तीर्थं देवर्षिसेवितं कुलम् । आदिशब्देन पुण्याश्रमादि गृहानि ।

भृशंस्कारो गोमयादिनोपलेपः । आदिशब्देनाशुद्धिद्रव्यापसारणम् ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

* अथ,—इत्यारभ्य एतदन्तोऽयम्योनास्ति सो० ना० पु० ।

† जलम्,—इति सु० ।

“परिश्रिते* शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा”—इति ।

परिश्रिते परितः प्रवृत्तादिते, शुचौ गोमयादिनोपलिप्ते दक्षिणा-
प्रवणे दक्षिणोपगते देशे, आहुं कुर्यादित्यर्थः । स्वतोदक्षिणाप्रवणत्वा-
सम्भवे देशस्य यत्नतोदक्षिणाप्रवणत्वं कार्यम् । तथाच मनुः,—

“शुचिं देशं विविक्तानु गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणश्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्”—इति ॥

क्षिमिकीटाद्युपहतं देशं आहुं विवर्जयेत् । तदाह यमः,—

“रूपं क्षिमिहृतं क्षिप्तं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम् ।

देशमन्यनिष्टगन्धश्च वर्जयेच्छ्राद्धकर्षणि”—इति ॥

क्षिप्तं सपक्वम् । सङ्कीर्णमन्यैः सङ्कीर्णम् । मार्कण्डेयोऽपि,—

“वर्णा वन्यमयी रुचा चितिः सुष्टु तथाऽग्निना ।

अनिष्टदुष्टगन्धोऽपि दुर्गन्धिः आहुकर्मणि”—इति ॥

क्षिमिमादिदेशेष्वपि आहुं न कार्यम् । तदाह ब्रह्मः,—

“गोकान्ताजगृहेषु क्षिमिमायां तथा भुवि ।

न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु पारक्षाशुचिभूमिषु”—इति ॥

क्षिमिमायां वेदिकादौ । पारक्षासु परपरिगृहीतासु । तासु गृह-
गोष्ठारात्मादयः । न पुनस्त्रीर्थादिस्नानानि । तथाचादिपुराणम्,—

“अटवी पर्वताः युष्मा नदीतीराणि यानि च ।

सर्वाण्यस्त्रामिकान्याहुर्न हि तेषु परियहः ॥

वनानि गिरयो नद्यस्त्रीर्थान्यायतनानि च ।

देवस्यातस्य गर्भाश्च न स्नामी तेषु विद्यते”—इति ॥

* परिश्रिते,—इति सो० ना० । एवं परम् ।

तीर्थक्षेत्रविशेषेषु कृतं आहुमतिशयफलप्रदं भवति । तदाह
देवसः,—

“आहुस्य पूजितो देशो गथा गङ्गा सरस्वती ।

कुरुक्षेत्रं प्रयागस्य नैमिषं पुष्कराणि च ॥

नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुष्तिनेषु च ।

विविक्तेष्वेव तुर्थास्तु दत्तेनेह पितामहाः”—इति ॥

व्यासेऽपि,—

“पुष्करेण्यक्षयं आहुं जपहोमतपांसि च ।

महोदधौ प्रयागे च काश्यासु कुरुजाङ्गले”—इति ॥

ब्रह्मोऽपि,—

“गङ्गायमुनयोत्तरीरे पयोधमरकटके* ।

नर्मदावाज्जदातीरे भृगुतुङ्गहिमालये ॥

गङ्गादारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ।

नक्षिहत्यां गथायासु दत्तमक्षयतां व्रजेत्”—इति ॥

ब्रह्माण्डपुराणोऽपि,—

“नदीसमुद्रतीरे वा ह्रदे गोष्ठेऽथ पर्वते ।

समुद्रगानदीतीरे सिन्धुसागरसङ्गमे ॥

नद्योर्वा सङ्गमे व्रत्तं शालग्रामशिलाभिके ।

पुष्करे वा कुरुक्षेत्रे प्रयागे नैमिषेऽपि वा ॥

शालग्रामे च गोकर्षे गथायासु विशेषतः ।

क्षेत्रेण्येतेषु यः आहुं पितृभक्तिसमन्वितः ॥

* पयोधमरकटके,—इति सु० ।

करोति विधिना मर्त्यः कृतकृत्यो विधीयते”—इति ॥

वृक्षरूपि,—

“काञ्चन पितरः पुत्राक्षरकापातभीरवः ।

गयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्तारविष्यति ॥

करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्तं तथैव च ।

पालयिष्यति वृद्धले आहुं दास्यति चान्द्रम ॥

गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।

गयाशीर्षे वटे चैव पित्राणां दत्तमचयम्”—इति ॥

विष्णुरपि,—

“गयाशीर्षे वटे चैव तीर्थे वामरकण्ठके इति ।

अथ कचन गर्भदातीरे यमुनातीरे गङ्गायां विशेषतो गङ्गादारे प्रमाणे गङ्गासागरसङ्गमे कुशावर्त्ते बिल्वके नीलपर्वते कुशासे मृग-
तुङ्गे केदारे महालये ललिकायां सुगन्धायां आकम्भ्यां फल्गुतीर्थे
महागङ्गायां तन्दुलिकाग्रमे कुमारधारायां प्रभासे यच कचन सर-
स्वत्यां विशेषतो नैमिवारणे वाराणस्यामगस्त्याग्रमे कल्याणमे
कौशिक्यां सरयूतीरे शोणस्य ज्योतीरव्यायास सङ्गमे श्रीपर्वते कालो-
दके उत्तरमानसे वडवायां सप्तर्षे विष्णुपदे स्वर्गमार्गप्रदेशे गोदा-
वर्षां गोमत्यां वेणवत्यां विपात्रायां वितस्तायां शतद्रुतीरे चन्द्र-
भागायामैरावत्यां सिन्धोलीरे दक्षिणे पञ्चनदे श्रीवसे चैवमादिस्थिता-
न्येषु तीर्थेषु सरिदरासु सङ्गमेषु प्रभवेषु पुलिनेषु प्रसवणेषु पर्वत-
निकुञ्जेषु वनेषूपवनेषु च गोमथेनोपलिनेषु गृहेषु च इति । अत्रापि
पित्राणां भवन्ति,—

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

नदीषु बद्धतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

गयाशीर्षे वटे आहुं यो नो दद्यात्समाहितः ॥

एष्टव्या वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषसुसृजेत्”—इति ॥

गयाशीर्षप्रमाणञ्चादिपुराणेषु अभिहितम्,—

“पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमात्रं गयाशिरः ।

महानद्याः पश्चिमेन यावद्भृगुश्वरो गिरिः ॥

उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावदक्षिणमानसम् ।

एतद्गयाशिरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्”—इति ॥

आहुकालास्त्वमावास्याऽष्टकादयः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसम्यक्त्तिर्विषुवत्सूर्यसङ्क्रमः ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

आहुं प्रति हचिचैव आहुकालाः प्रकीर्त्तिताः”—इति ॥

यस्मिन्दिने चन्द्रमा न दृश्यते, सा अमावास्या । तत्र आहुं
नित्यम् । तथाच लौगाचिः,—

“आहुर्दुर्यादवश्यन्तु प्रमीतपितृको द्विजः ।

हन्तुचये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च”—इति ॥

अष्टकास्तसः मार्गशीर्षादिचतुष्टयापरपक्षाष्टकाः । “हेमन्तशिशि-
रयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमांश्वष्टका”—इति श्रौतकस्मरणात् । तत्रापि

आहुं जित्यम् । तदाह पितामहः,—

“अमावास्यायतीपातपौर्णमास्यष्टकाम् च ।

विद्वान् आहुमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु सः”—इति ॥

दृष्टिः पुत्रजन्मादिः, तेन तद्विष्टः कालो लक्ष्यते । कृष्णपक्षो-
ऽपरपक्षः । अयनद्वयं दक्षिणायनमुत्तरायणम् । इयं कृष्णमासादि,
ब्राह्मणः श्रुताध्ययनसम्पन्नः, तयोः सम्पत्तिर्लाभो यस्मिन् काले स
तथोक्तः । विषुवत्पक्षे तुलासंक्रान्तिः । सूर्यसंक्रमः सूर्यस्य राशेरान्त-
रप्रगतिः । सूर्यसंक्रमश्च नैवायनविषुवतोद्गपादाने सिद्धे पृथगुपा-
दानं फलान्तिशयज्ञापनार्थम् । अतीपातोयोगविशेषः, महायती-
पातो वा ।

“सिंहस्तौ शुभभौमौ चेन्मेषस्ये च रवौ हि वा ।

हादशी हस्तसंयुक्ता अतीपातो महान् हि नः ॥

अवश्याश्विधनिष्ठार्द्राणागदेवतमस्तकैः ।

यद्यमा रविवारेण अतीपातः स उच्यते”—इति

दृष्टमनुवचनात् । नागदेवतमन्त्रेणानक्षत्रं, मस्तकं मृगशिरः ।
यद्यमा अमावास्या रविवारेण अवश्यादीनामन्यतमेन नक्षत्रेण युक्ता,
स अतीपात इत्यर्थः । गजकायाक्षरणं सत्यकरे दर्शितम्,—

“यदेन्दुः पितृदेवस्य हंसस्यैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजकाया प्रकीर्तिता”—इति ॥

पितृदेवस्य मघानक्षत्रं, हंसः सूर्यः, करो हस्तनक्षत्रं, याम्या तिथि-
क्षयोदशी । पुराणेऽपि,—

“हंसो हस्तस्थितो वा तु मघायुक्ता चयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा काया कुम्भरस्य तु”—इति ॥

यहणं चन्द्रसूर्ययोरिति ग्रहणमुपरागः । अर्वापि कालविशेषः
आहुताङ्गत्वेन स्वीकार्यः । तदाह दृष्टवसिष्ठः,—

“चिदग्नाः स्पर्शसमये दृष्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः”—इति ॥

आहुं प्रतिवचिरिति यदा आहुं प्रतीच्छा तदैव कर्त्तव्यमिति ।
चकारेणान्येऽपि आहुकासाः संगृह्यन्ते । अतएव यमः,—

“आषाढ्यामथ कार्तिक्या माघ्या चीन पञ्च वा दिजान ।
तर्पयेत्पितृपूर्वम् तु तदस्याक्षयमुच्यते”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य सिता तु वा ।

मघाभिः सहिता कृष्णा नभस्ये तु चयोदशी ॥

तथा शतभिषग्युक्ता कार्तिके नवमी तथा ।

इन्दुक्षयगजकायावैष्टतेषु युगादिषु ॥

एते कालाः समुद्दिष्टाः पितृणां प्रीतिवर्द्धनाः”—इति ।

युगादयोऽपि आहुकासाः । ते च मत्स्यपुराणे दर्शिताः,—

“वैशाखस्य तृतीया तु नवमी कार्तिकस्य तु ।

माघे पञ्चदशी चैव नभस्ये च चयोदशी ॥

युगादयः स्युता स्युता दत्तस्याक्षयकारकाः”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“वैशाखमासस्य च वा तृतीया

नवम्यसौ कार्तिकरूपपदे ।

नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे
चघोदनी पञ्चदशी च माघे ॥
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुजः ।
आहुं कृतं तेन समासदसं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति—इति ॥

मन्वादयोऽपि आहुकाशाः । तदुक्तं मत्स्यपुराणे,—

“अश्वयुक्ऽऽज्ञानवमी कार्तिके द्वादशी सिता ।
तृतीया चैव माघस्य सिता भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्य तमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
आवणस्याष्टमी कृष्णा तथाऽऽषाढी च पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैवी ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयश्चैते दत्तस्याचयकारकाः”—इति ।

कृतिकादिनक्षत्राणि काम्यमाहुकाशाः । तथाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्वर्गं ह्यपत्यमोजस्य प्रौढं चेन्नं मलं तथा ।
पुत्रश्रेष्ठस्य सौभाग्यं सन्तुष्टिं सुख्यतां शुभाम् ॥
प्रवृत्तचक्रताश्चैव वाणिज्यप्रभृतीनपि ।
अरोगित्वं यशोवीतशोकत्वं परमाकृतिम् ॥
धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं कुप्यज्ञाअप्यजाविकम् ।
अज्ञानायुस्य विधिवस्यः आहुं संप्रयच्छति ॥
कृतिकादिभरण्यन्तं च कामानामुयादिमान्”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“कृतिकासु पितृनर्थं स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां लभेत् ॥
आर्द्रायां प्रौढमाप्नोति चेचादि तु पुनर्वसौ ।
पुष्टिं पुष्टे पितृनर्थ्यं व्रजेषां वरान् सुतान् ॥
मघासु सज्जनश्रेष्ठं सौभाग्यं फल्गुनीषु च ।
प्रदानशीलो भवति सापत्यस्रोत्तरासु च ॥
प्राप्नोति श्रेष्ठतां सप्तु हस्ते आहुप्रदो नरः ।
रूपवन्ति च विचासु तथापत्यान्यवाप्नुयात् ॥
वाणिज्यलाभदाः स्वात्यो विशाखाः पुष्यकामदाः* ।
कुर्वन्ताश्चानुराधासु दधुश्चक्रप्रवर्त्तनम् ॥
जेष्ठास्वर्थाधिपत्यस्य मूले चारोग्यमुत्तमम् ।
आषाढासु यज्ञः प्राप्तिरुत्तरासु विशोकता ॥
अवणे च शुभलोकान् धनिष्ठासु धनं महत् ।
वेदेवेत्ताऽभिजिति तु भिषक्सिद्धिश्च वारुणे ॥
अजाविकं प्रौष्ठपदे विन्देद्भार्या तथोत्तरे ।
रेवतीषु तथा रौष्यमग्निनीषु तुरङ्गमान् ॥
आहुं कुर्वन्त्याऽऽप्नोति भरणीव्यायुहस्तमम् ।
तस्मात्काम्यानि कुर्वीत चत्वेतेषु तत्त्ववित्”—इति ॥

सौम्यं सोमदैवतं नृगश्रीर्षमित्यर्थः । चक्रप्रवर्त्तनं सर्वाचाज्ञायाः
प्रतिष्ठाताभावेन प्रवर्त्तनम् । अभिजित् अभिजित्संज्ञकं नक्षत्रम् ।

* वाणिज्यप्रभृता स्वात्यो विशाखा पुष्यकामदा,—इति सु० ।

श्रुतिः । “उपरिष्ठादावादानामधस्तात् ओणाद्याः”—इति । तत्तु
वेधनिरूपणम् । भिषक् सिद्धिरौषधफलवाप्तिः । तारुणं शतभिषज्-
नक्षत्रम् । कुप्यं चपुसीवादिकम्* । विष्णुरपि । “स्वर्गं कृत्तिका-
स्वपत्यं रोहिणीषु ब्रह्मवर्चसं सौम्ये कर्मणां सिद्धिः रौद्रे भुवं
पुनर्वसौ पुष्टिं पुष्ये मिथुं सार्धं सर्वान् कामान् पिश्ये सौभाग्यं
फलगुणीषु धनमार्थं च ज्ञातिश्रेष्ठं हस्ते रूपवतः सुतांस्त्राष्ट्रे वाणिज्य-
वृद्धिं स्नातौ कनकं विशाखासु मित्राणि मैत्रेयांश्च राज्यं कृषिं मूले
समुद्रयानसिद्धिं सार्धं सर्वान् कामान् वैश्वदेवे औष्ठ्यमभिजिति
सर्वान् कामाङ्गुल्ये बलं वासवे आरोग्यं वारुणे कुप्यद्रव्यमाजे
मृगमहिर्बुध्नौ गाः पौष्णे तुरङ्गममश्विने जीवितं यात्ये”—इति ।

आदित्यादिवाराश्च काम्यआहुकाः । तदाह विष्णुः । “सततमा-
दित्येऽङ्गि आहुं कुर्वन् आरोग्यमाप्नोति सौभाग्यं चाग्रे समरविजयं
कौत्से सर्वान् कामान् सौधे विद्यामभीष्टां कौत्से धनं शौके जीवितं
ब्रह्मसरे” । कूर्मपुराणेऽपि,—

“आदित्यकारे आरोग्यं चन्द्रे सौभाग्यमेव च ।

कुत्से सर्वं विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य ॥

विद्यां विप्रिष्टाश्च हरौ धनं वै भागवे पुनः ।

ब्रह्मसरे भस्त्रेदायुरारोग्यश्च सुदुर्लभम्”—इति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“अतः कष्टानि कष्टानि आहुनि तव पार्थिव ।

* कभिनिवृ,—इत्यारभ्य एतदन्तोद्ययो नास्ति मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† भाष्ये,—इति सु० ।

आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ॥

सर्वकामांस्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च ।

आदित्यादिदिनेष्वेवं आहुं कुर्वन् सदा नरः ॥

क्रमेणैतान्यवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा”—इति ॥

प्रतिपदादित्ययोऽपि काम्यआहुकाः । तदाह मनुः,—

“कुर्वन् प्रतिपदि आहुं सुरुपाञ्चिन्दते सुतान् ।

कन्यकान्तु द्वितीयायां तृतीयायान्तु वन्दिनः* ॥

पशून् चतुर्दशान्तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।

वध्यां श्रुतां कविर्चैव सप्तम्यां लभते नरः ॥

अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते आहुदः सदा ।

स्नायवम्यामेकसुरं दशम्यां द्विसुरं वज्र ॥

एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।

द्वादश्यां जातरूपन्तु रजतं रूप्यमेव च ॥

ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दशान्तु सुप्रजाः ।

प्रीत्यन्ते पितरश्चास्य ये ब्रह्मेण रणे हताः ॥

आहुदः पञ्चदशान्तु सर्वान् कामान् समश्नुते”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् चतुर्दशान्तु सुतानपि ।

श्रुतं कविश्च वाणिज्यं तथैकद्विप्रफागपि† ॥

* सम्यदः,—इति सु० ।

† हतं,—इति सो० ना० पु० । एवं परञ्च ।

‡ पशून् वै सत्सुतानपि,—इति सु० ।

§ द्विप्रैकशपांस्तथा,—इति सु० ।

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्गद्वये सकुप्यते ।

ज्ञातिश्रेष्ठं सर्वकामानाप्नोति आहुदः सदा ॥

प्रतिपत्न्यति स्त्रियां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते"—इति ॥

कन्यावेदिनो जामातरः । एतानि फलानि कृष्णपक्षप्रतिपत्न्य-
भूतिव्यमावास्यापर्यन्तासु तिथिषु आहुदः क्रमेण प्राप्नोति । अतएव
कात्यायनः । "स्त्रियः प्रतिरूपाः प्रतिपदि द्वितीयायां तृतीयायां
चतुर्थीं बुधपञ्चमः पुष्याः पञ्चम्यां श्रुतं षष्ठ्यां कृषिः सप्तम्यां वाणिज्य-
मष्टम्यामेकत्रयं नवम्यां दशम्याङ्गावः परिचारका एकादश्यां द्वादश्यां
धनधान्यद्वयं ज्ञातिश्रेष्ठं विरक्षणानि त्रयोदश्यां पुष्यास्तत्र* त्रियम्ने
ब्रह्महताश्चतुर्दश्याममावास्यायां सर्वम्"—इति । अथच कृष्णपक्ष-
प्रतिपदादितिथिषु आहुद्विधिः सर्व्वेवैवापरपक्षेषु, न भाद्रपदापर-
पक्षएव । अतएव जौनकः । "प्रौष्ठपद्या अपरपक्षे मासि मासि
सैवम्"—इति । आपस्तम्बोऽपि । "सर्व्वेवैवापरपक्षस्याहःसु क्रियमाणे
पितृन् प्रीणाति कर्त्तुस्तु काशनिघमात्फलविशेषः प्रथमेऽहनि
क्रियमाणे स्त्रीप्राथम्यपत्यं जायते द्वितीये स्तेनास्तृतीये ब्रह्मवर्च-
स्विनः चतुर्थे पशुमान् पञ्चमे पुमांसो बह्वपत्यो न चापत्यः प्रसी-
यतोऽष्टदिशीलोऽष्टमीस्तत्र सप्तमे कर्षे राहुः अष्टमे पुष्टिः नवमे
एकसुराः दशमे व्यवहारे राहुः एकादमे कृष्णायसं चतुर्दशीं
द्वादशमे पशुमान् त्रयोदशमे बह्वपत्यो बह्वमिषो दर्शनीयापत्यो-

* सुवानस्तत्र,—इति सु० ।

‡ प्रजायते,—इति सु० ।

युवमारिणस्तु भवन्ति चतुर्दशे आयुधे राहुः पञ्चदशे पुष्टिः"—

इति । भाद्रपदापरपक्षविषये मार्कण्डेयः,—

"कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।

पार्व्वणेनैव विधिना तत्र आहुं विधीयते ॥

प्रतिपद्भनलाभाय द्वितीया हि प्रजाप्रदा ।

वरार्थिनां तृतीया च चतुर्थीं शत्रुनाशनी ॥

त्रियं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नरः ।

गणाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिमुत्तमाम् ॥

स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्व्वकामताम् ।

वेदांस्तथाऽऽभुयाक्त्वा नेकादश्यां क्रियापरः ॥

द्वादश्यां हेमलाभश्च प्राप्नोति पितृपूजकः ।

प्रजां मेधां पशुं पुष्टिं स्वातन्त्र्यं बुद्धिमुत्तमाम् ॥

दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीम् ।

अवाप्नोति न सन्देहः आहुं अह्नापरो नरः ॥

युवानः पितरो यस्तु मृताः ब्रह्मेण वै हताः ।

तेन कार्यश्चतुर्दश्यां तेषाम्बुद्धिमभीक्ष्णता ॥

आहुं कुर्व्वन्मावास्यामन्वेन पुरुषः शुचिः ।

सर्व्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गवाचं समश्नुते"—इति ॥

नभस्य कृष्णपक्षप्रतिपत्न्यभूतिदशपञ्चदिनानि कृत्स्नोऽपरपक्षः सवि-
तरि कन्यागते सति महालय इति प्रोक्तः । तत्र पार्व्वणेनैव विधिना
आहुं कुर्यात् । तदाह वृद्धमनुः—

"नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां प्रवेद्विः ।

स महालयसंज्ञः साङ्गजहायाऽऽङ्गयस्यथा—इति ॥

यत्तु शास्त्रायनिनोक्तम्*,—

“नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकम् यत्तु ।

कन्यास्यार्कान्वितं चेत् स्यात् स काष्ठः आङ्गकर्माणः”—इति ॥

तन्निधिरुद्रावधिकदिवसेऽपि आङ्गं कुर्यान्न तु पञ्चदशदिनेष्वेवे-
त्यनेनाभिप्रायेण । अथवा । अश्वयुजः शुक्लप्रतिपदा सह नभस्या-
परपक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वं, तस्या अपि चीणचञ्चलाविशेषेणापर-
पक्षानुप्रवेशमभवात् । तदाह देवलः,—

“अहःषोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चञ्चलवाविशेषेण साऽपि दर्शात्मिका स्यात्”—इति ॥

न्येतस्मिन्पक्षे, दिनानि दश पञ्च चेति वचनस्य का गतिः ?
उच्यते । द्वादशसु कपालेष्वष्टाकपालवत् षोडशसु दिवसेषु पञ्चदश-
दिनवचनमवयुत्यानुवादो भविष्यति^(१) । अथवा । पञ्चदशदिवस-

* कात्यायनेनोक्तम्,—इति सु० ।

(१) अस्ति जातेष्टिः “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व्वपेत् पुत्रे जाते”—
इत्यनेन विहितम् । तत्रेदमाश्रयते । “यदष्टाकपालोभवति गायत्रैवैनं
ब्रह्मवर्षसेन पुनाति, यद्वक्त्रकपालस्त्रिष्टुतैवास्मिन्नेजोदधाति, यद्वक्त्र-
कपालोविराजैवास्मिन्नेन्द्रोदधाति, यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवा-
स्मिन्निन्द्रियं दधाति, यद्वादशकपालो भवति जगत्त्रैवास्मिन् पशून्
दधाति, यस्मिन् जातस्तस्मिन् निर्व्वपति पूतएव स तेजसाद्वाद-
हन्निधावी पशुमान् भवति”—इति । तत्र वाक्यभेदमष्टाकपाला-
देर्व्विध्यन्तराणि न सन्ति, किन्तु द्वादशकपालान्तर्व्वर्तिनामष्टा-
कपालादीनामवयुत्यानुवादेन तत्र तत्र पक्षवादकीर्तनद्वारेण प्रकृता-
द्वादशकपाला वैश्वानरेष्टिरेवैवं कथ्यन्ते इति मीमांसाप्रथमाध्याय-
चतुर्थपादगतैकादशाधिकारके सिद्धान्तितम् । तद्वचनाप्यवगन्तव्य-
मिति भावः ।

षोडशदिवसविधोर्ग्रीहिचववदिकत्पोऽस्य । नभस्यापरपक्षस्य कन्या-
स्यार्कान्वितत्वेन प्रशस्ततरतोच्यते, तदभावेऽपि तस्य प्रशस्तत्वात् ।
तदाह जावालिः,—

“अगतेऽपि रवौ कन्या आङ्गं कुर्व्वीत सर्व्वथा ।

आषाढ्याः पक्षमः पक्षः प्रशस्तः पितृकर्म्मसु ॥

पुत्रागायुस्यथाऽऽरोग्यमैश्वर्यमनुलं तथा ।

प्राप्नोति पक्षमे दत्त्वा आङ्गं कामांस्तथाऽपरान्”—इति ॥

दृष्टमनुरपि,—

“आषाढीमवधिं कृत्वा पक्षमं पक्षमाश्रिताः ।

काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्नं जलम् ॥

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ।

आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पक्षमो भवेत् ॥

तत्र आङ्गं प्रकुर्व्वीत कन्यास्योऽर्कौ भवेन्न वा”—इति ॥

अस्य पक्षस्य रवेः कन्यागतत्वेन प्रशस्ततरत्वञ्चादिपुराणे दर्शितम्,—

“पक्षान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ आङ्गं प्रशस्यते ।

कन्यागते पक्षमे तु विशेषेणैव कारयेत्”—इति ॥

शोकगौतमोऽपि,—

“कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सम्पूर्व्ववरदक्षिणैः”—इति ॥

शास्त्रायनिरपि,—

“पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः पक्षश्च पक्षमः ।

कन्यास्यार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्यउच्यते”—इति ॥

आदिमध्यावसानेषु यत्र कश्चन कन्यार्कान्वितत्वेन कृतः पक्षः
पूज्य इत्यर्थः । अतएव कार्णाजिनिः,—

“आदौ मध्येऽवसाने वा यत्र कन्यां व्रजेद्विः ।

स पक्षः सकलः पूज्यः आहुषोऽग्रकं प्रति”—इति ॥

प्रतिपदादिदर्शान्तं आहुं कर्तुमसमर्थसेत्, पक्षस्यादिदर्शान्तमष्ट-
न्यादिदर्शान्तं वा यथाशक्ति आहुं कुर्यात् । तदाह गौतमः । “अपर-
पक्षे आहुं पितृभ्योऽद्यात् पक्षस्यादिदर्शान्तमष्टन्यादि दशम्यादि सर्व-
स्मिन् वा”—इति । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“नभस्यक्षणापक्षे ॥ आहुं कुर्यादिने दिने ।

विभागहीनपक्षं वा विभागं तद्वैव वा”—इति ॥

अत्र प्रतिपदादिदर्शान्तमित्यस्मिन्पक्षे नन्दाऽऽदिकं न वर्ज्यम् ।
तदाह कार्णाजिनिः,—

“नभस्यक्षणापरे पक्षे आहुं कुर्यादिने दिने ।

नैव नन्दाऽऽदि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी”—इति ॥

नन्वेतत्

“प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम्”—इति

याज्ञवल्क्यवचनेन विदधेत इति चेत् । न । तस्य वचनस्य
पक्षस्यादिपक्षविषयत्वेनोपपत्तेः । अन्यथा, कार्णाजिनिवचनस्यानर्थक्यं
प्रसज्येत । अतएव कात्यायनः । “अपरपक्षे आहुं कुर्यात् जर्ज्व
चतुर्दशी यदहः सम्पद्यते सप्तम्या जर्ज्व यदहः सम्पद्यते षष्ठे चतुर्दशी,
श्राक्नेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामेत्”—इति । मनुष्येऽपि,—

“क्षणापक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

आहुं प्रशक्तास्तियथो यथैता न तथेतराः”—इति ॥

तत्राप्यसामर्थ्ये पक्षमपक्षस्य पक्षमीमारभ्यानन्तरपक्षपक्षमीपर्य-
न्तासु तिथिष्वनिषिद्धायामेकस्यान्तिथौ यथासम्भवं गृही आहुं
कुर्यात् । तदाह यमः,—

“इंसे वर्षासु कन्यास्ये श्राक्नेनापि गृहे वसन् ।

पक्षम्योरन्तरे दद्यात् उभयोरपि पक्षयोः”—इति ॥

अशक्त्यादिना पक्षमपक्षे आहुकरणे यावत् कन्याराशौ सूर्य-
स्तिष्ठति यावच्छ्राहुं दद्यात्, तत्राप्यकरणे यावद् वृश्चिकदर्शनमिति ।
तदाह सुमन्तुः,—

“कन्याराशौ महाराज, यावत्तिष्ठेद्विभावसुः ।

तस्मात्कालाद्भवेद्यं वृश्चिकं यावदागतम्”—इति ॥

पुराणेऽपि,—

“कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

शून्या प्रेतपुरी सर्वा यावद्वृश्चिकदर्शनम् ॥

ततो वृश्चिकसंप्राप्तौ निराशाः पितरो गताः ।

पुनः सम्भवं यान्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

सूर्ये कन्यागते आहुं यो न कुर्याद्गृहाश्रमी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिश्वासपीडनात् ॥

वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निश्वास्य प्रतिगच्छन्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम्”—इति ॥

आदिपुराणेऽपि,—

“प्राष्टुतौ यमः प्रेतान् पितृन्वाय यमालयान् ।

विशर्जयित्वा मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्तकं पुरम् ॥

कुधान्ताः कीर्तयन्तश्च युष्कृतश्च स्वयं कृतम् ।

काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ॥

तस्मान्नास्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन ॥

मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा शीतेन चाभ्रसा ॥

यासमाचं परमृष्टादन्नं यः प्राप्नुयान्नरः ।

भिद्यामाचेषु यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ॥

यो वा संवर्द्धते देहं प्रत्यक्षं स्वात्मविक्रयात् ।

आहुन्तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्वयैः सुसञ्चितैः—इति ॥

यमास्तथादिसर्जयित्वा स्वकं पुरं शून्यं कृत्वा मनुष्यलोके पितृन्-
वासयतीत्यध्याहृत्य योजना । पायसं काङ्क्षन्तः पितरस्तिष्ठन्तीत्यध्या-
हारः । तत्र वर्धमानाह नार्ग्यः,—

“नन्दायां भार्गवदिने चयोदशां पिजन्मनि ।

एषु आहुं न कुर्वीत मृष्टी पुत्रधनकथात्”—इति ॥

दृढगार्ग्योऽपि,—

“प्राजापत्ये तु पौष्णे च पित्र्यर्चे भार्गवे तथा ।

यस्य आहुं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति”—इति ॥

प्राजापत्यं रोहिणी, पौष्णं रेवती, पित्र्यर्चं मघा । अङ्गिरा अपि,—

“चयोदशां कृष्णपक्षे यः आहुं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

मघासु कुर्वन्तः आहुं ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति”—इति ।

अथ मघाचयोदशां आहुनिषेधः केवलपितृवर्गविषयः । ननु
केवलपितृवर्गोद्देशेन आहुप्राप्तौ सत्यां तन्निषेधो युक्तः,—

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषात्तरकं व्रजेत्”—इति

धौम्यवचनेन केवलैकवर्गोद्देशेन आहुनिषेधात्प्राप्तिरेव नास्ति, अतो
नैवं व्यवस्था विवक्ष्यते इति । नैवं, सत्यामपि धौम्यस्मृतौ व्यामोहादेव
प्राप्तलैकवर्गआहुस्य निषेधात् । यथा रागप्राप्तस्य कलञ्जलक्षणस्य,
“न कलञ्जं भक्षयेत्”—इति निषेधस्तद्वत् । अतएव कार्णार्जुनिः,—

“आहुन्तु नैकवर्गस्य चयोदश्यामुपक्रमेत् ।

अद्वयस्तत्र यस्य स्युः प्रजां हंसन्ति तत्र ते”—इति ॥

स्तुत्यन्तरमपि,—

“इच्छेत् चयोदशीआहुं पुत्रवान् यः सुतायुषोः ।

एकस्यैव तु नो दद्यात्पार्ष्णन्तु समाचरेत्”—इति ॥

यः पुत्रवान् सुतायुषोरभिवृद्धिमिच्छेत्, स एकस्यैकवर्गस्यैव
आहुं नो दद्यात्, अपि तु मातामहवर्गोद्देशेनापि पार्ष्णं समाचरे-
दित्यर्थः । तस्मादेकवर्गोद्देशेनैव मघाचयोदशां आहुनिषेधो न तु
आहुस्यैव, तत्र आहुस्य प्रशस्तत्वात् । तथाच शङ्खः,—

“प्रोष्ठपद्यामतीतायां माघायुक्तां चयोदशीम् ।

प्राप्य आहुन्तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

प्रजामिष्टां यशः स्वर्गं आरोग्यञ्च धनं तथा ।

गृणां आहुं सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः”—इति ॥

महाभारतेऽपि,—

“ज्ञातीनानूत्तरेच्छेष्टः कुर्वन् आहुं चयोदशीम् ।

नावयन्तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा मृष्टे”—इति ॥

अथ मघानयोदशां आहुते पिण्डनिर्वपणं न कुर्यात्, तस्यां
युगादित्वेन पिण्डनिर्वपणनिषेधात् । तथाच पुनस्त्यः,—

“अथनदितये आहुं विषुवदितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते”—इति ॥

कर्त्तव्यमित्यध्याहारः । मघाऽश्वित्वेनापि पिण्डनिर्वपणं नास्ति ।
तथाचादिपुराणे,—

“संक्रान्तावुपवासेन पारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति”—इति ॥

चतुर्दशां आहुते निषेधोऽप्यश्वत्थहृतविषयः । अपमृत्युहतानान्तु
चतुर्दशामपि आहुं कार्यम् । तदाह मरीचिः,—

“विषशस्त्रश्चापदाहतिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दशां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता”—इति ॥

प्रचेता अपि,—

“वृक्षारोहणलौहादिविद्युज्जलविषादिभिः ।

नखिदं विपन्नानामेषां शक्ता चतुर्दशी”—इति ॥

याश्वत्थयोऽपि,—

“शस्त्रेण हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते”—इति ॥

अथ चतुर्दशां शक्तादिहतानामेवेति नियम्यते, न पुनश्चतुर्दशा-
निवेति । एवञ्च सति, दिगन्तरेऽपि पितामहादिदत्तिसिद्धार्थं महा-
लयआहुं कार्यम् । चतुर्दशां महालयआहुत्वेकोद्विष्टत्वेन विहितत्वात्
तेनापि पितामहादिदत्तेरभावात् । तस्य चैकोद्विष्टरूपत्वं सुमन्तुराह,—

“समस्तमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य तु ।

एकोद्विष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दशां महालये”—इति ॥

समस्तमागतस्य सपिण्डीकृतस्य शस्त्रहतस्य पितुश्चतुर्दशां महा-
लये सुतैरेकोद्विष्टआहुं कार्यमित्यर्थः । यस्य पितामहोऽपि शक्ता-
दिना हतः, तेन द्वयोरपि चतुर्दशामेकोद्विष्टआहुं कार्यम् । तथाच
स्त्यन्तरम् । “एकस्मिन्दयोर्वैकोद्विष्टविधिः”—इति । अथमर्थः । एक-
स्मिन्पितरि शक्तादिना हते, द्वयोर्वा पितृपितामहयोः शक्तादिना
हतयोश्चतुर्दशां पुत्रेण तयोः प्रत्येकमेकोद्विष्टआहुं कार्यमिति । यस्य
पितृपितामहप्रपितामहास्तयोऽपि शस्त्रहताः, तेन चतुर्दशां पार्व-
णेनैव विधिना आहुं कार्यम् । एकस्मिन्दयोर्वैकोद्विष्टविधिरिति विशे-
षोपादानात् । इदञ्च चण्डिकारापरार्कयोर्मतम् । त्रिष्वपि पित्रादिषु
शस्त्रहतेषु त्रयाणामपि पृथक् पृथगेकोद्विष्टमेव कार्यमिति देव-
स्वामिमतम् । अत्र त्रयाणां शस्त्रहतत्वे पार्वणआहुस्य सालादिधायक-
वचनाभावादेकस्मिन्दयोर्वैत्यस्योपलक्षणार्थत्वेनायुपपत्तेरेकोद्विष्टमेव
कार्यमिति देवस्वामिमतं युक्तमिति प्रतिभाति । शक्तादिहतानां
दिगन्तरे पार्वणविधिर्नैव आहुं कार्यम् । अतएव प्रजापतिः,—

“संक्रान्तावुपरागे च वर्षोत्सवमहालये ।

निर्वपेद्दत्तपिण्डांस्त्रीमिति ग्राह प्रजापतिः”—इति ॥

भातभगिन्यादीनां महालयआहुमेकोद्विष्टविधानेन कार्यम् ।

तथाच सुमन्तुः,—

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

आग्ने भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥

मित्राय गुरवे आहुमेकोद्विष्टं न पार्वणम्”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—

“अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियश्च पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देवं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्ष्णम्”—इति ।

स्त्रियो भगिन्यादयः, पुरुषा भ्रात्रादयः । कात्यायनोऽपि,—

“समन्विधान्वादीनामेकोद्दिष्टं सर्वदा”—इति ।

यानि पुनरेकोद्दिष्टनिषेधकानि वाक्यानि, यथा सपिण्डीकरणं प्रकृत्य जातकृत्यः,—

“अतज्जुं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।

सपिण्डीकरणान्तश्च तत्प्रोक्तमिति मुद्गलः ।

प्रेतत्वस्यैव निस्तीर्णः प्राप्तः पितृगणन्तु सः ॥

अथवा पितृलोकात्तु पृथक्पिण्डे नियोजितः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥

पृथक्त्वे ॥ कृते पश्चात्पुनः कार्या सपिण्डता”—इति ।

कार्णार्जुनिरपि,—

“ततज्जुं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।

सपिण्डीकरणान्तश्च प्रेतस्यैतदमङ्गलम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ।

विधिभ्रष्टेन भवति पितृशोचोपजायते”—इति ॥

पुराणोऽपि,—

“प्रदानं यच्च यन्नेषां सपिण्डीकरणात्परम् ।

तच्च पार्ष्णवच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं त्यजेदुधः”—इति ॥

तानि सर्वान्यपि प्रतिपदोक्तैकोद्दिष्टविध्यभावे द्रष्टव्यानि । एत-
च्छ्राद्धं सूतकादिना मुख्यकालातिक्रमे त्वाग्नौचापगमानन्तरकालएव
कार्यम् । तथाच ऋष्यशृङ्गः,—

“देवे पितृणां श्राद्धे तु आग्नौचं जायते तदा ।

आग्नौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते”—इति ॥

यत्त्वचिवचनम्,—

“तदहश्चेत्प्रदुष्येत केनचित्सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वा”—इति ॥

सूतकानन्तरकाले वा अनन्तरे वा मासि तत्पक्षे तत्तिथौ वेति
पक्षद्वयमुपन्यस्तं, तत्राप्ये पक्षे विरोधएव नास्ति, पुनस्तदहरेव वेत्ययं
पक्षः सूतकव्यतिरिक्तनिमित्तान्तरेण विघ्ने समुत्पन्ने प्रतिमासं चयाहे
विहितैकोद्दिष्टमासिकश्राद्धविषयइति ऋष्यशृङ्गवचनाविरोधाच्च व्यव-
स्थाप्यते । अतएव देवलः,—

“एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

अन्यस्मिन्सत्तिथौ तस्मिन् श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः”—इति ॥

अन्यस्मिन्ननन्तरे मासि तत्तिथौ मृततिथौ, यस्मिन् श्राद्धो कृण्ये
वा मृतसस्मिन्पक्षे श्राद्धं विघ्नवशात्कुर्यादित्यर्थः । आग्नौचनिमि-
त्तकविघ्ने तु मासिकश्राद्धमपि सूतकानन्तरमेव ऋष्यशृङ्गवचनवशा-
दनुष्ठेयम् । देवस्वामिनाऽप्येवमेव विषयव्यवस्था कृता । एतत्
ऋष्यशृङ्गवचनं सूतकाग्नौचविषयम् । निमित्तान्तरतस्तदहर्विधाते,

“एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते”—

इत्यादि सत्यन्तरवचनमिति । यत्तु व्याचष्टेनोक्तम्,—

“आहुविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरा मृतसूतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीति शुद्धावेके मनीषिणः”—इति ॥

अन्तरा प्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् सूतके सूतके वा जाते
अमावास्याममावास्यायां शुद्धौ शुद्धानन्तरं वा आहुं प्रकुर्वीति ।
एतदनुमासिकसांवत्सरिकआहुविषयम् । अतएवोक्तं षड्विंशमतेन,—

“मासिकेऽप्ये तु संप्राप्ते अन्तरा मृतसूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वाऽपि विचक्षणः”—इति ॥

दर्शयज्ञं शुक्लकृष्णौकादशोदपलक्षणार्थम् । अतएव मरीचिः,—

“आहुविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विज्ञेयतः”—इति ॥

कृष्णपक्षे वा एकादशी तस्यां विज्ञेयतः कर्त्तव्यमिति योजना ।
पितृकार्यं कृष्णपक्षस्यैव विज्ञेयतो साध्यत्वात् । कृष्णौकादशीतोऽपि
अमावास्याया मुख्यत्वं पितृकार्यं दण्डापूर्व्याय सिद्धम् । एतदुक्तं
भवति । आशौचसमनन्तरकालो मुख्यकालमधिकृतत्वाच्चेष्टतमः ।
दर्शकालस्य मुख्यकालप्रत्यासत्त्यभावात् ततो जघन्यहति । अतएव
अथशुद्धः,—

“शुचीभूतेन दातव्यं वा तिथिः प्रतिपद्यते ।

वा तिथिसंस्थं कर्त्तव्यं न चान्या वै कदाचन”—इति ॥

शुचिर्ना तावच्छुद्धं कर्त्तव्यं, तच्चाशौचवशां मुख्यकाले शुद्धभावे
शुद्धानन्तरं वा तिथिः प्रतिपद्यते लभ्यते, वा तिथिसंस्थं कर्त्तव्यं
शुद्धत्वेन स्वीकर्त्तव्यम् । आशौचाद्यनुपपत्ते तु मुख्यकालो नालस्यादि-
नाऽतिक्रमणीयः । तदाह सएव,—

“तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाऽऽशौचं यदृच्छया ।

पिण्डं आहुञ्च दातव्यं विच्छिन्ति नैव कारयेत्”—इति ॥

चकारेणाग्नौकरणं समुच्चिनोति । आहुशब्देनात्र ब्राह्मणतर्पण-
मात्रं विवक्षितं, पिण्डदानस्य पृथगुपात्तत्वात् । विच्छिन्ति नैव कारये-
दिति ब्राह्मणं कर्त्तुमसमर्थस्येति पिण्डप्रदानमात्रमपि कुर्यात्, सर्वथा
पितृर्पणस्य विच्छेदं न कुर्यादित्यर्थः । अतएव निगमः । “आहिताग्नेः
पितृर्पणं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि वा भोजयेत्”—इति । अत्र व्यवस्थि-
तो विकल्पः । सति सामर्थ्ये ब्राह्मणतर्पणं पिण्डप्रदानञ्च कुर्यात्, तत्रा-
सामर्थ्ये पिण्डप्रदानमात्रमिति । यत्तु शरीतेन आहुविघ्ने समुत्पन्ने
अमावास्यादिद्वयमाहुं विहितम्,—

“आहुविघ्ने द्विजातीनामामआहुं प्रकीर्त्तितम् ।

अमावास्यादिनियतं माससाम्बत्सरादृते”—इति ॥

मासं मासिकं, साम्बत्सरं सांवत्सरिकम् । तद्व्यापारजोदर्शनकृत-
विघ्नविषयम् । तथाऽऽशौचनाः,—

“अपक्वीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

सिद्धास्रं न प्रकुर्वीत आमन्तस्य विधीयते”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“आपद्यमानौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

आमआहुं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला”—इति ॥

व्याघ्रपादोऽपि,—

“आर्त्तवे देशकालानां विघ्नवे समुपस्थिते ।

आमआहुं द्विजैः कार्यं शुद्धः कुर्यात्सदैव हि”—इति ॥

न च कात्यायनव्याघ्रपादवचनपर्यालोचनया मासिकप्रत्याब्धिक-
चोरयामश्राद्धं प्राप्नोतीति मन्तव्यम् । माससाम्बत्सरादृते,—इति
विशेषवचनेनामश्राद्धस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वागमात् । अतएव
मरीचिः,—

“अग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

यामश्राद्धं दिजः कुर्यान्न तत्कुर्यान्मृतेऽहनि”—इति ॥

तदामश्राद्धं मृतेऽहनि न कुर्यात्, किन्तु पक्वान्नेनैव कुर्या-
दित्यर्थः । लौगाक्षिरपि,—

“पुष्यवत्सपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यग्निकः ।

अन्नेनैवाब्धिकं कुर्यात् हेन्ना वाऽऽमेन वा कश्चित्”—इति ॥

यन् सत्यन्तरे भार्यायां रजस्वलायां मृतेऽहनि श्राद्धनिषेधः,—

“मृतेऽहनि तु संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तदा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमेऽहनि”—इति ॥

तस्यायं विषयः । अपुत्रायाः पत्न्याएव पत्युर्मृतादश्राद्धेऽधिका-
राद्यदा स्वयमेव रजस्वला स्यात्तदा मृतेऽहनि श्राद्धं न कर्त्तव्यं,
किन्तु पञ्चमेऽहनीति । तथाच श्लोकगौतमः,—

“अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुराब्धिके ।

रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात् तत्पञ्चमेऽहनि”—इति ॥

प्रभाषखण्डेऽपि,—

“शुद्धा सा तु चतुर्थेऽङ्गि स्नानाचारी रजस्वला ।

देवे कर्माणि पिब्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति”—इति ॥

अन्ये तु,—

“आहूयेऽहनि संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तत्र न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमेऽहनि”—इति

श्लोकगौतमवचनमन्यथा पठित्वा, श्राद्धादौ कर्माणि भार्यया सहै-
वाधिकारश्रवणान्तस्थां रजोदर्शनदूषितायामधिकारनिवृत्तेर्मुख्यकाल-
मतिक्रम्य पञ्चमेऽहनि श्राद्धं कर्त्तव्यमिति मन्यन्ते ।

मन्वस्मिन्पाठेऽमावास्यादिश्राद्धस्यापि पञ्चमेऽहनुत्कर्षः प्राप्नोति ?
मैवं, श्राद्धविघ्ने दिजातीनामिति हारीतवचनेनामावास्यादिष्वाम-
स्यान्नकार्यं सोमकार्यं पूतीकवद्विहितत्वात् । आहूयेऽहनीत्यस्य वच-
नस्य मृतादव्यतिरिक्तविषयत्वेन सार्थकत्वमस्त्विति चेत् । भवेदेतदेवं,
यदि विषयान्तरं वक्तुं शक्येत । न त्वेतदस्ति, मृतादविषयत्वम्
मृतेऽहनि तु संप्राप्ते इति सत्यन्तरवचनादेवावगम्यते । तस्मादेक-
भार्येण मृतादश्राद्धं रजोदर्शनरूपविघ्नोपरमकालएव कर्त्तव्यं, भार्या-
न्तरयुक्तेन त्वधिकारानपगमान्मुख्यएव काले कर्त्तव्यमिति । यद्वच-
युक्तं तद्ग्राह्यम् ।

श्राद्धे भोजनीयब्राह्मणपरीक्षा कर्त्तव्या । तत्र श्राद्धं प्रकृत्य यमः,—

“पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

शरीरप्रभवैर्होषैर्विशुद्धांश्चरितव्रतान् ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।

इष्टान्वा यदि वाऽनिष्टांस्तत्कालेनैवमानयेत्”—इति ॥

पूर्वमिति निमग्नत्वात् पूर्वमित्यर्थः । शरीरप्रभवादोषाः कुष्ठा-
पक्ष्मारादयः । दूरादिति प्रपितामहादारभ्य भोजनीयब्राह्मणपर्य-
न्तम् । तथाच ज्ञानलेखः,—

“उक्तलक्षणसम्पन्नैर्विद्याशीलगुणान्वितैः ।

पुरुषत्रयविख्यातैः सर्वं आहुं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

सर्वं पार्वणिकोद्दिष्टात्मकम् । अतएव मनुनाऽपि पितुः ओजियत्वेन पुत्रस्य श्रेष्ठ्यमुक्तम्,—

“अओजियः पिता यस्य पुत्रः स्यादेदपारगः ।

अओजियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्यादेदपारगः ॥

व्याचांसमनयोर्विद्यायस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता”—इति ॥

आहुं भोजनीयाम्राक्षणा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः,—

“अय्याः सर्वेषु वेदेषु ओजियो ब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा चिमधुस्त्रिसुपर्णकः ॥

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।

पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः आहुसम्पदः”—इति ॥

अम्बेदादिसर्ववेदेऽय्या वर्णिताध्ययनक्रमाः । ओजियाः अनाध्य-
यनसम्पन्नाः । ब्रह्मवित् ब्रह्मज्ञानवान् । युवा मध्यमवयस्कः । युव-
तश्च सर्वविशेषणम् । वेदार्थविद्वर्त्मज्ञानवान् । ज्येष्ठसामेति सामवि-
शेषस्तद्वतं च । तद्वताचरणेन यस्तदधीते, स ज्येष्ठसामा । चिमधुः
अम्बेदैकदेशः तद्वतश्च । तद्वताचरणेन तदध्यायी चिमधुः । त्रिसु-
पर्णमृगयजुषयोरेकदेशस्तद्वतश्च । तदाचरणेन यस्तदधीते स त्रिसु-
पर्णकः । ब्राह्मणा न सचिदादयः । उक्तलक्षणा एते ब्राह्मणाः
आहुः सायणफलसम्पादकादित्यर्थः । रुद्रस्यतिरपि,—

“यद्येकं भोजयेच्छाहुं कन्दोगं तच्च भोजयेत् ।

अथो यजुंषि सामानि चितयं तच्च विद्यते ॥

अटेत पृथिवीं सर्वां सग्नैस्तवनकामनाम् ।

यदि लभ्येत पित्रर्थे साक्षामन्तरचित्तकः ॥

अथवा तु दृष्यति पिता यजुषा तु पितामहः ।

पितुः पितामहाः साक्षा कन्दोगोऽभ्यधिकस्ततः”—इति ॥

शातातपोऽपि,—

“भोजयेद्यस्त्वयर्वाणं देवे पित्र्ये च कर्मणि ।

अनन्तमन्त्रयश्चैव फलं तस्येति वै श्रुतिः”—इति ॥

यमोऽपि,—

“वेदविद्याप्रतप्ताताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।

स्वधर्मनिरताः शान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ॥

तेभ्यो हव्यञ्च कव्यञ्च प्रसन्नेभ्यः प्रदीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“ओजियार्थैव देयानि हव्यकव्यानि दादभिः ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥

एकैकमपि विदांसं देवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञानं ब्रह्मपि”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “यतीन् गृहस्थान् साधून् वा”— इति । भोजये-
दिति शेषः । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“शिखिभ्यो धातुरकेभ्यः चिदण्डिभ्यश्च दापयेत्”—इति ।

शिखिनो ब्रह्मचारिणः । धातुरकाः धातुरन्वस्तधारिणो वान-
प्रस्थाः । चिदण्डिनो वाक्कायमनोदण्डैरुपेताः यतयः । अथ परः
परः श्रेष्ठः । ततएव वारदः,—

“यो वै यतीननादृत्य भोजयेदितरान् दिजान् ।

विजानन् वसतो ग्रामे कथं तथाति राजसान्”—इति ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“अस्माभे ध्यानिभिन्नूणां भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् ।

तदस्माभेऽणुदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत्”—इति ॥

उदासीनो ह्यसम्बन्धः । अतएवापस्तम्बः । “ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्म-
विदो धोनिगोचमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान्”—इति । धोनिसम्बन्धा मातु-
लादयः । गोचमन्त्राः सपिण्डाः । मन्त्रसम्बन्धा वेदाध्यापकादयः ।
अन्तेवासिसम्बन्धाः शिल्पशास्त्रोपाध्यायाः । एवंविधसम्बन्धव्यतिरिक्तान्
ब्राह्मणान् गृहस्थादीन् भोजयेदित्यर्थः । आद्वे ओजियादीनां पक्लि-
पावनत्वेनापि पात्रविशेषतां स एवाह,—

“अपाङ्क्त्योपहता पक्लिः पायते यैर्दिजोत्तमैः ।

ताम्रिवोधत कार्त्स्न्येन दिजाम्यान्पक्लिपावनान् ॥

अथ्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

ओजियाम्नयजासैव विज्ञेयाः पक्लिपावनाः ॥

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निः त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

ब्रह्मदेयात्मसन्तानान्कन्दोगोज्येष्ठसामगः ॥

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।

ग्रतायुसैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पक्लिपावनाः”—इति ॥

ब्रह्मदेयात्मसन्तानः ब्राह्मविवाहोदापुत्रः । सहस्रदः गवां सुवर्षस्य
वा । यमोऽपि,—

“ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः ज्ञान्तुद्वयः ।

सङ्गृह्यन् त्रिसुपर्णः त्रिमधुर्व्याऽथ यो भवेत् ॥

त्रिणाचिकेतो विरजसोऽन्धोगोज्येष्ठसामगः ।

अथर्वश्रिसोऽध्येता सर्वे ते पक्लिपावनाः ॥

शिशुरप्यग्निहोत्री च न्यायविच्च षडङ्गवित् ।

मन्त्रब्राह्मणविश्वेव यस्य स्याद्धर्मपाठकः ॥

ब्राह्मदेयासुतस्यैव भावशुद्धः सहस्रदः ।

चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ॥

निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः ।

गुरुवेदाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥

विमुक्तः सर्वदा धीरो ब्रह्मभूतो दिजोत्तमः ।

अनमिचो न चामिचो मैत्र आत्मविदेव च ॥

स्नातको अप्यनिरतः सदा पुण्यवर्त्तिप्रियः ।

अजुर्मुदुः क्षमी दान्तः शान्तः सत्यव्रतः शुचिः ॥

वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः उपवासपरायणः ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वेदविदेव च ॥

वेदविद्याव्रतस्नाताः ब्राह्मणाः पक्लिपावनाः”—इति ।

पैठीनशिरपि । “अथातः पक्लिपावना भवन्ति त्रिणाचिकेतस्त्रि-
मधुस्त्रिसुपर्णशीर्णव्रतान्कन्दोगोज्येष्ठसामगो ब्रह्मदेयासुसन्तानः सह-
स्रदो वेदाध्यायी चतुर्वेदषडङ्गवित् अथर्वश्रिसोऽध्यायी पञ्चाग्नि-
वेदजापी चेति, तेषामेकैकः पुनाति पक्लिं नियुक्तो मूर्धनि सहस्रै-
रप्युपहताम्” इति । ब्रह्मणेऽपि,—

“ब्रह्मदेयानुसन्तानो ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।

ब्रह्मदेवापतिश्चैव ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनाः ॥

यजुषां पारगो यश्च वाचां यश्चापि पारगः ।

अथर्वशिरसोऽध्येता ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनाः ॥

नित्यं योगपरो विद्वान् समलोष्टाश्मकाश्चनः ।

ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः"—इति ॥

बोधाद्यनोऽपि । "निमधुस्तिनाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निः षडङ्ग-
वित्तिशीर्षकोऽध्येता सामगा इति पङ्क्तिपावनाः"—इति । हरीतोऽपि ।
"स्थितिरविच्छिन्नवेदेदिताऽथोनिमहुरित्त्वमावैयत्यस्येति कुलगुणाः,
वेदाङ्गानि धर्मोऽथात्मविज्ञानं सतिचेति षड्विधं शुभं, ब्राह्मण्यता
देवपितृभक्तता समता सौम्यताऽपरोपतापिताऽनसूयता अनुदूतता
अपादयं मित्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्याता प्रशान्तिचेति
अथोदशविधं शीलम्,

समा दमोदया दानमहिंसा गुरुपूजनम् ।

शीलं क्षान्तिं जपोहोमस्तपः स्वाध्यायएवच ॥

सत्यवचनं सन्तोषो दृढव्रतत्वमुपव्रतत्वमिति षोडश गुणाः दृढं,
तस्मात् कुलीनाः श्रुतशीलवन्तो दत्तस्थाः सत्यवादिनोऽव्यङ्गाः पाङ्क्त्याः ।
दादमोभयतः ओषधस्तिनाचिकेतस्त्रिसुपर्णस्त्रिमधुस्तिशीर्षको ज्येष्ठ-
सामगः पञ्चाग्निः षडङ्गविद्वद्ब्रह्माप्यूर्ध्वरेताः षट्पुत्रास्तगामी तत्त्ववि-
चेति पङ्क्तिपावना भवन्ति" । स्थितिरविच्छिन्नसन्तानता । अविच्छि-
न्नवेदेदितेत्यत्र हविरासादनार्थदेशविशेषवाची वेदिशब्दो हविःसाध-
यागं लक्षयति । आर्वेयत्वं प्रवरवर्त्तिविशिष्टादत्तम् । धर्मो धर्मशास्त्रं,
विज्ञानं वैशेषिकादिशास्त्रविज्ञानम् । सतिर्वेदशास्त्राविसरणम् ।

उपव्रतत्वं दशम्यादावेकभक्तता । अत्रानुकल्पो याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

"स्वस्तीयश्चलिकृजामाहयाज्यशरमातुलाः ।

चिनाचिकेतदौहित्रश्रियसन्धिवान्धवाः"—इति ॥

अतएव मनुः,—

"अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सङ्गिरनुष्ठितः ।

मातामहं मातुलञ्च स्वस्तीयं शररं गुरुम् ॥

दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्"—इति ॥

विट्पतिर्जामाता अतिथिर्वा । तदुक्तं देवस्वामिना । विट्पतिर-
तिथिरित्यस्ये वदन्तीति । आपस्तम्बोऽपि । "गुणवदलाभे सोदर्योऽपि
भोजयितव्यः एतेनाम्नोवासिनो व्याख्याताः"—इति । बोधाद्यनोऽपि ।
"तदभावे रक्ष्यविद्वच्चोयजूषि सामानीति आहुत्य महिमा तस्मा-
देवंविधं सपिण्डमप्याशयेत्"—इति । विष्णुपुराणेऽपि,—

"पितृव्यगुरुदौहित्रानृत्तिकस्वस्तीयमातुलान् ।

पूजयेद्भुव्यकथेन वृद्धानतिथिवान्धवान्"—इति ॥

अत्र चलिकृपितृव्यसोदर्यसपिण्डा वैश्वदेवस्थाने नियोज्यः न
पितृदिस्थाने । तथा चाभिः,—

"पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाऽथ सपिण्डकः ।

न परस्परमर्थाः^(१) शुभं आहुते चलिजसंथा ॥

चलिकृपुत्रादयो ह्येते सकुला ब्राह्मणा दिजाः ।

वैश्वदेवे नियोज्यः यद्येते गुणवन्तराः"—इति ॥

शिक्षास्यापि वैश्वदेवस्थानएव निवेशः । सोदर्यं विहितस्यार्थस्य,

(१) मधुपर्कापरनामधेयोऽस्योक्ताहविशेषोऽर्थमित्यस्ये ।

“एतेनाप्तेवासिनो व्याख्याताः”—इत्यापस्तम्बेन शिष्येऽतिदेशात् । यत्तु मनुना कल्पान्तरमुक्तम्,—

“कामं आह्वयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

दिवता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलम्”—इति ॥

तत्र साक्षादनुकल्पाभिप्रायेण, किं त्वनुकल्पानुकल्पाभिप्रायेण । न आह्वये भोजयेन्मित्रमिति स्वेनैव निषिद्धस्य मित्रस्य काममर्चयेदिति शानुग्रहमेवाभ्यनुष्ठानात् । वसिष्ठोऽप्यनुकल्पानुकल्पमाह,—

“आनृशंसं परो धर्मा याचते यत् प्रदीयते ।

अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निमग्नयेत्”—इति ॥

आनृशंसमुक्तो धर्मः, तेनायाचतः अयाचनशीलान्, अतएव सीदमानान् निर्गुणानपि सगुणानामनुकल्पानामभावे सर्वोपायैर्यथा ते निमग्नमङ्गीकुर्वन्ति, तादृशैरुपायैर्निमग्नयेदिति । अयाचनशीलानामभावे याचमानाय निर्गुणाय प्रदीयते इति । एतदप्यनुकल्पो-भवतीत्यर्थः । सम्भवति मुख्यकल्पो नानुकल्पोऽनुष्ठेयः । तथाऽऽह मनुः,—

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्पराधिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्”—इति ॥

साम्पराधिकसुत्तरकालिकं स्वर्गादिकं फलमिति । भविष्यत्-पुराणेऽपि,—

“ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मूर्खे वेदविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मानि ह्रथते”—इति ।

वेदविवर्जिते,—इति निर्गुणमात्रोपलक्षणार्थम् । अतएवोक्तं तत्रैव,—

“व्यतिक्रान्तेन दोषोऽस्ति निर्गुणान् प्रति कर्हिचित् ।

यस्य त्वेकगृहे मूर्खोदूरस्थस्य गुणान्वितः ।

गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः”—इति ॥

यत्तु पुराणान्तरेऽभिहितम्,—

“यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितावृते ।

दूरस्थं भोजयेन्मूढोगुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥

तस्मात् संपूजयेद्देवं गुणं तस्य न चिन्तयेत् ।

केवलं चिन्तयेज्जातिं न गुणान्वितां खग ॥

सन्निकृष्टं द्विजं यस्तु युक्तजातिं प्रियंवदम् ।

मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि वृत्तहीनमथापि वा ।

नातिक्रमेऽरौ विद्वान् दारिद्र्याभिहतं तथा”—इति ॥

तदौचित्यजामात्रादिविषयम् । अतएव मनुः,—

“अतस्त्यमपि दौहित्रं आह्वये यत्नेन भोजयेत्”—इति ॥

अतस्त्यं केवलमतस्त्यमध्ययनादिरहितमित्यर्थः । गुणवत्सन्निकृष्टा-

तिक्रमे तु प्रत्यवायोऽस्ति । तथाच पुराणम्,—

“सप्त पूर्वान् सप्त परान् पुरुषानात्मना सह ।

अतिक्रम्य द्विजवरान् नरके पातयेत् खग ॥

तस्मात्नातिक्रमेद्विज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ।

संबन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिस्तथा ॥

भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुं स्वगाधिप ।

नातिक्रमेऽरौ सैतान्मूर्खानपि गोपते ॥

अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्”—इति ॥

अपिरेवकारार्थः । अमूर्खानेवातिक्रम्य गरकं ज्ञेयं, न मूर्खा-
नित्यभिप्रायः । आङ्गे वर्जनीया ब्राह्मणा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः,—

“रोगी हीनातिरिक्तमङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णी कुण्डगोक्षौ^(१) कुनखी स्यावदन्तकः ॥

भृतकाध्यापकः क्षीवः^(२) कन्यादूष्यभिग्रस्तकः ।

मिश्रभुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥

मातापितृगुरुत्यागी कुण्डाग्नी वृषसात्मजः ।

परपूर्वापतिः स्नेहः कर्मदुष्टश्च निन्दितः”—इति ॥

रोगी उन्मादादि रोगवान् । उन्मादादि रोगाश्च देवत्वेन वर्णिताः ।
“उन्मादस्त्वग्दोषोराजयक्षा सासोमधुमेहोभगन्दरोऽम्बरीत्यष्टौ पाप-
रोगाः”—इति । हीनं न्यूनमधिकमतिरिक्तमङ्गं यस्यासौ हीनाति-
रिक्तमङ्गः । एकेनाप्यक्षणा यो न पश्यति, असौ काणः । तेन च
वधिरभूकमूर्खादयो लक्ष्यन्ते । विरुद्धा पुनर्भूतस्यां जातः पौनर्भवः ।
अवकीर्णी क्षतव्रतः । कुनखी दुष्टमखः । स्यावदन्तः स्वाभाविक-
क्षयदन्तः । वेतनं गृहीत्वा योऽध्यापयति, स भृतकाध्यापकः ।
असता सता वा दोषेण कन्यां दूषयिता^(३) कन्यादूषी । महापातका-
भिग्रस्तकः । परिविन्दकः परिवेत्ता । कुण्डस्थानं योऽग्राति स कुण्डाग्नी ।

(१) कुण्डगोक्षौ,—परस्त्रियां जातौ द्वौ सुतौ कुण्डगोक्षौ । यत्नौ जी-
वति कुण्डः स्यान्मृते मर्तरि गोक्षकः”—इत्युक्तमज्जम्बौ ।

(२) क्षीवः,—“न मूर्खं येनितं यस्य विद्या चाशु निमज्जति । मेढ्रं चोन्माद-
मुकाभ्यां हीनं क्षीवः स उच्यते”—इत्युक्तमज्जम्बौ ।

(३) दूषयिता,—इति दूषयितं प्रदम् । अतएव कन्यामिति कर्मणि द्वितीया ।

कुण्डग्रन्थोगोक्षकस्याप्युपलक्षकः । विहितकर्मपरित्यागी वृषसात्मजो-
वृषसात्मजः । परपूर्वापतिः पुनर्भूतपतिः । अदत्तादायी स्नेहः ।
कर्मदुष्टाः ब्राह्मणविद्वद्वाचरोपेताः । एते आङ्गे निन्दिता वर्ज्या-
इत्यर्थः । मनुरपि,—

“ये स्नेहपतितक्षीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

तान् दध्यकव्ययोर्विप्रागनर्हान् मनुरब्रवीत् ॥

जटिलं चानधीयानं दुर्वासं कितवन्तथा ।

याजयन्ति च ये पूर्वान् तांश्च आङ्गे न भोजयेत् ॥

चिकित्सकान् देवसकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ॥

अद्विष्टं परिविन्तिश्च गणाभ्यन्तरएव च ।

कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ॥

पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपत्तिर्गृहे ।

भृतकाध्यापकोयश्च भृतकाध्यापितस्तथा ॥

शूद्रशिव्योगुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोक्षकौ ।

अकारणपरित्यक्ता मातापितृगुरोस्तथा ॥

ब्राह्मैर्येनैश्च संबन्धैः संयोगं पतितैर्गताः ।

अगारदाही गरदः कुण्डाग्नी सोमविक्रयी ॥

समुद्रयात्री वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ।

पिशा विवदमानश्च केकरो मधपक्षया ॥

केकरः तिर्यग्गृष्टिः ।

पापरोग्यभिग्रस्तश्च दान्निकोरसविक्रयी ।

धनुःशराणां कर्ता च यस्यायेदिधिषूपतिः ॥
 मित्रभुक् सुतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ।
 भ्रामरी गण्डमाली च सिन्धयो पिशुनस्तथा ॥
 उग्रभोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दकएव च ।
 हस्तिभोऽश्वोद्भ्रमकोनक्षत्रैश्च जीवति ।
 पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ।
 स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां चावरणे रतः ॥
 मृदुसम्प्रेषको दूतो वृक्षरोपकएव च ।
 शकीडी श्वेनजीवी च कन्यादूषकएव च ॥
 हिंस्रो वृक्षपुत्रश्च गणानाश्चैव याजकः ।
 आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं चापनकस्तथा ॥
 कृषिजीवी मृषिजीवी सङ्गिर्निन्दितएव च ।
 चौरभ्रिको मासिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ॥
 प्रेतनिर्घातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।
 एतान्निर्गर्हिताचारानपाङ्क्त्यामराधमान् ॥
 द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्रापि वर्जयेत्”—इति ।

कोनोऽपि ब्रह्मसूत्रव्यतिरिक्तद्रव्यापहारी विवर्तितः । तद्रव्यापहारिणः
 पतितशब्देनोपास्यत्वात्^(१) । पारलौकिकफलदं कर्म नास्तीति मन्यमा-
 ना नास्तिकासौम्यो वृत्तिर्जीविका येषाम्ने नास्तिकवृत्तयः । जटिलो-
 ब्रह्मचारी । अनधीयानः,—इति जटिलविशेषणम् । अतस्मानधीयानो
 ब्रह्मचारी प्रतिषिध्यते । न तु ब्रह्मचारिमात्रं, तस्य आङ्गे, ‘पञ्चाग्नि-

(१) पातितवहेतुमहापातकमध्ये ब्रह्मसामहारस्य परिगणनादिति भावः ।

ब्रह्मचारिणः”—इति पात्रत्वविधानात् । न चाध्ययनरहितस्य ब्रह्म-
 चारिणोऽश्रोत्रियत्वेन आङ्गे प्रसक्त्यभावात् प्रतिषेधोऽनुपपन्नइति
 मन्तव्यम् । यतः,

“अतस्त्यमपि दौहित्रं आङ्गे यत्नेन भोजयेत्”—

इत्यत्र दौहित्रग्रहणमविवक्षितमिति भ्रान्त्या अध्ययनरहितोऽपि
 ब्रह्मचारी आङ्गे भोजनीयतया प्रसक्तः प्रतिषिध्यतइति । दुर्वास्तः
 खल्वाटः कपिलकेशो वा । तदुक्तं संयज्ञकारेण,—

“खल्वाटकश्च दुर्वास्तः कपिलस्रण्डएव च”—इति ॥

कितवो घृतासक्तः । पुरथाजकाः गणसाजकाः । अथ, आङ्गे इति
 विशेषोपादानादुर्वास्तादीनां आङ्गएव वर्ज्यत्वं, न दैवे इत्यवगम्यते ।
 अन्यथा, प्रकरणादेवोभयत्र निषेधावगमाद्विशेषोपादानमनर्थकं स्यात् ।
 अतएव गौतमः । “हविःषु च दुर्वास्तादीन् आङ्गएवैके”—इति ।
 हविःषु च दैवेऽपि एवं पित्र्यवत्परीक्ष्य दुर्वास्तादीन् वर्जयेत् । एके
 मन्वादयः आङ्गएव न भोजयेत्, दैवे तु भोजयेदित्याज्जरित्यभि-
 प्रायः । चिकित्सकाः जीवनार्थमदृष्टार्थस्य भेषजकारिणः । “तस्माद्-
 ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यं अपूतो ह्येषोऽमेधो यो भिषक्”—इति
 अविशेषेणैव निन्दार्थवाददर्शनात् । धनार्थं संवत्सरत्रयं देवार्चको-
 देवसः । तदुक्तं देवलेन,—

“देवार्चनपरो नित्यं वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।

अथौ देवसको नाम ह्ययकथेषु गर्हितः ॥

अपाङ्क्त्यः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु सर्वदा”—इति ।

आपद्यपि मांसविक्रयिणः । अनापदि विपणजीवित्वेनैव निषेधे

धिद्धे मांसविक्रयिण इति पुनर्विशेषोपादानस्य वैयर्थ्यात् । अनापदि वाणिज्येन जीवन्तो विपणजीविनः, न त्वापद्यपि । तच्च,

“लाभेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः”—

इति वाणिज्यस्यापत्कल्पतया विहितत्वात् । विहितत्यागकारणं विना औतस्मार्त्ताग्निरित्यक्ता परित्यक्ताग्निः । अल्पवृद्ध्या धनं स्त्रीकृत्याधिकवृद्ध्या धनप्रयोजको वार्धुषिकः । तथाच सति,—

“समर्पे धनमुद्धृत्य महार्घं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः”—इति ॥

यस्मिं जयरोगी । अनापदि पशुपासः । अविवाहिते ज्येष्ठे अना-
हिताग्नौ वा सति यः कमीयान् कृतदारपरिग्रह आहिताग्निर्वा भवेत्,
स परिवेत्ता तज्ज्येष्ठस्तु परिवित्तिः । तथाच मतुः,—

“दाराग्निहोचसंयोगं कुरुते योऽयजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः”—इति ॥

अयजः सोदर्यो विवर्चितः । तथाच गर्गः,—

“सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसंयहम् ।

आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत्”—इति ॥

आवसथ्यमावसथ्याधानं, आधानं गार्हपत्याद्याधानम्^(१) । असो-

दर्ये तु न दोषः । तथाच शातातपः,—

“पितृव्यपुत्रान्सापत्यान् परनारीसुतांस्तथा ।

दाराग्निहोचसंयोगे न दोषः परिवेदने”—इति ॥

(१) आवसथ्योमृत्पात्राणि स्मार्त्ताग्निरिति यावत् । गार्हपत्यादयस्तु औता-
ग्रयः । आदिग्रहणात् दक्षिणाग्र्याहवनीयाग्रन्योर्यह्यम् ।

परनारीसुताः स्तेवजा भ्रातरः । यमोऽपि,—

“पितृव्यपुत्रान्सापत्यान् परपुत्रांस्तथैव ।

दाराग्निहोचधर्मेषु नाधर्मः परिवेदने”—इति ॥

परपुत्रा दत्तक्रीतादयः भ्रातरः । सोदर्यविषयेऽपि कचिदोषो-
नास्ति । तथाच शातातपः,—

“क्रीवे देशान्तरस्थे च पतिते भित्तुकेऽपि वा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने”—इति ॥

योगशास्त्राभियुक्तो विरक्तः । कात्यायनोऽपि,—

“देशान्तरस्थक्रीवैकवृषणानसहोदरान् ।

वेष्टातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः^(१) ॥

जडमूकान्भवधिरकुञ्जवामनखोडकान् ।

अतिवृद्धानभार्याश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च^(२) ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।

कुहकोन्मत्तचौरांश्च^(३) परिविन्दन् न दुष्यति”—इति ॥

खोडो भग्नपाददयः । अभार्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । कामतो-
ऽकारिणः स्नेह्यैव विवाहान्निवृत्ताः । देशान्तरगतादिषु कालप्रती-

(१) एकवृषणयकायः पण्डविशेष इति रत्नाकरः । शूद्रतुल्याश्च,
“गोरक्षकान् वाणिजिकान् तथा कारुकुशीलवान् । प्रेथ्यान् वा-
र्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्”—इति मनुस्मृत्युक्त्याः ।

(२) नृपस्य चेति चकारेण सत्तानित्यनुक्तव्यते ।

(३) कुलटोन्मत्तचौरांश्च,—इत्यन्यत्र पाठः । तत्पाठे तु, परकुलं पर-
गोत्रमत इति गच्छति प्राप्नोति यो दत्तकः स कुलट इत्यर्थो विध्यः ।

सामन्तरेण परिवेदने दोषोऽस्ति । तथाच वसिष्ठः । “अष्टौ दश
दादशवर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिर्विष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती
भवति”—इति । अनिर्विष्टमस्तविवाहम् । अचेयं व्यवस्था । अदृ-
ष्टार्थमर्थार्थं वा दादशवर्षप्रतीक्षणं देशान्तरगतज्येष्ठविषय^(१), अष्टौ
इमेति पक्षद्वयं कार्यान्तरार्थं देशान्तरगतविषयम् । तथा सति,—

“दादशैव तु वर्षाणि व्याप्यान् धर्मार्थयोगतः ।

न्यायः प्रतीक्षितुं भ्राता मूयमाणः पुनः पुनः”—इति ॥

क्रीवादयस्तु न प्रतीक्षणीयाः । तथाच सति,—

“उन्मत्तः किम्विषी कुष्ठी पतितः क्रीवणववा ।

राजवत्सलमथावी च न नायः स्यात्प्रतीक्षितुम्”—इति ॥

विरक्तवेष्टातिवक्तादिषु तु चिरकासातुदृष्ट्या विवाहसम्भावना-
दन्तावधिवेदनं न दोषाय, तत्र कालावधेरन्तत्वात् । आधानविषयेऽपि
ज्येष्ठानुमत्याऽधिवेदने न दोषः । तथाच ब्रह्मवसिष्ठः,—

“अयमस्य यदाऽनग्निरादध्यादनुजः कथम् ।

अयमातुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि”—इति ॥

आधानाधिकारिणि ज्येष्ठेऽनाहिताग्नावपि कनिष्ठसदनुमत्याऽऽधानं
कुर्यादित्यभिप्रायः । अयं न्यायः पित्रादिषु द्रष्टव्यः । तथाचोपनिषत्,—

“पिता पितामहो यस्य अयजो वाऽय कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने”—इति ॥

यस्य कस्यचित् पिता पितामहो वाऽयजो वाऽऽहिताग्निर्न भवति,

(१) अदृष्टार्थमर्थार्थं वा देशान्तरगतेत्यन्वयः ।

तस्य तदनुमत्याऽऽधानकरणेऽपि न दोष इत्यर्थः । एवमेव कन्यापरि-
वेदनेऽपि दोषतदपवादौ द्रष्टव्यौ । अधीतविस्मृतवेदो निराकृतिः ।
तथाच देवलेन,—

“अधीत्य विस्मृते वेदे भवेदप्रो निराकृतिः”—इति ।

नामाजातीया अनियमवृत्तयो गणास्तेषां मध्यवर्ती गणाभ्यन्तरः ।
कुशीलवो गायकादिः । दृषलीपतिस्तु रजस्वलायाः कन्यायाः पतिः ।
तदुक्तं देवलेन,—

“वन्ध्या तु दृषली ज्ञेया दृषली च मृतमजा ।

अपरा दृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

यस्त्वेनामुदहेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

अग्राह्येयमपाङ्गेयं तं विद्यादृषलीपतिम्”—इति ॥

यस्य गृहे उपपतिर्जारः सदा संवसेत्, सोऽपि वर्ज्यः । तदुक्तं
देवलेन,—

“परदाराभिगो मोहात् पुरुषो जार उच्यते ।

स एषोपपतिर्ज्ञेयो यः सदा संवसेद्गृहे”—इति ॥

वाग्दुष्टो निष्ठुरवाक् । पतितैर्महापातकिसंसर्गिभिः सह ब्राह्मैर्योगैश्च
सम्बन्धैर्विद्यायोनिसम्बन्धैः संयोगं गतः, सोऽपि विवर्जितः । न तु
साक्षात् संसर्गो, तस्य पतितब्रह्मेणैवोपात्तत्वात् । केकरोऽर्धदृष्टिः ।
अपेदिधिष्ठाः पतिरपेदिधिषूपतिः । ज्येष्ठायामनूढायामूढा कनिष्ठा
या, साऽपेदिधिषूः । तदुक्तं देवलेन,—

“ज्येष्ठार्था यद्यनूढार्था कन्यायामुद्यतेऽनुजा ।

सा चापेदिधिषूर्ज्या पूर्वा तु दिधिषूर्मता”—इति ॥

पुत्राचार्योऽन्तरपाठकः । भ्रामरी वृत्त्यर्थमेव भ्रमरवदर्थार्जकः ।
 अष्टहस्तेशको वर्धकिवृत्त्या वर्तमानः । उरभ्रा अवयः । तएव वृत्त्यर्थं
 पालनीया यस्यासावौरभ्रकः । महिष्यः पाल्यायस्यासौ माहिषकः ।
 अथवा, व्यभिचारिणीपुत्रः । तदाह देवसः,—

“महिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।

तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः स्मृतः”—इति ॥

एतान् पूर्वोक्तानुभयच दैवे पित्ये च वर्जयेदित्यर्थः । यमोऽपि,—

“काणाः कुलाश्च वंढाश्च कृतघ्ना गुरुतल्पगाः ।

ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाश्चिकित्सकाः ॥

राक्षसामासथोक्तताः पशुविक्रयिणश्च ये ।

मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः ॥

राजभृत्यान्भवधिरा मूर्खखण्डपङ्गवः ।

वृषलीफेनपीताश्च^(१) श्रेष्ठियाजकयाजकाः ॥

कालोपजीविनश्चैव ब्रह्मविक्रयिणस्तथा ।

दण्डपूजाश्च* ये विप्राः ग्रामकृत्यपराश्च ये ॥

आगारदाहिनश्चैव गरदा वनदाहकाः ।

कुण्डाग्निनो देवसकाः परदारभिमर्शकाः ॥

स्त्रावदन्ताः कुनखिनः शिल्पिनः कुष्ठिनश्च ये ।

वणिजो मधुहर्तारो हस्त्यसदमका दिजाः ॥

* दण्डपूजाश्च,—इति सु० ।

(१) वृषलीफेनपीताः शूद्रापत्यः ।

कन्यानां दूषकाश्चैव ब्राह्मणानाञ्च दूषकाः ।

सूचकाः प्रेयकाश्चैव कितवाश्च कुशीलवाः ॥

समयानाञ्च भेत्तारः प्रदाने ये च* बाधकाः ।

अजाविका माहिषकाः सर्वविक्रयिणश्च ये ॥

धनुःकर्त्ता द्यूतवृत्तिर्मिचधुक् शस्त्रविक्रयी ।

पाण्डुरोगा गण्डमाली यक्षी च भ्रामरी तथा ॥

पिशुनः कूटसाक्षी च दीर्घरोगी वृथाऽऽश्रमी ।

प्रव्रज्योपनिवृत्तश्च वृथा प्रव्रजितश्च यः ॥

यश्च प्रव्रजिताज्जातः प्रव्रज्याऽवसितश्च यः ।

तावुभौ ब्रह्मचर्यालावाह वैवस्वतो यमः ॥

राक्षः प्रेयकरोयश्च ग्रामस्य नगरस्य वा ।

समुद्रयात्री वान्ताग्नी केशविक्रयिणश्च ये ॥

अवकीर्षी च वीरघ्नः^(२) गुरुघ्नः पितृदूषकः ।

गोविक्रयी च दुर्बालः पूगानां चैव याजकः ॥

मद्यपश्च कदर्यस्य^(३) सह पिना विवादकत् ।

* एव,—इति सो० ना० ।

† कूटयाजी,—इति सो० ना० ।

(१) वीरघ्नः अधिपरित्यागी । “वीरहा वाश्य देवानां योऽमिसुहास-
 यते”—इति श्रुतेः ।

(२) “कदर्यः, “आत्मानं धर्मकृत्यस्य पुनरांशं पीडयन् । योऽतोभाव
 सन्निनोत्तर्यान् स कदर्य इति स्मृतः”—इत्युक्तञ्चक्षः ।

दानिको वर्धकीभर्ता त्याक्तात्मा दारदूषकः ॥

सङ्गिष्य निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः ।

परिविनिः परिवेत्ता भूताचार्यो* निराकृतिः^(१) ॥

शूद्राचार्यः सुताचार्यः शूद्रस्त्रियस्तु नास्तिकः ।

इत्यस्त्रदारकाचार्यो मानकसैलिकस्तथा ॥

चोरा वार्धुविका दुष्टाः परस्त्रानाञ्च दूषकाः ।

चतुराश्रमवाद्याञ्च सर्वे ते पाङ्क्तदूषकाः ॥

इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तास्तांदिजाञ्च निषेधयेत्”—इति ।

विद्यादिगुणयोगेऽप्येतेषां वर्जनीयत्वं ब्रह्माण्डपुराणेऽभिहितम्,—

“आङ्कार्गुणयोगेऽपि नैते जातु कथञ्चन ।

निमन्त्रणीयाः आङ्गेषु सम्यक् फलमभीप्सता”—इति ॥

एवं ब्राह्मणाग्रानेव सम्यक् परीक्ष्य पूर्वेषु निर्मन्त्रणीयत । तथाच
हारीतः । “यत्नेनैवमिधान् आङ्गमाचरिष्यन् पूर्वेषु निर्मन्त्रयेत्”—इति ।

असम्भवे परेषु निर्मन्त्रणीयत । तथाच कूर्म,—

“सो भविष्यति मे आङ्गं पूर्वेषु रभिपूजयेत् ।

असम्भवे परेषु र्वा यथोक्तैर्लक्षणैर्युक्तान्”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“यः कर्त्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्रास्त्रिमन्त्रयेत् ।

* भूताचार्यो,—इति सु० ।

(१) निराकृतिः,—“यस्त्वाधायाभिमानस्यादेवादीर्भिरिष्टवान् । निरा-
कर्त्ताऽमरादीनां स विषेयो निराकृतिः”—इत्युक्तं जज्ञः । अधीत-
विद्यतवेदो वा (६६१ पृ०) ।

निरामिषं सक्तहुक्ता सर्वभुक्तजने गृहे ॥

असम्भवे परेषु र्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत्”—इति ।

अत्र विशेषो मनुना दर्शितः,—

“पूर्वेषु परेषु र्वा आङ्गकर्मण्युपस्थिते ।

निमन्त्रणीयं त्ववरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान्”—इति ॥

वराहपुराणे,—

“वस्त्रशौचादि कर्त्तव्यं यः कर्त्ताऽस्मीति जानता ।

स्थानोपलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रास्त्रिमन्त्रयेत् ॥

दन्तकाष्ठञ्च विच्छेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत्”—इति ॥

आङ्गभूमिं परिगृह्य गोमयादिना तत्स्थानोपलेपनं कृत्वा विप्रान्
रात्रौ निमन्त्रयेदित्यर्थः^(१) । तथाच ब्रह्माण्डपुराणम्,—

“पूर्वेऽङ्गि रात्रौ विप्राग्र्यान् कृतसायन्तनाशनान् ।

गत्वा निमन्त्रयेदेवपि शुद्देशसमन्वितः”—इति ॥

निमन्त्रणप्रकारः प्रचेतसा दर्शितः,—

“कृतापसव्यः पूर्वेषुः पितृन् पूर्वं निमन्त्रयेत् ।

भवङ्गिः पितृकार्यञ्चः सम्पाद्यञ्च प्रसीदत ॥

सव्येन वैश्वदेवायं प्रणिपत्य निमन्त्रयेत्^(२)”—इति ।

अत्र प्रणतिपूर्वकं निमन्त्रणं शूद्रविषयम् । तथाच पुराणम्,—

“दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।

(१) तथाच, भूमिं,—इत्यनन्तरं परिगृह्य इत्यध्याहारइति भावः ।

(२) कृतापसव्यः प्राचीनावीती । पितृन् उद्दिश्येति शेषः । सव्येन
उपवीतिना ।

पादावादाय वैश्वोदौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम्”—इति ।

दक्षिणचरणस्यर्धो जानुप्रदेशे कर्तव्यः । तथाच मत्स्यः,—

“दक्षिणं जानुमासृज्य त्वं मयाऽन निमग्नितः”—इति ।

पूर्वं निमग्नयेदित्यत्र^(१) पूर्वपदस्य वैश्वदेवार्थं निमग्नयेदिति व्यवहितेनाश्रयः । अतएव दृश्यति,—

“उपवीती ततो भूत्वा देवताऽर्थं दिजोत्तमान् ।

अपस्येन पित्र्ये च स्त्र्यं शिष्योऽथवा सुतः^(२)”—इति ॥

पार्वणश्राद्धे ब्राह्मणसङ्ख्यामाह पैठीनसिः । “ब्राह्मणान् सप्त पक्ष दौ वा भोजयानामन्त्रयेत्”—इति ॥

यदा पक्ष ब्राह्मणाः, तदा दैवे दौ पित्र्ये चय इति विभागः । “दौ दैवे पितृकार्ये चीन्”—इति मनुस्मरणात् । तस्माद्युग्मसङ्ख्याया समविभागार्थं पित्र्ये चय इति युक्तम् । यत्तु शौनकेन पित्र्येऽपि युग्मविधानं कृतं, “एकैकस्य दौ दौ”—इति, तद्वृद्धिश्चाङ्गविषयम् । पित्र्यादिस्थानेषु सति सामर्थ्ये एकैकस्य चीन्स्त्रीन्निग्रान् भोजयेत् । तथाच शौनकः । “एकैकमेकैकस्य चीन्स्त्रीन्वा”—इति । अत्यन्तविभवे सत्येकैकस्य पक्ष सप्त वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । तथाच गौतमः । “नवावरान् भोजयेद्युजो वा यथोत्साहम्”—इति ॥

अस्यार्थः । यथोत्साहं यथाविभवं पित्र्यादिस्थानेषु प्रत्येकमयुजः पक्ष सप्त वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति । वचनस्य कथं पक्षसु सप्तसु वा ब्राह्मणेषु पर्यवसानम् ?

(१) पितृन् पूर्वं निमग्नयेदिति प्रचेतोवचने इत्यर्थः ।

(२) निमग्नयेदिति शेषः ।

“सामर्थ्येऽपि नवभ्योऽर्वाग्भोजयीत सति द्विजान् ।

नोर्ध्वं कर्तव्यमित्याहुः केचित्तद्दोषदर्शिनः^(१)”—

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनादिति ब्रूमः । शौनकगौतमाभ्यामुक्तोऽयं आङ्गविसारो मनुना नाङ्कृतः,—

“दौ दैवे पितृकार्ये चीन् एकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विसारे ॥

सक्तिर्था देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् ।

पक्षैतान्विसारो हन्ति तस्मान्नेहेत विसारम्” ॥

इत्यकारणमेव विसारप्रतिषेधात् । अतएव दृष्टदृश्यतिरपि,—

“एकैकमथवा दौ चीन् दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

सक्तिर्थाकालपाचादि न सम्पद्येत विसारे”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“दौ दैवे पितृकार्ये चीन् एकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि विसारम् विवर्जयेत्”—इति ॥

अतएव याज्ञवल्क्येनापि सङ्कोचएव पक्षो विहितः,—

“दौ दैवे प्राक्तयः पित्र्युत वैकैकमेववा ।

मातामहानामप्येवं तत्त्वं वा वैश्वदेविकम्”—इति ॥

एकैकमुभयत्र वेति ब्राह्मणायसम्भवे वेदितव्यम् । यत्तु शङ्केनोक्तम्,—

“भोजयेद्यथाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम्”—इति ।

तदयथाभविष्यम् । यदात्वेकएव भोक्ता तदैवमाह वसिष्ठः,—

(१) तद्दोषदर्शिनः ब्राह्मणनाङ्कस्यदोषदर्शिनः । स च दोषोऽनुपदमेव वक्ष्यते ।

“यद्येकं भोजयेच्छास्त्रे देवं तत्र कथं भवेत् ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥

देवतायतने कृत्वा यथाविधि प्रवर्त्तयेत् ।

प्राख्येदग्रौ तदन्नं दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे”—इति ॥

निमग्नये नियमान्तरमाह मत्स्यः,—

“पठन्निमग्नये नियमान् आवयेत् पितृकान् बुधः ।

अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ॥

भवितव्यं भवद्भिश्च मया च आहूकारिणा”—इति ।

निमग्नितैर्यत्कर्त्तव्यं तदाह्वाचिः,—

“ते तन्मथेत्यविघ्नेन गतेयं रजनी यदि ।

यथाश्रुतं प्रतीचेरन् आहूकालमतन्द्रिताः”—इति ॥

ते निमग्नितो विप्रास्तं आहूकर्त्तारमविघ्नपूर्वकं तथाऽस्त्वित्युक्त्वा
यथाश्रुतं विहितं नियमजातं, आहूकालं आहू भुक्तं यावत् जीर्यति
तावदनुतिष्ठेरन्नित्यर्थः । तथाच प्रचेताः,—

“आऽन्नपरिणामान् ब्रह्मचर्यं दधोः स्यतम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“आमग्नितान् ये विप्रा आहूकालपस्थिते ।

वसेद्युर्निधताहारा ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधो दूरे चागमनक्रिया ।

अभारोदहनश्चेति आहूत्योपासनाविधिः”—इति ॥

तथाऽस्त्वित्यङ्गीकारः सति सामर्थ्ये अग्निन्दितामग्नयविवयः ।

तथाच कात्यायनः । “अग्निन्दितामग्निते नातिक्रमेत्” । अन्तेन न

प्रत्याख्यातं कर्त्तव्यमिति । यस्त्वामग्नयमङ्गीकृत्य सत्यपि सामर्थ्ये
पश्चाद्विवारयति तस्य दोषोऽस्ति । तथाच मनुः,—

“केतितस्तु* यथान्यायं ह्यथकथे द्विजोत्तमः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत्”—इति ॥

केतितो निमग्नितः । यमोऽपि,—

“आमग्नितस्य यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।

नरकाणां शतं गत्वा चण्डालेष्वभिजायते”—इति ॥

निमग्नितब्राह्मणपरित्यागे प्रत्यवायोऽस्ति । तथाच नारायणः,—

“निकेतनं कारयित्वा निवारयति दुर्मतिः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते”—इति ॥

यस्त्वामग्नितो विप्रश्चाङ्गतोऽपि आहूकालातिक्रमं करोति
तस्य प्रत्यवाय आदिपुराणेऽभिहितः,—

“आमग्नितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।

देवतानां पितृणाञ्च दातुरन्नस्य चैव हि ॥

चिरकारी भवेद्रोही पच्यते नरकाग्निना”—इति ।

दातृभोक्तोर्ब्रह्मचर्यनियमातिक्रमे प्रत्यवायस्तु तत्र तत्रोक्तः । तत्र

बहुमतुः,—

“ऋतुकासां नियुक्तो वा नैव गच्छेत् स्त्रियं कश्चित् ।

तत्र गच्छन् समाप्नोति अग्निष्टफलमेव तु”—इति ॥

* केतित,—इति पाठः सो० ना० । एवं परत्र ।

† ऋतुकासां प्राप्येति शेषः । ऋतुकासे,—इति समीचीनः पाठः ।

मौतमः । “अथः आहूी शुद्रातप्यगतस्तत्पुरीवे मासं नयेत पि-
तम्”—इति । आहूी आहूकर्त्ता सद्यस्तत्क्षणमारभ्येत्यर्थः । मनुः,—

“आमन्त्रितस्तु यः आहूे दृष्ट्या सह मोदते ।

दातुर्द्यदुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते”—इति ॥

यमः,—

“आमन्त्रितस्तु यः आहूे अध्वानं प्रतिपद्यते ।

भवन्ति पितरस्तस्य तन्मांसं पाण्डुभोजनाः”—इति ॥

आहूदिनकृत्यं प्रचेतसा दर्शितम्,—

“आहूभुक् प्रातस्त्याय प्रकुर्यादन्तधावनम् ।

आहूकर्त्ता तु कुर्वीत न दन्तधावनं बुध”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“तथैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहाम्बरः ।

आरभेत नवैः पाणैरक्षारभं स्वधान्वयैः ॥

तिलागवकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।

असुरापहतं सर्वं तिलैः शुभ्यत्यजेन च ॥

ततोऽन्नं ब्रह्मसंस्कारं नैकभाजनभक्तवत् ।

शोष्ययेपसमृद्धञ्च यथाशक्ति प्रकल्पयेत्”—इति ॥

अथ ब्रूयाणि प्रचेताच्चाह,—

“कृष्णमाषाक्षिकाश्चैव श्रेष्ठाः सूर्यवशाक्तयः ।

महायवा ग्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥

कृष्णाः श्वेताश्च सोहास्य पाक्षाः स्युः आहूकर्त्ताभिः”—इति ।

यवाः चितशूकाः ब्राह्मणः कलमाषाः । महायवा ग्रीहियवाश्च

यवविशेषाः । मधूलिका धान्यविशेषः । कृष्णाः खलजाः कृष्णवर्णग्रीहयः ।

सोहा रक्तशालयः । मार्कण्डेयोऽपि,—

“यवग्रीहिसगोधूमाः तिलमुद्गाः ससर्वपाः ।

प्रियङ्गवः कोविदारः निष्पावा*^(१)श्चात्र शोभनाः”—इति ॥

अथ गोधूमानामावश्यकत्वमभिप्रेक्ष्यम्,—

“अगोधूमश्च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत्”—इति ॥

वायुपुराणेऽपि,—

“विष्णामलकमृदीकापनसास्त्रातदाडिमम् ।

सव्यमालेवताचोटखर्जुराणां फलानि च^(२) ॥

कशेरुकोविदारश्च तालकन्दस्तथा विसम् ।

कालेयं कालशकञ्च सुनिषलं[†] सुवर्चला ॥

कटफलं किङ्किनी^(३) द्राक्षा लकुचं मोचमेव च ।

कवभूयीवकं चारु तिन्दुकं मधुसाङ्गयम् ॥

वैकङ्कतं मालिकेरं शृगाटकपरूषकम् ।

पिप्पली मरिचश्चैव पटोलं दृहतीफलम् ॥

* निष्पाता,—इति ना० ।

† सुनिषलं,—इति पाठान्तरम् ।

(१) निष्पावः शिन्धीसदृशोदक्षिणापथे प्रसिद्ध इति कल्पतरुः ।

(२) मालेवतः काश्मीरके उ इति प्रसिद्ध इति आहूचिन्तामणिः । प्रा-
चीनामलक इति प्रकाशकारः ।

(३) किङ्किनी अक्षरं वा प्राप्तेति कल्पीधरः । इत्यायुधेन तु किङ्किनी
जलजमूरिति व्याख्यातम् ।

सुगन्धिमत्स्यमांसस्य कलायाः सर्वएव च ।

एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ॥

नागरश्चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च"—इति ।

मृदीका द्राक्षा । आघातकः कपीतनः । चव्यस्रविका । अचोटः
शैलोद्भवः । कश्चेद भद्रमुखा । कालेयकं दादहरिद्रा । सुनिषणं वितुन्न-
आकम् । कटफलं श्रीपर्णिका । लकुषो लिकुचः । मोचं कदलीफलं ।
ककंधूर्वदरी । तिन्दुकः सितिसारकः । शट्ज्जाटकं जलजन्तिकण्टकम् ।
दृहतीफलं निदिग्धिकाफलम् । दीर्घमूलकमुण्डिकेरीफलम् । विष्वाम-
लकादीनि प्रसिद्धानि । पालेवतपरूषकादीन्यप्रसिद्धानि । शङ्खोऽपि,—

“आघान् पालेवतानिचून्मृदीकां चव्यदाडिमम् ।

विदार्याश्च भृशुण्डाश्च आद्वकालेऽपि दापयेत् ।

द्राक्षाभधुयुतां दद्यात् शक्नुन् शर्करया सह ॥

दद्याच्छाङ्गे प्रयत्नेन शट्ज्जाटककशेलुकान्”—इति ।

आदित्यपुराणेऽपि,—

“मधूकं रामठस्यैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।

आद्वकर्मणि शस्तानि सैन्धवं चपुषं तथा”—इति ॥

अत्र विशेषो मार्कण्डेयेन दर्शितः,—

“गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः क्षीणकैश्चणकैरपि ।

आङ्गेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः ॥

विदार्याश्च भृशुण्डैश्च विषैः शट्ज्जाटकैस्तथा ।

केसुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्धुवदरैरपि ॥

पालेवतैरातुकैश्चाप्याचोटः पनसैस्तथा ।

काकोल्यः क्षीरकाकोल्यः तथा पिण्डालकैः शुभैः ॥

लाजाभिश्च शलाभिश्च चपुषैर्वारुचिर्भिटैः ।

सर्वपाराजशाकाभ्यामिङ्गुदैराजजम्भिः ॥

प्रियालामलकैर्मुखैः पङ्कभिश्च तिलम्बकैः ।

वेचाङ्गुरैस्तालकन्दैश्चक्रिकाक्षीरिकावचैः ॥

मोचैः समोचैर्लकुचैस्तथा वै वीजपूरकैः ।

सुञ्जातकैः पद्मपलैर्भक्ष्यभोज्यैः सुसंस्कृतैः ॥

रागषाडवचोव्यैश्च त्रिजातकसमन्वितैः ।

दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते आङ्गेषु पितरो नृणाम्”—इति ॥

विदारी कृष्णवर्णभृकुशाण्डफलम् । केसुकः कचूराख्यशाकम् ।

कन्दः शूरणः । उर्व्यातुः स्वादुकर्कटी । चिर्भिटस्तिककर्कटी । सर्वपेति

दीर्घः कान्दवः । राजशाकं कृष्णसर्वपः । इङ्गुदः तापसतरुः ।

प्रियालोराराजादगम् । चक्रिका चिञ्चा । क्षीरिका फलाध्यक्षम् ।

रागषाडवाः पानविशेषाः । त्रिजातकं खवङ्गैलागन्धपत्राणि । मत्स्य-

पुराणेऽपि,—

“अन्नन्तु सदधिक्षीरं गोदतं शर्कराऽन्वितम् ।

मासं प्रीणाति सर्वान् वै पितृनित्याह केशवः”—इति ॥

मत्सुरपि,—

“तिलैर्ब्रीहियवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन जीन्मासान् हारिणेन तु ।

आरभ्रेणाय चतुरः शकुनेनेह पञ्च वै ॥

वषासांश्चागमासेन पार्षतेनेह सप्त वै^(१) ।

अष्टावेषस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ॥

दश मासांस्तु दृष्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।

अश्वकूर्मयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु ॥

संवत्सरस्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।

वार्द्धीणिसस्य मासेन दत्तिर्दादशवार्षिकी ॥

कालशाकं महाशक्लं खड्गं लोहामिवं मधु ।

आमनयाद्यैव कल्पन्ते सुन्यजानि च सर्वशः—इति ॥

वार्द्धीणिसो रक्तवर्णस्तृष्णागलः । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

“निपिवन्निन्द्रियशीलं^(२) यूथस्यापसरं तथा ।

रक्तवर्णस्तु राजेन्द्र, कागं वार्द्धीणिसं विदुः”—इति ॥

पक्षिविशेषो वा,—

“कृष्णपीवो रक्तचिराः सेतपक्षो विहङ्गमः ।

स वै वार्द्धीणिसः प्रोक्तः इत्येषा वैदिकी श्रुतिः”—इति

निगमवचनात् । कालशाकमुत्तरदेशे प्रसिद्धम् । महाशक्लो मत्स्य-
विशेषः । खड्गः खड्गमृगः । लोहो लोहितवर्णश्चागः । सुन्यजानि जीवा-
राद्यजानि । आद्धे कोद्रवादिधान्यानि वर्जयेत् । तथाच व्यासः,—

“अआद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।

हिङ्गुद्रव्येषु शाकेषु कालागलशुभास्तथा”—इति ॥

(१) पार्षतादयो मृगजातिविशेषाः ।

(२) नक्षत्राणां काले यस्यास्यं नासिकादयं च जले निमज्जति, सोऽयं
निपिव इत्युच्यते । निमिर्नासिकादयमुखैः पिवतीति श्रुत्यन्तेः ।

कोद्रवाः कोरदूषकाः । पुलकाः पुलाकाः कान्दसोऽपि इत्यः ।
संस्कारकद्रव्येषु हिङ्गुद्रव्यमश्राद्धेयम् । कालः कृष्णार्जुकः । अनल-
चिकः । शुभा शुभाख्यः शाकविशेषः । एतानि शाकान्यश्राद्धे-
यानि । ननु,—

“मधूदं रामठच्चैव कर्पूरं मरिचं गुडम्”—इति

आदिपुराणे हिङ्गुद्रव्यस्य आद्धेयत्वमुक्तं, तत्कथं तस्याश्राद्धेयत्व-
मुच्यते,—इति । सत्यं, “अतिरात्रे षोडशिनं मृच्छाति नातिरात्रे
षोडशिनं मृच्छाति”—इति वदन्नापि विधिप्रतिषेधदर्शनादिकस्योऽस्तु ।
एवमेवान्यत्रापि । भारद्वाजोऽपि । “मुद्राढकीमाषवर्जं विदलानि
दद्यात्”—इति । मुद्रः कृष्णोत्तरः, आढकी तुवरी, माषो राजमाषः,
एतैर्विना विदलानि दद्यादित्यर्थः । माषग्रहणं कुलत्यादीनामुप-
लक्षणार्थम् । अतएव चतुर्विंशतिमतम्,—

“कोद्रवाजमाषांश्च कुलत्यान्वरकांस्तथा ।

निष्पावांस्तु विशेषेण पञ्चैतांस्तु विवर्जयेत् ॥

पावनास्त्रानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः”—इति ।

वरकाः वनमुद्राः । अन्यत्रप्रसिद्धम् । अत्र निष्पावनिषेधः कृष्ण-
निष्पावविषयः,

“कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेत् आहुकर्मणि”—इति

स्मरणात् । “निष्पावास्त्राच शोभनाः”—इति मार्कण्डेयपुराणे
कृष्णोत्तरनिष्पावविषयतया व्यवस्थापितं भवति । मरीचिरपि,—

“कुलत्याश्चणकाः आद्धे न देयाश्चैव कोद्रवाः ।

कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव”—इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि,—

“आह्ने न देया पालङ्गा तथा निष्यावकोद्रवाः ।

मसुरचारवास्तककुलत्यग्रप्रणयवः”—इति ॥

पालङ्गा सुकुन्दः, मसुरो मङ्गल्यकः, चारो धवचारादिः ।
विष्णुरपि । “भूदणश्रियुसर्वपसुरसार्जककुशाष्टालावुवार्त्ताकुपालङ्गा-
तण्डुलीयककुसुममहिषीचीरादि वर्जयेत्”—इति । भूदणो भूदणः
हान्दसत्वात् सुडभावः । सर्वपोऽप राजसर्वपः । “कुसुमं राज-
सर्वपम्”—इति सत्यन्तरे विज्ञेयितत्वात् । सुरसा निर्गुण्डा । अर्जकः
स्येतार्जकः । उग्रना अपि,—

“नालिकाग्रप्रकाककुसुमान्मुविज्भवान् ।

कुम्भीकम्बुकृत्ताककोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

वर्जयेद्भृक्षं आह्ने काश्चिकं पिण्डमूलकम् ।

करञ्चं येऽपि चान्ये वै रसगन्धोत्कटास्तथा”—इति ॥

नालिका दीर्घनालायगताऽल्पपल्लवा । कृत्ताकं सिलिन्धुः ।
कुम्भी श्रीपर्णिका । कम्बुकं कृत्तालावु । भृक्षो हरिद्रक्तवर्णः
पलाण्डुविशेषः । काश्चिकं आरनालकम् । करञ्चश्चिरविवल्फलम् ।
पुराणेऽपि,—

“वाञ्छरीरं सुरसं वर्जकं भूदणानि च ।

अवेदोक्ताश्च निर्घासा लवणान्यौषराणि च ॥

आह्नकर्मणि वर्ज्यानि याश्च नार्थं राजसूयाः”—इति ॥

वाञ्छरीरं वञ्छापुरः । वर्जकः पीतसारकः । अवेदोक्ता वेदे
निषिद्धा निर्घासाः ब्रह्मप्रभवादयः । औषराणि लवणानि कृतसव-

णानि । राजसूयाः दिनत्रयादूर्द्धमनिवृत्तरजसः । भरदाजोऽपि,—

“मत्तोद्धृतान् यत्तोयं पल्लवान् तथैव च ।

खल्लान् कुशाण्डफलं वज्रकन्दश्च पिप्पली ॥

तण्डुलीयकशाकश्च माहिषश्च पथोदधि ।

शिम्विकानि करीराणि कोविदारगवेधुकम् ॥

कुलत्यग्रजम्बीरकरम्भाणि तथैव च ।

अस्मादन्यद्रक्तपुष्पं श्रियुः चारं तथैव च ॥

गीरसान्यपि सर्वाणि भक्ष्यभोज्यानि यानि च ।

एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् आह्नकर्मणि ॥

आविकं मार्गमौद्गं सर्वमैकग्रफलं यत् ।

माहिषचामरश्चैव पथो वर्ज्यं विज्ञानता”—इति ॥

आविकमवीर्णां पथः । मार्गं नृगीर्णां पथः । औद्गमुद्गीर्णां पथः ।
एकग्रफलं वज्रवापयः । माहिषं माहिषीपथः । चामरं चमरीपथः ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“दिःस्त्रिंशं परिदग्धं तथैवाद्यावलेहितम् ।

शर्कराकीटपाषाणैः केनैर्यथाप्युपद्रुतम् ॥

पिष्ठाकं मथितश्चैव तथातिलवणश्च यत् ।

दधि शाकं तथा भक्ष्यमुष्णश्चोषविवर्जितम् ॥

वर्जयेच्च तथा चान्यान् सर्वानभिमतानपि ।

सिद्धाः कृताश्च ये भक्ताः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥

वाग्मावदुष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहृतास्तथा ।

वाससा चोपधूतानि वर्ज्यानि आह्नकर्मणि”—इति ॥

दिःस्त्रिंशं दिःपक्षम्^(१) । परिदग्धमविदग्धम् । अपावलेहितं पूर्व-
मेवान्येनास्त्रादितम् । मथितं विलोहितं निर्जलं दधि । सिद्धा
भक्षा आमसकादयः, प्रत्यक्षलवणेन मिश्रिताः । शङ्खोऽपि,—

“कृष्णाज्जीं विड्धैव सीतपाकीं तथैव च ।

वर्जयेत्तवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ॥

अवक्षुतावरुदितं तथा आद्धेषु वर्जयेत्”—इति ।

कृष्णाज्जी कृष्णजीरकः । विड्मिडालाख्यम् । लवणं कृत-
लवणम् । आद्धे कुम्भाण्डादिनिषिद्धद्रव्योपादाने प्रत्यवायोऽस्ति ।
तथाच सत्यन्तरम्,—

“कुम्भाण्डं महिषीचीरं आढक्योराजसर्वपाः ।

चणकाराजमाषाश्च घ्नन्ति आद्धमसंशयः ॥

पिण्डालुकश्च शुण्ठी च करमर्दांश्च नालिकाम् ।

कुम्भाण्डं वज्रवीजानि आद्धे दत्वा प्रयात्यधः”—इति ॥

करमर्दः सुषेणः । वज्रवीजानि वीजपूरादीनि । नित्यभोजने
प्रतिषिद्धमपि आद्धे न देयम् । अतएवोक्तं षड्विंशन्मते,—

“जीरादि महिषीवर्जं अभक्ष्यं यच्च कीर्तितम्”—इति ।

नित्यभोजने वर्ज्यानि आकानि पैठीनसिनोक्तानि । “वृन्ताक-
नालिकापौतकुसुंभास्त्रातकाश्चेति आकानामभक्ष्याश्च”—इति । पौतं
मौतिका । वृन्ताकनिषेधस्तु श्वेतवृन्ताकविषयः । अतएव देवसः,—

(१) दिःपक्षं च तदेव, यत् सूपकारशास्त्रापेक्षितपाकनिष्पत्त्यन्तरं
श्रेत्यादिनिवृत्तये पुनः पाकान्तरयुक्तम् । न त्वर्जपाकान्तरं तत्प्राप्तास्त-
सम्भारवक्ष्यपाकान्तरसिद्धं यज्जनादि । अतीतार्थनिष्ठानिर्देशात् ।

“कण्डूरं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डश्च विवर्जयेत्”—इति ।

कण्डूराप्यावषायणी, तस्याः फलं कण्डूरम् । कुम्भवृधवदन्तुलं
वृन्तालावुसदृशं कुम्भाण्डम् । भविष्यपुराणेऽपि,—

“लशुनं गृह्णन्तश्चैव पलाण्डुवृक्षकानि च ।

वृन्ताकनालिकास्त्रावु जानीयाज्जातिदूषितम्”—इति ॥

लशुनं श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषः,—

“लशुनं दीर्घपत्रस्य पिच्छगन्धो मधौषधम् ।

परिण्यस्य पलाण्डुस्य लतार्कस्य परारिका ॥

गृह्णन्तं पवनेष्टस्य पलाण्डोर्दश जातयः”—इति

सुश्रुतेनोक्तत्वात् । कवकं कृष्णकम् । हारीतोऽपि । “न वटस्य चो-
डुम्बरदधित्यनीपमातुलङ्गानि वा भक्षयेत्”—इति । मनुरपि,—

“लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

श्रेलुं गव्यस्य पीयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्”—इति ॥

लोहिता वृक्षनिर्यासा स्त्राचादयः । लोहितग्रहणात् निर्यासत्वेऽपि
पाटलश्वेतवर्णहिङ्गुर्कपर्पूरादेरप्रतिषेधः । श्रेलुः श्लेष्मातकः । पीयूषोऽभि-
नवम्ययः । ब्रह्मपुराणे,—

“वृतात्फेनं वृताम्नाण्डं पीयूषमथ चार्द्रगोः ।

न गुडं मरिचाकन्तु तथा पर्युषितं दधि ॥

दीर्घं तक्रमपेयस्य नष्टत्वादु च फेनवत्”—इति ।

वृतादुद्धृत्य तत्फेनमात्रं न पेयम् । वृतादुद्धृत्य मण्डं तदप्यथ
न पेयम् । चार्द्रगोः प्रसवप्रसृत्यनिवृत्तरजस्त्रायागोः पीयूषं न
पेयम् । गुडं मरिचोपगतं पर्युषितं दधि च, दीर्घं स्फुटितं तक्रं

दीर्घकालस्थित्या नष्टत्वादु च फेनवच्च न पेयम् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“सन्धिन्यनिर्द्वाऽवसगोः पथः परिवर्जयेत् ।

औद्भ्रमैकशफं स्त्रैणभारण्यकमयाविकम्”—इति ॥

या वृषेण सन्धीयते सा सन्धिनी, अनिर्द्वा अनिर्गतदशराजा, अवसा वत्सरहिता । एतासां गवां पथः परिवर्जयेत् । आरण्यकपथो-
निषेधसारण्यकमहिषीव्यतिरिक्तविषयः । तदाह मनुः,—

“अनिर्द्वाया गोः क्षीरमौद्भ्रमैकशफं तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पथः ॥

आरण्यानाश्च सर्वेषां मृगाणां महिषीर्विना”—इति ।

वसिष्ठोऽपि । “गोमहिष्यकानामनिर्द्वाहानां पथो न पेयम्”—
इति । गौतमोऽपि । “सन्धिनीयमस्रसन्धिनीनाश्च”—इति । क्षीरं
न पेयमिति शेषः । सन्धिनी स्वतएव स्वतपयःक्षनी । यमसूर्य-
मलप्रसूः । बोधायनोऽपि । “क्षीरमपेयं विवत्साया अन्यवत्सा-
याश्च”—इति । आपस्तम्बोऽपि,—

“कचियस्यैव वृत्तस्यो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

या पिवेत्कापिलं क्षीरं न ततोऽन्योऽस्य पुण्यकृत्”—इति ॥

जात्या विशुद्धमपि केशकीटादिसंसर्गदुष्टमात्रं संवर्जयेत् । तथाच
देवसः,—

“विशुद्धमपि बाह्यं मक्षिकाकृमिजन्तुभिः ।

केशरोमनखैर्वाऽपि दूषितं परिवर्जयेत्”—इति ॥

अत्र मक्षिकाकृमिजन्तवो मृताः विवर्जिताः । एतैः केशरोमादि-
भिश्च दूषितं सति सम्भवे वर्जयेत्, असम्भवे तु केशादिकमुद्धृत्य

सम्प्रोक्ष्य क्षिरण्यस्यैव कृत्वा भुञ्जीत । तथाच सुमन्तुः । “केशकीट-
क्षुतवचोपहतं अभिरात्रातं लेहितं वा अदधि पर्युषितं पुनः क्षिप्तं
चण्डालाद्यलेहितं अभोज्यं अन्यत्र क्षिरण्योदकैः स्पृष्टम्”—इति ।
क्षुतवचः क्षुतवाग्जातो ध्वनिः । आपद्यपि आदिभिरवलीढं न
भुञ्जीत । तथाच देवसः,—

“अवलीढं समार्जारध्वान्तकुटुम्बकैः ।

भोजने गोपभुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्वतः”—इति ॥

अविश्रुतपुराणेऽपि,—

“सुरालशुनसंस्पृष्टं पीयूषादिसमन्वितम् ।

संसर्गादुच्यते तद्धि शूद्रोऽपि वदामरेत्”—इति ॥

अवादिशब्देन कृत्वाकादिदुष्टद्रव्यं परिगृह्यते । स्वत्यन्तरे वर्ज्या-
न्तरमुक्तम्,—

“नापणीयं समन्नीयान्न द्विपक्वं न पर्युषितम् ।

वृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यात् नखक्षुतम् ।

यमस्तदशुचि प्राह तुल्यं गोमांसमक्षयैः ॥

हस्तदत्ताश्च ये क्षेहा लवणव्यञ्जनानि च ।

दातारन्नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किञ्चिदम् ॥

एकेन पाणिना दत्तं शूद्रादन्नं न भक्षयेत्”—इति ।

आपणस्यास्यप्रतिषेधोऽनापूपादिव्यतिरिक्तविषयः । तदाह शङ्खः,—

“अपूपाः सक्तबोधानास्तत्र दधि वृतं मधु ।

एतत् पण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेहि न चेद्भवेत्”—इति ॥

पर्युषितनिषेधोऽपि वटकादिव्यतिरिक्तविषयः । तदाह यमः,—

“अपूपाश्च करभाश्च धानावटकसक्तवः ।

त्राकं मांसमपक्वञ्च* सुपं कसरमेव च ॥

यवागूः पायसञ्चैव यचान्यत्त्रेहसंयुतम् ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं चेत्परिवर्जयेत्”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“अभोज्यं प्राञ्जराहारं शुक्तं पर्युषितञ्च यत् ।

अपूपा यवगोधूमविकारा वटकादयः”—इति ॥

वटका मावादिपिष्टमया प्रसिद्धाः । पुनरपूपग्रहणं ग्रीक्षादिपिष्ट-
विकारोपादानार्थम् । कसरं दृष्टतिलचूर्णसंयुतमोदनम् । अन्यदोदना-
दिकं स्नेहसंयुतं दृतेन दध्ना वाऽभिघारितम् । एतत्सर्वं पर्युषितमशुक्तं
भोज्यम् । शुक्तस्वरूपं दृष्टव्यतिशोक्तम्,—

“अत्यन्तं शुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः”—इति ॥

अनन्तमीषदन्तं वा यदस्य कालान्तरेण वा द्रव्यान्तरसंस्पर्शेण
वाऽत्यन्तं भवति तच्छुक्तं, न तु स्वभावतोऽत्यन्तम् । यदग्निपक्वं सद्रा-
ज्यन्तरितं, तत्पर्युषितम् । शुक्तप्रतिषेधो दध्नादिव्यतिरिक्तविषयः ।
तदाह ब्रह्मः,—

“दधि भक्ष्यञ्च शुक्तेषु सर्वञ्च दधिसम्भवम् ।

अजीवपक्षां भक्ष्यं स्यात् सर्पिर्युक्तमिति स्थितिः”—इति ॥

अनग्निकउष्मा अजीवः, तेन पक्वं शुक्तं पर्युषितञ्चापदि प्रचाक्षितं
भोज्यम् । तदाह यमः,—

* मांसं मसूरञ्च,—इति सु० ।

† तुवीसपक्वं,—इति सो० ना० ।

‡ तुवीसं,—इति सो० ना० ।

“शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन ।

प्रचाक्षितानि निर्दोषाण्यपद्रुर्भोऽथवा भवेत् ॥

मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितञ्च यत् ।

तत्तु प्रचाक्षितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम्”—इति ।

आश्रयदुष्टमपि न भुञ्जीत । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“कदर्यबद्धचोराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।

वैणाभिग्रस्तवार्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥

चिकित्सकातुरकुट्टपुंश्चलीमत्तविदिषाम् ।

क्रूरोयपतितत्रात्यदीभकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥

अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।

शस्त्रविक्रयिकर्षारतन्तुवायश्चष्टिनाम् ॥

नृशंसराजराजकलतप्रवधजीविनाम् ।

सेलधावसुराजीवसहोपपतिवेक्षणाम् ॥

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा”—इति ।

कदर्योलुब्धकः । तथाच सत्यन्तरम्,—

“आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदाराञ्च पीडयेत् ।

लोभाच्चः पितरौ मृत्यान् च कदर्य इति स्मृतः”—इति ॥

बद्धः प्रद्वलितः । रङ्गावतारी गटः । वैणो वीणावादनोपजीवी ।

दीक्षी दीक्षासंस्कारवान् । तस्य चाभोज्यान्नत्वमग्नीषोमीयपशुवपा-

होमपर्यन्तम् । “असंस्थितेऽग्नीषोमीये यजमानस्य गृहे नाशित-

व्यम्”—इति श्रुतेः । आतुरः पापरोगयस्तः । कुट्टो वृद्धतरान्तर-

कोपः । मन्तो धनादिना गर्वितः । क्रूरो निष्कृपः । उग्रः परदुः-

खकारी । रजको वस्त्ररागकारी । चेलधायो वस्त्रप्रसासकः । एषां
कंदर्पादिसोमविक्रयिपर्यन्तानां त्रैवर्णिकानामसं न भोक्तव्यमित्यर्थः ।
यमोऽपि,—

“चक्रोपजीवी गान्धर्वः कितवस्तस्करस्तथा ।

ध्वजी दारोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ॥

कुलालश्चिकर्षा च वार्धुषी चर्मविक्रयी”—इति ।

चक्रोपजीवी चक्रटोपजीवी । गान्धर्वो गायकः । ध्वजी मद्यवि-
क्रयी । इतरे प्रसिद्धाः । एते अभोज्यान्ना इत्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि,—

“दावेवाग्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ।

मुनेरग्रमभोज्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथा”—इति ॥

मुनिशब्देन यतिवानप्रसौ गृह्येते । लिङ्गिनः पाशुपतादयः ।
अङ्गिरा अपि,—

“वण्मासान् यो दिजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।

स तु जीवन् भवेच्छूद्रो गृह्यतः सा चाभिजायते”—इति ॥

यन् सुमन्तुनोक्तम्,—

“गोरसश्चैव सकृच्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छूद्राश्चान्यत्पयसा कृतम्”—इति ॥

यच्च विष्णुपुराणेऽभिहितम्,—

सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृहीयाच्छूद्रां गृह्यमागतम्”—इति ।

तदापदिषथम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“अदत्तान्यग्निहीनस्य नाशमद्यादनापदि”—इति ।

अग्निहीनः शूद्रः । मांसेष्वपि यद्वर्ज्यं तदाह मतुः,—

“कथादानं शकुनीश्वर्यास्तथा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशपांष्टिभिक्षैव वर्जयेत् ॥

कलम्बिकं स्रवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् ।

सारसं रज्जुवालश्च दातृहं शुक्रसारिके ॥

प्रतुदानं जालपादांश्च कोयष्टिनश्चविष्किरान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादानं शौनं वल्लूरमेव च ॥

वकश्चैव वलाकाश्च काकोलं खञ्जरीटकान् ।

मत्स्यादानं विह्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्व्वशः”—इति ॥

कथादाः शकुनयो गृध्रादयः । ग्रामनिवासिनः शकुनयः पारा-
वतादयः । अनिर्दिष्टा अपरिज्ञातजातिविशेषा नृगपक्षिणः । एकशपा
अश्वादयः । टिष्टिभः निष्ठुरशब्दभाषी पक्षिविशेषः । कलम्बिकश्चटकः ।
स्रवो जलकुक्कुटः । चक्राङ्गश्चक्रवाकः । सारसः पुष्कराङ्गः । रज्जुवालको-
रज्जुवत्पुष्कः* । दातृहः कालकण्ठकः । प्रतुदः श्येनः । जालपादाः
जालाकारपादाः । कोयष्टिः पक्षिविशेषः । नखविष्किराश्चकोरादयः ।
निमज्जन्तो मत्स्यादा निमज्ज्य मत्स्यभक्षकाः पक्षिविशेषाः । शौनं शुनो-
द्भवमांसम्† । वल्लूरं शुष्कमांसम् । काकोलो गिरिकाकः । खञ्जरीटः
खञ्जनः । मत्स्यादा अनिमज्जन्तो मत्स्यादा विवक्षिताः । विह्वराहा-
ग्राम्यशूकराः । अत्र मत्स्यनिषेधो राजीवसिंहतुण्डकादिष्वतिरिक्त-
विषयः । अतएवोक्तमेव,—

* वल्लुकुट्टकः,—इति सु० ।

† शूनायां भवं मांसम्,—इति सु० ।

“राजीवाः सिंहतुष्टाश्च सज्जतास्तेव सर्व्वम्”-इति ।

राजीवाः पञ्चवर्णाः मत्स्याः । सिंहतुष्टाः सिंहमुखाः । सज्जैः
शुक्लाकारावथवैः पृष्ठभागतैः सह वर्त्तन्ते इति सज्जताः । एते
सर्व्वम् आङ्गे नित्यभोजने च भक्ष्या इत्यर्थः । देवलोऽपि,—

“उलूककुरररश्मेनष्टप्रकुटवायसाः ।

चकोरः कोकिलो रज्जुदालकश्चापमङ्गकौ ॥

पारावतकपोतौ च न भक्ष्याः पक्षिणः स्यताः ।

अभक्ष्याः पशुजातीनां गोखरोष्ट्राश्चकुञ्जराः ॥

सिंहव्याघ्रर्षभरभाः सर्पाजगरकास्तथा ।

आसुमूषकमार्जारनकुलपामशूकराः ॥

सशृङ्गालकदीपिगोलाङ्गुलकमर्कटाः”-इति ।

कुररः उलूकः । मङ्गुर्जलकाकः । दीपिग्रन्थो व्याघ्रविशेषपरः ।
गोलाङ्गुलो वानरविशेषः । मर्कटग्रहणं सर्व्वेषां पञ्चगखानामुपलक्षणार्थम् ।
अतएव मनुः । “सर्व्वान्पञ्चगखान्”-इति । न भक्षयेदिति योजना ।
अथ पञ्चगखानां भक्ष्यत्वनिषेधो गोधादिपञ्चकव्यतिरिक्तविषयः ।
तथाच देवसः,—

“पञ्च पञ्चगखा भक्ष्या धर्मतः परिकीर्त्तिताः ।

गोधा कूर्मः व्रजः श्वाविट् शल्यकश्चेति ते स्यताः”-इति ॥

धर्मत इति हिंसामकृत्वा क्रयादिप्राप्ता भक्ष्या इत्यर्थः । न चायम-
पूर्वविधिः, रागप्राप्तत्वात्तद्वचनस्य । नापि नियमः, पञ्चप्राप्तभावात् ।
अतो गोधादिपञ्चगखपञ्चकव्यतिरिक्ता न भक्ष्या इति परिसङ्ख्यैव
परिब्रियते । एवञ्च सति विशेषनिषेधवशात्तस्मांसभक्षणे प्रत्यवायो-

नेतरचेत्यवगम्यते । अतएवोक्तं मनुना,—

“न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला”-इति ॥

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते कश्चित् ।

न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥

समुत्पत्तिश्च मांसस्य बधवन्धौ च देहिनाम् ।

प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्व्वमांसस्य भक्षणात्”-इति ॥

यच्च याज्ञवल्क्येनापि,—

“वसेत् नरके घोरे दिनानि पशुलोमभिः ।

संमितानि दुराचारो यो हन्यविधिना पशून्”-इति ॥

तन्निषिद्धप्राणिहिंसापूर्व्वकमांसभक्षणविषयं, न तु क्रयादिप्राप्त-
मांसभक्षणविषयं, प्राणिवधनिन्दापूर्व्वकमेव मांसनिषेधस्मरणात् । यच्च
मनुनैवोक्तम्,—

“फलमूलाग्रैर्कोर्धैर्मुन्यमानाश्च भोजनैः ।

न तत्फलमवाप्नोति यस्मांसपरिवर्जनात्”-इति ॥

तच्च मांसवर्जनस्य महाफलसाधनत्वं प्रोक्षितादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

अतएवोक्तमेतैव,—

“प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणस्य च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तस्य प्राणानामेव चात्यये”-इति ॥

प्रोक्षितमिष्टमिष्टं मांसं, ब्राह्मणस्य काम्यया ब्राह्मणकामनया च,*

* ब्राह्मणकामनायां च,—इति श्रौ० ना० ।

यथाविधि नियुक्तः आहुते निमग्नितस्तु, प्राजात्यये कुत्रिमिते व्याधि-
निमित्ते वा, मांसं भक्षयेदित्यसं प्रसक्त्यनुप्रसक्त्या ।

निमग्नितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यदेवं तदाह कात्यायनः,—

“तैलमुदत्तनं स्नानं दन्तधावनमेव च ।

ऊत्तरोमगन्धेभ्यस्तु दद्यात्तेभ्योऽपरेऽहनि”—इति ॥

स्नानं स्नानसाधनम् । दन्तधावनं दन्तधावनसाधनं काष्ठादि, दद्या-
दित्यर्थः । एतत्तैलादिदानमनिषिद्धतिथिविषयम् । निषिद्धतिथिषु
तिलतैलप्रतिनिधित्वेनामलकोदकं दद्यात् । तथाच मार्कण्डेयः,—

“अक्रः षट्सु मुहूर्तेषु गतेषु च यतान्* दिजान् ।

प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् प्रदायामलकोदकम्”—इति ॥

आमलकोदकदानमप्यमावास्याव्यतिरिक्तविषयम् । “धात्रीफलै-
रमावास्यायां न स्नायात्”—इति स्मृत्यन्तरे निषेधात् । तैलादिदाने
विशेषो देवसेन दर्शितः,—

तैलमुदत्तनं स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधम् ।

पाचैरौदुम्बरेह्वादैश्चदेविकपूर्वकम्”—इति ॥

औदुम्बरं तापपाचम् । यस्तु प्रचेतसोक्तम्,—

“आहुभुग्मो नखस्रमुच्छेदं न तु कारयेत्”—इति ।

तन्निषिद्धतिथिविषयम् । आहुदेवे प्रकल्प्यानि द्रव्याणि मुराखे-
भिहितानि,—

“उपमूलं सकलान् कुशांश्चोपकल्पयेत् ।

यवांसिलान् ग्रीहीः कांस्यमापः शुद्धौ समाहृताः ॥

* यतेष्वथ च तान्,—इति सु० ।

पार्श्वराजतताम्राणि पात्राणि स्यात्समिन्नाधु ।

पुष्पधूपसुगन्धादि चोमसूचञ्च मेक्षणम्”—इति ॥

तिला जर्तिला याह्यास्तदसम्भवे याम्याः । जर्तिलसूचणमुक्तं सत्य-
व्रतेन,—

“जर्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ता कृष्णवर्णा वनेभवाः”—इति ।

तेषां प्रसृतत्वमापस्तम्बश्चाह,—

“अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा ।

ते वै आहुते पवित्रास्तु तिलास्ते न तिलास्तिलाः*”—इति ॥

निमग्नितब्राह्मणानामुपवेशनार्थमासनं दृषी । तत्र विशेषो मनु-
जोक्तः । “कुतपश्चाग्ने दद्यात्”—इति । कुतपो नेपालदेशप्रभवमे-
षादिरोमनिर्मितकम्बलः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“मध्याह्नः खड्गपाचञ्च तथा नेपालकम्बलः ।

कृप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुम्भितमित्याहुस्तस्य सम्पापकारणम् ।

अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः*”—इति ॥

कांस्यपार्श्वराजतताम्रपात्राणि भोजनार्थमर्घ्यार्थं चोपकल्प्यानि ।
अथ भोजनार्थं पलाशपत्रपात्राण्येवोपकल्प्यानि न त्वन्यपर्णपात्राणि ।
तथाचाचिः,—

“न मृण्मयानि कुर्वीत भोजने दैवपिचयोः ।

पालाशेभ्यो विना न स्युः पर्णपात्राणि भोजने”—इति ॥

* ते वै आहुते देवाः स्युस्तिलास्ते जर्तिलाः स्मृताः,—इति सु० ।

अर्घ्यार्थं तन्मपर्वपात्राणि निषिद्धानि । अतएव वैजावापः,—

“खादिरौडुम्बराण्यर्घ्यपात्राणि आद्रुकर्मणि ।

अथममृण्मयानि स्युरपि पर्णपुटास्तथा”—इति ॥

अथोपकल्पनीयं पुष्पं ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितम्,—

“शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।

गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नम्”—इति ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि,—

“जात्यश्च सर्वा दातव्या भक्तिकाः श्वेतयूथिकाः ।

जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम्”—इति ॥

यत्किञ्चिदुक्तम् । “न जातीकुसुमानि न कदलीपत्रम्”—इति ।

कतुरपि,—

“असुराणां कुले जाता जाती पूर्वपरिग्रहे ।

तस्या दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः”—इति ॥

अथ जातीकुसुमनिषेधो वैकल्पिकः । अथ वर्ज्यानि कुसुमानि
मत्स्येनोक्तानि,—

“पद्मविल्वार्कधूसूरपारिभद्राट्कृष्णाः ‡ ।

न देयाः पिष्टकार्येषु पयस्यैवाविकं तथा”—इति ॥

पारिभद्रो मन्दारः, आट्कृष्णो वासकः । शङ्खनेऽपि,—

* मास्येतत् सु० पुस्तके ।

† तेनैवोक्तानि,—इति सु० ।

‡ कृष्णरः,—इति खो० ना० ।

“उद्यग्गन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च^(१) ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च”—इति ॥

अथ रक्तवर्णनिषेधो जलोद्भवव्यतिरिक्तविषयः । अतएवोक्तमेव,—

“जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः”—इति ।

विष्णुरपि । “वर्जयेद्यग्गन्धीनि* कण्टकिजातानि रक्तानि पुष्पाणि

च, सितानि सुगन्धीनि कण्टकिजातान्यपि दद्यात्”—इति ।

धूपद्रव्यमपि विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितम्,—

“धूपो गुग्गुलको देयस्तथा चन्दनसारजः ।

अगरुश्च सकर्पूरसुरक्षस्त्वक् तथैव च”—इति ॥

तुरुष्कः सलकीरुचः, त्वक् लवङ्गम् । मरीचिरपि,—

“चन्दनागरुणी चोभे तमालोषीरपद्मकम्”—इति ।

वर्जनीयधूपद्रव्यं विष्णुराह । “जीवजश्च सर्वं न धूपार्थम्”—इति ।

(जीवजं कस्तूर्यादि ।) “चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागरुपद्मकान्यनुलेपनार्थं”—

इति ।

दीपार्थस्तेहद्रव्यमाह मरीचिः,—

“हृताद्वा तिलतैलाद्वा नान्यद्रव्यात्तु दीपकम्”—इति ।

अथ चान्यद्रव्यनिषेधो वसामेदोरुपद्रव्यविषयो^(२) न पुनः कौसु-

भादितैलविषयः । अतएव,—

* वर्जयेद्यग्गन्धीन्यगन्धीनि,—इति सु० ।

(१) चैत्यवृक्षः पुण्यत्वेन ख्यातोदकः ।

(२) वसामेदु वषा वसा,—इत्यमरः ।

“दृतेन दीपो दातव्यस्तथाऽन्यौषधीरसैः।

वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत्”—इति ॥

शौमसुचोपकल्पनं वस्त्रालाभविषयं, सति सम्भवे शौमं वस्त्र-
मुपकल्पनीयम्। अतएव सत्यन्तरम्,—

“कौशेयं शौमकार्पासं दुकूलमद्वतं तथा।

आद्वेष्टेतानि यो दद्यात्कामानाप्नोति पुष्कलान्”—इति ॥

कौशेयं कृमिकोशोत्पत्तनुजम्। शौममतसीत्वक्सम्भवतनु-
सम्भवम्। दुकूलमिति सूक्ष्मवस्त्रम्। अद्वतम्,—

“ईषद्वौतं नवं श्वेतं सदृशं यस्मिन् धारितम्।

अद्वतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्”—इति^(१) ॥

एवं दर्भादिमेवणान्तं द्रव्यमुपकल्प्य स्नात्वा शुक्लं वासः परि-
दद्यात्। तथाच सति,—

“स्नात्वाऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि”—इति।

“आहुकृच्छुक्लवासाः स्यात्”—इति।

स्नानान्तरं यत्कर्त्तव्यं तदाह यमः,—

“ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः।

पाद्यमाचमनीयञ्च सन्धयच्छेद्यथाक्रमम्”—इति ॥

कृताञ्जलिः स्नानान्तमित्युक्ता अर्धकृतोपहृतिश्चार्थं पादप्रचा-
नार्थमाचमनीयञ्चोदकं क्रमेण प्रयच्छेदित्यर्थः। तदनन्तरं गृहाङ्गणे
मण्डलद्वयं कार्यम्। तथाच मत्स्यः,—

(१) कौशेयं कृमिवाधारभ्य एतदन्योग्रहो नास्ति मुजितातिरिक्त-
पुस्तकेषु।

“भवनस्यापतोभूमौ^(१) —

गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले”—इति।

गोमयसहितेन गोमूत्रेण मण्डले कार्यं इति शेषः। अत्र विशेषमाह
ग्रन्थः,—

“उदक्प्रवमुदीच्यं* स्नादक्षिणं दक्षिणाप्रवम्”—इति।

उदीच्यं वैश्वदेविकं मण्डलमुदक्प्रवणं, दक्षिणं पितृयं मण्डलं
दक्षिणाप्रवणं कुर्यात्। तत्र मण्डलकरणप्रभृत्याश्राद्धपरिसमाप्तेर्वैश्व-
देविकं कर्म प्रदक्षिणं यज्ञोपवीतिना कार्यं पितृयमपसव्यं प्राचीना-
वीतिना^(२) कार्यम्। तथाच मनुः,—

“प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्निष्ठा।

पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना”—इति ॥

अत्रैव विशेषान्तरमाह कात्यायनः,—

“दक्षिणं पातयेत् जानु देवान्परिचरन् सदा।

पातयेदितरञ्जानु पितृन्परिचरन् सदा”—इति ॥

ग्रातातपोऽपि,—

“उदक्मुखसु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः”—इति।

बोधायनोऽपि,—

* उदक्मुखमुदीच्यं—इति सो० शा०।

(१) सर्वव्येवादर्शपुस्तकेषु श्लोकस्यास्य द्वितीयपादो न दृश्यते।

(२) यज्ञोपवीतिप्राचीनावीतिनौ, “उपवीतं यज्ञसूत्रं प्राकृते दक्षिणे
करे प्राचीनावीतमन्यस्मिन्”—इत्यनेनोन्वेयौ। अपसव्यं पितृतीय,
“तर्जन्यङ्गुल्योरन्तरा अपसव्यमवसज्जहि तेन पितृभ्यो दद्यात्”—
इत्युक्ते।

“प्रदक्षिणन्तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् ।

देवानामृजवो दर्भाः पितृणां द्विगुणाः स्युताः”—इति ॥

मण्डलकरणानन्तरकर्त्तव्यमाह शम्भुः,—

“उत्तरेऽक्षतसंयुक्तागूर्वापान् विन्यसेत् कुशान् ।

दक्षिणे दक्षिणायांसु घतिसान्विन्यसेद्बुधः”—इति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“अवताभिः सपुण्याभिसदभ्यर्च्यपसव्यवत् ।

विप्राणां चाक्षयेत्पादानभिनन्द्य पुनः पुनः”—इति ॥

अपसव्यवत् पूर्वमुदीच्यमण्डलं पश्चादक्षिणमण्डलमभ्यर्च्यत्यर्थः ।

दैवपूर्वकं विप्राणां पादप्रक्षालनं कुर्व्यात् । अतएव ब्रह्मनिर्दिष्टम्,—

“पाद्यञ्चैव तथैवार्घ्यं दैवमादौ प्रयोजयेत् ।

शन्नोदेवीति मन्त्रेण पाद्यञ्चैव प्रदापयेत्”—इति ॥

पाद्यादिदानं नामगोचोच्चारणपूर्वकं कर्त्तव्यम् । तदुक्तं मत्स्य-
पुराणे,—

“नामगोचं पितृणान्तु प्रापकं हव्यकव्ययोः”—इति ।

पादप्रक्षालनानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदाह शम्भुः,—

“दर्भपाणिर्दिराचम्य सप्तवासा नितेन्द्रियः ।

परिमिते शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ॥

दक्षिणाप्रवणे सम्यगाचान्तान् प्रयतान् शुचीन् ।

आसनेषु सदर्भेषु विविक्तेषूपवेशयेत्”—इति ॥

विविक्तेषु परस्परमसंस्पृष्टेष्वित्यर्थः । मत्स्यपुराणे,—

“आसनेषु तु कुम्भेषु वर्चिषसु शयन् शयन् ।

उपस्पृष्टोदकान् सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत्”—इति ॥

उपवेशनप्रकारो यमेन दर्शितः । “आसनं संस्पृशन् सव्येन पाणिना
दक्षिणेन ब्राह्मणमुपसंगृह्य समाध्वमिति चोक्तोपवेशयेत्”—इति ।

धर्मोऽपि,—

“आम्बालम्ब्य ततो देवानुपवेश्य ततः पितृन् ।

समेस्ताभिर्या इतिभिरासनेषूपवेशयेत्”—इति ॥

आदिपुराणेऽपि,—

“विप्रौ तु प्राङ्मुखौ तेभ्यो दौ तु पूर्वं निवेशयेत् ।

शन्नोदेवीतिमन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत् ।

उत्तराभिमुखान्विप्रांस्तौ पितृभ्यश्च सर्व्वदा”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“दौ दैवे प्राक् चयः पित्र्यउदगेकैकमेव वा ।

मातामहानामथेवं तन्मं वा वैश्वदैविकम्”—इति ॥

मातामहानामथेवमिति संख्यादिङ्गनियमयोरतिदेशः । वैश्व-
दैविकं कर्म आहुदयार्थमावृत्त्याऽनुष्ठेयं तन्त्रेण वेत्यभिप्रेत्य तन्मं वा
वैश्वदैविकमित्युक्तम् । अतएव मरीचिः,—

“तथा मातामहआहुं वैश्वदेवसमन्वितम् ।

कुर्वीत भक्तिसम्पन्नस्तन्मं वा वैश्वदैविकम्”—इति ॥

अत्र दयोरपि आहुयोर्वैश्वदैविककर्म्मणः तन्मावृत्तिविधानादेक-

* आदित्यपुराणेऽपि,—इति सु० ।

† नास्तीदमर्द्धं सुप्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वं भिक्षुप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वञ्च प्राप्तम् । ततश्चैका-
धिकारपूर्वसाधनत्वं भिक्षाधिकारपूर्वसाधनत्वञ्चावगम्यते* ।

उपविष्टब्राह्मणनियमाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः,—

“पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रताश्रिताः ।

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं वर्जयन्तः परस्परम्”—इति ॥

मौनित्वञ्च ब्रह्मोद्यकयात्यतिरिक्तविषयम् । अतएव यमः,—

“ब्रह्मोद्यास कथाः कुर्युः पितृणामेतदौषितम्”—इति ।

उपविष्टेष्वपि ब्राह्मणेषु यतिर्ब्रह्मचारी वा यद्यागच्छति, तदा
सोऽपि आहुते भोजयितव्यः । तदाह यमः,—

“भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामन्तमपि भोजयेत्”—इति ॥

हागलेयोऽपि,—

“पूजयेत् आहुकालेऽपि यतिं च ब्रह्मचारिणम् ।

विप्रानुद्धरते पापात् पितृमातृगणानपि”—इति ॥

मनुरपि,—

“ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि भोजनार्थमुपस्थितम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तिः प्रतिपूजयेत्”—इति ॥

ब्राह्मणोपवेष्टानामन्तरं कृत्यं पुराणेऽभिहितम्,—

“आहुभूमौ गद्यां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।

ताभ्याश्चैव नमस्कृत्य ततः आहुं प्रवर्त्तयेत्”—इति ॥

* ततश्चैकाधिकारात् पूर्वसाधकत्वं भिक्षाधिकारात् पूर्वसाधकत्वञ्चाव-
गम्यते,—इति सो० शा० । •धिकारापूर्वसाधनत्वमिति तस्मात्कं प्रतिभाति ।

आहुं करिष्यत्येवमुपविष्टान् ब्राह्मणान् पृच्छेदित्यर्थः । अत-
एवोक्तं तत्रैव,—

“उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुभ्यामन्तरे स्थितौ ।

सप्रग्रयस्योपविष्टान् सर्वान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान्”—इति ॥

कुरुष्वेति तैः अनुज्ञातो देवताभ्यः पितृभ्यश्चेति मन्त्रं चिः पठेत् ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे,—

“देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्यएव च ।

नमः स्रधाये स्वाहाये नित्यमेव नमो नमः ॥

आद्येऽवसाने आहुस्तु चिरादसं जपेत्सदा”—इति ।

अमन्तरं सर्वतस्तिलान्विकिरेत् । तदुक्तं निगमे । “अपहता इति
तिलान्विकिरेत्”—इति । तिलान्विकीर्य दर्भासनं दद्यात् । तदुक्तं
पुराणे,—

“कुरुष्वेति च तैरुक्तो दद्याद्दर्भासनं ततः”—इति ।

दर्भासनदानञ्च ब्राह्मणहस्तो उदकदानपूर्वकं कर्त्तव्यम् । अतएव
याज्ञवल्क्यः,—

“पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थान् कुशानपि”—इति ॥

विष्टरार्थानासनार्थान् कुशानासनेषु दत्त्वेत्यर्थः । तदुक्तं पुराणे,—

“आसने चासने दद्यादामे वा दक्षिणेऽपि वा”—इति ।

वामे वा दक्षिणेऽपि वेत्यर्थं विकल्पः पितृर्धर्तृदेवार्थब्राह्मणासन-
दानविषयतया व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । अतएवोक्तं तत्रैव,—

“पितृकर्मणि वामे वै देवे कर्मणि दक्षिणे”—इति ।

देवे कर्मणासनदाने विशेषः काठकेऽभिहितः । “देवानां सववा-

दर्भाः”—इति। आश्विनं दत्त्वा पुनर्निमग्नयेत्। तदाह संयहकारः।
“ततः पुनरपो दत्त्वा निमग्नयेत्। दैवे चणः क्रियतां, ततः ओम्
तथेति विप्रो ब्रूयात्। प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात्,
प्राप्तवानिति विप्रः पुनर्ब्रूयात्”—इति। निमग्न्यश्च निरङ्कुष्ठं हस्तं
गृहीत्वा कर्त्तव्यम्। तदुक्तं पुराणे,—

“निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत्”—इति।

अङ्गुष्ठव्यतिरिक्तं हस्तं गृहीत्वा निमग्न्य विश्वान् देवान् समाह्वये-
दित्यर्थः। आवाहनेतिकर्त्तव्यतामाह यमः,—

“यवहस्तसतो देवान् विश्वाप्यावाहनं प्रति।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्युक्ता ॥

विश्वेदेवाः शृणुतेति मन्त्रं जप्त्वा ततोऽचतान्।

ओषधयेति^(१) मन्त्रेण विकिरेत् प्रदक्षिणम्”—इति ॥

प्रदक्षिणं दक्षिणपादादिमस्तकान्तमचतान्विकिरेत् आरोपये-
दित्यर्थः। विश्वेदेवास इति वृत्त्यतिवा दर्शिताः,—

“ऋतुर्दधो वसुः सत्यः काशः कामस्तथैव च।

धुनिश्च रोचनश्चैव * तथा चैव पुरुरवाः ॥

आर्द्रवाश्च† द्यौते तु विश्वेदेवाः प्रकीर्तिताः”—इति ॥

* धुरी विनोचनश्चैव,—इति सु०। धुरिश्च नोचनश्चैव,—इत्यन्यत्र
पाठः।

† माद्रवाश्च,—इत्यन्यत्र पाठः।

(१) ओषधयेति,—इत्यत्र विसर्गलोपे सन्धिरार्थः। ओषधय इति,—
इति क्वचित् पाठः।

तेषां मध्ये पुरुरवार्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवा अवावाह्याः, पार्वण-
आहुत्यात्। अतएव शङ्कः,—

“इष्टिआहुते ऋतुर्दधः संकीर्त्यौ वैश्वदैविके।

नान्दीमुखे सत्यवसू काम्ये च धुनिरोचनौ ॥

पुरुरवार्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ।

नैमित्तिके कालकामावेव सर्वत्र कीर्तयेत्”—इति ॥

इष्टिआहुं कर्माङ्गआहुम्। तच्च पारस्करेण दर्शितम्,—

“निषेककाले सोमे च सोमन्तोन्नयने तथा।

ज्ञेयं पुंसवने आहुं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्^(१)”—इति ॥

वृद्धिवदित्यनेन वृद्धिआहुश्च कर्माङ्गआहुर्मन्यदिति ज्ञायते।

नान्दीमुखं वृद्धिआहुम्। तत्स्वरूपं वृद्धवशिष्ठ आह,—

“पुञ्जन्मविवाहादौ वृद्धिआहुसुदाहृतम्”—इति।

आदिशब्देनाह्नप्राशनचूडाकरणादिसंस्कारा गृह्यन्ते न तु गर्भा-
धानपुंसवनसोमन्तोन्नयनानि, तत्र क्रियमाणस्य कर्माङ्गआहुत्यात्^(२)।
काम्यं फलकामनोपाधिकम्^(३)। पार्वणमभावाद्याह्नुम्^(४)। नैमि-
त्तिकं सपिण्डीकरणम्। ननु,

(१) निषेककालो गर्भाधानकालः। सोमः सोमयागः। सोमन्तोन्नयन-
पुंसवने गर्भावस्थाकर्त्तव्यसंस्कारविशेषौ।

(२) एकमेव वृद्धिआहुं तत्र तत्र तत्तद्विश्वेदेवाणां नामार्थं कर्माङ्गत्वेन
वृद्धिआहुत्वेन च परिभाषितमित्यनुसन्धेयम्।

(३) “कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये”—इति पुराणेव
स्मर्यते।

(४) “अभावाद्यां यत् क्रियते तत् पार्वणमुदाहृतम्”—इति स्मरणा-
मिति भावः।

“एकोद्दिष्टं यत् आहुं तथैमित्तिकमुच्यते”—

इति नैमित्तिकशब्द एकोद्दिष्टे कृत्वात्कथं सपिण्डीकरणे प्रयु-
ज्यते इति । अर्थः, तथापि ‘तदप्यदैवं कर्त्तव्यम्’—इत्येकोद्दिष्टस्य
देवहीनत्वेन कामकायवृत्तकानां विशेषां देवानामभ्युपपत्तेः
एकोद्दिष्टयुक्तं सपिण्डीकरणं नैमित्तिकशब्देन लक्षणमुच्यते । विद्वान्
देवानावाह्यार्थं पात्रासादनादि कुर्यात् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अथैतन्पक्वीर्यं भाजने सपवित्रके ।

ग्रभो देव्या पयः क्षिप्वा जवोऽसीति यवांस्तथा”—इति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“विद्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यसिन्धुपूर्वकम् ।

पूरयेत्पात्रयुग्मम् स्थाप्य दर्भपवित्रके”—इति ॥

प्रचेता अपि,—

“एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यं पात्रे विनिक्षिपेत् ।

जवोऽसीति यवान् कौत्सां^(१) गन्धपुष्पैः संपूजितम्”—इति ॥

अर्घ्यपात्राणि सौवर्णराजतादीनि । तदाह कात्यायनः । “सौवर्ण-
राजतौदुम्बरसङ्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु, यानि वा विप्रके,
पत्रपुटकेषु वा”—इति । यानि वा तैजसानि कांशादीनि, तेषु
वेत्यर्थः । राजतं पात्रं पित्र्ये विनियुज्यते, न दैवे । तदाह राजतं
पात्रमधिकृत्य,—

(१) कौत्सां विक्षिप्य । “हु विक्षेपे”—इति स्मरणात् ।

“शिवनेचोद्भवं^(१) यस्मादतस्तत् पितृवल्लभम् ।

अमङ्गलं तत् यत्नेन देवकार्येषु वर्जितम्”—इति ॥

अर्घ्यपवित्रकं प्रतिपात्रं भेदेन कार्यम् । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“हे हे शस्त्राके देवानां पात्रे कृत्वा पयः क्षिपेत्” ।

पवित्रकरणेति कर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“पवित्रे स्त्र इति मन्त्रेण हे पवित्रे च कारयेत् ।

अन्तर्दर्भं कुशच्छिखे कौशे प्रादेशसंभिते”—इति ॥

कुशच्छिखरिति कुशमन्तरे कृत्वा क्षिप्ते । अतएव यज्ञपार्थः,—

“श्रोत्रधीमन्तरे कृत्वा अङ्गुष्ठाङ्गुलिपूर्वकोः ।

क्षिप्वात् प्रादेशमाचन्तु पवित्रं विष्णुरब्रवीत् ॥

न मन्त्रेण न काष्ठेन न लोहेन न मृण्मयात्”—इति ।

अमन्तरं, स्नाहार्था इति मन्त्रेण देवतार्थं ब्राह्मणसमीपेऽर्घ्यपात्रं
स्थापयेत् । तथाच गार्ग्यः,—

“स्नाहेति चैव देवानां होमकर्म्मण्युदाहरेत्”—इति ।

देवानां होमकर्म्मण्यर्घ्यदाने कर्म्मण्युपस्थिते पात्रं स्थापयितुं
स्नाहार्था इति मन्त्रमुदाहरणेति प्रकरणादेव गम्यते । अर्घ्यपात्रं
स्थापयित्वा विग्रहस्तोऽर्थं दद्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तोऽर्थं विनिक्षिपेत्” ।

अर्घ्यदाने विशेषमाह गार्ग्यः,—

“दत्त्वा हस्ते पवित्रम् संपूज्यार्थं विनिक्षिपेत्”—इति ।

(१) “लोऽरोदीत्, यदरोदीत् तत् वज्रस्य वज्रत्वं तस्य यदम्बु व्यशीर्यत
तद्रजतमभवत्”—इति ब्राह्मणवाक्यमभासुच्यते ।

इतोऽपि वचनमुपक्रमगतैकवचनानुरोधादविवक्षितम् ।
तदनन्तरमुदकपूर्वकं गन्धादि देयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“दक्षोदकं गन्धमाख्यं धूपदानं प्रदीपकम्”—इति ।

गन्धादिदानमाच्छादनस्याप्युपलक्षणं, तदन्तर्गतत्वात् । एवमासन-
प्रभृत्याच्छादनपर्यन्तं वैश्वदेविकार्चनं काण्डानुसमयेन^(१) कृत्वा आस-
नाद्याच्छादनपर्यन्तं पित्रर्चनं प्राचीनावीत्यप्रदक्षिणं कुर्यात् । तदाह
याज्ञवल्क्यः,—

“अपसव्यन्ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम्”—इति ।

ननु देवे पित्र्ये च आसनाद्याच्छादनपर्यन्तानां पदार्थानामपि
पदार्थानुसमयेनैवानुष्ठानं न्याय्यं न तु काण्डानुसमयेन । पदार्थानु-
समये हि तेषां प्रधानप्रत्यासत्तिर्भवति अवैषम्यं च, अन्यथा केषाञ्चित्
प्रधानप्रत्यासत्तिः केषाञ्चित्तेति वैषम्यमापद्येत । सत्यम्, आसनादि-
पदार्थेषु वचनबलात्काण्डानुसमयएव स्वीक्रियते । वाचनिकत्वञ्च,
‘अपसव्यं ततः कृत्वा’—इति वैश्वदेविकासनादिपदार्थकाण्डादूर्ध्वं
पित्रर्चनविधानात् । आसनादिदानप्रकारमाह सएव,—

“दिगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा शुश्रूक्षस्वेत्यृचा सह ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु न स्ततः ॥

यवार्घ्यास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादर्थ्यादि पूर्ववत् ।

दत्त्वाऽर्थ्यं संस्त्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ॥

(१) देवे एकैकं काण्डं कृत्वा पित्र्ये तत् कर्त्तव्यमिति काण्डानुसमयः । देवे
एकैकं पदार्थं कृत्वा पित्र्ये च पदार्थः कर्त्तव्य इति पदार्थानुसमयः ।
पदार्थसमूहः काण्डम् । तथाच देवे आसनप्रभृत्याच्छादनान्तर्गत-
धर्मसमापनानन्तरं पित्र्ये तत्कर्त्तव्योपदेशादत्र काण्डानुसमयः ।

पितृभ्यः स्थानमधीति न्युजं पात्रं करोत्यधः”—इति ॥

दिगुणान् दिगुणभुग्नान् सतिलान् कुशानासनार्थं दद्यात् । तदुक्तं
काठके । “पितृणां दिगुणांस्तिलैः” इति ।

आसनदानात्पूर्वं पश्चाच्चोदकं दद्यात् । तथा चासनासनः ।
“अपः प्रदाय दर्भान् दिगुणभुग्नानासनं प्रदाय” । अपः प्रदायेति
आद्धे चणः क्रियतामिति पूर्ववत् जलं दत्त्वा । पितृभावाहयिष्ये इति
ब्राह्मणान् स्पृष्ट्वा आवाहयेति तैरनुज्ञातः उग्रन्तस्वेति मन्त्रेणावाह्य-
नमो वः पितर इति तिलान् भस्मकादिदक्षिणपादान्तमवकीर्त्या-
यान्तु नः पितर इति मन्त्रेणोपतिष्ठते । तथाच प्रचेताः,—

“शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पैतृके”—इति ।

उपस्थानानन्तरकृत्यमुक्तं पुराणे,—

“जपेदायान्तु नः इति मन्त्रं सम्यगग्रेषतः ।

रक्षार्थं पितृसचस्य त्रिःकालः सर्वतो दिशम् ।

तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रमुच्चार्यापहता इति” ॥

अर्घ्याद्याच्छादनान्तं पूर्ववत् कुर्यात् । अर्चार्थपात्रासनादौ
विशेषोविष्णुना दर्शितः । “दक्षिणाग्रेषु दक्षिणापवर्गेषु चमसेषु
चिखपश्चादग्निश्चेच्छ्रोदेवीरिति” । अयमर्थः । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु
दक्षिणापवर्गंतथाऽऽसादितेषु पवित्रान्तर्हितेषु चमसेषु चिखपश्चादग्नि-
श्चेच्छ्रोदेवीरभिष्टयइति मन्त्रेण प्रतिपात्रमप्य आसिद्धेदिति ।
गौतमोऽपि । “पात्रेषु दर्भान्तर्हितेष्वपः प्रदाय श्रोदेवीरभिष्टय-
इत्यनुमन्वितास्तु तिलानावपति, तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो
देवनिर्मितः । प्रजमद्भिः प्रजस्रधया पितृनिर्मांस्त्रोकाग्रौणयाहि नः

सधानम इति” । अथ च पिपादीनां चपाणामेकैकस्थानेकब्राह्म-
णमिमन्त्रणे सर्वेषामेकब्राह्मणमिमन्त्रणेऽपि चीखेवार्धपात्राणि न तु
ब्राह्मणसङ्ख्याया । अतएव वैजवापः,—

“सौत्वां पितृणां चीखेव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् ।

एकस्मिन्वा बड्डु वा ब्राह्मणेषु यथाविधि” ॥

सौत्वां तिस्रानर्धीदकेषु चिन्तेत्यर्थः । अर्घ्यपवित्रश्चायुग्मसङ्ख्याया
कर्त्तव्यम् । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“तिस्रस्तिस्रः शलाकाः स्युः पितृपात्रेषु पार्वणे”—इति ।

तिस्रप्रक्षेपानन्तरं गन्धपुष्पाणि प्रक्षिपेत् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

“अर्घ्याः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत्”—इति ।

या अर्घ्यार्हास्ता आपस्ता गन्धादिभिः पूज्या इत्यर्थः । अनन्तर-
कर्त्तव्यमाह शौनकः,—“ताः प्रतिग्राहयित्वन् स्वधार्था इति” । ता-
अपो ब्राह्मणैः प्रतिग्राहयित्वन् स्वधार्था इति मन्त्रेण स्थापयेदित्यर्थः ।
ततः पवित्रान्तर्हितेषूदकपूर्वकं वा दिव्या इति मन्त्रेणार्धीदकं
दद्यात् । तथाच पैठीनसिः । “ततो ब्राह्मणहस्तेषूदकपूर्वकं दर्भाग्रदा-
योदकपूर्वकमर्धीदकं ददाति या दिव्या इत्युक्ताऽसावेतन्ने अर्धी-
दकमित्यप उपसृज्यैवमेवेतरयोः”—इति । अथ विशेषमाह धर्मः ।

“या दिव्या आप इति पात्रं पाणिभ्यामुद्धृत्य नाम गोचश्च गृहीत्वा
उपविचक्षतेऽर्थं दद्यात्”—इति । यत्तु पैठीनसिचक्षणे हस्तेष्विति बड्ड-
वचनम्, तत् चीखीनेकैकचेति विहितब्राह्मणसङ्ख्यापत्रे । ब्राह्मण-
हस्तेषूदकपूर्वकं दर्भाग्रदायेति पित्र्यर्घ्यब्राह्मणार्चनएव बड्डवचनप्रयो-
गात् । अन्वया, एवमितरयोरिति पितामहप्रपितामहार्च्यब्राह्मणा-

र्चनस्य वृथामिधानं न स्यात् । (१) एवमर्थं दत्त्वा तेषामर्घ्यैदकानां
संस्वान् विप्रहस्तेभ्यः पात्रेषु गलितान् पितृपात्रे संगृह्य तत्पात्रं
न्युज्जमधोमुखं “पितृभ्यः स्नानमग्नि”—इत्यधः कुर्यात् भूमौ निद-
ध्यात् इत्यर्थः । न्युज्जकरणानन्तरकर्त्तव्यमाह वैजवापः,—

“तस्योपरि कुशान्दत्त्वा प्रदद्याद्देवपूर्वकम् ।

गन्धपुष्पाणि धूपञ्च दीपवस्त्रोपवीतकम्”—इति ॥

देवपूर्वकमित्यर्थं पदार्थानुसमयो याज्ञवल्क्योक्तकाण्डानुसमयेन
सह विकल्पते इत्यविरोधः । एवं गन्धपुष्पादिभिर्ब्राह्मणभक्त्याग्नी
करणाख्यं कर्म कुर्यात् । तदाह कात्यायनः,—

“गन्धान्ब्राह्मणसात्कृत्वा पुष्पाण्युत्तुभवानि च ।

धूपं चैवानुपूर्व्येण अग्नौ कुर्यादतः परम्”—इति ॥

अग्नौ करणप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अग्नौ करिष्यन्नादाय वृच्छत्यन्नं दत्तमुत्तम् ।

कुसुमेत्यभ्यनुज्ञातो जुलाऽग्नौ पितृयज्ञवत् ॥

ऊतग्रेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथास्नाभोपपत्रेषु रौप्येषु तु विशेषतः”—इति ॥

अग्नौ करिष्यन् दत्तमुत्तमसमादाय “अग्नौ करिष्ये”—इति ब्राह्म-
णान् वृच्छेत् । दत्तशब्देन शाकादेर्निरासः । ततः कुसुमेति तैरनु-
ज्ञातः, “सावित्र्यमुपसमाधाय” मेरुणेनावदाय सोमाय पितृमते स्वधा-

* सन्निधावपसमाधाय,—इति सु० ।

(१) दत्त्वाऽर्थं संस्वान्तेषां (७२४।६) इति याज्ञवल्क्यवचनं व्याचष्टे एव-
मर्थं दत्त्वेत्यादिना ।

नमोऽग्रे कथ्यवाहनाय स्वधानमः"—इति पिण्डपितृयज्ञविधानेनाग्नौ जुहुयात् । ततोमेघं ऊत्वा ऊतमेघं यथास्वाभोपपक्षेषु पित्रादि-
भाजनेषु* दद्यात् न वैश्वदेवभाजनेषु । तदुक्तं पुराणे,—

“अग्नौकरणमेव न दद्यादैश्वदेविके”—इति ।†

अग्नौकरणञ्च प्राचीनावीत्युपवीती वा कुर्यात् । तत्प्रकृतिभूतस्य पिण्डपितृयज्ञस्य दैविकत्वपैद्वकत्वाभासुभयविधत्वेन विकल्पितो-
भयधर्मकत्वात्, तद्विकृतिभूताग्नौकरणहोमेऽपि प्राचीनावीतिलोप-
वीतित्वयोर्विकल्पोऽवगम्यते । अत्र च यथाशास्त्रं व्यवस्था द्रष्टव्या ।
अग्नौकरणञ्च स्मार्त्तत्वेन विवाहाग्नौ कर्त्तव्यम् । यदा तु सर्वाधाने-
नौपासनाग्निर्नास्ति, तदा दक्षिणाग्नौ जुहुयात्, तदसन्निधाने लौकि-
काग्नौ । तथा च वायुपुराणम्,—

“आहत्य दक्षिणाग्निं होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अन्यथं लौकिकं वाऽपि जुहुयात्कर्मसिद्धये”—इति ।

अन्यथंनौपासनाग्निकार्यसिद्धयर्थम् । दक्षिणान्यसन्निधाने पाणौ
होमः कर्त्तव्यः । तथा च सत्यनारम्,—

“हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यादग्नौ वा सामिको द्विजः”—इति ।

सामिकः सर्वाधानेनाहिताग्निर्दक्षिणान्यसन्निधाने हस्ते लौकि-
केऽग्नौ वाऽग्नौकरणं कुर्यादित्यर्थः । यदा त्वर्धाधानेनाहिताग्नि-
रप्यग्निमान् तदनौपासनाग्नौकरणं कुर्यात्, तदभावे द्विजपाण-
वषु वा । तथाच मार्कण्डेयः, । “अनाहिताग्निस्त्रौपासनाग्न्यभावे

* पित्रादिभोजनपक्षेषु.—इति सु० ।

† यदा त्वर्धाधानेनाहिताग्निर्नाहिताग्निर्वाऽग्निमान्,—इति सु० ।

द्विजेऽपु वा”—इति । अनाहिताग्निश्चेन्नार्धाधानेनाहिताग्निर्ग-
ह्यते । अप्सग्नौकरणं जलसमीपे आहुकरणे वेदितव्यम् ।

तदाह कात्यायनः,—

“विष्णुधर्मात्तरे वाऽपु मार्कण्डेयनयः स्मृतः ।

स यदाऽपां समीपे स्थाञ्छाहुं श्रेयो विधिसदा”—इति ।

यत्तु मतनोक्तम्,—

“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणवेवोपपादयेत्”—इति ।

तद्ब्रह्मचारिविषयम् । तदाह जातृकर्णः,—

“अग्न्यभावे विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे ।

अग्न्यभावः स्मृतस्त्वावद्यावद्भार्या न विन्दति”—इति ।

विद्यमानेऽप्यग्नौ काम्यादिषु चतुर्षु आहुषे ब्राह्मणपाणावेव
होमः । तदाऽऽर्ग्यकाराः,—

“अग्न्यष्टकं च पूर्वेषुर्मासिमासि च पार्वणम् ।

काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्विष्टमयाष्टमम् ॥

चतुर्व्याघेषु सामीनामग्नौ होमो विधीयते ।

पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्व्यपि”—इति ।

“हेमन्ताग्निश्चिरयोस्तुर्णामपरपक्षाणामष्टम्योऽष्टकाः”—इति वि-
हितान्यष्टकाआहुतानि । तथाष्टकाआहुतानामुत्तरदिने नवम्यां क्रिय-
माणं आहुमन्वष्टकम् । पूर्वेषुः सप्तम्यां क्रियमाणं आहुं ‘पूर्वेषुः’—
इति पदेन लक्षणयोक्तम् । प्रतिमासं क्रियमाणमापरपक्षिकं आहुं
‘मासिमासि’—इत्यनेनोक्तम् । पार्वणं सर्वश्राद्धप्रकृतीभूतमभावस्था-
श्राद्धम् । काम्यं पुत्रादिफलकामनया क्रियमाणं आहुम् । आभु-

इष्टिकाश्रमभुदय इति यदेनोक्तम् । अष्टकाश्रमभुदयमष्टम्यामिति यदेनोक्तम् । एकोद्दिष्टपदेन सपिण्डीकरणं लक्षणयोक्तं, सपिण्डीकरणे एकोद्दिष्टस्यापि सङ्गावात् । एषां मध्ये आद्येषु चतुर्षु सामिकानाम-
ग्नावेवाग्नौकरणहोमः, उत्तरेषु सामीनां पित्राग्नौकरणहोम इति* ।
पाणौ होमे तु विशेषः कात्यायनेन दर्शितः,—

“पित्र्ये चः पश्चिमुर्ध्वस्तस्य पाणावनग्निकः ।

ऊत्वा मन्त्रवदन्येषां तृष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत्”—इति ।

यत्तु यमेनोक्तम्,—

“दैवविप्रकरेऽग्निसिः कृत्वाऽग्नौकरणं द्विजः”—इति ।

तत्र विकल्पेन व्यवस्था द्रष्टव्या । दैविकब्राह्मणपाणौ होम-
पक्षेऽपि पित्राग्नौकरणपात्रेष्वेव शेषं निक्षिपेत् । अतएव वायु-
पुराणम्,—

“ऊत्वा दैवकरेऽग्निसिः शेषं पित्र्ये निवेदयेत् ।

न हि स्मृताः शेषभाजो विभेदेवाः पुराणमैः”—इति ।

पाणौ होमे चत्कर्तव्यं तदाह श्रौतकः । “अग्निसिद्धेदाद्यं गृहीत्वा
भवत्स्वेवाग्नौकरणम्—इति पूर्ववन्मथाऽस्त्विति” । अयमर्थः । आद्यं
चतुर्भुजमग्नं गृहीत्वा “भवत्स्वेवाग्नौकरणहोमं करिष्ये”—इति पूर्ववत्
ब्रह्मा तथाऽस्त्विति तैरनुष्मातो जुहुयात्,—इति । यमोऽपि,—

“अग्नौकरणवत्तत्र होमोदैवकरे भवेत् ।

पर्यस्यदर्भाः परित्तरणयोग्यदर्भाः । दैवकरग्रहणेन पित्राग्नौकरण-

* हेमन्तसिद्धिर्योदितारभ्य एतदन्तोयस्यो नास्ति ना० पुष्पके ।

करोऽप्युपलक्ष्यते । उभयत्रापि विकल्पेनाग्नौकरणस्य विधानात् ।
पाणितले ऊतस्याग्नस्य विनियोगमाह गृह्यपरिशिष्टकारः,—

“यत्र पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमन्नमद्युद्वयः ।

पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषां न लभन्ति ते”—इति ।

यदा दैवविप्रकरे होमस्तदा पितृमातामहब्राह्मणद्वयार्थं सकृदेवा-
नुष्ठेयः । वैश्वदेवभेदेऽपि तत्राधिकरणकारकस्य संप्रतिपक्षत्वात् । यदा
पित्राग्नौकरणकरे होमस्तदा मातामहब्राह्मणकरेऽपि पृथगनुष्ठेयः, वैश्व-
देविकतन्त्रत्वेऽपि तत्राधिकरणकारकस्यासंप्रतिपक्षत्वात्^(१) ।

तथा च कात्यायनः,—

(१) दैवब्राह्मणहस्ते होमविधानपक्षे दैवब्राह्मणहस्तस्याग्नौकरणहोम-
स्याधारइति स एव तस्याधिकरणकारकं, आधारास्तैवाधिकरण-
कारकतया स्मरणात् । वैश्वदेवभेदेऽपि एकस्मिन् वैश्वदेवब्राह्मणहस्ते
अग्नौकरणहोमे कृतेऽपि शास्त्रोक्तस्याधारे स कृतोभवतीति नास्य
पुनरावृत्तिः । पित्राग्नौकरणहस्ते होमपक्षे हि पितृब्राह्मणहस्तस्य
होमस्याधिकरणकारकं भवति । मातामहपक्षे तु न पितृब्राह्मणो-
वर्तते किन्वन्यथैव । पित्राग्नौकरणहस्ते होमविधिस्तु पितृपक्षस्यैव
प्रवर्तते । तस्य च ‘मातामहानामप्येवं’—इत्याद्यतिदेशवज्जान्माता-
महपक्षे प्राप्तिः । एवञ्च पितृब्राह्मणस्थाने मातामहब्राह्मणवत्
पितृब्राह्मणहस्तस्थाने मातामहब्राह्मणहस्तोऽपि तत्पक्षीयाग्नौकरण-
होमाधारतया अतिदेशेन प्राप्यते इति व्यक्तमधिकरणकारकस्य
भिन्नत्वम् । तथाचाधिकरणकारकभेदात् होमोऽपि भेदेनैव कर्तव्य-
इति भावः ।

“मातामहस्य भेदेऽपि कुर्यात्तन्ने च* साम्निकः”-इति ।
वैश्वदेविकस्य भेदे तन्ने च मातामहस्य मातामहार्थब्राह्मण-
स्यापि पाणौ होमं साम्निकः कुर्यादित्यर्थः । पाचाणि द्विः प्रक्षा-
लयेत् । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्,—

“प्रक्षाण्ड हस्तपाचादि पक्षादद्भिर्दिधाभवत् ।

प्रक्षासनं जलं दर्भैस्तिलमिश्रं क्षिपेच्छुचौ”-इति ।

हस्तेन निर्मृष्टं पाचादीति मध्यमपदलोपी समासः । आदि-
शब्देन घृतादिधारणार्थं गृह्यते । एवं प्रक्षालितेषु पात्रेषु ऊतशेषं
प्राचीनावीती पितृपात्रेषु निधाय सप्तादितान् पदार्थान् परिवेषयेत् ।
तथा च श्रौतकः,—

“ऊलाऽग्नौ परिशिष्टन्तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् ।

निवेश्यैवापसव्येन परिवेषणमाचरेत्”-इति ।

अपसव्येनेति ऊतशेषनिवेदनेनान्वेति न परिवेषणेन । अतएव
कार्ष्णाजिनिः,—

“अपसव्येन कर्त्तव्यं पित्र्यं कृत्यं विशेषतः ।

अन्नदानादुते सर्वमेवं मातामहेष्वपि”-इति ।

परिवेषणप्रकारो मनुना दर्शितः,—

“पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत्”-इति ।

अन्नस्य वर्द्धितमन्नेन पूर्णं परिवेषणपात्रं विप्रान्तिके भोजनार्थ-

* कुर्यात्तन्ने च,—इति ना० शा० ।

पात्रे । स्वयमिति वचनात् स्वयं परिवेषणं मुख्यम् । अतएव वायु-
पुराणम्,—

“फलस्थाननता प्रोक्ता स्वयं तु परिवेषणात्”-इति ।

यस्तु तत्रैवोक्तम्,—

“परिवेषणं प्रशस्तं हि भार्यया पितृदत्तये ।

पितृदेवमनुव्याणां स्त्रीसहायोयतः स्मृतः”-इति ।

तदितरापेक्षया वेदितव्यम् । भार्ययाऽपि सवर्ण्यैव परिवेषणं
कार्यम् । तथा च नारायणः,—

“यद्व्यं यत्पवित्रं यत्पित्र्यं यत्सुखावहम् ।

द्विजातिभ्यः सवर्णाया हस्तेनैव तु दीयते”-इति ।

हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः । हस्तेनापि न साक्षाद् देयं, अपि तु
दर्श्यादिद्वारा । अतएव वृद्धशातातपः,—

“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्”-इति ।

मत्स्येनोक्तम्,—

“हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा सवर्णव्यञ्जनादयः ।

दातारन्नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किञ्चिन्नम्”-इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“नापवित्रेण हस्तेन नैकेन न विना कुशम् ।

नायसेनैव पात्रेण आह्वेषु परिवेषयेत्”-इति ।

आयसेन अयोमयपात्रेण नैव परिवेषयेत् । परिवेषणे कानि

* हस्तन,—इत्यादिः एतदन्तोयस्यो नास्ति ना० शुक्ले ।

पात्राणि प्रशस्तानीत्यपेक्षिते विष्णुः । “एतादिदाने तैजसानि पात्राणि
वा फल्गुपात्राणि वा प्रशस्तानि । अत्र च पितृगाथा भवति,—

सौवर्णराजताभ्याश्च खड्गेनौदुम्बरेण च ।

दत्तमचयतां यान्ति फल्गुपात्रेण वाऽप्यथ”—इति ।

खड्गेन खड्गमृगशृङ्गकृतदर्वादिना । फल्गुपात्रेण काकौदुम्बरी-
काख्यवृक्षदारुकृतदर्वादिना* । अन्यान्यपि परिवेषणीयान्याह मनुः,—

“भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥

उपनीयं तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ।

परिवेषयेत्तु प्रयतः गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्”—इति ।

शौनकोऽपि,—

“शाकं सर्वमुपानीय निवेद्य च पृथक् पृथक् ।

विधिना दैवपूर्वं तु परिवेषणमारभेत्”—इति ।

सम्पादितं सर्वपात्रेषु प्रक्षिप्य पात्राभिमन्त्रणं कुर्यात् । तदाह
प्रचेताः । “सर्वं प्रकृतं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपेत्”—इति । अत्र
विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दत्त्वाऽहं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।

हृत्वेदं विष्णुरित्यन्ते द्विजांगुष्ठं निवेशयेत्”—इति ।

अनन्तरकर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“हस्तेन मुक्कमन्नाद्यमिदमन्नमितीरयेत् ।

स्नाहेति च ततः कुर्यात् स्नसत्तादि निवर्त्तयेत् ॥

* खड्गेन,—इत्यादि एतदन्तं नास्ति मा० शा० स० पुस्तकेषु ।

गोचसंबन्धनामानि इदमन्नं ततः स्नाधा ।

पितृन् क्रमादुदौर्षेति स्नसत्तां विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

अयमर्थः । विश्वेभ्यो देवेभ्य इति देवतोद्देशेन शब्दोच्चारणानन्तर-
मिदमन्नमित्युच्चारयेत्, ततः स्नाहेति मन्त्रमुच्चारयेत्, ततो न ममेति
स्नत्वपरित्यागं कुर्यात् । ततः पित्रादिक्रमात् संबन्धगोचनानामोच्चारण-
पूर्वकं* देवतोद्देशं हृत्वेदमन्नमिति प्रदेयं द्रव्यं निर्दिश्य, स्नाधेति कथ-
नान्तरप्रकाशकं मन्त्रमुच्चार्य, न ममेति स्नत्वपरित्यागं कुर्यात् । अन-
न्तरकृत्यमाह सधुयमः,—

“अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनञ्च यद्भवेत् ।

सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा ततो यत्नेन भोजयेत्”—इति ।

अच्छिद्रं जायतामित्युक्त्वा । अनन्तरकर्त्तव्यमाह प्रचेताः,—

“अपोशानं प्रदायाय सावित्रीं त्रिर्जपेदथ ।

मधुवाता इति वृचं^(१) मध्वित्येतत्त्रिकं तथा”—इति ।

मधु इत्येतत् त्रिरावर्त्तनीयमिति चतुर्थपादस्यार्थः । सावित्रीं
सव्याहृतिकां जपेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति वृचम् ।

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः”—इति ।

यथासुखमित्यत्र जुषध्वमित्यध्याहारः । अतएव व्यासः,—

* सम्बन्धनामगोत्रोच्चारणपूर्वकं,—इति सु० ।

(१) वृचं,—इत्यर्थोऽयं प्रयोगः । “अत्रि जेवत्तरपदादिसोपस्य हन्-
सि”—इति पाणिनिस्मरणात् ।

न चोदीचेत भुञ्जानान् न च कुर्वीत मत्सरम् ।

न दीनोवापि वा कुड्रो न चैवाव्यमना नरः ।

एकाग्रमाधाय मनः आङ्गं कुर्यात्सदा बुधः"—इति ।

भोक्तृनियममाह सुमन्तुः,—

"अकोधनो रसान् सम्यगद्याद्यद्यन्" रोचते ।

आ हृत्तेर्भोजनमेवां कामतो † नावशेषणम्"—इति ।

निगमेऽपि । "दृष्टीं भुञ्जीरन् न विचोक्तयमाना अनुदृत्य ‡ पाचम्"—इति । बोधायनोऽपि,—

"पादेन पादमाक्रम्य योभुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।

नैवाधौ भुञ्जते आङ्गे निराशाः पितरोगताः"—इति ।

प्रचेता अपि,—

"पीत्वाऽऽपोशानमश्रीयात् पाचेदत्तमगर्हितम् ।

सर्वेन्द्रियाणां चापच्यं न कुर्यात्पाणिपादयोः"—इति ।

मत्सरपि,—

"अत्युष्यं सर्वमन्नं स्यादश्रीरंश्चैव वाग्यताः ।

न च द्विजातयोभूयुर्दाया वृष्टा हविर्गुणान्"—इति ।

अश्रीरंश्चैवेत्येवकारः प्रमादात्परस्परसंस्पर्शेऽपि भोजनानिवृत्त्यर्थः ।

अतएव शङ्कः,—

* सम्यगद्याद्यद्यन्,—इति सु० ।

† कामतो,—इति ना० ।

‡ अविचोक्तयन्तोनेदृक्,—इति सु० ।

"आह्वयन्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं सृष्टेत् ।

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टमं जपेत्"—इति ।

पुनः सएव,—

"हृद्गारेणापि योभूयाह्वयादाऽपि मुष्णावदेत् ।

भूतलाच्चोद्वरेत्पाचं मुष्टेद्वस्त्रेण वाऽपि तत् ।

प्रौढपादोवहिः कचोवहिर्जातुकरोऽथवा ।

अङ्गुष्ठेन विनाऽप्राति मुखशब्देन वा पुनः ।

पीतावशिष्टान्तोवादि पुनरुदृत्य वा पिबेत् ।

खादिताङ्गं पुनः खादेन्नोदकाणि कलानि वा ।

मुखेन वा धमेदन्नं निष्ठौवेद्भाजनेऽपि वा ।

इत्यमन्नं द्विजः आङ्गं हत्वा नष्टत्यधोगतिम्"—इति ।

प्रौढपादः आधनाद्याह्वयपादः । वहिः कचउत्तरवासोवहिर्भूत-
कचद्विजः* । दाहनिधममाह शङ्कः,—

"आङ्गे नियुक्तान् भुञ्जानान् पृच्छेत्सवणदिषु ।

उच्छिष्टाः पितरोवाप्ति पृच्छन्तो गान् संश्रयः ।

दातुः यतति वाङ्मवै जिह्वा भोक्तुश्च भिद्यते"—इति ।

अन्त्यापि भोक्तृनियमानाह प्रचेताः,—

"न सृष्टेदामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।

न पादौ न शिरोवस्त्रं न पदा भाजनं सृष्टेत् ।

भोजनानु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कचक्ष्मण ।

* प्रौढपादः,—इत्यादिरेतदन्तोऽमन्तोनास्ति वा० पुस्तके ।

अन्वयः दध्नः शीरादा शीरात् सक्तुभ्यएवच—इति ।

न च, “न निन्देयुर्भावशेषयेयुः”—इति जमदग्निवचनविरोधः,—
इति वाच्यं, तस्याधिकावशेषणविषयत्वात् । अतएवोक्तमेव ।
“अस्य पुनरुत्पद्यन्तस्यासंस्कृतप्रमीतानां भागधेयत्वात्”—इति ।
उच्छिष्टस्यासंस्कृतप्रमीतादिभागधेयत्वञ्च मनुराह,

“असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टभागधेयं स्याद् दर्भेषु विकिरस्य चः”—इति ।

एवं नियमेन भुक्तवत्सु विप्रेषु यत् कर्तव्यन्तदाह प्रचेताः,—

“दध्नां बुद्ध्याऽनमादाय सतिष्ठं पूर्ववज्जपेत्”—इति ।

पूर्ववत्सत्याहृतिकाप्रायचीं मधुमतीञ्च जपेत्,—इति । तदाह
कात्यायनः । “गायत्रीं मधुमतीं मधुमध्विति च जप्त्वा दध्नाः स्तेति
पृच्छति”—इति । प्रश्नानन्तरं व्यासः,—

“दध्नाः स्तेति च पृष्टास्तौ ब्रूयुस्तृप्ताः स इत्यथ”—इति ।

अनन्तरकर्तव्यमाह मनुः,—

“सर्ववर्णिकमन्त्राद्यं संनीयाग्नाय्य वारिणा ।

ससुसुजेहुक्तवतामपतो विकिरस्युवि”—इति ।

सर्ववर्णा यज्जनविशेषा यस्मिंस्तत्सर्ववर्णिकम् । अथ विशेषमाह
प्रचेताः । “ये जप्नोति भुवि क्षिपेत्”—इति । भुवि दर्भाक्षृताया-
मिति । अतएव मनुना, “दर्भेषु विकिरस्य चः”—इत्युक्तम् ।
विकिरं हत्वा चाचामेत् । अतएव मरीचिः,—

“आह्वेषु विकिरं हत्वा सोमाचामेत्सतिष्ठमात् ।

पितरस्य च यस्यायवन्तुच्छिष्टभोजिनः”—इति ।

अनन्तरं गच्छुवार्थमुदकं दद्यात् । तथाच मदालसावाक्यम्,—

“ततस्त्वाचमनार्थाय दद्याच्चापः सक्तुसक्तु”—इति ।

पित्र्यब्राह्मणपूर्वकं हस्तप्रक्षालनाचमनार्थमुदकं दद्यात् । तदाह-
विष्णुः । “उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ दद्यात् ततः प्राप्तखेषु ततस्तु
प्रोक्षणम्”—इति । आहुदेशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात्* ।
ततः पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“सर्वमन्नमुपादाय सतिष्ठं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्यात्तु पितृयज्ञवत्”—इति ।

अथमर्थः । ब्रह्माणार्थपकन्तिस्तमिश्रं सर्वमन्नमुपादाय पिण्डान्
कृत्वोच्छिष्टसन्निधौ पितृयज्ञकल्पेन पिण्डान् दद्यात् । एतच्च चरुअप-
णभावे वेदितव्यम् । यदा तु चरुअपणसङ्गावस्तदाऽग्नौकरणश्रिष्ट-
चरुशेषेण सह सर्वमन्नमादाय अग्निसन्निधौ पिण्डान् दद्यात् ।
तदाह मनुः,—

“चींस्तु तस्माद्भुविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।

शौदकेनेव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः”—इति ।

उच्छिष्टसन्निधिसंस्मरणमाह याज्ञिः,—

“पितृणामासनस्थानादगतस्त्रिव्यरत्निषु ।

* इतत्परं, ‘पेदकत्राह्वेषु प्रथमं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचमनार्थमुदकं
हत्वा यस्याह्वेषदेविकत्राह्वेषु हत्वाऽनन्तरं प्रोक्षितमिति मन्त्रेण आहु-
देशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वमुपरिकर्मगतं कुर्यादित्यर्थः’—इत्यधिकः
पाठः सु० ।

उच्छिष्टसन्निधानम् नोच्छिष्टासनसन्निधौ”—इति ।

चिखरलिखिति उच्छिष्टसंसर्गरहितासन्नदेशोपकल्पार्थम् ।

अतएव व्यासः,—

“अरक्षिमाचमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।

यचोपसृजतां वाऽपि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः”—इति ।

पिण्डदाने काशमाह मनुः,—

“पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते”—इति ।

भोजनात् पुरस्तादर्चनान्तरमग्नौकरणान्तरं वा पिण्डनिर्वपणं केचिदिच्छन्ति । अपरे तु भोजनान्तरमाचमनादर्वागूह्यं वा ब्राह्मणविसर्जनात् पश्चाद्वा पिण्डनिर्वपणं कचिदिच्छन्तीति, केचिदित्यनेनावगम्यते । भोजनात् पुरस्तात् पिण्डनिर्वपणं सपिण्डीकरणात् प्राविहितेष्वग्रश्लेषु आह्वेषु, सपिण्डीकरणादिग्रश्लेषु पश्चादेव पिण्डनिर्वपणम् । तदाह लोकाचिः,—

“अग्रश्लेषु यागेषु पूर्वं पिण्डावनेजनम् ।

भोजनस्य, प्रश्लेषे तु पश्चादेवोपकल्पयेत्”—इति ।

आचमनात् प्रागूह्यं वा ब्राह्मणविसर्जनादूह्यं वा पिण्डनिर्वपणमिति पञ्चाः शाखाभेदेन व्यवस्थिताः । तथाच स्मृत्यन्तरम्,—

“भुनिभिर्भिक्षकालेषु पिण्डदानम् यत् स्मृतम् ।

तत् क्षत्राख्यमतं यच्च तच्च कुर्याद्विचक्षणः”—इति ।

तत्राश्वलायनशाखिनामाचमनात् प्रागूह्यं वेति पक्षयोः समत्वेन विकल्पः । तथाचाश्वलायनः । “भुक्तवत्क्षनाचान्तेषु पिण्डान् निदधादाचान्तेषु वा”—इति । यस्यां शाखायां काशविशेषेण मनुः, तच्च

प्रयोगसौकर्यार्थमाचमनादूह्यं पिण्डनिर्वपणपक्षएव ग्रहीतव्यः । पिण्डनिर्वपणेति कर्त्तव्यता ब्रह्माण्डपुराणेऽभिहिता,—

“सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः ।

प्रघर्षणं ततः कुर्यात् आह्वकर्मस्थतन्द्रितः ।

खण्डनं पेषणं चैव तथैवोल्लेखनक्रिया ।

वज्रेणाय कुशेर्वाऽपि उल्लिखेत् तु महीं द्विजः”—इति ।

खण्डनं कुशादेः स्केदनं, पेषणं भूघर्षणं, वज्रशब्देन सृष्ट उच्यते^(१) ।

उल्लेखनमन्त्रस्य कात्यायनेन दर्शितः । “उल्लिख्यापहता इति” ।

अनन्तरं प्रोचयेत् । “तामभ्युक्ष्य”—इति आश्वलायनस्मरणात् ।

तच्च कुशानास्तृणयात् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे । “चिपेत् कुशांस्तत्र च दक्षिणाग्रान्”—इति । ततोऽवनेजनं कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः—

“असाववनेनिच्छेति पुरुषं पुरुषं प्रति ।

चिस्त्रिरेकेन हस्तेन विदधीतावनेजनम्”—इति ।

असाविति पित्रादीन् नामगोत्राभ्यां सम्बोध्य एकेन दक्षिणहस्तेन प्रतिपुरुषं चिस्त्रिरवनेजनमुदकनिर्वपणं कुर्यादित्यर्थः । अत्राश्वलायनेनावनेजने मन्त्रान्तरमुक्तम् । “प्राचीनावीती लेखां चिरदकेनोपगयेच्छुभन्तां पितरः”—इत्यादि । तद्विरुद्धं, शाखाभेदेन व्यवस्योपपत्तेः । पिण्डदानमन्त्राः कात्यायनेन दर्शिताः । “असावेतत्तदिति ये च त्वामन्वित्येके”—इति । असावित्यमुकगोत्रामुकशर्मन्निति संबोध्य एतत्ते इति मन्त्रेण पिण्डदानं कुर्यात् । एके

(१) इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु ।

ये च त्वामन्विति मन्त्रेण पिण्डदानं कुर्यादित्याहुः । पिण्डदानं च
सर्वं जाम्बाय* कर्त्तव्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे,—

“मधुसर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद्बुधः ।

जानु कृत्वा तथा सर्वं भूमौ पितृपरायणः”—इति ॥

पिण्डदानानन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः,—

“न्युप पिण्डान् पितृभ्यस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याक्षेपभागिनाम्”—इति ॥

तत्र मन्त्रो विष्णुमा दर्शितः । “अथ पितरो मादधध्वमिति
दर्भमूलेषु करावघर्षणम्”—इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः ।
“अथ पितर इत्युक्तोदङ्मुख आतमनादावृत्यामीमदन्त पितर-
इति अपति”—इति । आतमनात् प्राणायामोत्पवायुपौडावधि
उदङ्मुख आसीत्, ततोऽनुच्छसन्नेव पर्यावृत्यामीमदन्तेति मनसा
अपितोच्छसेत् । अथ विशेषः कर्मप्रदीपे दर्शितः,—

“वामेनावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते ।

आवृत्य प्राणमाधम्य पितृभ्याधन्यथार्हतः ॥

जपंस्तेनैव आवृत्य ततः प्राणान् प्रमोचयेत्”—इति ।

अमी मदन्तेत्यनुमन्त्रणानन्तरं विष्णुः । “अमी मदन्तेत्यनुमन्त्र्य
शेषावप्राणं कृत्वा इत्युक्तां पितर इति पूर्ववदुदकनिगमनं पिण्डो-
परि, ततोऽवावभक्त्यभ्यञ्जनं दद्यादवावभक्त्यभ्यञ्जनं, अथ वस्त्रमभावे

* जाम्बाय,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ततश्चांशु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दशामूर्त्ती वा एतदः पितरो वासो मागोत् प्रेत्य* पितरो
युङ्ज्यम्”—इति । तदनन्तरं व्याघ्रः,—

“गन्धपुष्पाणि धूपश्च दीपश्च विनिवेदयेत् ।

एतदः पितरो वासो दशान्दत्त्वा पृथक् पृथक्”—इति ॥

अर्चनानन्तरं मत्स्यः,—

“यत् किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।

अनिवेश्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन”—इति ॥

तदनन्तरं वृहस्पतिः,—

“अनभ्यर्च्योदपात्रं तु तेषामुपरि निक्षिपेत्”—इति ।

अनन्तरं विष्णुः । “अथैतानुपतिष्ठेत् नमो वः पितर इत्यादिना
मनोवाङ्मयमह इति हृत्चान्तेनाथैतान् पिण्डान्श्चालयेत् परेतन
पितर इति” । अनन्तरकृत्यमाहात्म्यलायनः । “अग्निं प्रत्येयादग्ने
तमधास्यन्न स्तोमैरिति अग्निमग्नौकरणाग्निं गार्हपत्यं यदन्तरिचं
पृथिवीम्”—इति । अनन्तरकृत्यमाह मत्स्यः,—

“अथाचान्तेषु चाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत्”—इति ।

ब्राह्मणहस्तेषु सकृत्सकृदपो दद्यादित्यर्थः । एतदाचमनात् प्राक्
पिण्डदानपत्रे वेदितव्यम् । आचान्तेषु तु पिण्डदानपत्रे आचम्य
पिण्डदानं कृत्वा ब्राह्मणहस्तेषूदकं सकृत् सकृद्दद्यात्, कुशाक्ष देयाः ।
पञ्चपुराणेषु,—

“अचान्तेषूदकं दद्यात् पुष्पाणि सयवानि च”—इति ।

अथ यवग्रहणं तिलोपलक्षणार्थं, च शब्दः पुनरप्युदकदानसमुच्च-

* होमानुगतोऽन्यत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यार्धः । कृतकार्यत्वेन तेषु च यवादिषु कुचचित् शुष्णौ देशे विस्तृष्टेषु पुनरुदकादिकं दद्यात् । तथा च मत्स्यः,—

“आचान्तेषु पुनर्दद्यात् जलपुष्पाचतोदकम्”—इति ।

अनन्तरकर्तव्यमाह सएव,—

“दत्ताऽऽग्नीः प्रतिगृहीयात् द्विजेभ्यः प्राप्नुवन्तौ बुधः ।

अघोराः पितरः सन्तु सन्वित्युक्ते पुनर्द्विजे ॥

गोचं तथा वर्द्धतां नस्तयेत्युक्तं तैः पुनः ।

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥

अद्वा च नो मा व्यगमदुष्टं देयं नोऽस्त्विति ।

एताः सत्याग्निषः सन्तु सन्वित्युक्तं तैः पुनः”—इति ॥

अनन्तरं पाचपासनं कृत्वा स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । अतएव नारायणः,—

“अचालयित्वा तत्पाचं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

निराशाः पितरस्तेषां श्रद्धा यान्ति यथागतम्”—इति ॥

पाचपासने विशेषमाह जाद्वकर्णः,—

“पाचाणि चालयेत् आहुते स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नासज्जात्या कथञ्चन”—इति ॥

स्वस्तिवाचनप्रकारमाह पारस्करः । “स्वस्तीति भगवन् ब्रूहीति वाचनम्”—इति । यज्ञोपवीतो वैश्वदैविकहस्ते उदकं दत्त्वा पुनरु-
गार्द्रवसंज्ञकेभ्योविश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वस्तीति भगवन् ब्रूहीति कर्त्ता
ब्रूयात् । विप्रेण च स्वस्तीति वक्तव्यम् । पितृब्राह्मणहस्तेष्वेवमेव* ।

* यज्ञोपवीतो,—इत्यारभ्य एतदन्तोयशो नास्ति ना० पुस्तके ।

अनन्तरकृत्यमाह याज्ञवल्क्यः । “ततः कुर्यादच्योदकमेव च”—
इति । अच्यमस्त्विति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यादित्यर्थः ।
मार्कण्डेयोऽपि,—

“पितॄणां नामगोत्रेण जलं देयमनन्तरम् ।

ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यमच्यमिदमस्त्विति”—इति ॥

हस्तेष्वित्यध्याहृत्य योजना । अनन्तरं दक्षिणां दद्यात् । मनुः,—

“स्वस्तिवाचनं कुर्यात् अच्योदकमेव च ।

सत्तिलं* नामगोत्रेण दद्याच्छ्रद्धा च दक्षिणाम् ॥

गोभृहिरण्यवासांसि भव्यानि शयनानि च ।

दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुरेव च ।

वित्तश्राव्येन रहितः पितृभ्यः प्रीतिमाचरन्”—इति ॥

अत्र विशेषमाह पारस्करः । “हिरण्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं
पितृभ्यः अन्यच्च गोक्षणाजिनं यावच्छक्यं दद्यात्† ।

एकपङ्क्तुपविष्टानां विप्राणां आद्वकर्मणि ।

भक्ष्यं भोज्यं समं देयं दक्षिणा त्वनुसारतः”—इति ॥

अनुसारत इति, निमग्नितब्राह्मणविद्यागुणतारतम्येनेत्यर्थः । पिशु-
हेशेन दक्षिणादानं प्राचीनावीतिना कार्यम् । अतएव जमदग्निः ।
“अपसव्यन्तु तथापि मत्स्यो भगवान् हि मे मनः”—इति । तथापि
दक्षिणादानेऽपीति । यन्तु तेनैवोक्तम्,—

* सत्तिलं,—इति ना० स० पुस्तके ।

† भव्यानि,—इति सु० पुस्तके ।

‡ यावच्छक्यात्,—इति ना० पुस्तके ।

“सर्वं कर्मापसंभवेन दक्षिणादानवर्जितम्”—इति ।

तद्ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादानपक्षे द्रष्टव्यम् । स च पक्षो देवलेन दर्शितः,—

“आचान्तेभ्यो दिजेभ्यस्तु प्रयच्छेच्चैव दक्षिणाम्”—इति ॥

ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादाने क्रममाह सएव,—

“दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात् पूर्वं ततो दधोः”—इति ।

वैश्वदेविकब्राह्मणयोरित्यर्थः । अत्र पितृविप्रेभ्य इति समभि-
व्याहाराच्चतुर्थ्यर्था पठ्यते^(१) । अनन्तरं याज्ञवल्क्यः,—

“दत्त्वा तु दक्षिणां श्रद्धा स्वधाकारमुदाहरन् ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।

विश्वेदेवास्य प्रीयन्तां विप्रैस्त्रोक्त इदं जपेत् ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

अद्वा च नो मा व्यगमद्वज्ज देवस्य नोऽस्त्विति ॥

इत्युक्तोक्ता प्रिया वाचः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

वाजे वाजे इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जयेत्”—इति ॥

अनन्तरं पुत्रार्थी मध्यमपिण्डं पत्न्यै दद्यात् । तथा च वायु-
पुराणे,—

“पत्न्यै प्रजापतौ दद्यात् मध्यमं मन्त्रपूर्वकम्”—इति ।

मध्यमं पिण्डमित्यर्थः । तत्रकारः । तत्र प्राचीनावीती, “अपां

(१) पितृविप्रेभ्य इत्यत्र चतुर्थीनिर्देशात् तत्समभिव्याहारात् द्वयोरि-
त्यत्र यद्यपि चतुर्थ्यर्थेति भावः । पितृविप्रेभ्य इत्यत्र पितृभ्य इति पाठस्तु
ग्रामादिकस्य ।

लौघधीनागं रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं धत्स्व”—इति पत्न्या-
अञ्जलौ मध्यमपिण्डं प्रयच्छेत् । तत्राग्रन* मन्त्रस्तु मत्स्येन दर्शितः,—

“आधत्त पितरो गर्भमन्तः सन्तानवर्द्धनम्”—इति ।

मनुरपि,—

“पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमस्तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक् सुतार्थिनी ।

आयुश्मन्तं सुतं विन्देत् यशोभेधासमन्वितम् ॥

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं शालिकं तथा”—इति ।

पिण्डप्रदानस्याद्योग्यत्वमाह सएव,—

“अप्राप्तयौवने दृढे सगर्भे रोगसम्भवे ।

वासपुत्रकलत्रेऽपि न दद्यात् पिण्डमञ्जली”—इति ।

पत्न्या असन्निधानादौ पिण्डानां प्रतिपत्त्यन्तरमाह दृढस्यतिः,—

“अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा ।

तदा तं जीर्णवृषभः कागो वा भोक्तुमर्हति”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि प्रतिपत्त्यन्तरमाह,—

“यदि पत्नी विदेशस्था उच्छिष्टा यदि वा मृता ।

दुरात्मा नातुकूला च तस्य पिण्डस्य का गतिः ॥

आकाशं गमयेत्पिण्डं जलस्यो दक्षिणासुखः ।

पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् तथैव च”—इति ॥

यत्तु देवलेनोक्तम्,—

* तत्रकार इत्यादिः एतदन्तोमन्त्रो नास्ति सुजितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† पिण्डप्रदानस्येत्वारम्भ एतदन्तोमन्त्रो नास्ति सुजितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

“ततः कर्मणि निर्दत्ते तान् पिण्डांस्तदनन्तरम् ।

ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्वा भक्षयेदपु वा चिपेत्”—इति ॥

तत्पुत्रार्थिनाभावविषयम् । तीर्थश्राद्धे पिण्डानामप्येव प्रक्षेपः ।
तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

“तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् चिपेत्तीर्थं समाहितः ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पित्रा दिक् सा प्रकीर्त्तिता”—इति ॥

अनन्तरमुच्छिष्टं समार्जयेत् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“तत्रैव संस्तु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत्”—इति ।

अथमर्थः । विप्रविमर्जनात् प्रागुच्छिष्टं न मार्जयेदपि तु तेषु
विमर्जितेषु पिण्डप्रतिपत्तौ च कृतायामिति । यत्तु व्यासेनोक्तम्,—

“उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु यावन्नास्त्वमितो रविः”—इति ।

यच्च वसिष्ठेनोक्तम्,—

“श्राद्धे मोदासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात्* ।

ज्योतन्ते वै स्वधाकारास्ताः पिवन्तः कृतोदकाः”—इति ॥

तद्गृहान्तरसम्भवविषयम् । अतएव प्रचेताः,—

“भृत्यवर्गवृत्तो भुङ्क्ते कथं श्रेष्ठं स्वगोचरेः ।

प्राप्तायां श्राद्धशालायां† द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत्”—इति ॥

उच्छिष्टमार्जमानन्तरं वैश्वदेवं कृत्वा श्रेष्ठमक्षं ब्राह्मणैः सह
भुञ्जीत । तथा च मत्स्यपुराणम्,—

* उच्छिष्टाग्नानि तत्कृत्वा,—इति ना० पुस्तके ।

† आशायां श्राद्धशालायां,—इति सु० पुस्तके ।

“ततश्च वैश्वदेवान्ते सभृत्यसुतवान्भवः ।

भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम्”—इति ॥

यदा श्राद्धं निर्वर्त्य वैश्वदेवादिकं क्रियते, तदा तच्छेषादेव
तत्कार्यम् । तदाह पैठीनसिः,—

“श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिचां ततो दद्याद्भुक्तकारादिकं तथा”—इति ।

आदिशब्देन नित्यश्राद्धं परिगृह्यते । तत इति पितृपाकशेषा-
दित्यर्थः । नित्यश्राद्धं पृथक्पाकेन कार्यम् । अतएव तदधिहृत्य
मार्कण्डेयः । “पृथक्पाकेन वेत्यन्ये”—इति । अत्र नित्यश्राद्धमप्य-
नियतम् । तदाह सएव,—

“नित्यक्रियां पितृणाञ्च केदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तथैवान्ये श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत्”—इति ॥

यत्तु खौगाक्षिणोक्तम्,—

“पिचर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

वैश्वदेवं न पिचर्थं न दार्घ्यं वैश्वदैविकम्”—इति ॥

तदाहिताग्निकर्तृकश्राद्धविषयं, आहिताग्नेः श्राद्धात्प्रागेव वैश्व-
देवस्य तेनैव विहितत्वात् ।

“पश्चान्नं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः”—इति ॥

पश्चान्नं कर्मान्याधानमन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धम्^(१) । यत्तु पुराण-
वचनम्,—

(१) “पूर्वैश्चरुभिं गृह्णाति उत्तरमहर्यजति”—इति शुक्ला, दर्शपौर्ब-
96

“प्रातिवासरिको होमः^(१) आहुतादौ क्रियते यदि ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कथञ्च पितरस्तथा”—इति ॥

तत् पितृपाकाद्वैश्वदेवकरणे वेदितव्यम् । अतएव पैठौनसिः,—

“पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते”—इति ॥

यदाऽग्नौकरणानन्तरं विकिरणानन्तरं वा वैश्वदेविकं कर्म क्रियते, तदाऽपि पृथक्पाकादेव तत्कार्यं, तच्छेषाद्वैश्वदेवकरणे दोषस्यापि समानत्वात्^(२) । अग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेवकरणं च सत्यन्तरेऽभिहितम्,—

“वैश्वदेवाहुतौ रग्नावर्गं* ब्राह्मणभोजनात् ।

* वैश्वदेवाहुतौः सर्वां रग्वाग्,—इति सु० ।

मासाकृत्स्यान्नाधानस्याभावस्यायां विधानात् पक्षान्तं कर्माग्राधानमिति भावः । एवं पिण्डपितृयज्ञादगु पश्चादाक्रियते इति व्युत्पत्त्या अन्वाहार्यपदेन दग्धं आहुतमुच्यते । तथाचोक्तम् । “पितृयज्ञान्तु निर्व्वर्त्यं विप्रश्च अक्षयेऽभिमान् । पिण्डान्वाहार्यकं आहुतं कुर्यान्मासाभु-मासिकम्”—इति । “अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते”—इति च ।

(१) प्रातिवासरिको होमो वैश्वदेवहोमः ।

(२) तच्छेषात् अग्नौकरणशेषाद्विकिरणशेषाच्च । तच्छेषाद्वैश्वदेवकरणेऽपि पितृपाकात् समुद्धृत्यैव तत्करणं भवति, तदानीमपि अग्नौत्सर्गस्या-ज्ञतत्वात् । एवञ्च पितृपाकात् समुद्धृत्य इति, प्रातिवासरिको होम-इति वचनद्वयोक्तदोषोऽपि समानएव भवतीति भावः ।

जुहुयाद्भुतयज्ञादि आहुतं कृत्वा ततः स्वतम्”—इति ॥

यदि पितृपाकशेषाद्वैश्वदेवं यदि वा पाकान्तरादुभयथाऽपि पितृपाकशेषादेव भोजनम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्रदक्षिणमनुब्रूय भुञ्जीत पितृसेवितम्”—इति ।

अस्मति तु पितृशेषे पाकान्तरं कृत्वाऽपि भोक्तव्यमेव । अभोजनस्य निषिद्धत्वात् । तथाच देवसः,—

“आहुतं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्तेऽयं* कदाचन ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कथानि पितरस्तथा”—इति ॥

यतः पितृशेषभोजनं नित्यं, अतएवैकादश्यादौ नित्योपवासपक्षे भोजनप्रत्याज्ञायाः स्मर्यते,—

“उपवासो यदा नित्यः आहुतं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाग्राय पितृसेवितम्”—इति ॥

पितृसेवितभोजननियमोऽनुज्ञापणएव । अतएव शातातपः,—

“शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरम् ।

इष्टैः सार्धन्तु विधिवदुद्धिमान् सुसमाहितः”—इति ॥

भोजनानन्तरं दाहभोक्तोर्नियममाह वृहस्पतिः,—

“ताम्रिणां ब्रह्मचारौ स्याच्छ्राद्धकृच्छ्राद्विकैः सह ।

अन्यथा वर्त्तमानौ तौ स्यातां निरयगामिनौ”—इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैधुनम् ।

* भुङ्क्ते तु,—इति सु० ।

आहुकृष्णाहुभुक्चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत्* ॥

स्वाध्यायं कलहस्यैव दिवास्त्रप्रश्नं स्नेह्या—इति ।

आहुभोजिनो विशेषमाह यमः,—

“पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैयुनम् ।

सन्ध्यां प्रतिपहं होमं आहुभुक्कष्टं वर्जयेत्”—इति ॥

सन्ध्याहोमयोः प्रतिषेधस्तत्तत्प्रायश्चित्तस्य । कृते तु प्रायश्चित्ते
कुर्यादेव । अतएव भविष्यत्पुराणम्,—

“दशकृतः पिवेत्सापो गायत्र्या आहुभुग्विजः ।

ततः संध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि”—इति ॥

एवमुक्तरौत्या पार्वणं कर्त्तुमसमर्थः संकल्पविधिना आहुं कुर्यात् ।
तदुक्तं सत्यन्तरम्,—

“अत्रानि पितृयज्ञस्य यदा कर्त्तुं न शक्नुयात् ।

संकल्पआहुमेवासौ कुर्यादर्घादिवर्जितम्”— ॥

व्यासोऽपि,—

“त्यक्ताग्नेः पार्वणस्यैव नैकोद्दिष्टं सपिण्डनम् ।

अत्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तिस्तस्मात् संकल्प्य भोजयेत्”—इति ॥

अयमर्थः । आहव्येन योऽग्निं त्यजति स त्यक्ताग्निः, न तस्य आहु-
ऽधिकारः, किं तु त्यक्ताग्निव्यतिरिक्तस्य साग्निकस्य । विधुरादेश^(१)

* सर्वमेव विवर्जयेत्,—इति ना० ।

† भाराध्ययनमैयुनम्,—इति सु० ।

‡ योगजेत्,—इत्यादर्शप्रसक्तकेषु पाठः । परन्तु भोजयेदिति पाठस्यान्वय-
दर्शनात् सङ्गततया च स एव मूले निवेशितः ।

(१) विधुरोक्तमायः ।

पिण्डोपलक्षितआहुऽधिकार उक्तः । यस्मादत्यक्ताग्निनाऽधिकारिणा
आहुमवश्यं कर्त्तव्यं, तस्मादिसृते* पार्वणविधावशक्तः संकल्पविधानेन
कुर्यादिति । संकल्पविधानलक्षणं स एवाह,—

“संकल्पं तु यदा कुर्यात्, न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।

नावाहनाग्नौकरणं पिण्डास्यैव न दापयेत्”—इति ॥

सच्छिष्टपिण्डेन दातव्यः,

“संकल्पं तु यदा आहुं न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।

विकिरश्च न दातव्यः—

इति सत्यन्तरात् । एवं दर्शं कर्त्तव्यं पार्वणआहुमुक्तं, अथ
तद्विहितभूतं प्रत्याब्धिकं निरूप्यते । तत्र सौगाधिः,—

“आहुं कुर्यादवश्यन्तु प्रमौतपितृकः स्वयम् ।

इन्दुचये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च”—इति ॥

तत्रैतिकर्त्तव्यतामाह जातृकर्त्तव्यः,—

“पितुः पितृगणस्यस्य कुर्यात् पार्वणवत्सुतः ।

प्रत्यब्दं प्रतिमासश्च विधिर्ज्ञेयः सनातनः”—इति ।

पितृगणस्यः सपिण्डीकृतः । तस्य प्रतिमासवत्सरिकमनुमासिकस्य
आहुं पार्वणविधिना कुर्यात् । यमदग्निरपि,—

“आसायां सहपिण्डत्वमौरसो विधिवत् सुतः ।

कुर्वीत दर्शवत् आहुं मातापित्रोर्मृतेऽहनि”—इति ॥

* तस्मादिसृते,—इति पाठोऽत्र भवितुं युक्तः ।

† आपाय,—इति पाठोऽत्र प्रतिभाति ।

ननु दर्शान्तिदेशात्मातामहानामपि आहुं प्रसज्येत^(१) । नायं दोषः । प्रत्याम्बिके षट्पिण्डानां पर्युदस्तात् । तथाच कात्यायनः,—

“कर्षूसमन्वितं सुक्ता तथाऽऽद्यं आहुषोऽग्रम्^(२) ।

प्रत्याम्बिकश्च श्रेष्वेपि पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः”—इति ।

कर्षूसमन्वितं षपिण्डीकरणम्^(३) । यत्तु यमेनोक्तम्,—

“षपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसम्पत्सरं सुतैः ।

मातापिनोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि”—इति ॥

यच्च मृताद्यं प्रकृत्य व्यासेनोक्तम्,—

“एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ।

अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकः”—इति ॥

तत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विकल्पः । तत्रापि दृष्टाचारतो व्यवस्था ।

अमावास्यायां प्रेतपक्षे^(४) च मृतानां पार्वणं नियतम् । तदाह शङ्खः,—

(१) इदं मातामहानामपि आहुसत्त्वादिति भावः ।

(२) कर्षूनांम पिण्डदानार्थमवटविशेषोऽन्वयश्चमाजे मृच्छे विहितः ।

आयं पितृत्वप्राप्तेरादिभूतं, मरणोत्तरं कर्त्तव्येषु आजेषु मध्ये प्रथम-
कर्त्तव्यं वा । आहुषोऽग्रं, “ह्यग्रप्रतिमास्यानि आयं वायसासिके
तथा । षपिण्डीकरणश्चैव इत्येतत् आहुषोऽग्रम्”—इति कात्या-
यनेनैव विहितम् ।

(३) कात्यायनीये कल्पे षपिण्डीकरणे कर्षूविधानानुपपन्नात् षपिण्डी-
करणस्य षोडशमाजान्तर्गतत्वाच्च कर्षूसमन्वितपदेनान्वयश्चमाज-
ग्रहणेनैव युक्तमुत्पत्त्यामः ।

(४) प्रेतपक्षोऽन्ययुक्तव्यपक्षः ।

“अमायां तु ज्यो यस्य प्रेतपक्षेऽयवा पुनः ।

पार्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन”—इति ॥

यतेषु न कायेकोद्दिष्टं, किं तु सर्वत्र पार्वणमेव । तथाच
प्रचेताः,—

“दण्डग्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः ।

अतः सुतेन कर्त्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदा”—इति ॥

अत्र केचित्पार्वणैकोद्दिष्टयोरन्यथा व्यवस्थामाहुः,—

“प्रत्यम्बं पार्वणेनैव विधिना चेचजौरसौ ।

कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुतादग्र”—इति

जातृकर्षवचनात्^(१) । तदयुक्तम्,

“एकोद्दिष्टं तु कर्त्तव्यमौरसेन मृतेऽहनि ।

षपिण्डीकरणादूर्ध्वं मातापिनोस्तु पार्वणम्”—इति

पैठीनसिवचनविरोधात्^(२) । जातृकर्षवचनं तु जयाहव्यतिरिक्त-
प्रत्यम्बकर्त्तव्याद्यद्वितीयादिविषयत्वेनाप्युपपद्यते । यत्तु सुमन्तुनो-
क्तम्,—

“कुर्याच्च विधिवच्छाहुं पार्वणं योऽग्निमान् दिजः ।

पिनोरनग्निमान्धौर एकोद्दिष्टं मृतेऽहनि”—इति ॥

तदयुक्तम्,

(१) तथा चौरसस्तेष्वनयोः पार्वणमन्येभामेकोद्दिष्टमिति केषांचिन्मते
व्यवस्था पर्यवस्यति ।

(२) पैठीनसिवचने चौरसस्याप्येकोद्दिष्टविधानात्तद्विरोधः ।

“वङ्गग्रयस्तु ये विद्या ये चैकाग्रय एवच^(१) ।

तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्”—इति

स्यत्यन्तरे सामिकस्याप्येकोद्दिष्टविधानात्^(२) ।

एकोद्दिष्टसंज्ञणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्धैकपविचकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं आपसव्यवत् ।

उपतिष्ठतामित्यस्यस्थाने विप्रविसर्जनम् ।

अभिरम्यतामिति वदेद्ब्रूयुस्तेऽभिरतास्त ह”—इति ।

कात्यायनोऽपि । “अथैकोद्दिष्टमेकं पाचमेकोऽर्थं एकं पिण्डं *

आवाहनं नाग्नौकरणं नाच विष्टेदेवाः स्मदितमिति दत्तिप्रश्नः
सुस्मदितमित्यनुष्ठानमुपतिष्ठतामित्यस्यस्थाने अभिरम्यतामिति

विसर्गे अभिरतास्तेत्यपरे”—इति । तच्चैकोद्दिष्टं त्रिविधं, नवं

नवमिष्टं पुराणं चेति । अथ प्रथमाहाद्येकादशाहान्तविहितं नव-

आहुम् । तथा चाङ्गिराः,—

“प्रथमेऽङ्गि तृतीये च पञ्चमे सप्तमेऽपिवा ।

नवमेकादशे चैव तन्मवआहुमुच्यते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

* एकः पिण्ड इति ना० ।

(१) वङ्गग्रयः औताधिमन्तः । एकाग्रयः स्मार्ताधिमन्तः ।

(२) तथाच धार्मिकैकोद्दिष्टयोर्मिकस्यवस्यैव साधोयसीति भावः ।

“सप्तमेऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि प्रथमे नवमे तथा* ।

एकादशे पञ्चमे स्तुर्ववआहुनि षट् तथा ॥

केचित्पञ्चैव, नवमं भवेदन्तरितं यदि ।

एकादशेऽङ्गि तत् कुर्यादिति स्यतिकृतो विदुः^(१)”—इति ॥

अथ पञ्चदशस्य व्यवस्था शिवस्वामिना दर्शिता,—

“नवआहुनि पञ्चाङ्गरात्रसाधनशास्त्रिनः ।

आपस्तम्बाः षडित्याङ्गविभाषामैतरेयिषाम्”—इति ।

वैश्यादीनां विशेषो भविष्यत्पुराणे दर्शितः,—

“नव सप्त विद्यां रात्रां नवआहुन्यनुक्रमात् ।

आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु^(२) षडित्याङ्गमर्हव्यः”—इति ॥

पक्षा नवआहुनामुपरि कर्त्तव्यं मासिकं नवमिष्टम् । तथा चात्र-
साधनः । “नवमिष्टं षडुत्तरम्^(३)”—इति । मासिकानामुपरि कर्त्तव्यं
प्रत्याब्दिकादि पुराणम् । अतएव शारीतेन प्रायश्चित्तकाण्डे क्रमेण ।

* प्रथमेऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि सप्तमे नवमे तथा,—इति ना० ।

† विभाषा तैत्तिरीयिष्याम्,—इति मु० ।

‡ प्रायश्चित्तकाण्डक्रमेण,—इति ना० मु० ।

(१) नवमदिनविहितं आहुं यदि दैवात्तदानीं न कृतं, तदैकादशेऽङ्गि
तत् कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

(२) आद्यन्तयोर्वर्णयोर्मासिकमष्टमयोः ।

(३) नवामुत्तरं षडुत्तरम् । नवआहुनामुपरि कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

नवमासिकयोः प्रायश्चित्तमभिधायेत्तरकासीनं ब्राह्मं पुराणशब्देन
व्यवहृत्य प्रायश्चित्तं विहितम्,—

“चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मासिके ।

एकादश पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते”—इति ॥

इत्थं पार्वणिकोद्दिष्टे अभिहिते, अथोभयात्मकं सपिण्डीकरण-
मुच्यते । तत्र सौगाधिः,—

“आहुनि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम्”—इति ।

षोडश आहुनि जातृकर्त्तव्येन दर्शितानि,—

“द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यषाण्मासिके तथा ।

त्रैपक्षिकाब्दिके चेति आहुन्येतानि षोडश”—इति ॥

अत्राद्यषाण्मासिकाब्दिकशब्दाः जनमासिकोनषाण्मासिको-
नाब्दिकपराः । द्वादशमासिकानां कालो याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसम्बत्सरस्यैवमासमेकादशेऽहनि”—इति ॥

वत्सरं वत्सरपर्यन्तं मासि मासि मृतेऽहनि ब्राह्मं कर्त्तव्यं, सपिण्डी-
करणादूर्ध्वं प्रतिसम्बत्सरं मृतेऽहनि कर्त्तव्यं, आद्यं तु मासिकमेका-
दशेऽहनि कर्त्तव्यम्^(१) । जनषाण्मासिकादीनां कालमाह गार्ग्यः,—

“जनषाण्मासिकं षष्ठे मासार्द्धे क्षूनमासिकम् ।

त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे सादूनाब्दं द्वादशे तथा”—इति ॥

* द्वादशेऽहनि,—इति सु० ।

(१) आद्यं मासिकमूलमासिकमित्यर्थः । तथाच आद्यमेकादशेऽहनीत्यस्य
आद्यं द्वादशमासिकानामादिभूतं तेषां पूर्वं कर्त्तव्यमित्यर्थो बोध्यः ।

लोकगौतमोऽपि,—

“एकदिनिदिनेहने चिभागेनोनएव” वा ।

आहुन्यानाब्दिकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः”—इति ॥

जनमासिकस्य कालविकल्पमाह गोभिलः,—

“मरणाद्द्वादशाहे स्यान्मास्युने वोनमासिकम्”—इति ।

जनानां वर्षं कालमाह गार्ग्यः,—

“नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दशां त्रिपुष्करे ।

जनब्राह्मं न कुर्वीत गृही पुत्रधनचयात्”—इति ॥

मरीचिरपि,—

“त्रिपुष्करे च नन्दासु सिनीवास्यां^(१) भृगोर्दिने ।

चतुर्दशासु नोनानि कृत्तिकासु त्रिपुष्करे”—इति ॥

तिथिवारनक्षत्रविशेषाणां चयाणां मेलनं त्रिपुष्करम् । द्वयोर्मै-
लनं द्विपुष्करम् । के ते विशेषाः ? द्वितीयासप्तमीद्वादशौ भद्रा-
तिथयः, भानुभौमशुक्रशुक्रवारः, पुनर्वसुशुक्रशुक्रवारः, पुनर्वसुशुक्रशुक्रवारः,
षाढापूर्वभाद्रपदानक्षत्राणि^(२) ।

* त्रिभागन्यून एव,—इति सु० ।

(१) नन्दासु प्रतिपत्तुषष्ठेऽकादशौ । “सा दृष्टेन्दुः सिनीवासी”—इति
कोशात् चतुर्दशीयुक्तामावस्था सिनीवासीशब्देनोच्यते ।

(२) तदुक्तं ज्योतिषे,—

“विषमचरन्धिष्णं भद्रा तिथिर्यदि आयते ।

दिनकरश्च निष्ठापुत्राणां कथञ्चन वासरे ।

सुनिभिरदितः सोऽयं योगस्त्रिपुष्करचञ्चितः”—इति ।

(१) एवमेतानि षोडशमाहानि कृत्वा ततः सपिण्डीकरणं विदधीत । तत्र काशमाहविः । “अथ सपिण्डीकरणं सम्पत्सरे पूर्वे त्रिपचे वा षडश्वं दृष्टिरापद्यते(१)”-इति । बोधायनोऽपि । “अथ सम्पत्सरे पूर्वे सपिण्डीकरणं त्रिपचे वा तृतीये मासि षष्ठे वैकादशे वा द्वादशाहे वा”-इति । एकादशाह-द्वादशाह-तृतीयपच-तृतीय-मास-षष्ठमासैकादशमास-सम्पत्सरास्त-शुभागमाः,—इत्यष्टौ कालाः प्रकीर्तिताः । तत्र व्यवस्थामाह शारीतः,—

“या तु पूर्वममावास्या कृताद्वादशमी भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान्”—इति ।

कृताद्वादशदिनमारभेत्यर्थः । कार्ष्णाजिनिरपि,—

“सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववचाग्निमान् सुतः ।

परतोदशरात्राचेत् कुङ्करब्धोपरीतरः”—इति ।

आहिताग्निना अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञस्यावश्यकर्तव्यत्वात् सपिण्डीकरणमन्तरेण तदवभासैकादशेऽङ्गि दर्शनागमे सपिण्डीकरणं

यस्य गच्छत्यैकः सार एकरात्रिघटकः अपरपादत्रयं चापररात्रि-घटकं, तत्रत्रयं विषमचरत्रयमिच्छमिच्छते । तत्र कृत्तिकापुनर्वसु प्रभृति । परमत्र कृत्तिकायाः पृथगुपादानात् तद्विहाय पुनर्वसु-प्रभृतिकमेव दर्शितम् ।

(१) माहानि षोडशमास्य,—इति जोगाश्विनवचनं आकरोति स्व-मित्वादिना ।

(२) जयायां पूरुषः पक्षस्त्रिपचः, तस्मिन्, मरुतात् तृतीयपचे इति भावः । दृष्टिः शुभाजमः ।

कार्यम् । पिण्डपितृयज्ञकर्तव्यता तु श्रूयते । “अमावास्यामपरात्र पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति”—इति । सपिण्डीकरणात् पूर्वं पिण्डपि-तृयज्ञस्यासम्भवो गालवेन दर्शितः,—

“सपिण्डीकरणात्प्रेते पैदकं पदमास्थिते ।

आहिताग्नेः सिनीवास्यां पितृयज्ञः प्रवर्तते”—इति ।

दर्शनागमे तु साग्निदादशेऽङ्गि सपिण्डीकरणं कुर्यात् । तदुक्तं भविष्यपुराणे,—

“यजमानोऽग्निमान् राजन्, प्रेतस्त्रानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे भवेत्कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः”—इति ।

गोभिलोऽपि,—

“साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतस्त्रानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः”—इति ।

प्रेतस्य साग्नित्वे तृतीयपचे सपिण्डीकरणं कार्यम् । तदाह सुमन्तुः,—

“प्रेतस्त्रेदाहिताग्निः स्यात् कर्त्ताऽग्निर्यदा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पचे तृतीयके”—इति ।

उभयोः साग्निकत्वे द्वादशाहे सपिण्डीकरणं कार्यम् ।

“साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतो वाऽग्निर्यदा भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः”—इति ।

उभयोरग्नित्वे द्वादशाहादयः सप्त काला इच्छया विक-ल्पन्ते । तदुक्तं भविष्यपुराणे,—

“सपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानस्त्रानग्निमान् ।

अनादिताग्नेः प्रेतस्य पूर्वेऽग्रे भरतर्षभ ॥

द्वादशेऽहनि वष्टे वा चिपचे वा चिमासिके* ।

एकादशेऽपि वा मासि मङ्गलं स्यादुपस्थितम्"—इति ।

एतेषु सप्तसु कालेषु द्वादशाहः प्रशस्तः । तदाह व्याघ्रः†,—

“आनन्त्यात्कुलधर्माणां पुंसाश्चैवायुषः क्षयात् ।

अस्थितेऽहं शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते(१)”—इति ।

एतत्सर्वं चैवर्षिकविषयं, शूद्रस्य तु द्वादशाहएव प्रतिनियतः(२) ।

अतएव सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—

“मन्त्रवर्गं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कौन्तिंतम्?”—इति ।

* चिमासि वा,—इति पाठान्तरम् ।

† व्याघ्रवक्त्रः,—इति सु० ।

‡ अस्थिरत्वात्,—इति सु० ।

§ द्वादशाहे सपिण्डीकरणम्,—इति सु० ।

(१) कुलधर्माणामानन्त्यादित्यनेन येषां द्वादशाहे सपिण्डीकरणं कुलाचारः, तेषां द्वादशाहः प्रशस्तः इत्यभिहितम् । पुंसाश्चैवायुषः क्षयादित्यनेन यदा ज्योतिरागमादिना संवत्सरादर्वागधिकारिणः आयुः क्षयोऽवधार्यते, तदाऽपि द्वादशाहः प्रशस्त इत्युक्तम् । अस्थितेऽहं शरीरस्य इत्यनेन यदा अनुपेक्षणीयकार्यानुरोधेन विदेशगमनमावश्यकं सम्भाव्यते, तदाऽपि द्वादशाहः प्रशस्त इति प्रतियादितम् ।

(२) एकादशाहस्य विधिकाव्यमथे द्वादशाहमपराधाय सप्तविधकालविधानं ब्राह्मणादिवर्जनविषयं, शूद्रस्य तु द्वादशाहएव सपिण्डीकरणकाल इत्यर्थः ।

यदा संवत्सरपूर्ते प्रागेवैकादशाहदिषु षोडशश्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं क्रियते(१), तदा पुनरपि स्वस्वकाले मासिकादीन्यावर्त्तनीयानि । तदाह गोभिलः,—

“यस्य संवत्सरादर्वाग्विहिता तु सपिण्डता ।

विधिवत्तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि षोडश”—इति ।

विधिवदिति यथायोगमेकोद्विष्टेन पार्वणेन वा विधिनेत्यर्थः ।

तदाह पैठीनसिः,—

“सपिण्डीकरणादर्वाकुर्यात्श्राद्धानि षोडश ।

एकोद्विष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यब्धं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात्तदा पुनः”—इति ।

आवर्त्तनं चोर्ध्वभाविनामेव नाधोभाविनाम्(२) । तदाह कार्ष्णा-

जिनिः,—

(१) यद्यपि एकादशाहदयः सपिण्डीकरणकालतयैवोक्ता न तु षोडशश्राद्धकालतया, तथापि षोडशश्राद्धानन्तरं सपिण्डीकरणस्य कर्त्तव्यत्वात् षोडशश्राद्धान्कृत्वा सपिण्डीकरणसम्भवात् क्रमानुरोधेन तदन्तापकर्षन्यायात् षोडशश्राद्धान्यपि तेषु कर्त्तव्यानीति भावः । तदन्तापकर्षन्यायस्य मीमांसापक्षमाध्यायप्रथमपादोऽहं द्वादशमधिकरणम् ।

(२) तथाच यदा सपिण्डीकरणं क्रियते, तदूर्ध्वभाविनामेव श्राद्धानां स्वस्वकाले पुनरावृत्तिः कार्या, न तु तत्पूर्वभाविनां स्वकालकृतानामित्यर्थः ।

“अर्वागव्यास्य च सपिण्डीकरणं कृतम् ।

तदूर्ध्वमाधिकानां व्यासयाकाशमनुष्ठितिः”—इति ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वमावर्तनीयानामनुमाधिकादीनां दृष्टिप्राप्तौ पुनरपकर्षः । तदाह शास्त्राचार्यः,—

“सपिण्डीकरणादूर्वागपक्षस्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपक्षस्योत्तरनिषेधनात्”—इति ।

निषेधस्य कात्यायनेनोक्तः,—

“निर्वर्त्य दृष्टितन्मनु माधिकानि न तन्मयेत्”—इति ।

सपिण्डीकरणस्य गौणकाशमाह अथश्रुतः,—

“सपिण्डीकरणमाहसुक्तकाले न चेत् कृतम्* ।

रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मैत्रभे वा समाचरेत्”—इति ।

सपिण्डीकरणेति कर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्व्यात्पाचतुष्टयम् ।

अर्थाथं, पिष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति दाभ्यां श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि । “ततः संवत्सरे पूर्णं चत्वारि पात्राणि सति सगन्धोदकैः पूरयित्वा त्रीणि पिष्टपात्रमेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पिष्टपात्रेणासिञ्चति ये समाना इति दाभ्यामेतेन पिण्डोक्त्याख्यातः”—इति । अदा पिता म्रियते पितामहसिद्धति, तदा प्रपितामहादिभिः सह पितुः सापिण्ड्यम् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे,—

* कथम्,—इति ना० ।

“मृते पितरि वक्ष्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देवास्त्वयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः”—इति ।

केचित्सर्वत्र सापिण्ड्यमेव^(१) नाभ्युपगच्छन्ति,

“युत्कमाच्च प्रमोतानां^(२) नैव कार्या सपिण्डता”—इति

वचनात् । अपरे पुनरस्य वचनस्य मातृपितृभर्तृव्यतिरिक्तविषयत्वं मन्यन्ते । उदाहरन्ति च स्कन्दपुराणवचनम्,—

“युत्कमेण मृतानाञ्च सपिण्डीकृतिरिष्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता नैव विधिः स्मृतः*”—इति ।

अथ दृष्टाचाराद्यवस्था ब्रह्मण्या^(३) । मातुः सापिण्ड्यं पितामहादिभिः सह कर्तव्यम् । तदाह शास्त्रः,—

* नैव विधिः स्मृतः,—इति सु० । मम तु, भर्ता नैव विधिः स्मृतः,—इति पाठः प्रतिभाति । सूत्रोक्तपाठे तु, एव इत्यनेन बुद्धिस्तस्य सपिण्डीकरणनिषेधस्य परामर्शः । तथाच, मातादिषु सपिण्डीकरणमिष्यते, तत्र नैव विधिर्न सपिण्डीकरणनिषेधविधिरित्यर्थः ।

(१) सापिण्ड्यं सपिण्डीकरणम् ।

(२) पितामहे जीवति पितुर्मरणे पिता युत्कमात् प्रमोत इत्युच्यते ।

(३) युत्कममृतानां सपिण्डीकरणं न कार्यमित्येकं मतम् । युत्कममृतानामपि मातृपितृभर्तृणां सपिण्ड्यं कार्यमित्यपरमतम् । तत्र ब्रह्माचाराद्यवस्था । येषां पूर्वजैः युत्कममृतानां सपिण्ड्यं न कृतं, तेन न कार्यमेव तथाविधस्योक्तं सपिण्ड्यम् । येषाम्नु पूर्वजैः युत्कममृतानामपि मातादीनां सपिण्ड्यं कृतं, तैर्युत्कममृतमातादीनां सपिण्ड्यं कार्यमेवेति भावः ।

“मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः ।

पितामहादिभिः सार्द्धं सपिण्डीकरणं कृतम्”—इति

प्रभूतपितृकस्य विकल्पमाह यमः,—

“जीवत्पिता पितामहा मातुः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

प्रभूतपितृकः पित्रा पितामहाऽथवा सुतः”—इति ।

पुत्रिकासुतो मातृसपिण्डं मातामहादिभिः सह कुर्यात् ।

तथाच बोधायनः,—

“आदिष्टेत् प्रथमे पित्रे मातरं पुत्रिकासुतः ।

द्वितीये पितरन्त्यासुतीये च पितामहम्”—इति ।

पितारोदये तु भर्त्रेव सपिण्डं नियतम्^(१) । तदाह
शातातपः,—

“सुता चाऽनुगता भार्यं सा तेन सहपिण्डताम्* ।

अर्हति स्वर्गवासेऽपि यावदाभूतसंभवम्^(२)”—इति ।

* सहपिण्डनम्,—इति सु० ।

(१) तथाच पुत्रिकयाऽपि पितारोदये कृते तस्या अपि सपिण्डीकरणं
भर्त्रेव कर्तव्यं, न तु तत्पित्रादिभिरित्यर्थः । एवमनुमरणपक्षे,
“प्रभूतपितृकः पित्रा पितामहाऽथवा सुतः”—इत्युक्तविकल्पोऽपि
न भवति इति द्रष्टव्यम् ।

(२) अनुगतायाः भूतसंभवपर्यन्तं प्रथमकालपर्यन्तं स्वर्गवासे सत्यपि, सा
भर्ता सह सपिण्डनमर्हतीत्यर्थः । यस्यप्यनुमरणेनैव तस्याः स्वर्गवास-
श्च भवति न तु प्रेतत्वमुत्पद्यते, तथापि भर्ता सह तस्याः सपिण्डनं
कर्तव्यमिति तात्पर्यम् ।

यमोऽपि,—

“यथा* चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

साऽसुताऽपि हि तेनैकं गता मन्त्राहुतिव्रतैः^(१)”—इति ।

अनेकशब्दः पितामहादिविकल्पनिवृत्त्यर्थः, न हिपुत्रव्यावृत्त्यर्थः ।

सपिण्डीकरणस्य पार्वण्यैकोद्दिष्टरूपत्वात्^(२) । एतत्सर्वं ब्राह्मादिविवाहेषु
द्रष्टव्यम् । आसुरादिविवाहे चतुर्धा विकल्पाः^(३) । तत्र पञ्चममाह
शातातपः,—

“तन्मात्रा तत्पितामहा तच्छ्रुत्वा वा सपिण्डनम् ।

* पित्रा,—इति ना० ।

(१) सा स्त्री असुताऽपि जीवत्पि मन्त्राहुतिव्रतैः तेन भर्ता सह ऐक्यं
गता, अतो मृतायास्तस्याः यथा सह सपिण्डीकरणं युक्तमित्यर्थः ।
अथ, मन्त्राः पाण्डियहत्यादिमन्त्राः, आहुतयो विवाहादिहोमाः,
व्रतानि विवाहाङ्गतया विहितानि ब्रह्मचर्यादीनि । यभिः करणैः
सा यथा सैक्यं गता, साङ्गविवाहेन तस्याः तत्पुत्रोद्दिष्टत्व-
निष्पत्तेरिति भावः ।

(२) यथा चैकेन,—इत्येकशब्देन पितामहादयोन यावत्कर्तव्यं । सपिण्डी-
करणस्य पार्वण्यविकृतितया पार्वण्यवत् त्रैपुत्रविकल्पस्य पितृपक्षे
न्याय्यत्वात् । किन्त्वेकशब्देन पितामहादिभिः सपिण्डीकरणमित्यर्थं
कस्योच्यमिच्छते इति भावः ।

(३) आसुरादिविवाहोद्गानां स्त्रीणां सपिण्डीकरणं तस्या माता पिता-
महा तत् श्रुत्वा वा कार्यमित्यादिविशेषविधिवत्तात् यथा सपिता-
महादिभिर्वा सपिण्डनमिति सामान्यविधिर्ब्राह्मादिविवाहोद्गानो-
विषये व्यवतिष्ठते । अपवादविषयपरित्यागेनोद्गानस्य दृष्टेरिति भावः ।

आसुरादिविवाहेषु वर्णानां* योषितां भवेत्—इति ।

चतुर्थं पञ्चमाह सुमन्तुः,—

“पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतेः ।

माता मातामहे तददित्याह भगवन् शिवः”—इति ।

मातुः सापिण्ड्ये गोत्रनियममाह माकण्डेयः,—

“ब्राह्मणादिषु विवाहेषु या तृदा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

आसुरादिविवाहेषु पित्रगोत्रेण धर्मवित्”—इति ।

गोलाधिरपि,—

“मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः^(१)”—इति ।

पत्न्याः सपिण्ड्यं दर्शयति पैठीनसिः,—

“अपुत्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

अम्नादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्^(२)”—इति ।

पत्युः सापिण्ड्यमाह गोलाधिः,—

* विज्ञानां,—इति पुस्तकान्तरीयः पाठः समीचीनः । विज्ञानामिति विवाहितानामित्यर्थः ।

† गोत्रनियममाह,—इति ना० स० ।

(१) पुत्रिकाया ब्राह्मणादिविवाहेनोद्गाया अपि पिण्डादिकं तत्पितृगोत्रेण पुण्डोदकादित्यर्थः ।

(२) यदा पतिः सपिण्ड्यं करोति, तदा अम्नादिभिः सहैव स्त्रियाः सपिण्ड्यं कुर्यादित्यर्थः ।

“सर्वाभावे स्त्रियं पत्न्यः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्युः ततः पार्वण्यमेवच”—इति ।

सुमन्तुरपि,—

“अपुत्रे प्रस्थिते^(१) कर्त्ता नास्ति चेच्छ्राद्धकर्मणि ।

तच्च पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वण्यं तथा”—इति ।

यत्तु स्यात्स्मरम्,—

“अपुत्रस्य परेतस्य नैव कुर्यात्सपिण्डताम् ।

अग्नौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं न पार्वण्यम् ॥

अपुत्रा ये मृताः केचित्पुत्रा वा तथा स्त्रियः* ।

तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वण्यम्^(२)”—इति ।

तत्पुत्रोत्पादनविधिप्रशंसापरतया व्याख्येयम्^(३) । चतीनां सा-
पिण्ड्यं निषेधत्युग्रना,—

* स्त्रियोऽपिवा,—इति सु० ।

(१) प्रस्थिते मृते । संस्थिते,—इति तु युक्तः पाठः ।

(२) सपिण्डनाभावात् पार्वण्यं नेति, “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वण्य-
माप्नुवेत्”—इत्यनेन अतः सपिण्ड्यस्यैव पार्वण्यभागित्वोक्तेरिति भावः ।

(३) अपुत्रस्यापि सपिण्ड्यं पार्वण्यमाह्वयेव, पूर्वोक्तवचनात् । अपुत्र-
भावोक्तित्तु पुत्रोत्पादनविधिप्रशंसार्था । इत्यमभ्यर्हितः पुत्रोत्पा-
दनभावे सपिण्ड्यं पार्वण्यमाह्वय न भवति, अतस्तदुत्पादने सर्वथा
यतितव्यमिति तद्विधिः प्रशस्यते । तथाच अपुत्रस्य सपिण्ड्यं
पार्वण्यं नास्तीति असतोऽप्यभाववचनं अनुदरा कन्येत्यादिवदिति
भावः ।

“सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं सुतादिभिः।

चिदुपहृणादेव प्रेतत्वं नैव जायते^(१) ॥

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनाञ्चैव सर्वदा।

अह्न्येकादशे तेषां पार्वण्यं विधीयते”—इति।

इत्युभयात्मकं सपिण्डीकरणं निरूपितम्।

अथ पार्वण्यविकृतिरूपं दृष्टिप्राप्तनिरूप्यते।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

“एवं प्रदक्षिणावृत्तौ दृष्टौ^(१) नान्दीमुखान् पितृन्।

यजेत दधिकर्कभूमिभ्याः पिण्डाः* यवैः क्रिया”—इति।

एवं, पार्वण्यवदित्यर्थः। तथाच विष्णुधर्मोत्तरे,—

“दृष्टौ समर्चयेद्विद्वान् नित्यं नान्दीमुखान् पितृन्।

सम्पादितो विशेषस्तु श्रेष्ठं पार्वण्यवद्भवेत्”—इति।

पार्वण्यवदित्यनेनावाहनचिपुद्गोद्देशादयोऽतिदिश्यन्ते। अयं तु विशेषः सम्पादितः, नान्दीमुखसंज्ञकाः पितरः,—इति। एतच्च प्रदक्षिणावृत्तवदरदधादीनां याज्ञवल्क्योक्तानामितरेषां च विशेषाणा-

* प्राप्ते,—इति सु०।

† भिक्षान् पिण्डान्,—इति ना० सु०।

(१) “वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च। यस्यैवा नियता बुद्धि-
श्चिरदक्षीति स उच्यते”—इत्येतां दण्डत्रयं बोध्यम्।

(२) दृष्टिराश्रयमानं कर्म विवाहादिकम्।

सुपलक्षणम्। ते च विशेषाः कात्यायनेन दर्शिताः। “आभ्युदयिके
आदौ प्रदक्षिणमुपचारः, पित्र्यमन्त्रवर्जनमृवजो दर्भाः, यवैस्त्रिणाश्रयं,
सुसम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः, सुसम्पन्नमित्यनुज्ञा, दधिवदराक्षतमिश्राः
पिण्डाः, नान्दीमुखान् पितृनावहयिष्ये इति वृच्छति, नान्दीमुखाः
पितरः प्रीयन्तामित्युच्यस्थाने, नान्दीमुखान् पितृनर्चयिष्ये इति
वृच्छति, नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्ता-
मित्यनेन स्वर्धां कुर्यात्, युग्मानाश्रयेत्”—इति। प्रचेता अपि,—

“मातृश्राद्धं पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम्।

ततो मातामहानाञ्च दृष्टौ श्राद्धं स्यतम् ॥

न जपेत् पैत्रकं जप्यं^(१) न मांसं तत्र दापयेत्।

प्राप्नुवो, देवतीर्थेन क्षिप्रं देशविमार्जनम्”—इति।

प्राप्नुवोः, पिण्डदानादिकं कुर्यादित्यध्याहारः। अतएव प्रचेताः,—

“अपसव्यं न कुर्वीत न कुर्यादप्रदक्षिणम्^(२)।

यथा चोपचरेद् देवान् तथा दृष्टौ पितृनपि।

प्रदद्यात्प्राप्नुवोः पिण्डान् दृष्टौ सव्येन^(३) वाग्यतः”—इति।

पिण्डदाने विशेषमाह वसिष्ठः,—

* न कुर्यात् प्रदक्षिणम्,—इति ना०।

(१) अनेन पार्वण्यवदित्येव विशेषमाह याज्ञवल्क्योऽत्र निमित्तम्।

(२) अत्र पार्वण्यवद् वामावर्त्तनोपचारो न कर्त्तव्यः, किन्तु दक्षिणावर्त्त-
नोपचारः।

(३) सव्येन उपवीतिना। प्राचीनावीतित्वस्यापसव्यतयोक्तेः।

“प्राक्मुखो देवतीर्थेन प्राक्कुलेषु^(१) कुशेषु च ।

दत्ता पिण्डान् न कुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखम्”—इति ।

पिण्डदानं न चोच्छिष्टसन्निधौ,

“प्रदद्यात् प्राक्मुखः पिण्डान् दृष्टौ नास्तीति वाच्यतः”—इति ।

प्रातातपस्करणात् । नामोच्चारणं च प्रथमपिण्डएव न दितीये ।

तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“एकं नामा परं तृष्णीं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक्”—इति ।

एकैकस्मै द्वौ द्वौ पिण्डौ, तथाचं नामा दितीयं तृष्णीं दद्यादित्यर्थः । दृष्टिआह्ने पिण्डदानं वैकल्पिकम् । तथा च भविष्यपुराणम्,—

“पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् न वा कुर्यान्नराधिप ।

दृष्टिआह्ने महावाहो, कुलधर्मनिवेद्य तु”—इति ॥

दृष्टिआह्ने निमित्तान्याह लोगाधिः,—

“नवाक्षसौख्यगोदाने सोमोपायनपुंसवे ।

क्षानाधानविवाहेषु नान्दीआह्ने विधीयते^(२)”—इति ।

(१) प्राक्कुलेषु प्रागयेषु ।

(२) गावः केशाः दीयन्ते खड्गान्ते अचेति युत्पन्ना गोदानं नाम केशान्तापरनामधेयगृह्योक्तसंस्कारविशेषः । सोमः सोमवानः । उपायनं प्रतिष्ठा । पुंसवः पुंसवनापरनामधेयोगर्भसंस्कारविशेषः । क्षान्, अश्वयनानन्तरं गृह्योक्तप्रवेशात् पूर्वं कर्तव्यं समावर्तन-
नापरनामधेयमाश्वनं गृह्यादौ विहितम् । आधानमग्राधानम् ।
मर्माधानं वा ।

काष्ठाजिनिरपि,—

“कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेशनः ।

नामकर्माणि वास्तानां ब्रूडाकर्मादिके तथा ॥

सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखान् पिण्डगणान् पूजयेत् प्रयतो गृही”—इति ॥

दृष्टगार्म्याऽपि,—

“अग्न्याधानाभिषेकादाविष्टापूर्त्तं स्त्रियाश्चतौ^(१) ।

दृष्टिआह्ने प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथा”—इति ॥

इत्वं आह्नानि निरूपितानि । अधुना तत्कर्त्ता निरूप्यते ।

तच्च दृश्यति,—

“प्रमौतस्य पितुः पुत्रैः आह्ने देयं प्रयत्नतः ।

ज्ञातिवन्धुसहस्रिष्वेष्टलिङ्गमृत्युपुरोहितैः^(२)”—इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि,—

“पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वत् भ्रातृसन्ततिः ।

(१) अभिषेकोराजाभिषेकः । इत्वं “अभिहोत्रं तपः सत्वं वेदानाञ्चावु-
याजनम् । ज्ञातिष्वं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते”—इत्युक्तसंख्यम् ।

पूर्त्तं, “वापोक्षुपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामाः
पूर्त्तमित्यभिधीयते”—इत्युक्तसंख्यम् । स्त्रियाश्चतौ मर्माधाने ।

(२) “पुरोहितश्च कुर्वीत दृष्टिआह्ने चर्त्विजम् । तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि
कुर्युवतानि कानि च”—इति स्मृत्यात् गृह्यकर्म्मकर्त्ता पुरोहितः,
वैतानिककर्म्मकर्त्ता चर्त्विजः । वैतानिकं श्रौतम् । अतएव स्मर्यते ।
“अग्राधेयं पाकयज्ञानभिष्टोमादिकान् मखान् । यः करोति इतो
यस्य स तस्यर्त्विमिहोचते”—इति ।

सपिण्डसम्पत्तिर्वाऽपि क्रियायां नृप, जायते"—इति ।

तत्र सुखानुकम्पौ^(१) विविनक्ति ग्रन्थः,—

“पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे तु सोदरः”—इति ॥

स्तुतिस्तुतिरेऽपि,—

“पुत्रः कुर्यात् पितुः आहुं पत्नी तु तदसन्निधौ ।

धनहार्त्तय दौहित्रस्ततो भ्राता च तत्सुतः ॥

भ्रातुः सहोदरो भ्राता कुर्याद्दाहादि तत्सुतः ।

तत्सहोदरो भ्राता तदभावे तु तत्सुतः”—इति ॥

पुत्रग्रन्थेन सुखा गौणस्य पुत्रा गृह्यन्ते^(२) । तेषां सर्वेषामभावे पौत्रः कुर्यात् । तस्याभावे तु पत्नी । अतएव दृश्यतिना पौत्रस्य पुत्रिकापुत्रसाम्यमुक्तं,—

“पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ ।

रिक्त्ये च पिण्डदाने च समौ तौ परिकीर्त्तितौ”—इति ।

न चैतावता तयोः समविकल्पः ग्रहणीयः,

(१) मुख्यकल्पः प्रथमकल्पः । अनुकल्पः प्रतिनिधिकल्पः आगतकल्पः,—
इति यावत् ।

(२) सुखौ पुत्रिकौरसौ इतरे स्तेनजादयो गौणाः । “आप्याभावे यथा
तेषां स्त्रिः प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादश पुत्राः स्युः पुत्रिकौरस-
योर्विना”—इति स्मरणात् । पुत्रिकौरसयोरप्यौरसस्य केषम् ।
“संस्तृतायां सबर्णायां स्वयमुत्पादयेत्तु यम् । तमौरसं विजानीयात्
पुत्रं प्रथमकथितम्”—इति स्मरणात् ।

“नैव* पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवाञ्छेत् पितामहः”—इति

कात्यायनस्मरणम् । पत्न्यभावे तु सोदर इत्ययं क्रमः, पत्न्या-
दायहरणे द्रष्टव्यः । अन्यथा यो दायहरः, स एव कुर्यात् । अत
एव विष्णुपुस्तकम् । “यस्यार्थहरः स पिण्डदायी”—इति । पुत्रः
पितृवित्ताभावेऽपि पिण्डं दद्यात्तदभावे सपिण्डोदद्यात्, सपिण्डा-
भावे समानोदकादयः कुर्युः । तथा च मार्कण्डेयपुराणम्,—

“पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे सहोदकाः^(१) ।

मातुः सपिण्डा ये वा सूर्ये वा मातुः सहोदकाः ॥

कुर्युरेनं विधिं सम्यक् अपुत्रस्य श्रुताः[†] स्मृताः ।

कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्यथा[‡] ॥

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

तदभावे च नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्त्यतः ।

तत्स्थानीयेर्नरैः[§] सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।

सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्यतः”—इति ॥

* नैतत्,—इति सु० ।

† स्मृताः,—इति ना० ।

‡ नास्तीदमर्जं ना० स० पुस्तकयोः ।

§ तज्जातीयैर्नरैः,—इति सु० ।

(१) “सहोदकाः समानोदकाः । “सपिण्डता तु पुत्र्ये सप्तमे विनिवर्त्तते ।
समानोदकभावस्तु जन्मनासोरवेदने”—इत्यनेन सपिण्डसमानोदक-
योर्भेदउत्प्रेषः ।

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरित्यासुरादिविवाहोत्सवीविषयम् । अतः,
सुखाभावे तु पत्नीत्यनेन सहाविरोधः । तस्याः पत्नीत्वाभावात् ।
अतएव प्रातातपः तस्याः पत्नीत्वं निषेधति,—

“क्रयक्रीता तु वा नारी न सा पत्यभिधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्र्ये दासी तां कवयो विदुः^(१)”—इति ।

पूर्वमध्यमोत्तरासु पुत्रादीनां व्यवस्थितमधिकारं दर्शयति
पराशरो विष्णुपुराणे,—

“पूर्वा क्रिया मध्यमा च तथैवोत्तरसंज्ञिताः ।

त्रिप्रकाराः क्रिया स्त्रोतास्तासां भेदं शृणुष्व मे ॥

आ दाहादा दशाहाच* मध्ये याः सुः क्रिया मताः ।

* आद्याहाद्वादशाहाच,—इति सु० ।

(१) “आसुरोऽविवादानात्”—इत्यादिना धनदानपूर्वककन्याग्रहण-
स्यासुरविवाहत्वात् धनेन श्रुतीतायाश्च क्रयक्रीतत्वात् न तस्याः पत्नी-
त्वम् । अतएवासुरादिविवाहोदायाः पत्नीत्वाभावात् सर्वाभावे तस्याः
अधिकारः, ब्राह्मणादिविवाहोदायास्तु पत्नीत्वात् सुखाभावे अधि-
कार इति सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरिति सुखाभावे तु पत्नी स्यादित्य-
नयोर्वचनयोर्न विरोधः । यद्यपि आसुरविवाहमात्रे अविवादानो-
क्तेष्वपि विवाहेनोदायाश्च क्रयक्रीततया पत्नीत्वाभावो न गान्धर्वादि-
विवाहोदाया इत्यासुरादिविवाहोत्सवीविषयमित्यत्रादिपदमसङ्गतं
प्रतिभाति, तथापि आसुरविवाहेनोदायाः सर्वाभावे अधिकार-
दर्शनात् तदपेक्षया परतो निर्दिष्टेन गान्धर्वादिविवाहेनोदाया अपि
तथात्वमिति भावः ।

ताः पूर्वाः, मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ॥

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥

पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा ।

तत्सङ्गातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ॥

पूर्वाः क्रियाश्च कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।

दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ*, कार्यास्तत्तनयैस्तथा”—इति ॥

सपिण्डाद्यैरवनिपत्यन्तैः पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च कर्त्तव्याः ।
पुत्राद्यैरेव भ्रातृसन्तत्यन्तैः दौहित्राद्यैश्चोत्तराः क्रियाः कर्त्तव्याः, न
सपिण्डाद्यैरवनिपत्यन्तैरित्यर्थः । औरसः सुतोऽनुपनीतोऽपि दाहा-
दिकाः क्रियाः कुर्यात् । तदाह सुमनुः,—

“आहुं कुर्यादवश्यन्तु प्रमीतपितृको हि यः ।

प्रतस्थो वाऽप्रतस्थो वा एकएव भवेद्यदि”—इति ॥

अप्रतस्थोऽनुपनीतः । तदाह वृद्धमनुः,—

“कुर्यादनुपनीतोऽपि आहुमेको हि यः सुतः ।

पितृव्यज्ञाज्जतिं पाणौ जुहुयाद्वाङ्मणस्य सः^(१)”—इति ॥

अत्र विशेषः प्रचेतसां दर्शितः,—

* दौहित्रैर्भागिनेयैश्च,—इति सु० ।

† व्याघ्रेण,—इति सु० ।

(१) अनुपनीतस्याहिताग्नित्वाभावात्, “न पैत्र्यश्रियोऽहोमो नौकिकामौ
विधीयते”—इति मनुना पितृव्यश्रियहोमस्य नौकिकामौ निषेधाच्च
अनुपनीतेन ब्राह्मणपाण्यावभौकरश्रयोमः कर्त्तव्य इति भावः ।

“कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।

स्रधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत्”—इति ॥

मातापित्रोरुभयोरपि कुर्वीतित्यर्थः । तथा च स्मृत्यन्तरम्,—

“कृतचूडोऽनुपेतस्तु पित्रोः आहुं समाचरेत् ।

उदाहरेत् स्रधाकारं न तु वेदाचराण्यसौ”—इति ॥

यन्तु मनुनोक्तम्,—

“न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् ।

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्रधानिनयनादृते^(१)”—इति ॥

तत् त्रिवर्षकृतचूडाविषयम् । तथा च सुमन्तुः,—

“अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतमेधिकम् ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद् यदि स्याच्च त्रिवत्सरः”—इति ॥

अथ मातामहादिआहुधाधिकारनिर्णयः । तत्र व्यासः,—

“पितृन्मातामहांस्यैव दिजः आहुतेन तर्पयेत् ।

अनृणं स्यात् पितृणान्तु ब्रह्मलोकं च गच्छति”—इति ॥

मातामहानामिति बहुवचनं मातुः पितामहप्रपितामहयो-
रपि^(२) सङ्गर्हार्थम् । तथा च पुलस्त्यः,—

“मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।

तेषान्तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनुवः”—इति ॥

(१) मौञ्जिवन्धनमुपगमनम् । स्रधानिनयनं आहुसम्पादकमन्त्रजातम् ।

स्रधा आहुं निनीयते सम्पाद्यते अनेनेति व्युत्पत्तेः ।

(२) पितामहप्रपितामहयोरित्यत्र मातुरिति पूरणीयम् । तेन, आहु-
कर्तुः प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहयोरित्यर्थः ।

पितृआहुवन्मातामहआहुमपि नित्यं, अकरणे प्रत्यवायस्मर-
णात् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे,—

“पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः ।

मातामहान् कुरुते पितृहा स प्रजायते”—इति ॥

अथ्यशृङ्गोऽपि,—

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्”—इति ॥

मातामहआहुं कचिदपवदति कात्यायनः,—

“कर्षूसमन्वितं मुक्ता तथा आहुश्च षोडशम् ।

प्रत्याब्धिकश्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः”—इति ॥

कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणआहुम् । षोडशग्रहणमेकोद्दिष्टोप-
लक्षणार्थम् । सङ्गतमरणे आहुकममाह अथ्यशृङ्गः,—

“भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणं तथा ।

सम्बन्धासन्तिमालोच्य तत्कमाहुमाचरेत्”—इति ॥

अथ पत्न्यादिसपिण्डेषु सम्बन्धासन्तिरेवं द्रष्टव्या । पतिपत्न्योः
सम्बन्धः प्रत्यासन्नः, एकप्रतियोगिकत्वादव्यवधानाच्च^(१) । पुत्रस्य तु

मातापितृद्वयनिरूप्यत्वेन विसम्बितप्रतिपत्तेर्विप्रकृष्टः सम्बन्धः । भ्रा-
तृस्तु पितृजत्वव्यवधानेन ततोऽपि विप्रकृष्टः । एवमन्यचोदनीयम् ।

पत्न्यादीनां पित्रोश्च सङ्गतमरणे अथ्यशृङ्गः,—

(१) पतित्वं पत्नीमात्रनिरूप्यं, पत्नीत्वमपि पतिमात्रनिरूप्यमित्येकप्रति-
योगिकत्वमतएवाव्यवहितत्वं तत्सम्बन्धस्य ।

“पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रभाचोस्तत्तनयस्य च ।

सुषामश्रोत्रं पित्रोश्च सङ्गातमरणं यदि ॥

अर्वागन्धाभ्यादपिदपूर्वं सापिण्डमाचरेत्”—इति ।

तत्पुत्रः पुत्रपुत्रः । तत्तनयो भ्रातृतनयः । यत्तु देवलेनोक्तम्,—

“पितरौ प्रभृतौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न देवश्चापि पित्र्यस्य यावत् पूर्णो न वत्सरः”—इति ॥

तत्पूर्वोक्तपत्न्यादित्यतिरिक्तसपिण्डविषयम् । अतएव लोगाचिः,—

“अन्येषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने ।

कुर्यात् समवसरादर्वाक् आद्धमेकन्तु वर्जयेत्”—इति ॥

प्रेतकार्याणि दहनादीन्याद्यभ्रातृन्तानि विवक्षितानि,

“आद्यं आद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि”—इति

विशेषस्मरणात् । एकमित्यन्यदित्यर्थः* (१) । पित्रोः सङ्गातमरणे देवतः,—

“पित्रोरुपरमे पुत्राः क्रियां कुर्युर्दयोरपि ।

अनुवृत्तौ च नान्येषां सङ्गातमरणेऽपि वा”—इति ॥

* एकमित्येकस्य वर्जयेदित्यर्थः,—इति ना० ।

† नान्येषां,—इति ना० ।

(१) तथाच पित्रमातृमरणे वत्सरमध्ये पत्न्यादीनां दाहादि प्रेतकार्यं आद्धस्य कर्त्तव्यमेव । पत्न्यादिभिन्नसपिण्डानान्तु दाहाद्याद्यभ्रातृ-
पर्वन्तमेव कार्यं, न तेषां प्रेतआद्धमपि,—इति व्यवस्थानित्यर्थः ।

अनुगमनेन पित्रोः सङ्गातमरणे मातुरनुगमनेन दिनान्तर-
मरणेऽपि तत्तद्दादशाहे क्रियां कुर्युः, अन्येषां पित्रोश्च सङ्गात-
मरणे यथाकालं न कुर्युः, किन्तु* चिपचएव । तदाह लोगाचिः,—

“पत्नी पुत्रस्तथा पौत्रो माता तत्पुत्रका अपि† ।

पितरौ च यदैकस्मिन् सिधेरन् वासरे तदा ॥

आद्यमेकादशे कुर्यात् चिपचे तु सपिण्डनम्”—इति ।

पित्रोरनुगमनं विना सङ्गातमरणे मातुरनुगमनं विना दिनान्त-
मरणेऽपि मातुस्त्रिपचे सपिण्डनं कुर्यात् । तथा च देवतः,—

“एकाहमरणे पित्रोरन्यस्यान्यदिने मृतौ ।

सपिण्डनं चिपचे स्यादनुयानमृतिं विना”—इति ॥

मातृपितृश्राद्धद्वयस्य देवात्कालौक्येऽपि पितृश्राद्धं पूर्वं कुर्यात् ।

तदाह कार्णाजिनिः,—

“पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नवे पर्युषितेऽपि वा ।

पितृपूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासत्तियोगतः”—इति ॥

अन्यत्र मातृपितृव्यतिरिक्तविषये सम्बन्धासत्तियोगतः कुर्या-
दित्यर्थः । यत्तु प्रचेतसोक्तम्,—

“नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुचचित्”—इति ॥

तदैकस्मिन् श्राद्धे क्रियमाणे दैवतक्यात् यद्यन्यस्य प्रसङ्गात् सिद्धि-

* यथाकालं कुर्युः किञ्च,—इति ना० ।

† पत्नी पुत्रः सुषा पौत्रो भ्रातृतनया अपि,—इति सु० ।

सद्विषयम्^(१) । यथा नित्यश्राद्धमावास्याश्राद्धयोरमावास्याश्राद्धेन
नित्यश्राद्धसिद्धिः प्रासङ्गिकी । यथा वा, दार्शनिकयुगादिश्राद्ध-
योर्युगादिश्राद्धेनैव दार्शनिकसिद्धिः^(२) । पित्रोर्मृताहैक्ये सत्यन्वारो-
हणविषये लोगाक्षिणा विशेष उक्तः,—

“मृतेऽहनि समासेन पिण्डनिर्व्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धन्तु दम्पत्योरन्वारोहणएव तु”—इति ॥

पिण्डनिर्व्वपणं श्राद्धं समासेन पाकाद्यैक्येन पृथगसपत्नीकं^(३)
कुर्यात् । नवश्राद्धमपि तथा कुर्यात् । सत्यन्तरमपि,—

“एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तथा कुर्यादोदनं न* पृथक् पृथक्”—इति ॥

अनेकमाहभिरैकचित्यामन्वारोहणे कृते पाकाद्यैक्येन प्रथमं पितु-
स्तदनन्तरं साक्षात्मातुस्ततो ज्येष्ठादिक्रमेण कुर्यात् । तदाह भृगुः,—

* च,—इति सु० ।

(१) अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः प्रसङ्गः ।

(२) तथा च समावस्थेतरत्र नित्यश्राद्धविधेः, युगादीतरत्र च दर्शश्राद्ध-
विधेरनुष्ठानप्रयोजकत्वात् तत्तद्विधीनां प्रामाण्यमुपपद्यते । नित्यश्रा-
द्धेनामावस्याश्राद्धसिद्धौ दर्शश्राद्धेन युगादिश्राद्धसिद्धौ चामावस्यादि-
श्राद्धविधीनां कुत्राप्यनुष्ठानप्रयोजकत्वाभावात् अप्रामाण्यं स्यादिति
भावः । एवञ्च विशेषेण सामान्यसिद्धिर्न तु सामान्येन विशेषसिद्धि-
रिति तात्पर्यम् ।

(३) तथाच पित्रोः श्राद्धं पृथगेव कुर्यात्, न तु पितुः श्राद्धं सपत्नीक
तथा कृत्वा तावदेव माह श्राद्धं कृतं मन्येतेत्यर्थः ।

“एककाले गतासूनां बहूनामथ वा द्वयोः ।

तन्त्रेण अरणं कुर्यात् श्राद्धं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

पूर्व्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य जघन्यतः ।

द्वितीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः”—इति ॥

पूर्व्वकस्य मुख्यस्य पितुः, द्वितीयस्य ततो जघन्याया जनन्याः,
द्वितीयस्य ततोऽपि जघन्याया मातुरित्यर्थः^(१) । पार्वणैकोद्दिष्टयोः
सन्निपाते जावालिः,—

“यद्येकत्र भवेताञ्चेदेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं तत्र निर्व्वत्य एकोद्दिष्टं समाचरेत्”—इति ॥

अनेकनिमित्तसन्निपाते निमित्तानुक्रमेण श्राद्धं कुर्यात् । तथा
च कात्यायनः,—

“दे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकावसरे ।

नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात्”—इति ॥

यद्यप्येकदेवताकश्राद्धद्वयमेकस्मिन्नहनि न युक्तं, एकानुष्ठानेने-
तरप्रयोजनस्यापि प्रसङ्गात् सिद्धेः; तथापि नैमित्तिकानि वचन-
बलादनेकान्यथनुष्ठेयानि । तथा च जावालिः,—

“श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धञ्च तद्दिने ।

नैमित्तिकन्तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयम्”—इति ॥

* एकोद्दिष्टन्तु निर्व्वर्त्य पार्वणं विनिवर्त्तयेत्,—इत्यन्यत्र पाठः ।

(१) माहृपदमत्र सपत्नीमाहृपरं बोध्यम् ।

नित्यकाम्ययोरेकदेवताकयोः सन्निपाते काम्येनैव नित्यसिद्धिः ।

तदुक्तं स्रुतिसंग्रहे,—

“काम्यतन्त्रेण नित्यस्य तन्त्रं श्राद्धस्य सिध्यति”—इति॥

यथाशौचविधानजातमजहत्स्वार्थप्रयुक्ता दृशा

प्रोक्तं यत्र च संगृहीतवपुषां श्राद्धं समृद्धौ पदम् ।

अध्यायं तदवाह्यनिर्णयविदां तार्त्तीयमार्त्तिचिदं

सोऽयं व्याकुरुते स्वतन्त्रमहिमा मन्त्रीश्वरोमाधवः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीर-
बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्रुति-
व्याख्यायां माधवीयायां तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

॥०॥ समाप्तश्चाचारकाण्डम् ॥०॥

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
२	१२	कृता	कृती
५	२५	स्रुतिष	स्रुतिषु
६	१०	व्युत्पत्सु	व्युत्पित्सु
१६	१८	त्वेष्टे	ज्येष्टे
"	१६	निर्व्विशम	निर्व्विशम्
२३	२४	पूर्व्वपक्षा	पूर्व्वपक्षी
२४	१६	तथा	तथा च
२८	८	मुनि	मुनि
३०	२२	मुद्रितात्मविवेक	मुद्रितात्मतत्त्वविवेक
३३	२	आसभ्यते	आसभ्यते
३७	२४	चित्तस्य	चित्तस्य
३८	६	मारभते	मारभते
४०	२७	परिणाम्यमाण	परिणाममाना
४५	१६	इत्युक्त-श्च	इत्युक्त-स
४६	६, १०	मी० अ० १ पा० २ सू०	मी० ६ अ० ८ पा० २ सू०
४७	२०	प्रमात	प्रमीत
५८	१३	धम्म	धम्मं
५६	२	शिष्यैः	शिष्यैः,
६१	८	सर्व	सर्व्वे
६६	२१	यस्य	तस्य
७०	१२	वत्सल	वत्सल !
७६	२०	लक्षणेमुच्यते	लक्षणे उच्यते
८४	२१	गुणत्व	गुणत्व
८६	१२	तत्रैकादशे	तत्रैकादशे
९०	१०	भूलत्वेन	भूलत्वेन
९२	२१	मल	मूल
९६	३	‘असङ्गस्य	‘असङ्गस्य
"	११	देहस्य	देहस्य